

ŞƏKİ



ƏN QƏDİM ZAMANLARDAN
GÜNÜMÜZƏDƏK



Şəki Azərbaycanın ən qədim şəhərlərindən, yəni insan məskənlərindən biridir. Şəkinin çox zəngin tarixi var... Şəki böyük insanlar – siyasi xadimlər, elm, mədəniyyət xadimləri yetirmişdir. Azərbaycan xalqının fəxri olan Mirzə Fətəli Axundov kimi insan öz həyat yolunu məhz Şəkidən başlamışdır... Şəki bizim Azərbaycan mədəniyyətinin, musiqisinin, memarlığının inkişafında çox böyük rol oynamışdır. Amma bunu da təmin edən insanlar olmuşlar. Bu insanlar həm tariximizdə, həm də mədəniyyətimizdə var: Rəşid bəy Əfəndiyev, Salman Mümtaz, Sabit Rəhman, burada bizimlə bərabər, bir yerdə olan böyük şairimiz Bəxtiyar Vahabzadə və bir çox başqaları. Şəki böyük alimlər də yetiribdir. Onlardan biri böyük tarixçi, professor Yaqub Mahmudov – o indi buradadır – bu yaxınlarda həyatdan gedən Yaşar Qarayev, bir çox başqa alimlər Şəkinin yetirmələridir.

Ümummilli lider
Heydər ƏLİYEV

Şəkinin çox zəngin tarixi, mədəniyyəti vardır. Şəki nəinki Azərbaycanda, dünya miqyasında gözəlliyi ilə seçilən şəhərlərdəndir. Bir çox şəhərlər memarlıq, yaxud da şəhərsalma baxımından bir-birinə oxşayır. Şəki elə şəhərdir ki, heç bir şəhərə oxşamır. Buranın gözəl təbiəti gözəl memarlığı və şəhərsalma prinsipləri ilə tamamlanır. Şəkinin çox zəngin tarixi, mədəniyyəti vardır. Şəkinin çox böyük kənd təsərrüfatı, sənaye potensialı var. Əlbəttə ki, turizm potensialı da çox böyükdür. Şəkiyə gələn turistlərin axını dayanmır. Çox istərdim ki, daha da çox qonaq gəlsin, görsün ki, Azərbaycanda belə gözəl şəhər var. Şəki şəhəri tarixi, mədəni abidədir. Şəki bizim böyük sərvətimizdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
İlham ƏLİYEV

ŞƏKİ

ƏN QƏDİM
ZAMANLARDAN
GÜNÜMÜZƏDƏK

Bakı - 2020

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Tarix İnstitutu Elmi Şurasının qərarı ilə çap olunur

Layihə rəhbəri, elmi redaktor və ön sözün müəllifi:

Yaqub Mahmudov

*AMEA-nın həqiqi üzvü, Əməkdar elm xadimi,
Dövlət Mükafatı laureatı*

Məsul redaktor:

Güntəkin Nəcəfli

*Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Dövlət Mükafatı laureatı*

Dizayner və texniki redaktor:

Mehri Xanbabayeva

Riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Korrektor:

Aynur Orucova

Müəlliflər:

*Akademik Yaqub Mahmudov, t.e.d. Tofiq Nəcəfli, t.ü.f.d. Cəbi Bəhramov,
t.e.d., prof. Tofiq Mustafazadə, t.e.d., prof. Camal Mustafayev,
t.e.d., prof. Şahin Fərzəliyev, t.e.d., prof. Mais Əmrahov,
t.e.d. Ədalət Qasimov, t.ü.f.d., dos. Allahverdi Əlimirzəyev,
t.ü.f.d. Rəşad Mustafə, t.ü.f.d., dos. Şirinbəy Əliyev,
t.ü.f.d., dos. Elvira Lətifova, t.ü.f.d., dos. Arzu Məmmədova,
t.ü.f.d., dos. Güntəkin Nəcəfli, t.ü.f.d., dos. İradə Məmmədova,
t.ü.f.d., dos. Hacı Həsənov, t.ü.f.d., dos. Ramil Niftəliyev,
t.ü.f.d., dos. Ənvər Məmmədov, t.ü.f.d. Zərinə Cavadova,
t.ü.f.d., dos. Kamran İsmayilov, t.ü.f.d., dos. Afaq Tahirova,
t.ü.f.d., dos. İlqar Niftəliyev*

Redaksiya heyəti:

*Akademik Yaqub Mahmudov (elmi redaktor),
t.ü.f.d., dos. Güntəkin Nəcəfli (məsul redaktor),
professor, AMEA-nın müxbir üzvü Firəngiz Əlizadə,
t.e.d. Tofiq Nəcəfli, t.ü.f.d., dos. Cəbi Bəhramov, t.ü.f.d., dos. İradə Əliyeva,
t.e.d., prof. Mais Əmrahov, t.e.d., prof. Kərim Şükürov,
f.ü.f.d. Cavanşir Feyziyev, t.ü.f.d., dos. Ənvər Məmmədov,
t.ü.f.d., dos. İradə Məmmədova, t.ü.f.d. Zərinə Cavadova,
t.ü.f.d., dos. Elmar Məhərrəmov, t.ü.f.d. Rəşad Mustafə, e.i. Ramin Əlizadə*

ŞƏKİ: ən qədim zamanlardan günümüzədək.

Bakı: "Turxan" NPB, 2020. - 708 səhifə (illüstrasiyalı)

Kitabda Azərbaycanın şimal-qərbində qədim dövlətçilik qalası olan Şəkinin və onun ətrafındakı Vətən torpaqlarının ən qədim zamanlardan günümüzədək davam edən tarixindən bəhs olunur. Əsərdə Şəki və ətrafındakı ərazilərin ən qədim türk torpaqları olduğu, Azərbaycan Albaniya dövlətinin varisi olan Şəki əmirliyinin xarici təcavüzlərə və yadelli əsarətinə qarşı mübarizəsi, Şəki xanlığı və Hacı Çələbi xanın Azərbaycan torpaqlarını birləşdirmək uğrunda mübarizəsi, xanlığın Rusiya imperiyası tərəfindən işğalı və bölgədə çarizmin müstəmləkə zülmünə qarşı səngimək bilməyən azadlıq mübarizəsi, sovet hakimiyyətinə qarşı 1920-1930-cu illərdə baş vermiş müqavimət hərəkəti, Şəki (Nuxa) və Göynük üsyanları, habelə digər mühüm məsələlər təkzibedilməz ilk mənbələr əsasında işıqlandırılır. Kitabda bölgənin mədəni və sosial-iqtisadi həyatı, əhalisi, inzibati idarəçilik tarixi, müstəqillik illərində həyata keçirilən böyük quruculuq işləri geniş əks olunmuşdur. "Şəki: ən qədim zamanlardan günümüzədək" kitabı yazılarkən ölkəmizdəki arxivlərlə yanaşı ilk dəfə olaraq Rusiya, Türkiyə və Gürcüstan arxivlərinin materialları geniş şəkildə tədqiqata cəlb olunmuşdur.

ISBN 978-9952-479-29-4

© AMEA Tarix İnstitutu, 2020

MÜNDƏRİCAT

Ön söz.

ŞƏKİ: AZƏRBAYCANIN ŞİMAL-QƏRBİNDƏ
SARSILMAZ DÖVLƏTÇİLİK QALASI 9

Fəsil 1. ŞƏKİNİN QƏDİM TARİXİ
İLK MƏNBƏLƏRİN İŞİĞİNDƏ 59

Fəsil 2. ŞƏKİ ORTA ƏSRLƏRDƏ 77

2.1. Şəki Ərəb Xilafətinin tərkibində 77

2.2. "Kitabi-Dədə Qorqud" boyları və Şəki 89

2.3. Ərəb Xilafətinin dağılması və Azərbaycanın şimal-qərbində müstəqil Şəki əmirliyinin yaranması 96

2.3.1. Şəki əmirliyi Azərbaycan Albaniya dövlətinin varisidir 96

2.3.2. Şəki əmirliyi XI-XIII əsrin əvvəllərində 105

2.3.3. Şəki bölgəsi XIII-XVII əsrlərdə 121

2.3.4. Şəki Səfəvi imperiyasının tənəzzülü dövründə 147

Fəsil 3. ŞƏKİ XANLIĞI 170

3.1. Şəki Nadir şah Əfşar imperiyasının tərkibində.
Şəki şah rejiminə qarşı müqavimət hərəkatının mərkəzlərindən biri kimi 170

3.2. Xanlığın yaranması 172

3.3. Hacı Çələbi xanın Azərbaycan torpaqlarını birləşdirmək uğrunda mübarizəsi 174

3.4. Şəki xanlığının Azərbaycanın qonşu xanlıqları ilə münasibətləri 175

3.5. Şəki xanlığının İlisu sultanlığı ilə münasibətləri 180

3.6. Şəki xanlığının Car-Balakən camaatlığı ilə münasibətləri 182

3.7. Hacı Çələbi xan və varisləri dövründə Şəki xanlığının Kartli-Kaxet çarlığı ilə münasibətləri. Qızılqaya xəyanəti 185

3.8. Şəki xanlığının Osmanlı dövləti ilə əlaqələri 187

3.9. Sosial-iqtisadi və mədəni həyat 197

3.9.1. Kənd təsərrüfatı 197

3.9.2. Şəhər həyatı. Sənətkarlıq və ticarət 202

3.9.3. Mədəniyyət 210

3.10. Şəki xanlığının əhalisi 219

3.11. XIX əsrin əvvəllərində beynəlxalq vəziyyət və Şəki xanlığı 225

3.12. Xanlığın çar Rusiyası tərəfindən işğalı 227

FƏSİL 4. ŞƏKİ XIX-XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ 247

4.1. Şəkiddə çar Rusiyasının müstəmləkə rejiminə qarşı mübarizə. Səlim xan 247

4.2. Şəki xanlığının ləğvi. Müstəmləkə rejiminə qarşı yeni üsyanlar 255

4.3. Çar Rusiyasının müstəmləkəçilik siyasətinə qarşı azadlıq mübarizəsinin güclənməsi 262

4.4. 1877-ci il üsyanı 267

4.5. XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində Şəkiddə (Nuxa qəzası) kəndli hərəkatı 274

4.6. 1912-1916-cı illərdə fəhlə hərəkatı 292

4.7. XIX-XX əsrin əvvəllərində sosial-iqtisadi həyat 304

4.7.1. Kənd təsərrüfatı və sənətkarlıq 304

4.7.2. Sənaye 316

4.7.3. İnzibati quruluş 324

4.7.4. Əhali 331

4.8. Maarif və mədəniyyət 335

4.8.1. Təhsilin inkişafı 335

4.8.2. Maarif xadimləri 353

4.8.3. Ədəbiyyat 360

4.8.4. İncəsənət 367

| | |
|---|------------|
| Fəsil 5. ŞƏKİ (NUXA) BÖLGƏSİ 1917-1920-ci İLLƏRDƏ | 385 |
| 5.1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması ərəfəsində Şəki bölgəsində ictimai-siyasi vəziyyət (fevral 1917 – may 1918)..... | 385 |
| 5.2. Xalq Cümhuriyyəti dövründə Şəkiddə (Nuxa qəzası) siyasi və iqtisadi vəziyyət | 400 |
| 5.3. Maarif, mədəniyyət və səhiyyə | 417 |
| Fəsil 6. ŞƏKİ (NUXA) RAYONU SOVET HAKİMİYYƏTİ İLLƏRİNDƏ..... | 425 |
| 6.1. Şəkiddə sovet rejiminin qurulması. Sənaye və kənd təsərrüfatının vəziyyəti..... | 425 |
| 6.2. Sovet hakimiyyətinə qarşı müqavimət hərəkatı (1920- 1930-cu illər)..... | 447 |
| 6.2.1. 1920-ci il Şəki (Nuxa) üsyanı | 447 |
| 6.2.2. 1930-cu il Göynük üsyanı | 451 |
| 6.3. Şəki (Nuxa) 1941-1945-ci illər müharibəsi dövründə..... | 472 |
| 6.3.1. Şəki rayonu müharibə ərəfəsində | 472 |
| 6.3.2. Müharibənin başlanması. Səfərbərlik və rayonda həyatın müharibə şəraitinə uyğun qurulması | 479 |
| 6.3.3. Sənaye, kənd təsərrüfatı və arxa cəbhə | 483 |
| 6.3.4. Təhsil | 494 |
| 6.3.5. Şəkillilər döyüş cəbhələrində..... | 499 |
| 6.4. Sosial-iqtisadi və mədəni həyat..... | 508 |
| 6.5. Şəki Heydər Əliyevin Azərbaycana birinci rəhbərliyi dövründə (1969-1982-ci illər) | 524 |
| 6.6. Heydər Əliyevin rəhbərliyi dövründə Şəkiddə elmin inkişafı..... | 535 |
| Fəsil 7. ŞƏKİ MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ..... | 571 |
| 7.1. Sosial-iqtisadi və mədəni inkişaf (1991-2003) | 571 |
| 7.2. Sosial-iqtisadi və mədəni inkişaf yeni yüksəliş mərhələsində (2003-2018)..... | 582 |
| MONOQRAFİYADA QƏBUL EDİLMİŞ İXTİSARLAR..... | 671 |
| MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT..... | 672 |

ŞƏKİ

AZƏRBAYCANIN ŞİMAL-QƏRBİNDƏ SARSILMAZ DÖVLƏTÇİLİK QALASI

“ŞƏKİ ən qədim zamanlardan günümüzədək” kitabına

ÖN SÖZ

Oxuculara təqdim olunan bu kitabda Azərbaycanın şimal-qərbində, Baş Qafqazın cənub ətəklərində yerləşən qədim dövlətçilik qalası, dünyaca məşhur sənətkarlıq, ticarət, mədəniyyət mərkəzi və təbiət incisi Şəkinin, onun əhatəsindəki Vətən torpaqlarının ən qədim zamanlardan günümüzədək davam edən tarixindən bəhs olunur.

Şəki xalqımızın tarix yaddaşına *yadelli təcavüzkarlara qarşı daim mübarizə aparan, Azərbaycanın qədim və müstəqil dövlətçilik ənənələrini qoruyub saxlayan qəhrəmanlıq diyarı kimi həkk olunub*. Əlverişli coğrafi, hərbi-strateji mövqeyi, zəngin sərvətləri əsrlər boyu yurdumuzun bu gözəl məkanını yadellilərin tacavüz hədəfinə çevirsə də, burada xalqımızın xarici düşmənlərə qəhrəmancasına müqaviməti heç zaman zəifləməmiş, doğma torpağın müstəqilliyini qoruyub saxlamaq uğrunda mübarizə sönümək bilməmişdir. Şəki ərazisindən tapılan zəngin maddi-mədəniyyət nümunələri onun qədim yaşayış məskəni olduğunu bir daha sübut edir (bax: *mətnin sonu, şəkil 1*).

Şəki – əski türklərin ən qədim yurd yeri

Şəki və onun əhatəsindəki geniş ərazilər ən qədim türk torpaqlarıdır. İlk mənbələrdə yurdumuzun bu diyarında qədim kimmer, iskit (skif), sak türklərinin yaşaması və özlərindən sonrakı nəsillərə zəngin tarixi-mədəni irs yadigar qoymaları barədə çoxsaylı məlumatlar vardır. Əsası sak türkləri tərəfindən qoyulmuş və 2700 ildən çox yaşı olan Şəki şəhəri bu tarixin ən qədim faktlarından biridir. Qədim müəlliflərin əsərlərində və bir çox qiymətli

məli tədqiqat işlərində “*Sakasena*”¹ – “*Sakların yurdu*” adı ilə tanınan *Şəki*² və onun ətrafındakı ərazilər Azərbaycanın Arazdan şimaldakı bütün tarixi torpaqlarını əhatə edən Albaniya dövlətinin – Azərbaycan Albaniyasının ən mühüm vilayətlərindən biri idi.

Tarixi Azərbaycan torpağı olan Şəki bölgəsinə və ondan qərbə doğru uzanıb gedən geniş ərazilərimizə sahib çıxmağa can atan qonşu ölkələrin bəzi “alimləri” tarixi saxtalaşdıraraq bu bölgənin qədimdən Azərbaycan Albaniyasına məxsus olduğunu təhrif etməyə, bu yerlərin əzəli və əbədi sahibləri olan qədim türk-alban etnoslarının yaratmış olduğu zəngin mədəniyyəti “özünüklüşdürməyə” çalışırlar. Onlar tarixi Azərbaycan torpaqlarına yiyələnmək xülyası ilə tarixi gerçəkliyi qəsdən təhrif edir, xülyasında olduqları yalancı bir “tarix” uydurur və onu təbliğ edirlər.

Çoxsaylı ilk mənbələr, o cümlədən gürcü mənbələri təsdiq edir ki, e.ə. VIII-III əsrlərdə Azərbaycan Albaniya dövlətinin qərb torpaqlarında, o cümlədən müasir Gürcüstanın şərqində və cənub-şərqində Azərbaycan xalqının ulu babaları olan **buntürk, xəzər** və

¹ Qədim türk tayfaları olan kimmerlər, iskitlər (skiflər) və saklar Avrasiyanın olduqca geniş ərazilərində məskunlaşdığı üçün *Sakasena* adlı digər bir vilayət də Anadolunun şərqində yerləşirdi. Strabon özünün “Coğrafiya” əsərində məhz həmin Sakasenadan da bəhs etmişdir [Страбон. География в 17 книгах. (Перевод, статья и коммент., Г.А. Страбановского). Москва, 1994, к. II, с. 1, 14; к. XI, с. 4, 8; Вак: Махмудов У. Реал тарих və “Бöyük Ermənistən” uydurması. Bakı, 2014, s. 46]. Bundan istifadə edən erməni saxtakarları öz cizmə-qaralarında Anadolunun şərqindəki Sakasena kimi Azərbaycanın şimal-qərb torpaqlarını əhatə edən Sakasenaı da uydurma “Böyük Ermənistən”in tərkibinə daxil etməyə cəhd göstərirlər. Halbuki, Strabonun zamanında (e.ə. 64-b.e.20) nə ermənilər, nə də “*Armeniya*” termini hələ Qafqaza ayaq açmamışdı.

² Görkəmli tədqiqatçılar V. Minorski və A. Kırımski “*Şəki*” adını Klavdi Ptolemeyin (83-168) Azərbaycan Albaniyasını əks etdirən xəritəsindəki “*Ossika*” adlı şəhərlə eyniləşdirməyin tərəfdarı idilər. Həmin xəritədə qeyd olunan “*Niqa*” toponimi isə “*Nuxa*” adı ilə eyniləşdirilmişdir [bax: Минорски В. История Ширвана и Дербенда X-XI веков. Москва, 1963, с. 372-373, 633; Крымский А. Страницы из истории Северного или Кавказского Азербайджана (Классическая Албания), II, Шеки. - Памяти Н.Я. Марра. Москва - Ленинград, 1938, с. 369, 370].

hun türkləri yaşayırdılar.³

Yurdumuzun bu bölgəsinin gerçək tarixi antik dövrün ilk mənbələrində də döənə-döənə təkrarlanır. Həmin mənbələrdə bir-birini təsdiqləyən və tamamlayan tarixi həqiqət belədir:

Azərbaycanın Arazdan şimaldakı torpaqlarında yaranmış qədim Albaniya dövləti qərbdə İberiya, şərqdə isə Xəzər dənizi ilə həmsərhəd idi. Albaniyanın qərb sərhədləri Sarmat və ya Qafqaz qapılarında (indiki Dəryal keçidindən) başlanırdı. Şəki isə Albaniyanın ən mühüm vilayətlərindən biri idi.

Eramızın I əsrinin ortalarında Şəkinin və bütövlükdə Albaniyanın ictimai-siyasi həyatında mühüm proseslər baş verir. Yerusəlimdən (Qüdsdən) xristian dininin təbliği üçün rəsmi nümayəndələrin göndərilməsilə bundan çox əvvəl qədim türklərin təkallahlı dini etiqadı olan **Tanrıçılığın** yayıldığı Albaniya ərazisi, həm də xristian missionerlərinin fəaliyyət meydanına çevrilir (bax: *mətnin sonu, şəkil 2*). Müqəddəs Yeliseyin təşəbbüsü ilə Şəkinin **Gis kəndi** (indiki **Kiş kəndi**) ərazisindəki qədim ziyarətgahın yerində⁴ Albaniyanın və bütövlükdə Qafqazın ilk xristian məbədi inşa edilir (bax: *mətnin sonu, şəkil 3*). Alban tarixçisi Musa Kalankatuklu Kiş məbədinin Şərqin ilk ana kilsəsi olduğunu qeyd edir⁵.

³ Əlavə məlumat üçün bax: *Обращение Грузии. Пер. с древнегруз. Э. Такайишвили. Ред. М. Чхартишвили (Ред. кол. Ш.В.Дзидишури, М.Д.Абашидзе, З.Н.Алексидзе и др.) АН ГССР. Комис. по источникам истории Грузии. Тбилиси, 1989, с. 23; Леонти Мровели. Жизнь Картлийских царей. Перевод с древнегрузинского, предисловие и комментарии Г. В. Цулая. Москва, 1979, с. 25-28; Alasania G. Gürcüller ve İslam Öncesi Türkler. KTU-Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü yayınları, Trabzon, 2013, s. 9-10; Меликишвили Г. А. История грузинского происхождения Тбилиси. Издательство АН Грузинской ССР, 1959, с. 128, 292.*

⁴ Məbədin ətrafında aparılan qazıntılar **Kişin ən qədim zamanlardan yerli sakinlərin yaşayış məskəni və müqəddəs ziyarətgah yeri olduğunu**, bu səbəbdən də müxtəlif dövrlərin dəfn adətlərini əks etdirən qəbir abidələrinin bir yerdə cəmləndiyini üzə çıxartdı [qazıntıların nəticələri barədə ətraflı bax: Керимов В., Стурфилел В. Киш. Баку, 2003, с. 48-75].

⁵ The History of the Caucasian Albanians by Movses Dasxuranci. Translated by C. J. F. Dowsett. London, Oxford University Press, 1951, II book, § 48, p. 177.

262-629-cu illərdə – Sasani imperiyasının hakimiyyəti dövründə Albaniya daxili müstəqilliyini qoruyub saxlaya bilib. Ərəb mənbələrinin məlumatına görə bu dövrdə Albaniyanın şimal-qərb torpaqlarında Azərbaycan xalqının ulu babalarından olan *xəzər* və *hun türkləri* məskunlaşmışdılar. *Ərəb yürüşləri ərəfsində də Azərbaycanın şimal-qərbində, əsasən, xəzərlər və sabir türkləri yaşayırdılar. Dudaqların qapısı Şəki vilayətinin sərhədində və ya yaxınlığında idi; Şəki bölgəsinin ərazisi şimalda Andi-Koysu çayının mənbəyinə qədər uzanırdı.*

Şəki vilayəti eramızın 705-ci ilinə qədər Azərbaycan Albaniya dövlətinin, bu dövlətin süqutundan sonra isə Ərəb Xilafətinin tərkibində olmuşdur. *Dövrün ilk islam abidələrinin bu gündə Şəkiddə qorunub saxlanılması da qeyd edilən dövrdə Şəki bölgəsində islamın geniş yayıldığını sübut edir.* Əyriçayın sol sahilində, Qanıx (Alazan)-Həftəran vadisində Babaratma kəndi yaxınlığında qədim qəbiristanı eyniadlı məscid yerləşir. *El arasında bura Pirbaba da deyilir.* İlk mənbələrin məlumatına görə, Pirbaba və ya Babaratma məscidi bölgədə islamı yayan və Xəlifə Osmanın nəslindən olan ərəb sərkərdəsi Babai Rutab tərəfindən inşa olunmuşdur. Məscidin yanındakı türbədə məhz bu tarixi şəxsiyyət dəfn olunub. Vaxtilə türbədəki kitabələrdən biri üzərində aparılan tədqiqatlarda abidənin tarixi və üzərindəki yazı ilə bağlı qeyri-dəqiq məlumatlar verilmişdi. Belə ki, kitabənin tarixinin səhvən "hicri 1100-cü il" olması qeyd edilmişdir.*

* Babaratma məscidi və yaxınlığındakı türbənin 728-729-cu illərdə inşa olunması barədə ilk mənbələrin məlumatı məna məlum idi. Sovet dövründə bu tarixin təhrif olunması həmişə mənə məlum idi. Sovet dövründə bu tarixin təhrif olunması həmişə mənə məlum idi. Odur ki, AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun Orta əsrlər tarixi şöbəsinin əməkdaşları i.ü.f.d. Ş.Şərifov, t.ü.f.d. A.İftixari və M.Pirmuxtari ilə birlikdə Pirbaba ziyarətgahı haqqında təhrif edilən və qaranlıq qalan məqamları daqiqləşdirmək üçün Şəkiddə elmi ezamiyyətdə olduq. Apardığımız tədqiqatlar nəticəsində qəti olaraq müəyyənləşdirildi ki, Şəkinin Babaratma ziyarətgahındakı məscid 728-729-cu illərdə Xəlifə Osmanın yaxın adamlarından olan "Babai Rutab" tərəfindən inşa olunmuşdur. Yeri gəlmişkən, bu məscid, hələlik Azərbaycan ərazisində fəaliyyət göstərmiş olan ilk müsəlman məscidi hesab olunur.

"Kitabi-Dədə Qorqud" da haqqında bəhs olunan Dış Oğuz (yaxud Daş Oğuz və ya Daşüz) Şəki bölgəsindədir

Şəki bölgəsinin tarixi Azərbaycan xalqının minillər boyunca yaratdığı zəngin maddi və mənavi mədəniyyət tarixinin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Bu yurd yerimizi tarixi çox aydın sübut edir ki, xalqımızın formalaşmasında yaxından iştirak etmiş *kimmerlər, iskiitlər, saklar*, çoxsaylı *qıpçaq türkləri*⁶ və *oğuz türkləri*⁷ məhz bu regionda yaşamış və özlərindən sonra bugünkü nəsil üçün zəngin tarixi-mədəni irs qoymuşlar. Bunu Azərbaycan xalqının və digər türk xalqlarının qəhrəmanlıq eposu olan "*Kitabi-Dədə Qor-*

⁶ Qıpçaqların hələ eramızın I minilliyinin əvvəllərindən başlayaraq Cənubi Qafqazda, o cümlədən Şimali Azərbaycanda daha böyük kütlələrlə məskunlaşmaları barədə çoxsaylı faktları malumdur. Azərbaycanın Şəki bölgəsində *kimmer-iskiit (skif)-sak* dövründən başlayaraq ümumtürk tarixinin bütün qatlarından dərin izlər qalıb. "*Daş oğuz*"dan ("*Dış oğuz*") yadigar qalan "*Daş-üz*", qıpçaqlardan yadigar qalan "*Qıpçaq*" kəndi buradadır. Oğuzun nəsil şərcəsindəki türk sərkərdəsi Beləkanın adından yadigar qalan və yerli camaatın indi də "*Bələkan*", "*Belekan*" adlandırdığı "*Balakən*" də buradadır [Əlavə məlumat üçün bax: Mahmudov Y. "*Dədə Qorqud kitabı*" – *Xalqın yaratdığı və yaşatdığı tarix. // Dədə Qorqud dünyası. Məqalələr. Bakı, 2004, s.57-60*].
⁷ Yurduumuzun şimal-qərb bölgəsindəki ən böyük çaylardan biri olan *Qanıx* və ondan çox da uzaq olmayan Şəkiddəki *Göynük* yaşayış məntəqələri məhz oğuz tayfalarından biri olan *Qınıq tayfasının* adını daşıyırlar. Müxtəlif təbii, coğrafi, iqlim şəraitində yerləşən *Göynük* kəndləri - *Naxçıvanda Göynük* kəndi, Türkiyədə *Boluda Göynük* ilçəsi, *Biləcik şəhəri, Antalyada (Kemer ilçesi), Nevşehirdə (Avanos ilçesi) Göynük* bələdiyyələri, *Bingöldə (Karlıova ilçesi) Göynük bucağı, Maraşda (Pazarçik ilçesi), Kütahyada (Gediz ilçesi), Aksarayda (Ağaçören ilçesi), Afyonkarahisarda (Çobanlar ilçesi) Göynük kəndləri, Bursada (Mudanya ilçesi) Göynüklü* kəndlərinin olması bu adın hansısa təbii və ya coğrafi amillə əlaqəli olmasını deyil, sırf etnonim – oğuzlarla, daha doğrusu oğuzların *Qınıq tayfası* ilə əlaqədar olmasını sübut edir. Digər məşhur *oğuz tayfalarına* aid kəndlər – *Qaraqoyunlu, Saatlı (Səadlı) və Cəyirli, İç Üz və Daş Üz (İç Oğuz və Daş Oğuz), Daş Dəhna* və s. etnonimlər də Şəki bölgəsinin tarixən oğuz tayfaları ilə məskunlaşdığını mühüm göstəriciləridir [Əlavə məlumat üçün bax: Nuriyev E. *Azərbaycan SSR Şəki-Zaqatala... s.43-50; Cəmşidov Ş. "Dədə Qorqud Kitabı" da coğrafi mühit. // Dədə Qorqud dünyası. Məqalələr. Bakı, 2004, s.122*].

qud" dastanlarında təsvir olunan bir çox mühüm tarixi hadisələr sübut edir. Dastanda adıçəkilən çoxsaylı yer və şəxs adları tarixi Azərbaycan torpaqlarının, o cümlədən Şəkinin ən qədim zamanlardan türklərin məskunlaşdığı torpaqlar olduğunu bir daha təsdiq edir.

Bu dövrdə bölgədə baş verən hadisələri "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının "Bəkil oğlu İmran boyu"nda da izləmək mümkündür: "Doqquz tümənlik Gürcüstanın xəracı gəldi: bir at, bir qılınc və bir çomaq gətirdilər... Bəkil şahana (şahbaz) ayqırı çəkib mindi... Bərdəyə, Gəncəyə gedib məskən saldı. Gedib doqquz tümənlik Gürcüstan sərhədində çadır qurdu. Qarovulçuluq elədi. Buralara yad-kafir gəlsə idi başını Oğuz elinə hədiyyə göndərirdi."⁸

Dastanda haqqında məlumat verilən oğuz türkləri gürcülərlə qonşu idilər. Qıpçaq türkü Şöklü Məlik gürcü aznauru ilə birgə Oğuz elinə yürüş edir. Oğuz igidləri yadellilərə qarşı yürüşə çıxarkən gürcü casusları həmişə onları izləyər, imkan tapan kimi bu haqda təkura məlumat verər, təkur oğuzların soydaşları olan xristian qıpçaqlarla birgə Oğuz elinə hücum edərdilər.⁹

Salur Qazanın obalarından birinin Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsində yerləşməsinin ən mühüm sübutlarından biri də onun Şöklü Məliklə* (daha doğrusu Şəkili Məliklə) mübarizəsidir. Das-

⁸ Kitabi-Dədə Qorqud. Tərtib, transkripsiya, sadələşdirilmiş variant Fərhad Zeynalov və Samət Əlizadə. Bakı: Yazıçı, 1988, transkripsiya mətnində s.104, sadələşdirilmiş variantında s.202.

⁹ Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı, 1988, s.42-43, 68-69.

* Bu tarixi həqiqətdir. Çünki Şəki bölgəsində yaşayan qədim türklərin müəyyən qismi, əsasən də qıpçaq türkləri xristianlığı qəbul etmişdilər. Onların törəmələri olan və sonradan islamı qəbul etmiş bəzi məliklər həqiqətən də müəyyən müddət Şəkini idarə etmişdilər. Bununla bağlı Şəkinin tarixində "Qarakeşişoğulları" sülaləsinin olduğu da məlumdur. Xristian-qıpçaq məlikləri ilk zamanlar oğuz türklərinə qarşı "din qardaşları" olan gürcü aznaurları ilə ittifaqda hərəkət edirdilər. Eyni tarix Qarabağın dağlıq hissəsində də yaşanmışdır. Qarabağın xristianlığı qəbul etmiş alban-türk əhalisinin bir qismi zaman keçdikcə qriqorianlaşdı və erməniləşdi. Onların törəmələri olan Qarabağ məlikləri Azərbaycanın ağır probleminə çevrildilər. Şəkiddə isə oğuz türkləri üstünlük qazandı. Dədə Qorquddakı "qaradonlu kafirlər" - xristian-qıpçaq məlikləri islamı qəbul etdilər, oğuz türkləri ilə qaynayıb qarışdılar və Qarabağın xristian məlikləri kimi Azərbaycan üçün başağrısına çevrilə bilmədilər.

tanda Şöklü (Şəkili) Məlikin adı tez-tez xatırlanır. Bu isə Şöklü Məlikin konkret bir tarixi şəxsiyyət deyil, Şəkiyə hakimlik etmiş olan xristian-qıpçaq məlikləri, yəni şəkili məliklər olduğunu söyləməyə əsas verir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsi, o cümlədən Şəki ancaq qıpçaq türklərinin deyil, həm də elliklə oğuz türklərinin də məskunlaşdığı Vətən torpağıdır. Yeri gəlmişkən, Oğuzun düşmənləri onlara qarşı mübarizə apararkən özlərinə müttəfiq olaraq daim oğuzlarla eyni soydan olan, lakin xristianlığı qəbul etmiş qıpçaqları seçirdilər. "Kitabi-Dədə Qorqud"da xristian-qıpçaq (türk) bəyləri məlik, digər qeyri-türk xristian feodalları isə təkfür (takur) adlandırılırdı. Şöklü Məlikdən başqa gürcü təkfurunun Qara Tükən Məlik, Buğacıq Məlik kimi xristian-qıpçaq (türk) müttəfiqləri də vardı.

Şəki əmirliyi (886-1551)

Ərəb Xilafətinin zəifləməsi nəticəsində IX-XI əsrlərdə Azərbaycanda yaranmış müstəqil yerli dövlətlərdən biri də Şəki əmirliyi* (886-cı ildən fasilələrlə 1551-ci ilə qədər) idi. Azərbaycan Albaniya dövlətinin davamı olan Şəki əmirliyini hər zaman yerli sülalələr: öncə tanrıçı, sonra xristian, daha sonra isə islamı qəbul etmiş alban (sabit) və qıpçaq türkləri idarə etmişlər. Bəzi gürcü və erməni müəllifləri bu dövləti və onu idarə edən hakimlərin adlarını nə qədər saxtalaşdırmağa, "özünükləşdirməyə" çalışsalar da dövrün ilk mənbələri, o cümlədən yerli alban və ərəb mənbələri bütün həqiqətləri olduğu kimi aşkara çıxarmağa kömək edir. Yeri gəlmişkən, gürcü kilsəsi də qriqorian kilsəsinin Qarabağda yeritdiyi siyasəti yeridir, hər zaman Şimal-Qərbi Azərbaycanın xristian alban əhalisini özünün dini təsiri altına salmağa çalışırdı. Gürcü hakimləri isə bundan istifadə edərək xristian albanları gürcüləşdirməyə və bununla onların yaşadığı əzəli Azərbaycan torpaqlarına yiyələnməyə çalışırdılar. Şəki hakimləri bu məkrli siyasətə qarşı qətiyyətli

* Bu əmirliyi idarə edən yerli hakimlər müxtəlif dövrlərdə "əmir", "məlik", "bəy", hətta "xan" titulu daşımışlar.

mübarizə aparır, Azərbaycanın şimal-qərb sərhədlərini uğurla müdafiə edir, yadelli təcavüzündən qoruyub saxlayırdılar.

Şəki əmirliyinin ərazisində yaşayan əhalinin məişət-təsərrüfat mədəniyyəti Azərbaycanın minillər boyunca davam etmiş ümumi tarixi inkişaf sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsi idi. *Şəki əmirliyi* öz inkişaf xüsusiyyətlərinə görə həmin dövrdə mövcud olmuş digər Azərbaycan dövlətlərindən – *Şirvanşahlar, Sacilər, Salarilər, Şəddadilər, Rəvvadilər* dövlətlərindən, *Tiflis əmirliyi və Dərbənd əmirliyindən* əsla fərqlənmirdi.

1068-ci ildə Səlcuq sultanı Alp Arslanın yürüşləri nəticəsində Şəki hakimi I Axsartan sultana tabe oldu və onun ali hakimiyyətini qəbul etdi. Bununla, bölgə əhalisinin bu vaxtadək xristianlıqda qalan hissəsi (o cümlədən qıpçaq türkləri) rəsmi olaraq islam dinini qəbul etdi.⁹

Şəki əmirliyinin səlcuqlarla yaxınlaşması bölgəni gürcü təkfurlarının hücumlarından da qoruya bildi. Məhz bu dövrdə sultan Alp Arslanın vəziri Nizam əl-Mülkün şəxsi vəsaiti ilə Səkhur kəndində (hazırda Dağıstan ərazisindədir – Y.M.) məşhur mədrəsənin əsası qoyulmuşdu.¹⁰

XII əsrin əvvəllərindən başlayaraq İberiyada, o cümlədən Gürcüstanın bütün qərb torpaqlarında möhkəmlənən IV David *Tiflis əmirliyini, Şəki əmirliyini və Şirvan torpaqlarını işğal etmək siyasəti yeritməyə başladı*. O, məqsədinə nail olmaq üçün *“türkü türkün əli ilə məğlub etmək”* kimi ənənəvi siyasətə əl atdı

⁹ Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsi *islam* dininin ən erkən yayıldığı ərazi olsa da, çar Rusiyasının və gürcü çarlarının zorakı xristianlaşdırma siyasəti zamanı bölgədəki bütün qədim məscidlər, türbələr, qəbiristanlar və digər tarixi islam-türk abidələri məhv edilmiş, qədim Azərbaycan-alban abidələri, o cümlədən Alban kilsələri, habelə, XIX əsrin sonlarında çar Rusiyasının inşa etdirdiyi pravoslav kilsələri gürcü pravoslav kilsələri kimi qələmə verilmişdir. Qonşu Gürcüstanın bəzi ekstremist dairələri indinin özündə də real tarixi keçmişə zidd olan bu çirkin saxtakarlıqlara əsaslanaraq Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları irəli sürməkdə davam edirlər.

¹⁰ Абд ар-Рашид ал-Бакуви. Сокращение (книг о) памятниках и чудесах царя могучего. Изд., текста, пер., предис., примеч. и приложение З.М.Буниатова. Москва, 1971, с.107.

və qıpçaq türklərindən yararlandı.^{*}

Özünün hərbi qüvvələrini qıpçaq-türk qoşunları ilə gücləndirən IV David 1120-ci ilin yazında Şirvana soxuldu və Qəbələni ələ keçirdi. O, 1121-ci il avqustun 12-də baş vermiş *Didqori savaşında* isə Tiflis, Dmanisi, Gəncə və b. türk-müsəlman hakimlərinin birləşmiş 30 minlik hərbi qüvvələrinə də qalib gələ bildi və az sonra 1122-ci ildə Tiflis şəhərini ələ keçirərək *Tiflis əmirliyinin* varlığına son qoydu. Bununla, *Tiflis şəhərinin yerli əhalisinin etnik tərkibinin dəyişdirilməsinə başlandı. Tiflisə kütləvi surətdə ölkənin qərbindən gürcü mənşəli əhali köçürülüb gətirildi.*

IV Davidin ölümü (1125) ilə onun Azərbaycanın şimal-qərb torpaqları ilə bağlı işğalçılıq planları iflasa uğradı.

XIII əsrin əvvəllərində Şəki bölgəsi siyasi cəhətdən Şirvanşahların nüfuz dairəsində olmuşdu. XIII əsrin II yarısında Elxanilər (Hülakülər) dövlətinin nəzarətinə keçən Şəki bölgəsi əsrin sonlarında Şimali Azərbaycanın 5 vilayətindən (Şəki, Qarabağ, Muğan, Arran və Şirvan) biri kimi Fəzlullah Rəşidəddinin oğlu *Calal* tərəfindən idarə olunurdu¹¹. XIV əsrin 30-cu illərində Elxanilər dövlətinin tənəzzüllü və parçalanması nəticəsində bu imperiyanın ərazisində bir sıra müstəqil dövlətlər meydana gəldi. Azərbaycanın şimalında Şirvanşahlarla yanaşı, *Şəki hakimləri* də müstəqillik əldə etdilər. Şəkiddə türk *Oyrat sülaləsi*¹² hakimiyyətə

^{*} IV David Qafqazdan şimalda geniş əraziləri idarə edən qıpçaq hökmdarı Atrakin qızı, məşhur qıpçaq sarkardəsi Konçakın bacısı Quranduxt (*Turan-doxta - Turanlı qız*) ilə evlənmişdi. O, bu qohumluq əlaqəsindən istifadə edərək Azərbaycanın şimal-qərb torpaqlarını ələ keçirmək üçün qıpçaq türklərindən təqribən 40 min nəfərlik qüvvə ala bildi. Bu qıpçaq ordusu öz əllələri ilə birlikdə (təqribən 250-300 minlik əhali) Gürcüstanı köçürüldü. Və həmin ordunun bir hissəsi Şimal-Qərbi Azərbaycan torpaqlarının işğalına yönəlmiş hərbi yürüşlərə cəlb olundu.

¹¹ Рашид-аддин. Переписка. (Пер., введение и комментарий А.И.Фалиной). М., 1971, с.270.

¹² Monqolların Azərbaycana yürüşləri zamanı monqol ordusunun tərkibinə qatılan türk tayfalarından biri də Oyratlar idi. Türk tarixçisi Z.V.Toğanın fikrincə, Oyratlar mənasız Uygur türklərindən idilər [bax: Toğan Z.V. "Azərbaycan" – *İslam Ansiklopedisi*, c.II, İstanbul, 1970, s.44].

gəldi". Həmin dövrdən başlayaraq Şəki əmirləri bütün ölkənin siyasi həyatında yaxından iştirak edir, öz müstəqilliklərini qoruyub saxlamaq uğrunda mübarizə aparırdılar.

Böyük İpək Yolu üzərində yerləşən Şəki Yaxın və Orta Şərqdə ipəkçiliyin vətəni idi. Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrinin genişlənməsi və Azərbaycan ərazisində keçən beynəlxalq karvan yollarının daha da canlanması Şəkinin iqtisadi yüksəlişinə müsbət təsir etdi.

XIV əsrin sonlarında Şəki əmirliyinin tarixində Əmir Teymur (1370-1405) və onun varisləri dövrü xüsusilə seçilir. Bu dövr siyasi müstəqillik mübarizəsi baxımından olduqca səciyyəvidir. Əmir Teymurun Azərbaycana olan hər iki yürüşü zamanı (1386-1388; 1392-1397) Şəki vilayəti ağır tənəzzülə məruz qaldı. Miranşahın 1395-ci ilin payızında heç bir səbəb olmadan Şəkiyə qoşun çəkərək vilayəti qarət etməsi Şəki əmiri *Seydi Əli Oyratın* kaskin narazılığına səbəb oldu. O, Miranşahın bu qarətçi yürüşünə cavab olaraq teymurilərdən üz döndərdi və onlara qarşı "mühasirədən cana doymuş və bıçaq sümüyünə dirənmiş" Sultan Tahiri xilas etmək məqsədilə öz hərbi qüvvələrinin başında Naxçıvana—Əlincə qalasının müdafiəçilərinə köməyə getdi. Lakin Şəki hakimi Sultan Tahiri azad etdikdən sonra geri dönərkən Əbu Bəkr ilə vuruşmada həlak oldu. Əmir Teymur Seydi Əlinin varisi *Seydi Əhmədi Şəki əmiri kimi* tanımaqla Şəki hakimliyi ilə münasibətləri nizama saldı.¹³

XV əsrin 40-cı illərində Şəki əmirliyində Oyrat sülaləsinin hakimliyini *Qarakeşişoğulları sülaləsi*^{*} əvəz etdi. Hacı Seyid Əbdülhəmid bu sülalə ilə bağlı yazır: "*Rəvayətə görə, bu sülalənin banisi Əlican*^{***} *adlı bir şəxs olmuşdur. O, yerli ayanların köməyi*

* Hazırda Şəkiddə o dövrdə salınmış bir *Oyrat* kəndi vardır. Kəndin adı inzibati ərazi bölgüsünə düzgün olmayaraq "*Öryət*" kimi daxil edilmişdir.

¹³ Nizaməddin Şami. Zəfərnəmə. Türk dilindən tərcümə edəni akademik Z.M.Bünyadov, Bakı, 1992, s.12.

** Bu türk nəslinin banisi əvvəllər xristianlığı qəbul etdiyi üçün xalq arasında onun nəslı sonralar islamı qəbul etməsinə baxmayaraq "qarakeşişoğulları" adlandırılırdı.

*** Hazırda Baş Göyntük kəndinin qədim nəsilərindən biri *Alicanuşağı, Alıcanoğulları* adlanır.

ilə Şəki vilayətində hakimiyyət başına keçərək burada 13 il (1444-1457) hakimlik etmişdir".¹⁴ Bu nəslə mənsub Şəki hakimləri *əmir, bəy və xan* titullarını daşıyırdı.

Şəki əmirliyi XIV əsrin sonu - XV əsrdə Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və Şirvanşahlar dövlətləri ilə münasibətlərdə öz siyasi müstəqilliyini qoruyub saxlamaq uğrunda daim mübarizə aparmışdı. Vilayəti idarə edən hakimlər nominal müstəqilliklərini qoruyub saxlamaqla yanaşı, ayrı-ayrı vaxtlarda Şirvanşahlar, Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin nüfuz dairəsində qalmışdı. Bununla belə, *Şəki əmirliyi uzun müddət qonşu gürcü çarlarının aramsız, qarətçi hücumlarını dəf edərək öz tarixi müstəqillik ərazilərini qoruyub saxlaya bilmişdi*.

XVI əsrin əvvəllərində mərkəzləşdirilmiş Azərbaycan Səfəvi dövlətinin yaranması ilə bölgədə siyasi vəziyyət dəyişdi. Şəki hakimləri öz ənənəvi daxili müstəqilliklərini saxlamaqla Səfəvi hökmdarı Şah I İsmayıl (1501-1524) itaət göstərdi və Səfəvilərlə xoş münasibətlər quruldu. Lakin Şəki əmiri *Həsən bəyin* (1519-1524) ölümündən sonra bu münasibətlər gərginləşdi. 1538-ci ildə Şah I Təhmasib (1524-1576) qızılbaş qoşunlarını Şirvanı zəbt etmək üçün göndərdikdə Həsən bəyin oğlu *Dərviş Məhəmməd xan* (1524-1551) öz qoşunu ilə Buğurd qalasına sığınmış Şirvanşah Şahruxa yardımı gəldi. Lakin uğur qazana bilməyib geri döndü. Buğurd qalasını təslim edən Şah I Təhmasib Şirvanşahların müstəqilliyinə son qoyaraq buranın idarəsini qardaşı Əlqas Mirzəyə tapşırırdı.

1546-cı ildə Əlqas Mirzə qardaşı Şah I Təhmasibə qarşı qiyam qaldırdı. Dərviş Məhəmməd xan bu dəfə öz qardaşı Şahnəzəri Əlqas Mirzəyə kömək məqsədilə Şirvana göndərdi. Yaranmış vəziyyəti qiymətləndirən Şah I Təhmasib 1551-ci ildə Şəkinin müstəqilliyinə son qoymaq qərarına gəldi. Səfəvi qoşunları Şəkiyə hücum etdi. Dərviş Məhəmməd xan "Gələsən-görəsən" qalasına çəkilib 20 gün qızılbaş ordusuna müqavimət göstərdi. O, 400 nəfər-

¹⁴ Hacı Seyid Əbdülhəmid. Şəki xanları və onların nəsiləri. // Şəki xanlığının tarixindən. Bakı, 1993, s.23.

lik dəstəsi ilə gecə qaladan çıxaraq qızılbaşların mühasirə xəttini yarıb keçməyə cəhd göstərərək əlbəyaxa döyüşdə həlak oldu. Beləliklə, 1551-ci ildə Şəki əmirliyi ləğv edildi və onun ərazisi Mərkəzləşdirilmiş Azərbaycan Səfəvi dövlətinin tərkibinə qatıldı.

Hacı Çələbi xan. Gürcü çarlarının işğalçı yürüşlərinə qarşı mübarizə

Şəki tarixinin Azərbaycan dövlətçilik ənənələrinin və Vətənin şimal-qərb sərhədlərinin qorunması baxımından ən mürəkkəb və ən şanlı mübarizə səhifələri xanlıq dövrü ilə bağlıdır. Bu dövrdə Şəki xanlığı (1743-1819) bu diyarın qəhrəman övladlarına arxalanaraq gürcü çarlarının və çar Rusiyasının işğalçı yürüşlərinə və imperiyanın qəddar müstəmləkəçilik siyasətinə qəhrəmancasına dirəniş göstərdi.

Şəki xanlığı tarixinin yadellilərə qarşı şanlı mübarizə və qəhrəmancasına döyüş səhnələri ilə zəngin, həm də digər Azərbaycan xanlıqları üçün örnək olan səhifəsi – Hacı Çələbi xanın (1743-1755) (bax: mətnin sonu, şəkil 4) hakimiyyəti illəridir.

Hacı Çələbi xan Vətəni sevən, onun sərhədlərinin toxunulmazlığını təmin etmək üçün gürcü çarlarının işğalçılıq yürüşlərinin qarşısını almaq məqsədilə ömrünü döyüşlərdə keçirən istedadlı sərkərdə, niğah diplomatiyası yolu ilə qonşu hakimlərlə münasibətləri nizəmədə saxlayan, Azərbaycanı vahid və qüdrətli dövlət (bax: mətnin sonu, şəkil 5) halında birləşdirmək siyasəti yeridən görkəmli dövlət xadimi idi.

Hacı Çələbi Qurban oğlu¹⁵ hələ Nadir şahın (1736-1747) hakimiyyəti zamanı şahın vergi toplamaq üçün Şəkiyə hakim təyin etdiyi məlik Nəcəfin özbaşınalığına qarşı kəskin mübarizəsi ilə fərqləndi. Nadir şah yerli əhali arasında böyük nüfuza malik olan Hacı Çələbini Şəkiyə vəkil təyin edib məlik Nəcəfə tapşırırdı ki, vergiləri toplayarkən onunla razılaşırsın. Hacı Çələbinin nəzarətini qəbul etməyən məlik Nəcəf isə onu aradan götürmək üçün şah

¹⁵ Kərim Ağa Fatehə görə, Hacı Çələbi XVI əsrdə Şəki hakimi olmuş Dərviş Məhəmməd xanın nəslindən idi [bax: Kərim Ağa Fateh. Şəki xanlarının müxtəsər tarixi. // Şəki xanlığının tarixindən. Bakı, 1993, s. 15-16].

şikayət edib bildirdi ki, Hacı Çələbi vergilərin toplanmasına, mükkəlfəyyətlərin yerinə yetirilməsinə maneçilik törədir.

Nadir şah hərbi səfər zamanı Hacı Çələbini özünün Dərbənd yaxınlığındakı düşərgəsinə çağırtdırıb dara çəkilməsinə əmr etdi. Boğazına kəndir keçirilən Hacı Çələbi isə özünü itirmədən cəsarətlə məlik Nəcəfin özbaşınalığa ədərk əhalidən şahın müəyyən etdiyindən daha çox vergi topladığını və bununla xalqı şahdan narazı saldığını bəyan etdi. Mərd və qorxmaz insanları sevən Nadir şah Şəkidə böyük nüfuza malik Hacı Çələbinin bu cəsarətli hərəkətindən razı qalaraq onu azad buraxdı. Səhəri gün bu işdən peşman olan şah yaxın adamlarına: "...mənim hüzurunda bir kəsin həddi yoxdur ki, nəfəs çəks. Şəkili Çələbi nə cürət sahibi imiş ki, boğazında kəndir cürət eləyib bu əzrləri mənə elədi. Heç sözün yanılmadı. Əlbəttə, bundan bir xəta əmələ gələcək", – demişdi.¹⁶

Bundan sonra Hacı Çələbinin məlik Nəcəfin özbaşınalığına nəzarəti daha da gücləndi. Məlik Nəcəf təkrar şahı şikayət etdikdə Hacı Çələbi Şəki əyanları ilə məsləhətləşib şahın hüzuruna getməkdən imtina etdi və 1743-cü ilin sonlarında məlik Nəcəfi öldürdü-rərək vilayəti müstəqil xanlıq, özünü isə xan elan etdi.

Nadir şah 1744-cü ilin payızında və 1745-ci ilin əvvəlində çoxsaylı qoşunla Şəki üzərinə yeridə də, öz tərəfdarları ilə birlikdə "Gələsən-görəsən" qalasına çəkilib müdafiə olunan Hacı Çələbi xanı təslim edə bilmədi. Günlərlə davam edən aramsız döyüşlərdə carlılar, balakənillər və dağstanlılar öz müttəfiqləri olan Hacı Çələbi xanın köməyinə gəldilər. Beləliklə, hələ Nadir şahın sağlığında Azərbaycanın Şimal-qərbində müstəqil Şəki xanlığı yarandı.

Müstəqil Şəki xanlığının yaradılması, əslində çökəcəyi qaçılmaz olan Nadir şah imperiyasının böyük bir hissəsində Azərbaycan dövlətçiliyinin dirçəlişi demək idi.

1747-ci ildə Nadir şahın öldürülməsindən sonra Əfşarlar imperiyasının süqutu Azərbaycanın bir-birilə didişən xırda xanlıqlara və sultanlıqlara parçalanması ilə nəticələndi. Azərbaycanda mərkəzləşmiş güclü dövlətin olmaması, ilk növbədə, Şamaxıya qədər

¹⁶ Kərim Ağa Fateh. Göstərilən əsəri, s. 15-16.

Şimal-Qərbi Azərbaycan torpaqlarına göz dikən gürcü çarlarının – Kaxet çarı II Teymuraz və onun oğlu İraklinin fəallaşmasına səbəb oldu. Onlar əvvəlcə Carı tutub burada Hacı Çələbinin təsirini heçə endirməyə çalışdılar. Gürcü çarlarının bu niyyətindən xəbər tutan Hacı Çələbi xan qısa vaxt ərzində güclü qoşun toplayıb, 1751-ci ilin fevralında ənənəvi müttəfiqləri olan carlılar, balakənillər və dağstanlılarla birləşərək II Teymuraz və onun oğlu İraklinin hərbi qüvvələrini dəfələrlə sarsıdıcı məğlubiyyətlərə uğrattı. Gürcü çarlarının işğalçılıq niyyətinin qarşısı alındı.¹⁷ Qeyd edilən dövrdə *Gürcü çarlarının Azərbaycan torpaqlarını ələ keçirmək niyyətinin qarşısında duran ən böyük sipər məhz Hacı Çələbi xan idi.*

1752-ci ildə Kaxet çarı II Teymuraz və oğlu İrakli Gəncəyə yürüşə hazırlaşarkən hiyləyə əl atdılar. Onlar Hacı Çələbi xanın güclənməsindən narahat olan bir sıra Azərbaycan xanlarını Şəki xanlığına qarşı danışıqlar aparmaq üçün Gəncə yaxınlığındakı Qızıl Qaya adlı yerə dəvət etdilər. Qarabağlı Pənahəli xan, gəncəli Şahverdi xan, qaradağlı Kazım xan, irəvanlı Həsənəli xan Qacar və naxçıvanlı Heydərqulu xan bu dəvəti qəbul edib Hacı Çələbi xana qarşı gürcü çarları ilə danışıqlar aparmaq üçün Qızıl Qayaya gəldilər. Bu zaman pusquda durmuş gürcü hərbi qüvvələri qəflətən hücum edib onların hamısını əsir götürdü. II Teymuraz və İraklinin başçılıq etdiyi gürcü qoşunları əsir aldıkları Azərbaycan xanlarını

¹⁷ Бутков П. Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 г. В 3-х т. т. ч. I, СПб., 1869, с.238; Левиатов В. Очерки из истории Азербайджана в XVIII веке. Баку: Изд. АН Азербайджанской ССР, 1948, с.122.

* Gürcü çarlarının XII əsrdən bəri davam edən ənənəvi siyasəti – Azərbaycanın şimal-qərb torpaqlarını, o cümlədən Gəncə və İrəvan xanlıqlarını ələ keçirmək siyasəti XVIII əsrin ortalarında yenə də davam edirdi. Azərbaycan torpaqlarını öz qüvvələri hesabına işğal edə bilməyən gürcü çarları az sonra bunu Rusiya imperiyasının hərbi yardımı ilə həyata keçirmək yolunu tutdular. 1783-cü ildə Rusiya ilə Georgiyevsk müqaviləsinin bağlanması, bununla gürcü çarı II İraklinin Azərbaycana qarşı işğalçılıq planlarını həyata keçirmək üçün çar qoşunlarını Cənubi Qafqaza dəvət etməsi, XIX əsrin əvvəlində gürcü əsilli çar generalı Sisianovun Azərbaycan torpaqlarında həyata keçirdiyi qanlı qırğınlar da məhz bu ənənəvi siyasətin davamı idi.

götürüb Tiflisə doğru istiqamət götürdü.

Hadisələrin gedişini izləyən Hacı Çələbi xan tariximiz üçün ibrətəməz olan bir addım atdı. O, bütün hərbi qüvvələrini Mingəçevir yaxınlığında Kürün sol sahilinə topladı. Burada ona qarşı danışıqlar aparan Azərbaycan xanları və gürcü çarlarının birləşmiş hərbi qüvvələrini qarşılamaq qərarına gəldi. Lakin bu zaman Kürün sağ sahilinə bir atlı yetişdi. Mənbələrin məlumatına görə bu Gəncə xanı Şahverdi xanın nökrəri idi. Şəki xanın əmri ilə sol sahilə keçirilən bu atlı Hacı Çələbiyə müraciətə: "Qoca baba, vali xanları tutdu!"- deyə kömək istəmişdi. Hacı Çələbi xan isə ona: "Qoca baban onları xilas edər, onları qurtarmaq üçün müharibə və davaya girişər!"- deyə cavab vermişdi. Bundan sonra hərbi şuranın razılıq verməsinə baxmayaraq, Kürü keçən Hacı Çələbi xan gürcü çarlarını ağır məğlubiyyətə uğradaraq, onları Tiflisə qədər qovmuş, Tiflis yaxınlığında yeni qələbələr qazanaraq, gürcü çarlarının işğal etdiyi Azərbaycan torpaqlarını azad edib geri dönmüşdü.¹⁸ Tarixdə "Qızıl Qaya xəyanəti" adlanan bu hadisə uzun zaman el arasında zərb-məsələ çevrilmişdi. Gürcü qoşunlarını Nizami məqbərəsi yaxınlığında darmadağın edən Hacı Çələbi xan düşmənlə ittifaqa girməyə çalışan xanlarla görüşməyi belə lazım bilmədi. Hacı Çələbi xan tərəfindən dəfələrlə ağır məğlubiyyətlərə uğradılan gürcü çarları növbəti dəfə öz paytaxtlarının yaxınlığında məğlub edildilər. Bu qələbədən sonra Şəki xanı Borçalı, Qazax və Şəmsəddili gürcülərin hakimiyyətindən azad edib oğlu Ağakəşi bəyin idarəçiliyinə verdi.

Öz mövqeyini getdikcə möhkəmləndirən Hacı Çələbi xan bunun ardınca Cara hücum edən II İraklini 1752-ci ilin yayında Qanlıq çayı sahilində yenidən ağır məğlubiyyətə uğrattı. Həmin ilin payızında işğalçıların hərbi qüvvələrini tamamilə məhv etmək üçün Hacı Çələbi xanın və Car-Balakən hakimi Ömər xanın (Ümmə xanın) (bax: mətnin sonu, şəkil 7) birləşmiş qüvvələri Gürcüstana yürüş etdi. Bu yürüşlər nəticəsində gürcü çarları ağır

¹⁸ Əlavə məlumat üçün bax: Axundov N. Qarabağ salnamələri. Bakı, Yazıçı, 1989, s.56.

məğlubiyyətə uğradıldı. Onların daim ələ keçirməyə can atdıqları tarixi Azərbaycan torpaqları – Qəbələ, Ərəş, Qazax və Borçalı sultanlıqları Şəki xanlığına birləşdirildi.

Hacı Cələbi xan hakimiyyətinin ilk günlərindən başlayaraq xanlığın müstəqilliyini qorumaqla yanaşı, Azərbaycan torpaqlarını birləşdirərək güclü vahid dövlət yaratmaq və bütün ölkəni xarici təcavüzlərdən qorumaq uğrunda mübarizə apardı. Şəki xanı bu məqsədlə hələ Nadir şahın sağlığında, Azərbaycan xanları arasında ilk olaraq Osmanlı imperiyası ilə əlaqə yaratmışdı. Osmanlı dövləti Şəki xanlığının vasitəçiliyi ilə bütün Azərbaycan xanlarını və Dağıstan hakimlərini vahid din bayrağı altında düşməne qarşı birləşdirməyə çalışırdı.

XVIII əsrin 80-ci illərində – Georgiyevsk müqaviləsinin* bağlanması ilə Cənubi Qafqazın başı üzərini yeni bir təhlükə aldı. Qeyd etmək lazımdır ki, bu sazişdən sonra Cənubi Qafqazda əl-qolu açılan çar Rusiyasının hərbi planlarında Car-Balakən camaatlığı, İlisu sultanlığı və Şəki xanlığının aradan qaldırılması xüsusi yer tuturdu. Dağlıların azadlıq hərəkatını yatıra bilməyən və Qafqazı bütünlüklə mühasirəyə almağa çalışan Rusiya imperiyası üçün Cənubi Qafqazda, ilk növbədə, məhz Şimal-Qərbi Azərbaycanı ələ keçirmək olduqca vacib idi.

Şəki xanlığının çar Rusiyası tərəfindən işğal olunması

Hacı Cələbi xandan sonra Şimal-Qərbi Azərbaycan torpaqlarının işğalçılardan qorunmasında mühüm rol oynayan Car-Balakən hakimi Ömər xanın çar Rusiyası, gürcü çarlığı və Qarabağın xristian mülklərinin birləşmiş hərbi qüvvələri tərəfindən məğlub

* Gürcü çarı II İrakli özünün Azərbaycanla bağlı işğalçılıq planlarını həyata keçirmək üçün çar Rusiyasını Cənubi Qafqaza dəvət edərək 1783-cü il iyunun 24-də Georgiyevsk müqaviləsini imzaladı. Müqaviləyə əsasən Kartli-Kaxet çarlığı Rusiya dövlətinin təbəçliyini qəbul etdi. Bununla II İrakli əslində çar Rusiyasının Azərbaycanla bağlı işğalçılıq planlarının həyata keçirilməsində fəal rol oynadı. O, işğalçı Rusiyanın hərbi qüvvələrinin köməyi ilə Şimal-Qərbi Azərbaycan torpaqlarını, o cümlədən Şəki xanlığını, habelə Gəncə, İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarını Gürcüstana qatmağa çalışırdı.

edilməsi və döyüşdə ağır yaralanaraq həlak olması* regionun sonrakı tarixinə ağır təsir göstərdi. İşğalçılar yaranmış əlverişli vəziyyətdən dərhal istifadə etdilər. Cənubi Qafqazın işğalını həyata keçirmək üçün göndərilən gürcü əsilli general P.D.Sisianov rus qoşunlarının Bakı istiqamətində yürüşü üçün ən əlverişli istiqamət olaraq *Car - Nuxa (Şəki) - Şamaxı* yolunu seçdi. Bu da təsadüfi deyildi. Çünki imperiyanın mərkəzində yaxşı bilirdilər ki, Azərbaycanın bu torpaqlarını ələ keçirməyə çalışan gürcü hakimləri Car-Balakən, İlisu və Şəki bölgələrinin işğalında rus qoşunlarına yaxından kömək edə bilərlər. Çar sarayında Sisianovun işğalçı qoşunlara komandan təyin olunmasında da məhz bu amil nəzərə alınmışdı. *Niyyət aydın idi: Şimal-Qərbi Azərbaycan torpaqlarını məhz Gürcüstanın tərkibində Rusiyaya ilhaq etmək!* Beləliklə, II İraklinin xəyanətkar siyasəti nəticəsində XIX yüzilliyin əvvəllərində çar Rusiyasının işğalçı qoşunları Azərbaycana yeridildi. Şəki xanlığı və digər Şimali Azərbaycan xanlıqları üçün olduqca təhlükəli vəziyyət yarandı.

Şəki xanı **Səlim xan** (bax: *mətnin sonu, şəkil 6*) yaxın qohumu** qarabağlı İbrahimxəlil xanın təkidi ilə, həm də xanlığının

* 1800-cü ilin noyabrında işğalçıların birləşmiş qoşunlarının (çar Rusiyası, gürcü çarlığı və Qarabağın xəyanətkar mülklərinin hərbi qüvvələri) Şimal-Qərbi Azərbaycana növbəti yürüşü başladı. Vətən sərhədlərinin müdafiəsində həmişə qələbəyə adət etmiş islam-türk mücahidi Ömər (Ümmə) xan qat-qat güclü düşmən qüvvələrini Car-Balakənə yaxınlaşmağa qoymamaq üçün öz süvari dəstələrinin başında Qanıq keçərək sürətli Sığnaq istiqamətində hərəkatə keçdi və mühüm strateji məntəqə olan **Qara Ağaca** yetişdi. O, Gəncə və Qarabağ xanlarından kömək almaq məqsədilə buradan da cənuba doğru hərəkat edərək Qabırçı (İori) çayının sağ sahilinə keçdi. Düşmənlərin birləşmiş hərbi qüvvələri ilə onlardan sayca qat-qat az olan və ağır odlu silahlara malik olmayan Ömər xanın süvariləri arasında üç saata qədər davam edən şiddətli vuruşma baş verdi. Digər Azərbaycan xanlarından kömək ala bilməyən və qeyri-bərabər döyüşdə tək qalan Ömər xan özünün bu son vuruşmasında 2000 nəfərə qədər şəhid verdi və ağır yaralı halda mühasirədən çıxma bildi və özünü Car-Balakənə yetirdi. Ağır yaralanmış sərkərdə bundan üç ay sonra – 1801-ci il martında dünyasını dəyişdi. Şəhid sərkərdə Car qəbiristanlığında torpağa verildi.

** Səlim xan qarabağlı İbrahimxəlil xanın qızını almışdı. İbrahimxəlil xan isə Səlim xanın bacısı ilə evlənmişdi.

ərazisini dağıtmıdan xilas etmək və daxili müstəqilliyini saxlamaq niyyəti ilə 1805-ci il mayın 21-də Kürəkçayda P.Sisianov ilə müqavilə imzaladı.¹⁹ Rusiya imperiyasının himayəsi qəbul olundu. Lakin 1806-cı ilin yayında İbrahimxəlil xanın bütün ailəsi ilə birlikdə işğalçılar tərəfindən qətlə yetirilməsindən sonra Rusiya qoşunlarının imzalanmış müqaviləni bu cür xəyanətkarcasına pozacaqlarını gözləməyən Səlim xan işğalçı qoşunun yüksək rütbəli zabitlərindən biri olan Karyagina yazırdı: "Sizə məlumdur ki, İbrahimxəlil xan və mən şərfəsizlik edərək öz dindəşımız olan hökmdardan üz döndərüb Rusiyanın himayəsinə girmişik. Buna ona görə etmişik ki, lazım olanda bizə kömək edəsiniz, sakit yaşaya bilək. Əvvəla, belə köməklik olmadı, ikincisi, İbrahimxəlil xana təşəkkür etmək əvəzinə, onu qətlə yetirdiniz, ...mənim bacımı da öldürdünüz. Bundan sonra mən necə sizə inanım və qoşununuzu saxlayım. Bu hadisədən hiddətlənən camaatım rus qoşunlarını tamamilə qırmaq istəyirdi, amma mən buna razı olmadım... Xalq onlara (rus qoşunlarına – Y.M.) qarşı üsyan etdiyindən onlar burada qala bilməzlər".²⁰ (bax: mətnin sonu, sənəd 1).

Səlim xan dərhal xanlıqdakı Rusiya qoşunlarının başçısı mayor Parfyonovdan Şəki ərazisini tərk etməyi tələb etdi və ertəsi gün rus qoşunları xanın tələbinə əməl edərək Şəki xanlığını tərk etdilər.

Rus qoşunlarının xanlığın ərazisindən çıxarılması xanlığın müstəqilliyinin bərpası yolunda mühüm addım idi. Səlim xanın belə cəsarətli hərəkəti işğalçıların mövqeyini xeyli sarsıtdı, onların

¹⁹ Bundan bir həftə əvvəl – mayın 14-də elə həmin Kürəkçayda İbrahimxəlil xanla Sisianov arasında da eyni ruhlu müqavilə imzalanmışdı. Rusiya ilə Şəki xanlığı arasında imzalanan 21 may 1805-ci il tarixli müqaviləyə görə Şəki xanı yalnız Rusiyanın hakimiyyətini tanımalı və qonşu ölkələrlə müstəqil əlaqə saxlamaqdan imtina etməli idi. Həmçinin xan Nuxada (Şəkida) rus qarnizonunun yerləşdirilməsinə razılıq verməli, ildə 7000 rubl bac ödəməli və nəvəsini həmişəlik Tiflisdə qalmaq şərti ilə ruslara girov verməli idi. Əvəzində xanın və bütün xələflərinin əbədi hakimiyyətinə, ərazisinin bütün saxlanması zəmanət verilir. Müqavilədən dərhal sonra 1805-ci ilin mayında general Rebinderin başçılıq etdiyi 2 bölükdən ibarət rus qarnizonu Şəkiyə yeridilmişdi [Bax: AKAK, t.II, dok.1436, c.702-705].

²⁰ Bax: Дубровин.Н.Ф. История войны и владычества русских на Кавказе, т.V, СПб., 1887, s.59.

bölgədəki nüfuzuna ciddi zərbə vurdu.

Bu hadisədən sonra Şəki xanlığında işğalçılara qarşı mübarizə heç vaxt səngimədi. Rusiya qoşunlarının növbəti hücumunu gözləyən Səlim xan silah, pul tədarükü görür, xanlığın müttəfiqləri olan avarlardan, carlılardan, ləzgilərdən əsgər toplayırdı. Bundan narahət olan işğalçılar 1806-cı ilin sonlarında onu hakimiyyətdən kənarlaşdırdı. P.Sisianovun fəaliyyətini davam etdirən çar generalı İ.Qudoviçin göstərişi ilə işğalçıların əlaltısı xoylu Cəfərqulu ağa Şəkiyə yeni xan təyin olundu. Yeni xan Kürəkçayda bağlanan müqaviləni təsdiq etdi. Car-balakanlılar nəzarət də ona həvalə olundu. Cəfərqulu xan özünə dayaq olaraq Xoydan Şəkiyə ailələri ilə birlikdə 2 min erməni köçürdü və xanlığın ərazisindəki strateji əhəmiyyətli məntəqələrdə məskunlaşdırdı.²¹ Bununla, Şəki ərazisində ermənilər yuva saldı.

Çarizmin işğal rejiminə qarşı mübarizə.

Göynük üsyanları

Şəki əhalisi irsi hakimiyyətə malik olan Səlim xanın işğalçıların əlaltısı Cəfərqulu ağa ilə əvəz olunmasını ciddi narazılıqla qarşıladı. Səlim xanı hakimiyyətə qaytarmaq uğrunda Baş Göynük kəndində mübarizə başlandı. Səlim xan üsyana qalxmış Baş Göynük kəndinə sığındı. Üsyançı göyünlülər kömək üçün Şirvan xanına müraciət etdilər. Lakin Şamaxıdan üsyançılara kömək göndərilmədi. Geniş xalq kütlələri arasında dayaq olmayan Cəfərqulu xan isə işğalçıların itaətkar əlaltısına çevrildi. İşğalçıların bütün hərbi qüvvələri səfərbərliyə alınaraq Göynük üsyanı amansızcasına yatırıldı*.

Çıxılmaz vəziyyətdə qalan Səlim xan təqribən 100 nəfərdən ibarət yaxın adamları ilə birlikdə xaricdən kömək almaq məqsədilə Şəkini tərk etməyə məcbur oldu. O, öncə Təbrizə, sonra Bağdada, oradan isə İstanbula gedərək Rusiya işğalçılarına qarşı Osmanlı

²¹ Əlavə məlumat üçün bax: AKAK, т.III, док.496, с.275-276.

* Ə.F.Məmmədov Azərbaycan, Rusiya və Gürcüstan arxivlərində saxlanılan qiymətli sənədlərə əsaslanaraq təqribən 126 il davam etmiş Göynük üsyanlarına "Göynük hərəkəti" adlı fundamental monoqrafiya həsr etmişdir. Bax: Məmmədov Ə. Göynük hərəkəti (1805-1930-cu illər). Bakı, 2016.

sultanından hərbi yardım istədi. (bax: *mətnin sonu, sənəd 2*).

1807-ci ilin yazında Cəfərqulu xan Xoyski hakimiyyətinə qarşı Göynük elinin igid oğlu **Sultan Muradın** başçılığı altında yeni üsyan başlandı. Üsyan **Baş Göynük** və **Aşağı Göynük kəndlərini** əhatə etdi. Üsyançılara ləzgi kəndi olan **Burcun** əhalisi də qoşuldu. Göynük üsyanının digər ərazilərə də yayılmasından qorxuya düşən Rusiya komandanlığı alay komandiri Qrekovun başçılığı ilə Cəfərqulu xana əlavə hərbi yardım göndərdi. İşğalçılara şiddətli müqavimət göstərən, lakin silah çatışmazlığı və çar qoşunları ilə müqayisədə sayca çox az olan üsyançılar ardi-arası kəsilməyən hücumlara tab gətirməyib dağlara çəkilməyə məcbur oldular.²²

1808-ci ilin yayında Şəki xanlığına işğalçılara qarşı yeni üsyan dalğası бүрүdü. Əsas üsyan mərkəzi yenə də Baş Göynük kəndi idi. Kür çayı sahilindəki bir çox kəndlərin də qoşulduğu bu üsyanın əsas təşkilatçıları Səlim xan tərəfindən Şəkiyə göndərilən **Mahmud ağa** və onun ətrafındakı bəylər idi. Plana görə üsyan başlanarkən Səlim xan da öz dəstəsi ilə köməyə gəlməli idi. Lakin Səlim xanın mürciəti bütün Şəki əhalisinə çatdırmaq mümkün olmadı. Mürciəti əhaliyə yetirməli olan adamların əksəriyyəti işğalçılar və Cəfərqulu xanın adamları tərəfindən tutuldu. Buna görə də üsyan bütün xanlığı əhatə etmədi. Rus ordusunun köməyi ilə Cəfərqulu xan üsyançılara divan tutdu, 40 nəfər əsir götürüldü.²³

Lakin bütün bu tədbirlər Şəkiddə müstəmləkə əsarətinə qarşı mübarizə alovunu söndürə bilmədi. Çar Rusiyasının hərbi süngüsü ilə qarşılaşacağını bilən silahsız əhali yenə də işğalçılara müqavimət göstərməkdə davam edirdi.

1810-1812-ci illərdə Şəkini yeni üsyan dalğası бүрүdü. Bu

²² Əlavə məlumat üçün bax: AKAK, t.III, док.502, с.279-280.

²³ Qudoviç üsyançıları qorxutmaq və onlara "ibrət dərsi" vermək üçün tutulanları qalada, camaatın gözü qarşısında cəzalandırmaq əmri verdi. Əgər tutulanlar arasında bəylər olarsa, onlar Sibirə göndərilmək üçün Tiflisə yola salınmalı idi. Səlim xanın öz tərəfdarları ilə Kür çayına yaxınlaşdığını eşidən Qudoviç ona meyil edənlərin də tutulub Tiflisə göndərilməsi barədə Cəfərqulu xana tapşırıq verdi. Bu işdə ona Lisaneviç kömək etməli idi [Əlavə məlumat üçün bax: AKAK, m.III, док.513, с.287; док.515; док.516, с.287-288].

zaman Səlim xanın həyat yoldaşı, qarabağlı İbrahimxəlil xanın qızı **Tuti xanım** kömək üçün Osmanlı dövlətinə mürciəci etdi. Tuti xanım öz məktubunda bildirirdi ki, *şəkililərin rus qoşunlarına qarşı apardığı mübarizə nəticəsində artıq Şəki rus qoşunlarından geri alınmışdır, şəkililər Dağıstan əhalisi ilə birləşib Hüseyn Əfəndi adlı bir nəfəri özlərinə vəkil seçmişlər, düşməne qarşı mübarizə üçün iyirmi min əsgər hazır vəziyyətdədir. Osmanlı dövlətinin hərbi yardımına ehtiyacımız var*²⁴ (bax: *mətnin sonu, sənəd 3*). Lakin bu dövrdə Rusiya imperiyası ilə münasibətləri müharibə həddinə çatdırmaqda maraqlı olmayan Osmanlı dövləti Şəki xanlığına hərbi yardım göstərmədi.

Cəfərqulu xanın ölümündən sonra onun oğlu **İsmayıl paşa** baş komandan tərəfindən Şəkiyə xan təyin edildi. Qəddarlığı ilə ad çıxaran İsmayıl paşa yerli əhaliyə nifrətlə yanaşır, öz təbəələrinə amansız divan tuturdu. Bütün bunlar yerli əhəlinin kəskin etirazına səbəb oldu və Şəkini dəfələrlə aramsız üsyanlar бүрүdü. Hər dəfə əhali xanın hakimiyyətini tanımadığını bəyan edirdi.

İşğalçılara vahiməyə salan bu üsyanlar hər dəfə silah gücünə, həm də xüsusi amansızlıqla yatırılırdı. Erməni və gürcü əsilli çar zabıtları bu qanlı cinayətlərdə xüsusi fəallıq göstərər, üsyançılara qarşı hərbi əməliyyatları yerli əhaliyə qarşı soyqırımlarına çevirirdilər.

1819-cu ildə İsmayıl xanın ölümü ilə Şəkiddə xanlıq idarə üsulu ləğv olundu. Bununla, çar müstəmləkəçiləri bu diyarın qədim dövlətçilik ənənələrinə birdəfəlik son qoymaq ümidində idilər.*

²⁴ Əlavə məlumat üçün bax: BOA HH, 1108/44645F

* Xanlıq idarə üsulu ləğv olunduqdan sonra bu diyarda əvvəlcə Şəki əyaləti, 1840-cı ildə isə Kaspi vilayətinin tərkibində Şəki qəzası yaradıldı. Qəza 1846-cı ildən Şamaxı quberniyasının tərkibinə daxil edilərək Nuxa qəzası adlandırıldı. "Şəki" adı daim işğalçılara qarşı mübarizə və üsyanlarla hallandıqından imperiya cəlladları bu adı yaddaşlardan birdəfəlik silmək üçün onu "Nuxa" sözü ilə əvəz etdilər. Nuxa qəzası 1859-cu ildə Bakı quberniyasının, 1868-ci ildə isə Yelizavetpol quberniyasının tərkibinə daxil edildi. Şəkiddə sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra 1930-cu ildə Azərbaycan SSR-in inzibati ərazi bölgüsündə dəyişikliklərlə əlaqədar Nuxa rayonu təşkil edildi. 1968-ci ildən Nuxa rayonu yenidən Şəki rayonu, mərkəzi isə Şəki şəhəri adlanmağa başladı.

İşğalçılardan qəddar müstəmləkə rejiminə, törətdiyi qanlı qırğınlara baxmayaraq, Şəki və bütün Şimal-Qərbi Azərbaycan bütün XIX yüzillik boyu və XX yüzilliyin əvvəllərində Rusiya imperiyasında milli-azadlıq hərəkatının əsas mərkəzlərindən biri olaraq qaldı. Bölgə başdan-başa işğalçı ordunun hərbi nəzarəti altında olduğundan Şimal-Qərbi Azərbaycanda **qaçaq hərəkatı** geniş vüsət aldı. Göynük üsyançıları müqavimət hərəkatının mərkəzini dağlara köçürdülər. Əfsanəvi xalq qəhrəmanı göynüklü Cavad oğlu Məhəmməd və onun silahdaşları Baş Göynük kənd sakinləri Muxtar Əkbər oğlu, Mustafa Yunus oğlu, İsgəndər Məhəmməd oğlu, Cəfər Əbdülhəlim oğlu, Hacı Nəsim oğlu, Həsən Əli oğlu, Aşağı Göynük kəndindən Zəkəriyyə Qasım oğlu, Aşağı Şabalıddan Polad Abbas oğlu, Əbdüləlim və Səməd qardaşları kimi xalq qəhrəmanları, onlarla əlbir hərəkat edən Car-Balakən qaçaqları gözlənilməz hücumlarla işğalçılara nökrəklik edən yerli varlıqların sərvətini əllərindən alıb xalqa paylayırdılar. Qanlı qırğınlardan etnik toqquşmalara qədər ən iyrenc fitnəkarlıqlara, hər cür cəza tədbirlərinə əl atan işğalçılar bölgədə xalq azadlıq hərəkatının alovlarını söndürə bilmirdilər ki, bilmirdilər.

Cümhuriyyət dövrü

1917-1920-ci illərdə bütün Azərbaycan kimi, Şəki bölgəsi də öz tarixinin ən maraqlı və coşğun dövrünü yaşadı. Bu dövrdə bütün Şimal-Qərbi Azərbaycan ölkədə xalq azadlıq hərəkatının əsas mərkəzlərindən biri olaraq qaldı.

Bununla belə, Birinci dünya müharibəsinin (1914-1918) başlanması ilə Cənubi Qafqazın bütün sonrakı tarixi üçün yeni bir təhlükə də baş qaldırdı. Müharibədə böyük dövlətlər tərəfindən Osmanlı imperiyasının aradan qaldırılacağına yəqin edən erməni millətçiləri Osmanlı imperiyasının əraziləri və Cənubi Qafqaz torpaqları hesabına xülyasında olduqları "Böyük Ermənistan" dövləti yaratmaq uğrunda fəal mübarizəyə başladılar. Rusiyada Oktyabr çevrilişi və Bakıda S.Şaumyanın başçılığı ilə anti-Azərbaycan daşnak-bolşevik güruhunun hakimiyyətə gəlməsi ilə vəziyyət daha

da mürəkkəbləşdi. Şərqi Anadoluda, bütün Cənubi Qafqazda və Cənubi Azərbaycanda türk-müsəlman əhaliyə qarşı soyqırımlarına başlandı. Bu bütün Cənubi Qafqazda xalq azadlıq hərəkatına ağır zərbə idi. Azərbaycan və gürcü xalqları öz tarixi-etnik torpaqlarında milli dövlətlərini yaratmaq uğrunda azadlıq mübarizəsi aparır, çar Rusiyasının XIX əsrdə Cənubi Qafqaza köçürüb gətirdiyi ermənilər isə Azərbaycan, Türkiyə və Gürcüstan torpaqları hesabına özlərinə dövlət yaratmaq üçün bolşevik Rusiyasına hər cür xidmət göstərirdilər. Beləliklə, millətçi-terrorçu erməni partiyalarının təşkilatçılığı ilə törədilən fitnəkarlıqlar, terror aktları və soyqırımları bütün Cənubi Qafqazı bürümüşdü. Bununla, Cənubi Qafqazın geniş ərazilərində yaşayan Azərbaycan xalqı Birinci dünya müharibəsi, Rusiyada Fevral inqilabı və Oktyabr çevrilişinin baş verdiyi mürəkkəb tarixi şəraitdə həm milli azadlıq mübarizəsi aparır, həm də soyqırımı cəlladlarına qarşı ölüm-dirim savaşı dövrünü yaşayırdı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması ərəfəsində ermənilər Cənubi Qafqazın digər ərazilərində olduğu kimi Şəki bölgəsində də öz bədnam məqsədlərinə nail olmaq üçün müxtəlif təxribatlara və fitnəkarlıqlara əl atırdılar. Belə ki, Şəki bölgəsi və ətraf qəzalarda yaşayan ermənilər sürətlə silahlandırılır, azərbaycanlılara qarşı təxribatlar törədilirdi. 1918-ci ilin fevralında erməni korpusunun komandiri, general Nazarbekovun göstərişi ilə yerli əhaliyə divan tutmaq üçün Şəkiyə daşnaklardan ibarət "**Şəki erməni batalyonu**" adlandırılan 700 nəfərlik cəza dəstəsi göndərildi. Cəza dəstəsinin baş qərargahı Qayabaşı kəndində yerləşdirildi. Qəzada yaşayan ermənilərin quldur dəstələri həmin cəza dəstəsi ilə birləşərək azərbaycanlılara qarşı kütləvi qırğınlara başladılar.²⁵ Bununla yanaşı, daşnaklar bölgəyə hərbi müdaxilə olunmasına nail olmaq üçün bölgənin, həmçinin Ərəş qəzasının kəndlərində yaşayan ermənilərin Cənubi Qafqaz komissarlığına və Bakı Sovetinə

²⁵ Əlavə məlumat üçün bax: İsmayılov K. Azərbaycanın Şəki bölgəsi 1917-1920-ci illərdə. Bakı, Turxan NPB, 2019, s.24.

çoxsaylı qondarma müraciətlər göndərmələrini təşkil etdilər. Göstərilən qazaların erməni əhalisinə "yardım komitəsi" yaradıldı. Hətta daşnaklar ermənilərin yaşadıkları kəndlərdə xüsusi hakimiyyət orqanları yaratmağa da cəhd etdilər. Lakin daşnaklar Azərbaycanın digər bölgələrindən fərqli olaraq Şəkiddə kütləvi soyqırımları həyata keçirə bilmədilər. Yerli əhali silaha sarılaraq öz torpaqlarının müdafiəsinə qalxdı və daşnak quldurlarına sarsıdıcı zərbələr vurdu. Bölgədə daşnakların məkrli planlarının gerçəkləşməsinə imkan verilmədi. Cümhuriyyətin yaranmasından bir neçə gün sonra Şəkiyə daxil olan Qafqaz İslam Ordusunun hissələri yerli özünümüdafiə qüvvələrinin köməyi ilə erməni quldur dəstələrini Qayabaşı və digər kəndlərdən qovub çıxardılar. Erməni quldurlarının son dayaq məntəqəsi olan Səbətli azad edildikdən sonra Şəki-Zaqatala bölgəsində erməni-daşnak silahlı dəstələrinin varlığına həmişəlik son qoyuldu. Göynük mahalının qəhrəman oğulları daşnaklara qarşı Qayabaşı və Səbətli əməliyyatlarında fəal iştirak etdilər. Bu qələbələrdən sonra Şəki könüllülərdən ibarət özünümüdafiə dəstələri Qafqaz İslam Ordusunun tərkibinə daxil oldular və Bakının daşnak-bolşevik qüvvələrindən azad edilməsində fəal iştirak etdilər.*

Şəki əhalisi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə milli dövlət quruculuğunda, ölkədə həyata keçirilən inzibati, siyasi dəyişikliklərdə, mədəni quruculuqda, Vətənin ərazi bütövlüyünün təmin edilməsində, o cümlədən Qarabağda erməni separatizminə qarşı mübarizədə fəal iştirak etdi.

Cümhuriyyət dövründə Şəki şəhəri və qəzası özünün ictimai-siyasi, iqtisadi, mədəni hadisələrlə zəngin dövrünü yaşayırdı. Şəhərdə geniş səlahiyyətlərə malik özünüidarə orqanı - bələdiyyə fəaliyyət göstərirdi. Onun işində, şəhərin ictimai həyatında siyasi

* Daşnaklara qarşı Qayabaşı və Səbətli əməliyyatlarının fəal iştirakçısı və Bakının daşnak-bolşevik colladlarından azad edilməsində mühüm xidmətlər göstərmiş Göynük könüllü dəstələrindən birinə başçılıq etmiş atam Mikayıl Mahmud oğlunun xatirələrinin təsiri altında böyüdüyüm üçün həmişə böyük qürur hissi ilə yaşamışam.

partiyalar, ictimai təşkilatlar, xeyriyyə təşkilatları yaxından iştirak etdirdilər. Mədəni-maarif sahəsində də ciddi dəyişikliklər baş verir, yeni məktəblər, mədəniyyət ocaqları yaradılırdı. Bütün bunlar Şəki əhalisinin siyasi fəallığının, mədəniyyətə, təhsilə olan marağının təzahürü idi. Qəzanın əvvəlki iqtisadi qüdrətinin bərpa edilməsi üçün ciddi planlar, layihələr həyata keçirilirdi. Cümhuriyyət hökuməti də bölgənin spesifik problemlərinin, o cümlədən ipəkçilik sənayesinin bərpası, əhalinin ərzaqla təmin olunması, torpaq məsələləri, qaçqınların qəbulu və yerləşdirilməsi və s. məsələlərin həlli üçün müvafiq tədbirlər görməyə çalışırdı.

Bolşevik işğalı. Cümhuriyyət naminə dirəniş və Göynük üsyanlarının yeni dalğası

Bolşevik işğalı və Azərbaycanda yeni sovet-müstəmləkə rejiminin qurulması ilə Şəki tarixinin daha qanlı faciələrlə dolu dövrü başlandı. Şəki sovet qoşunları tərəfindən 1920-ci il mayın 5-də işğal olundu. Bolşevik Rusiyası da çar Rusiyası kimi Azərbaycana, o cümlədən də onun şimal-qərb bölgəsinin əhalisinə qarşı müstəmləkəçilik siyasətini davam etdirdi. Odur ki, bölgədə sovet hakimiyyətinin ilk illərindən başlayaraq azadlıq hərəkatı yenidən alovlandı. Bolşeviklər Şəki-Zaqatala bölgəsində asanlıqla möhkəmlənə bilmədilər.

1920-ci il 28 aprel bolşevik işğalı və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra *Nuxa qəzası*, bütövlükdə Şimal-Qərbi Azərbaycan sovet işğalına qarşı müqavimət hərəkatının ən güclü mərkəzlərindən birinə çevrildi. Şəki-Zaqatala bölgəsinin bütün əhalisi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin müdafiəsinə qalxdı.

"Şəki ən qədim zamanlardan günümüzədək" kitabında tədqiqatçı cəlb edilmiş çoxsaylı arxiv sənədləri aydın sübut edir ki, XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın işğalına başlamış çar Rusiyasının işğalçı qoşunlarına və müstəmləkə rejiminə qarşı davamlı olaraq qəhrəmancasına müqavimət göstərən Azərbaycan ellərindən

biri də Şəkinin Göynük mahalı* idi.

1920-ci il mayın sonlarında Baş Göynüyün və bütün Göynük mahalının əhalisi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini müdafiə edərək bolşevik işğalçılarına qarşı üsyana qalxdı. Üsyan Nuxa şəhəri də daxil olmaqla bütün bölgəni бүürdü. 1920-ci il mayın sonlarında Qırmızı Ordu hissələri Nuxa şəhərinə sığınmış üsyançıları çətinliklə məğlub edərək şəhərin şimal hissəsinə nəzarəti ələ keçirdi. Şəhərin giriş və çıxışları bağlandı. Əhali tərksilah olundu. Üsyan iştirakçılarından 17 nəfər güllələndi, böyük bir qrup isə həbs olundu.

Üsyançılara qarşı həyata keçirilən cəza tədbirləri iyunun əvvəllərində yeni üsyanın alovlanmasına səbəb oldu. Bu zaman üsyanın mərkəzi yenə də Baş Göynük kəndi idi. İyunun əvvəlində Göynük üsyançıları Qırmızı Ordu hissələrini Yuxarı Malax, Ambarçay istiqamətinə sıxışdırmağa müvəffəq oldular.

VII Qafqaz diviziyasının komandiri Xmelkova Nuxa qəzasındakı əsas üsyan mərkəzi olan Baş Göynüyü tutmaq, bununla da dağlardakı əsas yüksəklikləri ələ keçirmək əmr olundu. Baş Göynük kəndini ələ keçirmək üçün 1920-ci il iyunun 15-də Qırmızı Ordu hərbi hissələrinin də cəlb olunması ilə həyata keçirilən hərbi əməliyyat axşama kimi davam etmiş, qızğın döyüşlərdən sonra

* Göynük mahalı Şəki-Yevlax yolundan qərbə doğru geniş əraziləri əhatə edir. Mahal qədim tarixə malikdir. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında təsvir olunan bir çox hadisələr bu mahalda cərəyan etmişdir. Dastanda adıçəkilən Dış (Daş) Oğuz (indiki Daş Üz) bütünlükdə keçmiş Göynük mahalının tərkibində idi. Hazırda da bu mahalın tərkibindədir. Göynük mahalı oğuz türkünün yadellilərə qarşı qəhrəmanlıq tarixi yaradan "Kımk" ("Kank") tayfasının ən toplu halında məskən saldığı yurd yerimizdir. Göynük eli çar Rusiyası bu torpaqlara ayaq basan gündən silaha sarılmış, bolşevik rejimi dövründə də silahı yerə qoymamış, 1930-cu ilədək təqribən 126 il işğalçılara qarşı davamlı mübarizə aparmışdır. Bu eldən Cavad oğlu Məhəmməd kimi əfsanəvi xalq qəhrəmanları çıxmışdır. Göynük igidləri daşnaklara bölgədə soyqırım törətmək imkanı verməmiş, öz qədim torpaqları **Səbatlıda** yuva salmış daşnakları darmadağın etmiş, onların tör-töküntülərini Qanığın o tayına qovmuş, Qafqaz İslam Ordusuna qoşularaq onun Bakı istiqamətində azadlıq yürüşündə fəal iştirak etmişlər.

axşam saat 18-də kəndi ələ keçirmək mümkün olmuşdu.²⁶ Kənd ələ keçirildikdən sonra Baş Göynüyün kişi cinsindən olan əhalisinə qarşı kütləvi qırğınlar həyata keçirildi.*

1921-ci ilin baharında Nuxada başlanan yeni üsyan da erməni silahlı dəstələrinin fəal köməyi ilə amansızcasına yatırıldı. Üsyançıların bir qismi güllələndi, digər hissəsi həbs edildi, qalanları isə sürgün olundu.

Şəki sovet hakimiyyəti illərində

XX əsrin 20-30-cu illərində Nuxa şəhəri və bütün bölgə bolşevik rejiminin xüsusi nəzarəti altında idi. Bütün bölgə şəxsi həyəti, əsasən, ermənilərdən ibarət olan NKVD və KQB-nin nəzarəti altında idi. Bəhs olunan dövrdə Nuxa eli keçmiş **Göynük** və **Cəfərabad** dairələrinin birləşməsindən yaradılmışdı. Bu dairələrdə yaşayan **30403 nəfərlik əhalinin 29000 nəfəri Azərbaycan türkləri** idi.

Zorakı kollektivləşdirmə zamanı yol verilən özbaşınalıqlar, əhalinin bütün şəxsi əmlakının müsadirə olunaraq kolxozlara, məscidlərin ömürlük istifadəsində olmuş vəqf torpaqlarının və zəkatın toplanması səlahiyyətinin isə yoxsul komitələrinin ixtiyarına veril-

²⁶ Əlavə məlumat üçün bax: [PTBA, f.7717, on.1, d.18, л.84].

* Üsyan mərkəzi olan Baş Göynük ələ keçirildikdən sonra bütün Göynük mahalının əhalisinə, xüsusilə kişi cinsindən olan əhaliyə qarşı dəhşətli qırğınlar həyata keçirildi. Qafqaz diviziyasının komandiri Xmelkova müqavimət göstərənləri amansızlıqla məhv etmək, təslim olanları tərksilah edərək arxaya göndərmək əmr olunmuşdu. Bu qırğınlarda sovet ordusunun tərkibinə soxulmuş ermənilər və daşnak zabıtları fəal iştirak etdilər. Onlar Şəkinin say-seçmə şəxsiyyətlərini məhv etdilər. Xalqın sevimlisi, mütəfəkkir şair Molla Cuma da bu zaman günün günorta çağı Aşağı Göynükdə güllələndi. Baş Göynük kəndinin yaşadığı **15 iyun 1920-ci il** dəhşətini mənə, ilk dəfə, üsyan günlərində kəndin dinc əhalisini kəndin yuxarisına – dağın başındakı **"Tap düzənliyi"**nə köçürmək əməliyyatına başçılıq etmiş atam naql etmişdir. Molla Cumanın 15 iyun 1920-ci ildə güllələndiyini də mənə atam danışmışdı. Sonrakı elmi axtarışlar bu məlumatların tamamilə dəqiq olduğunu təsdiq etdi. Bax: Molla Cuma. İsmi Pünhan. (Ön sözün müəllifi akademik Yaqub Mahmudov). (Hazırlayanlar: prof., M.Qasımlı, E.Əzizov.). Bakı, 2016.

məsi, dini ayınların yerinə yetirilməsinə qarşı törədilən maneçilik²⁷ XX əsrin 20-ci illərinin sonuna doğru Nuxa qəzasında azadlıq hərəkatının yenidən alovlanmasına səbəb oldu. Baş Göynükdə başlanan bu hərəkat 1930-cu ildə baş vermiş güclü Nuxa-Zaqatala üsyanı ilə özünün kulminasiya zirvəsinə çatdı.

1930-cu il Nuxa-Zaqatala üsyanına Baş Göynükdə gizli fəaliyyət göstərən *"Xalq Azadçılar Fırqəsi"* rəhbərlik edirdi. "Xalq Azadçılar Fırqəsi"nin Baş Göynük özəyinə Molla Mustafa Şeyxzadə və Əsədulla Sadıxov rəhbərlik edirdilər. Bu özəyin fəaliyyətinin nəticəsi idi ki, üsyan başçıları demək olar ki, Baş Göynük kəndinin bütün əhalisini səfərbər edə bilmiş, burada üsyançılar xüsusi hərbi hazırlıq da keçmişdilər.

"Xalq Azadçılar Fırqəsi"nin qərarı ilə üsyançıların böyük bir dəstəsi kəndin yuxarısındakı yaylaqları aşaraq Şəkiyə daxil olmuş, Xan qalasının içərisindəki məhbəsin qapılarını sındıraraq bütün məhbəsləri azadlığa buraxmış, şəhərdən olan və ətraf kəndlərdən gəlmiş üsyançıların köməyi ilə şəhərə nəzarəti dörd gün öz əllərində saxlaya bilmişdilər. Lakin təpədən dırnağadək silahlanmış sovet hərbiçilərinin və xüsusi xidmət orqanlarının birləşmiş qüvvələri şəhərdə hakimiyyəti yenidən ələ keçirmiş, üsyançılar Baş Göynük kəndi istiqamətində geri çəkilməyə məcbur olmuşdular.

1930-cu il Nuxa-Zaqatala üsyanının mərkəzi Baş Göynük kəndində üsyanı yatırmaq üçün səfərbərliyə alınmış xüsusi xidmət orqanları və hərbiçilərin birləşmiş qüvvələrinə şiddətli müqavimət göstərildi. Baş Göynük kəndi üsyan zamanı bir neçə dəfə əldən-ələ keçdi. Kəndin əhalisi, demək olar ki, hamılıqla üsyana qalxmışdı. Aprelin 16-dan 17-nə keçən gecə həyata keçirilmiş hərbi əməliyyat nəticəsində kəndin üsyançılardan təmizlənməsinə baxmayaraq, ertəsi gün kənd yenidən üsyançılar tərəfindən ələ keçirilmiş, kəndin əhalisini uzun

²⁷ Bölgədə dinə qarşı mübarizə adı ilə məscidlər bağlanır, müsəlmanların dini hisləri, ayınların yerinə yetirilməsi ələ salınır, məscidlərə gedənlərdən vergi alınır. Əsas üsyan mərkəzi olan Baş Göynük əhalisinə isə, ümumiyyətlə, namaz qılmaq qadağan olunmuşdu. Ona görə də kənd əhalisi dini bayramlarda gecələr gizlicə meşəyə gedib üç növbədə bayram namazını qılmaldı olurdu [PTBA, f.25873, on.1, d.1206, d.966].

müddət tərək-silah etmək mümkündür. 1930-cu il Baş Göynük üsyanı zamanı sovet rejiminin nizami hərbi qüvvələrindən 73 nəfər öldürüldü, 70 nəfər yaralandı, 18 nəfər isə üsyançılar tərəfindən əsir alındı. Bu, Baş Göynük üsyanının nə qədər güclü xalq azadlıq hərəkatına çevrilməsindən xəbər verir. 1930-cu il Baş Göynük üsyanı zamanı üsyançılardan 302 nəfər öldürülmüş, 162 nəfər isə ağır yaralanmışdı.

Üsyan yatırıldıqdan sonra Baş Göynüyün kişi cinsindən olan əhalisinə misilsiz qəddarlıqla divan tutulmuşdur. Oke keçirilən gəncələr, o cümlədən üsyan iştirakçıları kənddəki rus-tatar (rus-türk) məktəbinin sinif otaqlarına doldurulmuş, mühakimə edilmədən KQB və NKVD-nin nümayəndələri və Kənd Yoxsul Komitəsinin sədrindən ibarət *qara üçlüyün* göstərişi ilə güllələnmişlər. Üsyançılar öz əlləri ilə qəzadıqları quyuların ətrafında sıraya düzərək hər doqquz nəfərə bir güllə hesabı ilə güllələyərək, demək olar ki, diri-diri quyulara doldurmuşlar. Güllələnmə zamanı qatillərə arxa çevirməyən Türk Əhmədin igidliyi kənd əhalisi tərəfindən böyük coşqu ilə qarşılanmış, Göynük igidləri onu gecə ümumi quyuların birindən çıxarıb ayrıca dəfn etmişdilər.* Qafqaz İslam Ordusunun mücahidlərindən

* Üsyan başçılarından biri olan və Türk Əhmədlə bir kamerada saxlanılan atam Mikayıl Mahmud oğlunun məlumatına görə güllələnmə zamanı bütün təzyiqlərə baxmayaraq, Türk Əhməd qatillərə arxasını çevirməmiş, ibadət etməyə və camaatla vidalaşmağa icazə istəmiş, sinədən güllələnməsinə tələb etmişdi. Qara üçlüyün millyyətcə rus olan üzvlünün göstərişi ilə onun bu istəklərinə icazə verilməmiş, sonra sinəsindən güllələnmişdi. Türk Əhməddən sonra güllələnməyə çağırılan atam kamera yoldaşları ilə halallaşarkən bir kənd qadınının qara üçlüyün otağına daxil olub qoltuğundan çıxartdığı balta ilə yoxsul komitəsinin sədrini baltalamağa cəhd göstərdiyi üçün güllələnmə düşərgəsində hay-haray qalxmış, atamı yenidən üçlüyün otağına çağırışlar. Məlum olmuşdu ki, həmin qadın nonəm Əminə Xatun imiş. O, şəxsi ədavətinə görə həmişə atamı təqib edən yoxsul komitəsinin sədrini baltalamaq istəyirmiş. Qara üçlüyün başçısı olan rus çekisti nonəmi xeyli sorğusuala tutduqdan sonra güllələnməyə növbəsi çatmış atam barədə əvvəlki qərarı dəyişmiş, yeni göstəriş vermişdi: "osvobodit!" (*azad edilsin!*). Bundan sonra atamın qaçaq həyatı başlamış, bizi Qax, Zaqatala və Balakən rayonlarının meşələrində, Qanıxboyu kəndlərdə 1956-cı ilə qədər qoruyub salamat saxlaya bilmişdi. Onu ələ verməyən Balakən camaatına vəfa borcu olaraq atam özünü bu rayonun orazisində dəfn etməyi vəsiyyət etmişdi.

biri olan Türk Əhmədın məzarı həmin toplu məzarlıqda müqəddəs ziyarət yerinə çevrilmişdir. Şəkinin Baş Göynük kəndindəki bu toplu məzarlıq çarizmin qəddar müstəmləkə rejiminə qarşı milli azadlıq mübarizəsi qəhrəmanlarının gələcək nəsillərdən ötrü müqəddəs ziyarət məkanıdır. Bu məkanda möhtəşəm tarixi abidə ucaldılması isə Azadlıq mücahidlərinin varisləri olan bugünkü nəsillərin boynunun borcudur.*

1930-cu il Baş Göynük üsyanı Sovet İttifaqının tarixində baş vermiş ən güclü üsyanlardan biri idi. Üsyan sovetlər tərəfindən qəddarcasına yatırılma da, üsyançılardan rayonun Baş Göynük kənd sakinləri Yunus və Kərim, Baş Zəyid kəndindən Məcid, Abbas, Xudu və İbrahim, Bideyiz kəndindən Cəfər dağlara çəkilərək 10 il qanlı bolşevik rejiminə qarşı mübarizə apardılar.

1930-cu il Göynük üsyanının yatırılmasından sonra Nuxa-Zaqatala bölgəsi bütün 30-cu illər boyu bolşevik rejiminin ağır təqiblərinə və repressiyalarına məruz qaldı. Bölgənin say-seçmə ziyalıları məhv edildi. Bununla belə, ziyalılar qırmızı terrora sinə gərək tarixi ənənələri, milli özünüdərk ideyalarını qoruyub saxladılar.

30-cu illərin sonunda bölgədə ağır terror dalğasının davam etdiyi bir zamanda II Dünya müharibəsinin başlanması, 1941-ci ilin iyununda faşist Almaniyasının SSRİ-yə hücumu əhalinin siyasi əhvali-ruhiyyəsində dəyişiklik yaratdı. Müharibənin başlanması respublikanın hər yerində olduğu kimi, qədim dövlətçilik ənənələrinə malik olan Nuxada da hiddətlə qarşılandı. Bütün Azərbaycan vətəndaşları kimi, Nuxa əhalisi də ümumi düşməne qarşı səfərbərliyə alındı. Müharibə dövründə rayonda orduya 14334 nəfər səfərbər olundu, 3 mindən çox döyüşçü orden və medallarla təltif edildi. Müharibə dövründə döyüş cəbhələrində qəhrəmanlıqlarına görə "Şöhrət" ordeninin tam üç dərəcəsi ilə təltif olunan 30 nəfər Azərbaycan SSR vətəndaşından biri də nuxalı *Süleyman Eldarov* idi.

* Anam Səlimə Hasan qızının 1930-cu il üsyanı barədə saatlarla söylədiyi bəyatlardan iki misra qulağımda indi də səslənir:
*Tülkü kimi didilər bu bolşeviklər bizi,
Soğan kimi soydular bu bolşeviklər bizi...*

Döyüşçü dostları arasında *Armed Mişel, Xarqo, Fraçi*, Nuxada isə *de Qol Əhmədiyyə* kimi tanınan *Əhmədiyyə Cəbraylov* alman əsirliyindən qaçaraq Fransa müqavimət hərəkatının iştirakçılmasına qoşulmuş, göstərdiyi şücaətə görə Fransanın Hərbi Xaç, Könüllü Xidmətə görə Xaç, Fransa Legionunun Ali Ordeni ilə təltif olunmuşdur.* Müharibə dövründə hərbi xidmətlərini şərafətlə yerinə yetirən Şəki gəncləri müharibədən sonra da hərbi xidmətlərini uğurla davam etdirdilər. Onlardan üç nəfərinin - *general-polkovnik Tofiq Ağahüseynov, general-leytenant Məmmədşərif Həmidov və general-leytenant Ziya Yusifzadənin* döyüş və həyat yolu gənclərə nümunədir.

Kişilərlə çiyin-çiyinə döyüşərək Azov dənizi sahillərində həlak olan *Pakizə Manafova, "Qırmızı Ulduz" ordeni, II dərəcəli Vətən müharibəsi" ordeni ilə təltif olunmuş Dürrə Məmmədova-Kosmodemyanskaya* və başqaları Azərbaycan qadınına xas olan dəyanət göstərərək yüzlərlə yaralı gənci döyüş meydanından çıxararaq həyata qaytarmış, arxa cəbhədə işləyən qadınlar fədakarlıqla çalışaraq cəbhəni ərzaqla təmin etməklə bərabər faşist işğalından azad olunmuş rayonlara maddi və mənəvi kömək göstərmişlər.

Müharibədən sonra bütün ölkədə olduğu kimi, Şəkidə də abadlıq və quruculuq işləri geniş vüsət aldı. Şəhərdə yeni sənaye və xalq sənətkarlığı müəssisələri istifadəyə verildi. Şəki ipəkçilərinin İttifaqın digər müəssisələri ilə əlaqələri genişlənir, şəhərin ipəkçilik müəssisələrindən SSRİ-nin 75 müəssisəsinə ipək parça, 84 müəssisəsinə ipək sap göndərilir, yeyinti sənaye kombinatı respublikanın 32 rayonuna və Bakının ticarət şəbəkələrinə müxtəlif çeşiddə şirniyyatlar hazırlayırdı.

Müharibədən sonrakı 10 ildə xalq təsərrüfatının bərpası ilə əlaqədar xeyli iş görülsə də, respublikanın mərkəzi şəhərləri istisna

* Əhmədiyyə Cəbrayilovun oğlu Mikayıl Cəbrayilov atasının yolunu davam etdirərək könüllü surətdə Qarabağ müharibəsinə getmiş, erməni faşistlərinə qarşı döyüşlərdə qəhrəmancasına şəhid düşmüş, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1992-ci il 06 iyun tarixli fərmanı ilə ölümündən sonra Azərbaycan Milli Qəhrəmanı adına layiq görülmüşdür.

olmaqda digərlərində, o cümlədən Şəkida xalqın maddi-məişət şəraitinin yaxşılaşdırılması sahəsində işlər ləng həyata keçirilirdi. Yalnız Ümummilli lider Heydər Əliyev 1969-cu ildə Azərbaycan partiya təşkilatına rəhbər seçildikdən sonra respublikanın, o cümlədən Şəkinin ictimai-siyasi və sosial-iqtisadi həyatında yeni mərhələ başlandı. Ötən əsrin 70-80-ci illərində Şəkida abadlıq-quruculuq işləri sürətləndi, əhalinin mənzil-məişət şəraiti yaxşılaşdırıldı, yüngül və yeyinti məhsulları istehsal edən kombinat, çörək və pendir zavodları, xalça fabriki, məişət avadanlıqlarının təmiri müəssisəsi, tütün fermentləşdirmə zavodu istifadəyə verildi.

Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Şəkida kənd təsərrüfatının elmi əsaslar üzərində inkişafı üçün şərait yaradıldı, rayonda bu sahə yeni istiqamətlər üzrə sürətlə inkişaf etməyə başladı.

Müstəqillik dövrü

1991-ci ildə Azərbaycan müstəqilliyini yenidən bərpa etdikdən sonra ölkədə əsaslı dəyişikliklər dövrü başlandı. Ümummilli lider Heydər Əliyevin şah əsəri olan müstəqil Azərbaycan artıq regionun qüdrətli dövlətinə, mühüm nəqliyyat və tranzit qovşağına, həmçinin siyasi, iqtisadi və mədəniyyətlərəarası dialoq mərkəzinə çevrildi. *Ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən əsas qoyulmuş sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasının 2003-cü ildən Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilməsi nəticəsində Azərbaycan yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu.* Müstəqillik illərində Azərbaycanın əldə etdiyi uğurlarda respublikamızın bütün şəhər və rayonları kimi, qədim Şəkinin də özünəməxsus rolu və payı vardır.

ARDNŞ-nin birinci vitse-prezidenti, Milli Məclisin deputatı İlham Əliyev Milli Olimpiya Komitəsinin prezidenti seçildəndən sonra Azərbaycan idmanının, həqiqətən, intibah dövrü başlandı. 2002-ci il noyabrın 9-da qədim Şəki şəhərində tikintisi başa çatdırılmış böyük Olimpiya idman kompleksinin təntənəli açılışı oldu. Əllərində respublikamızın dövlət bayraqları, Prezident Heydər Əliyevin portretləri, *"Şəkililər Azərbaycanın bu gününü və sabahını Heydər Əliyev siyasətində görürlər", "Heydər-Xalq, Xalq-Heydər", "Şəkililər Heydər Əliyevin siyasətini bəyənir və dəstəkləyirlər"* söz-

ləri, dövlətimizin başçısının "Bizim, sizin – hamımızın vəzifəsi müstəqil Azərbaycanın sağlam gənclərini tərbiyə etmək, yetişdirməkdir" kəlamı yazılmış transparantlar tutan Şəki sakinləri, Olimpiya meydanına toplaşanlar Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevi, sürəkli, hərərətli alqışlarla, *"Heydər baba!"* nidaları ilə qarşıladılar. Mərasim iştirakçıları MOK-un prezidenti, Milli Məclisin deputatı İlham Əliyevi də böyük sevinc və səmimiyyətlə salamladılar. Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin gəlişi şərfinə qurbanlar kəsildi.

Prezident Heydər Əliyev kompleksdə açılmış geniş sərgi ilə də tanış oldu. *"Heydər Əliyev Şəkida -1974", "Şəki Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi illərdə", "Şəki müstəqillik illərində", "Heydər Əliyev beynəlxalq aləmdə", "Azərbaycanın gələcəyi gənclərdir", "Azərbaycan-Türkiyə dostluğu və qarداşlığı"* mövzularında, Olimpiya idman kompleksi tikintisinin gedişindən bəhs edən fotostendlər əhatəliliyi ilə diqqəti cəlb edirdi. Şəkinin el sənətkarlarının əl işləri – ölkə Prezidenti Heydər Əliyevə, MOK-un prezidenti İlham Əliyevin ipəkəndə toxunmuş portretləri, şəbəkələr, təkəlduz sənəti nümunələri sərgiyə əsl yarasıq verirdi.

Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev mərasimdən sonra Şəkinin mərkəzində yerləşən Teatr meydanına gəldi. Şəkililər dövlətimizin başçısını burada böyük mehribanlıqla qarşıladılar. Prezident Heydər Əliyev şəhər sakinləri ilə səmimi görüşdü, onların qarşısında çıxış etdi. Sonra incəsənət ustalarının, özəliyyətlə kollektivlərinin konserti oldu. Prezidentə həsr olunmuş *"El atası"* mahnısı alqışlarla qarşılandı.

Həmin gün Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev "Şəki-İpək" Açıq Tipli Səhmdar Cəmiyyətinə gəldi, ipəkçilərlə səmimi görüşdən sonra məşhur memarlıq abidəsi olan Şəki xanlarının sarayında oldu. Axşam Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin sədrliyi ilə rayon icra hakimiyyətinin binasında geniş müşavirə keçirildi. Şəki Olimpiya idman kompleksinin açılışında keçirilən görüşlərdə və müşavirədə bir sıra rəsmi şəxslər, Milli Məclisin deputatları olan Bəxtiyar Vahabzadə və bu sətirlərin müəllifi də iştirak edirdi.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Azərbaycanın bütün bölgələrinin, o cümlədən Şəkinin sosial-iqtisadi

inkışafını daim diqqət mərkəzində saxlayır. Bu diqqətin nəticəsidir ki, Prezident İlham Əliyev 10 dəfə Şəkiyə səfər edib. Bu səfərlər zamanı 30-dək obyektin, o cümlədən *Heydər Əliyev Mərkəzinin*, *Bayraq Muzeyinin*, *Şəki-Kişi avtomobil yolunun*, *Şəki "Asan Həyat" kompleksinin*, *Heydər Əliyev Fondu tərəfindən inşa olunmuş Uşaq evinin*, *"ABAD" Keramika və təbii Sənət Mərkəzinin*, 100 çarpayılıq *Mərkəzi Xəstəxananın*, *Şəki şərab zavodunun*, *"Green Hill Inn"* mehmanxanasının, 423 məcburi köçkün ailəsi üçün salınmış *yeni qəsəbənin*, *Taxıl anbarı və dəyirman kompleksinin*, *"Shaki Palace"* otelinin, *Aşağı Küngüt-Aydnbulaq avtomobil yolunun*, *Şəki Məhkəmə kompleksinin*, 840 şagird yerlik *Qoxmuq kənd tam orta məktəbinin* yeni binasının, *Heydər Əliyev Fondunun təşəbbüsü ilə Şəkiddə inşa olunmuş 160 yerlik Körpələr-evi-uşaq bağçasının*, *Şəki-Qax-Zaqatala avtomobil yolunun Şəki-Qax hissəsinin* yenedənqurmadan sonra açılışında iştirak etmiş, *"Aşağı Karvansara"* kompleksində aparılan təmir-bərpa işləri, *Şəki Olimpiya İdman Kompleksinin* yenedənqurmadan sonrakı vəziyyəti, *M.F.Axundzadənin* adını daşıyan *mədəniyyət və istirahət parkında* aparılmış yenedənqurma işləri, əsaslı təmirdən sonra istifadəyə verilən XVIII əsrə aid tarix-memarlıq abidəsi - *Şəki xanlarının evi* və *Sabit Rəhman* adına *Şəki Dövlət Dram Teatrının* binasında aparılan əsaslı təmir və yenedənqurma işlərinin gedişi, *"Marxal"* müalicə-istirahət kompleksində tikinti işlərinin gedişi ilə tanış olmuş, "İnzibati Mərkəz" in təməlini qoymuşdur.

2006-cı ilin oktyabrında işə salınan 87 meqavat gücündə Şəki modul tipli elektrik stansiyası Şəki, Oğuz, Qax, Zaqatala və Balakən rayonlarının yaşayış məntəqələrinin elektrik enerjisi ilə davamlı təmin olunmasına imkan yaradıb. Bəhs olunan illərdə əhalinin təbii qaz, elektrik enerjisi, içməli su ilə təmin olunması sahəsində mühüm irəliləyişlər baş vermişdir.

Rayonun iqtisadiyyatı üçün ənənəvi sahələrdən hesab olunan *taxılçılıq*, *heyvandarlıq*, *tütüncülük* və *baramaçılığın* inkişafı istiqamətində bir sıra tədbirlər həyata keçirilib.

Şəki əhalisi dövlət quruculuğunun, ölkənin sosial-iqtisadi və mədəni inkişafının bütün sahələrində fəal iştirak edir.

2003-2019-cu illərdə rayonda ümumtəhsil məktəblərinin və məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin əsaslı bərpası, təhsil şəbəkəsinin genişləndirilməsi və maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi diqqət mərkəzində saxlanılıb.

Müstəqillik illərində Şəkiddə tarixi-mədəni irsin qorunub saxlanması və təbliği istiqamətində də davamlı olaraq uğurlu addımlar atılıb. Füsunkar təbiəti ilə yanaşı, turistləri buraya cəlb edən digər bir cəhət isə Şəkinin özünəxas sənətkarlıq ənənələrinin olmasıdır. Bu ənənələr indi də qorunur və inkişaf etdirilir.

Şərq memarlığının nadir inciləri olan *Şəki xanlarının evi* və *Şəki xanlarının sarayı*, *Yuxarı və Aşağı Karvansara* binaları, *M.F.Axundzadənin ev muzeyi* əsaslı şəkildə bərpa olunub, Şəki Dövlət Dram Teatrının binası əsaslı təmirdən sonra istifadəyə verilib, 600 tamaşaçı yeri olan *Yay teatri* tikilib, yeni parklar salınıb. Şin çayı üzərində nəhəng körpü sistemi, Aşağı və Yuxarı Karvansaralar və Marxal istirahət kompleksinin inşasının uğurla başa çatması bu işlərin bariz nümunəsidir (bax: *mətnin sonu*, *şəkil 8,9,10,11,12*).

Şəki şəhəri üç tərəfdən hündür sıra dağlarla əhatə olunmuşdur. Şəhərin ərazisi Xan yaylağı dağının cənub-şərq yamaclarından başlayıb dağətəyi düzənliyə enir. Xan yaylağı 1800 metr, Qızıl Qaya dağı 3000 metr, Bazar Düzü isə 4480 metr ucalığındadır. Şəkinin ərazisi 2,43 kv. km, əhalisinin sayı 170 min nəfərdən artıqdır. Rayonda 71 yaşayış məntəqəsi vardır. Şəhərin ərazisindən 2 çay – Kiş və Qurcana çayları axır. Rayon şimaldan Rusiya Federasiyasının Dağıstan Respublikası, şimal-qərbdən Qax, şərqdən Oğuz, cənubdan Ağdaş və Yevlax rayonları ilə həmsərhəddir.

M.M.Rayevskinin Baxçasarayə bənzətədiyi, Aleksandr Dümanın ağızdolu söhbət açdığı Qafqaz sıra dağlarının dilbər guşəsinə sığınan Şəkiyə gələn hər kəs Şəki xanlarının evi, Şəki xan sarayı, Aşağı və Yuxarı karvansaralar və şəhərin digər tarixi abidələrini heyranlıqla seyr edir, qədim su kəməri, tağlı körpülər, dairəvi məbədi ziyarət edir, şəbəkəli pəncərələr, tağlı darvazalar, zəngin mətbəx Şəkinin qədim tarixində xəbər verir.

Şəki Azərbaycanda açıq səma altında yeganə şəhər-muzeydir. Azərbaycanın həm siyasi, həm də ədəbi xəritəsində öz yeri olan Şəki

əsətir, əfsanə, rəvayət, zərb-məsəl, lətifə, layla, bayatı, oxşama və s. şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri ilə zəngindir. Klassik şairlərin, o cümlədən Qətran Təbrizinin, Nizami Gəncəvinin əsərlərində də Şəkinin adı dəfələrlə çəkilir.

Şəki Şərq fəlsəfi fikrinə demokratik düşüncə gətirən dahi filosof və sənətkar **Mirzə Fətəli Axundzadənin**, Qorı Müəllimlər Seminariyasının məzunları – maarif fədaisi, etnoqraf **Rəşid bəy Əfəndiyevin**, məşhur pedaqoq **Rəcəb Əfəndiyevin**, Azərbaycanın görkəmli elm və maarif xadimi, İslamın mahir bilicisi, məşhur din xadimi, 1907-1909-cu illərdə Qafqaz Ruhəniləri İdarə Heyətinin sədri olmuş **Şeyxülislam Axund Məhəmmədhasən Mövlazadə Şəkuvinin**, Cümhuriyyət Parlamentinin üzvü, xaricə oxumağa göndəriləcək gənclərin seçilməsi üçün yaradılan müsabiqə komissiyasının üzvü **Abdulla bəy Əfəndizadənin**, nadir əlyazmalar, ədəbiyyat nümunələrini toplayaraq xalqımıza çatdıran **Salman Mümtazın**, çağdaş ümumtürk poetik fikrinin zirvəsinə yüksələn **Bəxtiyar Vahabzadənin**, çağdaş Azərbaycan komediyasının təməlini qoyan **Sabit Rəhmanın**, muğam ustası **Şəkili Ələsgərin** vətənidir.

Bakıda Nizami Gəncəvi, Səməd Vurğun, Mehdi Hüseynzadə, Orta Asiya və Monqolustan paytaxtlarında İbn Sina, Rudəki, Səd-rəddin Ayni, Suxə-Bator, Çoybalsan və s. kimi möhtəşəm abidələri ucaldan, Azərbaycan SSR Əməkdar incəsənət xadimi, SSRİ Rəssamlıq Akademiyasının müxbir üzvü, Azərbaycan SSR Xalq rəssamı, 2 dəfə SSRİ Dövlət Mükafatı laureatı **Fuad Əbdürrəhmanın**, teatr və kino sənəтчiləri sırasında öndə duran **İsmayıl Osmanlı**, milli simfoniyamızı yarananların ilk sırasında qərar tutan Azərbaycan SSR Xalq artisti, professor, 2 dəfə SSRİ Dövlət Mükafatı laureatı **Cövdət Hacıyev**, Azərbaycan Respublikasının Xalq artisti, professor, AMEA-nın müxbir üzvü, UNESCO tərəfindən "Dünya artisti" titulluna layiq görülmüş dünyaca məşhur bəstəkar **Firəngiz Əlizadə**, dünya şöhrətli cazmen **Vaqif Mustafazadə**, misilsiz güllüş ustası **Lütfəli Abdullayev**, rejissor **Rasim Ocaqov**, satıra ustası **Hikmət Ziya**, Azərbaycan opera sənətində Məcnun, Qərib, Kərəm və Şah İsmayıl rollarının bənzərsiz ifaçısı **Ələvsat Sadıqov**, Şərq mədəniyyəti tarixinə opera yaratmış ilk qadın bəstəkar kimi daxil

olan **Şəfiqə Axundova**, görkəmli bəstəkarlar **Emin Sabitoğlu** və **Cavanşir Quliyev** Şəkinin fəxrdirərlər.

Şəki Azərbaycana və dünya elminə görkəmli alimlər bəxş etmişdir. Azərbaycan Elmlər Akademiyasının *həqiqi üzvləri* – neft və qaz yataqlarının işlənilib hazırlanması sahəsində görkəmli alim **Qurban Cəlilov**, geologiya-mineralogiya elmləri üzrə məşhur alim, Əməkdar elm xadimi **Əzəl Sultanov**, geologiya-mineralogiya elmləri üzrə məşhur alim, Əməkdar elm xadimi **Fəxrəddin Qədirov**, geologiya-mineralogiya elmləri üzrə məşhur alim, Əməkdar elm xadimi **Hüseyn Əfəndiyev**, Azərbaycan SSR Əməkdar həkimi, Azərbaycan SSR Dövlət Mükafatı laureatı **Cəlil Hüseynov**, kimyaçı alim, Əməkdar elm xadimi, Azərbaycan SSR Dövlət Mükafatı laureatı **Cəbrayıl Hüseynov**, kimyaçı alim, Əməkdar elm xadimi **Adil Qəribov**, məşhur riyaziyyatçı, Əməkdar elm xadimi **Məcid Rəsulov**, Azərbaycan Elmlər Akademiyasının *müxbir üzvləri* – dilşünas-alim **Əbdülməzəl Dəmirçizadə**, ədəbiyyatşünas **Yaşar Qarayev**, tarixçi **Mahmud İsmayılov**, biologlar **Mirəli Axundov**, **Yusif Əbdürrəhmanov**, Hindistan Zoologiya Akademiyasının həqiqi üzvü **Niyazi Səmədov**, riyaziyyatçı alim **Qərib Calalov**, kimyaçı alim, Əməkdar elm xadimi, Respublika Dövlət Mükafatı laureatı **Zülfüqar Zülfüqarov**, görkəmli alim və mətbuat tariximizin məşhur tədqiqatçısı, professor **Şirməmməd Hüseynov** və başqaları milli elmimizin inkişafına böyük əmək sərf etmişlər.

Şəkinin yetirmələri müstəqil Azərbaycanda dövlət quruculuğunun bütün sahələrində də fəal iştirak edirlər. Ədliyyə sistemimizin qabaqcıl dünya səviyyəsinə yüksəldilməsində Ədliyyə naziri, Əməkdar hüquqşünas **Fikrət Məmmədov** və dövlətimizin humanitar siyasət məsələlərinin uğurla təmin olunmasında şərqşünas alim, Əməkdar incəsənət xadimi **Fərəh Əliyeva** mühüm rol oynayırlar.

Şəki Azərbaycan Respublikasının əsas turizm mərkəzlərindən biridir. 2700 ildən çox yaşı olan bu qədim diyar dünya əhəmiyyətli tarixi-memarlıq abidələri ilə məşhurdur. Şəkidə dövlət qeydiyyatına alınan 84 tarix və mədəniyyət abidəsi var. Füsunkar təbiəti, nadir tarixi-memarlıq abidələri, özünəməxsus sənətkarlığı, həmçinin zəngin mədəni irsinin qorunması nəticəsində Şəki bu gün Azərbay-

canda turizmin yüksək səviyyədə inkişaf etdiyi bölgələrdən birinə çevrilib. Azərbaycan Respublikası Bəstəkarlar İttifaqının sədri Fəxrəngiz Əlizadənin rəhbərliyi ilə ənənəvi olaraq hər il keçirilən "İpək Yolu" Beynəlxalq Musiqi Festivalında dünyanın bir çox ölkələrinin tanınmış musiqi və folklor kollektivləri iştirak edirlər.

Şəki şəhəri 2008-ci ildə Dünya Tarixi Şəhərlər Liqasının üzvü seçilib, 2010-cu ildə Azərbaycanın Sənətkarlıq Paytaxtı, 2016-cı ildə isə TÜRKSOY tərəfindən Türk mədəniyyəti paytaxtı elan olunub. 2017-ci ildə Parisdə UNESCO-nun Baş direktoru İrina Bokovanın qərarı ilə "Yaradıcı şəhərlər şəbəkəsi" siyahısına 44 ölkədən 64 şəhər, o cümlədən Şəki şəhəri də daxil edilib. Prezident İlham Əliyevin təşəbbüsü ilə Şəkidə başlanan quruculuq işləri uğurla davam etməkdədir.

2019-cu il iyulun 7-də Bakı Konqres Mərkəzində keçirilən UNESCO-nun Ümumdünya İrs Komitəsinin 43-cü sessiyasının növbəti iclasında Azərbaycan Respublikasının Birinci vitse-prezidenti Mehriban Əliyevanın təşəbbüsü ilə Şərq memarlığının nadir incisi hesab olunan Azərbaycanın "Xan Sarayı ilə birgə Şəkinin tarixi mərkəzi" UNESCO-nun Ümumdünya İrs Siyahısına daxil edilib.

Azərbaycan Qafqazın tacı, Şəki isə onun brilyant qaşığıdır. Şəkinə çiçəklənən, inkişaf edən Azərbaycanın bir parçası kimi qiymətləndirən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Şəkiyə səfərlərinin birində deyib: *"Elə tarixi şəhərlər var ki, onların Azərbaycan tarixində, Azərbaycan xalqının formalaşmasında, Azərbaycanda dövlətçilik əsaslarının yaradılmasında xüsusi rolu vardır. Şəki o şəhərlərdəndir"*.

Bəli, Şəki həm qədimdir, həm də müasirdir. Şəki həm tarixi keçmişdə, həm də müasir mərhələdə Azərbaycan dövlətçiliyinin keşiyində duran sarsılmaz dövlətçilik qalasıdır. Bu diyarın qədirbilən övladları Ümummilli lider Heydər Əliyevin milli, müstəqil dövlətçilik təliminin, sınaqlardan çıxmış siyasi kursunun layiqli davamçısı, yeni dünya düzənində Azərbaycana baş uralığı gətirən böyük dövlət xadimi İlham Əliyevin həyata keçirdiyi müdrik islahatları qətiyyətlə dəstəkləyirlər. Əminəm ki, Şəki əhalisi bütün tarixi dövrlərdə olduğu kimi müasir mərhələdə də, gələcəkdə də Vətənin sarsılmaz dövlət-

çilik qalası olaraq qalacaq, əvvəlki nəsillərin yaratdığı şanlı tarix salnaməsinə yeni və daha parlaq səhifələr həkk edəcəklər.

"Şəki: ən qədim zamanlardan günümüzədək" kitabı böyük müəllif heyətinin gərgin elmi axtarışları və ağır zəhməti bahasına ərsəyə gəlmişdir. Kitabın müəllif heyəti tarixi həqiqəti üzə çıxarmaq üçün ilk mənbələr, o cümlədən müxtəlif ölkələrdən gətirdiyimiz arxiv sənədləri üzərində yorulmadan işləmişlər. Redaksiya heyətinin üzvləri kitabda verilən faktları ilk mənbələr və elmi ədəbiyyatla təkrar-təkrar yoxlamışlar. Əsərin işıq üzü görməsində zəhməti olanların və bu gərəklı işdə yaxından iştirak edənlərin hamısı ən xoş sözlərə layiqdir. Lakin uzun süren və çox ağır redaktə prosesində bu qiymətli nəşrin yüksək səviyyədə ərsəyə gəlməsi üçün əlindən gələni əsrigəməyən Dövlət Mükafatı laureatı, t.ü.f.d., dos., əsərin məsul redaktoru, istedadlı yetirməm Güntəkin Nəcəflinin zəhmətini ayrıca qeyd etməyi özümə borc bilirəm.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutu kitabın işıq üzü görməsi üçün köməyini əsrigəməyən hər kəsə, o cümlədən institutun əməkdaşları t.e.d. prof. Mais Əmrahov, t.e.d. Tofiq Nəcəfli, t.ü.f.d. Ənvər Məmmədov, t.ü.f.d. Rəşad Mustafa, e.i. Ramin Əlizadə, e.i. Elnur Nəciyevə və əməyi olan digər tədqiqatçılara dərin minnətdarlığımı bildirir.

"Şəki: ən qədim zamanlardan günümüzədək" kitabının işıq üzü görməsi üçün əlindən gələni köməyi əsrigəməyən f.ü.f.d. Cavanşir Feyziyevə və əsərin nəfis tərtibatda nəşri üçün var qüvvəsi ilə çalışan dizayner - texniki redaktor, r.ü.f.d., dos. Mehri Xanbəyevaya ayrıca minnətdarlığımızı bildirir və bu gərəklı işdə əməyi olanların hamısına təşəkkür edirik.

Yaqub Mahmudov
AMEA-nın həqiqi üzvü,
Əməkdar elm xadimi,
Dövlət Mükafatı laureatı

Ön sözə əlavələr

59

Передъ вечеромъ Парфенову объявили, что ханъ отпускаетъ его въ свой лагерь, но съ тѣмъ условіемъ, чтобы тотчасъ по прибытіи туда онъ вывелъ отрядъ изъ шекинскаго владѣнія. Проводникъ Селима довелъ узниковъ до лагера, въ который они и прибыли ночью ¹⁾. Тамъ Парфеновъ узналъ, что одновременно съ его арестованіемъ Селимъ-ханъ отправилъ вооруженную толпу къ нашему лагерю съ приказаніемъ произвести нечаянную атаку на нашъ отрядъ. Шекинцы наткнулись на табуны, пасшіяся близъ отряда, были тотчасъ же замѣчены нашими войсками, но успѣли, однако же, отогнать лошадей, не смотря на открытый по нимъ ружейный и артиллерійскій огонь ²⁾.

На другой день по возвращеніи Парфенова въ лагерь, Селимъ прислалъ къ нему чиновника, который вручилъ письмо хана къ полковнику Барягину.

«Вамъ известно, писалъ Селимъ, что покойный Ибрагимъ-ханъ и я, къ стыду вашему, отклонясь отъ единоглаго намъ государя, вступили въ повиновеніе русскому и отдали наши владѣнія русскимъ. Это сдѣлали мы не для ніяго чего, какъ чтобы въ нужномъ случаѣ давали они вамъ помощь и были бы мы въ спокойствіи. Первая помощь намъ отъ русскихъ была та, что сильный непріятель пришелъ на мое владѣніе, и не могли они мнѣ дать никакой помощи; второе, что Ибрагимъ-хану на мѣсто благодарности приваучили въ бѣдствіе; маіору Лисевичъ худымъ поведеніемъ своимъ притѣснялъ его, и Ибрагимъ-ханъ только два мѣсяца нѣмъ переговоры съ единоглагомъ себѣ государемъ. Но за всѣмъ тѣмъ крѣпость была еще въ рукахъ русскихъ, и онъ самъ оказывалъ еще мнѣ почтеніе и ласки.

«Вотъ ваше обыкновеніе каково, что и мою сестру убили и другихъ съ нею! Послѣ такого вашего изрожденства могу ли вѣрять вамъ и содержать ваше войско? Подданные мои за такое дѣло, будучи раздражены, хотѣли истребить все войско руссiйское и безъ вѣдома моего, собравшись въгѣсть, взяли маіора, чиновниковъ и ишоторыхъ убили и отогнали всѣхъ лошадей ихъ. Но я,

¹⁾ Рапортъ Парфенова Несибѣеву 12-го іюня, № 121. Тифл. Арх. Главн. Штаба Кавк. Арх. Багда доесеній, № 125.
²⁾ Тамъ же отъ 12-го іюня, № 123.

Sənəd 1. Şəki xanı Səlim xanın general Karyaginə məktubu (1806)

HAT. 425/37395

Handwritten text in Ottoman Turkish script, likely a letter or document from Şəki xanı Səlim xanın Osmanlı sultanına məktubu (1807).

Sənəd 2. Şəki xanı Səlim xanın Osmanlı sultanına məktubu (1807)

ŞƏKİ
ƏN QƏDİM ZAMANLARDAN
GÜNÜMÜZƏDƏK



*Dairəvi Tanrıçılıq məbədi.
"Dairəvi məbəd" in
asl görünüşü*



*Şəkil 2. Dairəvi Tanrıçılıq məbədinin müasir görünüşü.
(XIX əsrin II yarısında çar Rusiyası işğalları dövründə məbədin ətrafına
çuxıntılar əlavə edilmiş və kilsəyə çevrilmişdir)*

ŞƏKİ
ƏN QƏDİM ZAMANLARDAN
GÜNÜMÜZƏDƏK



*Şəkil 3. Şəkinin Kış kəndində qədim alban məbədi
Qüdsdən gəlmiş Yeliseyin təşəbbüsü ilə inşa olunmuşdur.
Qafqazın ən qədim xristian kilsəsi. "Bütün şərq kilsələrinin anası"*



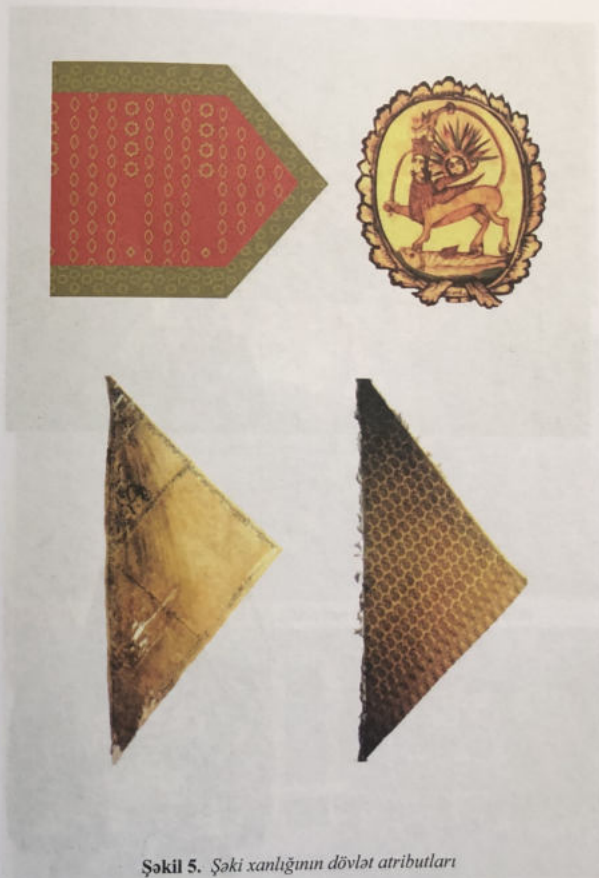
*Kış məbədində arxeoloji qazıntılar zamanı tapılan
e.ə. IV minilliyin sonu - III minilliyin əvvəllərinə aid
maddi mədəniyyət nümunələri*

şəki
ƏN QƏDİM ZAMANLARDAN
GÜNÜMÜZƏDƏK



Şəkil 4. Şəki xanlığının qurucusu Hacı Çələbi xan

şəki
ƏN QƏDİM ZAMANLARDAN
GÜNÜMÜZƏDƏK



Şəkil 5. Şəki xanlığının dövlət atributları

ŞƏKİ
ƏN QƏDİM ZAMANLARDAN
GÜNÜMÜZƏDƏK



Şəkil 6. Şəki xanı Səlim xan

Şəkil 7. Car-Balakən hakimi
Ömər xan



ŞƏKİ
ƏN QƏDİM ZAMANLARDAN
GÜNÜMÜZƏDƏK



Şəkil 8. Qədim Şəkinin müasir görünüşü



Şəkil 9. Qədim Şəki küçələrindən birinin müasir görünüşü

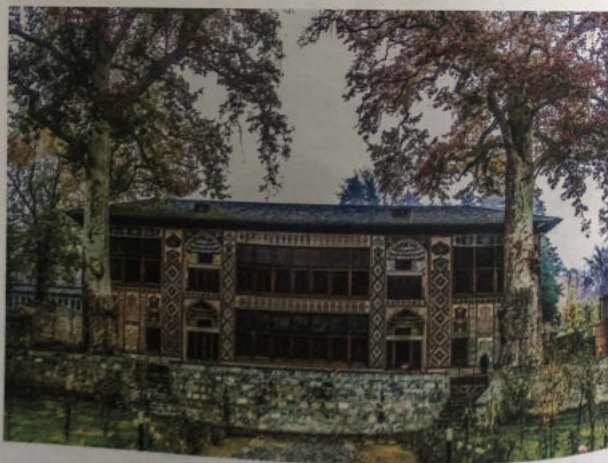


Şəkil 10. Marxal istirahət və müalicə kompleksi

ŞƏKİ
ƏN QƏDİM ZAMANLARDAN
GÜNÜMÜZƏDƏK



Şəkil 11. Şəki xanlarının evi. Müasir görünüş



Şəkil 12. Şəki xanlarının sarayı

FƏSİL 1

ŞƏKİNİN QƏDİM TARIXI
İLK MƏNBƏLƏRİN İŞİĞİNDƏ

Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsində Baş Qafqazın cənub ətəklərinə söykənən təbiət incisi Şəki xalqımızın tarixi yaddaşında özünəməxsusluğu ilə diqqəti cəlb edir. Əlverişli coğrafi mövqeyi əsrlər boyu bu məkanı yadelli təcavüzkarların qəsbkarlıq niyyəti səbəbindən hər b meydanına çevirsə də, yerli sakinlərin düşməmə müqaviməti heç vaxt qırılmamış, daima mübarizə aparmışdır. Şəkinin qoynunda məskən salan nəsillərin tarixi keçmişini öyrənmək üçün ilk öncə arxeoloji qazıntılar və qədim mənbələrin məlumatlarına müraciət edilməlidir.

1965-ci ildən başlayaraq Şəki bölgəsində aparılan arxeoloji tədqiqatlar 1983-1985 və 1988-ci illərdə daha sistemli və planlı şəkildə həyata keçirilmişdir. Bu tədqiqatlar Şəkinin qədim dövr tarixinin daha çox qəbir abidələri ilə təmsil olduğunu deməyə əsas verir. Əyriçayın sol sahilində, Kütürlü və Daşüz kəndləri ərazisində e.ə. III minilliyin ikinci yarısı – *Orta Tunc dövrünə* aid 17 kurqan tipli məzar, 2 torpaq qəbir aşkar edilmişdir. Bundan əlavə, Aşağı Küngüt, Kiş, Fazıl kəndlərində, Cumakənd, Salmandırə yaşayış məskənlərində, Sarıçalı kurqanlarında, Əyriçay vadisində, Kiş Doxun nekropolunda və digər yerlərdə çoxsayda qədim məzarlar aşkara çıxarıldı. Bəzi qəbirlərin sonrakı dövrlərdə də təyinatı üzrə istifadə olunması və dəfn adətlərinin dəyişməz qalması *bölgədə əhalinin uzunmüddətli məskunlaşdığından* xəbər verir. Məzarlara mərhumla yanaşı sağlığında ona aid olan əşyaların (silah, bəzək əşyaları, içində qida olan saxsı qablar, əmək alətləri, hətta ev heyvanlarının bütöv cəmdəkləri və s.) qoyulması insanların yetkin dini inanclara malik olduğunu göstərir [bax: 505, 121-128].

Bu baxımdan Kütürlü kurqanlarında izlənən dəfn adətləri çox maraqlıdır. Kurqanların əksəriyyətində dəfn olunanların

yanında qurbanlıq qoyun sümükləri, qara və boz rəngli saxsı qablar, parçalanmış cəsədin skeleti, heyvan sümükləri, saxsı qablar, tunc sancaqlar, xəncər, qızıl falqadan düzəldilmiş sığalar, dağ bülüründən hazırlanmış əşyalar, bəzində parçalanmış meyitin yanından öküz, qoyun və quş sümükləri, nehrə, tunc xəncər, sancaqlar, digərində isə qoyunun bütöv skeleti, sürtgəc, tunc bəzək əşyaları, daş muncuqlar və s. aşkar olunmuşdu [505, 121-128]. [bax: *bölmənin sonu, şəkil 1*].

Sarıcalı kurqanlarında ölüyandırma prosesi ilə yanaşı *Şimali Qafqazın həmdövr abidələri üçün xarakterik olmayan* obsidian ucluqlar, qılınc, Cumakənddəki kurqandan və Muraddayı yaşayış yerindəki mazardan toppuz başlıqları tapılmışdı [506, 122-130]. Bu arxeoloji mədəniyyət e.ə. III minilliyin sonu-II minilliyin birinci yarısına aid edilir, yəni tunc dövrünün bütün mərhələlərini əhatə edir [3, 13-14; 504, 26-28]. Bu dövrdə Azərbaycanın qərb bölgələrində Kür-Araz arxeoloji mədəniyyəti geniş yayılmışdır. Coğrafi mövqeyindən irəli gələrək Şəki bölgəsi Qafqazla Ön Asiyanın Kür-Araz mədəniyyəti abidələri arasındakı əlaqələrdə əhəmiyyətli rol oynayırdı [171, 13-15].

1990-cı ildə aşkara çıxarılan Daşüz kəndi yaxınlığındakı arxeoloji mədəniyyət də e.ə. III minilliyin sonu - II minilliyin birinci yarısına aiddir. 1 kurqan, 12 torpaq qəbirdən ibarət məzarlıqdan ikiqulplu küp, nehrə, xeyrə və digər qablar tapılmışdır. Salməndərədən isə e.ə. II minilliyin birinci yarısına aid edilən təbəqədən sümük və obsidiandan düzəldilmiş əşyaların qırıqları aşkar edilmişdir [4, 8-9] [bax: *bölmənin sonu, şəkil 2, 3*].

1999-cu ildə Daşüz kəndi yaxınlığında, "Cıdır düzü" adlanan ərazidə bir neçə məzar aşkara çıxarılıb tədqiq olunmuşdur. Məzarların birindən 102 sm dərinlikdən saxsı qab qırıntıları, uzunluğu 38,5 sm olan tunc xəncər, təyinatı bəlli olmayan daha 3 tunc əşya, obsidiandan düzəldilmiş bir ədəd ox ucluğu tapılmışdır. Dəfn mərasiminin şərq hissəsində at skeletinin qalıqları aşkara çıxarılmışdır. Kameranin şimal-qərb küncündə mərhum bükülmüş və sol əli tunc maral fiquruna uzanmış halda dəfn olunub. Dəfn mərasimi zamanı alovdan istifadə olunmuşdur. Məzarlıqdan bütövlükdə 16 sax-

sı qab üzə çıxarılıb. E.ə. XV-XIV əsrlərə aid edilən mazarda icma və ya qəbilə başçısının dəfn olunduğu ehtimal edilir [635, 26-31].

Şəki rayonu ərazisində Azərbaycanın qərb bölgəsi üçün səciyyəvi olan *Orta Tunc dövrünə* aid Xocalı-Gədəbəy arxeoloji mədəniyyətinin əlamətləri də qeydə alınıb. 2013-cü ildə "Cüylürlü meşəsi" adlanan yerin 4 hektarlıq ərazisində aparılan arxeoloji kəşfiyyət işləri zamanı qədim yaşayış məskəni və nekropol aşkar olunub. E.ə. I minilliyin əvvəllərinə aid edilən bu abidədəki dörd qəbirdən insan və heyvan sümükləri və mətbəx qabları tapılıb [Bax: 55, 32, 46; 234, 213].

Növbəti mərhələnin, *Dəmir dövrünün* qəbir abidələri Şəki sakinlərinin qonşu icmalarla, xüsusilə də Şimali Qafqazdakı analoji məskənlərlə olan əlaqələrinin geniş vüsət aldığına işarə edir.

Şəkinin ictimai-siyasi tarixinin müəyyən mərhələsi türkdilli kimmer, skif və sak tayfalarının e.ə. VIII yüzilliyin ikinci yarısında bölgəyə kütləvi axını ilə bağlıdır. Herodotun yazdığına görə hər 2 etnos əvvəllər Qara dənizin şimal sahilboyu ərazilərində köçəri həyat tərzini keçirirdilər. E.ə. VIII yüzilliyin ikinci yarısında kimmerlərin, bir qədər sonra skiflərin mütəhərrik hərbi dəstələrinin Qafqaza yürüşü baş verir [552, 12].

Gəncə-Qazax zonasından fərqli olaraq Şəkiddə və onunla həmsərhəd rayonların ərazilərində bu faktı təsdiq edəcək arxeoloji dəlillərin yetərincə olmadığına baxmayaraq, mövcud toponimik materialın etimoloji təhlili hər 2 etnosun nümayəndələrinin bölgənin tarixində iz qoyduğunu söyləməyə əsas verir. Belə ki, Şəkinin qonşuluğundakı Qımırılı (Qax rayonunda), Qımır (Zaqatala rayonunda) və Qəmərvan (Qəbələ rayonunda) kənd adları vaxtı ilə buralarda kimmer dəstələrinin yerləşdiyinə şahidlik edir. Kimmerlər bu yerlərdə çox qalmayıb* cənuba doğru yürüşlərini davam etdirirlər. Mixi yazılı qaynaqlar kimmerləri e.ə. VIII əsrin sonlarından

* Herodot kimmerlərin Qafqazı tərk etmələrinin səbəbini yanlış olaraq skiflərin təzyiqi ilə əlaqələndirirdi. [Bax: 552-I, 103; 552-IV, 1-4, 11-13]. Yetərincə hərbi gücə malik olmasaydılar, kimmerlər Aşşurun və Urartunun iştirakı ilə Anadolunun şərqində baş verən siyasi proseslərə təsir göstərə bilməzdilər.

etibarən Urartu və Aşşur dövlətlərinə qarşı döyüşən, gah da onlarla hərbi ittifaq yaradaraq birgə fəaliyyət göstərən qüvvə kimi təqdim edir [627, 181-184]. Qafqazdan cənuba hərəkət edən kimmerlərin Cənubi Azərbaycanda yerləşən şərq qrupu mannalılar, skiflər və madalılarla ittifaqda silahlı dəstələr yaradaraq e.ə. 672-657-ci illərdə Aşşur ordusu üçün vergi toplayan qruplara hücumlar edirdilər [627, 132-135, 183].

Kimmerlərin Qafqazı tərk etmələri regiona yeni tayfaların kütləvi axını ilə eyni vaxta təsadüf edir. "skif" və ya "sak" adı ilə tanıdığımız bu tayfaların Şəkiyə və qonşuluqdakı ərazilərə köçünü təsdiq edəcək arxeoloji dəlillərin yetərinə olmadığını baxmayaraq, elmi ədəbiyyatda "Şəki" və "Zaqatala" toponimlərinin skif tayfalarının ümumi etnonimi ilə əlaqəli olduğuna dair fikirlər söylənilir [201, 4; 171, 118-119]. Antik müəlliflərin "skif" adlandırdıqları etnosu Aşşur mirzələri "aşquza" və ya "iskuza", babillilər "gimira",** elamlılar "şakka", qədim yəhudilər "aşkuz", qədim farslar isə "saka" adları ilə təqdim edirdilər. Müasir "Şəki" adı qədim fars formasına uyğun gəldiyindən güman etmək olar ki, bölgə e.ə. V-IV əsrlərdə Əhəməni imperiyasının siyasi təsir dairəsinə daxil idi.

Qafqazda məskunlaşan sak-skif tayfaları haqqında antik müəlliflərin (Ksenofont, Strabon, Tasit, Plini, Sicilyalı Diodor və başqaları) və orta əsr erməni yazarlarının (Pavstos Buzand, Moisey Xorenasi) əsərlərində qısa qeydlərə rast gəlmək olar [628, 161-166]. Daha qədim yazılı qaynaqlar (Aşşur-Babil yazılı kitabələrin və Herodotun məlumatları) skiflərin Ön Asiya ölkələrində bir əsrlik

* Herodot yazır ki, farslar bütün skif tayfalarını "saka" adlandırdırdılar [Bax: 552-VII, 64].

** Aşşur mirzələrinin kimmerlərə şamil etdikləri bu etnonim Babilistanın tarixi, münəccim, təsərrüfat və kommərsiya məzmunlu sənədlərində bütün skiflərə tətbiq olunurdu. Bunun səbəbini Babil mirzələrinin yüksək bəddii üslubdan irəli gələrək anoxronik (arxaik) terminlərə meyilli olmaları ilə izah edirlər. Hər iki etnos Ön Asiyaya eyni məkandan və təxminən eyni vaxtda gəldiklərindən, eləcə də bənzər etnoqrafik xüsusiyyətlər daşıdıqlarından, oxşar həyat tərzi keçirdiklərindən Babil mirzələri skifləri kimmerlərlə eyniləşdirirdilər [Bax: 560].

fəaliyyəti haqqında nisbətən geniş xəbərlər verir. Bu məlumatların təhlili göstərir ki, e.ə. VII əsrin 80-ci illərindən etibarən Mannanın qərb vilayətlərində skiflərin İspakanın rəhbərlik etdiyi əsas qrupunun dayaqlı məntəqələri mövcud idi və onlar talan məqsədi ilə mütəmadi olaraq Aşşur çarlığının ərazilərinə basqınlar edirdilər. E.ə. 676-cı ildə Aşşur çarı Aşşurhaidinin skiflər və onların müttəfiqi mannalıları üzərində qələbədən sonra skif hərbi dəstələrinə rəhbərlik Partatuaya (Herodot onu Prototaq adlandırır) keçir. Aşşur çarlığı ilə münasibətlərini normallaşdırmaq məqsədi ilə Partatuanın Aşşurhaidinin qızı ilə diplomatik izdivac qurmaq niyyəti baş tutmadığından Aşşur əleyhinə skiflərin, kimmerlərin, mannalıların və madalıların hərbi koalisiyası yaradılır və e.ə. 672-ci ildə müttəfiq qoşunların dəstəyi ilə Madadakı Aşşur əyalətlərində üsyanlar baş qaldırır. Lakin e.ə. 650-ci ildə Aşşurbanapalın Mannaya yürüşü və Manna çarı Ahşerinin ölümündən sonra bu koalisiya dağılır. Bir qədər sonra Aşşurbanapalın kitabələrində Duqdamme və Sandakşatru adlı skif çarlarının hərbi dəstələrinin Aşşur dövlətinin şimal-şərq sərhədləri üçün təhlükə yaratdıqları haqqında məlumatlar verilir. Həmin ərazədə skiflərin qərb qrupu Madinin rəhbərliyi ilə kimmerləri məğlub edərək onların məskunlaşdığı Kappadokiyanı ələ keçirirlər. E.ə. VII əsrin sonlarında skiflər madalıları və babillilərlə ittifaqda Aşşur dövlətini süquta uğratmış [566, 242-254, 263-266, 272-273; 627, 107-217], hətta Herodota inansa, Suriyaya dağıdıcı yürüşlər edərək Misir sərhədinə qədər getmişlər [552-I, 105].

Əhəmənilərin hakimiyyəti zamanında (e.ə. 550-330-cu illər) tərtib olunmuş sənədlərdə skif sənətkarlarının hazırladıqları dəri kəmərlərin hesabatına və skif əkinçilərindən alınan məhsul vergisinə dair maraqlı qeydlərə qarşılaşıq. Bu faktlar Ön Asiyadakı skiflərin e.ə. VI yüzilliyin ortalarından artıq oturaq həyat tərzinə keçdiklərindən xəbər verir [Bax: 560, 32-38].

Yazılı qaynaqlarda xatırlanan kimmer və sak-skif şəxs adlarının etimoloji təhlili onların xeyli hissəsinin iranmənşəli olduğunu göstərsə də, bəzi hallarda türkmənşəli elementlərin də mövcudluğunu üzə çıxardı. Şifahi ədəbiyyat və dini-mifoloji nümunələrin sinxron təhlili də kimmerlərin və sak-skif toplusunun qədim türk

mifoloji təfəkkürü və dünyagörüşü, xüsusilə də Azərbaycan mühiti ilə sıx bağlılığına aydınlıq gətirdi [2, 114-117; 547, 125-127, 148-403; 548, 29-43]. Kimmer və skiflərin cənuba köç edən qrupları təbəələri olduqları Mada və Əhəməni dövlətlərinin digər etnoslarına qaynayıb qarışsa da, əksəriyyəti geriye, əvvəllər məskunlaşdıqları Qafqaza, o cümlədən Şimali Azərbaycana döndülər.

Əhəməni imperiyasının süqutundan sonra (e.ə. 330-cu il) Azərbaycanın tarixi şimal torpaqlarında məskunlaşan tayfaların konsolidasiyası nəticəsində Alban dövləti formalaşmağa başlayır. Şəki "Sakasena", yəni "Sakların yaşayış yeri" adı ilə tanınan Alban vilayətinin tərkibində idi.

Albanıyanın tarixi vilayətlərindən olan və Şəkini də əhatə edən Sakasena vilayətindən fərqli olaraq eyniadlı digər vilayət Anadolunun şərqində, Armeniyada yerləşirdi və Strabonun "Coğrafiya" əsərində məhz həmin Sakasenadan bəhs olunur [702- II, 1, 14; 702-XI, 4, 8, 14; Bax: 229, 46]. Strabonun zamanında (e.ə. 64- b.e. 20-ci illər) "Armeniya" termini hələ Qafqaza ayaq açmamışdı.

Şəkinin ictimai həyatının intibahı antik dövrə, e.ə. III - b.e. IV əsrlərinə təsadüf edir. Bu dövrün qəbir abidələrindən əldə edilən nümunələrin zənginliyi, dəfn adətlərində müşahidə olunan fərqlilik, katakombə tipli yeni məzarlar və s. insanların maddi həyat səviyyəsinin yüksəldiyini, qonşu ərazilərlə olan mübadilə əlaqələrinin genişləndiyini göstərməklə yanaşı, bölgəyə yeni etnosların (sakların növbəti dalğası, sarmat, alan, massaget, hun, xəzər və digər tayfaların axını) gəldiyini söyləməyə əsas verir. Bütün nəzərə çarpan dəyişikliyə baxmayaraq, elmi ədəbiyyatda "Yaloylutəpə" adı ilə tanınan Alban mədəniyyətinin lokal elementləri üstünlük təşkil edirdi [bax: bölmənin sonu, şəkil 4].

E.ə. I minilliyin qəbir abidələrində köhnə dəfn adətləri ilə yanaşı, yeni dəfn növünün, küp qəbirlərinin təcridən yayıldığına şahidi oluruq. Şəki rayonu ərazisində ilk belə küp qəbir abidələr

* Linqvistik baxımından bu toponim "Saka+say+an" sözlərinin birləşməsindən yaranıb. Burada "say" qədim İran dillərində "yaşmaq", "an" isə məkan suffiksidir.

geniş formada 1984-cü ildə Əyriçay vadisində, Kiş Doxun nekropolunda aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı aşkara çıxarılıb. Azərbaycan digər küp qəbir abidələrindən fərqli olaraq burada tədqiq olunan 15 məzardan tapılan küplərin həcmi xeyli kiçikdir. Bununla belə, bəzi küplərdə iki və daha artıq insan skeletinin dəfn olunduğu qeydə alınıb. Bu dövrün abidələrində ölümlər bükülü halda, başı şimala, üzü şərqə, sağ və ya sol böyürü üstə, bəzən də arxası üstə, qolları sinəsinə çarpazlanmış vəziyyətdə qoyulurdu.

Hündürlüyü 30-100 sm arasında dəyişən dəfn küplərinin içinə mərhumla yanaşı, sağlığında istifadə etdiyi silahlar, məişət və bəzək əşyaları yerləşdirilirdi.

Kiş Doxun nekropolunda qeydə alınan digər yenilik kütləvi məzarlığın olmasıdır. Belə məzarların birində 16 insan skeleti, onları müşayiət edən qoyun və it kəlləsi, xeyrə, üçayaqlı vazalar, kiçik həcmli dəpə qoyulub. Həmin qəbirdən, eyni zamanda 18 ədəd niza, bir ədəd üçbaşlı döyüş yabası, atın baş bəzək əşyalarının tapılması dəfn olunanların döyüş zamanı həlak olduğunu söyləməyə əsas verir [bax: bölmənin sonu, şəkil 5].

Bəzi əlamətlər Kiş Doxun nekropolunda e.ə. III-II yüzilliklərdə atəşpərəstliyin (oda sitayiş) yayıldığını göstərir. Atəşpərəstlərin inancına görə cəsədi torpağa basdırmaq, suya tullamaq günah sayıldığından meyiti uca bir yerə qoyur, əti sümükdən ayrıldıqdan sonra sümükləri "daxma" adlanan tikiliyə və ya küplərə qoyaraq dəfn edirdilər [251, 20-24; 253]. Bu dövrə aid bir neçə kurqan tipli məzar Sarıca düzündə [503, 41-43] və Aşağı Küngüt kəndi ərazisində [596, 24-25] də qeydə alınıb [bax: bölmənin sonu, şəkil 6].

1996-cı ildə N.Muxtarovun rəhbərliyi ilə Fəzıl kəndi yaxınlığındakı Təpəbaşı abidəsində aparılan qazıntılar zamanı zəngin maddi mədəniyyət nümunələri (əsasən, zoomorf qablar, bütələr, məişət və bəzək əşyaları) aşkar olunmuşdur. Yaloylutəpə arxeoloji mədəniyyətinin lokal variantı kimi təqdim olunan bu abidədə qeydə alınmış kömür və kül qalıqları dəfn mərasimi zamanı oddan istifadə edildiyini təsdiq edir. Məzarlardakı qablar əl ilə hazırlanmasına baxmayaraq, sənətkarlıq baxımından yüksək zövqlə işlənib. Bəzi qabların orta hissəsində üfqi dəliklərin olması onlardan süzgəc

kimi istifadə olduğunu göstərir. Bükülü vəziyyətdə dəfn olunanın yanında xırdabuynuzlu heyvana məxsus sümüklər də aşkar olunub [234, 210-213] [bax: *bölmənin sonu, şəkil 7*].

Qəbirlərdən ikisində uşaq dəfn olunub. Bunların birində qara və qırmızı rəngli bardaqlar, küpə, kasa, şamdanlar, bıçaq və niza tiyələri, digərində isə uşağın parçalanmış cəsədi, vazalar, bardaqlar, mis muncuqlar, xəncər tiyəsi tapılıb. Digər iki qəbir böyük adama məxsusdur. Daha zəngin olan qəbirdə 50 inventar (təqəqlü küp, iribuynuzlu heyvanın sümükləri, qırmızımtıl rəngli gil büt, iki hissəyə bölünmüş it kəlləsi, xəncər və s.) qeydə alınıb. Digər qəbirdən mərhumun yanına qoyulmuş bütöv öküz skeleti, qoç və qoyun sümükləri, qara rəngli beş qab, bəzək əşyaları və s. tapılıb. Qəbirin döşəməsinə kül səpilib. Hər dörd qəbir antik dövr Albaniyası (e.ə. IV-III əsrlər) üçün səciyyəvi xüsusiyyətlər daşıyır [252, 114-115] [bax: *bölmənin sonu, şəkil 8*].

Bütövlükdə, Şəki rayonu ərazisində Alban dövrünə və ya antik dövrə aid iki növ məzar tipi qeydə alınıb. Daha geniş yayılmış *torpaq qəbirlər* (Güneydağ, Alaqeyd, Doxun, Yoncalı, Söyüdlər, Təpəbaşı, Qaraca, Daşüz, Doqquzpara-Ozlat, Sarıca, Böyükdüz, Qaraməryəm, Gilekli, Qaladaş, Tərəkə, Quyurlu, Azadkənd, II Qarğalar abidələri) və *küp qəbirlər* (Təpəbaşı, Çaxna, Alageyd, Doxun, Söyüdlər abidələri). Ehtimal olunur ki, torpaq qəbirlərin belə geniş yayılmasına səbəb onların sayca üstünlük təşkil edən yerli tayfaların nümayəndələrinə aid olmasıdır [554, 92]. Təpəbaşı nekropolunda tapılan beş kəllənin antropoloji tədqiqi Mingəçevirin analoji materialı ilə eynilik təşkil etdiyini, digər iki kəllənin isə bir sıra əlamətlərinə görə skiflərə məxsus olduğunu üzə çıxartdı [554, 98-99].

2011-ci ildə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı Fazıl və Sarıca kəndlərinin hər birindən 3, Kiçik Dəhnədən isə 1 qəbir aşkara çıxarılmışdır. Təpəbaşı nekropolunda içində uşaq dəfn olunmuş küp qəbir, böyük adama məxsus digər məzardan öküzün bütöv skeleti tapılaraq tədqiq olunmuşdur [252, 125].

Ötən əsrin ortalarında Böyük Dəhnə kəndi ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı yüksək şəhər mədəniyyəti üçün səciyyəvi olan saxsıdan düzəldilmiş su boruları aşkar olunmuşdur. Bu

mühüm mədəni nailiyyət hələ antik dövrdə Şəki sakinlərinin içməli su ilə təchizatının mərkəzləşmiş şəbəkəsi fəaliyyət göstərirdi [581, 71]. Həmin qazıntılar zamanı köhnə hamamın binasına hörülmüş daşlardan birinə e.ə. II-I əsrlərə aid edilən yunan kitabəsinin həkk olduğunu dair məlumat verilir [613, 105].

V.Minorski və A.Krımski "*Şəki*" adını Klavdi Ptolemeyin (83-168-ci illər) I əsr Albaniyasını əks etdirən xəritəsindəki "*Ossi-ka*" adlı şəhərə eyniləşdirməyin tərəfdarı idilər [633, 372-373; 610, 370]. Həmin xəritədə qeyd olunmuş "*Niqa*" toponimi isə "*Nuxa*" adı ilə eyniləşdirilmişdir [610, 369]. Görkəmli Azərbaycan tarixçisi A.Bakıxanov bu haqda yazırdı: "Nuxa şəhəri, adının münasibəti və yerinin vəziyyətinə görə həmin "Naxia" (və ya "Naqia") şəhəridir ki, qədim tarixlərdə Şirvan şəhərlərindən sayılırdı" [141, 22].

Eramızın I əsrində Şəkinin və bütövlükdə Albaniyanın ictimai-mədəni həyatında dövlətin gələcək müqəddəratını həll edəcək proseslər baş verir. Yerusəlimin (Qüdsün) ilk patriarxi apostol Yəkov tərəfindən rəsmi nümayəndə kimi 56-cı ildə apostol Faddeyin şagirdi Yeliseyin Şəkiyə göndərilməsi ilə *Albaniya xristian missionerlərinin ideoloji fəaliyyət meydanına* çevrilir. Müqəddəs Yeliseyin təşəbbüsü ilə *Gis kəndi* ərazisində (Şəkinin indiki *Kiş kəndi* – *red.*) *daha qədim ibadətğahın yerində* Albaniyanın və bütövlükdə Qafqazın ilk xristian məbədi inşa edilir" [189, 246]. Norveç dövlətinin maliyyə dəstəyi və V.Kərimovun rəhbərliyi ilə Azərbaycan və Norveç mütəxəssislərinin birgə fəaliyyəti nəticəsində 2000-ci ildə Kiş məbədində elmi tədqiqatlar və bərpa işlərinə start verildi. Məbədinin ətrafında aparılan qazıntılar *Kişin daha qədim zamanlardan müqəddəs yer olduğunu* və bu səbəbdən müxtəlif dövrlərin dəfn adətlərini əks etdirən qəbir abidələrinin bir yerdə cəmləndiyini üzə çıxartdı. Məbədinin yaxınlığında Kür-Araz mədəniyyətinə aid torpaq qəbir də aşkar olundu. Məbədinin qərb tərəfində aparılan qazıntılar zamanı 1,5 metr dərinlikdən e.ə. II-I əsrə aid daha qədim tikilinin bünövrəsi tapıldı [604, 48-75]. [bax: *bölmənin sonu, şəkil 9*].

326-cı ildə Alban hökmdarı Urnayrın xristianlığı rəsmi dövlət dini elan etməsi Kiş məbədinin nüfuzunu xeyli artırdı. Ölkə daxilində xristianlığın yayılmasında, icmalar arasında əlaqələrin möh-

kəmlənməsində və xristian ölkələrlə ideoloji münasibətlərin qurulmasında Kiş məbədi əhəmiyyətli rol oynayırdı.*

Xristianlığın Albaniyada yayılması ölkə daxilində yeni məbəd və ibadətgahların yaradılmasını zəruri edirdi. Belə xristian dövrü abidələrindən biri *Zəyid kəndində* inşa edilmişdir. 80x60x20 və 75x65x22 sm ölçülərində yerli əhəng tərkibli but daş bloklardan təbii təpəlikdə tikilən bu məbəd *Albaniyanın xristian abidələri üçün nadir sayılan arxitekturala*, xaçvari görünüşə malikdir. Buradan tapılan keramika nümunələri II-XIII əsrlərə aid edilir [605, 18-19].

Favstos Buzand və Moisey Kalankatlinin verdikləri məlumatlara görə IV əsrdə Arşakilərin (və ya Aransahların) hakimiyyəti dövründə Şəkida Alban patriarxının xüsusi yepiskop kafedrası inşa edilmişdir. Alban patriarx katolikosluğunun nəzdində fəaliyyət göstərən 5 yepiskopluqdan birinin Şəkida yerləşməsi bu şəhərin ölkənin dini-ideoloji həyatında mühüm mərkəzlərdən olduğunu göstərən amillərdəndir. Şəki ərazisində Alban kilsə kompleksinə daxil olan əhəmiyyətli yerüstü abidələrdən biri də Baş Göynük kəndindəki erkən orta əsr ibadətgahıdır [597, 74-77].

V əsrdə Albaniya Sasanilərin hakimiyyəti altına keçir. Sasani şahı I Qubad (488-531-ci illər) dövlətinin şimal sərhədlərini Qafqaza axın edən xəzərlərin dağıdıcı yürüşlərindən qorumaq məqsədi ilə Alban şəhərlərini, o cümlədən Şəkini möhkəmləndirmək qərarına gəlir. Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsindəki müdafiə tikililəri sırasında Böyük Sədd əzəməti ilə diqqəti cəlb edir. Səddin tikintisi V-VII əsrlərə aid edilir. Katex kəndindən (Balakən rayonu) Şəki

* Məbəddə aparılan qazıntılar zamanı torpaq, daş qutu və sərədəbə tipli bir neçə xristian məzarlarından mavi firuzədən olan miuncuqlar, metaldan zinat əşyaları, keramika qırıqları, şüşə qolbaqlar və s. tapılıb. Qarışıq məzarların mövcudluğu əhalinin tərkibindəki müxtəlifliyi və dini ideologiyadakı nəzərə çarpan yeni elementlərin meydana gəldiyini əks etdirir. Məzarların əksəriyyəti köçəri tayfaların Albaniya ərazisinə kütləvi axını dövrünə təsadüf etdiyindən, dəfin olunanların etnik kimliyinə aydınlıq gətirmək olmur. Lakin bir fakt dənəməkdir ki, etnik kimliyindən və sosial mövqeyindən asılı olmaaraq bölgənin sakinləri Kiş xristian məbədinin yerləşdiyi ərazini müqəddəs hesab edirdilər [604, 144-145, 148-149, 152].

yədək uzanan bu istehkam səddi çay daşından hörlülmüşdür; səddin hündürlüyü 4 metrə, eni isə 150 santimetra çatır [653, 68-90].

İstehkam qurğularının tikintisi növbəti Sasani şahı Xosrov Ənuşirəvanın zamanında (531-579-cu illər) daha geniş vüsət alır. Şəkida qala divarlarının möhkəmləndirilməsindən sonra xəzərlərin basqınlarından qorunmaq üçün "*Şəki darvazaları*" inşa edilir. Bu sədd 620-ci ildə xəzərlərin yürüşü zamanı ciddi ziyan görmüşdür [610, 371; 201, 5-6]. Müdafiə tikililəri Şəkinin qədim memarlıq sənətində, şəhərsalma mədəniyyətində əhəmiyyətli yer tutur. Tarixi mənbələrdə adı keçən 5 qala, 2 müdafiə məntəqəsi, sığınlaqların tədqiqi şəkililərin müdafiə qabiliyyətini üzə çıxartdı. Kəldək-Yavuz, Künküt qalaları, Çayqaraqoyunlu Qız qalası, "*Galasən-görəsən*" qalası belə müdafiə qurğularındandır.*

Kiş məbədidən maraqlı tərtibata malik xeyli numizmatik materiallar da aşkarlanıb. Sikkələrin üzərində hakimiyyət atributları, heyvan və quş təsvirləri əks olunmuşdur. Onlardan biri (gümüş dirhəm) I Qubadın adından zərb olunub və Şəki də daxil olmaqla Albaniyanın Sasani imperiyasının əmtəə-pul məkanına daxil olduğunu göstərir [604, 117, 148].

Şəkinin antik dövrün son çağında və erkən orta əsrlərdə yüksəlişini şərtləndirən mühüm amillərdən biri onun Albaniya dövlətinin paytaxtı Qəbələyə coğrafi yaxınlığı ilə bağlı idi. Qəbələ V əsrin ikinci yarısına qədər Arşaki sülaləsindən olan Alban şahlarının paytaxtı olaraq qalırdı. Lakin paytaxt Bərdəyə köçürüldükdən sonra da Qəbələ ölkənin siyasi və mədəni həyatında, Şəki isə mərkəz Kiş Alban məbədi olmaqla dini-ideoloji ocaq olaraq qalırdı.

* Qala və qalaçaların tikintisində antik dövr və orta əsr ənənələri qorunmaqla yanaşı, yerli xüsusiyyətlər (relyef, landsaft) nəzərə alınaraq bir sıra memarlıq detalları da əlavə edilmişdir. VI-VIII əsrlərə aid edilən Kəldək-Yavuz qalası üçün düzbucaqlı və dairəvi bürclər xarakterikdirsə, sonrakı dövrlərdə tikilən "*Galasən-görəsən*" qalası üçün ancaq düzbucaqlı bürclər səciyyəvidir. Mühəribə təhlükəsi zamanı əhalinin döyüş qabiliyyəti olmayan hissəsi və mal-qara sığınlaqlarda yerləşdirilirdi. Təkcə Kiş çayı dərəsində 5 sığınlaq qeydə alınıb ki, onların arasında gizli yollar da mövcud idi [241, 16-20].

ŞƏKİ
ƏN QƏDİM ZAMANLARDAN
GÜNÜMÜZƏDƏK

Fəsil 1-ə əlavələr



Şəkil 1. Daşız və Küdürlüdən tapılmış bəzək əşyaları (Tunc dövrü)



Şəkil 2. Daşız, Sarıca və Küdürlüdən tapılmış silah və bəzək əşyaları (Tunc dövrü)

ŞƏKİ
ƏN QƏDİM ZAMANLARDAN
GÜNÜMÜZƏDƏK



Şəkil 3. Daşızdan tapılmış maddi mədəniyyət nümunələri (Son Tunc - Erkan Dəmir dövrü)

ŞƏKİ
ƏN QƏDİM ZAMANLARDAN
GÜNÜMÜZƏDƏK



Şəkil 4. Yaloylutəpə və Cıdır düzündən (Şəki bölgəsi) tapılmış maddi mədəniyyət nümunələri (Son Tunc - Erkən Dəmir dövrü)

ŞƏKİ
ƏN QƏDİM ZAMANLARDAN
GÜNÜMÜZƏDƏK



Şəkil 5. Kiş kəndindəki Doxun nekropolundan tapılmış maddi mədəniyyət nümunələri (Erkən Tunc dövrü)



Şəkil 6. Kiş kəndindəki Doxun nekropolundan tapılmış maddi mədəniyyət nümunələri (Son Tunc - Erkən Dəmir dövrü)

şəki
ƏN QƏDİM ZAMANLARDAN
GÜNÜMÜZƏDƏK



Şəkil 7. Fazıl yaşayış məskəmindən tapılmış silah və təsərrüfat əşyaları (Tunc dövrü)

şəki
ƏN QƏDİM ZAMANLARDAN
GÜNÜMÜZƏDƏK



Şəkil 8. Fazıl, Cüməkənd və Kərpic zavodu arazisindən tapılmış maddi mədəniyyət nümunələri (Orta Tunc - Antik dövr)

ŞƏKİ
ƏN QƏDİM ZAMANLARDAN
GÜNÜMÜZƏDƏK



Şəkil 9. Kiş kəndindəki qədim Alban məbədi (müxtəlif fraqmentlər)

FƏSİL 2

ŞƏKİ ORTA ƏSRLƏRDƏ

2.1. Şəki Ərəb Xilafətinin tərkibində

Azərbaycan Albaniya hökmdarı *III Vaçaqanın* (487-510) hakimiyyətinin başa çatmasından sonra Sasanilər Albaniya üzərində hakimiyyətlərini yenidən bərpa edirlər və Albaniyada Sasanilərin ikinci mərzbanlıq dövrü (510-629) başlayır. Ərəb mənbələrinin məlumatına görə bu dövrdə *Albaniyanın şimal-qərb torpaqlarında xəzərlərin və ya hunların güclü təsiri var idi*. Bəlazuri, hətta Curzan və Arranın tamamilə xəzərlərin əlində olduğunu qeyd edir [579, 5; 754, 273]. Albaniyanı ələ keçirdikdən sonra Sasani şahları, xüsusilə *I Qubad* (Kavad) (488-531) və *I Xosrov* (531-579) Sasanilər dövlətinə edilə biləcək türk hücumlarından qorunmaq üçün Albaniyanın şimalındakı dağ keçidlərində istehkamlar tikir, hərbi dəstələr yerləşdirirlər [176, 94]. Azərbaycanın şimal-qərbindəki belə dağ keçidlərindən biri bu günə qədər "*Hun bel*" adlanır [351, 23]. Məhz *I Qubadın* dövründə Arran-Albaniya türk-xəzərlərlə mübarizə fonunda Sasanilər tərəfindən işğal edilmişdi. Şimal-Qərb bölgəsinə yaxın olan və Qubadın dövründə bərpa edilən şəhərlərdən biri – *Qəbələ*, elə *Xəzər* adlanırdı [579, 5; 754, 273]. Təbəri *Xosrov Ənuşirəvan* (531-579) dövründəki inzibati bölgünü təsvir edərkən dörd ispahbəzlikdən (vilayətdən – *red.*) biri olan Azərbaycanı "*Xəzər ölkəsi*" ("*bilədu-l Xəzər*") adlandırır [757].

Döyüşlər nəticəsində türklər Azərbaycandan çıxarılmadı, hətta Xosrov Ənuşirəvanın dövründə türkü türkə qarşı qoymaq məqsədi ilə Albaniyaya 10 min xəzər ailəsi köçürülmüşdü, xəzərlərin əlində olan Albaniyanın paytaxtı Qəbələ şəhərində onların inzibati mərkəzi yerləşirdi [144, 55]. Bəlazuri köçürülənlərin *siyasici* oldu-

ğunu qeyd edir. Köçürmələrlə yanaşı, I Xosrov Ənuşirəvan Azərbaycanın – Arranın qərb və şimal-qərbində Şəkkən, Kəmbəran və Dudanların qapısı adlanan bir sıra müdafiə qalaları və ya istehkamları tikdirir [579, 5; 754, 274]. Ərəb mənbələrindəki məlumatlardan məlum olur: 1) *Azərbaycanın şimal-qərbi ərəb yürüşləri ərazisində, əsasən, xəzərlər və sabir türkləri tərəfindən məskunlaşmışdı.* 2) *Dudanların qapısı Şəkinin sərhədində və ya yaxınlığında idi.* 3) *Albaniya-Arran və ya onun Şəki bölgəsi Andi-Koysu çayının mənbəyinə qədər uzanırdı.*

Ərəb mənbələrində qeyd olunur ki, qurulan istehkamların müdafiəsini yaxşı təşkil etmək üçün I Xosrov yerli alban hakimlərindən bəzilərinə vergi ödəmələri qarşılığında idarəçilik titulu vermişdi: *Vahrazənşah* ləqəbli *Dağ xaqanı* – Səririn hökmdarı, *Filanşah* ləqəbli Filanın hökmdarı, *Təbərsəranşah*, *Curcanşah* (*Xürsənsəh*) ləqəbli əl-Ləzk hökmdarı, şahlığı artıq süquta uğramış *Məsqət* (*Məsqut* – red.) hökmdarı, *Liranşah* ləqəbli Liran hökmdarı, *Şirvanşah* ləqəbli Şirvan hökmdarı, Buxx (Türyançay və Əlicançay arasındakı Bərx [bax: 114, 52]) və Zirikiran hökmdarı [165, 156; 755, 277]. Ərəb mənbələrindən əvvəllər də yarımüstəqil olan *Lpiniya*, *Çola* kimi alban vilayətləri ilə yanaşı, *Şirvan*, *Məsqət*, *Layzan* (*Liran*), *Mukaniya*, *Lakz* və *Filan* (*Cilan*) şahlıqların (hakimliklər – red.) yarandığı məlum olur. Eyni zamanda *Lpiniyanın* Sərirə qatıldığı, *Çola* yaxınlığında *Tabasaran*, *Kumux* (*Qumik*), *Zirəhıran* (*Zerikeran*) və s. kimi kiçik hakimliklərin də yarandığı məlum olur [176, 95]. Ümumiyyətlə, bütöv olaraq Albaniyaya daxil olan bu hakimliklər I Xosrovun keçirdiyi islahatlar nəticəsində “*İranun və qeyri-yerlərin şahənşahına*” tabe olan Azərbaycan mərzbanları tərəfindən idarə edilirdi [235, 186]. Bunu Dərbənd hasarlarında Sasanilərin Azərbaycandakı mərzbanları tərəfindən tərtib edilən yazılar da sübut edir [144, 136]. Müəyyən dərəcədə müstəqil idarəçiliyi olan bu kiçik hakimliklərdən *Filanşahlığın* ərazisi daha çox Azərbaycanın şimal-qərb ərazilərinə uyğun gəlir. Buranın əhalisinin alban tayfalarından olan *gellərdən*, Səririn əhalisinin isə yənə də alban tayfalarından olan *silvlərdən* ibarət olduğunu güman etmək olar. Ərəb mənbələri sonralar bu əraziləri bütövlükdə “*Şəki*

hökmdarlığı” adlandırdı. Bizans və erməni mənbələri burada yaranan dövləti “*Albaniya*”, gürcü mənbələri isə “*Hereti*” adlandırdı [bax: 176, 104-116].

Ərəblər çox keçmədən Atlantik okeanından Hindistanadək geniş bir ərazidə yaşayan müxtəlif xalqların həyatında köklü dəyişikliklər etdilər. 633-cü ildə Sasani imperiyasının sərhədlərini keçən ərəb qoşunları bir il sonra bu imperiyanın paytaxtı, ərəblərin Mədain adlandırdığı Ktesifonu fəth etdilər [361, 18]. Albanların azərbaycanlıların ərəblərlə ilk görüşü də məhz Ktesifon yaxınlığında alban sərkərdəsi Cavanşirin başçılığı altında olmuşdur. Yeddi il dalbadal ərəblərə qarşı vuruşan Cavanşir III Yezdəgirdin (632-651) hakimiyyətinin 8-ci ilində (təxminən 639-640) Albaniyaya qayıtmışdır [265, 117-119]. Cavanşir (642-681) geri döndükdən sonra, əsasən, Albaniyanın qərb torpaqlarında ərəblərin qabağından şimala qaçaraq burada möhkəmlənmək istəyən Sasani sərkərdələrinə qarşı mübarizə aparmışdır [265, 119-121]. Xəlifə Ömər-in (634-644) hakimiyyət illərində, təqribən 639-cu ildə ərəblər Azərbaycanın cənubuna – Ərdəbilə daxil olmuş, əvvəlcə İsfəndiyar ibn Fərxuzadın, daha sonra isə onun qardaşı Bəhramın başçılığı altındakı qüvvələri məğlub edərək əhali ilə amannamə (müqavilə – red.) imzalamışdı [357, 111-112]. Bu hadisədən sonra ərəb qoşunları Azərbaycanın şimalına girdi. Suraqa ibn Amrın başçılıq etdiyi və Əbdürrəhman ibn Rəbiə, Bukeyr ibn Abdullah, Həbib ibn Məsləmə kimi məşhur sərkərdələrin iştirak etdiyi bu qoşunların əsas məqsədi ilk yürüşdə *əl-Babı* – *Dəmir qapı Dərbəndi* ələ keçirmək idi. Bu yürüşdə Əbdürrəhman ibn Rəbiə Şirvanı tutaraq Suraqa ibn Amrın adından Şirvan hakimi Şəhribarazla (Şəhriyar) sülh bağladı. Bundan sonra Suraqa ibn Amr Bukeyr ibn Abdullahı Muğana, Həbib ibn Məsləməni Tiflisə, Huzeyfə ibn Əsidi əl-Lan dağlarında olanlara qarşı, Salman ibn Rəbiəni də başqa bir tərəfə göndərdi [357, 114-116]. Suraqanın ordularını belə geniş əraziyə yayması, coğrafi şəraiti nəzərə almaması Xəlifə Öməri təşvişə salsada, bu sərkərdələrdən yalnız Bukeyr ibn Abdullah uğura nail olur və 642-ci ildə Muğan əhalisi ilə müqavilə imzalayır [357, 116-117; 190, 16; 144, 81]. Çox güman ki, 642-ci ildə baş verən bu yürüşlərdə *əl-*

Lan üzərinə gedən Huzeyfə ibn Əsidin yürüş istiqaməti Azərbaycanın şimal-qərbindən – Şəki üzərindən olub və Şəki torpaqlarının müsəlman-ərəblərlə ilk tanışlığı məhz bu dövrə – Xəlifə Ömər in hakimiyyət illərinə aiddir. Əlbəttə, bu yürüş də digərləri kimi uğursuzluqla nəticələndi və ərəb qoşunları burada möhkəmlənə bilmədi. Çox keçməmiş Suraqa ibn Amr vəfat etdi və onun yerinə Əbdürrəhman ibn Rəbiə keçdi. Onun Dərbənddən xəzərlər üzərinə etdiyi ilk yürüşlər uğurlu olsa da, həmin dövrdə ərəblər Arranda, əsasən, Dərbəndədek Xəzər dənizi sahilləri ətrafında möhkəmlənə bildilər [bax: 361, 26].

Xəlifə Osmanın (644-656) hakimiyyəti illərində – təxminən 645-646-cı illərdə Arrana cənub-qərbdən Həbib ibn Məsələmənin ordu su daxil oldu. Dəbil, Naxçıvan əhalisi ilə müqavilə imzalandı, *Sisəcan* tutuldu [165, 161; 754, 282]. Daha sonra Həbib Tiflis istiqamətində hərəkət etdi. Daha rahat hərəkət etmək üçün, güman ki, Xəlifə Osmanın əmri ilə ordu iki yerə bölündü: Salman ibn Rəbiənin başçılığı ilə ordunun digər hissəsi isə Beyləqan istiqamətində irəlilədi. Salman Kürün sağ sahilində Beyləqan, Bərdə, Balasacan və Şəmkiri aldıqdan sonra Kür və Arazın birləşdiyi yerdən Kürün sol sahilinə keçdi və Qəbələni də tutdu [165, 164-165; 755, 286]. Bəlazuri qeyd edir ki, *Şəkkən** (Şəki – red.) və *Kəmbəran* (*Kambisena*) hökmdarları isə Salmanla vuruşmadan, vergi ödəmək şərti ilə müqavilə bağladı [165, 165; 755, 286]. Daha sonra Xayzan əhalisi, Şirvan şahı və başqa dağ hökmdarları, Məsqətin, Şabranın, Bab şəhərinin sakinləri də onunla müqavilə bağladılar. Lakin Salman şəhərdən aralanan kimi qapıları bağladılar [190, 27]. Bəlazuridə adları ümumi qeyd edilən dağ hökmdarlarını əl-Kufi dəqiq sadalayır: əl-Lakz, Filan və Tabasaran hökmdarları [160, 10]. Əl-Yaqubi isə Filanda Salmanla sülh bağlayan qismində əhalinin çıxış etdiyini göstərir [172, 205]. Burada maraqlı məqamlardan biri Xayzan və Filan məsələsidir. İbn Rustada X əsr üçün Xayzan (Xaydan) şəhəri və üç dinə ibadət edən hökmdarı Azərnərsə haqqında məlumat

* İbn əl-Əsir bu hadisə haqqında məlumat verərkən həmin ərazini *Səkar* məhali kimi qeyd etmişdir [bax: 190, 23]

verilir. V.F.Minorski Xayzanı Xaydaq kimi oxuyur və müasir Qaytaq rayonunda lokalizə edir [633, 220]. Azərnərsə haqqında Məsudi də qeyd edir və onun Şəki hökmdarı olduğunu bildirir [633, 220; 360, 61]. Ziya Bünyadov Xayzanı indiki Xunzax aulunda lokalizə edir [160, 77]. Xayzan şəhərinin yeri dəqiq bilinməsə də, məhz hökmdar Azərnərsə ibn Hammam amilinə görə onun Dərbənddən şimalda yerləşməsi fikri çox da inandırıcı deyil. Həm gürcü, həm də erməni mənbələri Adarnersenin (Azərnərsə – red.) adını X əsr *Albaniya-Hereti* hökmdarı kimi qeyd etmişlər. Deməli, Xayzan şəhəri və ya Filan Salmanın 646-650-ci il yürüşü zamanı *Şəkkənə* (*Şəkiyə*) daxil deyildi, ərəblər Şəkidə müqaviləni hökmdarla bağladığı halda, Xayzan-Filanda müqavilə əhali ilə bağlanmışdı. Bunun səbəbi güman ki, Şəkinin Filana sonradan bir qurumda birləşməsi, yəni Xayzan və Şəkinin bir qurumda təmsil olunmaması ola bilərdi, səbəb qeyd edilən dövrdə Xayzan əhalisinin müvəqqəti olaraq azad olması ilə əlaqələndirilə bilər.

Ərəb mənbələri Salmanın Bələncər yaxınlığında xəzərlərlə döyüş zamanı öldürüldüyünü bildirir [bax: 579, 14; 754, 287; 160, 11]. Xəlifə Osmanın hakimiyyətinin son illəri, eyni zamanda Xəlifə Əlinin (656-661) hakimiyyəti dövründə də mərkəzi hakimiyyətdə baş verən hadisələr ucqarlara nəzarəti zəiflətmədi. Belə ki, "Əli ibn Əbu Talibin dövründə Azərbaycanın idarəsi əl-Əşas ibn Qeybə həvalə edildi və o, Ərdəbilə gəldikdə əhalinin çoxunu islamı qəbul edən və Quran oxuyan gördü" [579, 26-27]. Qeyd etdiyimiz dövrdə Azərbaycanın şimalında isə Albaniya hökmdarı Cavanşir öz hakimiyyətini gücləndirməyə çalışırdı. O, Kür çayının sol sahilindəki Kambisena, Şəki və ya Qəbələ istiqamətinə keçərək döyüşə başlamaq və atasını da ərəb asılılığından azad etmək istəyir. Lakin Cavanşirin atası Varaz-Qriqor Cavanşiri bu fikrindən daşındırır və ərəblərə könüllü təslim olur [bax: 265, 122]. Lakin ana torpağı ərəb işğalından qorumağa çalışan Cavanşir müəyyən vaxtdan sonra yenidən fəallaşır, ətraf knyazları da Bizansla ittifaqa razı salır və hətta 654-cü ildə bir neçə dəfə Bizans imperatoru II Konstantla (641-668) görüşür [265, 128-129; 144, 75]. 662-ci ildə xəzərlər Arrana soxulduqda biz artıq onların qarşısında ərəbləri yox, Cavanşiri gö-

rürük. Cavanşir Kürün sol sahilində onlara qalib gəlir və Çola darvazalarına qədər xəzərləri qovur [265, 129-130]. Təxminən bu əradədə Xəlifə Muaviyə (661-680) Həbib ibn Məsləməni Cənubi Qafqaza vali təyin etmiş, Həbib Tiflisdə yerli əhali ilə müqaviləni yeniləmişdi [357, 121-123]. 664-665-ci illərdə hunların və xəzərlərin Albaniyaya yürüşü zamanı Dərbənddən Araz çayına qədər olan bütün ərazilər təhlükə altına düşdü. Bu zaman Cavanşir Xəzər-Hun xaqanının qızı ilə evlənməklə ölkəni labüd təhlükədən xilas etdi [265, 132]. Bizansın Arranı təhlükələrdən qorumaq gücündə olmaması və xəzərlərin daimi hücumu Cavanşiri atasının ərəblərlə dostluq siyasətini yenidən gözədən keçirməyə məcbur etdi. 667-ci və 670-ci ildə Cavanşir Dəməşq şəhərinə Əməvilər sülaləsinin ilk hökmdarı Xəlifə I Muaviyənin (661-680) görüşünə getdi. İkinci görüşdə Muaviyə Süniklə yanaşı, Atropatenanın da idarəsini Cavanşirə təklif edir. Lakin Cavanşir Albaniya və Süniklə kifayətlənir [265, 137]. Bəlazuri qeyd edir ki, Muaviyə Ərməniyyə və Azərbaycanı idarə etmək üçün Abdullah ibn Hatim ibn Numanı təyin etmişdi [579, 15; 754, 288]. Həmin dövrdə paralel idarəçiliyin olmaması Cavanşirin idarə etdiyi ərazilərə Abdullahın müdaxilə edə bilmədiyini göstərir. Bu isə Xəlifə Muaviyənin dövründə Şəki bölgəsinin Cavanşir tərəfindən idarə olunan vahid Albaniyanın tərkibində olduğunu deməyə əsas verir.

Əməvi hökmdarı I Yezid ibn Muaviyənin dövründə, 681-ci ildə Cavanşir sui-qəsd nəticəsində qətlə yetirildi. Onun intiqamını almaq məqsədi ilə hun-xəzərlər Alp İlituerin başçılığı altında Qafqaz dağlarının ətəklərini tutaraq, Qəbələ vilayətini ələ keçirdilər. Lakin yeni hökmdar – Cavanşirin qardaşı oğlu Varaz Tiridatın elçisi katolikos Yeliazar Alp İlitueri Arran sarayının sui-qəsdlə heç bir əlaqəsinin olmadığına inandıra bildi. Beləliklə, Varaz Tiridat və Alp İlituer arasında Cavanşir dövründə mövcud olan ittifaq bərpa edildi [bax: 265, 145-146; 151-152]. Lakin hun-xəzərlərin hər il təkrarlanan hücumlarından xilas olmağa çalışan Varaz Tiridat dini diplomatiyadan istifadə etmək qərarına gəlir. Böyük Kolmank vilayətinin yepiskopu İsrailin missionerlik fəaliyyəti nəticəsində Alp İlituer xristianlığı qəbul edir [265, 165]. Lakin 685-ci ildə xəzərlə-

rin Cənubi Qafqaza yeni hücumu ilə bu sülh də pozulur və xəzərlər bir çox yerli knyazları öldürür [361, 32]. "Albaniya tarixi" yepiskop İsrailin missiyası haqqında məlumat verərkən diqqəti cəkan ən vacib məqam İsrailin getdiyi yoldur: "Onlar Firuz-Qubad (Bərdə) şəhərindən çıxaraq Kür çayını keçib Albaniyanın sərhədini aşdılar və səfərin on ikinci günündə Lpink şəhərinə çatdılar" [265, 154]. Məlumatdan bəlli olur ki, Cavanşirdən sonra xəzərlərlə albanların sərhədi Kür çayı olmuşdu və Şəki bu dövrdə Xəzər xaqanlığının tərkibində qalmışdı.

Xəlifə Əbdülməlik ibn Mərvanın (685-705) dövründə 692-ci ildə daxildə Abdullah ibn Zubeyr üsyanının yatırılması [579, 15; 754, 289], Varaz-Tiridatın oğlanları ilə birgə 699-cu ildən 704-cü ilə qədər vergilərdən azad olmaq üçün Bizansda qalması [361, 32], Albaniyada Bizansmeyilli diofizit etiqadlı Nersesin katolikos olması [265, 175-176] Xilafəti məcbur edir ki, Albaniyaya nəzarəti gücləndirsin. Nəticədə 705-ci ildə Albaniya siyasi müstəqilliyini itirir və Arran vilayəti adı altında tamamilə Xilafətin təbəçiliyinə keçir [361, 33]. Albaniyanın siyasi müstəqilliyinin itirilməsində 693-cü ildən Xəlifə Əbdülməlikin bu bölgəyə canişin təyin edilmiş qardaşı Məhəmməd ibn Mərvanın regionda möhkəmlənmə və zor siyasəti də az rol oynamadı [160, 12; 361, 41]. Bəlazuridə Məhəmməd ibn Mərvanın Bərdəni yenidən qurduğu, bərpə etdiyi haqda məlumatlar var [579, 15; 755, 288]. Bu, ərəblərin həmin dövrdə Kürün sağ sahilində qəti olaraq möhkəmləndiyini deməyə əsas verir.

Məhəmməd ibn Mərvan 697-ci ildə tələsik Albaniyanı keçib Çolaya daxil oldu [265, 191]. Onun məqsədi, güman ki, Kürün sol sahilində də tam möhkəmlənmək üçün xəzərlərlə mübarizəyə zəmin hazırlamaq idi. Xəlifə I Validin (705-715) dövründə, təxminən 707-708-ci ildə xəlifənin qardaşı, Azərbaycanın canişini Məhəmməd ibn Mərvanın qardaşı oğlu Məsləmə ibn Əbdülməlik Dərbəndə göndərilir və şəhər tutulur. Lakin Məsləmə qayıtdıqdan sonra xəzərlər yenidən şəhərə yerləşir [160, 13-15]. Dövrün mənbəyi 709-710-cu illərdə Xəzər xaqanının Albaniyaya yürüş edib buranı zəbt etməsi haqqında məlumat verir [265, 190]. Bu hadisə onu göstərir ki, həm Kür çayının sol sahilini, ümumiyyətlə, Kürə qədər

olan ərazilər – Şəki də daxil olmaqla VIII əsrin əvvəllərində də xəzərlərin tam nəzarətində idi, buralara onlar hər hansı qarət məqsədi ilə yürüş etdikləri torpaq kimi baxmır, öz sərhəddaxili torpaqları kimi nəzarət edirdilər, eyni zamanda Kürün sağ sahilini zəbt etməklə də onlar Araza qədər bufer zona yaratmaq istəyirlər. Elə bu hadisədən sonra ərəblər və xəzərlər arasında uzunmüddətli müharibənin başlanğıcı qoyulur. Albaniya tarixindən məlum olur ki, bu müharibələrin başlanğıcında alban zadəganları ərəblərin müttəfiqi olmağa üstünlük vermişdi. Məsləmənin Dərbənd yürüşü (714-715) haqqında alban tarixçisi yazır: “Onun (Məsləmə ibn Əbdülməlikin – red.) arxasını öz ordusu ilə cəsur və fəal knyaz, mahir oxatan, Albaniyanın knyazı Arranşah Vaçaqan qoruyurdu. Xəzərlər onu təqib etdilər, lakin məğlub olub qaçdılar. Məsləmə, beləliklə, xilas olub İberiyaya yola düşdü” [265, 191]. Məsləmənin Dərbənddən İberiyaya yola düşməsi güman ki, Şəki və ya Kambisena üzərindən olmuşdur. Əvvəllər də bu torpaqlarda tez-tez görünən ərəblər xəzər-ərəb müharibələrində Şəki və ətrafında möhkəmlənməyə nail olurlar.

Xəlifə Ömər ibn Əbdüləzizin (717-720) hakimiyyətinin birinci ilində xəzərlər Araz çayını aşıb Cənubi Azərbaycanı girdilər [144, 106]. II Yəzid ibn Əbdülməlikin (720-724) dövründə 722-ci ildə isə xəzərlərin qıpçaq və digər türk tayfaları ilə birlikdə hücumu keçməsi nəticəsində ərəb hərbi hissələri Şama qədər geri çəkilmək məcburiyyətində qaldı [190, 27]. II Yəzid bu hadisələr qarşısında daha qəti tədbirlər görmək məqsədi ilə Muzhiç qəbiləsindən Əl-Cərrah ibn Abdullah əl-Həkəmini Cənubi Qafqaza canişin təyin edir [579, 16; 754, 289; 190, 27; 160, 16].

Cərrah ilk olaraq bölgənin inzibati mərkəzi olan Bərdəyə gəlir, burada qayda-qanun yaradır, “cərrahi” adlanan vahid ölçü və çəki sistemi tətbiiq edir [579, 16; 754, 289]. Daha sonra Kürü keçərək Samur çayı və Dərbənd yaxınlığına gələn Cərrah ətraf əraziləri tutmağa başlayır. Kufidə və İbn əl-Əsirdə maraqlı məqamlardan biri Dərbənd ətrafından axan çaylardan birinin Ər-Ran və ya Arran adlanmasıdır [160, 17]. Xəsin və ya Xəmin adlanan yerdə xəzərlərlə döyüşdükdən sonra Xəsin (ibn əl-Əsirdə Hüseyn [190, 28; 756, 112]) qalası da alındı və çox güman ki, əhalisinin əksəriyyəti

xəzər olan bu xəsinlilər-xəminlilər Cərrah tərəfindən Şəki-Filanşahlıqda yerləşən Xayzana köçürüldü [579, 16; 754, 289-290; 190, 28; 160, 18]. Daha sonra Cərrah xəzərlərin Barufa (İbn əl-Əsirdə Yarğa, Bəlazuridə Qumik – Tarku şəhəri) şəhərinə yürüş etdi və buranın da əhalisini Qəbələyə köçürdü [579, 16; 190, 28; 160, 18]. Mələmdan belə aydın olur ki, Cərrahın əsas məqsədi xəzərlərin Qəbələ kimi əvvəlcədən də xəzərlərlə məskunlaşmış ərazilərə köçürülməsində məqsəd onların arasında islamı yaymaq, ərəb idarəçiliyinə keçidini sürətləndirmək olmuşdu. Buna görə də köç zamanı, əsasən, Samurdan cənubda xəzərlərlə məskun Xayzan-Şəki və Qəbələ kimi ərazilər [144, 107] daha çox məskunlaşma əraziləri kimi seçilir.

Cərrah Bələncər və Vəbəndər (Ulubəndər) kimi əraziləri də tutduqdan sonra xəzərlərin daha böyük qüvvələri ilə rastlaşmamaq üçün geri qayıtdı və qışı keçirmək üçün Şəkiddə qaldı [579, 16; 190, 29; 160, 20]. İbn əl-Əsirdə Cərrahın qışı regionda keçirdiyi üçün böyük ehtimalla Şəki yolu üzərindən Allana yürüş etdiyi, hətta Bələncərin arxa tərəfindəki qalaları aldığı da qeyd edilir. Cərrahın əl-Lana hücumu Yaqubidə də vardır [172, 209; 190, 29]. Deməli, bu dövrdə əl-Lana – Dəryal keçidinə qədər uzanan Şəki və ətrafi demək olar ki, tamamilə Xəzər xaqanlığının tərkibindən çıxaraq bir müddətliyinə ərəb hakimiyyəti altına keçmişdir. Ərəblər burada rahat qışlayaraq, buradan platsdarm kimi, qərgah kimi istifadə edə-rək ətraf ərazilərə yürüş edir, Şəkiyə digər ərazilərdən əhali köçürürdü. Lakin son nəticədə Cərrah burada yəqin ki, xəzərlərin çoxsaylı hücumları nəticəsində qala bilmir və Bərdəyə geri qayıdır [579, 16; 160, 20]. Son nəticədə 725-ci ildəki xəzərlərin ordusu Cərrahın aldığı bütün torpaqları geri qaytarmış, nəticədə Cərrah Azərbaycan canişini vəzifəsindən uzaqlaşdırılmışdı.

Xəlifə Hişam ibn Əbdülməlik (724-743) 725-ci ildə Cərrahın yerinə qardaşı Məsləməni Azərbaycan hakimi vəzifəsinə təyin etdi [190, 29; 749, 136-137]. Məsləmə ibn Əbdülməlikin müavini əl-Hərs ibn Əmr ət-Tainin 726-cı ildə Cənubi Azərbaycanı hücum edən xəzərləri Araza qədər qovması bunu deməyə əsas verir ki, bu vaxta Araza qədər olan ərazilər xəzərlərin nəzarətində və ya nüfuzu altında idi. Məsləmənin özünün 727-ci ildə Cənubi Azərbaycan tə-

rəfdən müharibəyə başlaması, 728-ci ildə Allan qapıları tərəfdən daxil olması [190, 30], Şəki və ətraf ərazilər də daxil olmaqla Şimali Azərbaycanın xəzərlərdən alınması üçün bir il tələb etdiyini göstərir. Güman ki, Cərrahın təcrübəsindən istifadə edərək Şəki tərəfdən keçib Allan qapılarını (Dəryal keçidi) əsaraq xəzərləri məğlub etdikdən sonra İbn əl-Əsir Məsləmənin Zülqərnəynin* yolu ilə qayıtdığını bildirir [190, 30]. XII əsr coğrafiyaşünas-səyyahın məlumatında Xeyzaq, Zəqlan, Dərhaq, Qumiqlə yanaşı Filanın da Məsləmə ibn Əbdülməlik vasitəsilə islamı qəbul etdikləri bəlli olur [360, 160]. Bu da Məsləmənin Filan-Şəki ərazisində olduğunu, burada islamı gücləndirdiyinin başqa bir isbatıdır.

729-cu ildə xəzərlərin yenidən Cənubi Azərbaycana hücum etməsi xəlifə Hişamın Cərrahı Azərbaycana (Cənubi Qafqaz) çənşini vəzifəsinə qaytarması ilə nəticələnir. 730-cu ildə Cərrah çənşini təyin edilən kimi bu dəfə Tiflisdən xəzərlərin Beyda şəhərinə yürüş edir [190, 30]. Nəticədə xəzərlər Barsbəyin başçılığında çox böyük bir ordu yığaraq Cərrahın üzərinə hücumə keçir, Cərrah Ərdəbilə qədər geri çəkilir və burada baş verən döyüşdə ərəblər məğlub edilir, Cərrah isə öldürülür [579, 16; 754, 290; 160, 23; 190, 31]. Cərrahın ölümündən sonra xəzərlər Mosul və Diyarbəkirə qədər irəliləyirlər. Cərrahın yerinə təyin olunan Səid ibn Əmr əl-Həraşi xəzərləri yalnız Kürə qədər geri qaytara bildi (Kufidə Şirvana qədər, İbn əl-Əsirdə Beylaqan çayına qədər) [160, 23; 190, 34]. Lakin Səid əl-Həraşi də tezliklə yenidən xəlifə Hişam tərəfindən Məsləmə ibn Əbdülməliklə əvəzlənir.

Məsləmə 731-732-ci ildə Bərdəyə hücum etdikdən sonra növbəti hədəf kimi Şirvan torpağında yerləşən Xayzan şəhərini tutur [579, 16; 160, 36]. Ziya Bünyadov bunun Şabran olduğu qərarına

* Güman ki, mənbədə Zülqərnəyn dedikdə Roma sərkərdəsi Pompey nəzərdə tutulur və Məsləmə bu dəfə gəldiyi Şəki ərazisi ilə Bərdə və Dəbil üzərindən deyil, Pompeyin Məsxetadan Albaniyaya daxil olduğu və burada sərhədi keçmək üçün Kür çayı üzərində Pompey körpüsü saldırdığı, Kambisənə ərazisi ilə irəlilədiyi məşhur mərsulə bu dəfə Pompeyin irəlilədiyinin əks istiqamətində – Bizans istiqamətində geri qayıdıb.

gəlir. Ərəb mənbələri Dərbəndə Məsləmə hücum edəndə qədər *dağlar hökmdarlarının* ona tabe olduqlarını bildirir. Bəlazuridə adları çəkilən hökmdarların arasında Filanşahın adı da qeyd edilir [579, 17; 754, 291]. Məsləmə xəzərlərə qarşı uğurlu müharibələr apararaq müəyyən müddətdən sonra, Mərvan ibn Məhəmmədin* Cənubi Qafqaza çənşin təyin edilməsindən sonra möhkəmlənə bildilər.

733-cü ildə Mərvan öz qərargahını Kisal – Qazax şəhərində qurur, Dəryal keçidi üzərindən xəzərlərə yürüşlər təşkil edir [579, 17; 754, 292], xəzərlərin üzərində qazandığı qələbələr nəticəsində Xəzər xaqanı Xəzər-Tərxan islam dinini qəbul edir [579, 18; 754, 292; 160, 48-49]. Eyni zamanda o, bir çox xəzəri (Kufidə 40 mindən çox) Samurla Şabran arası ərazidə, Kür çayının hər iki sahilində yerləşdirir [579, 18; 754, 292; 160, 49]. Bundan sonra Qazaxda qışlayan Mərvan növbəti il Şəki şəhərinə gəlir. Buradan isə Sərir torpaqlarına hücum edir [579, 36; 160, 50]. Sərir torpaqlarında Bəlal və Qumik qalalarını alan Mərvan Sərir hökmdarı Xayzanda gizləndiyi üçün buranı mühasirəyə alır. Xayzan alınmaz olduğu üçün onun mühasirəsi bir il uzanır. Nəticədə Mərvan özü elçi sifəti ilə şəhərə daxil olur, qalanı tədqiq edir və Sərir hökmdarına tutduğu iş barədə xəbər göndərir. Bu hadisədən sonra qorxuya düşən Sərir hökmdarı sülh istəmək məcburiyyətində qalır [160, 51-52]. Şəki-Filanşahlığın torpaqlarına daxil olan Xayzan şəhəri güman ki, Şəkinin ərəblərin əlinə keçməsindən sonra Filanşahın nəzarətindən çıxmış Sərir hökmdarı tərəfindən nəzarətə alınmışdı.

Səririn tabe edilməsindən sonra Həmzin, Tuman və Şandanın qalaları fəth edilir. Qışı Dərbənddə keçirən Mərvan baharda *dağların hökmdarını* yanına çağırır və təxminən 736-cı ildə Şirvan, Layzan, Tabarsaran və Filanla müqavilə bağlayır [160, 53]. Bəlazuri qeyd edir ki, Mərvan bütün *dağ hökmdarlarını* vergi verməyə məcbur edərkən yalnız Filanşahın ərəb ordusuna göstərdiyi qayğıkeşliyi, döyüşlərdəki şücaəti və nümunəvi davranışına görə ondan heç nə tələb etmir [579, 19; 754, 293]. Birçə lakzların hökmdarı Arbis

* Mərvan ibn Məhəmməd Məsləmənin və Xəlifə Hişamın əmisi oğulları olub, 732-ci ildə Məsləmənin Cənubi Qafqaza yürüşündə iştirak etmişdi.

ibn Basbis (İbn əl-Əsirdə Vərnis) tabe olmur. Mərvan Samurun orta axarına hücum edərək Lakz hökmdarını bir yerli çoban qətlə yetirir və Lakz da Xilafətə vergi verməyə başlayır [579, 19; 190, 37; 160, 53-54]. Bundan sonra Şirvana gələn Mərvan Şirvanşaha tapşır ki, xəzərlər üzərinə hücumu zamanı Şirvan qoşunları daim ərəblərin avanqard hissəsində, geri qayıdarkən aryeqard hissəsində olsunlar. Filanşahın qoşunları hərbi yürüşlərdə daim müsəlmanlarla bərabər olsun. Tabasaranşahın qoşunları isə xəzərlərə hücum zamanı ordunun arxasında, geri qayıdarkən avanqardda olmağı əmr edir [579, 19; 754, 294]. Həm də hökmdarları üzərinə edilən ağır yürüşlərdən əvvəl Mərvanın Şəkiyə gəlib buradan hücumu başlaması, həm Filana vergi təyin etməməsi, həm də Filan qoşunlarına müsəlmanlarla birgə olmaq kimi bir səlahiyyətin verilməsi bu dövrdə, güman ki, Şəki və ətraf bölgələrdə müsəlmanların sayca get-gedə artmasından, ərəblərin mövqeyinin güclənməsindən, eyni zamanda Filanın ərəblərin daha sədiq müttəfiqi olmasından xəbərdar verirdi. Deməli, Qərnatidə Məsləmə ibn Əbdülməlikin Azərbaycanın şimal-qərbində – Filanda islamı yayması və təbliğ etməsi, Filan əhalisinin islamı Məsləmə dövründə qəbul etməsi haqqında verdiyi məlumat burada özünü doğruldur [360, 160]. Eyni zamanda əl-Müqəddəsi və əl-Məsudi də Şəkidəki xristian əhali ilə yanaşı, müsəlman əhalinin də olmasını qeyd edirlər və hətta əl-Müqəddəsi Şəkidə *Came məscidin müsəlmanların bazar meydanında yerləşdiyini* qeyd edir. Əl-Məsudinin məlumatına görə əvvəllər Xəzər şəhəri adlandırılan və xəzərlər köçürülən Qəbələnin isə şəhər əhalisi tamamilən müsəlman imiş. Əl-Müqəddəsi Qəbələdə *Came məscidin şəhərdə təpənin üzərində yerləşdiyini* qeyd edir [360, 161, 131]. Deməli, VIII əsrdən etibarən yerli əhali etnik cəhətdən yaxın olduğu xəzərlərə deyil, din cəhətdən yaxın olduğu ərəblərə yaxın olmağı üstün tutmağa başlayırdılar.

Ümumiyyətlə, Mərvan ibn Məhəmmədin 733-736-cı il yürüşlərindən sonra baxmayaraq ki, buraya ərəblər tərəfindən mütləq olaraq xəzərlər köçürülürdü və burada böyük xəzər məskənləri var idi, Kürün sol sahilində, xüsusilə Şimal-qərbi Azərbaycan, Şəki torpaqlarında da üstünlük artıq ərəblərə keçir və xəzərlər əraziyə

hücum edən, ərəblər isə adıçəkilən regionda müdafiə olunan rolunda çıxış edirlər.

Dövrün ilk islam abidələrinin bugünədək Şəkidə qorunub saxlanılması da qeyd edilən dövrdə Şəki bölgəsində islamın geniş yayıldığını sübut edir. Əyriçayın sahilində, Alazan-Həftəran vadisində Babaratma kəndi yaxınlığında Babaratma və ya Babayi-Rutab adlı məscid yerləşir. Bu məscid el arasında Pərbaba və ya Babartada deyilir. Rəvayətə görə, məscid vuruşmada öldürülmüş ərəb sərkərdəsi Babarutənin qəbridir [138]. Vaxtilə kitabə üzərində aparılan tədqiqatlarda abidənin tarixi və üzərindəki yazı ilə bağlı qeyri-dəqiq məlumatlar verilmişdi. Belə ki, kitabənin tarixinin səhvən hicri 1100-ci il olması qeyd edilmişdir.* Lakin kitabəyə baxarkən asanlıqla hicri 110-cu il tarixini oxumaq mümkündür. Aparılan yeni tədqiqatlar bu abidənin VIII əsrin əvvəllərinə yəni, 728-729-cu illərə aid olduğunu müəyyən etmişdir. [bax: *bölmənin sonu, şəkil 1*].

Babaratma ərazisində yerləşən məscidin kitabəsində məscidin və Babarutabın tarixi qeyd olunur. Kitabədə qeyd olunan hicri 110-cu ili miladi tarixinə çevirdikdə VIII əsrin əvvəllərinə yəni, 728-729-cu illərə düşür. Bu da o deməkdir ki, Babaratma məscidinin tarixi Azərbaycanın şimal ərazilərində mövcud olan məscidlərin içərisində bugünədək tarixi baxımdan ən qədim məscid hesab olunur. Deməli, bu gün Babaratma ziyarətgahı Azərbaycanın şimal ərazisində olan ən qədim ziyarətgahdır.

2.2. “Kitabi-Dədə Qorqud” boyları və Şəki

Azərbaycan xalqının zəngin tarixi, qədim mədəniyyəti və milli-mənəvi dəyərləri *“Kitabi-Dədə Qorqud”* eposunda da öz əksini tapmışdır. Bu epos bizim ümumi sərəvətimizdir və hər bir azər-

* AMEA A.A.Bakixanov adına Tarix İnstitutunun direktoru akademik Y.M.Mahmudovun təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə İnstitutun əməkdaşları – t.ü.f.d. Ş.Şərifov, t.ü.f.d. A.İftixari və M.Pirmuxtari ziyarətgah haqqında təhrif edilən və qaranlıq qalan məqamları dəqiqləşdirmək üçün Şəkiyə ezam olunmuş və mühüm nəticələr əldə etmişlər. Mətnə həmin tədqiqatın nəticələrindən istifadə olunmuşdur.

baycanlı onunla haqlı olaraq fəxr edə bilər [170, 7]. *“Kitabi-Dədə Qorqud”*u xalq ədəbiyyatı nümunəsi kimi deyil, tarixi mənbə kimi dəyərləndirdikdə, Azərbaycan tarixinin bir çox qaranlıq məqamları aydınlaşır. Bu qiymətli məxəzədəki tarixi faktlar, hadisə və proseslər başqa-başqa mənbələrdəki faktlarla tutuşdurulduqda, müqayisəli təhlil süzgəcindən keçirildikdə Azərbaycan tarixinin çox məsələlərinin indiyədək necə təhrif olunduğu tədqiqatçıda heyrət doğurur [226, 19].

İstər yer adları, istər tarixi mənbələr tarixi Azərbaycanın qədimdən türklərlə məskunlaşan ərazilər olduğunu isbat edir. Ərəb mənbələrində – Ubeyd ibn Şəriyyə əl-Curhumidə – “Ora (Azərbaycan) türk torpağıdır. Onlar oraya cəmləşərək bir-biri ilə qarışmış və təkmilləşmişlər” – formasında rast gəlinir [129, 56; 144, 174; 705, 87]. Gürcü mənbələrində buntürklər adı ilə Tiflis və ətrafında yaşayan ilk türklərə rast gəlinir [634, 24-28]. Antik mənbələrdə isə *“iyurk”* və *“turkae”* formasında Azərbaycan və ətrafında yaşayan türklərin adı *sak-skif-sarmat* qövmlərinin arasında çəkilmişdir [577, 119; 495, 86; 705, 76]. Məhz *“Kitabi-Dədə Qorqud”* eposunun dərinəndən araşdırılması da bu boyların tarixinin Azərbaycan əraziləri ilə bağlı olduğunu isbat edir. Bu eposda adları çəkilən *Dəmir qapı* və *Qara Dərbəndlər*, *Əlinçə*, *Göyçə*, *Alagöz*, *Aqsaz*, *Ağyazı*, *Ağqaya*, *Qazlıq dağı* və s. kimi yer adları tarixi Azərbaycan ərazisində lokalizə olunur. Bundan əlavə *Rum eli*, *Parasarmı Bayburd hisarı*, *Qan Abxaz eli*, *Baştaçlıq Tatyana qalası*, *Turabuzan*, *Şam* və s. kimi qonşu ellər tarixi Azərbaycan torpaqlarının hansı ərazilərlə qonşu olduğunu *“Kitabi-Dədə Qorqud”*da göstəricisidir.

Oğuzların Azərbaycanda mövcudluğu isə yuxarıda göstərilənlərin isbatıdır. Skif-işquzların oğuzlarla, skolotların oğuzlarla eyniyyətinin göstərilməsi [183, 287-292] işquzların Herodotdakı hərəkət marşrutu ilə Rəşidəddinin oğuzların marşrutunun üst-üstə düşməsi [183, 301-303], hun-oğuz-işquz dini görüş, mif və əfsanələrin oxşarlıq və eyniyyəti [183, 297, 299-301] bunu iddia etməyə tam əsas verir ki, oğuzlar ən gec m.ö. VIII-VII əsrlərdən Azərbaycanda məskunlaşmışdılar.

Azərbaycan ərazisinə işquz-oğuz tayfalarının daxil olması şimaldan və şimal-qərbdən baş vermişdir. Azərbaycanın qərb, şimal, şimal-qərb bölgəsində sak-işquz-kimmerlərlə bağlı *Şəki*, *Zaqatala*, *Qazax*, *Sakasena*, *Balasakan*, *Arsak*, *Qəmərli*, *Qəmər*, *Qumur*, *Zəyəm* və s. kimi çoxlu yer adlarının mövcud olması da bu faktla bağlıdır. Arxeoloji qazıntılar da tarixi Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsinin skif-işquzlarla əlaqəsini sübut edir. Q.Melikışvili, M.Andronakişvili, R.Abramişvilinin fikirlərinə görə iskitlər müasir şərqçi Gürcüstanda tam hakimiyyətə malik idilər. N.Axvledianiyə görə isə işquz-iskitlər cənuba getmək üçün şərqçi Gürcüstanın bir qismini forpost olaraq istifadə etmişdilər. M.Sanadze isə gürcü və erməni mənbələrindəki məlumatları ümumiləşdirərək belə bir nəticəyə gəlir ki, iskitlərin şərqçi Gürcüstandakı hakimiyyəti çox uzun – bir əsr yarımaya yaxın Əhəmənilərin onları qovmasına qədər davam etmişdir [369, 9-10].

Oğuzların Azərbaycana ikinci dəfə daxil olması və bu dəfə də şimal və şimal-qərb istiqamətindən daxil olması III əsrdən başlamışdır. Bu dövrdə, onlar, əsasən hunlar adı altında toplaşmışdılar. Hunlara aid olan tayfaların bəzilərinin Fəzullah Rəşidəddindəki oğuz tayfaları ilə eyniliyi, bəzi hallarda tayfa adlarında ikinci komponentlərin eyniliyi hunlarla oğuzların eyni kökdən olmasının, hun və oğuzların eyni tayfalar olmasının sübutudur. İordanda qeyd edilən hun *“Alpildzur”*un Rəşidəddindəki oğuz *“Çavuldu”*la bənzərliyi, eyni mənbədən hun *“Bardur”*un, oğuz *“Bayandur”*la eyniləşdirilməsi, eyni zamanda *“dır”*, *“dur”*, *“dzur”* sonluğu ilə bağlı hunlarda *“Ultindzur”*, oğuzlarda *“İqdir”* tayfalarının mövcudluğu sübutlardan biridir. Hunlarda *“qur”*, *“qir”* sonluqları ilə oqur, onqur, utiqur, kutriqur, tunqur, kutriqur, saraqur, bittuqur, altziaqir, anqizqir, oğuzlarda *“Salğur”*, *“Ürüqür”*, *“Yazqır”* kimi tayfaların olması, hun *“saraqur”* – sarı oqurun – oğuzların *“salğur”* tayfası (Mahmud Kaşğarlı *“Divan”*ındakı variant) eyniliyi də bu sübutlara aid edilə bilər [563, 29-31; 174, 40-41; 150, 241, 263, 272].

Məhz bu tarixi və arxeoloji uyğunluqlara görə Dədə Qorqud dastanlarının tarixi ilə əsaslaşan bölgələrimizdən biri də şimal-qərb torpaqlarımızdır. İstər Dədə Qorquddakı məlumatları, istərsə də yer

adlarını arasdırdaqda bu bölgədəki torpaqların Dədə Qorqud oğuzlarının məskunlaşdığı bölgələrdən biri olduğu nəzərə çarpır.

Bu dastanda haqqında məlumat verilən oğuzlar Gürcüstanla sərhəddə yaşayırlar. "Salur Qazanın evinin yağmalanması boyu"nda ova getmək istəyən Salur Qazana at ağızlı Aruz qoca belə deyir: "Ağam Qazan, sası (mundar) dinli Gürcüstan ağzında otursan. Ordunun üstünə kimi qoyursan?". Məhz adını çəkdiyimiz boyda da qıpçaq Şöklü Məlik gürcü aznauru ilə birgə Oğuz elinə yürüş edir [206, 42-43]. Uruz atası Salur Qazanın özünə görə bikiş olduğunu görəndə atası oğlunun varlığından bikiş olmasın deyə qonşuluqda yerləşən "Qan Abqaz elinə mən gedərəm, Altun xaça mən əlimi basaram" deyir [206, 68]. Oğuz igidləri başqa yerlərə yürüşə çıxarkən gürcü casusları həmişə onları izləyər, imkan tapan kimi, xırda bir boşluq görəndə kimi təkura bu haqda məlumat verər, oğuzların soydaşları qıpçaqlarla birgə Oğuz elinə hücum edərdilər. Gürcü casusları əsasən oğuz sərhədlərinə yaxın olan Başı açıq (Kutaisi) Tatyana qalası, Aqsəqa (Axıska) qalasında oturdular [206, 69].

Oğuzlar yürüş etdikləri, ilhaq etdikləri, gəzib gəldikləri ərazi adları içində Qara dəniz sahilində yerləşən qalaları da sayırlar. Qazılıq qoca üzərinə yürüş etdiyi Qara dəniz sahilindəki Düzümürd qalasında əsir saxlanılır [206, 94]. Qanturalı qız bəyənməyə Trabuzana (Trabzon) gedir [206, 85]. Beyrək atasına hədiyyə götürən bəzircan-tacirləri Qara Dərbənd ağzındakı Evnik qələsinin kafirlərindən xilas edir [206, 53]. Qazan xan düşməni əsirliyində özünü belə öyür: "Arqıç qırda yıqandır (sahilləri yuyulur) Əmman dənizində (Qara dənizdə), Sarb (qayalıq) yerlərdə yapılmış kafər şəhəri... Ol qələyi, altı baş ərlə mən vardım, Altı günə qoymadım, mən aldım... Ağca qala Sürməlidə at oynatdım. Atla Qarun elinə çapqun yetdim. Aq hasar qələsinin bürçün yıqdım" [206, 118]. Qeyd etmək lazımdır ki, Ağcaqala deyilərkən Debed çayı yaxınlığında Qaq qalası nəzərdə tutulur [641, 44]. Qazan xanın bu qeydi daha maraqlıdır: "Aq qayanın qaplanının erkəgində bir köküm var, Ortac qırda sizin keyiklərin üz turğurmiya (rahat qoymaz). Aq sazın aslanında bir köküm var, Qaz alaca yundum turğurmiya. (Ala qaz tək otlamağa

yurdumuzda at qoymaz). Əzvay qurd ənugi (balası) erkəgində bir köküm var, Ağca bəkil tünən qoyunun gəzdirmiyə. Ağ sunqur qusunda erkəgində bir köküm var, Ala ördək, qara qazın uçurmiya" [206, 118-119]. Bu mətdəki Aq qaya və Aq saz ifadələrini Y.Nəsbli coğrafi məkan kimi tədqiq etmiş, Aq qayanın Ağcaqala olduğunu, Aq sazın isə Arpaçayının Araza töküldüyü yerdə axtarmaq lazım olduğunu bildirmişdir [641, 46]. Lakin nəzərə alsaq ki, saz qədim türk dillərində meşə və qamışlıq mənasına gəlir [206, 217], onda Aq saz deyilərkən heç bir şübhə yoxdur ki, meşəlik əraziyə yaxın hazırkı Şəki və Qax rayonları ərazisində olan Ağyazi ərazisi və ətrafındakı meşələr də nəzərdə tutula bilərdi. Həm bu ərazilərin Qazan xanın Ağcaqala-Qaq qalasına yaxınlığı, həm qeyd olunan ərazilərin Algeti – Birtvisi qalası ətrafı, Acameti kimi gürcü mənbələrində qeyd olunan ov ərazilərinə [616, 66-67; 571, 278] yaxın olması Aq sazın Arpaçaydan daha çox müasir Şəki yaxınlığında olan Ağyazi düzü və Şəki meşələrində axtarmaq lazımdır.

Məhz buna görədir ki, "Qazan bəyin oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu boy"da kafir casusu Qazanı "albanlar başı-albanlar hakimi Qazan xan" adlandırır [206, 69]. Məlumdur ki, Şəki və ətraf ərazilərdə - Azərbaycanın şimal-qərb torpaqlarında yaranmış mülkiyyəti ərəb mənbələrində Şəki çarlığı, erməni mənbələrində Albaniya çarlığı, gürcü mənbələrində isə bu çarlığın hökmdarları "ranların (aran-alban) və kaxların hökmdarı", ölkə isə Rani (Arran-Alban) adlanırdı [176, 139]. Salur Qazanın yurdlarından birinin Ağyazi ətrafında yerləşməsi və buradakı albanlara rəhbərlik etməsi "Kitabi-Dədə Qorqud"da da öz əksini bu cür tapmışdır.

Salur Qazanın obalarından birinin Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsində yerləşməsinin ən mühüm sübutlarından biri də onun Şöklü Məliklə mübarizəsidir. Ümumiyyətlə, Y.M.Mahmudov və Şamil Camşidov Şöklü Məlikin Şöklü yox Şəkili Məlik olması fikrini irəli sürürlər [228, 58; 149]. Şöklü Məlik "Salur Qazanın evinin yağmalanması boyu"nda və "Qazan bəg oğlu Uruz bəyin tutsaq olması boyu"nda oğuzlarla döyüşdə öldürülür, "Bəkil oğlu İmran boyu"nda isə tez-tez adı çəkilir [206, 148, 175, 204, 206].

2.3. Ərəb Xilafətinin dağılması və Azərbaycanın şimal-qərbində müstəqil Şəki əmirliyinin yaranması

Qeyd etmək lazımdır ki, Ərəb Xilafətinin çökməsinin ardından meydana gəlmiş *Tiflis müsəlman əmirliyi*, qədim Albaniyanın dövlətçilik ənənələrini özündə qoruyub saxlayan *Girdiman knyazlığı* və *Şəki hakimliyinin* tarixi, sosial-iqtisadi inkişafı, maddi və mənəvi mədəniyyəti, etnik və dini durumu uzun müddət diqqətdən kənar qalmışdır. Mövcud boşluqdan yararlanmağa çalışan qonşu ölkə qafqazşünasları qeyd olunan Azərbaycan feodal dövlətlərinin tarixini "özününkülaşdirmə"yə və saxtalaşdırmağa ciddi cəhdlə girişmişlər. Lakin "bütün coğrafi cəhətlərdən, o cümlədən də şimaldan və qərbdən tariximizə "hücum çəkən" saxtakarlar, elm dəlləllərini unutmamalıdır ki, Azərbaycanın öz tarixi torpaqlarını itirə-itirə gəldiyi dövr artıq başa çatmışdır. Azərbaycan xalqı öz dövlətinin ərazisində milli-mənəvi dirçəliş dövrünə qədəm qoymuşdur. Vaxtilə Moskvanın himayəsinə sığınan bəzi qonşu ölkə tarixçilərinin xüsusi niyyətlə saxtalaşdırdıqları Azərbaycan tarixi yenidən araşdırılır, tarixi Azərbaycan torpaqları barədə obyektiv həqiqətlər üzə çıxarılır" [bax: 227, 9].

2.3.1. Şəki əmirliyi Azərbaycan Albaniya dövlətinin varisidir

IX əsrin ikinci yarısında Xilafətin süqutu ilə Azərbaycanda başlanan siyasi dirçəliş nəticəsində Şimal-Qərbi Azərbaycan torpaqlarında *Şəki hakimliyi* (886-1551) yarandı. 886-cı ildə "mömin knyaz Hammam tənəzzül etmiş Albaniya çarlığını bərpa etdi" [bax: 265, 16, 200, 234; 610, 374; 144, 181]. Albaniyanın qanuni varisi kimi meydana gəlmiş və "albanların çarı" titulu [616, 66; 626, 47-48; 539, 127; 637, 38] özündə saxlayan bu Azərbaycan feodal dövləti 886-1104-cü illərdə, təxminən 230 ildən çox mövcud olmuşdu [176, 116-173]. Hammamın qurduğu bu dövlət ərəb mənbələrində *Şəki mülkiyyəti*, alban, bizans və erməni mənbələrində *Albaniya*, gürcü mənbələrində isə *Hereti çarlığı* kimi təqdim olunur.

D.L.Musxelişvili yazırdı ki, bu çarlığın adını gürcülər onların yaxın qonşuları qədim alban tayfası *herlərin* (*gellərin - red.*) adından, ərəblər isə paytaxt Şəki şəhərinin adından götürmüş, bizanslılar və ermənilər isə qədim Albaniya dövləti ərazisində yarandığına görə Albaniya çarlığı adlandırmışlar [637, 38].

Müasir gürcü tədqiqatçıları *Şəki hakimliyinin* (*Hereti çarlığı*) paytaxtının Şəki şəhəri olduğunu qeyd edirlər [637, 38; 652, 344-345]. A.Krımiski isə Şəki şəhərinin paytaxt olması ilə bağlı konkret bir fikir irəli sürmür [610, 375]. Məsələ burasındadır ki, nə ərəb mənbələrində Şəki hökmdarlarının, nə gürcü mənbələrində Hereti çarlarının, nə də alban və erməni mənbələrində Hammamın bərpa etdiyi Alban çarlığı hökmdarlarının iqamətgahı olan paytaxt şəhəri barədə dəqiq bir məlumat rast gəlinir. M.Kalankatukluya görə, "Qriqor *Havaxalası* qalasını tikib öz hakimliyini ətrafa yaymışdı" [265, 203]. İbn Rusta da X əsr üçün Xayzan şəhəri və üç dinə ibadət edən hökmdarı Azərnərsə (Qriqor Hammamın oğlu - *red.*) haqqında məlumat verir. İbn Rustada şah Azərnərsənin Xayzan şəhərində əyləşdiyini qeyd edir [695, 49]. V.Minorski Xayzanı Xaydaq kimi oxuyur və müasir Qaytaq rayonunda lokalizə edir [633, 220]. İbn Hövqəlin məlumatından X əsrin ortalarında *İşxan* dövründə şah iqamətgahının Şəki şəhərində yerləşdiyi məlum olur [696, 105]. Qriqor Hammamın varisləri dövründə Kürdən cənuba, sağısahil Alban vilayətləri üzərində nəzarət itirildiyindən *Havaxalası* qalasının Şəki hakimliyinin mərkəz olaraq qalması ehtimalı aradan qalxır. Mənbə materiallarının müqayisəli təhlili nəticəsində belə qənaətə gəlmək olar ki, Şəki və Xayzan şəhərlərində hökmdarların müvafiq olaraq qış və yay iqamətgahları yerləşmiş, habelə vəziyyətdən asılı olaraq gah bu, gah da digər şəhər paytaxt kimi çıxış etmişdir [176, 233-236].

Erməni müəlliflərinə görə Qriqor Hammam öz dövlətini yaradarkən ilk əvvəl Göyçə gölünün şərq sahilindən Partav (Bərdə)

* Erməni tarixçilərinin erməniləşdirməyə çalışdığı "*İşxan*" termini bütünlükdə türk dilinə məxsus olub, iki komponentin - "iç" (*daxil*) və "xan" (*hökmdar, hakim*) sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir.

şəhərinin qərbindəək ərazilər onun hakimiyyəti altında olmuşdur [645, 136]. Qriqorun Havaxalası qalasını tikdirib öz hakimiyyətini ətrafa yayması haqqında M.Kalankatuklunun məlum qeydinə [265, 203] istinad edən A.Krımskiyə görə Qriqor Hammam öz hakimiyyətini "çayın o biri sahilinə" (Şəki və Kambisena əraziləri – red.) yaymışdı [610, 375]. Orta əsr gürücü mənbələrinə görə isə, artıq Qriqor Hammamın varisləri Kürdən şimala Qəbələdən Telaviyədək əraziləri əhatə edən Şəki hakimiyyətini idarə edirdilər [634, 21-23].

Şəki hakimiyyətində Qriqor Hammamdan başlanan sülalə təxminən 1010-cu ilədək hakimiyyətdə olmuşdur. M.Kalankatuklu Qriqorun (Hammamın) ikinci oğlu, "Girdiman və Parisos vilayətlərini özünə tabe edən" *Sevada* adlanan *Sahaq* barədə də məlumat verir [265, 203]. Z.Bünyadov Stepanos Orbeliyanın "Sünik tarixi"nə istinad edərək 906-907-ci ilə aid sənədi təsdiq etmiş Girdiman knyazı Sahaqdan bəhs olduğunu qeyd edir [265, 235]. Ərəb mənbələri Hammamın oğlu *Azərnərsəni* [696, 57] və nəvəsi *İşxanı* Şəki hökmdarı kimi təqdim edirlər. Adlarını çəkdiyimiz Azərbaycan hökmdarlarını erməni mənbələri – İohann Draxanakertsi [645, 161], Stepanos Orbeliyan, Anani Mokasi "*Albaniya çarları*" [637, 38], gürücü mənbələri isə "*Hereti çarları*" kimi təqdim edirlər [626, 126]. M.Kalankatukluya görə isə "...İşxanın böyük oğlu *Sənəkərim* adlanan *Yovhannes*... çoxdan yox olmuş çarlığı bərpa etdi" [265, 203].

M.Şərifli knyaz Hammamı "Səhl ibn Sumbatın nəslinə mənsub olan" [350 99], A.Krımski isə Şəki hakimi Səhl ibn Sumbatın nəvəsi [610, 374] hesab edir. Z.Bünyadov Hammamı Arranda padşahlıq etmiş *Aranşahik xanədanı* nümayəndələrinə mənsubluğunu mümkün hesab etsə də, onun Səhl ibn Sumbatın nəvəsi olması fikri ilə razılaşmır və A.Krımskinin mənbə materialına diqqətlə yanaşmadığını qeyd edir [144, 181]. Hərçənd Z.Bünyadovun Azərbaycan dilinə tərcümə etdiyi M.Kalankatuklunun "Albaniya tarixi"ndə oxuyuruq: "*Elə bu vaxt Adarnarseh (Azərnərsə) ərəb əsarətindən qayıdı və bir qədər ömür sürüb vəfat etdi. Onun iki oğlu var idi: Qriqor və Abuset. Qriqor Havaxalası qalasını tikib öz hakimiyyətini ətrafa yaydı. Qriqorun beş oğlu var idi. Onların böyüyü Əbu Əli öz qohumunun əliylə öldürüldü*" [265, 203]. M.Kalankatukluya

görə ərəb əsirliyindən qayıdan Azərnərsə "Qeqam vilayətini zəbt edən Sünikin hakimi Səhlin" (Şəki hakimi Səhl ibn Sumbat – red.) oğlu idi və o, Mehrani knyazının qızı, "Xaçın qalasında gizlənən" Sparam ilə evlənmişdi [265, 202-203]. Z.Bünyadov Azərnərsənin Xaçın hökmdarı olduğunu və onun Səhl ibn Sumbat və Yesai Əbu Musa ilə birlikdə Buğa əl-Kəbir tərəfindən 855-ci ildə Samarıya aparıldığını qeyd edir [265, 235].

"Albaniya tarixi"ndən Xaçın hökmdarı Adarnarsehin oğlu Qriqorun elə Albaniya çarı Qriqor Hammam olduğu və qətlə yetirilmiş Əbu Əlinin "öz hakimiyyətini ətrafa yaymış Qriqorun" beş oğlundan biri olduğu məlum olur. M.Kalankatuklu qeyd edir ki, knyaz Qriqor Hammam erməni katolikosu II Georqu xilas etdikdən "dörd il sonra, yeni il günü Pəsxə bayramı ilə bir günə düşəndə (898/899) Albaniyanın yerli knyazı Əbu Əli öz doğma qardaşı Sumbatın əliylə öldürüldü. Bu da onun bütün qohumlarını böyük dərdə saldı" [265, 200, 234]. Z.Bünyadov hər iki hadisədə adıçəkilən Əbu Əlinin eyni adam olduğunu təsdiq edir [144, 103, 120]. Buradan Əbu Əlinin "Albaniya çarlığını bərpa etmiş mömin knyaz Qriqor Hammamın" və ya "öz hakimiyyətini ətrafa yaymış Qriqorun" oğlu olduğu şübhə doğurmur. Deməli, Adarnarsehin oğlu Qriqor elə Albaniya çarı Qriqor Hammamdır. Bu halda isə Qriqor Hammamın Səhl ibn Sumbatın nəvəsi olduğu aydınlaşır.

Katolikos Draxanakertsi Hammamı "Şərqin böyük knyazı" [645, 135-136], Kirakos Qandzaketsi "Albaniya padşahı" [144, 181], Stepanos Taronesi Asoqik [544, 110] və Stepanos Orbeliyan [637, 38] "Albaniya çarı" adlandırırırlar. D.L.Muxelışvilinin verdiyi digər məlumata görə Eredvi kəndindəki Müqəddəs Georgi kilsə yazısında Hammam "Herlərin çarı" (Şəki hakimi – red.) kimi qeyd olunur [637, 38].

M.Kalankatukluya görə Hammam "öz qardaşının qanının tökülməsinin baisi idi və Allaha qarşı olan öz böyük günahlarını yumaq üçün kilsələr tikdirir, bütün kasıb və ehtiyacı olanlar üçün böyük işlər gördüdü" [265, 200]. Z.Bünyadovun qeydlərindən məlum olur ki, arxeoloq R.Vahidov Ağdam rayonunun Soflu kəndi yaxınlığında Kavurqala (Govurqala – red.) xərəbələrini qazanda knyaz

Hammamın qardaşların qəbirinin üstündəki daşda aşağıdakı yazını oxumuşdur: "Bu knyaz Hammamın qardaşları cənab Filipe və cənab Sumbatın... qəbiridir: onlar cavan yaşlarında (həyatdan) məhrum olmuşlar" [144, 181].

Erməni müəllifi S.Asoqikə görə isə Qriqor Hammam Süleymanın məsələsinə və Əyyub kitabından 38-ci fəslə şərh, Davudun mahnlılarına bir kitab və qrammatikaya izah yazmışdı [544, 107-108]. Bütün bunlar isə M.Kalankatuklunun "mömin knyaz" kimi təqdim etdiyi Qriqor Hammamın bacarıqlı dövlət başçısı olması ilə yanaşı, öz dövrünün geniş dünyagörüşə malik qabaqcıl simalarından biri olmasına dəlalət edir.

M.Kalankatuklunun verdiyi məlumatlardan aydın olur ki, Hammamın hakimiyyəti zamanı onun dövləti Azərbaycan Sacilər dövlətindən (889-941) asılı vəziyyətə düşmüşdü. Müəllifə görə Hammam "çoxlu pul verib erməni katolikosu Georqu Sacilərin zindanından xilas edib, ona böyük hörmət göstərərək ermənilərə qaytardı" [265, 200]. Albaniya çarlığının Sacilərdən asılı vəziyyətə düşməsinə baxmayaraq, məhz Qriqor Hammamın bu hərəkəti onun Məhəmməd Afşin ibn Əbu Sac ilə yaxın münasibətdə olduğunu dəlalət edir. Bu yaxın münasibətlər Qriqor Hammamın varisləri dövründə də davam etmişdi.

Mənbələr Qriqor Hammamın hakimiyyətinin sonları, ölüm tarixi ilə bağlı, demək olar ki, heç bir məlumat vermir.

Mömin knyaz Qriqor Hammamdan fərqli olaraq, mənbələrdə onun üçüncü oğlu hökmdar Adarnerseh, ikinci oğlu Albaniyanın böyük knyazu Sahaq və nəvəsi hökmdar İşxan haqqında nisbətən geniş məlumatlara rast gəlinir. Məsudi Sanariyyə şahlığı yaxınlığında xristian dininə sitayiş edən *şekinlər* (şəkililər – *red.*) tayfasını qeyd edir. Müəllif burada ticarət və müxtəlif sənətlə məşğul olan çoxlu sayda müsəlmanın yaşadığını da göstərir. Məsudi, həmçinin kitabını yazdığı zaman (yəni 944-cü ildə) *şekinlərin* şahının Adarnerse ibn-Hammam olduğunu qeyd edirdi [696, 57]. İbn Rüstə isə yazırdı ki, Xayzan şəhərində üç dinə sitayiş edən və Adzarnarse adlanan şah var. O, cümə günü müsəlmanlarla, şənbə günü yəhudilərlə, bazar günü isə xristianlarla ibadət edir [695, 49]. Məsudiyə

əsaslanan N.Karaulova da bu hökmdarın Şəki hökmdarı Adarnerse olduğunu təsdiq edir [695, 49].

Dövrün mənbələrində Şəki hökmdarı Azərnərsənin hakimiyyət illəri ilə bağlı məlumatlar müxtəlifdir*.

Qeyd etmək lazımdır ki, Qriqor Hammamdan sonra çar taxtında onun ikinci oğlu, Albaniyanın böyük knyazu, "igid və bacarıqlı" Sahaqın deyil, qardaşı qədər nüfuz sahibi olmayan üçüncü oğlu Azərnərsənin (Adarnerseh) əylənməsi maraq doğuran məsələlərdən biridir. Orta əsr alban, ərəb, gürcü və erməni mənbələrinin məlumatları əsasında belə qənaətə gəlmək olar ki, Albaniyanın böyük knyazu Sahaq daha çox savaflarda və döyüş meydanlarında şücaət göstərən cəsarətli cəngavər kimi, qardaşı Azərnərsə isə rəqibləri ilə dil tapan tədbirli hökmdar kimi tarixin yaddaşına həkk olunmuşdu. Ölkəsinə təcavüz etmiş Abxaz çarı və Xaket hakimi ilə barışıq əldə etməsi, Kartli çar ailəsi ilə qohumluq əlaqələri yaratması [626, 52-53], ölkə daxilində dini birliyi qorumaq üçün üç dinə sitayiş etməsi Azərnərsənin siyasi və diplomatik keyfiyyətlərini göstəricisidir. Görünür, bu keyfiyyətlərinə görə Qriqor Hammamın taxt-tacına böyük qardaşı Sahaq tərəfindən daima dəstəklənən Azərnərsə sahib olmuşdur.

A.Krımski Qriqor Hammamın vəfatından sonra Kürün sağ sahilində yerləşən Mehrani əraziləri və solsahil ərazilərin ayrılaraq

* Azərnərsəni yanlışlıqla "erməni Baqrationi (Baqratuni) nəslindən" hesab edən T.Papuaşvili, onun 906-943-cü illərdə çarlıq etdiyini güman edir [652, 197-198]. A.Krımski isə bu tarixi 915-950-ci illər hesab edir [610, 376]. Katolikos İohann Draxanakertsinin verdiyi məlumata görə 910-cu ildə Şəki hökmdarı Adarnerseh idi. Müvafiq dövrdə yaşamış katolikos İohann bilavasitə hadisələrin iştirakçısı olub, 910-cu ildə sacilərin təqiblərindən qabaq Şəki hökmdarı Adarnersehə sığınmışdır [645, 161]. N.Karaulova isə çaraq Şəki hökmdarı Adarnersehə sığınmışdır [645, 161]. N.Karaulova isə çaraq Şəki hökmdarı Adarnersehə sığınmışdır [645, 161]. N.Karaulova isə çaraq Şəki hökmdarı Adarnersehə sığınmışdır [645, 161]. N.Karaulova isə çaraq Şəki hökmdarı Adarnersehə sığınmışdır [645, 161]. N.Karaulova isə çaraq Şəki hökmdarı Adarnersehə sığınmışdır [645, 161]. N.Karaulova isə çaraq Şəki hökmdarı Adarnersehə sığınmışdır [645, 161]. N.Karaulova isə çaraq Şəki hökmdarı Adarnersehə sığınmışdır [645, 161]. N.Karaulova isə çaraq Şəki hökmdarı Adarnersehə sığınmışdır [645, 161]. N.Karaulova isə çaraq Şəki hökmdarı Adarnersehə sığınmışdır [645, 161]. N.Karaulova isə çaraq Şəki hökmdarı Adarnersehə sığınmışdır [645, 161].

ŞƏKİ

ƏN QƏDİM ZAMANLARDAN
GÜNÜMÜZƏDƏK

hər birinin ayrı-ayrılıqda inkişaf yoluna qədəm qoyduğunu yazır. [610, 376]. Görünür, bu ayrılma A.Krımskinin ehtimal etdiyi kimi Qriqor Hammamın vəfatından sonra deyil, onun varisi Azərnəşənin (Adarnerseh) hakimiyyətinin təxminən 16-cı ilində baş vermişdi. Digər məlumatlara görə Kürün sağ sahilində yerləşən Meh-rani ərazilərinin 919-cu ilin yay aylarındak Şəki hökmdarı Saha-qn (Sevada) nəzarəti altında idi [645, 211-212].

Dövrün mənbələrində Saci hökmdarı Yusifin 909-cu ilin yazında I Smbata qarşı yürüşə başladığı və sacilər tərəfindən sıxışdırılan I Smbatın Gürcüstana qaçaraq Klarcetidəki əlçatmaz qalalarda gizlənməyə çalışması haqda məlumat verilir. Sünik knyazlığı, Dvini ələ keçirən sacilər isə I Smbatı təqib edərək Gürcüstan hüduqlarını keçdilər [645, 159-160]. Yusif Kaxetə gələrək Ucarma qalasını (İori çayının sağ sahilində [626, 74]) ələ keçirərək qala divarlarını dağıtmış, sonra isə qala müdafiəçilərinin müqavimət göstərmədən tərk etdikləri Boçorma qalasını (İori çayı sahilində Ucarma qalasından şimalda [626, 74]) tutmuşdu. Kaxetin başlıca qalalarının süqut etdiyini gören hökmdar I Kvirike (893-918) Yusif ibn Əbu Sacin yanına gələrək ona itaət etmişdi. Yusif yürüşünü davam etdirərək Kartli, Samsxe, Cavaxeti və s. yerləri ələ keçirdikdən sonra yenidən "Dvinə gələrək "Yerashadzor" havarında" möhkəmlənməyə çalışıb I Smbatı tutmaq üçün tədbirlər gördü [645, 169; 626, 32-33; 616, 51-52].

Şübhəsiz, Cənubi Qafqazın digər feodal dövlətləri kimi Şəki əmirliyi də Sacilərdən vassal asılılığında olub, müəyyən miqdarda vergilər ödəməyə məcbur olmuşdu. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, asılı vəziyyətə düşməsinə baxmayaraq, Şəki hökmdarlarının Sacilər ilə yaxın münasibətləri davam edirdi. Təsadüfi deyil ki, Yusif ibn Əbu-Sacin 907-914-cü illər yürüşləri zamanı Şəki bölgəsinə toxunulmamışdı. Yusifin 909-cu ilin əvvəllərindən 910-cu ilin yazınadək

* Yerashadzor (Երասիադզոր) – Azərbaycan türkcəsindən ermənicəyə tərcümə edilmiş, mənası "Arazyanı çuxur", "Arazyanı dərə" deməkdir.
** Ermənilər Urartu dilindəki *qura* (*torpaq, ərazi*) terminini əxz edərək sonralar onu *qavar* şəklinə salmışlar.

ŞƏKİ

ƏN QƏDİM ZAMANLARDAN
GÜNÜMÜZƏDƏK

əsir saxladığı ermənilərin katolikosu İohann Drasxanakertsi də əsirlikdən qurtulandan sonra məhz Albaniya-Şəki çarlığına sığınmışdır.

Bu dövrdə sacilərin təqiblərindən qaçan Qelarkuninin knyazları Saak və Vasak Haykazunk qardaşları da (Sünik knyazı Qriqor II Supanın qardaşları, Vasak Qaburun oğulları – *red.*) Şəki hökmdarlarına sığınmışdılar [645, 168]. Müvafiq dövrdə isə Kürün sağ sahilində yerləşən Qardman/Girdiman vilayəti Şəki hökmdarı Adarnersehin qardaşı, böyük knyaz Sevada adlanan Sahaqın tabeliyində idi.

Bir müddət Kapoeti (Kapuyt) qalasında gizlənən erməni çarı I Smbat 912-ci ildə Yusif ibn Əbu Saca təslim oldu. Bir il həbsdə saxladıqdan sonra, 913-cü ildə Dvində I Smbatı edam edərək çarlığa çəkildilər [645, 172-173]. Sacilərin köməyi nəticəsində Sahaq (Sevada) dəfələrlə toqquşmalı olduğu əzəli rəqibi I Smbatdan qurtulmuş oldu.

Ümumiyyətlə, Saci hökmdarları Şəki əmirliyi ilə Qriqor Hammamdan başlanan yaxın münasibətlərini davam etdirmişdilər. Bu iki Azərbaycan feodal dövləti arasında hər hansı problemin olmadığı, əksinə sacilərin onların ali hakimiyyətini qəbul etmiş Şəki hökmdarlarını daima himayə etdikləri mənbələrdən məlum olur.

Azərbaycan, Arran və Ərməniyyə bölgələrinin vahid hökmdar tərəfindən idarə olunduğu Sacilər və Salarilər dövründə onların tabeliyində olan yerlərin böyük malikanələrə sahib zəngin xırda hökmdarları hər il Azərbaycan hökmdarına ("muluk Azərbaycan") müəyyən məbləğ vergi ödəyirdi. 955-956-cı illərdə Azərbaycanda olmuş ibn Havqəl öz əsərində Azərbaycan hökmdarı (məliki) adlandırılan Sacilər və Salarilər sülaləsinin nümayəndələrinə vergi verən, yəni onlardan vassal asılılığında olan Şirvanşahlar, Cürzan (Gürcüstan), erməni Baqrati və Azsunilərin (əd-Dirani, əd-Dayrani) adları ilə yanaşı, "Alban padşahlığını bərpa etmiş Şəki, *eləcə də Sünik (Vayzar) və Xaçın hakimlərinin*", Əhər və Varzaqanın sahibliyini alan, çox keçmədən müstəqil dövlət yarada bilmiş Rəvvadi əmirlərinin də adlarını sadalayır [365, 62-63].

X əsrin 40-cü illərində Azərbaycanda Sacilər sülaləsinin hakimiyyəti süqut etmiş və onları yeni sülalə olan Salarilər əvəz et-

ŞƏKİ

ƏN QƏDİM ZAMANLARDAN
GÜNÜMÜZƏDƏK

mişdilər. M.Şərifli Salarilər dövləti haqqında yazırdı ki, "Kartli, Sanariya, Şəki hökmdarları, habelə Şirvanşahlar Salarilər dövlətinə xarac verərək onun ali hakimiyyətini qəbul etmişdilər" [350, 185]. İbn Havqəlin verdiyi məlumata əsaslanan akademik Ziya Bünyadov yazır: "Keçmişdə Yusif ibn Əbu Saca qulluq edən Mərzban ibn Məhəmməd ibn Müsaffirin (941-957) vəziri Əbu-l-Qasım Əli ibn Cəfər Azərbaycana tabe vilayətlərin hakimlərindən vilayətlərindən aşağıdakı miqdarda vergi alırdı:

1. Şirvan hakimi Şirvanşah Məhəmməd ibn Əhməd əl Əzdindən ildə – 1 milyon dirhəm;
2. Əbu Əbdül-Malik adı ilə məşhur olan Şəki hakimi İşxanikdən – sazış ilə müəyyən məbləğ; ...
3. Xayzan (Xaydak) hakimi Əbu-l-Qasım əl-Cuyzanidən (Xayzani) bərc qalıqları ilə birlikdə 400 min dirhəm [144, 134-135].

Yuxarıda qeyd etdik ki, Xayzan şəhəri və vilayəti Şəki əmirliyinin tərkibində idi. Ərəb müəlliflərinin məlumatından görüldüyü kimi, artıq X əsrin 40-50-ci illərində Xayzan yenidən birbaşa Salarilərə tabe vilayətə çevrilmişdir. Görünür, X əsrin 40-cı illərində Azərbaycanda yaranmış Salarilər dövlətinin ali hakimiyyətini qəbul etmiş Şəki hökmdarı İşxan, atası Azərnərsədən fərqli olaraq, Xayzan üzərindəki nəzarətini itirmişdir. Salarilər isə Xilafət dövründə olduğu kimi Şəki hakimiyyəti tərkibinə qatılmış Xayzan vilayətinə ayrıca hakim təyin etmiş və ondan müvafiq vergiləri ödəməsinə tələb etmişlər.

Gürcü mənəbləri **İşxan (İşxanik)*** adlandırdığı Şəki hökmdarı **Əbu Əbdül-Malik** haqqında mühüm məlumatlar verir: "İşxanikin çarlığınadək Heretidə (Şəkida-red.) əvvəl başdan hamısı kafir (monofizit – red.) idi. İşxanik isə eristavlar eristavı Qurgenin bacısı oğlu idi və çaricə Dinar onu pravoslavlığa (diofizit-xalkidon – red.) döndərdi. Bu zaman Salarilər Bərdə və Adarbadəqanı (Azərbaycan) ələ keçirdilər" [539, 127; 626, 34; 616, 53]. Bu məlumatlar bir daha Şəki torpaqlarını "qədim

* İşxan terminini "Hind-Avropa mənşəli" və ya ermənicə "tayfa başçısı" kimi mənələrdə yozmağa çalışan "erməni tarixçiləri" unudurlar ki, bu söz qədim türklərdə "iç xanı", daxili idarəetmə işləri ilə məşğul olan şəxslərə deyildir.

ŞƏKİ

ƏN QƏDİM ZAMANLARDAN
GÜNÜMÜZƏDƏK

dövlərdən İberiya-Kartlinin tərkib hissəsi" hesab edən bütün müasir gürcü tədqiqatçıların "Şərqi Gürcüstanın etnik, siyasi və dini tarixi ilə bağlı konsepsiyalarını" alt-üst edir və Şəkinin qədim dövrlərdən XI əsrədək İberiya-Kartli hüduqlarından kənar qaldığını sübut edir.

Şəki hakimlərinin Kürdən cənubda ələ keçirdiyi ərazilər üzərində hakimiyyətləri sabit olmamış və bir qayda olaraq, bu dövlətin cənub sərhədi Kür çayı ilə müəyyənləşirdi. Orta əsr gürcü mənəbləri Şəki hakimiyyətinin sabit sərhədlərini aşağıdakı şəkildə təsvir edir: *Şərqdə İori çayı mənəsbə, Əyri çayın mənəsbinədək Alazan (Qanix) çayı, Əyri çay; qərbdə Debed çayının Xrami ilə birlikdə Kürə qovuşduğu mənəsbə (Ağstafa rayonu ərazisi), Xunanın qarşı tərəfindən Samebis-xevi çayının İoriyə qovuşduğu mənəsbinədək uzanan sərhəd xətti, Samebis-xevi çayı boyunca Şua-mta dağlarındak, dağın əks tərəfində Turdos-xevi çayı boyunca Qulqulayadək, Ştoris-xevi çayı; şimalda Dağıstan, Didoeti, Tuşeti boyunca Qafqaz dağları; cənubda Kür çayı*. Ümumiyyətlə, orta əsr gürcü mənəblərinə əsasən Şəki hakimiyyətinin sabit ərazisinə cənubda Kür çayı, qərbdə Turdos-xevi (Ştoris-xevi və ya Samebis-xevi) çaylarındak, şərqdə isə Qəbələyədək olan ərazilər daxil olmuşdu [634, 21-24; 539, 125; 538, 100-120].

2.3.2. Şəki əmirliyi XI-XIII əsrin əvvəllərində

Xilafətin süqutundan sonra tarixi Azərbaycan torpaqlarında dövlətçilik ənənələrinin yenidən bərpa olunması və qorunub saxlanmasında bu torpaqlarda yaranmış Şirvanşahlar, Sacilər, Salarilər, Rəvvadilər, Şəddadilər kimi feodal dövlətləri ilə yanaşı ölkənin şimal-qərb torpaqlarında meydana gələn Şəki əmirliyi - Birləşmiş Şəki Ölkəsi* də mühüm yer tutur.

Şəki əmirliyinin Gürcüstanın müxtəlif siyasi qurumları – *Kaxet knyazlığı* və *Abxaz-Kartli çarlığı* ilə həmsərhəd olması

* Şəki əmirliyi bu dövrdə arəb və bəzi erməni mənəblərində Birləşmiş Şəki Ölkəsi adlanır [637,43]

onların arasında qarşılıqlı əlaqələri qaçılmaz edirdi. Bu münasibətlərdə ərazi mübahisələri və iddiaları, regional rəqabət və bütünlüklərdən irəli gələn əhəmiyyətli toqquşmalar, Şəki əmirliyində hakim mövqeyini qoruyub saxlamış Alban monofizit kilsəsinin gürcü diofizit kilsəsinə qarşı dini-ideoloji mübarizəsi və s. ilə yanaşı, işğalçılara qarşı birgə mübarizə, müttəfiqlik, siyasi birləşmə, sülalələrarası niğah kimi məsələlər də mühüm yer tutur.

Birləşmiş Şəki Ölkəsinin hökmdarı "ranların (albanların) və kaxların çarı" titulu daşıyan III Kvirike (1010-1037) idi.

Artıq X əsrin 70-ci illərindən Gürcüstanda hegemonluq və ölkənin birləşdirilməsi uğrunda mübarizədə birinciliyi əldə etmiş [626, 35-39; 616, 54-58] birləşmiş *Abxaz-Kartli çarlığı* XI əsrin əvvəllərindən *Birləşmiş Şəki Ölkəsinə* qarşı təzyiqlərini gücləndirdi. Abxaz-Kartli çarı III Baqratın (975-1014) Kaxet və Şəki torpaqlarını ələ keçirmək məqsədilə müharibəyə başladı [626, 40; 616, 59].

III Baqratın dəfələrlə Şəki əmirliyinə münasibətdə yeritdiyi siyasət təbii ki, Azərbaycan Şəddadilər dövlətini narahat etməyə bilməzdi. Şəddadi hökmdarı I Fəzl (985-1031) III Baqratın qarətçi yürüşlərinin qarşısını almaq üçün 1012-1014-cü illərdə Kaxet və Şəki torpaqlarına hücum etdi və çoxlu əsir götürdü. Bundan sonra III Baqrat və Şəddadi hökmdarı I Fəzl arasında sülh sazişi imzalandı [626, 40; 616, 59].

1014-cü ildə III Baqrat vəfat etdi və yerinə oğlu I Georgi (1014-1027) keçdi. Georgi hakimiyyətə gələndə Şəki və Kaxet hakimləri bu ölkədən (Abxaz-Kartli çarlığından) ayrıldılar. III Baqratın təyin etdiyi adamlar yaxalandı və onların yerinə ölkənin əvvəlki sahibləri bərpa olundu [703, 38; 704, 161]. Baqratın vəfatından sonra III Kvirike* yenidən Şəki və Kaxeti tutub özünü hökmdar

* Öncə qeyd etdiyimiz kimi, Qriqor Həmməmdan başlayan Şəki hökmdarları sülaləsinin kökü Girdiman xanədanına mənsub sülaləyə bağlıdır. Kaxet xorepiskopu III Kvirike də, həmçinin Girdiman sülaləsinin nümayəndəsi idi. Gürcü mənbələrindən məlum olur ki, IX əsrin əvvəllərində Kaxet knyazlığında hakimiyyət uğrunda sanar tayfalarına qarşı mübarizə aparən Girdimanlar IX

elən etdi. Dövrün mənbələri bu zaman onu yenə də "ranların (albanların) və kaxların çarı" adlandırdı [539, 128; 616, 82-83] [bax: *bölmənin sonu, şəkil 2*].

I Georjinin dövründə abxaz-kartli feodallarının Birləşmiş Şəki Ölkəsinə yürüşləri kəsildi. Buna səbəb XI əsrin 20-ci illərində Səlcuq yürüşləri ərəfəsində regionda islam amilinin müvəqqəti zəifləməsindən istifadə etməyə çalışan Bizans imperiyasının Şərq istiqamətində fəallaşması oldu. İmperator II Vasilinin (976-1025) dövründə Bizans imperiyası Şərqdə itirilmiş mövqelərini bərpa etmək məqsədilə Qafqazın kiçik feodal hakimlərinə qarşı təzyiqlərini artırdı.

Nisbətən uzaqda yerləşməsinə baxmayaraq, Birləşmiş Şəki Ölkəsinin qüvvələri də Bizansa qarşı mübarizəyə cəlb olunmuşdu. Gürcü mənbələrində I Georjinin Bizans imperatoru tərəfindən təqib olunduğu zaman Şəki qüvvələrinin (mənbədə herlər və kaxlar – *red.*) köməyə gəldiyi qeyd olunur [626, 43; 616, 62]. Sumbat Davitidze də I Georjinin köməyinə gələn *şakili* və *sanarları* qeyd edir [703, 39; 704, 161-162]. Göründüyü kimi, 1014-cü ildə Birləşmiş Şəki Ölkəsi Abxaz-Kartli çarlığından ayrılmış, iki ölkə arasında münasibətlər qaydaya düşmüş və hətta Bizansa qarşı mübarizədə onun qüvvələri I Georgiyə yardım etmişdir.

XI əsrin 30-40-cı illərində region dövlətlərinin diqqət mərkəzində olan *Tiflis müsəlman əmirliyi* uğrunda mübarizə keyli kəskinləşdi. Orta əsr gürcü mənbələrinin məlumatlarından aydın olur ki, həmin dövrdə *Tiflis müsəlman əmirliyinə* sahiblənmək iddiasında olan Kldekar aristavı Liparit əzəli düşməni Tiflis əmiri Cəfər ibn Əliyə qarşı çıxaraq Abxaz-Kartli çarı IV Baqratı Tiflisi Cəfər ibn Əliyə qarşı çıxaraq Abxaz-Kartli çarı IV Baqratı Tiflisi ələ keçirməyə təhrik etmişdi. Eyni zamanda Tiflisə şəxsən sahib olmaq məqsədilə o, gizlicə sövdələşdiyi birləşmiş Şəki-Kaxet hökmdarı Qağikin də Tiflisə qoşun çəkəməsinə nail olmuşdu. Abxaz-Kartli çarı IV Baqrat sağsahildən, Qağik isə solsahil İsanı tərəfdən şəhərə yaxınlaşaraq Tiflisi mühasirəyə almışlar. Şiddətli

əsrin 30-cu illərində sanarlara məxsus xorepiskop taxt-tacına yiyələnərək hakim sülaləyə çevrilmişdi [616, 82-83].

mühasirəyə baxmayaraq, Tiflis sakinlərinin müqavimətini qırmaq mümkün olmamış və şəhər uğrunda Lübarizə iki il uzanmışdı. Tiflis əmiri Cəfər ibn Əli Gəncəyə – Ləşkərinin (Fəzlin nəvəsi – red.) yanına Kür boyu üzərək getmək üçün gecə vaxtı sal və qayıqlar düzəltməklə Şəddadilərdən kömək istəmişdir. Orbeti və Parsxi-si qalalarını tutmaqla müəyyən uğurlar əldə etməsinə baxmayaraq, Abxaz-Kartli çarı IV Baqrat Liparitin Tiflislə bağlı planlarını gec də olsa dərk etmiş və Tiflis əmiri ilə sülh bağlayaraq mühasirədən əl çəkmişdi [bax: 626, 48; 616, 66-67; 598, 155].

M.X.Şərifli Qətran Təbriziyyə istinad edərək yazırdı ki, Ləşkəri Tiflis əmiri Cəfər ibn Əli ilə dostluq və ittifaq yaratmışdı. Baqrat yaranmış vəziyyətdən qorxaraq Cəfərlə sülh bağlamağa məcbur olmuşdu [350, 203]. Buradan da *Tiflis müsəlman əmirliyi* ilə Gəncə Şəddadilər dövlətinin yaxın münasibətlərdə olduğu aydın olur. Lakin Şəddadilər Tiflis müsəlman əmirliyinin ən çətin anlarında belə passiv mövqedə duraraq hadisələrə fəal müdaxilə etməmişdilər.

İbn əl-Əsir bu hadisə ilə bağlı yazırdı ki, “429-cu ildə (1037/1038) Abxaz çarı Tiflisi mühasirəyə aldı, ancaq əhali ona güclü müqavimət göstərdi. Bununla belə, çar mühasirəni davam etdirdi. Şəhər əhalisi ərzaq və sair ehtiyat şeyləri qurtaranda Azərbaycanlı adam göndərərək müsəlmanlardan kömək və hərbi yardım istədilər. Buna görə də abxazlar Azərbaycandakı oğuzlardan bərk qorxdular və Tiflisdən geri çəkildilər” [190, 139-140; 350, 206].

Mənbələrdən məlum olur ki, bu zaman Birləşmiş Şəki Ölkəsinin hökmdarı Qağik (1039-1058) Tiflis həndəvərinə qoşun çəkərək şəhərin IV Baqrat tərəfindən tutulmasına yol verməməyə çalışırdı. Onun məqsədi ən azı İsanı qalası daxil olmaqla səlahət Tiflisi ələ keçirmək və IV Baqratın Tiflisə tam yiyələnərək böyük qüdrət sahibi olmasını əngəlləmək idi. Tiflisin mühasirəsindən həman sonra IV Baqrat Birləşmiş Şəki Ölkəsinə hərbi yürüşə hazırlaşdı.

1048-ci ildə 60 minlik Bizans ordusu ilə [657, 93] Səlcuq türkləri arasında Basiani vilayətində baş vermiş döyüşdə öz dəstəsi ilə Bizans tərəfindən vuruşan Liparit əsir alınaraq Xorasana aparılmışdı.

1051-ci ildə Liparit əsirlikdən buraxıldıktan sonra isə ölkə daxilində vəziyyət yenidən kəskinləşdi. Gürcü mənbəyi IV Baqratın Liparitə görə Tiflisdən imtina edib Cavaxetiyyə çəkildiyini qeyd edir [598, 157]. Səlcuq sultanı və Bizans imperatorunun etimadını qazana bilməmiş Liparit isə onların köməyinə arxalanaraq qısa müddət ərzində IV Baqratı hakimiyyətdən kənarlaşdırdı. Liparit qarşısında duruş gətirə bilməyən IV Baqrat Bizansa getmək məcburiyyətində qaldı. Tezliklə onun azyaşlı oğlu Georgini çar elan edən Liparit, faktiki olaraq, ölkədə hakimiyyəti öz əlinə almışdı. Bizans imperatoru Konstantin Monamaxın (1042-1055) yanında saxlanılan (1054-1057-ci illərdə) IV Baqrat yalnız üç ildən sonra ölkəsinə qayıda bildi [626, 52-53; 616, 70-71]. Bütün bunların nəticəsində IV Baqrat özünün işğalçılıq planlarını müvəqqəti təxirə salmalı oldu. Beləliklə, IV Baqrat tərəfindən Birləşmiş Şəki Ölkəsinə qarşı gəzlənən təhlükə bir müddət (1040-1058-ci illərdə) sovuşdu və Qağik hakimiyyətinin sonunadək ölkəsinin istiqlalçılığını və qüdrətini qoruyub saxlaya bildi.

Bu dövrdə Birləşmiş Şəki Ölkəsinin qərbində müəyyən sabitlik yaranarsa da, onun şərq sərhədlərində Şirvanşahlar dövləti ilə münasibətləri gərgin olaraq qalmaqla davam edirdi. “Şirvan və Dərbənd tarixi”ndən oxuyuruq ki, Şirvanşah Sallar ibn Yazid 1053-cü ildə Malu (Maluq?) qəsri ilə keçirir. Orada qarnizon, silah və ərzaq yerləşdirərək qəsri möhkəmləndirir. O, qəsrin yanında möhkəm şəhər saldırır və şəhərə əhalini köçürərək burada Cümə məscidi tikdirir [633, 56]. Məlumatda Malu qəsrinin bilavasitə Şəki ərazisində yerləşdiyi qeyd olunmasa da, sözügedən mənbədən, həmin qalanın sonralar yenidən Şəki hökmdarı Axsartanın nəzarəti altına keçdiyi məlum olur. Malu qəsrini müasir tədqiqatçılardan altın keçdiyi məlum olur. Malu qəsrini Göyçay hövzəsində [637, 47-48], A.Z.Validi və D.L.Musxelişvili Göyçay hövzəsində [637, 47-48], V.F.Minorski isə onu keçmiş Şəki xanlığı ərazisində lokalizə etməyə çalışmışlar [633, 117].

Münəccimbaşının məlumatına görə Şəddadi əmiri Əbüləsvər Şavur 1053-cü ildə gürcülərin Bəsrə (Basru) qalasına hücum edib qalanı silah gücünə ələ keçirərək buranı canlı qüvvə, silah və ərzaqla möhkəmləndirdi [502, 218]. V.F.Minorski və D.L.Musxeşvili Bəsrə qalasını müasir Şəki rayonundakı Ərəb Bəsrə kəndində lokalizə edirlər [637, 46]. Buradan belə çıxır ki, 1053-cü ildə həm Şirvanşah Sallar, həm də Şəddadi əmiri Əbüləsvər Şavur ayrı-ayrılıqda birləşmiş Birləşmiş Şəki Ölkəsinin şərq sərhədlərinə yürüşlər etmişlər.

19 illik hakimiyyətdən sonra Qağik 1058-ci ildə vəfat etmiş və çarlıq tacını onun oğlu I Axsartan (1058-1084) qəbul etmişdi [539, 129]. 26 il hökmranlıq etmiş I Axsartanın çevik və fəal siyasi fəaliyyətinin bəzi məqamları ilkin mənbələrdə nisbətən öz əksini tapmışdır. I Axsartanın dövrü Səlcuq türklərinin qərbə yürüşləri ilə eyni zamana təsadüf edirdi. O, ölkəsini ələ keçirməyə çalışın qüvvələrə, xüsusilə də Səlcuq türklərinə və Abxaz-Kartli çarlarına münasibətdə son dərəcə ehtiyatlı mövqə tutmuş və şəraitdən asılı olaraq mühüm siyasi gedişlər etməklə bərabər, lazım gəldikdə silahlı müqavimət də göstərə bilmişdi [bax: *bölmənin sonu, şəkil 3*].

1062-ci ildə Tiflis əyanlarından bir qrupu Gəncəyə gələrək Şəddadi hökmdarı Əbüləsvər Şavurdan öz adamlarını göndərərək Tiflisi tutmasını və oraya canlı qüvvə, silah və ərzaq göndərməsini xahiş etdilər. Əbüləsvər Şavur bu təklifi qəbul etmək istəmə, vəzir Bəxtiyar ibn Salmanın məsləhəti ilə Tiflis qalasının açarlarını geri qaytardı. "Onlar (Tiflis əyanları – red.) qayıdaraq qalının açarını onları qəbul edərək yaxşı hədiyyələrlə yola salmış Şəki hökmdarı Axsartan ibn Qağikə verdilər. Sonradan o, (Axsartan – red.) qala açarlarını çoxlu miqdarda pula Rum (Bizans – red.) hökmdarına satdı..." [502, 218].

Məlumatdan göründüyü kimi, müvafiq dövrdə həm Şəddadi əmiri Əbüləsvər Şavur, həm də Şəki hökmdarı I Axsartan Tiflis qalasına sahib olmaq iqtidarında deyildilər. Bununla belə Şəddadi əmiri Əbüləsvər Şavurdan fərqli olaraq, I Axsartan yaranmış əlverişli şəraitdən öz ölkəsi üçün mümkün olan optimal variantda istifadə edə bilmişdi. Tiflis əyanlarını yaxşı qəbul edərək hədiyyələrlə

yola salan I Axsartan Tiflisə sahib olmaq iqtidarında olmadığını yaqin edib, qala açarlarını çoxlu miqdarda pula Bizans imperatoruna satmışdı.

XI əsrin 60-cı illərində Abxaz-Kartli çarı IV Baqrat Birləşmiş Şəki Ölkəsinə yenidən yürüş etsə də [626, 53; 616, 72], lakin buranın işğalını başa çatdırma və bölgədə möhkəmlənə bilmədi.

Tezliklə 1064-1065-ci ildə illərdə Səlcuq sultanı Alp Arslan Kartliyə yürüş edərək [720, 228; 692, 48] bir çox vilayətləri – Kanqari, Trialeti, Şavşeti, Klarçeti, Tao, Cavaxeti və s. işğal etdi. Sultan Alp Arslan, eyni zamanda IV Baqratin bacısı qızını istədi. IV Baqratin bacısı qızı həm də Samsvilde çarı Kvirikenin qardaşı qızı idi və IV Baqrat ondan sultanın arzusunun həyata keçirməyi xahiş etdi. Kvirike etiraz etdikdə IV Baqrat Samsvilde üzərinə qoşun yeritdi və bu torpaqları özünə təbə etdi. Bundan sonra o, bacısı qızının gəldən Alp Arslana göndərdi [626, 54-55; 692, 190]. Gürcü mənbəyindən, habelə "Şirvan və Dərbənd tarixi"ndən məlum olur ki, yaranmış şəraitdən istifadə edən I Axsartan bundan əvvəl IV Baqrat tərəfindən ələ keçirilmiş ərazilərin böyük hissəsini (görüür, Kaxetdəki başlıca qalalar olan Boçorma və Ucarma istisna olmaqla) yenidən geri almağa müvəffəq oldu [626, 55; 616, 70; 633, 60].

Səlcuq türklərinin növbəti yürüşü (1067-1068) ərəfəsində birləşmiş Şəki-Kaxet çarlığı qərbdən IV Baqratin təvəvüzünə məruz qaldı. IV Baqrat Boçorma və Ucarma qalaları daxil olmaqla Kaxetin böyük hissəsini (Şəki sərhədinədək) ələ keçirmişdi [626, 55; 616, 73]. Bu dövrdə, həmçinin Şəddadilərin Xornabuc qalası daxil olmaqla Şəki ölkəsinin cənub torpaqlarına yiyələndikləri məlum olur [626, 57; 616, 75]. Bununla belə paytaxt Telavi daxil olmaqla Şəkinin böyük hissəsinə və Kaxetin şimalına nəzarət edən I Axsartan ölkəsini ələ keçirməyə çalışan qüvvələrə qarşı mübarizəsini davam etdirirdi.

Münəccimbaşının verdiyi məlumata görə, 459-cu ilin zilhiccə ayında (1067-ci ilin oktyabr-noyabr aylarında) Səlcuq sultanı Alp Arslan Arran ölkəsinə daxil oldu. Şəddadi hökmdarı Fəzəl ibn Şavur ona itaət göstərdi. Həmçinin Şirvanşah Fəribürz ibn Sallar çoxlu

hədiyyələrlə onun yanına gəldi və öz xidmətlərini təklif etdi. 460-cı ilin məhərrəm ayında (1067-ci ilin noyabrında) isə sultan Şəki və Curzan ölkəsinə sonra isə abxazlar ölkəsinə yürüş etdi və çoxlu qətl törədərək xeyli qənimət və əsir aldı [502, 220].

Sədrəddin Əli əl-Hüseyni Sultan Alp Arslanın Şəki ölkəsinə yürüşü ilə bağlı maraqlı bir məlumat verir: "Şəki Axsartanın (I Axsartan – *red.*) hökmranlıq etdiyi dairədir. Şəki dairəsi ər-Rum və Abxaz ölkəsi quldurlarının gizləndiyi qalın meşələrlə zəngindir. Sultan neftatanlara qalın meşələri yandırmağı əmr etdi və onlar bunu etdilər. Bu qalın meşələrin arasında sultan mis mıxlarla bir-birinə bənd edilmiş dəmir lövhələrdən tikilmiş iki qala gördü... Bu iki qalının hakimi ilə Şəki məliki (hökmdar I Axsartan – *red.*) arasında düşmənçilik vardı. Buna görə də, qalaların hakimi sultanın qarşısına çıxdı, islamı qəbul etdi və hər iki qalanı təslim etdi" [692, 19]. Müəllifin yazdığına görə yalnız bundan sonra sultan ölkənin içərilərinə doğru hərəkət etdi və ağılagəlməz miqdarda mal, qənimət topladı [692, 54-55]. Əsəri tərcümə etmiş akademik Z.M.Bünyadov giriş sözündə bu rəvayətin reallığı əks etdirmədiyini qeyd etsə də, sonda öz qeydlərində sözü gedən qalaların Daskarat əl-Cunayn və İlisu qalası olduğu fikrini irəli sürür [692, 193].

Gürcü mənbəyi səlcuqların yürüşü haqqında nisbətən geniş məlumat verir: "Üç ildən sonra (1068-ci ilin əvvəli nəzərdə tutulur – *red.*) sultan gözlənilmədən yürüşə başlayaraq Ran əyalətini keçdi və Şəkiyə (Heretiyyə) daxil oldu. ...Bu zaman Kaxet çarı (mənbədə Hereti qeyd olunmur – *red.*) Axsartan Qağik oğlu xeyli zəifləmişdi (və yaxud cüzi əmlaka malik idi). Hamı öz qalalarını tərk edib Qafqaz dağlarına qaçdı. Bu zaman Kaxeti ələ keçirmək məqsədilə yürüşə çıxan çar Baqrat ...sultanın yürüş xəbərini alaraq dərhal öz ölkəsi Kartliyə qayıtdı. Axsartan isə sultanın tərəfinə keçdi. Ona çoxlu hədiyyələr verərək, dinindən (xristianlıqdan) əl çəkib sünnet olundu (islamı qəbul etdi) və xərəcə ödəməyi vəd etdi. Sultan isə həm abxazlar çarının (IV Baqrat – *red.*), həm də Axsartanın özünün qüvvələri tərəfindən (sahibləri tərəfindən) tərk olunmuş bütün qalaları ona verdi" [626, 55; 616, 73].

Məlumatdan göründüyü kimi Sultan Alp Arslanın yürüşü zə-

manı artıq ölkəsini müdafiə etmək iqtidarında olmayan I Axsartan sultana tabe olub, onun ali hakimiyyətini qəbul etməsi və ona xərəcə ödəməyi öhdəsinə götürməklə yanaşı, rəsmi olaraq islam dinini qəbul edir. Sədrəddin Əli əl-Hüseyni də I Axsartanın sultanın hüzuruna gələrək ona itaət göstərməsi və islam dinini qəbul etməsi haqqında geniş məlumat verir [692, 55].

Şübhəsiz, I Axsartanın bu xidmətləri sultan Alp Arslan tərəfindən yüksək qiymətləndirildi. I Axsartan səlcuqların yürüşü nəticəsində müdafiəçiləri tərəfindən tərk olunmuş bütün qalalarını geri almaqla bərabər, ölkəsini labüd dağıntılardan, qətl və qarətlərdən qoruya bildi. Ümumiyyətlə, Səlcuq ağalığı dövründə Azərbaycanın şimal-qərb torpaqlarında islam dininin yayılması istiqamətində ciddi işlər görülmüşdü. Məhz bu dövrdə sultan Alp Arslanın vəziri, müxtəlif vilayətlərdə çoxsaylı mədrəsələr tikdirmiş Nizam əl-Mülkün [692, 201] şəxsi vəsaiti ilə Saxur kəndində məşhur mədrəsənin əsası qoyulmuşdu [413, 107].

1068-ci ildəki yürüşündə sultan Alp Arslan Birləşmiş Şəki Ölkəsi ərazisindən keçərək birbaşa Kartliyə hücum etdi. Yürüşdə sultanı müşayiət edən hakimlər arasında I Axsartan da var idi. Gürcü mənbəyi altı həftə davam edən yürüş nəticəsində bütün Kartlidə dəhşətli dağıntıların, qətl və qarətlərin baş vermasından bəhs edir. Abxaz-Kartli çarı IV Baqrat isə heç bir müqavimət göstərmədən Qərbi Gürcüstana (Abxazeti) çəkildi [bax: 626, 55-56; 616, 73-74].

Sultan Alp Arslan yürüşdən qayıdarkən Tiflis və Rustavi qalalarını ələ keçirərək və ətraf ərazilərlə birlikdə Azərbaycan Şəddadi hökmdarı Fəzl ibn Şavura verdi. 1068-ci ilin avqustunda Fəzl ibn Şavur 33 minlik qoşunla Tiflisə gələrək həmsərhəd Kartli vilayətlərinə yürüş etdi. Lakin Abxaz-Kartli çarı IV Baqrat onu Silkan dağı (Mxetdən şimalda) yaxınlığında haqlayaraq ağır məğlubiyyətə uğrattı. Fəzl ibn Şavur mühasirədən çətinliklə qurtara bilsə də Erso vilayətində (Kaxet) həbs olundu [bax: 626, 55-57; 616, 74-75; 502, 220].

Ələ keçirilən Fəzl ibn Şavur bir təsadüf nəticəsində Şəki hakimi I Axsartanın yanına gətirilir. O, isə bu hadisədən istifadə edərək, əvvəlcə Şəddadilərin nəzarəti altına keçmiş Xornabuc qalası

daxil olmaqla ölkənin cənub torpaqlarını geri qaytarır və əlavə olaraq Şəddadilərə məxsus olan Aradeti qalasını da ələ keçirir. Sonra isə IV Baqratdan Boçorma və Ucarma qalalarını geri alıb Fəzl ibn Şavuru ona təhvil verdi. Beləliklə, I Axsartan bütün bu qalalara qan tökmədən, müharibəsiz, özünün yüksək siyasi fəallığı sayəsində yenidən sahib oldu [bax: 626, 57; 616, 75].

Fəzl ibn Şavuru ələ keçirən IV Baqrat onu Tiflis, Rustavi, Parsxisi, Aqarani, Qriqol-Tsmindani, Kavazini qalalarının müdafiəçilərinə göstərərək, Tiflis istisna olmaqla digər qalaları döyüşsüz ələ keçirdi. IV Baqrat Tiflisi böyük çətinliklə ələ keçirsə də şəhərə sahib olmağı məqsəduyğun hesab etmədi. IV Baqrat 44 min dinar və girovları geri aldıqdan, habelə sultan tərəfindən göndərilmiş Sarıq Alxazın (İraq əmiri Savtəkin Alxas) vasitəçiliyindən sonra Fəzl ibn Şavuru azad etdi [626, 57-58; 616, 75].

Qeyd olunan dövrdə Birləşmiş Şəki Ölkəsi ilə Şirvanşahlar dövləti arasında vaxtaşırı toqquşmalar baş verirdi. Hətta 1068-ci ildən qardaşı Şirvanşah Fəribürz ibn Sallar tərəfindən təqib olunan Qucdaham ibn Sallar özünə Şəkidi sığınacaq taparaq 1072-ci ildə orada vəfat edir. Onun cənazəsi Yəzidiyyəyə aparılaraq orada dəfn olunur [633, 60-62]. Qucdaham ibn Salların özünə məhz Şirvanşahın əzəli düşməni I Axsartanın ölkəsində sığınacaq tapması, bir-birilə düşmənçilik edən iki ölkə arasında münasibətlərin kifayət qədər gərgin olmasından xəbər verir.

Dövrün mənbələrinin məlumatına görə, həmin ildə (1072) Şirvanşah I Fəribürz Şəddadi hökmdarı Fəzl ibn Şavur ilə saziş bağlayaraq, Maluq (Baluq) qalasını mühasirəyə aldılar [bax: 502, 201, 221]. Onların qoşunları 1071-ci ilin payızında Maluq qalasını müsəlmanlardan zəbt etmiş Şəki hökmdarı Axsartanın ora təyin etdiyi nümayəndəsinin əlindən aldı. 1072-ci ilin iyununda onlar qalanı təməlinədək dağıdaraq* orada olan bütün kafirləri qırdılar

* 1053-cü ildə Şirvanşah Sallar ibn Yəzidin sərhəddə yerləşən Malu (Maluq) qalasına mühüm əhəmiyyət verdiyi və onu möhkəmləndirdiyi halda, onun oğlu Fəribürz ibn Salların da iştirakı ilə yenidən faktiki ələ keçirilməsi qalanın hansı səbəbdən dağıldığı məlum deyil. Görünür, müttəfiqlər strateji əhə-

[633, 63; 502, 221].

Bu dövrdə və ümumiyyətlə, islamı qəbul edərək sultan Alp Arslanın etimadını qazandıqdan sonra Şəki hakimi I Axsartanın xeyli gücləndiyi məlum olur. Xüsusilə də regionda başlıca rəqibi olan Abxaz-Kartli çarı IV Baqratın 1072-ci ildə vəfatından sonra I Axsartan regionda ən qüdrətli hökmdarlardan birinə çevrildi. Gürcü mənbəyi IV Baqratı əvəz etmiş oğlu II Georginin (1072-1089) Rustavi qalasını I Axsartana güzəştə getməsi, onun həm ölkə daxilindəki müxalif qüvvələrə, həm də səlcuqlara qarşı mübarizədə I Axsartana arxalanması, habelə Səlcuq türklərinə qarşı aparılan mübarizədə birinciliyin I Axsartana keçməsi haqqında qısa, lakin dolğun məlumatlar verir [bax: 626, 59-60; 616, 76-77].

Abxaz-Kartli çarlığının zəifləməsi və qonşu ölkələrə münasibətdə əvvəllər bu ölkə tərəfindən gözlənilən təhlükənin aradan qalxması nəticəsində, XI əsrin 70-ci illərindən etibarən, Birləşmiş Şəki Ölkəsi hökmdarı I Axsartan tədricən öz siyasətində bəzi dəyişikliklər etməyə başladı. Sultan Alp Arslanın vəfatından (1072) sonra I Axsartan səlcuq ağalığından qurtarmağa çalışdı.

1071-ci il Malazgirt savaşında Bizans üzərində böyük qələbədən və 1074-cü ildə bağlanmış sülh müqaviləsindən sonra Yaxın Şərq və Cənubi Qafqazın mütləq hakimlərinə çevrilmiş səlcuqların Cənubi Qafqaz ölkələrinə təzyiqləri daha da gücləndi. 1074-1075-ci ildə sultan Məlik şahın göstərişinə əsasən Savtəkin Şəddadilər dövlətinin mövcudluğuna son qoydu [502, 221-222]. Savtəkini Gəncə (Arran) hakimi təyin edən sultan ona ətraf ölkələrlə mübarizəni davam etdirmək üçün 48 minlik qoşun verdi [626, 60; 616, 78]. Eyni münasibətlə qarşılaşan Şirvanşah böyük çətinliklə özünü yarımüstəqil hakimiyyətini qoruyub saxlaya bildi [633, 63].

Belə bir əqibətin onu da gözlədiyini əvvəlcədən duyan Birləşmiş Şəki Ölkəsi hökmdarı I Axsartan səlcuqlara qarşı çixə-

miyyətli Maluq (Baluq) qalasının yenidən I Axsartanın əlinə keçə biləcəyindən ehtiyat etdiklərindən, onu dağıtmağı məqsəduyğun hesab etmişdilər. Maluq qalasının dağıdılmasından sonra mübahisəli ərazinin hansı ölkənin – Şəki və ya Şirvanın nəzarəti altında qaldığını müəyyənləşdirmək olmur.

raq, bu mübarizədə II Georgi ilə birləşdi. 1075-ci ildə Arranın yeni hakimi Savtəkin II Georgiyə qarşı yürüşə başladı. II Georgi bütün qüvvələrini topladı və I Axsartanla ittifaqda Savtəkinlə açıq döyüşə çıxdı. Parsxisi yaxınlığında (Tiflisin cənub-qərbində) baş vermiş döyüşdə məğlub olan Savtəkin geri çəkilməyə məcbur oldu [626, 60; 616, 78].

XI əsrin 70-ci illərinin sonlarından etibarən Səlcuqların yürüşləri daha kəskin xarakter almağa başladı. 1080-ci ildə sultan Məlik şahın göndərdiyi və əmir Əhmədinin başçılıq etdiyi Səlcuq qoşunları Kartlini ələ keçirdi və Abxazetiyyə qaçan II Georginin ardınca Qərbi Gürcüstana hücum etdi [599, I, 319]. Gürcü mənbəyi "Çarlar çarı Davidin hayatı"nı qələmə almış anonim müəllif bu dövrü ilk "Didi Türkoba" ("böyük türkçülük" və ya "türklərin böyük təzyiqi") adlandırır [599, I, 320].

1082-ci ildə Abxaz-Kartli çarı II Georgi sultan Məlik şahın hüzuruna gələrək ona itaət etdi və xərac verməyi öhdəsinə götürdü [599, I, 321; 629, 25]. I Axsartan əvvəlcə sultana tabe olmaq istəmədi. Belə olan təqdirdə sultan Məlik şah II Georgi başda olmaqla Səlcuq qoşunlarını Birləşmiş Şəki Ölkəsinə yeritdi. Onlar Kaxeti keçərək Şəkinin qərb sərhədində yerləşən Vejini qalasını mühasirəyə aldılar. Səlcuqlara qarşı mübarizədə təklənməsinə baxmayaraq, I Axsartan əvvəlcə müqavimət göstərdi və qalanın mühasirəsi uzandı. Lakin səlcuqların yürüşlərinə ölkəsinin tab gətirə bilməyəcəyini dərk edən I Axsartan sultanın yanına gələrək ona itaətini bildirdi. Bunun müqabilində I Axsartan sultan tərəfindən Birləşmiş Şəki Ölkəsinin hökmdarı kimi tanındı [bax: 599, I, 321-322]. Beləliklə, Birləşmiş Şəki Ölkəsi 1082-ci ildən 1104-cü ilədək səlcuqların vassal asılılığında qaldı.

1082-ci ildə I Axsartan vəfat etdi, taxt-tacı onun oğlu IV Kvirike (1082-1102) qəbul etdi [637, 43, 82]. 1101-ci ildə Abxaz-Kartli çarı Qurucu David (1089-1125) IV Kvirikəyə qarşı hərbi əməliyyatlara başladı və Kaxetin qərbində yerləşən strateji əhəmiyyətli Zedazadeni (Zedazan [539, 129]) qalasını ələ keçirdi [599, I, 326].

IV Kvirikedən sonra hakimiyyətə onun qardaşı oğlu II Axsartan (1102-1104) gəldi [599, I, 326].

Bu dövrdə Yaxın Şərqdə baş verən hadisələr də Qurucu Davidin xeyrinə idi. 1092-ci ildə Səlcuq sultanı Məlik şahın ölümündən sonra onun varisləri arasında hakimiyyət uğrunda uzun müddət davam edən mübarizə qızışdı [407, 481; 629, 26].

Belə bir şəraitdə, 1097-ci ildə (bəzi tədqiqatçılara görə 1099-cu ildə) Qurucu David Səlcuq sultanına xərac ödəməyi dayandırdı [599, I, 326]. Sözügedən hadisələr sifahi xalq ədəbiyyatımızın tacı olan əvəzolunmaz tarix salnaməmiz "*Kitabi-Dədə Qorqud*" dastanında öz əksini tapmışdır. Dastana ilk dəfə "bir tarixi mənbə kimi yanaşan" [228, 56] görkəmli tədqiqatçı-əlim Y.M.Mahmudov bu barədə yazır: "*Bu dövrdə müstəqilləşən Gürcüstan çarlığı Oğuz xərac verməkdən imtina etmiş və ona meydan oxumağa başlamışdı. Bu tarixi gərəklik dastanın "Bəkil oğlu İmran boyu"nda çox aydın verilib: "Doqquz tümənlik Gürcüstanın xəracı gəldi: bir at, bir qılınç və bir çomaq gətirdilər. Bayandır xan bərk dilxor oldu. Dədəm Qorqud gəldi, şadlıq havası çaldı. "Xanım, niyə qanım qaralıb?" - dedi. "Necə qaralmasın, hər il qızıl-gümüş gəlirdi, cavanlara-bəylərə verirdik, xatirləri şad olurdu. İndi bunları kimə verək ki, onun üçün xoş olsun?". Boydan göründüyü kimi oğuzun başbiləni gürcü feodallarının basqınlarının qarşısını almaq üçün sərhədlərin qorunmasını məsləhət görmüşdü: "Xanım, bunun üçün də bir igidə verək, oğuz elinə qarovul çəksin"... Dədəmiz Qorqudun məsləhətindən sonra Oğuz qəhrəmanlarından biri olan Bəkil "gedib doqquz tümənlik Gürcüstan sərhədində çadır qurdu. Qarovulluq elədi. Buralara yad-kəfir gəlsə idi, başını Oğuz elinə hədiyyə göndərərdi" [228, 58; 224, 59].*

Ölkədə Səlcuq ağalığına son qoyan Qurucu David sələflərinin başa çatdırma bilmədiyi mühüm məsələnin həllinə girişdi. O, qonşu dövlətləri, xüsusilə də *Tiflis müsəlman əmirliyi*, Şəki əmirliyini və Şirvan torpaqlarını ələ keçirmək üçün ciddi hazırlıqlara başladı [525, 191]. Birləşmiş Şəki Ölkəsinin hökmdarı II Axsartanı yaxalayıb Qurucu Davidə təhvil verdilər. Bununla, Qurucu David Şəki və Kaxeti tutdu [598, I, 328; 598, 186; 539, 129]. Lakin

Şəki feodallarının çoxu Qurucu Davidin hakimiyyəti altına düşmək istəmirdi. Onlar uzun müddət (1104-1117) Qurucu Daviddə müqavimət göstərərək onun hakimiyyətini qəbul etmədilər. Elə bu səbəbdən də Qurucu David Kaxeti nisbətən asanlıqla ələ keçirdiyi halda, Şəki ölkəsində gürcü işğalına qarşı mübarizə uzun müddət davam etdi.

IV Davidin səlcuqların tabeliyində olan torpaqlara müdaxiləsi sultanı və Gəncə atabəyini Şəki ölkəsinə hərbi müdaxilə etməyə vadar etdi. Qurucu Daviddə qarşı çıxan Kaxet feodalları da Gəncə atabəyinin qoşunu ilə birləşdilər. 1104-cü ildə Ersuxidə (Şəki ərazisində [637, 51]) baş verən döyüş IV Davidin qələbəsi ilə qurtardı [599, I, 328-329]. Savaşdan sonra Şəki bəlgələrindəki qalaları və hərbi istehkamları bir-birinin ardınca ələ keçirən IV David ölkənin böyük hissəsində hakimiyyətini möhkəmləndirdi. Lakin Şəki şəhəri və Kiş qalası daxil olmaqla Şəki ölkəsinin bir hissəsi gürcü çarına qarşı mübarizəni davam etdirdi. IV David yalnız 13 ildən sonra - 1117-ci ildə çətinliklə Şəki şəhərindən bir qədər şimalda yerləşən Kiş qalasını tuta bildi [599, I, 329, 334; 598, 189]. Kiş qalasının tutulması ilə Şəki ölkəsinin işğalı tamamilə başa çatdırılmış oldu.

Beləliklə, Qafqaz Albaniyasının varisi kimi Şimal-Qərbi Azərbaycan torpaqlarında yaranmış Birləşmiş Şəki Ölkəsinin ərazisi bir müddət Abxaz-Kartli çarlığının hakimiyyəti altında qaldı.

İşğaldan sonra Qurucu David özünün "abxazlar və kartvellər çarı" titulluna "ranların (albanların - red.) və kaxların çarı" titullunu da əlavə etdi [751, 16]. Bir xaç üzərində aşkar olunmuş yazıda Qurucu David "abxazlar və kartvellər, herlər (şəkililər - red.) və kaxlar çarı" kimi qeyd olunur [652, 236]. XII əsrin görkəmli Azərbaycan şairi Fələki Şirvani gürcü çarı I Demetrenin ölümünə yazdığı qəsidəsində onu "Abxaz və Şəki şahlar şahı" adlandırır [533, 289]. XIII əsrin birinci yarısı monqol yürüşlərindən bəhs edən Rəhib Makagiyə isə mərkəzləşdirilmiş gürcü çarlığını "Kartli və Aqvaniya" adlandırır [580, 5, 9-10, 12, 20].

Azərbaycanın şimal-qərb torpaqlarının, yəni Şəki-Kaxet çarlığının işğalı IV Davidin qonşu ölkələrin ərazilərini ələ keçirmək

niyyətinin yalnız başlanğıcı idi. 1117-ci ildən etibarən isə gürcü qoşunlarının Şirvana qarətçi yürüşləri başlandı [130, 295]. Şəki və Şirvan torpaqlarını tamamilə işğal etməyə çalışan IV David Səlcuq türkləri ilə qarşılaşmalı oldu. Səlcuq imperatorluğunun hərbi qüvvələri qarşısında aciz qalan gürcü çarı "türkü türkün əli ilə məğlub etmək" siyasətinə əl atdı. O, bunun üçün qıpçaq türklərinə müraciət etdi.

IV David qıpçaq hökmdarı Atrakın qızı, məşhur qıpçaq sərkərdəsi Konçakın bacısı Qurandux (*Turandoxtə - Turanlı qız*) ilə evlənmişdi. O, öz elçilərini qayınatasının yanına göndərərək səlcuqlara qarşı mübarizədə ondan yardım istədi. IV Davidin qayınatası və qayınlarının da daxil olduğu 40 min nəfərdən ibarət qıpçaq ordusu Doryal keçidindən Gürcüstana keçdi [599, I, 337]. IV David səlcuqlara qarşı köməyə çağırdığı qıpçaq türklərinin bir hissəsini yenidən işğal etdiyi Azərbaycan torpaqlarında - Şəki ərazisində yerləşdirdi [715, 305]. Qıpçaqların hələ eramızın I minilliyin əvvəllərindən başlayaraq Cənubi Qafqazda, o cümlədən Şimali Azərbaycanda məskunlaşdıqları faktları məlumdur [bax: 148, 35]. Qax rayonunda kəndlərdən biri hələ də "Qıpçaq" adlanır, XIX əsr mənbələrinə görə Zaqatala dairəsində "Qıpçaq çay", Aleksandropol qəzasında "Qıpçaq kənd" və "Qıpçaq-çay" mövcud idi [bax: 705, 147]. Hazırda Qax-Torağay, Oncalı kimi oykonimlərin də məhz qıpçaqlarla bağlı olduğu şübhə doğurmur.

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarına tarixi mənbə kimi yanaşan Y.M.Mahmudov apardığı tədqiqatlar nəticəsində belə bir qənaətə gəlir: "Azərbaycanın Şəki bölgəsində iskit (*skif*)-sak dövründən başlayaraq ümumtürk tarixinin bütün qatlarından dərin izlər qalıb. "Daş oğuz"dan ("Diş oğuz") yadigar qalan "Daş üz", qıpçaqlardan yadigar qalan "Qıpçaq" kəndi buradadır. Oğuzun nəsil şəcərəsindəki türk sərkərdəsi Beləkanın adından yadigar qalan və yerli camaatın indi də "Bələkan", "Belekan" adlandırdığı "Bələkən" də buradadır. Fikrimizcə, "Şöklü Məlik" (dastandan bizə məlum olan qıpçaq hökmdarı - red.) də "Şöklü" yox, "Şəkili Mə-

* Bu ordu çariçə Tamarın hakimiyyətinədək (1184-1213) ölkənin ictimai-siyasi həyatında fəal iştirak etmişdi [525, 211].

lik"dir" [226, 58]. "Kitabi-Dədə Qorqud" boyları sübut edir ki, hələ o zaman "kafirlər" – Bizans, erməni və gürcü feodalları türkləri bir-birilə salıxdırmağa cəhd göstərir, onları öz əlləri ilə məğlub etmək siyasəti yeridirdilər. Məkrli niyyətlərinə nail olmaq üçün qıpçaq türklərini oğuz türkləri üzərinə qaldırır, hətta oğuz igidlərini də bir-biri ilə vuruşdurmağa çalışırdılar [226, 57-60; 224, 58-59].

Özünün hərbi qüvvələrini qıpçaq-türk qoşunları ilə gücləndirən IV David 1120-ci ilin yazında Qanuxaya (Qanıx-Alazan çayının Kürə qovuşduğu mənsəbi, Samux – red.) gələrək, buradan Şirvana soxuldu və Qəbələni ələ keçirdi. Sonra ölkəsinə qayıdan Qurucu David mayın əvvəllərində yenidən Şirvana hücum etdi və Şamaxıyadək əraziləri qarət etdi [599, I, 329]. Gürcü çarı 1121-ci ilin avqustun 12-də baş vermiş Didqori savaşında 30 minlik Səlcuq hərbi qüvvələrinə (Tiflis, Dmanisi, Gəncə və b. hakimlərin birləşmiş qüvvələri) qalib gəldi [629, 86]. Səlcuq hakimləri üzərində belə mühüm qələbədən az sonra 1122-ci ildə Qurucu David Tiflis şəhərini ələ keçirərək Tiflis müsəlman əmirliyinin mövcudluğuna son qoydu [629, 100]. Bir il sonra, 1123-cü ildə Qurucu David müsəlmanlara məxsus Dmanisi qalasını ələ keçirdi [629, 103].

1123-cü ilin iyununda IV David yenidən Şirvana hücum edərək Şirvanşahların başlıca iqamətgahı olan Gülüstan qalasını ələ keçirdi və böyük qənimətlə ölkəsinə qayıtdı. Qurucu David 1124-cü ilin aprelində və avqustunda dalbadal hücumlar edərək Buğurd qalasını, Şamaxını, Şabrani və Şirvanın bir sıra digər əyalətlərini işğal etdi. Mühüm şəhərlərdə və qalalarda öz hərbi hissələrini yerləşdirdi. Şirvan üzərində Çkondid arxiyepiskopu Svimonu hakim təyin edən Qurucu David Şirvanı özündən asılı vəziyyətə saldı [599, I, 345; 130, 296; 224, 22].

Qurucu Davidin ölümü (24.01.1125) ilə onun Şirvanla, o cümlədən Şimal-Qərbi Azərbaycan torpaqları ilə bağlı işğalçılıq planları yarımçıq qaldı. Azərbaycan torpaqlarında yerləşdirilmiş hərbi qarnizonlar buranı tərk etməyə məcbur oldu. Bir müddət sonra Şəki əmirliyi yenidən dirçəldi.

2.3.3. Şəki bölgəsi XIII-XVII əsrlərdə

Tarixən bütöv Azərbaycanın ayrılmaz bir parçası olan Şəki bölgəsinin XIII - XVII əsrlər tarixinin araşdırılması xüsusi aktualıq kəsb edir. Çünki, təəssüflər olsun ki, tarixi Azərbaycan torpağı olan Şəki vilayətinə sahib çıxmaq xülyası ilə yaşayan saxtakar qonşularımız bu bölgənin tarixini təhrif etməyə, bu yerlərin əzəli və əbədi sahibləri olan qədim türk-alban etnoslarının tarixən yaratdığı zəngin mədəniyyəti "özgəninkiləşdirməyə" çalışırlar. Onlar tarixi Azərbaycan torpaqlarına yiyələnmək xülyası ilə tarixi gerçəkliyi qəsdən təhrif edir, xülyasında olduqları "tarixi yarıdır", onu təbliğ edirlər. Təəssüflər olsun ki, uzun müddət Azərbaycan tarixşünaslığında bu bölgənin tarixinin dərinədən öyrənilməsinə göstərilən biganəlik qonşu ölkələrin "tarixçi"lərinə şimal-qərb torpaqlarımızın tarixini sərbəst şəkildə, istədikləri kimi təhrif etməyə imkan yaratmışdır. Buna görə də dövrün qaynaqlarından hərtərəfli istifadə etməklə Şəki əmirliyinin və bu bölgənin siyasi tarixinə aydınlıq gətirməyə çalışacağıq.

Azərbaycanın bir sıra şəhərləri kimi Şəki barədə məlumata da XIII əsrin əvvəllərinə aid hadisələrlə əlaqədar mənbələrdə təsadüf olunur. V.Z.Piriyevin qeyd etdiyi kimi bu, ölkədəki siyasi vəziyyətin gərginliyi və Şəkiddə gedən müstəqillik uğrunda mübarizə ilə bağlı olmuşdur [333, 191]. Bu zaman Azərbaycan Atabəylər dövlətinin zəifləməsi yadellilərin – gürcülərin, qıpçaqların, monqolların və Xarəzmşah Cəlaləddin Mənguburnun Şirvana, o cümlədən Şəki bölgəsinə yürüşləri üçün əlverişli imkan yaratdı. 1221-ci ildə monqollar Cənubi Qafqazı tərk edib Dərbənddən şimala getdikləri vaxt yaranmış vəziyyətdən istifadə edən gürcülər Şəki və Qəbələ şəhərlərini tutdular [143, 165; 333, 191]. Bu zaman Şəki şəhəri qısa müddət gürcülərin nəzarəti altında qaldı. Bunu ən-Nəsevini verdiyi məlumat da təsdiq edir. O, yazır ki, 1225-ci ildə Sultan Cəlaləddin Xarəzmşah Arranı tutarkən Şirvanşaha məktub göndərərək xərac verilməsini tələb etdi. Şirvanşah isə öz cavabında bildirir ki, Şirvanın sıxıntılı vəziyyətdə olması və həmçinin gürcülərin ölkə hüdədlərini zəbt etməsi və "Şəki, Qəbələ kimi böyük bir ərazinin onun ixtiyarından çıxması" ona həmin xəracı ödəməyə

imkan vermir [497, 223; 143, 165; 333, 191]. Bu bir daha göstərir ki, XIII əsrin əvvəllərində Şəki bölgəsi siyasi cəhətdən Şirvanşahın nüfuz dairəsində olmuşdur.

Ən-Nəsevini verdiyi məlumata görə 1227-ci ildə Sultan Cəlaləddin ikinci dəfə Tiflisi tutduqdan sonra "*Səfiəddin Məhəmməd at-Tuğrayini* Şirvan şəhərlərinin – Şəki və Qəbələnin vəziri, Qaşqaranı isə vali təyin etdi. Bu şəhərlər hələ bir neçə il əvvəl gürcülər qüvvətli olarkən onların əlinə keçmişdi" [497, 193; 143, 166; 333, 191; 131, 329]. Monqolların Azərbaycana ikinci yürüşü zamanı (1231-1239) Azərbaycanın əksər bölgələri kimi Şəki də tutuldu. XIII əsrin II yarısında Şəki bölgəsi Elxanilər dövlətinin nəzarətinə keçdi. F.Rəşidəddinin verdiyi məlumata görə XIII əsrin sonlarında Şəki Qarabağ, Muğan və Arran ilə birlikdə onun oğlu *Catal* tərəfindən idarə olunmuşdu [664, 270; 333, 192]. V.Z.Piriyevin fikrincə, XIV əsrin əvvəllərində Şəki Şirvan vilayətinə daxil olan şəhərlər sırasındaydı [332, 78].

XIII-XIV əsrlərə dair tarixi qaynaqları diqqətlə araşdıran V.Z.Piriyev yazır ki, Elxanilər dövründə Şəki bölgəsi Azərbaycan vilayətinin həüdülləri daxilində qalmışdı [334, 66]. V.Z.Piriyev Şirvan və Şəkinin nisbi müstəqilliyini qəbul edir və bu torpaqları Araxın çənubunda yerləşən Azərbaycandan ayırır. Lakin sonra tədqiqatçı inzibati-ərazi bölgüsü baxımından Azərbaycana «vilayət» adlandıraraq onu əyalətlərə böltür və Azərbaycan vilayətinin 4 əyalətdən ibarət olduğunu (Azərbaycan, Muğan, Arran və Şirvan) qeyd edir [334, 68]. Onun fikrincə, Qaraqoyunlular və Ağqoyunlular dövründə də həmin bölgü qalırdı, lakin artıq Şəki də ayrıca olaraq Azərbaycan vilayətinin 5-ci əyalətinə çevrilmişdi [332, 80].

V.Z.Piriyevin başqa məlumatına görə tarixçi Budaq Qəzvini 1324-cü il hadisələrindən bəhs edərkən yazır ki, Əmir Çobanın oğlu Şeyx Mahmud Gürcüstan ərazisi ilə birlikdə Şirvan və Şəki vilayətlərinin də hakimi idi [332, 80]. Bu, bir daha göstərir ki, XIV əsrin ortalarında həm Şirvan, həm də Şəki ayrı-ayrı vilayətlər olmuşlar.

Elxani hökmdarı Sultan Əbu Səidin ölümündən sonra Hülakülər dövlətində ara müharibələri qüvvətləndi. Belə bir şəraitdə mövcud vilayət hakimi təz-təz biri digərini əvəz edirdi. Əbubəkr

əl-Qütbi əl-Əhəriyə əsaslanan V.Piriyev 1338-ci ilin əvvəllərində Hülakülər dövlətinə daxil olan ərazinin yenidən əmirlər arasında bölüşdürülməsi faktını qeyd edir və məlum olur ki, 1328-ci ildə Sultan Əbu Səid tərəfindən Şirvan və Şəki hakimi təyin olunmuş *Əqbəti*, öz oğlu ilə birlikdə 1338-ci ilə qədər həmin ərazinin hakimi olaraq qalmışdır. Həmin ildə Əqbətinin oğlu Şirvan hakimiyyətdən azad edilərək Muğan vilayətinin hakimi təyin olunmuş, Şirvan isə Qaravol tumanlığı ilə birlikdə Şeyx Çobana verilmişdir [332, 81].

XIV əsrin 30-cu illərində Hülakülər dövlətinin tənəzzülü və parçalanması nəticəsində bir sıra müstəqil dövlətlər meydana çıxdı. Azərbaycanın şimalında Şirvanşahlarla yanaşı, Şəki hakimləri də daxili müstəqillik əldə etdilər və *Oyrat qəbiləsi* hakimiyyətdə gəldi. Həmin dövrdən başlayaraq Şəki hakimləri ölkənin siyasi həyatında yaxından iştirak edir, öz müstəqilliklərini mühafizə etmək uğrunda mübarizə aparırlar. Bu mübarizədə Şəki-Şirvan, Şəki-Gürcüstan və Şəki-Teymuri münasibətləri az rol oynamamışdı [333, 192].

Monqolların Azərbaycana yürüşləri zamanı monqol ordusunun tərkibinə qatılan türk tayfalarından biri də Oyratlar idi. Türk tarixçisi Z.V.Toğanın fikrincə, Oyratlar məncəçə Uyğur türklərindən olmuşdu. 1239-cu ildə monqolların Azərbaycana işğal etməsindən sonra ölkənin idarəsi Oyrat tayfasından olan Arqun ağaya tapşırılmışdı [412, 44].

Elxani xanlarının taxta çıxması mərasimində oturdulmaları keçənin dörd ucunu tutan və sarayın mühafizəsini təşkil edən ən etibarlı boylardan biri məhz Oyratlar olmuşdu. Oyratlar Hülakü xanın ordusunda tümənləri təşkil edən boylardan biri idi. Elxanilər dövründə türk və monqol tayfalarının yurd tutması və yerləşməsində Azərbaycanın şimal torpaqları başlıca yer tutmuşdu. Z.V.Toğanın fikrincə, Qərbi və Şimali Azərbaycandakı yaşayış yerlərində, xüsusən də Urmiya gölü ətrafında sultuz tayfasının adını alan məntəqələr və müxtəlif yerlərdəki on uyğur tayfasından olan padarlara aid məskənlər diqqəti cəlb edir. Hər iki tayfa bu əraziyə gəldikdən sonra torpağa bağlanmışdı. Şamaxı və Şəki ətrafında məskunlaşmış Oyrat qəbiləsi Kür hövzəsinin ən çoxsaylı və qüdrətli tayfalarından biri olmuşdur [412, 106].

F.Sümer yazır ki, İrana (Azərbaycana – red.) monqol bayrağı altında gəlmiş qəbilələri etnik cəhətdən iki əsas qrupa bölmək düzgün olardı: Öz türklər və türkləşmiş monqollar. Öz türklərin başında uyğurlar gəlirdi. Onlar İrana yalnız sivil dövlət məmuru olaraq az sayda deyil, çoxluq halında gəlmişdilər [410, 436].

F.Sümerin fikrinə, Elxanilər dövrü, xüsusilə Məhəmməd Ulcaytu və Əbu Səidin hakimiyyət illəri Azərbaycan əhalisinin türkləşməsi prosesinin ən parlaq dövrlərindən biri olmuşdur. Onların dövründə uyğur və çobani qəbilələrinin nümayəndələri dövlət idarəsində həlledici mövqə tuturdular. Məhəmməd Ulcaytunun 25 böyük əmirlərindən səkkizi uyğur idi. Bu qəbilədən olan Sevine Ağa əvvəl Əbu Səidin atabəyi, sonra isə dövlətin baş əmiri olmuşdu [410, 436-438].

XIV əsrin 30-cu illərində Şəki əmirliyinin daxili müstəqilliyini bərpa etməsində Oyrat nəslindən olan yerli əmirlər başlıca rol oynadılar.

XIV əsrin II yarısında Şəki Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi kimi qalmış və əksər vaxtlarda Şirvanşahların nüfuz dairəsinə daxil olmuşdu. Şirvanşahların XIV əsrin 80-ci illərindəki tarixində Şəkinin xüsusi mövqeyi vardı. Belə ki, 1382-ci ildə Şirvanda baş verən xalq hərəkatı nəticəsində hakimiyyətdən salınmış Şirvanşah Hüşəngin əvəzinə Şəkidə kiçik torpaq sahibi kimi fəaliyyət göstərən I Şeyx İbrahim taxta çıxarıldı və bu hal Şirvan-Şəki münasibətlərinin gələcək inkişafına müsbət təsir göstərdi [333, 192]. Bu hadisə ilə bağlı A.A.Bakixanov yazır: “Şirvanda hökmran olan bir əmir çox zülm edirdi, şirvanlılar birləşib onu öldürdülər. Bu zaman Şeyx İbrahim Dərbəndi ibn Sultan Məhəmməd ibn Keyqubad Şirvanşah, Şirvan şəhərlərindən sayılan Şəkidə yoxsul bir halda əkinçiliklə məşğul olurdu. Şirvanlılar gəlib onu tarlada bir ağacın altında yatmış gördülər. Əyninə şahana paltar və başına əmmamə qoyaraq gətirib padşahlıq taxtında oturdular” [141, 90].

XIV əsrin sonunda Şəki hakimiyyətinin tarixində Əmir Teymur (1370-1405) və onun varisləri dövrü xüsusilə seçilir və müstəqillik mübarizəsi baxımından daha da səciyyəvidir. Teymuri tarixçisi Ş.Ə.Yəzdinin yazdığından bəlli olur ki, Əmir Teymur hələ ilk yü-

rüşü dövründə (1386-1388) Şəki vilayətinə gəlir və ətraf ərazilərə qoşun hissələri göndərir. Onun sərkərdələrindən əmir Məhəmməd Dərviş Bərlas böyük dəstə ilə Şəki dağlarına daxil olur və oradakı camaatı itaətə cəlb edir, ərazini qarət edir [367, 43; 333, 192]. Əmir Teymur II yürüşü dövründə də (1392-1397) Gürcüstan istiqamətindən yenidən Şəkiyə daxil olur və Şeyx Nurəddin Sarıbuğanı çoxlu qoşun ilə dağlıq ərazilərə göndərir. Şəki hakimi Seydi Əli Oyrat mülkünü və əmlakını atıb gedir. Şeyx Nurəddin isə onun evlərini, düşmən qəlbi kimi dağıtdı və xaraba qoydu, tarac yelinə verdi və yandırdı [367, 43; 333, 192].

Ş.Ə.Yəzdi yazır ki, bu vaxt Şirvandan xəbər gəldi ki, Toxtamış xanın qoşunu Dərbənddən keçib Şirvanın bəzi yerlərinə hücum etmişdir. Buna görə Əmir Teymurun qoşunu Şəkidən onların üzərinə yürüş etdi. Toxtamış xanın qoşunu bu vəziyyətdən hali olan kimi gözləmədən qaçmağa başladı və geri döndü. Əmir Teymur özü isə Şəkidən Mahmudabada gəldi [367, 43-44; 333, 192]. Görünür, Əmir Teymur Azərbaycanda olmadığı dövrdə, teymurilərə qarşı ölkədə qalxan mübarizə zəminində Seydi Əli də onlara itaətdən boyun qaçırmış və buna görə də fətehin ikinci yürüşü zamanı yenidən təcavüzə məruz qalmışdır.

Əmir Teymurun oğlu Miranşahın Xoy ətrafında atdan yıxılaraq başından zədələnməsindən sonra gördüyü lüzumsuz işlərin, yersiz hərəkətlərin təsiri Şəkidən də yan ötmədi. Ş.Ə.Yəzdinin yazdığına görə o, 1395-ci ilin payızında Seydi Əli Oyratın müxalif çıxdığını zənn edib, yoxlamadan Şəkiyə qoşun çəkdi və onun vilayətini qarət etdi [367, 56; 333, 193]. Miranşahın bu hərəkəti Şəki hakiminin hiddətinə səbəb oldu. Ş.Ə.Yəzdi yazır ki, Seydi Əli islam şüarı ilə tanınsa da, onun vilayətini tarac etdikləri üçün gürcülərlə ittifaqa girdi və mühasirədə cana gəlmiş və sümtüyünə bıçaq dirənmiş Sultan Tahiri xilas etmək məqsədilə Əlincəyə yollandı. Onlar Azərbaycandan vilayətinə daxil olub müsəlmanların ərazisini dağıtmağa və təcavüzə əl atmağa başladılar. Sultan Səncər bu vəziyyətdən xəbər tutan kimi qala önündən çəkildi və Təbrizə gedərək hadisəni Miranşaha çatdırdı. Miranşah oğlu Əbu Bəkrilə güclü qoşun ilə həmin fitnəni yatırmağa göndərdi. Müttəfiqlər Sultan

Tahiri azad edərək geri döndüyü zaman Əbu Bəkrin qoşunu onları haqladı. Tərəflər arasında vuruşma baş verdi. Miranşahın Şəkini qarət etməsini unutmayan Seydi Əli intiqam almaq məqsədilə Şəxsən Əbu Bəkrə hücum etdi, lakin döyüş zamanı oxla vurularaq öldürüldü. Buna baxmayaraq, Şəki-gürcü qoşunu Əbu Bəkrin ordusunu məğlubbiyyətə uğratdı [367, 57; 333, 193].

Nizaməddin Şəmi "Zəfərnəmə" əsərində Əmir Teymurun gürcü kafirlərinə qarşı mübarizəsindən bəhs edərək Şəki ilə bağlı mühüm məlumat verir. Məclislərdə Əmir Teymurun söhbətlərini dinləyən Nizaməddin bu məşhur müsəlman hökmdarın kafirlərə qarşı nifrətini açıq-aşkar yazaraq bildirir ki, onun məhv etmək istədiyi kafirlərdən biri də gürcü çarı Baqrat idi. Əmir Teymur Azərbaycan torpaqlarına, o cümlədən Şəkiyə göz dikən "gürcü valisi Baqrat kimi bütələ sitayiş edənlərin hamısını məhv etməyə" hazır idi. "İndi əyalət və hökmdarlıq Tanrının fəzl və kəramətiylə biza keçmişdir. Hər halda onları (gürcü kafirlərini – red.) əsasından məhv etmək və islam aləmini onların alçaqlığından qurtarmaq və bu hərəkəti Tanrının lütfünə nail olmaq üçün bir vəsilə bilmək bizim üçün lazım və vacibdir" – söyləyən Əmir Teymur, [271, 8] tezliklə Tiflisə hücum edir və vali Baqrata əsir götürür. Məlumatla görə, Cığatay hökmdarı sərkərdələrindən Cahənşah Bahadura "gürcü əsgərlərinin yağma edilməsini əmr etdi. Əmirzadə Məhəmməd Dərvişi isə Şəkidə düşmənlərin dəfi üçün sərdar təyin edib yola saldı..." [271, 8].

Mənbə Baqratın sonrakı hərəkəti barədə aşağıdakı məlumatı verir: Əmir Teymur çox dindar və etiqadlı olduğundan Baqrata yərinə çağıraraq müşfiqənə nəsihətlərlə onu islam dininə dəvətlə gətirməyə çalışdı və ona "bu dinə sadıq olsan müsəlman qaradaşlar sırasına girərsən, cizyə vermək, zillət və həqarətdən xilas olarsan, islam izzəti ilə əziz olarsan" – dedi... Baqratın idarəsində olan məmləkətlərlə yanaşı olan yerləri də özünə qayıtardı [271, 8].

Nizaməddin Şəminin verdiyi məlumatla görə Əmir Teymur çar Baqratın ona vermiş olduğu sözlərin üstündə durmadığını, yenidən öz dininə qayıtdığını, Tiflisi və qonşu yerləri müstəqil şəkildə idarə etdiyinə görə "bütün Gürcüstan vilayətlərini əlinə keçirdi... oradan hə-

rəkətlə yolda yənə ov etmək surətilə Şəki vilayətinə gəldi. ...vilayəti itaət altına aldılar, itaət etməyənləri yağma etdilər... Seydi Əhməd (Seydi Əlinin oğlu – red.) mal və mülkündən keçərək qaçmaq yolunu tutdu. Onun vilayətini xaraba və viran etdilər..." [271, 11-12].

Şübhəsiz ki, Teymur ordusunun Şəki bölgəsini talan etməsinə səbəb Şəki hakiminin gürcülərlə birləşərək Teymurilərə qarşı çıxması və Əlinə müdafiəçilərinə yardımına getməsi idi. Həmin hadisə ilə bağlı mənbə yazır: "Bir müddət əvvəl Şəki vilayətinin valisi Seydi Əli Oyrat gürcü qoşunu ilə ittifaq bağlayıb Əlinə qalasına gəlmişdi və həyatına nadanlıq gətirmişdi. İndi onun oğlu Seydi Əhməd atasının günahı üzündən Əmir Teymurun intiqamından qorxaraq narahət hala düşmüşdü. O, Şirvanşah Şeyx İbrahimə pənah apardı. Şeyx İbrahim padşaha layiq bağışlanma üçün onu Əmir Teymurun hüzuruna gətirdi və günahlarının bağışlanmasını xahiş etdi. O, özünü qiymətli hədiyyələr gətirdi və 6 min at verdi. Əmir Teymur Seydi Əlinin günahından keçərək atasının mənsəbini və yerini ona bağışladı [367, 60; 333, 193].

Seydi Əhmədin Əmir Teymur tərəfindən bağışlanılması və Şəki hakimi kimi tanınmasının şahidi olan Nizaməddin Şəmi yazır: "O, (Seydi Əhməd – red.) Əmir Teymurun gəldiyini eşidib qorxdu və Şirvan məliki Şeyx İbrahimi vasitəçiliyə sövq edib, Əmirin yanına gəlib, itaətini ərz etdi və yeri öpmək şərafinə nail oldu, qüsurlarından dolayı əfv və mərhəmət dilədi. Əmir Teymur onu əzizləyib təltif etdi, sonra da atasının mənsəb və məqamını özünə qayıtardı..." [271, 12]. Beləliklə, Əmir Teymur tərəfindən Seydi Əhməd Şəki hakimi kimi tanındı.

1399-cu ilin qışında Qarabağda olan Əmir Teymur Şeyx İbrahim və Seydi Əhmədə çoxlu xələt bəxş edərək, cürbəcür nəvəzişlər göstərdi və öyütdlər verdi. Sonra Əmir Teymur Kür çayı kənarında düşərgə salıb Gürcüstan üzərinə yürüşə hazırlaşarkən Şəki hakimi Seydi Əhməd Şirvanşah Şeyx İbrahimlə birlikdə onun hüzuruna gəldi və öz qoşunu ilə bu yürüşdə iştirak etdi. "Şeyx İbrahim Şirvan qoşunu ilə zəfərli orduya qoşuldu. Seydi Əhməd də gəldi" yazan Şərafəddin Əli Yəzdi "hümayun Teymuri ordusunun Şəkidən keçərək kafirlərin məskəni və məkanı olan Xəmşə dərəsinə

yollandığı; islam qoşununun kafirlərin ölkəsinə çatdığı; gürcülərin başçıları olan Xəmszan qorxudan ev-eşiyini tərək edərək qaçdığı; qalib ordunun onu izləyərək Ağsu dərəsinə getdiyi" və s. məsələlərlə bağlı ətraflı məlumat verir [367, 61; 333, 193].

Əmir Teymurun ölümünə qədər Seydi Əhməd onun müttəfiqi kimi fəaliyyət göstərərək Şəki hakimliyini idarə etdi. 1402-ci ildə Əmir Teymurla Sultan Bəyazid arasında baş verən Ankara döyüşündə Şirvanşah Şeyx İbrahimlə yanaşı, Şəki hakimi Seydi Əhməd də öz qüvvələri ilə yaxından iştirak etdi.

Qeyd etdiyimiz kimi, 1399-cu ildə Şirvanşah Şeyx İbrahimin məsləhəti və xahişi ilə Əmir Teymur Şəkiddə yerli sülalənin hakimiyyətini bərpa edəndən sonra Şəki hakimi Seydi Əhməd Şirvanşahlara bilavasitə tabe olmasa da, hər halda Şeyx İbrahimin vəfatına qədər Şirvanşahların yaxın müttəfiqi olmuşdu. Bu vəziyyətdən Şeyx İbrahimdən sonra da XV əsrin axırlarınadək davam etmişdi [655, 181].

Şəki bölgəsi və Şəki şəhəri təkcə siyasi məsələlərlə əlaqədar deyil, iqtisadi-təsərrüfat cəhətdən də xarici müəlliflərin diqqətini özünə cəlb etmişdir. 13 il Osmanlı, 4 il Əbubəkr Teymuri, qalan vaxt isə Şahruxun itaəti altında yaşayan, ondan çox ölkədə olan və öz xatirələrini qələmə alan alman müəllifi İohan Şiltberqer İranda və Azərbaycanda olmuş, Şirvan və Şəkiyə də gəlmişdir. O, əsərinin "*İpək becerilən ölkələr, İran və başqa şahlıqlar haqqında*" başlıqlı hissəsində Antioxiya, Əlinçə və Mazandarənin müxtəsər təsvirindən sonra yazır: "Sonra Ağ dənizin sahilində yerləşən və Şəki adlı şəhəri olan yaxşı bir ölkə gəlir. Bu şəhərdə də ipək yetişdirilir" [721, 41].

Əmir Teymurun ölümündən sonra Azərbaycanda onun varisləri arasında ciddi mübarizənin başlanması teymurilərin hakimiyyətini zəiflətdi. Bundan yararlanan Şəki hakimi Seydi Əhməd Teymuri asılılığından çıxaraq öz müstəqilliyini bərpa etdi. O, bu zaman Azərbaycanda torpaqlarını teymurilərdən azad etmək uğrunda mübarizə apararaq Şirvanşah Şeyx İbrahimin yaxın müttəfiqi kimi bu prosesdə yaxından iştirak etdi.

Şeyx İbrahim birləşdirmə siyasətini həyata keçirmək üçün

Şəki hakimi Seydi Əhməd, Gəncə hakimi Yərəhməd Qaramanlı, Ərdəbil hakimi Bestam Cəgri və Gürcü çarı II Konstantinlə itti-faq bağladı. 1405-ci ildə onların birləşmiş qüvvələri Kür çayı sahilində toplandı. O zaman Teymuri hakimi Ömər Mirzə Şirvanşahı qabaqlamaq məqsədilə hücumla keçdi. Bir həftə davam edən döyüşlər həlledici nəticə vermədi [132, 84-85].

Bu zaman Azərbaycanda siyasi mübarizəyə Qaraqoyunlu Qara Yusif qoşuldu. O, 1408-ci ilin aprelində Təbriz yaxınlığında Sərdrud döyüşündə Əbu Bəkr ağır məğlubiyyətə uğradaraq Teymurilərin Azərbaycandakı ağalığına son qoydu. Bu qələbədən sonra Qara Yusif 1409-cu ilin noyabrında Pir Ömər və İlyas Döğərin rəhbərliyi altında qoşunu Şəki hakimi Seydi Əhmədə qarşı göndərdi [411, 81]. Dövrün qaynağı bu yürüşün səbəbini izah etməsə də, ehtimal etmək olar ki, Azərbaycanın cənub torpaqları Qara Yusifin nəzarətinə keçdiyi üçün o, ölkənin şimal torpaqlarını da yaratmış olduğu dövlətin tərkibinə qatmaq niyyətində idi. Lakin Qaraqoyunlu sərkərdələri Şəki hakiminin döyüşə yaxşı hazırlanmış hərbi qüvvələrinə hücumla cəsarət etmədi və Şirvanın bəzi yerlərini qarət etməklə kifayətlənərək geri qayıtdı [411, 81-82; 268, 56-57].

XVI əsrin böyük Azərbaycan tarixçisi Həsən bəy Rumlu mükəmməl "*Əhsənüt-təvarix*" ("Tarixlərin ən yaxşısı") əsərində Azərbaycan Qaraqoyunlu dövləti ilə Şəki hakimiyyəti arasındakı münasibətlərə dair yığcam və maraqlı məlumatlar verir. Bu məlumatlar Qaraqoyunlularla Şirvanşahlar arasındakı siyasi əlaqələrlə sıx bağlıdır. Şəki tarixi-coğrafi baxımdan Şirvanın nüfuz dairəsinə daxil olduğundan Şirvanşahlar məlum olduğu kimi, Şəki hakimlərinə və şəkililərə daim himayədarlıq edirdilər. Həsən bəy Rumlu qeyd edir ki, 1409-cu ildə növbəti qaraqoyunlu-ağqoyunlu münaqişəsi zamanı Qara Yusif Qaraqoyunlu Muş yaxınlığında Qara Osman Ağqoyunlu üzərində qələbə çaldıqdan sonra əvvəlcə Mardina, sonra Bayburd, Tərçan və İspirə hücumla keçir və həmin torpaqları Ərəzincana birləşdirir. Oradan Azərbaycanın Aladağ yaylağına gəlib geri qayıdan Qara Yusif "*rahat dayanmayaraq bir dəstə dilavəri (qorxmaz əsgəri - red.) Şəki və Şirvanın qarətinə yollayır, lakin əzəmətli əmirlərdən Məlik İzzəddin Şirin xahişlərlə onların bu səfə-*

rini *dayandırdı*" [402, 78]. F.Sümerin fikrincə, Van hakimi Məlik İzzəddin Şir siyasi vəziyyəti nəzərə alaraq ona mane oldu və Qara Yusiflə Şirvanşah Şeyx İbrahim bərişdirdi [411, 82; 268, 57]. Bu gərgin dövrdə Şəki hakimi Şirvanşah Şeyx İbrahimlə münasibətlərini daha da möhkəmləndirdi.

1410-cu ildə Azərbaycan Qaraqoyunlu dövlətinin yaranması rəsmiləşdirildikdən sonra Qara Yusif Şirvanşahın tam müstəqilliyini aradan qaldırmaq və onu özündən asılı vəziyyətə salmaq üçün bir neçə cəhd etdi. Həmin cəhdlər Şeyx İbrahim tərəfindən etirazla qarşılandı. Çünki Şirvanşah çətinliklə əldə etdiyi istiqlalıyyəti itirmək istəmirdi və ölkəsini müstəqil surətdə idarə etmək əzmində idi. O, eyni zamanda Qara Yusiflə müharibə olacağını labüd hesab edir və özü də buna hazırlaşdı. Şeyx İbrahim həmin məqsədlə Şəki hakimi Seydi Əhməd və gürcü çarı II Konstantinlə dostluq əlaqələrini davam etdirirdi [132, 86].

1412-ci ildə Qara Yusif Şeyx İbrahimin yanına elçi göndərərək tabe olmasını tələb etdi. Müstəqilliyini itirmək istəməyən Şeyx İbrahim Şirvanda böyük ordu toplayaraq, Şəki hakimi Seydi Əhməd və gürcü çarı II Konstantinlə ittifaqda 12 minlik süvari ilə Qara Yusifin üzərinə yeridi. Qara Yusifin qüvvələri Şirvanşahın müttəfiqlərinin birləşmiş qoşunundan xeyli üstün idi. Kür çayının sahilində Qaraqoyunlu və Şirvan qoşunları arasında baş verən döyüşdə müttəfiq qoşunlarının son dərəcə mərdliklə döyüşməsinə baxmayaraq, üstünlük Qara Yusifin tərəfində oldu. Şirvanşahın qoşunları məğlubiyyətə uğrayıb qaçdı. Tezliklə müttəfiqlərin qoşunu mühasirəyə alınaraq əsir götürüldü. Gürcü çarı II Konstantin və gürcü əznaurları edam edildi. Şirvanşah, qardaşı, yeddi oğlu, Şirvan qazisi və Seydi Əhməd Təbrizə aparıldı [402, 99; 114, 215-216]. Həsən bəy Rumulun yazdığına görə Qara Yusifin mərhəməti sayəsində Şeyx İbrahim və Seydi Əhməd öz vətənlərinə döndülər [402, 100]. Bununla da, Şirvanşah Şeyx İbrahim kimi Şəki hakimi Seydi Əhməd də Qaraqoyunlu Qara Yusifin asılılığını qəbul etmiş oldu.

Bu asılılıq 1420-ci ilin yayında Teymuri hökmdarı Sultan Şahruxun Azərbaycana yürüşünə kimi davam etdi. Həmin ilin

noyabrında Sultan Şahruxla döyüşə gedən Qara Yusifin ölümündən sonra Şirvanşah I Xəlilullah və Şəki hakimi Seydi Əhməd Qaraqoyunlu dövlətinin asılılığından çıxaraq Teymuri hökmdarının himayəsinə girdi. Həsən bəy Rumlu yazır ki, 1420-ci ilin qışını Qarabağda keçirən Sultan Şahruxun yanına Şirvan valisi Əmir Xəlilullah, qardaşı Mənuçöhr, Şəki hakimi Seydi Əlinin oğlu Seydi Əhməd, habelə Seyid Əhməd Qaramani, Əmir Şeyx Qəbani, Gürcüstan valisi Aleksandrın elçiləri təşrif gətirmişdi [402, 136]. Bu bir daha göstərir ki, Teymuri sultanı Şahruxun Azərbaycana yürüşləri dövründə Şəki hakimi Seydi Əhməd onun asılılığını qəbul edərək daxili müstəqilliyini qoruyub saxlamışdı. 1421-ci ildə Şəki hakimi Seydi Əhmədin çoxlu hədiyyələrlə Sultan Şahruxun dərghasına gəlməsi onun teymurilərlə münasibətini xeyli möhkəmləndirdi [402, 181]. Teymuri sultanı Şahruxun Azərbaycana tərək etməsindən sonra Şəki hakimi Seydi Əhmədlə Şirvanşah I Xəlilullah arasındakı münasibətlər xeyli gərginləşdi. Mənbənin məlumatına görə: "*h. 827-ci ildə (1423-1424) Şirvan padşahu Əmir Xəlilullah Seydi Əhmədin yanına Şəkiyə getmiş qardaşı Əmir İshaqın gürcülərlə birləşib Şirvana hücum etmək niyyətinə düşdüyünü bildiyi üçün böyük bir ordu ilə Gürcüstana yürüş etdi. Gürcülər və şirvanlılar arasında böyük bir vuruşma oldu. Gürcülər qaçmağa məcbur olaraq six meşəyə pənah apardılar. Şirvanlılar onları təqib edərək meşəyə girsə də məğlub oldular və bu dəfə Əmir Xəlilullah fərar etmək məcburiyyətində qaldı... Gürcülər Şirvan diyarını qarət edib ölkələrinə döndülər. Əmir Xəlilullah Şirvana qayıtmağa məcbur qaldı*" [402, 187].

1435-ci ildə Teymuri sultanı Şahruxun Azərbaycana III yürüşü zamanı Şirvanşah I Xəlilullahla yanaşı, Şəki hakimi *Əmir Əli İnaq* da onun hüzuruna gedərək ənənəvi münasibətləri qoruyub saxladı. Həsən bəy Rumlu yazır ki, *1435-ci ilin noyabrında Bərreköş qışlağında olan Sultan Şahruxdan Şirvan valisi Əmir Xəlilullah, Şəki hakimi Əmir Əli İnaq, Muğan valisi Əmir Bəyazid Bastam icazə alaraq öz ölkələrinə qayıtdılar* [402, 222]. Məlumatdan aydın olur ki, artıq bu dövrdə Şəki hakimliyini Əmir Əli İnaq idarə edirdi. Yeni Şəki hakimi də öz sələfləri kimi, Teymuri hökmdarı ilə ənənəvi münasibətləri qoruyub saxlamaqda maraqlı idi.

Lakin bu dövrdə Şəki hakimi ilə Şirvanşah arasındakı münasibətlər yenidən gərginləşdi. Buna səbəb Şirvanşah I Xəlilullahın qardaşları Fərruxzad, Əbu İshaq və Haşimin Şəki hakimi Əmir Əli İnaq ilə birlikdə onu Şirvandan çıxarmaq niyyətində olduqları xəbərini alması oldu. I Xəlilullahın xahişi ilə Sultan Şəhrux çoxsaylı bir ordunu Şirvanşahın yardımına göndərdi. Xəlilullahın qardaşları *Qarasu qalasına* sığındı. Qala mühasirəyə alınanda onlar qardaşlardan birini – Fərruxzadı göndərərək: “*Əmirilər qalaya gəlsinlər ki, sülh bağlaya*q” təklifini bildirdilər. Əmir Əli İnaq 5 min süvari ilə onlara qoşularaq: “*Şeyx İbrahim yaşadığı zaman ölkəsini oğlanlarına verdi. Əmir Xəlilullah onları oradan çıxarmışdı. Əgər ölkə qardaşlara geri verilsə, sülh və dostluq olar. Əgər qarşı çıxarlarsa, savaş təkrar ortaya gələcəkdir*” – söylədi [402, 222]. Həsən bəy Rumlu bu hadisə ilə bağlı yazır: “*Teymuri əmirləri baş verən hadisəni Sultan Şəhruxa çatdırdılar və o, Əmir Yedigərsah Arlatı onların yardımına göndərdi. Bu zaman Əmir Əli İnaq əmirlərə gecə basqını təşkil edərək çətin bir döyüşə girdi. Əmir Xəlilullahın mötəbər əmirlərindən Əmir Mansur öldürüldü. Elə bu vaxt Əmir Yedigərsah Arlat özünü çatdırdı. Əmir Əli İnaq ilə qardaşı Əmir Xəlilullah meşəyə çəkilmək məcburiyyətində qaldı*” [402, 222-223]. Bu hadisədən sonra Şəki hakiminin Şirvanşahlarla münasibətləri dostluq məcrasında keçmiş və bu vəziyyət XV əsrin sonuna kimi davam etmişdi.

Qaynaqlar bu dövrdə Qaraqoyunlu Cahanşahla Şəki hakimi arasındakı münasibətlərin xeyli gərginləşdiyindən xəbər verir. Həsən bəy Rumlu yazır ki, 1440-cı ildə Cahanşah Qaraqoyunlu Azərbaycan Gürcüstana doğru yürüşə çıxıb “*Şəkini və Tiflisi qarətə məruz qoyaraq 30 min əsirə geri dönmüşdü*” [402, 239].

Şəki əmirliyində Oyrat sülaləsinin hakimiyyətini XV əsrin 40-cı illərində *Qarakeşiş oğlu sülaləsi* əvəz etmişdi. Hacı Seyid Əbdülhəmid “*Şəki xanları və onların nəsiləri*” adlı əsərində bu sülalə ilə bağlı yazır: “*Rəvayətə görə, bu sülalənin banisi Əlican adlı bir şəxs olmuşdur. O, yerli feodalların köməyi ilə Şəki vilayətində hakimiyyət başına keçərək burada 13 il (1444-1457) hakimiyyət etmişdir*” [177, 23; 331, 82]. Bu sülaləyə mənsub Şəki hakimləri

əmir və bəy adını daşımışdır. Dövrün qaynaqlarında XV əsrin II yarısında Şəki əmirliyinin tarixinə aid məlumat olduqca azdır. Şəki hakimləri qərb qonşuları olan Kaxet çarları ilə gah müttəfiq, gah da düşmən olmuşdu. Hər iki qonşu bir-birinin torpaqlarına dəfələrlə hücum etmişlər.

1468-ci ildə Teymuri hökmdarı Əbu Səid Azərbaycanı yürüşü zamanı Ağqoyunlu Uzun Həsənə qarşı mübarizədə Şirvanşah Fərrux Yasarı və Şəki hakimi *Əbdül Qafarı* öz tərəfinə çəkməyə çalışdı. Ağqoyunlu tarixçisi Əbubəkr Tehrani yazır ki, *Sultan Əbu Səid istədi ki, Şirvanşah Fərrux Yasarı öz tərəfinə çəksin və o, cığataylara ərzaq, sursat və digər cəhətlərdən kömək göstərsin. Buna görə elçi göndərüb Şirvanşahdan qızını istədi. Hamçinin Şəki hakimi Əbdül Qafarın və Qaramanlı əmirlərinin yanına qızıl kəmərlər və qiymətli xəbətlərlə elçi göndərdi və onları müttəfiqliyə çağırdı. Buna görə də Şəkili Əbdül Qafar və Qaramanlı əmirləri Uzun Həsənin məhəbbətindən məhrum oldular* [151, 257; 402, 462; 201, 103]. Bu təkliflərlə əvvəlcə razılan Şirvanşah və Şəki hakimi cığatay ordusuna taxıl göndərmələrinə baxmayaraq, sonradan Fərrux Yasar fikrini dəyişib, Uzun Həsənə elçi yollayıb onunla ittifaqa girmişdir [402, 463-464; 201, 103]. Həsən bəy Rumlu bu məsələyə öz münasibətini bildirərək yazır ki, əgər Sultan Əbu Səidlə Fərrux Yasar arasında ittifak yaranmasaydı, Uzun Həsən qalib gələ bilməzdi [402, 464].

Dövrün qaynaqları bu zaman Şəki hakimi *Əbdül Qafarın* mövqeyi barədə aydın məlumat verməsə də, güman etmək olar ki, o da Şirvanşah Fərrux Yasarı kimi Uzun Həsənə ittifaqa meyil etmişdi. S.Şəhriyarın fikrincə, Fərrux Yasarın dövründə Şəki hakimi Şirvanşahlar dövlətinin tərkibində olmuşdu [114, 232]. Lakin dövrün qaynaqları S.Şəhriyarın bu fikrini təsdiq etmir. İ.P.Petruşevskinin qənaətinə görə Şəki əmirliyi Şirvanşahlara bilavasitə tabe olmasa da, hər halda XV əsrin axırlarınadək onların yaxın müttəfiqləri olmuşdu [331, 79]. Şəki hakiminin teymurilərle bağlı mövqeyini açıq şəkildə bildirməməsi acı nəticələr doğurmuşdu. Həsən bəy Rumlunun yazdığına görə, 1469-cu ildə məşhur Ağqoyunlu əmiri *Sufi Xəlil Mosullunun oğlu Cəmşid bəy Ağqoyunlu*

hökmdarı Həsən padşahın fərmanıyla Şəki ölkəsinə qarət edib, orada öz istilə bayrağını qaldırdı [402, 492]. Analoji fakta tarixçi Əbubəkr Tehraninin əsərində də rast gəlirik: “*Uzun Həsənin göndərdiyi qoşun dəstələri yeddi min süvari ilə bütün Şəkini ələ keçirdi*” [151, 289].

Əlbəttə, Şəki uğrunda mübarizənin tək cə siyasi deyil, həm də iqtisadi səbəbləri vardı. Məlum olduğu kimi, Şəki özünün xam və toxunulmuş ipək məmulatları ilə də beynəlxalq aləmdə məşhur idi. Y.M.Mahmudov yazır: “*XV əsrdə Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrinin genişlənməsi, xüsusən Azərbaycan ərazisindən keçən beynəlxalq karvan yollarının daha da canlanması Azərbaycan şəhərlərinin... iqtisadi həyatına müsbət təsir göstərdi. ..Ən Asiya ticarət mərkəzləri vasitəsilə İtalyadan gətirilən mahud və şüşə məmulatı Şəki, Şirvan, Gürcüstan, Gilan və Yəzdin xam və toxunulmuş ipəyi... məhz Təbriz bazarlarında satılırdı*” [225, 57]. Bu, bir daha təsdiq edir ki, Uzun Həsənin həyata keçirdiyi iqtisadi islahatlar, qəbul etdiyi “*Qanunnamə*” Azərbaycanın əksər şəhərlərində olduğu kimi Şəki şəhərində də iqtisadi tərəqqiyə yol açmış, bölgədə ipəkçiliyin inkişafına müsbət təsir göstərmişdir.

XV əsrin son rübündə Şəki əmirliyi Azərbaycan Ağqoyunlu dövlətinin əsilliyində qalmışdı. Alban katolikosu Arakelin 1497-ci ildə yazdığı dua kitabının sonuna əlavə etdiyi xatirətdə Şəki hakimi *Şah Hüseynlə* Şirvanşah Fərrux Yasarın nəməlum səbəblərə görə arası pozulduğu qeyd edilir [8, 1-2]. İ.P.Petruşevskinin fikrincə, Baysunqura görə Şirvanşahla Ağqoyunlu Rüstəmin arasının pozulmasından istifadə edən Şəki hökmdarı Şah Hüseyn Şirvanşaha zərbə endirmək istəmişdi. Şah Hüseyn Təbrizə gələrək, Rüstəm padşahdan Şəki vilayətində hakimlik etmək hüququ aldı. Rüstəm, eyni zamanda Şah Hüseynə hərbi cəhətdən kömək edəcəyini də vəd etdi. Bundan əlavə, Şah Hüseyn Fərrux Yasarın oğlu Şeyxşahı atasına qarşı mübarizə aparmağa təşviq edərək, Şirvanda daxili qarışıqlıq salmağa da müvəffəq oldu. Şeyxşah atasına qarşı üsyan edib, Şəki hakiminin hərbi qüvvələri ilə birləşdi. Bu iki müttəfiq Şirvanşahın hakimiyyəti altında olan Qəbələ mahalını 8 gün qarət və talan edirlər. Fərrux Yasar o biri

oğlanları ilə bərabər böyük bir qoşunla Qəbələ hakimi Fəth bəyin köməyinə gəldi. Şəki hakimi ilə Şeyxşahın köməyinə isə Ağqoyunlu İbrahim 15 minlik qoşunla gəlib Kürün sahilində dayandı. Lakin Şirvanşah İbrahimlə danışığa girişib, onu sülhə razı etdikdən sonra Şeyxşahla Şah Hüseynin qoşunlarını məğlub etdi. Bu hadisədən sonra Şeyxşah atası ilə barışdı. Şah Hüseyn yenidən Təbrizə gəldi və Rüstəm padşahın ayaqlarına düşərək kömək istədi. Bu dəfə Ağqoyunlu hökmdarı onu əvvəlki kimi qəbul etmədi və bir müddət sonra Urmiya gölündə boğdurdu [331, 79-80; 114, 232].

Şəki əmirliyinin XV əsr tarixi barədə dövrün qaynaqlarındakı məlumatlar elə də geniş deyil. Bu dövrdə *Şəki vilayəti* xarici bazarlara gözəl ipək göndərən və inkişaf etmiş bir kənd təsərrüfatı *ölkəsi* kimi şöhrət tapmışdı [721, 41; 331, 82]. XV əsr qaynaqlarının təsdiq etdiyi kimi Şəki hakimliyi XIV əsrin sonu-XV əsrdə öz daxili müstəqilliyini qoruyub saxlamaq uğrunda daima mübarizə aparmışdı. Vilayəti idarə edən hakimlər nominal müstəqilliklərini qoruyub saxlamaqla yanaşı, ayrı-ayrı vaxtlarda Şirvanşahlar, Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin nüfuz dairəsində qalmışdı. Bununla yanaşı, Şəki hakimliyi, həmçinin uzun müddət qonşu gürcü hakimlərinin aramsız, qarətçi hücumlarını dəf edərək öz tarixi ənənələrini qoruyub saxlaya bilmişdi.

İsgəndər bəy Münşi “*Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi*” əsərində yazır: “Cənnətməkan şah (yəni Şah Təhmasib – red.) tərəfindən fəth olunmuş mamləkətlərdən biri də iki tərəfdən Şirvana, bir tərəfdən Gürcüstana, başqa tərəfdənsə Dağıstana və Əlbürz dağına birləşən Şəki vilayətidir. Dədə-babadan oranın hakimi olan *Həsən bəy* şirvanşahiyyə nəslindəndir” [195, 162].

Məlum olduğu kimi, Şəki kimi hərbi cəhətdən o qədər də güclü olmayan bir vilayətin bütün hakimləri xaricdən gələn həmlələrdən həmişə əziyyət çəkmiş, onlar gah Şirvanşahlardan, gah da bu və ya digər Azərbaycan dövlətlərinin himayəsinə bel bağlamışlar. XIV-XV əsrin əvvəllərində Şəkinin ən çox güvəndiyi dövlət Şirvanşahlar olmuşdu. İsgəndər bəy Türkmənin əsərindən xatırladığımız *Həsən bəy* Şirvanşahlar nəslindən olduğu üçün Şirvanşahın Şəkiyə himayədarlıq etməsində təəccüblü heç nə yoxdur.

Buna görə də Şirvanşahlar və Şəki daim bir-birilə ittifaqda olmuş, onların hökmdarları həmişə biri digərinin mənafeyini müdafiə etmişlər. [bax: *bölmənin sonu, şəkil 4*].

Şəki əmirliyinin tarixinin son mərhələsini öyrənmək baxımından Səfəvi mənbələri böyük əhəmiyyət kəsb edirlər. Bu mənbələrin məlumatına görə hələ 1488-ci ildə I Şah İsmayılın atası Şeyx Heydər öz qızılbaş qoşunu ilə Dərbəndə yürüş edərkən Şəkiddən keçib getmişdi [222, 433; 147, 44]. Səfəvi müəllifləri 1500-cü ilin payızında İsmayılın Şirvan üzərinə yürüş edərkən *Qoyun-ölmü* adlı yerdən Kür çayını keçdikdən sonra Şəki hakiminin qüvvələrini məğlub etdiyini qeyd edirlər [147, 112; 752, 43; 723, 87]. Dövrün anonim bir mənbəyi qeyd edir ki, İsmayılın qoşunu Kür çayını keçdikdən sonra Şirvanşah Fərrux Yasarın sahilə yerləşdirdiyi 3 minlik qüvvəni darmadağın etmişdi [6, 52, 53; 5, 56-57]. Görünür, Şirvanşahın müttəfiqi olan Şəki hakimi özünün 3 minlik qoşununu Fərrux Yasarın xahişi ilə Kürün sol sahilində yerləşdirərək qızılbaşların yolunu kəsməyə cəhd göstərmiş, amma buna nail ola bilməmişdi. Bu hadisə I Şah İsmayılın Təbrizdə şah elan olunmasından təxminən bir il öncə baş vermişdir.

XVI əsrin əvvəllərində mərkəzləşdirilmiş Azərbaycan Səfəvi dövlətinin yaranması ilə bölgədə siyasi vəziyyət dəyişdi. Şəki hakimləri öz daxili müstəqilliyini saxlasa da, Səfəvi hökmdarı I Şah İsmayıl (1501-1524) itaət göstərmişdi. Onun hakimiyyəti dövründə Səfəvilərlə Şəki hakimiyyəti arasında münəqişə baş verməmiş, yaxşı münasibətlər mövcud olmuşdur. Məhz həmin dövrdə Şəki əmirliyi Səfəvilərin ali hakimiyyətini qəbul etmişdir. Tarixçi Budaq Münşi Qəzvini yazır ki, *1519-cü ildə Şah İsmayıl Təbrizdəki qış mənzilində olarkən onun yanına qonşu hakimlərin bütöv bir dəstəsi gəlmişdi. Şeyxşah Şirvani, Müzəffər Sultan Rəşti, Xan Əhməd Gilani, Mirəbdülkərim Mazandarani, Ağa Məhəmməd Mazandarani, Məlik Kavus Rüstəmdari, Məlik Bəhmən Rüstəm Abbasi, Levən bəy Gürcü, Həsən bəy Şəki və Kvarkvare Gürcü bir xalçanın üstündə aylaşmışdılar* [142, 137; 154, 60].

Azərbaycanın şimal-qərbində Gürcüstanla qonşuluqda yerləşən Şəki əmirliyi I Şah İsmayılın asılılığını qəbul etməsinə baxma-

yaaraq, aramsız olaraq gürcü hakimlərinin hücumuna məruz qalırdı. Mənbə yazır: "...Şirvan və Şəki vilayəti Gürcüstanla daha yaxın olduğundan gürcü kafirləri tez-tez həmin mülklərin sərhədlərinə qoşun çəkərək, müsəlmanlara hücum edirdilər. Oranın hakimləri bacardıqları kimi müdafiəyə qalxır və hər iki tərəf arasında toqquşma və vuruşma baş verirdi" [195, 191]. XVI əsrin əvvəllərində Şəki hakimi Azərbaycan Səfəvi dövlətinin himayəsinə daxil olduğu üçün I Şah İsmayıl tərəfindən himayə və müdafiə edilmiş, qızılbaş qoşunu düşməni dəf etmək məqsədilə bölgəyə göndərilmişdi.

1521-ci ildə Xaxet vilayətinin çarı Levən Şəkiyə növbəti dəfə hücum etdi. Vəziyyətin gərginliyini gören Şəki hakimi *Həsən bəy* kömək üçün Naxçıvanda qışlayan I Şah İsmayıl müraciət etdi. Onun göndərdiyi qızılbaş ordusu Div Sultan Rumlunun başçılığı altında Qanıq və Qabırçı çaylarını keçərək Zəyəm və Qerəm qalalarına hücum etdi. Levən xan günahını etiraf edərək Div Sultanın hüzuruna gəldi. Gürcüstanın digər hökmdarları – Kvarkvare, Davud bəy və Mənuçöhr də bu cür hərəkət etdilər [195, 162; 154, 60]. Beləliklə, qızılbaş ordusunun köməyi ilə Şəki bu dəfəki gürcü təcavüzündən xilas ola bildi.

Lakin gürcü hakimlərinin Şəki bölgəsinə hücumları bununla bitmədi. 1524-cü il yazın əvvəllərində I Şah İsmayıl Naxçıvandan Şirvana hərəkət etdi. Şah Kür çayına çatanda Şirvanşah II Şeyxşahın vəfatı haqqında xəbər alındı. Şirvan taxtına onun oğlu, İsmayılın kürəkəni Xəlilullah çıxdı. Sonra şah Şəki tərəfə döndü və burada *Həsən bəy* və yerli əyanlar onu təntənə ilə qarşıladılar. İsmayıl Şəki ilə Gürcüstan arasındakı ərazidə Şəki əyanları ilə birgə ov ovladı [bax: 154, 61]. Mənbədə bununla bağlı ətraflı məlumat verilir: "*Şah İsmayıl Şirvana getməkdən vaz keçib, hərəkət istiqamətini Şəki səmtinə döndərdi. Şəki valisi Həsən bəy onu qarşılamğa peşkəşlər təqdim etdi. Əlahəzrət şah ov etmək sevdiyinə və dağlara tamaşa etmək həvəsinə malik olduğu üçün hökm verdi ki, qazılar və Şəki əyanları Gürcüstanla Şəki arasında yerləşən və Şahdağı adı ilə məşhur olan yerdəki çiyürləri və digər vəhşi ov heyvanlarını qovub bir yera toplansınlar. ... hökmdar çoxlu çiyürlər və saysız-hesabsız vəhşi*

heyvanları Şahdağında ovlayıb, Ərdəbilə tərəf geri qayıtdı" [147, 606-607].

Şəkidən Ərdəbilə qayıdarkən I Şah İsmayıl xəbər verdilər ki, Kaxet hökmdarı Levan xan böyük bir qoşunla yenə Şəkiyə hücum etmişdir. Şəki qoşunu sayca çox olan gürcü ordusuna qarşı qəhrəmanlıqla döyüşməsinə baxmayaraq, məğlubiyətə uğramış və *Həsən bəy* bu döyüşdə şəhid olmuşdur. Bu hadisədən dərhal sonra Levan Kaxetə qayıtmışdı. I Şah İsmayıl Həsən bəyin qisasını almaq üçün Kaxetə yürüş etmək və dikbaş gürcü çarını cəzalandırmaq qərarına gəldi. Lakin 1524-cü il mayın 23-də onun vəfat etməsi buna imkan vermədi [147, 607; 195, 162; 154, 61].

Şəki hakimi *Həsən bəyin* öldürülməsi ilə bağlı Hacı Əbdülhəmid Əfəndinin verdiyi məlumat xüsusi maraq doğurur. O, yazır: "*Tiflis valisi Əlvənd xan (Kaxet hakimi Levan – red.) ilə Həsən Sultanın aralarında ədavət peyda olub, neçə illər Əlvənd xan qoşun gətirib Həsən Sultan ilə cəngə gəlib, Şah İsmayıl Həsən Sultana kömək edib, Əlvənd xan Həsən Sultana qalib gələ bilməyib geri qayıtdı. Əlvənd xan külli qoşun götürüb Həsən Sultan üzərinə cəngə gələn vaxtda Həsən Sultan da Şəki vilayətinin qoşunlarını cəm edib Əlvənd xanın qarşısına gedib. Cəv vilayətində Padar kəndinin qarşısında döyüş baş verib, Həsən Sultan öldürülüb, qoşunları da məğlub olubdur. Əlvənd xan da müraciət edib Tiflisə gedibdir. Həsən Sultanın nəşini gətirib Daşız ərazisinin Movsum adlı yerində dəfn edibdirlər*" [155, 419-420].

Həsən bəyin ölümündən sonra onun yerinə oğlu *Dərviş Məhəmməd* xan Şəki hakimi oldu. Eyni zamanda I Şah İsmayıl oğlu I Şah Təhmasib (1524-1576) əvəz etdi. Onların zamanında Şəki hakimliyi ilə Səfəvilər arasındakı münasibətlər getdikcə gərginləşməyə başladı. 1538-ci ildə I Şah Təhmasib qızılbaş qoşunlarını Şirvanı zəbt etmək üçün göndərəndə, *Dərviş Məhəmməd* xan Şəki qoşunları ilə Buğurd qalasında mühasirədə olan Şirvanşah Şahruxun köməyinə gəldi və qızılbaşlara qarşı geca həmləsi təşkil etdi [154, 86]. Buğurd qalası həqiqətən çox möhtəşəm bir istinadgah olub heç kəs tərəfindən fəth edilməmişdi [bax: 238, 78]. İsgəndər bəy Münşi yazır ki, *Dərviş Məhəmməd xan öz adamların-*

dan bir çoxunu ölümə verərək, heç bir iş görə bilməyib geri döndü [194, 184-185].

Beləliklə, şirvanlılar *Dərviş Məhəmməd* xanın köməyindən faydalana bilməyərək məyus oldular, qalanı müdafiə etməkdən aciz qalaraq xəbər göndərdilər ki, əgər ali rütbəli şah təşrif gətirərsə, qalanı şah həzrətlərinə təslim edərik. I Şah Təhmasib Mərənddən Şirvana gələrək Buğurd qalasını təslim aldı. Şirvanın idarəsi Əlqas Mirzəyə verildi [194, 185]. Əlqas Mirzənin Şirvanda hökmlərliq etdiyi dövrdə Şəki vilayəti Səfəvilərin tabeliyində olmamış və *Dərviş Məhəmməd* xan tərəfindən müstəqil şəkildə idarə edilmişdir [255, 16].

T.M.Musəvi Həsən bəy Rumulun verdiyi məlumata əsaslanaraq yazır ki, Şahruxun məğlubiyətindən sonra Əlqas Mirzə şəkililərlə Səfəvilər arasındakı münasibəti diinc yolla qaydaya salmağa çalışmışdır. O, hətta 1540-cı ildə *Dərviş Məhəmməd* xanı özü ilə Təbrizə aparmış və Səhənd yaylağında I Təhmasiblə görüşdürmüşdür [255, 16]. 1538-ci ildə hakimiyyətdən məhrum edilmiş Şirvanşahların simasında müttəfiqlərini itirmiş Şəki hakimi müstəqilliyini saxlamaq ümidi ilə I Şah Təhmasiblə yaxınlaşmaq üçün yollar axtarmağa başladı. *Dərviş Məhəmməd* xan, hətta Şirvanşahlar dövlətinin süqutundan bir il sonra Səfəvilərə yaxın qohum oldu və Şah Təhmasibin bacısı, mərhum şirvanşah II Xəlilullahın dul qadını Pərişan xanımla evləndi. Lakin bu şahzadə xanımın vəfatından sonra (təxminən 1547-ci il) çox təəssüf ki, Şəki hakimi ilə Səfəvi şahının münasibətləri yenidən korlandı [154, 86].

Şirvanın Azərbaycan Səfəvi dövlətinin tərkibinə qatılmasından sonra Şəkidə həyat gərgin keçməkdə idi. Hakimiyyətin hələlik Şirvanşahlar nəslindən olan *Dərviş Məhəmməd* xanın əlində qalmasına baxmayaraq, Səfəvilər özlərinin bütün Azərbaycan torpaqlarını birləşdirmək, Cənubi Qafqazda daha da möhkəmlənmək niyyətindən əl çəkməmişdilər və münasib fürsət gözləyirdilər. Onlar, əlbəttə, gec-tez Şəki üzərinə hücumə axtarırdılar.

1546-cı ildə Şirvanın qızılbaş hakimi Əlqas Mirzə qardaşı I Şah Təhmasibə qarşı üsyan qaldıraraq "*əvvəlcə xütbəni öz adına*

oxutdurdu, öz adına pul kəsirdi, sonra isə Səfəvi dövlətindən ayrılaraq Təhmasibə qarşı hərbi əməliyyata başladı" [238, 80]. Şirvan ölkəsinin yenidən müstəqilləşəcəyini güman edən Şəki hakimi Dərviş Məhəmməd xan öz qardaşı Şahnəzəri hərbi kömək məqsədilə Əlqas Mirzənin yanına göndərdi. Lakin qızılbaş ordusunun hücumu qarşısında dayana bilməyərək qaçan Əlqas Mirzə Dərbənddən keçib cənubi Dağıstana (Çərəkəs diyarına) gələn vaxt onunla çərəkəslər arasında döyüş baş verdi, Şahnəzər nizə ilə vurulub atdan salındı və həlak oldu [154, 80].

Şəki hakimi Dərviş Məhəmmədin Şirvan valisi Əlqas Mirzənin Səfəvilərdən ayrılmaq cəhdini müdafiə etməsi və qardaşı Şahnəzəri qoşunla ona köməyə göndərməsi onun I Şah Təhmasiblə münasibətini daha da kəskinləşdirdi. Buna görə də, 1548-ci ildə Sultan Süleyman Azərbaycandan geri çəkilmə kimi I Şah Təhmasib Kiş qalasına sığınmış Dərviş Məhəmməd xanı cəzalandırmaq üçün Qarabağdan Sevindik bəy Əfşarı 2500 qorçu ilə Şəkiyə göndərdi. Qızılbaşlar Şəkini viran qoyub qənimət ələ keçirdikdən sonra geri döndülər [154, 86]. T.M.Musəvi yazır ki, I Şah Təhmasibin 1550-ci il sentyabr tarixli fərmanında Dərviş Məhəmməd xanın Şəki hakimi adlandırılması göstərir ki, 1548-ci il yürüşündən sonra o, Səfəvilərin vassallığını qəbul etmişdir. Bu vassallıq formalı xarakter daşımışdır [255, 16]. Görünür, Əlqas Mirzə macərəsi başa çatdıqdan sonra 1549-cu ildə Abdulla xan Ustaclının Şirvana bəylərbəyi təyin edilməsi ilə əlaqədar Dərviş Məhəmməd xan da Şəki ölkəsinin Səfəvilərə tabe olduğunu bildirmişdir. I Şah Təhmasibin 1550-ci il sentyabr fərmanı ilə Şəki ölkəsinə sədr təyin edilməsi hadisəsi də ehtimal ki, məhz bununla bağlı olmuşdur [255, 19-20] [bax: bölmənin sonu, sənəd I].

Buna baxmayaraq, Dərviş Məhəmməd xan itaətsizlik göstər-məkdə davam etdi. Onun adına "cəlbədedici və rəğbətli şah hökmi" göndərilərək, xidmətə və itaətə dəvət olundu. Lakin "o, öz bəxtsizliyi üzündən əbədi səadət səbəbi olan bu dövlətdən üz çevirib, qalaların möhkəmliyinə güvənərək, öz üzərinə müxaliflik qalxanı çəkdi". Şəki feodallarının bəzisi Kiş qalasını möhkəmləndirib ora sığındı, Dərviş Məhəmməd özü isə "Gələsən-görəsən" qalasına ge-

dərək qalanın müdafiəsinə hazırlaşdı. "Ora elə bir qala idi ki, son dərcə yüksək və möhkəm olduğundan heç bir calal sahibi oranı ələ keçirə bilməmişdi" [bax: 194, 189].

Buna görə də I Şah Təhmasib Şəki hakimiyyətinin müstəqilliyinə son qoymaq qərarına gəldi. 1551-ci ildə qızılbaş qoşunu Ərəşdə dayandı. Burada onlara Səfəvilərin vassalı olan Kaxet çarı Levan qoşuldu. Dərviş Məhəmməd xan nəinki onları qarşılaşmağa çıxmırdı, hətta qızılbaşların şahın yanına gəlmək tələbinə də rədd cavabı verdi. Bu, qızılbaşların Şəkiyə hücumu başlaması üçün bəhanə oldu. Şəkililər özlərinin güclü qalaları olan Kiş və xüsusilə də Şəki xanının ayanlarla birlikdə sığınmış olduğu alınmaz "Gələsən-görəsən" qalasına arxayın idilər. Şəkililərin bir hissəsi Sığnaxda — dağ yamacındakı sığınacaqda möhkəmlənmişdi. Qızılbaşlar şəkililərin hər üç müqavimət məkanına eyni vaxtda hücumu başladılar. Qorçubaşı Sevindik bəy, Bədr xan və Şahqulu Sultan Ustaclı Kiş qalasının üzərinə göndərildi. "Gələsən-görəsən" qalasını ələ keçirmək Abdulla xan Ustaclıya və Kaxet çarı Levana tapşırıldı. Şahqulu xəlifə Möhrdar qızılbaş dəstəsi ilə Sığnaxdakı şəkililərə üzərinə hərəkət etdi [194, 189; 154, 87]. Şəkililər qızılbaşların üstünlüyünə baxmayaraq, onların bütün hücumlarını dəf edərək inadlı müqavimət göstərdilər. 20 gün davam edən hücumundan sonra Kişin qala divarları və bürcləri dağıldı. Qalanın rəisi Mahmud bəy müqaviməti davam etdirməyi faydasız hesab edərək qapı açarlarını şaha təqdim etdi və təslim oldu. Kişin süqutundan xəbər tutan Sığnax müdafiəçiləri də tədricən mübarizəni dayandırdılar. Çıxılmaz vəziyyətə düşdüyünü görən Dərviş Məhəmməd xan gecə "Gələsən-görəsən" qalasından çıxdı və özünün 400 nəfərlik dəstəsi ilə qalanı mühasirəyə almış qızılbaşların xəttini yarıb keçməyə cəhd göstərdi. Lakin qızılbaşlar onları yaxaladılar və qılncından keçirdilər. Dərviş Məhəmməd xan Çərəndab sultan Şamlının Kosa Pirqulu adlı müləzimi ilə əlbəyaxa döyüşdə öldürüldü [194, 189-190; 154, 87].

Şəki əmirliyi ləğv edildi və onun ərazisi Azərbaycan Səfəvi dövlətinin tərkibinə qatıldı. Dərviş Məhəmməd xanın oğlu Baqi bəy atasının ölümündən sonra aman istəmək niyyətilə I Şah Təhmasibin hüzuruna gəlsə də, şah Şəkiddə hakimlik etmək səlahiyyətinə onu vermədi [177, 24]. Bundan sonra Şəki ayrı-ayrı qızılbaş

əmirləri tərəfindən idarə olundu və *Toygün bəy Qacar* Şəkinin ilk qızılbaş hakimi təyin olundu [bax: 154, 87].

I Şah Təhmasib Şirvan və Şəki vilayətinin Gürcüstanla həmsərhəd olduğuna və "*gürcü kafirlərinin tez-tez bu yerlərə basqın etdiklərinə görə*" Gürcüstanla hərbi yürüşlər edərək Azərbaycanın şimal-qərb sərhədlərini gürcü başqınlarından qorudu. Onun dövründə Kaxet hakimi Levan itaət göstərməyə vadar edildi və onun Şəki vilayətinə hücumları dayandırıldı [bax: 195, 191].

Toygün bəy Qacarı Şəkini neçə il idarə etməsi barədə dəqiq məlumat yoxdur, lakin tarixçi Şərəf xan Bidlisinin məlumatına görə deyə bilər ki, 1559-1560-cı illərdə Şəkini islam dinini qəbul etmiş Zəyəm hakimi, İsa xan ləqəbinə layiq görülən Levan Gürcü oğlu idarə etmişdi [526, 205].

XVI əsrin 60-cı illərinin sonunda Şəki vilayətini I Təhmasibin qayını *Şamxal sultan Çərkəz* idarə etmişdi. Hətta o, Simayunun üsyanını yatırmaq üçün qacar əmirləri ilə birlikdə Gürcüstanla qızılbaş əmiri Davud xanın köməyinə göndərilmişdi. 1568-ci ilin yayından 1569-cu ilin yayına kimi aparılan mübarizədə Simayunun ətrafındakı adamlardan bəzisi öldürüldü, bəzisi isə ələ keçirildi. Şamxal sultanın qulamlarından Cəmiş adlı birisi Simayunu öldürücü nizə zərbəsi ilə yaralayaraq ələ keçirdi. Qəzvinə gətirilən Simayun islam dinini qəbul etmədiyi üçün Qəhqəhə qalasında zindana salındı [bax: 195, 202-203]. Bu yürüşdən sonra Şamxal sultan Çərkəz yenə Şəkiyə qayıdaraq öz vəzifəsini icra etdi. I Şah Təhmasibin ölümündən sonra o, Heydər Mirzəni öldürmək yolu ilə II Şah İsmayılın hakimiyyətə başına keçməsinə yardım göstərdi. II Şah İsmayılın vəfat etdiyi dövrdə isə Şamxal sultan Çərkəz öz ordusu ilə Qəzvin şəhərində olmuş və hakimiyyəti müvəqqəti idarə edən Pərixan xanımınla əməkdaşlıq etmişdir [255, 17]. 1578-ci ilin fevralında Məhəmməd Xudabəndənin şah seçilməsinə kimi o, Şəki vilayətinin hakimi vəzifəsini tutmuşdu [bax: 195, 451]. Lakin 1578-ci il fevralın 12-də şahın göstərişi ilə Şamxal sultan Əmiraslan xan tərəfindən Qəzvin şəhəri yaxınlığındakı Şenten adlı yerdə qətlə yetirildi. Onun yerinə İsa xan yenidən Şəki hakimi təyin olundu.

İsa xan Gürcünün yenidən Şəkidə hakim olması barədə İsgəndər bəy Münşi yazır ki, II Şah İsmayılın vəfatından sonra hakimi

müyyəyə gətirilən Şah Məhəmməd Xudabəndə Şəki hakimi Şamxal sultanın və bacısı Pərixan xanımın qətlinə fərmən verər və dövlət aparatında yeni vəzifə bölgüsü aparır. Həmin bölgü əsasında Şəki vilayətinin idarəsi yenidən İsa xan Gürcüyə verilir [bax: 195, 455-456].

1578-ci ilin yayında Osmanlı sultanı III Murad Amasya sülhünün şərtlərini pozaraq Azərbaycan Səfəvi dövlətinə qarşı müharibəyə başladı. Mustafa Lələ paşanın rəhbərliyi altında yüz minlik Osmanlı ordusu Çıldır döyüşündə Səfəvi ordusunu məğlub edərək avqustun 24-də Tiflisi, sonra isə həm də Qorini ələ keçirdi. Zəgəm və Geram hakimi də Osmanlılara tabe oldu. Gürcüstan Osmanlı tərəfindən işğal edildikdən sonra Şəki hakimi İsa xan öz mülkünü tərk edərək Səfəvilərin sarayına getdi [154, 147]. Sentyabrın 10-da Osmanlı ordusu Qanıx döyüşündə Səfəvi ordusunu məğlub etdi. Osmanlı ordusu Şəkini gürcü Aleksandrın onlara yardımı ilə ələ keçirə bildi. Şəki Osmanlı ordusu tərəfindən tutulduqdan sonra Aleksandrın oğlu *İrakli (Erekli Mirzə)* ilk sancaqbəyi təyin olundu [bax: 195, 473; 404, 299]. Lakin onun sancaq bəyliyi uzun müddət davam etmədi. Sentyabrın sonlarında Mustafa Lələ paşa Ərəşdə olan zaman Şəki ölkəsinin sabiq hakiminin (Şamxal sultan Çərkəz - red.) *Mirzə Əmər* adlı oğlu bir neçə yüz nəfər dəstəsi ilə onun hüzuruna gələrək müəyyən dilləkdə bulununca *Şəki sancaqlığı* ona həvalə olundu [404, 299].

Şirvan tutulduqdan sonra Mustafa paşa Şamaxıda Osmanlı sərkərdələrinin şurasını çağırtdı. Burada ölkədə sultan hakimiyyətini möhkəmləndirmək üçün tədbirlər müzakirə olundu. Şirvanda Osmanlı hərbi-inzibati idarə sistemi təbiiq edildi. Şirvan sancaqlıqlarından ibarət olan iki vilayətə – Şamaxı və Dərbənd bəylərbəyiliklərinə bölündü. Bu zaman Şəki sancağı Şamaxı bəylərbəyliyinə daxil oldu [154, 150]. Şirvan sərdarı təyin olunan Osman paşa Şirvanşahlar dövründə keçmiş Şəki hakimlərinin nəslindən olan Mirzə Əmər Şəki sancaqbəyi kimi saxladı [404, 303]. 1584-cü il mayın 5-də Osmanlı sultanının Şəki və Dərbənd üzərindən Bakıya və Özbək xanına göndərdiyi məktubu çatdıracaq iki qapıcı ilə bağlı verilmiş hökmdə Şirvan sancaqbəyilərinin adı öz əksini tapmışdır. Bu hökmdən bəlli olur ki, həmin vaxt Şəki sancaqbəyi *Şahmir xan* olmuşdur [404, 304].

Səfiqulunun məsləhəti əsasında həyata keçirinsilər [bax: 255, 16].

Səfəvi hökmdarı Şah Süleyman (1666-1694) tərəfindən 1691-ci ilin aprelində Şəki ilə bağlı verilmiş fərmandan görünür ki, hələ Şah Səfinin hakimiyyəti dövründən etibarən Şəki ölkəsi və onun tabeliyində olan Danqı, Qax və Meşəbaşı məntəqələrinin məlikliyi vəzifəsi uzun müddət Davud bəyin qardaşı *Məlik Səfiqulu*ya tapşırılmışdır. O, vəfat etdikdən sonra Həsən adlı şəxs Şəkiyə məlik təyin olunmuşdur. Lakin 1691-ci ildə *Məlik Səfiqulun* oğlu *Səfərqulu* Şəki və onun tabeliyində olan yerlərin məlikliyi vəzifəsini öz ixtiyarına keçirməyə çalışmış, nəhayət, bu barədə Şah Süleymanın fərmanını əldə etmişdir. Fərmandan görünür ki, Şəki ölkəsinin bəzi sahibləri və rəiyyətləri adından müəyyən akt düzəldilmiş, həmin kollektiv sənədi Şəki ölkəsi hakimi və kələntərinin, habelə Şirvan bəylərbəyi, şəriət icraçısı və şeyxülislamının təsdiqindən keçirmişdir. Sonra Səfərqulu həmin kollektiv sənədi Şah Süleymana təqdim etmiş və Şəkiyə məlik təyin olunduğu təqdirdə mərkəzi hökumətin "xasseyi-şərifə" adlanan idarəsinə peşkəş qaydası ilə yüz tümən ödəyəcəyinə söz vermişdir [bax: 255, 30-31].

Şah Süleymanın bəhs olunan fərmanından məlum olur ki, XVII əsrin 90-cı illərində Şəkiddə *Allahqulu* Sultan adlı şəxs hakim olmuş, Mürşüdqulu bəy adlı digər şəxs isə Şəkinin kələntəri vəzifəsində işləyirmiş. Buradan belə nəticə çıxır ki, mərkəzi hökumət tərəfindən Şəki ölkəsinə həm hakim, həm məlik, həm də kələntər təyin olunurdu. Bütün ölkənin məlikliyi vəzifəsindən əlavə, ölkəyə daxil olan ayrı-ayrı kəndlər üçün də kiçik "məliklər" təyin edilirmiş. Kəndlilər müxtəlif vergilərlə yanaşı, məliklik rüsumu da ödəyirdilər [255, 31].

Şah Sultan Hüseynin Şəki ilə bağlı 1701-ci il avqust tarixli fərmanındakı izahatdan görünür ki, Şah Süleymanın fərmanı ilə *Səfərqulu* Şəki ölkəsi və ona tabeliyində olan məntəqələrin məlikliyi təyin edilmiş və ömrünün sonunadək həmin vəzifədə qalmışdır. Məlik Səfərqulu vəfat etdikdən sonra Şəki ölkəsi və onun tabeliyində olan məntəqələrin məlikliyi vəzifəsi yenidən *Məlik Həsənə* tapşırılmışdır [255, 31]. Lakin tezliklə məlik Həsən öz qəddarlığı və zülmkarlığı ilə Şəki əhalisini cana doydurdu. 1700-cü ilin əvvəlində Şəki rəiyyətlərinin nümayəndələri, habelə mahal ağsaqqalları

və kətxudaları ali divana gedərək məlik Həsənin əhalidən zorla 3 min tümən Təbriz pulu məbləğində əlavə vergi yığması haqqında şikayət etdilər. Həmin şikayətlə əlaqədar ali divan vəzirinin işçisi olan Mirzə Əlyar xüsusi tapşırıqla Şəkiyə göndərilmişdir. Mirzə Əlyar yerli nümayəndələrlə birlikdə Şəki məlikliyi Həsəni Qarabağ və Kaxet bəylərbəyinin yanına aparmağa və onun qanundankənar işlərini yoxlatmağa nail olmuşdur [254, 17-18]. Məlik Həsən vəzifədən kənar edildikdən sonra Məlik Səfərqulun oğlu *Məhəmməd xan bəy* Şəki ölkəsinə məlik təyin edilmişdir [255, 31] [bax: *bölmənin sonu, sənəd 4*].

Həmin dövrdə Şəki əhalisindən 500 əşrəfi məbləğində "peşkəş" adlanan vergi pulu və 100 tümən məbləğində iltizam pulu yığılırdı. Görünür, müəyyən dövlət qulluqçusunun dəyişdirilməsini və ya onun qanundankənar işlərinin yoxlanılmasını tələb edən adamlardan ayrı-ayrı adlar altında pul yığılırdı. Peşkəş adı ilə toplanan pullar şah xəzinəsinə, iltizam adı ilə müəyyən edilən pul isə münafiqəni həll edən adama verirdi [254, 18].

Bələliklə, XVII əsrdə Səfəvi şahlarının Şəki ölkəsi ilə bağlı vermiş olduqları fərmanlardan aydın olur ki, Şəki hakimi Şahmir xandan sonra oranın hakimləri Cəyirli Məhəmməd Sultan, Aslan Sultan, Məlik Səfiqulu, Məlik Səfərqulu, Məlik Həsən və Məlik Məhəmməd xan bəy olmuşdur.

XVII əsrdə Azərbaycan Səfəvi hökmdarlarının Şəki ölkəsi ilə bağlı fərmanları və hökmləri burada ictimai-iqtisadi vəziyyəti öyrənmək üçün əvəzsiz mənbədir. Səfəvi şahlarının Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Şəki ölkəsində əhalinin vəziyyəti, yerli hakimlərin yeritdiyi iqtisadi siyasət, əhalidən toplanılan vergilər barədə fərmanlarda öz əksini tapmış məlumatlar mühüm əhəmiyyət daşıyır.

2.3.4. Şəki Səfəvi imperiyasının tənzümlü dövründə

Tərkibinə bir çox ölkələrin daxil olduğu Azərbaycan Səfəvi imperiyası XVIII əsrin əvvəllərində iqtisadi və siyasi cəhətdən çox zəifləmişdi. Şah, saray əyanları və dövlət məmurları boşalmış dövlət xəzinəsini doldurmağın yeganə yolunu vergi və mükəlləfiyyətlərin sayını, həcmi artırmaqda gördüdlər. Bu məqsədlə onlar ye-

ni-yeni vergi növləri "ixtira" edir, vergi toplamaq üsulunu daha da sərbəstləşdirirdilər. Şah Sultan Hüseyin (1694-1722) 1699-cu ildə vergi sistemini "qaydaya" salmaq məqsədilə 15 yaşına çatmış hər kəsin siyahıya alınması barədə əmr verdi. Əhalinin var-dövləti və əmlakı da siyahıya alındı. Vergi alınmalı bütün obyektlər, tacirlər və sənətkarlar da siyahıya alındılar. Yeni vergilər də tətbiq olundu [569, 20].

Siyahıyaalma üç il – 1699-cu ildən 1702-ci ilədək davam etdi. Siyahıya daxil edilən şəxslərdən əlavə olaraq yeni vergilər tələb olundu. Tezliklə şahın vergi toplayanları əhalidən yeni qayda üzrə üçillik vergi yığımağa başladılar.

XVIII əsrin əvvəllərində, təqribən 1700-1703-cü illərdə Azərbaycanda, xüsusilə Şirvanda keçən quraqlıq özü ilə dəhşətli aclıq gətirmişdi. Bu işə bahalıq, bazarlarda qiymətlərin bir neçə dəfə artmasına səbəb olmuşdu [132, 380].

Feodal istismarının həddini aşması, Səfəvi dövlətinin bir çox yerlərində olduğu kimi Azərbaycanda da şah üsuli-idarəsinə və yerli feodallar əleyhinə üsyanların baş verməsinə səbəb oldu. XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanda ilk üsyan 1707-ci ildə Şəki-Balakən bölgəsində alovlandı. Üsyan qaldıran carlılar heç də vergilərin ağırlığından üsyan qaldırmamışdılar. Məsələn burasındadır ki, onlar, ümumiyyətlə, vergilərdən azad idilər və dövlət sərhədlərini qorumaq vəzifəsini yerinə yetirir, buna görə xəzinədən məvacib alırdılar. Mərkəzi hakimiyyət zəiflədiyindən onlar məvacibi vaxtılı-vaxtında ala bilmirdilər və ona görə qəzəblənmişdilər. Tezliklə qonşu kəndlərin əhalisi, o cümlədən saxurlar da üsyana qoşuldu. Üsyançılara qarşı mübarizə üçün şah Kaxet hakimi İmamqulu xanı göndərdi. Cəza dəstələri Car kəndini talan edib yandırdılar [618, 182]. 1711-ci ildə Car camaatı yenidən silaha əl atdı. Car üsyançılarına Ərəş hakimi Əli Sultan başçılıq edirdi.

Tezliklə carlılar şirvanlılarla birləşib, böyük bir dəstə yaratdılar. Çox keçməmiş şəkiliblər və Gəncə ətrafındakı kəndlərin əli silah tutan əhalisi də onlara qoşuldu. Silahlanmış xalq kütləsi Şamaxı, Gəncə, Qazax, Ağstafa, Şəmşəddil, Şəmkir şəhərlərinə basqın edərkən Bərdə şəhərinə kimi gedib çatmışdı. Onlar yolboyu qarşılarına çıxan hər hansı feodal malikanəsini qarət edib yandırdılar. Üsyançıların

qarşısını almaq məqsədilə şah hökuməti yerli hakimlərlə qüvvələrini səfərbərliyə almağı əmr etdi. Lakin üsyanın öhdəsindən gəlmək mümkün olmur, əksinə, qoşunlar özləri məğlub olurdular [bax: 569, 24].

Şirvan bəylərbəyi Həsənəli xan üsyançıların gözlənilən hücumunun qarşısını almaq üçün 15 minlik qoşunla onları qarşısına çıxdı. Şəki mahalında baş vermiş toqquşmada Şirvan bəylərbəyinin qoşunu məğlub olub geri oturduldu. Qarabağ bəylərbəyi Uğurlu xan və Şəki hakimi KİÇİK xan da üsyanı yatırmaq üçün heç nə edə bilmədi. Döyüş meydanında Şirvan bəylərbəyi Həsənəli xanın özü də qətlə yetirildi. Şəki hakimi KİÇİK xan vuruşma zamanı həlak oldu [499, 18]. Üsyançıların hücumunun qarşısını ala bilməyən Gəncəli Uğurlu xan qalaya çəkilərək canını xilas edə bildi.

Yalnız Gəncə və İrəvan xanlarının birləşmiş qüvvələri 1721-ci ilin payızında üsyançıların öhdəsindən gəldi [bax: 708, 77-89]. Ancaq hökumət qoşunları üsyançıları tamamilə darmadağın edə bilmədi. Yenedən qüvvə toplayan üsyançılar 1722-ci ilin aprelində Gəncəni mühasirəyə aldılar və yalnız o zaman Səfəvi dövlətinin sərkərdəsi Məhəmmədqulu xanın (Kaxet hakimi Konstantin) şəhərdəki Səfəvi qarnizonuna yardım gəldiyini görüb geri çəkildilər [bax: 569, 31].

Məlumdur ki, Səfəvi dövlətinin zəifləməsindən istifadə edən Rusiya çarı I Pyotr bu dövlətin ərazilərini zəbt etməkdən ötrü 1722-ci ilin yayında 100 minlik ordu ilə cənuba yürüş etdi. Lakin çar Dərbəndi ələ keçirsə də, Osmanlı dövlətinin kəskin etirazı və bir sıra digər beynəlxalq səbəblər üzündən ordunun əsas qüvvələri ilə Rusiyaya qayıtmalı oldu. O, hərbi-dəniz ekspedisiyaları göndərmək yolu ilə Xəzər çarısının ərazilərini ələ keçirməsinə davam etdirdi.

Başlıca rəqibi Rusiyanın cənuba doğru irəliləməsinin qarşısını almaq üçün Osmanlı sultanı III Əhməd də öz qoşunlarını Səfəvi ərazilərinə göndərdi. 1723-cü ilin iyununda osmanlı ordusu Tiflisi döyüşsüz ələ keçirdi. İki imperiya qoşunlarının eyni regionda hərbi əməliyyatlar aparması onlar arasında müharibə təhlükəsi yaradırdı. İsvəçdə uzun sürən qanlı müharibəni yenidən bitirmiş I Pyotr 1711-ci ildə Prut çayı sahilində ağır zərbə aldığı üçün Osmanlı ordusu ilə yenedən qarşılaşmaqdan çəkinirdi və buna görə də Türkiyə ilə Səfəvi mülklərini bölüşdürmək haqqında razılığa gəldi. 1724-cü il iyu-

nun 12 (23)-də İstanbula bağlanmış müqaviləyə görə Osmanlı dövləti Dərbənddən tutmuş Astrabada qədər ensiz Xəzəryanı zolağın Rusiyaya keçməsi ilə razılaşırdı. Eyni zamanda Rusiya da Şərqi Gürcüstanın, Azərbaycan ərazisinin əksər hissəsinin, o cümlədən İrəvan, Naxçıvan, Ordubad, Qarabağ, Gəncə, Təbriz, Mərgənd, Marağa, Urmiya, Çors və Salmas, habelə Qərbi İran ərazilərinin (Həmədan, Qum və s.) Osmanlı dövləti tərəfindən tutulmasına etiraz etmirdi. Dənizkənarı hissəsi Rusiyaya keçən Şirvanın qalan ərazisi Türkiyənin himayəsi altında olan xanlıq elan edilirdi. Şəki, Qax və Car hakimləri də Osmanlı vassalları hesab olunurdu [bax: 264].

Lakin Azərbaycanda Rusiya və Osmanlı hakimiyyəti çox çəkmədi. 1726-cı ildə şah II Təhmasibə qoşulan Nadir Əfşarın say-ları nəticəsində Səfəvi dövlətinin ərazisi tədricən xarici işğalçılardan təmizləndi. 1729-cu ildə İsfahani alıb əfqanları Səfəvi ərazilərindən tamamilə qovduqdan sonra Nadir osmanlılarla müharibəyə başladı və tez bir zamanda İranın qərb vilayətlərini və Azərbaycanın cənubunu azad etdi. 1732-ci il 21 yanvar Rəşt müqaviləsi ilə isə Rusiya Kürdən cənubdakı Xəzərsahili əraziləri Səfəvilərə qaytardı.

1734-cü ilin yayında Arazi keçən Nadir Şamaxını döyüşsüz tutdu. Şirvan hakimi qazıqumuqlu Surxay xan Dağıstana qaçdı. Nadir sentyabrın ortalarında Dağıstana tərəf irəlilədi. Qumuq qalası yanında Surxay xanı məğlubıyyəyə uğratdı və sonuncu Avaristana qaçdı [343, 261-262]. Qış aylarında Avaristana getməyin çətinliyini anlayaraq Nadir Qutqaşen-Qəbələ marşrutu ilə Azərbaycana döndü və Gəncəni mühasirəyə aldı. 1735-ci ildə demək olar ki, bütün Şimali Azərbaycan Nadirin nəzarəti altına keçdi.

Gəncənin mühasirəsi uzun çəkdiyindən Nadir ordunu saxlamaq üçün tələb olunan maddi ehtiyacı yerli əhalinin hesabına doldurmağa çalışırdı. Nadirin Şəkinin Biləcik kəndində "qəddarcasına və haqsızlıqla" yığdığı xərac əhalini ona qarşı qaldırdı. Camıx, Tala və başqa yerlərdən köməyə dəstələr qoşuldu [713, 19]. Şəki yaxınlığında başlanan üsyana tezliklə ətraf kəndlərin, o cümlədən Carın və Taların da qoşulması Nadirdə narahatçılıq doğurdu. Buna görə də o, Car-Taların üzərinə ordu göndərdi və çox çətinliklə yalnız 1735-ci il yanvarın ortalarında Car üsyançıları məğlubıyyəyə uğradıldı [250, 28].

Fəsil 2-yə əlavələr

СƏНƏДЛƏРİN АЗƏРБАЙҤАН ДИЛИНƏ ТƏРҤУМƏ
ОЛУНМУШ МƏТН

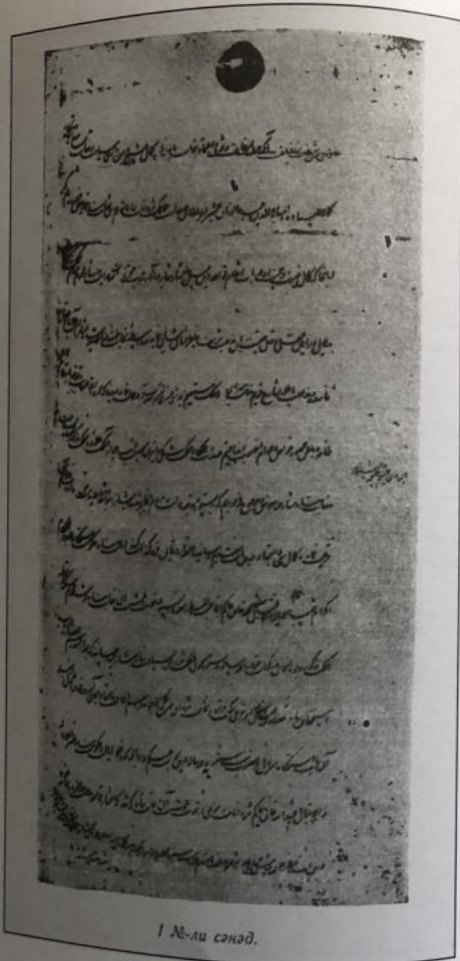
1 №-ли сənəd. Шəки өлкəсинин сəдрлији вəзифəsi һаqqында. I Шаһ Тəһмасибин фарманы.
Фарман 1550-чи илин сентябр айында верилмишдир.
Оригинал.
Өлчүсү: 32 см×58 см.
Күрүстән ССР ЕА Əлжамалары институту, фонд Р., иш № 1.

Мөһүр: 1. Јухары һиссədə: «Аллаһ, Мəһəммəd, Əли».
2. Ортада: «Шаһи вилајəтин гулу Тəһмасиб».
3. һашијədə: «Əли илə влэгəси Јаһши олмајан һэр һансы адамы, ким олурса-олсун, мən севмэјирəm. Һэр кəs ки, онун гапысы саршысында торпаг кими дејилсə, мələјкə олса белə, онун башына торпаг элэнсин».

Мүбарək фарман нүфуз шəрафинə чатды. О һагда ки, ағалыг вə нəгиблијин панаһи, садарəт бусатлы, сєјидлик, нəгиблик вə етигадда мүкəммəл олан Мир Султан ады илə шəһрəт тапмыш Əбдуррəзағын там шиəлији вə диндарлығна биз мүбарək шаһын һəддөн артыг етибар вə етинад бəслəдијинə көрə, Ширван өлкəлєринин сəдрлијини бütүнүклə о нəгиблик панаһына ташпырмышыг ки, аядын дин гајдаларынын дүзкүн һəјата кечирилмэсинə вə мүдафиə олунан имамларын (онларын һамысына влалаһын салаваты олсун) дүзкүн тəригəтинин ајин вə ан'энəлєринин јазмаға там гејрəт вə шəрəф һисси илə јанашдығы үчүн гејд олунан олканин бütүн адамларыны дүзкүн јола рəһбэрлик етмəгə чалышыны. Дүшүнчə вə рəвајəтə əвасланан дəлиллэр вə сүбүтларла бу мүғəддєс тəригəтин һəгигəтини онларын нəзəринə чатдырсын, јолдан азымыш күнаһкар тəбэгəнини ничат васитəси оларат онлары чүрүк эгидлэр

64

Сənəd 1. Шəки өлкəсинин сəдрлији вəзифəsi һаqqында Шаһ Тəһмасибин фарманы



1 №-ли сənəd.

Sənəd 1-in davamı

5 №-ли сənəd. Киш, Нуху və Шәкәрәнд кәндләринин тијул верилмәси һаггында Ширван бәйләрбәјис Хосров ханын һөкмү.

Һөкм 1646-чы илик ијун ајында верилмишдир.

Орижинал.

Өлчү: 15 см × 32 см.

Азәрбајҹан ССР Елмәләр Академијасы Республика Әлҹамалары фонду.

Инва. № һ-29

5428

Јүксәк һөкм верилди о һагда ки, күнәш гәдәр јүксәк олан [шаһын] 1043-чү илин сәфәр ајы тарихли дүңја итаәт етмәли һөкмүнә әсасән өтән тхағујилин 8-чи ајынын башланғычындан етибарән ашағыда адлары гејд олунан маһалын:

Киш кәнди, Нуху кәнди, Шәкәрәнд кәнди.

3 түмән Тәбриз пулу мәбләғиндән ибарәт веркиләр мәчмуу, истәр чох вә истәрсә дә азлығына бағлы олмадан, һислән-нәсилә вә архадан архаја кечмәк шәрти илә Шәки маһалы тијулдарларынын тијулундан дәјишдириләрәк азад едилмиш, уча вә јүксәк рүтбәли Мәлик Сәфиғулијә вә онун әмисноғлу Бајдар бәјә тапшырылмыш вә мейрибанлығыла мәрһәмәт олунмушдир. Инди исә гејд олунан маһалын мәдики уча вә јүксәк рүтбәли Мәлик Сәфиғулу али дивана кәләрәк јүксәк гол чәкилмәсини хаһиш етмишдир. Буна әсасән гәрар вердик ки, оранын һаким вә тијулдары күнәш гәдәр јүксәк [шаһын] дүңја итаәт етмәли һөкмүндә кәстәрилдији гәрар үзрә тәдбирләр көрүб гејд олунан маһала гарышмасынлар. Јухарыда јазымыш мәбләғин әвәзини күнәш шүалы [шаһын] дүңја итаәт етмәли һөкмүнә ујғун оларағ әзәмәтли диван ишчиләриндән тәләб етсинләр. Бу һагда кәстәриш верилдијини билсинләр.

Јазылы: 1056-чы илик чүмадишүл-әввәл ајында.

Мәһур изи: «Алаһын дүтғу сәһилә оларса, Хосров дәрһаһын бәјәнлимишләриндән олар. 1055».

69

Sənəd 2. Kiş, Nuxa və Şəkərənd kəndlərinin tiyul verilməsi haqqında Şirvan bəylərbəyi Xosrov xanın hökmü

نمره ۵

حکم خسرو خان بیگلربیگی شروان

سال ۱۶۶۶ م.

حکم عالی شد آنکه چون حسب الحکم جهانمطاع آفتاب ارتفاع که بتاريخ شهر
سفر سنه ۱۰۴۳ شرف صدور یافته از ابتداء هشتماهه تقابلی ثیل سابق مبلغ سه
تومان تبریزی جمع محال مذکوره ذیل خواه زیاد وخواه کم بوده باشد بمعانی ووسائل

قریه کیش قریه نخو قریه شرکت

رفت و معالی پناهان ملک صفی قلی و پایدار عمو زاده مشارالیه نسلا بعد نسل
عقباً بعد عقب از قبول تولدادر محال شکی تقییر داده شفقت و مرحمت شده و در اینصورت
رفت و معالی پناه ملک صفی قلی محال مذکور بدیوان عالی آمده استعاضای انشاء
عالی نمود بنابراین مقرر نمودیم که بموجبی که حسب الحکم جهانمطاع آفتاب ارتفاع
مقرر شده حاکم و تیولداران آنجا بدان عمل نموده منخل در محال مذکور نسانته عوشر
مبلغ مذکور موافق حکم جهانمطاع خورشید شعاع از دیوانیان عظام طلب نمایند. فرین
باب قنغن دانند.

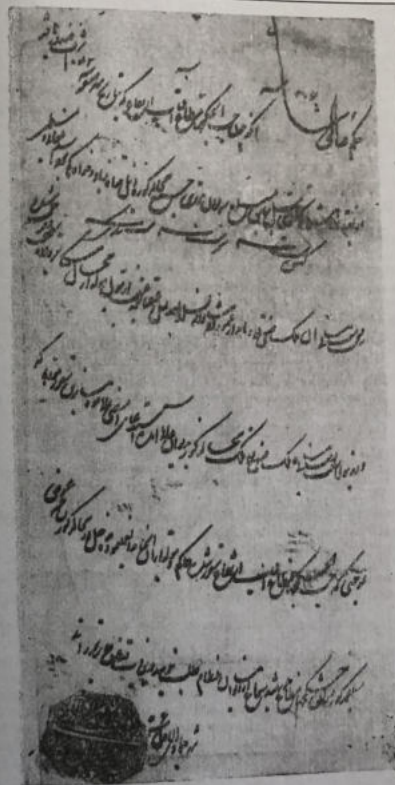
تحریر: فی شهر جمادیالاول سنه ۱۰۵۶

نقش مهر: بود لطفالهی پاتو همراه

شود خسرو زریقولان فرگاه ۱۰۵۵

131

Sənəd 2-nin davamı



5 №-ли сənəd.

132

Sənəd 2-nin davamı

6 №-li sənəd. Şəki rəiyyətlərinin ərizəsi və II Şah Abb-
basın hökümü.
Hökü 1650-ci ildə dekabr ayında verilməmişdir.
Orijinal.
Əlqə: 16,7 sm x 29,8 sm.
Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Respublika Ələz-
xanlar fondy.
İnv. № b-21
8927

O [Allah]

Ən kiçik duacılar olan Şəki əlkəsi rəiyyətlərinin əri-
zəsi.

Ərzə jətişən ən jüksək məğama çatdırılıyır ki, Şəki
həkim, əmirliyin pənahı Abbəsgulu Sultan bu joxsulların
mülkü olan gışlağı ətrafı çamaəta içarəyə verərək onun
gışlağbaşısını özü mənim səjir. Xəhiş olunur o hağda ki,
ən jeyirxah şahın başına təsəddüq olarağ rəimkənüllükdə
ədalət həküm versinlər, ta ki, gejd edilən əmirlik pənahı
bu joxsulların mülkü olan həmin gışlağa qarışma jarağ
imkan versin ki, özümüz istənilən adama içarəyə verib, onun
gışlağbaşısını da özümüz əldə edəq. İshərə edilmiş
[şəxs] bu joxsulların mülkü olan gışlağa qarışması ki,
axlaqın və pejğəmbərin jənyində o, düzkün iş səjilməyir. Jük-
sək [şahın] kəstərşin əsas kəstərşindir.

O [Allah]

Nəzərə çatdırılmış gejdlər əsasında oranın həkimini
adına mübarək həkü jəzsinlər. Bağlandı.

Məhur imz: «Şahın vələjətin gulu İkinçi Abbəsg. Jüksək
divanının müsaəddə məhurü.»

Dünjə itaət etməli həkü verildi o hağda ki, əmirliyin
pənahı, zinoətli əmirlik olan Şəkinin həkimini Abbəsgulu
Sultan rəiyyətlərin gışlağ mülkü ətrafına dolanma jarağ
gəjələdi kənar həc bür adəmin onların gışlağında mənzil
və məskən salıb gışlamasına imkan verməsin. Rəiyyətlərin
soruğ-sualı səbəb əlaə jəkiətindən çəkinisin. Oradağı bəj-
lərbəji vəkillərinin əhdəsinə düşür ki, rəiyyətlərə jərdim
kəstərərək gejd olunan əmirlik pənahına həkümə tabe olmağat
və ədalət jəjətiməg imkanı verməsinlər.

Jəzmidən: 1061-ci ildə məhərrəmül-həram ayında.

76

Sənəd 3. Şəki rəiyyətlərinin ərizəsi və II Şah Abbəsin hökümü

نمبر 6

عریضه رعایای شکی و حکم شاه عباس ثانی

سال 1150 م.

هو

عریضه دأئت کمتربن دما گویمان رعایاه الکاھ شکی. یئروه عرض میرسانتد که
امارت پناه عباسقلی سلطان حاکم شکی قشلاقی که ملک اینتقیران است بجماعت اطرافش
باجاره داده قشلاق باشی انرا خود تصرف مینماید استماعا آنکه بتصدیق فریق مبارک نواب
اشرف حکم عدالت شفقت فرمایند که امارت که پناه مزبور دخل در قشلاق مزبور که
ملک این قشقران است ننموده گذارد که خود بهره خوادم باجاره داده قشلاق باشی
انرا خود ما در یافت نمایم و موسی الیه دخل در قشلاق ملک این قشقران ننماید که
عدالله و متد رسول الله اقتناع نمیشود امره الاطعی.

...

هو

حکم اشرف بقیود که اعلام شد باسم حاکم انجا قلمی نمایند. صم شد.

...

هو

نقش مهر: «بنده شاه ولایت عباس ثانی»

«مهر مسوده دیوان اطعی»

حکم جهانمطاع شد آنکه امارت پناه زین لاماره عباسقلی سلطان حاکم شکی
بیرامون قشلاق رعایا تگردید نگذار که احدی بخلاف شرح قشلاق ایشانرا
منزل و مسکن ننموده قشلاقی نمایند و از شکایت رعایا که موجب باز خواست
اندیشه نمایند بمهده و کلاه بیگلربیگی انجا که امداد رعایا ننموده مجال ترمد و تخلف
امارت پناه مزبور از حکم ننمند.

تحریر شد.

شهر محرم الحرام 1061

6 №-li sənədin arxasında gejdlər:

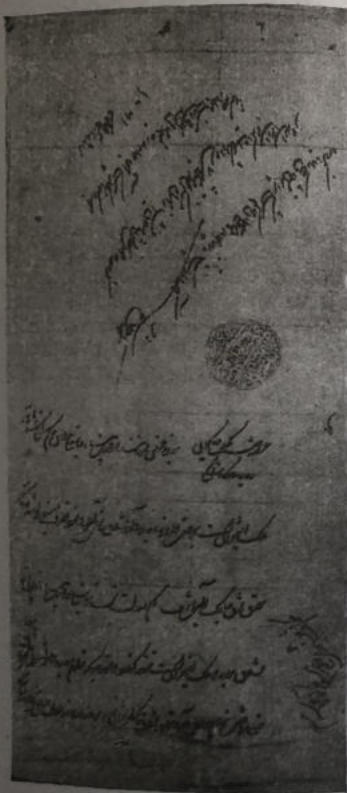
1 - نقش مهر: «خليفة سلطان الحسين»

2 - نقش مهر: «دارد امید شاه رعیت محمد مهدی»

3 - نقش مهر: «عبده عزیز آل محمد»

133

Sənəd 3-ün davamı



134

6 №-ли сənəd.

Sənəd 3-ün davamı

9 №-ли сənəd. Şəki өлкәсинин маликәция вәзифәси һаqqында II Шаһ Сәфинин (Шаһ Сүлейман) фәрманы. Фәрман 1691-чи илин апрел аяһында верилмишдир. Оригинал.
Өлчү: 65 см × 25,5 см.
Азәрбајжан ССР Елмәр Академиясы Республика Әлјазмалары фонду.
Ив. № һ-33

5389

О, пак аллаһдыр.
Һакимијјәт аллаһа мәхсусдур.
Мәһәммәд, Әли.

Мөһүр изи: «Сүлейман дин падишаһнын гулдур».

Уғурлу фәрман һәјата кечирилмәк шәрәфинә чатды о һагда ки, бу заман Шәкинин кечмиш мәлики, рәһмәтлик Мәлик Сәфигулууну оғлу, али вә жүксәк рутбәли Мәлик Сәфәргулу, Шәки өлкәсинин бир дәстә боничә саһибләри, рәијјәтләри, гејд олунан өлкәнин һакими Аллаһгулу Султан, Кәләнтәри Мүршүдгулу бәј, һабелә Ширваннн жүксәк рутбәли бәјларбәјиси, шәриәт ичрачысы вә шејхүлислам һанби тәрәфиндән тәсдиғ олумуш бир тәвәғенәмә һүзүра тәғдим етди. Орада дејиләр ки, онун (Мәлик Сәфәргулуунун) хош рәфтарындан разыдырлар вә [ону] мәликлијә гәбул едилрәк. Кечмишдә мәлик олмуш Мәлик Һәсән дә гејд олунан шәхсин мәликлијинә разы олдуғуну билдирәрәк исте'фаја чыхмишдыр. [Тәвәғенәмәни] тәғдим етмәклә бирликдә пешкәш гајдасы илә хәссәји-шәрифә идарәсинә јүз түмән мәбләғиндә пул өдәмәји өһдәјә көтүрәрәк ән шәрәфли [шаһын] јазылы сурәтдә ичазә вермәсини рича етдиләр. Гејд олунан жүксәк рутбәли һағгында шаһа ләјиг мөһрибанлығ бәсләнилмәсинә әсасән, илан илинин башланғычындан етибарән Шәки вә онун табелијиндә олан јерләрин мәликлијини, гејд едилән Мәлик Һәсәни дәјишмәклә, һәмни жүксәк рутбәлијә (Сәфәргулуја) әсиркәмәдән мәрһәмәт бујурдуг вә бағышладығ ки, боничә саһибләри вә рәијјәтләрин алтында дөрд һиссәси Мәлик Һәсәнин мәликлији илә разы олмајыб ону өз мәликләри кими гәбул етдикләри тәғдирдә, һәмни вәзифәдә фәалијәтә башласын вә онун гајдаларыны һәјата кечирсин. Гејд олунан өлкәнин кичик рутбәли мәликләри, ағсаггаллары вә кәндхудалары һәмни жүксәк рутбәлини өз мәлик вә ағсаггаллары һесаб едәрәк онун сөзүндән, рәијјәтләрин вә олаалтыларыни рифаһ вә асајишинә сәбәб олан дәјәрли мәсләһәтләриндән кәнара чыхмајарағ, јухарыда ады чәкилан ишин рүсүмуну һәмни вилајәтдә кечмиш мәликләр һағгында мә'мул олмуш богајда әсасында гејд едилән шәхс һағгында һәјата кечириб богајда

73

Sənəd 4. Şəki ölkəsinin mülkiyyəti vəzifəsi haqqında II Şah Səfinin (Şah Süleyman) fərmanı

јун гачырманьялар. Гејд олунаи јуксак рутбалинин вазифеси нса ондан ибарәтдир ки, јуксак шанлы јарадычынын дәржа-
лынын тапшырылмыш ничиләри олан рәијјәтләр вә жүнаһсыз
адамларла мүмкүн гәдәр јахшы рафтар едәрәк елә тәдбирләр
көрсүн ки, мүбарәк вә уғурлу вүчуд (шаһ) үчүн хејир-дуа
ада олунсун. Бу көстәриши һәјата кечириб һәр ил јени һөкм
талаб етмәсинләр. Ичазәнама ән шәриф, ән пак вә мүбарәк
јуксак [шаһын] һәгиги, уча, е'тибарлы мөһүрү ила зинәтләниб,
бәзәдиләдикән сонра ону, е'тибарлы сајараг е'тимад етсинләр
вә өзләрини вәзифәдар билсинләр.

Јазылды: 1102-чи илин шә'бан ајында.

نمبره ۶

فرمان شاه صفی ثانی (شاه سلیمان)

سال ۱۶۱۱ م.

هو الله سبحانه

الملك لله

یا محمد یا علی

كلامك - «حسبی الله»

نقش مهر: وسط - «بنده شاه صفی ثانی سلیمان است»

حاشیه - «جانب هرکه با علی نه نکوست

هرکه کویاش من ندارم دوست

هرکه چون خاک نیست پردراو

گر فرشته است خاک بر سراو»

فرمان همایون شرف نفاذ یافت آنکه چون درینوقت رخصت و معالی پناه ملک
سفر قلی ولد مرحوم ملک صفی قلی ملک سابق شکی محضری بجهت جمعی از ارباب
پنیجه و رعایاه الکاه شکی که بتصنیق الله قلی سلطان حاکم الکاه مزبور و مرشد قلی
بیگ کلانتر و عالیجاه بیگلربیگی و متصدی شریعات و نایب شیخ الاسلام شیروان رسیده
مشعر برآنکه از حسن سلوک او راضی اند و بملکی خود قبول دارند و ملک حسن ملک
سابق اظهار راضی شدن بملکی مشارالیه و استعفا نموده ابراز و مبلغ یکصد تومان
بمیخه پیشکش سرکار خاصه شریفه قبول و استعفا پروانجه اشرف نمودند. بنا
برشفقت شاهانه دربار هر رخصت پناه مشارالیه ثقیقت و مرحمت فرموده
و ثواب و ایتتیمبر ملک حسن مزبور برفعت پناه مشارالیه ثقیقت و مرحمت فرموده
ارزانی داشتیم که هرگاه چهار دانگ ارباب پنیجه و رعایا بملکی ملک حسن راضی
نبوده او را بملکی خود قبول داشته راضی باشند بامر مزبور و لوازم آن قیام و اقدام
نمایند ملکان جزء و ریش سفیدان و کشفایان الکاه مزبور رخصت پناه مزبور را ملک
و ریش سفید خود دانسته از سخن و صلاح حسابی او که هراثینه موجب رفاهیت و
اسایش رعایا وزیر دستان بوده باشد بیرون نرفته رسوم امر مزبور را موافق معمول
آن ولایت که در وجه ملکان سابق مقرر بوده در وجه مشارالیه مقرر دانسته تعمل
جایز ندارند وظیفه سابق مقرر بوده در وجه مشارالیه مقرر دانسته تعمل
افزیدگار جل شانهداند بوجه احسن سلوک نموده نوعی نمایند که دمای خیر جهت ذات
ثواب کامیاب حاصل شود و دراین باب قدرتن دانسته هر ساله حکم مجدد ننظیبت و چون

پروانجه بتوتیع وقیع رفیع منبع اشرف اقدس همايون اعلى مزین و محلی گردد اعتبار
و اعتماد نمایند و در عهدہ شناساند.

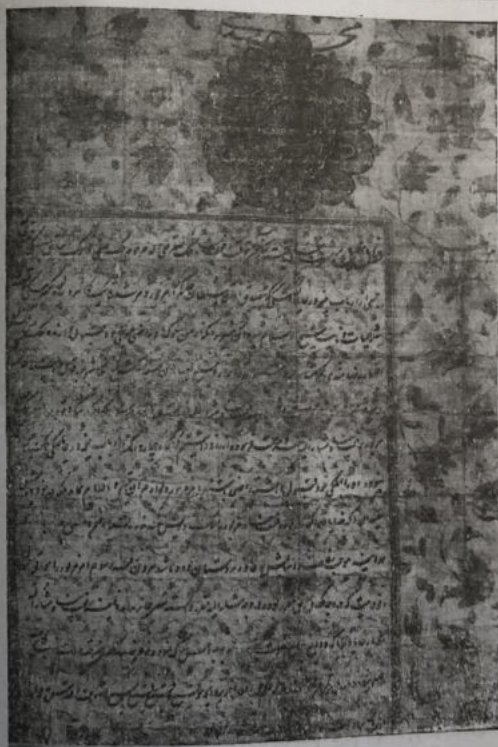
تحریر شد شهر شعبان ۱۱۰۲

9 №-ли фарманын сурәти архасындакы гејд:

Сия копия с подлинною грамотою, данною персидским шахом Сулейманом, Татарского летоисчисления месяца шабана—августа без числа 1102/1786 года Мелик Сафаркулию на пожалование его Меликом Шекинский провинции Миюю сверена и оказалась с подлинником от слова до слова верною. Штатный переводчик Шекинского уездного суда Мирза аб Измаилов, что сия копия с подлинною грамотою, как переводчик Шекинского уездного суда, удостоверяет от слова до слова верно, в том помянутый суд вследствие прошения жителей города Нухи Гаджи Исмаила бека Гаджи Касумбек оглы, Джафар Кулибека Рагим бек оглы, Гаджи бека Керим бек оглы и Талиб бека Гаджи Алибек оглы подписом и приложением казенной печати Свидетельствует марта 13, дня 1845 года.

| | |
|--------------------|-----------|
| Заседатель | (подпись) |
| Секретарь | (подпись) |
| За столоначальника | (подпись) |

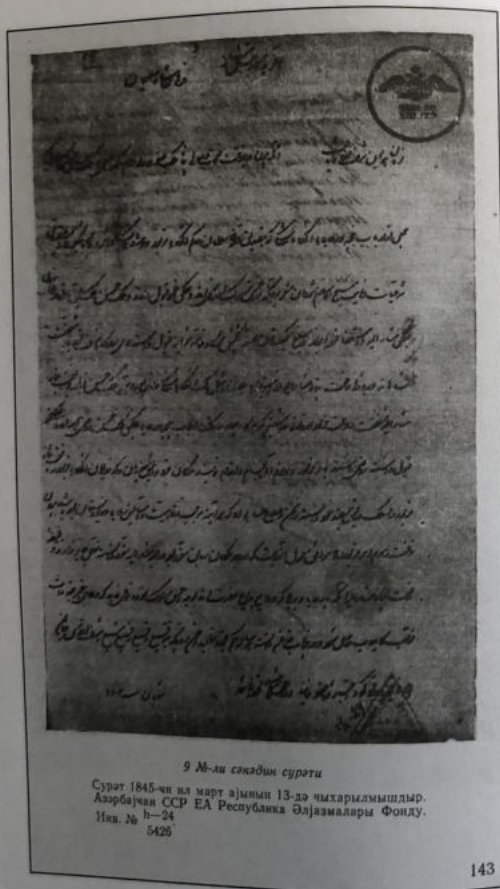
Sənəd 4-ün davamı



9 №-ли сənəd.

142

Sənəd 4-ün davamı



9 №-li sənədin surəti

Сурат 1845-чи ил март айынын 13-дә чыгарылмышдыр.
Азәрбајҹан ССР ЕА Республнға Әлҹамалары Фонду.
Исн. № h—24
5426

Sənəd 4-ün davamı



Şəkil 1. Babar-atma (Babayi-Rutab) kitabəsindən görünüş

ŞƏKİ
ƏN QƏDİM ZAMANLARDAN
GÜNÜMÜZƏDƏK

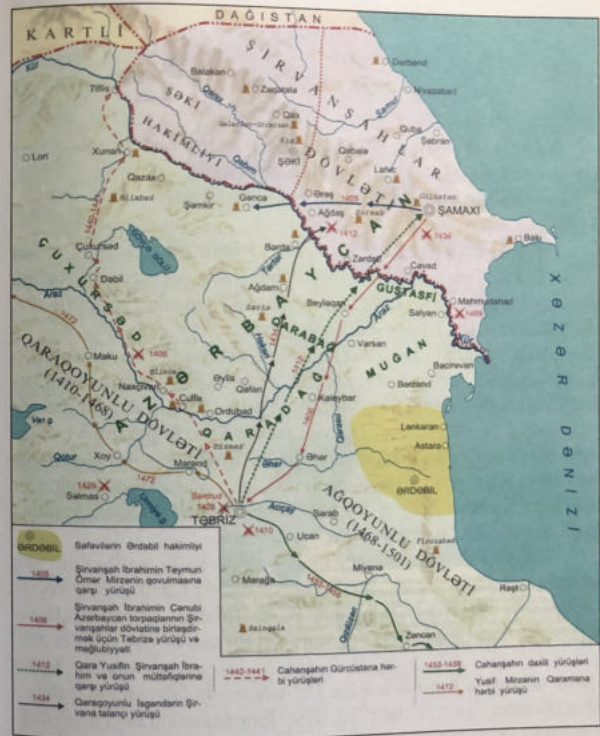


Şəkil 2. III Kvirikenin sikkəsi (XI əsr)



Şəkil 3. I Axsartanın sikkəsi (XI əsr)

ŞƏKİ
ƏN QƏDİM ZAMANLARDAN
GÜNÜMÜZƏDƏK



Şəkil 4. Şəki əmirliyi XV əsrdə

FƏSİL 3

ŞƏKİ XANLIĞI

3.1. Şəki Nadir şah Əfşar imperiyasının tərkibində. Şəki şah rejiminə qarşı müqavimət hərəkətinin mərkəzlərindən biri kimi

Böyük Azərbaycan sərkərdəsi Nadir xan Əfşar 1736-cı ilin martında Muğan çölündə qurultay keçirdib özünü şah seçdikdən sonra Qəndəhara, buradakı əfqanları tabe etməyə, daha sonra isə Hindistana yürüşə yollandı.

Nadir şahın (1736-1747) ölkədə olmamasından istifadə edən narazı qüvvələr fəallaşdı. 1738-ci ilin yazında Car-Balakən camaatları kətxuda Divanə İbrahim və Xəlilin başçılığı altında yenidən qiyam etdilər. Surxay xanın oğlu Murtuzəli və Saxur hakimi Məhəmməd bəyin oğlu da üsyançılara qoşuldu. Böyük bir ordu yığmağa müvəffəq olan İbrahim xan antişah çıxışların əsas mərkəzi olan Car əyalətinə hərəkət etdi və Şəkinin şimal-qərbindəki Qax kəndinə çatdı, burada da o, qala tikməyi nəzərdə tuturdu [582, 314].

Car və Talaya qarşı hərbi əməliyyatlara başlayan İbrahim xan üsyançılarla ilk toqquşmada qələbə qazansa da Cənikin dağ keçidlərində ağır məğlubiyyətə uğradı. Başda İbrahim xan olmaqla bir çox sərkərdələr, o cümlədən gəncəli Uğurlu xan döyüşdə öldürüldü [250, 435-436; 499, 137]. Onlardan çoxlu qənimət, hətta 1500-ə qədər tüləng və 3 top əldə edən Car-talalılar bundan sonra Şəki və Qax ölkələrini zəbt etdilər [250, 436]. İbrahim xanın belə ağır məğlubiyyətə uğramasına səbəb öz qardaşının əksi olaraq sərkərdəlik məharətinə malik olmaması və onun ordusunun, əsasən, döyüş təcürübəsi olmayan gənclərdən təşkil olunması, eyni zamanda carlıların yerli dağ ciğirlarına yaxşı bələd olması idi.

Şah sarayı yerli hakimlərə etibar etmədiyindən öz məmurlarını və nöqərlərini vergi toplamaq üçün yerlərə göndərirdi. Mərkəzi hakimiyyətin zəiflədiyi bir dövrdə hakim feodallar arasında mərkəzə tabe olmamaq əhval-ruhiyyəsi hiss olunurdu.

Nadir şahın Şəkiyə hakim təyin etdiyi Məlik Nəcəfin özbaşınalığından tənqə gəlmiş Şəki əyanları şaha şikayət yazdılar. Şah şəkililəri sakitləşdirmək üçün yerli əhalinin böyük hörmət bəslədiyi Hacı Çələbi Qurban oğlu* adlı bir şəxsi vəkil təyin edib Məlik Nəcəfə tapşırırdı ki, vergiləri toplayarkən onunla razılaşdırsın. Hacı Çələbinin nəzarəti Məlik Nəcəfi əsəbiləşdirdi. Buna görə də o, şaha şikayət edib bildirdi ki, Hacı Çələbi vergilərin toplanmasına, mükəlləfiyətlərin yerinə yetirilməsinə maneçilik edir [bax: 205, 15-16].

Nadir şah Hacı Çələbini özünün Dərbənd yanındakı düşərgəsinə çağırırdı və darə çəkilməsini əmr etdi. Hacı Çələbi özünü itirmədən Məlik Nəcəfin özbaşınalığa edərək əhalidən şahın müəyyən etdiyindən daha çox vergi topladığını bəyan etdi. Nadir şahın vəziri Mirzə Mehdi xan Şəkiddə böyük nüfuzlu malik Hacı Çələbinin edamının xalq üsyanına səbəb olacağını izah edərək şaha onu azad buraxmağı məsləhət gördü. Şah Hacı Çələbini azad buraxsa da səhəri gün peşman oldu və yaxın adamlarına dedi: "...*mənim hüzurunda bir kəsin həddi yoxdur ki, nəfəs çəkə. Şəkili Çələbidə nə cürət sahibi varmış ki, boğazında kəndir cürət eləyib bu ərzləri mənə elədi. Heç sözün yanılmadı. Əlbəttə, bundan bir xəta əmələ gələcək*" [205, 15-16]. [bax: *bölmənin sonu, şəkil 1*].

Bundan sonra Hacı Çələbi ilə Məlik Nəcəf arasında ziddiyyətlər daha da kəskinləşdi. Məlik Nəcəf yenidən şaha şikayət etdi. Nadir şah yenə Hacı Çələbinin üzərinə 100 min tuman cərimə qoydu. Hacı Çələbi cəriməni verməkdən boyun qaçırdıqda şah onu hüzuruna çağırırdı. Lakin Hacı Çələbi yaxşı anlayırdı ki, bu dəfə Nadirin yanından sağ dönmə bilməyəcək. Buna görə də Şəki əyanları ilə birləşib təxminən 1743-cü ilin sonlarında Məlik Nəcəfi öldürdü və şahın hüzuruna getməkdən imtina etdi [199, 19]. Hacı Çələbi

* Kərim Ağa Fatehə görə, Hacı Çələbi XVI əsrdə Şəki hakimi olmuş Dərviş Məhəmməd xanın nəslindən idi [205, 15-16].

vilayəti müstəqil xanlıq, özünü isə xan elan etdi. Bu zaman Şirvanı, Şərqi Gürcüstanı Nadir şahın əleyhinə çıxışlar bürümüşdü.

Nadir şahın başı osmanlılarla müharibəyə qarışıq idi. Yalnız 1744-cü ilin payızında 15 min nəfərlik qoşunla Şəki üzərinə yeridi. Hacı Çələbi öz tərəfdarları ilə birlikdə Şəki şəhərindən 8 km aralıqda Kiş kəndi yanında sıldırım qayada yerləşən "Galəsan-görəsən" qalasına sığındı. Yol dar dərələrdən keçdiyi üçün Nadir şah ordusunun əsas qüvvələrini artilleriya ilə birlikdə Daşbulaq kəndi yaxınlığında, Kotan düzü adlı yerdə qoydu. Bir neçə gün aramsız döyüş getdi. Carlılar, balakənlilər və dağıstanlılar şəkiliblərin köməyinə gəlmişdilər. Şəkiliblər dar keçidlər və meşə örtüyündən istifadə edib arxadan şah qoşunlarına basqın etdilər. Nadir şah 500 döyüşçü itirib Bərdəyə çəkildi. Bərdədə bir qədər dincini alan şah Dərbəndə tərəf irəlilədi [132, 384]. [bax: *bölmənin sonu, şəkil 2,3*].

1745-ci ilin əvvəllərində Nadir şah Ərəşə dönüb yenidən "Galəsan-görəsən" qalası üzərinə yeridi. Ancaq yenə də uğur qazana bilməyib qəzəbindən Şəki şəhərinə od vurdurdu. 5 ay burada durduqdan sonra şah qala qarşısında 3 min nəfər döyüşçü qoyub özü buranı tərk etdi. Yalnız 1746-cı ilin mart ayında ərəzə çatışmazlığı nəticəsində qalada yaranmış ağır vəziyyətlə əlaqədar Hacı Çələbi Nadir şahın hakimiyyətini tanıdığını bildirdi. Nadir şah da güzəştə getdi və Hacı Çələbini yenidən Şəkiyə vəkil təyin etdi [132, 384]. Beləliklə, hələ Nadir şahın sağlığında müstəqil Şəki xanlığının yaradılmasına doğru mühüm addım atıldı.

3.2. Xanlığın yaranması

Nadir şahın öldürülməsi ilə (1747) Əfşar imperiyası tamamilə süqut etdi. Hələ 1743-cü ildə yaranmış Şəki xanlığı tamamilə müstəqilləşdi və Hacı Çələbi Qurban oğlu özünü suveren hakim elan etdi.

Azərbaycan xanlıqlarının yaranması dövründə ən qüdrətli xanlıq Şəki xanlığı idi. Azərbaycanın şimal-qərbində Salavat dağından Kür çayına qədər uzanan ərazidə yerləşən Şəki xanlığının ərazisi şimal-qərbdə Dağıstan və İlisu sultanlığı, şimal-şərqdə Quba

və Şirvan xanlıqları, qərbdə Kaxet gürcü çarlığı, cənub-qərbdə Gəncə, cənubda isə Qarabağ xanlığı ilə həmsərhəd idi. Ərazisi 9000 kvadrat verst olaraq 270 kəndi birləşdirən Şəki xanlığı 8 mahal – Şəki, Xaçmaz, Qutqaşen, Ərəş, Padar, Ağdaş, Alpout və Göynük mahallarına bölünürdü. Qutqaşen, Ərəş və Qəbələ sultanlıqları da Şəki xanlığından asılı idi [69, v.413; 644-I, 21] [bax: *bölmənin sonu, şəkil 4*].

Şəki xanlığının mərkəzi Şəki şəhəri idi. Lakin 1772-ci ildə Kiş çayının daşması nəticəsində bu qədim şəhər, demək olar, tamamilə məhv olmuş, əhalisinin bir qismi başqa yerlərə köçmüş, digər qismi isə yeni şəhər salmışdı [415, 127]. Bu şəhər həm də Nuxa adlanmağa başladı və 1968-ci ilə kimi belə adlanmış, həmin ildə Şəki adı bərpa olunmuşdur.

1765-ci ilə kimi Şəki şəhərinin ətrafında qala divarları yox idi və buna görə də düşmənin hücumu zamanı şəhər əhalisi "Galəsan-görəsən" qalasına sığınır. 1765-ci ildə isə şəhər ətrafına hasar çəkildi [607, 52]. Şəki ətrafında ipəkçilik inkişaf etdiyi üçün şəhərdə canlı ticarət gedirdi. 1772-ci ildə yeni salınan şəhər də qala divarları ilə əhatə olundu. Şəhər daxilində *Məhəmmədhasən xan qalası* adını almış qəsr inşa edildi [578, 126-136].

Azərbaycanın başqa xanlıqlarında olduğu kimi, Şəki xanlığında da *idarəçilik monarxiya sistemi* əsasında həyata keçirilirdi. Xanlığın başında qeyri-məhdud hakimiyyətə malik olan *xan* dururdu. Xanın yanında yaxın adamlarından ibarət məşvərətçi orqan – *divan* fəaliyyət göstərirdi. Xanın ən yaxın köməkçisi *vəzir* idi. *Sərkəri-ali* maliyyə işlərinə, *eşikağası* xanın şəxsi təsərrüfatına, xan xəzinəsinin məxaric işlərinə, *sandıqtarəgəsi* xan anbarlarındakı taxıl və digər ehtiyatlara nəzarət edirdi. Xan sarayında xeyli kiçik məmurlar da var idi. Bütün bu məmurlara məvəcib yerinə ya müəyyən yerin vergisini toplamaq hüququ verilir, ya da rəncbər (yəni torpağı olmayan işçilər) paylanırdı. Xəzinə üçün gəlirləri *sərkarlar* toplayırdı [199, 24-25] [bax: *bölmənin sonu, şəkil 5, 6, 7*].

Xanlığın ərazisi 8 mahalə bölünürdü: Şəki, Xaçmaz, Qəbələ (Qutqaşen), Ərəş, Padar, Ağdaş, Alpout və Göynük. Mahallar xan tərəfindən təyin olunmuş naiblər tərəfindən idarə olunurdu. Naib

vəzifəsi çox vaxt irsən keçirdi. Onlar məvacib almır, əvəzində məhaldan toplanan gəlirin onda bir hissəsini götürürdülər. Naiblər çox vaxt varlanmaq məqsədilə müəyyən olunduğundan artıq vergi toplayır və artığını mənimləyirdilər [491, 463].

Ayrı-ayrı kəndlər *kəxudalar*, yaxud *üzbaşılar* tərəfindən idarə olunurdu, onlar da məaş almır, xidmətləri müqabilində toplanan verginin bir hissəsini götürürdülər. Şəhər *kələntər* tərəfindən idarə edilirdi. Şəhər qalasının rəisi *qalabəyi* adlanırdı. *Əsasbəyi* şəhərdə ictimai asayişə və bazarda nizam-intizama nəzarət edirdi.

Digər Azərbaycan xanlıqları kimi Şəki xanlığı da ilk gündən öz müstəqilliyini qorumaq uğrunda mübarizə aparmalı olmuşdur. Şah taxtına iddiaçılardan biri olan Əmiraslan xan Azərbaycanın şimal xanlıqlarını itaətə dəvət etdiyi zaman, *Hacı Çələbi xan* (1743-1755) nəinki ona rədd cavabı verdi, hətta oğlu Həsən ağanın başçılığı ilə Əmiraslan xana qarşı hərbi dəstə göndərdi. Baş verən döyüşdə Həsən ağa həlak olsa da, Əmiraslan xan Şəkini tuta bilməyib cənuba çəkildi. Onu təqib edən Hacı Çələbi xan Təbrizə qədər irəlilədi, lakin burada dəf olundu [199, 27-28].

3.3. Hacı Çələbi xanın Azərbaycan torpaqlarını birləşdirmək uğrunda mübarizəsi

Digər Azərbaycan torpaqlarını da öz xanlığına birləşdirmək niyyətində olan Hacı Çələbi xan Qarabağ xanlığını özünə tabe etmək üçün 1748-ci ildə bura yürüş etdi, Pənahəli xanın güclü müqavimətinə rast gəlib uğur qazanmadı. O, Şamaxı xanlığının qüvvələri ilə birlikdə bir aydan artıq müddətdə Bayat qalasını mühasirədə saxladı, ancaq bir nəticə əldə etmədi [247, 112]. Kürün o biri tayına çəkilən Hacı Çələbi xan mayusana surətdə dedi: "*Pənahəli xan özünü xan elan etmişdi, mən isə öz məğlubiyətimlə onun xanlığını təsdiq etdim*" [159, 159].

Hacı Çələbi xan 1750-ci ildə Kartli çarı II İrakli ilə sazişə gərrib Cara qoşun yeritdi. Lakin tezliklə Hacı Çələbiyə məlum oldu ki, II İrakli və onun atası Kaxet çarı II Teymuraz, Şamaxı və Gəncə xanlıqlarını, hətta Şəki xanlığını özünə tabe etmək niyyətindədir.

Buna görə də Hacı Çələbi xan Teymuraza qarşı çıxdı, dağstanlılarla və carlılarla birləşib onu darmadağın etdi [535, 238].

Gürcü çarları Hacı Çələbi xanı zəiflətmək üçün qonşu Azərbaycan xanlıqlarını ona qarşı qaldırmaq siyasətini yürütdürdülər.

Hacı Çələbi xanlığın Dağıstan sərhədləri tərəfindən təhlükəsizliyini təmin etmək və xanlığa güclü dayaq qazanmaq məqsədilə oğlu Ağakəşi bəyi qazıqumuqlu Məhəmməd üçün qonşu Azərbaycan torpaqlarını birləşdirmək niyyəti güdən Hacı Çələbi xan müstəqilliyə meyil edən Qəbələ və Ərəş sultanlarını da xanlıqdan asılı vəziyyətə saldı [614, 121].

Beləliklə, qeyd edilən dövrdə Azərbaycan xanlıqları içərisində güclü bir dövlət olan Şəki xanlığı gürcü çarlarının daima ələ keçirməyə can atdıqları tarixi Azərbaycan torpaqlarını – Qəbələ, Ərəş, Qazax və Borçalı sultanlıqları Şəki xanlığına birləşdirə bildi. (*Bütün bunlar haqqında növbəti bölmələrdə ətraflı məlumat verilir*).

Hacı Çələbi xan, eyni zamanda Şəkiddə məscid, mədrəsə və digər ictimai binaların tikintisinə ciddi fikir verir və Şəkini hər cəhətdən möhkəmləndirməyə və digər Azərbaycan torpaqlarını da vahid dövlətdə birləşdirməyə can atırdı. Təsədüfi deyildi ki, Hacı Çələbi xan 1748-1749-cu illərdə Şəkiddə inşa etdiyi məsciddə mərmər üzərində öz tituluşa aşağıdakı şəkildə həkk etdirmişdi: "*Şəki hakimi, Şirvan əmiri (hökmdarı) Hacı Çələbi sultan Qurban oğlu. Tarixi – Hicri 1162-ci il*" [614, 122]. [bax: *bölmənin sonu, şəkil 8*].

Lakin Hacı Çələbinin 1755-ci ildə vaxtsız vəfatı onun bu məqsədini yarımçıq qoydu.

3.4. Şəki xanlığının Azərbaycanın qonşu xanlıqları ilə münasibətləri

Hacı Çələbinin ölümündən sonra hakimiyyətə oğlu *Ağakəşi bəy* (1755-1759) gəldi. Xanın qayınatası qazıqumuqlu Məhəmməd xan isə Şəki xanlığının zəifləməsindən istifadə etmək niyyətində düşdü. 1759-cu ildə Ərəşə gələrək Ağakəşi bəyi öz yanına görüşə çağırırdı. Sonra isə Ərəş sultanı Məlik Əli ilə əlbir olub Ağakəşi bəyi

xaincəsinə öldürdü. Məhəmməd xan öz qoşunu ilə Şəki xanlığının ərazisinə daxil oldu və xanın xəzinəsini ələ keçirdi. Şəki əyanlarının bir hissəsi Hacı Çələbinin böyük nəvəsi (Həsən ağanın oğlu) Hüseyn bəyi də özləri ilə götürüb Şamaxıya pənah apardılar [205, 35].

Məhəmməd xanın zülm və özbaşınalığından cana doymuş Şəki xanlığının əhalisi üsyan etdi. Bu zaman özünü xan elan edən *Hüseyn bəy* (1759-1779) yardım üçün Pənahəli xana müraciət etdi. Bir neçə il əvvəl Hacı Çələbinin onun gürcü əsirliyindən azad etməsini, xanın göstərdiyi yaxşılığı unutmayan Pənahəli xan öz qoşunu ilə qazıqumuqlu Məhəmməd xanın üzərinə yeridi və onu məğlub edib qazıqumuqa çəkilməyə vadar etdi [262, 82] [bax: *bölmənin sonu, şəkil 9*].

Qazıqumuqlu Məhəmməd xanın köməyindən istifadə edərək müstəqilləşmiş Ərəş sultanı Məlik Əli Şəki xanına tabe olmaq istəmədi. O, bu vaxt Cənubi Azərbaycanda hakimiyyəti ələ keçirib Qarabağa hücum etmiş Urmiyalı Fətəli xan Əfşarın düşərgəsinə getdi, Fətəli xana tabe olduğunu bəyan edərək Şəki xanlığında hakimiyyətin ona, yəni Məlik Əliyə həvalə edilməsini istədi. Yaranmış vəziyyəti düzgün qiymətləndirən Hüseyn xan Fətəli xana müqavimət göstərməyin mənasız olduğunu düşünərək onun hüzuruna gedib itaətini bildirdi. Fətəli xan Əfşar Hüseyn xanın Şəki taxtında qalmasına razılıq verdi [141, 164-165].

Məlum olduğu kimi Hüseyn xan qubalı Fətəli xana qarşı mübarizədə Şamaxı hakimləri Məhəmmədsəid və Ağası xan qardaşlarını dəstəkləyirdi. Bir müddət sonra Hüseyn xan öz mövqeyini dəyişdi. Fətəli xan Hüseyn xana bildirdi ki, ona yardım etsə, Şamaxı xanlığının ərazisinin bir hissəsini Şəki xanına güzəştə gedəcəkdir. Hüseyn xan 700 nəfərlik hərbi qüvvəsi ilə Fətəli xanın 7 minlik qoşununa yardıma getdi [199, 35]. Vəziyyətin ümitsiz olduğunu görən Məhəmmədsəid xan təslim oldu. Ancaq bu zaman Şamaxı xanları Fətəli xanın deyil, Hüseyn xanın düşərgəsinə getdilər. Hüseyn xan bu barədə Fətəli xana məlumat verdi. Fətəli xan Ağası xanı kor etməyi, Məhəmmədsəid xanı isə ciddi nəzarət altında saxlamağı tövsiyə edirdi. Fətəli xan artıq 60 yaşlı olan Məhəmmədsəid xanı o qədər təhlükəli saymadığı halda, daha cavan və bacarıqlı

Ağası xanı bu yolla siyasi meydandan çıxarmaq niyyətində idi. Gözləri çıxarılmış Ağası xan Dərbəndə göndərilib burada həbsxanaya salındı [199, 36]. Şamaxı xanlığının Sədəvə və Qəsai mahal-ları Yeni Şamaxı (Ağsu) şəhəri ilə birlikdə Hüseyn xana çatdı. Hüseyn xan Şamaxı xanlığının ona birləşməsi üçün tələblərini öz naibi təyin etdiyi Manaf bəyə tapşırırdı [193, 11].

1768-ci ilin avqustunda Fətəli xan Manaf bəyin Şamaxıda ona qarşı qəsd hazırladığından xəbər tutdu. Məqsəd Fətəli xanı Şamaxı xanlığının ərazisindən sıxışdırıb çıxartmaq idi. Hüseyn bəyin də bu qəsdə xəbəri vardı [414, 30]. Lakin Şamaxı bəylərinin heç də hamısı qəsdçilərə qoşulmadı, üstəlik Şəkidən gözlənilən hərbi kömək vaxtında yetişmədi. Məhəmmədsəid xan və Ağası xan da Hüseyn xanın bütün Şamaxı xanlığına yiyələnmək niyyətini anlayıb ona qoşulmadılar [199, 37].

Qəsdə vaxtında xəbər tutan Fətəli xan 1768-ci ilin avqustunda Yeni Şamaxıdan 2 km aralıda düşərgə qurdu və ertəsi günü şəhəri tutdu. Fətəli xan Manaf bəyi üç kətxuda ilə birlikdə həbs edib Dərbəndə göndərdi. Qəsdin digər iştirakçıları da cəzalandırıldı [199, 37]. Hadisələrin gedişindən xəbəri olmayan Hüseyn xan öz qoşunu ilə Manaf bəyin yardımına gəldi. Fətəli xan onu tələyə salıb məğlub etdi. Bundan sonra Fətəli xan keçmiş Şamaxı xanlığının bütün ərazisini öz dövlətinə qatdı [415, 221-225]. Hüseyn xan bir müddət sonra Quba xanı ilə yeni döyüşə girdi, lakin yenə məğlub oldu. 1769-cu ilin iyul ayında Hüseyn xan Fətəli xanla barışdı. Şamaxının daxili işlərinə qarışmamağı, yeri gəldikdə hərbi qüvvə ilə Qubaya yardım göstərməyi öhdəsinə götürdü [415, 257-259].

Lakin çox keçməmiş, Hüseyn xan öz əmilərinin və əmisi oğullarının hakimiyyət uğrunda gərgin mübarizəsi ilə qarşılaşdı. 1779-cu ildə Hüseyn xanın əmisi oğlu Hacı Əbdülqadir öz tərəfdarlarının yardımı ilə qəflətən Nuxa qalasına soxuldu və Hüseyn xanı öldürərək hakimiyyəti ələ aldı [141, 172].

Hacı Əbdülqadir xan (1779-1784) Hüseyn xandan fərqli olaraq qubalı Fətəli xanla yaxınlaşmaq siyasəti yürütdü. O, 1784-cü ildə Fətəli xan qarabağlı İbrahimxəlil xanla müharibəyə başlayanda öz qoşunu ilə Quba xanına qoşulmuşdu. Bundan qəzəblənən İbra-

himxəlil xan Hüseyn xanın Qarabağa qaçmış oğlu Məhəmmədhasən ağanı Şəkidə hakimiyyət uğrunda mübarizəyə qoşulmaq üçün hərbi qüvvə toplamaq niyyəti ilə Cara göndərdi. Məhəmmədhasən ağa carıların yardımı ilə Şəkini tutdu. Əbdülqadir xan Ağası xanın yanına qaçdı. Lakin sonucunu onu Məhəmmədhasən ağaya təslim etdi. Əbdülqadir xan və oğlanları qətlə yetirildi. Məhəmmədhasən ağa özünü Şəki xanı elan etdi [14, 173].

Çox ağıllı bir adam olan *Məhəmmədhasən xan* (1784-1795) həm də çox qəddar idi. O, qardaşlarından birinin – Fətəli ağanın gözlərini çıxartdırmış, digərinin – Səlim ağanı öldürtməyə cəhd göstərmişdi. Lakin Səlim ağa qardaşının niyyətini anlayıb bir neçə tərəfdarı ilə birlikdə Cara qaçmışdı [483, 781].

Məhəmmədhasən xan Şəki qalasını inşa etdirmişdi. O, xanlıq üçün "*Dəstur ul-əməl*" adlı xüsusi qanunnamə tərtib etmişdi. Həmin qanunnamə ilə vergi toplanması, qiymətlər, sosial münasibətlər, təbəələrin hüquq və vəzifələri nizama salınırdı. Məhəmmədhasən xan atası Hüseyn xan kimi qubalı Fətəli xanın birləşdirmə siyasətinin əleyhinə idi. O, Fətəli xana qarşı mübarizədə hakimiyyətdən kənarlaşdırılmış Şamaxı xanlarından istifadə edirdi. 1785-ci ildə Fətəli xanla döyüşdə Məhəmmədhasən xan və ona qoşulmuş Ağası xan məğlub oldu. Ağası xan Fətəli xana təslim oldu, oğlanları ilə birlikdə Qubaya göndərildi. Fətəli xan Şəkiyə doğru hərəkət etdi. Məğlub olduğunu görən Məhəmmədhasən xan öz bəxtini Fətəli xana əvə verib onunla barışdı. Fətəli xan da ittifaqı məhkəmləndirmək məqsədilə bacısı Huri Peykar xanımı Məhəmmədhasən xana əvə verdi [141, 173; 193, 20].

1787-ci ildə Fətəli xan Ağası xanı və onun oğlanları – Əhməd və Məhəmməd bəyləri özü ilə Qonaqkəndə apardı və belə bir şeyə yaydırdı ki, guya Ağası xanı Şamaxıya hakim təyin etmək üçün Şamaxıya aparır. Məhəmmədsəid xan bu xəbəri alıb Şəkiyə getdi. Onun oğlu Məhəmmədrza bəy isə qayını Fətəli xanı qarşılamaq üçün Qonaqkəndə getdi. Fətəli xan ona Ağası xanı oğlanları ilə birlikdə Bakıya aparmağı əmr etdi, özü isə Şamaxıya gəlib yeznəsi Məhəmmədrza bəyi formal olaraq Şamaxı xanı elan etdi. Fətəli xan Şəkili Məhəmmədhasən xandan yanında olan Məhəmməd-

səid xanı və iki oğlunu, habelə Ağası xanın oğlu Mustafa bəyi təslim etməsini tələb etdi. Məhəmmədhasən xan Quba xanının tələbinə əməl etməyə məcbur oldu. Məhəmmədsəid xan iki oğlu və İsgəndər bəylə birlikdə Fətəli xanın hüzuruna gəldi. Fətəli xan onları həbs edərək Salyana göndərdi. Məhəmmədhasən xanın əmrilə Ərəş sultanı Məhəmmədsəid xanın Şuşaya qaçmış iki oğlunu və Mustafa bəyi müxtəlif bəhanələrlə yanına çağırıb Hüseyn xanın etibarlı adamı Hacı Seyid bəylə Şamaxıya göndərdi. Dustaqlar yolda, Göyçayda olarkən Məhəmməd xanın adamları belə bir şeyə yaydılar ki, guya Fətəli xan Şəki tacirlərini həbs etmiş və Şəkiyə hücum etmək üçün güclü qoşun hazırlayır. Hacı Seyid bəy şeyiə inanıb dustaqları azad etdi, özü isə Şəkiyə qayıtdı. Məhəmmədsəid xanın oğlanları və Mustafa bəy Avarıstana, oradan da Türkiyəyə qaçdılar. Bunu eşidən Fətəli xan Məhəmmədsəid xanla iki oğlunu Salyanda qətlə yetirməyi, Ağası xanı da öldürməyi, oğlanlarını da ya öldürməyi, ya da gözlərini çıxartmağı əmr etdi [199, 40].

Məhəmmədhasən xan bu hadisənin şamaxılılar içərisində dərin nifrət oyatmasından və avarların Fətəli xana qarşı düşmən münasibətindən istifadə edərək 1788-ci ildə güclü qoşun topladı və Avar xanı Ömər xan* ilə birlikdə Şamaxıya doğru hərəkət etdi. Düşmənin qarşısını sərhəddə almağa macal tapmayan Fətəli xan onu Şamaxının lap yaxınlığında qarşıladı. Uzun sürən şiddətli atışmalar başladı. Toqquşmalarda üstünlük şəkiliblərin və onların müttəfiqlərinin tərəfində idi. Fətəli xanın müttəfiqi Tarku şamaxlı Mehdi bəyin oğlu Məhəmmədhasən xanla xəlvti razılığa gələrək döyüşə girmirdi. Fətəli xan bunu başa düşdü və onun göstərişi ilə qubalı döyüşçülər bilərəkdən döyüşə-döyüşə şamaxlı qoşunlarının durduğu mövqelərə çəkildilər. Bu yolla dağstanlı döyüşçülər də döyüşə cəlb olundu. Nəhayət, Fətəli xan qələbə çaldı [193, 24-25].

Məhəmmədhasən xan arvadı olan Fətəli xanın bacısını əfv və aman ricası ilə qardaşının yanına göndərdi. Fətəli xan Şəkiyə gəldi, bu

* Car-Balakən hakimi və ya Avar xanı Ömər xanın adı rusdilli sənədlərdə "Omar xan" yazıldığı halda [477, 318, 343], Azərbaycan dilinə tərcümədə səhv olaraq Ümmə xan kimi təqdim edilir.

rada bir neçə gün ziyafətdə olduqdan sonra Gəncəyə getdi [141, 41].

1789-cü ildə Fətəli xan öldükdən sonra Quba xanlığının zəifləməsindən Məhəmmədhasən xan da istifadə etdi. Məhəmmədhasən xan Türkiyədən Qarabağa gəlmiş Şamaxı xanзадələri Əsgər, Qasım və Mustafa bəyləri öz yanına çağırırdı. O, 1790-cı ildə Manaf bəylə Şamaxının üzərinə yeridi. Müqavimət göstərə bilməyən qubalı gənc Əhməd xan Qubaya qaçdı. Məhəmmədhasən xan sərkər xanзадələrini Şamaxının elatlarının xanı, Manaf bəyi isə Yeni Şamaxıya (Ağsu) hakimi təyin etdi. Özü çoxlu qənimətlə Şəkiyə qayıtdı [141, 41].

Bundan sonra Məhəmmədhasən xan Şamaxı xanlarını özündən asılı vəziyyətdə saxlamağa çalışırdı. Buna qarşı çıxan şamaxılı Mustafa xan qazıqımlı II Surxay xanla əlaqəyə girib Qəbələ və Ərəş sultanlarını Məhəmmədhasən xana qarşı qaldırdı. Məhəmmədhasən xan çox çətinliklə sultanlıqları yenidən tabe edə bildi və sultanları hakimiyyətdən kənarlaşdırdı [614, 153].

Öz növbəsində Məhəmmədhasən xan köhnə rəqibi – Qubanın yeni hakimi Şeyxəli xanla birləşib 1794-cü ildə Mustafa xanı Şamaxıda hakimiyyətdən kənarlaşdırıb, yerinə qardaşı Qasım ağanı keçirmək məqsədi ilə Ağsunu mühasirəyə aldı. Ancaq yağın leysan yağış mühasirəçilərin düşərgəsini dağıtdığından Mustafa xanın tərəfdarları mühasirəni ləğv etməyə nail oldular [199, 42].

3.5. Şəki xanlığının İlisu sultanlığı ilə münasibətləri

XVI-XIX əsrin I yarısında Azərbaycanın şimal-qərbində mövcud olmuş dövlət qurumları (Şəki xanlığı, İlisu sultanlığı və Car-Balakən camaatlığı – *red.*) nəinki Azərbaycanın, hətta bütün Qafqazın siyasi tarixində mühüm rol oynamışdılar.

1551-ci ildə Şəki bölgəsinin Səfəvi dövlətinin tərkibinə qatılmasından sonra Şah Təhmasib gürcü çarlıqları ilə həmsərhəd olan şimal-qərbi Azərbaycan ərazilərində yeni müsəlman hakimiyyətlərinin yaradılması və möhkəmləndirilməsi siyasətini davam etdirdi. Bu siyasətin davamı olaraq, Səfəvilər Şəki hakimiyyəti ilə

həmsərhəd ərazidə gələcəkdə *İlisu sultanlığına* çevrilən *Saxur hakimiyyəti* yaratdı [bax: 615, 45].

Şah Təhmasib 1562-ci ildə Saxur hakimi Adıqurqulu bəyə Böyük Qafqaz dağlarının cənub yamaclarında yerləşən Babalı, Qorağan və Şotavar kəndlərini (Azərbaycanın müasir Qax rayonunun kəndləri – *red.*) bağışladı [447, 321]. Səfəvi şahı, həmçinin Kaxet hakimi Levan xana Adıqurqulu bəyin ixtiyarında olan ərazilərin hüduqlarına daxil olmağı qadağan etdi.

1590-cı ildə Osmanlı dövləti ilə Səfəvi dövləti arasında İstanbul sülhü bağlandıqdan sonra Şimali Azərbaycan və Gürcüstan torpaqlarının tamamilə Osmanlı imperiyasının hakimiyyəti altına keçməsinə baxmayaraq, Osmanlı hökuməti də bölgədə müsəlman hərbi-siyasi birləşmələrinin yaradılması və gücləndirilməsi siyasətini davam etdirdi.

XVIII əsrin I rübündə də Osmanlı imperiyası özünün Qafqaz siyasətində Azərbaycanın şimal-qərb bölgələrinə xüsusi önəm verirdi. 1722-ci ildə Sultan III Əhməd *İlisulu Əli Sultanın* adına xüsusi fərman göndərərək onu Şəki bəylərbəyi təyin edir [742, n.27-28]. Bu fərmanla İlisu sultanlığı Şəki hakimiyyəti ilə birlikdə Osmanlı imperiyasının hakimiyyəti altına keçir. 1725-ci ildə Ərəş də vassal mülkü olaraq Əli Sultanın hakimiyyəti altına keçdi.

Lakin Səfəvi dövləti yenidən Şimali Azərbaycanda möhkəmləndikdən sonra vəziyyət dəyişir. Əli Sultan daha çox Nadir xana meyilli siyasət yürütməyə başlayır və onun bu meyilə hamı ilisuluların, həm şəkililərin, həm də car-balakənlilərin narazılığına gətirib çıxarır. Əli Sultanın mövqeyinin əksinə olaraq, onun oğlu Məhəmməd bəy car-balakənlilərlə, şəkililərlə və dağıstanlılarla birlikdə Əfşar qoşunlarına qarşı vuruşurdu [713, 31].

1747-ci ildə Nadir şahın ölümündən sonra Azərbaycanda yaranmış siyasi vəziyyət burada yeni müstəqil xanlıqların və sultanlıqların yaranmasına və həmçinin artıq mövcud olan hakimiyyətlərin möhkəmlənməsinə əlverişli şərait yaradırdı. Məlum olduğu kimi, Şəki xanlığı hələ 1743-cü ildə, yəni Əfşarlar imperiyasının dağılmasından əvvəl öz müstəqilliyini qazanmışdı.

Bu dövrdə Şəki xanlığı ilə İlisu sultanlığı arasında həm müt-

təfiqlik münasibətləri, həm də qohumluq əlaqələri mövcud idi. Şəki xanı Hüseyn xanın oğlu Əhməd xan İlisu sultanının qızı ilə evli idi. İlisulu Musa sultan isə şəkili Hacı xanın qızı ilə evli idi [481, 1121]. Bu qohumluq əlaqələri Şəki xanlığı ilə İlisu sultanlığı arasında six və müntəzəm münasibətlərin mövcud olduğunu təsdiq edir [615, 66].

3.6. Şəki xanlığının Car-Balakən camaatlığı ilə münasibətləri

1743-cü ildə Azərbaycanın şimal-qərbində Şəki xanlığı yarandıqda burada "uc torpaqlarının qoruyucusu" statusu daşıyan Car-Balakən camaatlığı və İlisu sultanlığı da mövcud idi. Bu dövrdə İlisu sultanlığında olduğu kimi, Car-Balakən camaatlığının da Şəki xanlığı ilə müttəfiqlik münasibətləri mövcud idi.

Şəki xanlığının 1748-ci il Qarabağ xanlığı üzərinə yürüşü zamanı Hacı Çələbi xanın qoşununda Car-Balakəndən də döyüşçülər iştirak edirdi [246, 34]. Mənbənin məlumatına görə: "Car-Tala və vilayətin başqa yerlərindən hər ləzgi (avar və saxur) döyüşçüyə 3 tümən, hər bulqadar və muğal döyüşçüsünə görə 1 tümən məvacib vermək şərti ilə orduya çağırılmışdı" [250, 54].

Şəki xanlığı ilə Car-Balakən camaatlığı arasında mövcud olan müttəfiqlik münasibətləri sonrakı illərdə Azərbaycan torpaqlarını ələ keçirməyə çalışan Kartli-Kaxet¹ çarlarının işğalçı yürüşlərinə qarşı vahid cəbhədə mübarizədə daha dərin şəkil aldı.

1750-1752-ci illərdə Kartli çarı Teymuraz və oğlu – Kaxet çarı II İraklinin işğalçılıq planları əvvəlcə Gəncə və onun ətrafını, hətta imkan düşsə Qarabağı tutmaqdan ibarət idi. Lakin onlar işğalçılıq planlarını gerçəkləşdirmək üçün ilk olaraq Car-Balakən və Şəki istiqamətində yürüşə başladılar [bax: 614, 122]. Bu isə səbəbsiz deyildi. Çünki Azərbaycanın uc torpaqlarının qoruyucuları

¹ Ata və oğulun idarə etdiyi bu iki çarlıq qaynaqlarda ümumi olaraq Gürcüstana da adlandırılır.

olan Car-Balakən camaatlığı, İlisu sultanlığı və Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsi uğrunda mübarizə aparən Şəki xanlığı gürcü çarlarının işğalçılıq planlarının qarşısında ciddi maneə idilər və bu maneə aradan götürülməmiş uğurlu nəticəsi olan hərbi yürüşdən danışmaq mümkün deyildi.

1750-ci ildə Kaxet çarı II İrakli car-balakənilərlə sülh bağlamağa nail olsa da, bu sülh müvəqqəti oldu. Qısa müddət sonra car-balakənilər Kartli-Kaxet çarlığına yürüş məqsədilə Balakənə Qafqazın şimalından (Dağıstandan) gəlmiş 8 minlik qoşunun Gürcüstana birgə yürüş təklifinə razılıq vermişdi. Bu yürüşdə iştirak edəcək hərbi qüvvələrə isə artıq həmin vaxt camaat arasında çox böyük nüfuz sahibi olan Şəki xanı Hacı Çələbinin başçılıq etməsinə tələb etdilər. Hacı Çələbi xan: "mənimlə İrakli xan arasında and-amanla sülh bağlanmış və mən ona qarşı çıxma bilmərəm" – deyərək imtina edir. Hacı Çələbinin Kartli-Kaxet çarlığı ilə bağladığı sülhü pozmayaraq bu təklifdən imtina etməsi, həmin vaxt gürcü çarlığını xilas etdi [250, 49; 713, 50].

Hacı Çələbi xanın bu mərdliyinin əksinə olaraq, 1750-ci ilin sonlarında gürcü çarları car-balakənilərdən Yenisel nahiyəsinin (Car-Balakən camaatlığının muğal və ingiloy əhalisinin yaşadığı düzən ərazilər – red.) onlara verilməsini və Qazax kəndinin Yeniselə qaçmış əhalisinin geri qaytarılmasını tələb etdilər. Əlbəttə ki, car-balakənilər bu tələbləri yerinə yetirməkdən imtina etdilər. Elə bunu gözləyən Teymuraz və İrakli 30000 nəfərlik qoşunla Car-Balakən istiqamətində hücumə keçdi. Onlar Qanıx çayını keçərək Danaçıya yaxınlaşdılar [250, 50].

Car-balakənilər kömək üçün Şəki xanı Hacı Çələbiyə və İlisu sultanı Məhəmməd bəyə müraciət etdilər. Qaynağın məlumatına görə, bu zaman Hacı Çələbinin Məhəmməd bəylə aralarında kiçik bir ixtilaf var idi. Amma onlar ümumi düşməne qarşı mübarizəni hər şeydən üstün tutaraq barışdılar və aralarında ittifaq bağladılar. 1751-ci ilin fevralında Şəki, İlisu və Car-Balakən camaatlığının birləşmiş qüvvələri Qax rayonunun hazırkı Cəlayir kəndi yaxınlığındakı vuruşmada gürcü qoşunlarını darmadağın etdilər [bax: 250, 51; 233, 106]. Həmin vuruşmada öz hərbi qüvvələrinin yarından çoxunu, təxminən 18 min nəfərini itirən gürcü çarları döyüş meyda-

nından qaçdılar [250, 51].

Qeyd edək ki, bu döyüşdən sonra car-balakənlilər və ilisulular qonşu xanlara və gürcü çarlarına qarşı münasibətdə Hacı Çələbi ilə razılaşdırılmış siyasət yürüdükdülər. 1751-ci ildə müttəfiqlərin – şəkililər, car-balakənlilər və ilisuluların birləşmiş qüvvələri Hacı Çələbi xanın başçılığı ilə Gəncəyə hücum edərək Şahverdi xanı “gürcü çarları ilə əlaqəsinə görə” cəzalandırdılar [250, 51].

1752-ci ildə baş verən məşhur “Qızılqaya hadisəsi” zamanı da Hacı Çələbinin gürcü çarları ilə açıq döyüşündən iki gün sonra car-balakənlilər özlərini köməyə çatdırdılar. “*Baydarın, Bozcalunun (Borçalı), Qazaxın, Şəmşəddilin nümayəndələri (rəisləri) gürcülərdən əlləri üzlərək çoxlu peşkəşlərlə Hacının və Carın rəislərinin yanına gəlirlər və and içərək söz verirlər ki, Buğa bürçünün ortalarında (mayın əvvəllərində) bu İslam ordusu ilə Tiflis şəhərinə, Gürcüstana yürüşə çıxsınlar*” [250, 52-53; 614, 122-124; 233, 106]. Hacı Çələbi bu qələbə nəticəsində ələ keçirdiyi Qazax və Borçalıya, Tiflisdən bəri yaşamaqda olan müsəlmanlara oğlu Ağakışi bəyi hakim təyin etdi.

Sentyabr ayında gürcü çarı II İrakli Kartli-Kaxetdən, Çərkəzistandan,* Başaçıqdan (İmeret) qoşun toplayır və Ağakışi bəyin vergi toplamasından narazı olan qazaxlılardan istifadə edərək Ağakışi bəylə döyüşə girir, 300 nəfər bu döyüşdə öldürülür və əsir düşür. Ağakışi bəy Şəkiyə geri çəkilir [250, 53; 246, 43].

Bu qələbədən ruhlanan II İrakli ingiloylar yaşayan ərazilərə olan iddialarını gerçəkləşdirmək və həmin torpaqları çarlığına birləşdirmək üçün böyük qüvvə ilə Car-Balakən camaatlığına hücum edir. Car-balakənlilərin çağırışı ilə Hacı Çələbi özünü yetirərək Qanıqın sol sahilində baş verən döyüşdə İraklinin qoşununu ikinci dəfə darmadağın etdi [bax: 509, 157].

Beləliklə, Şəki xanlığı ilə Car-Balakən camaatlığı arasında baş verən hadisələrin xronologiyası göstərir ki, onlar arasında məhrəban qonşuluq və müttəfiqlik münasibətləri mövcud olmuşdur.

* Butkovun məlumatına görə, təkcə Böyük və Kiçik Kabardadan 2000-dən çox döyüşçü göndərilməsi [535, 391-393].

3.7. Hacı Çələbi xan və varisləri dövründə Şəki xanlığının Kartli-Kaxet çarlığı ilə münasibətləri. Qızılqaya xəyanəti

Şəki xanlığının güclənməsi Qarabağ və digər qonşu xanlıqları, eləcə də gürcü çarlarını möhkəm narahat edirdi. Öncə qeyd etdiyimiz kimi, Teymuraz və İrakli əvvəlcə Carı tutub burada Hacı Çələbinin təsirini heçə endirmək istədilər. Lakin 1751-ci ilin fevral ayında onların Cara yürüşü Şəki xanı tərəfindən dəf olundu [614, 122].

1752-ci ildə Teymuraz və İrakli Gəncəyə yürüşə hazırlaşaraq əvvəlcə hiyləyə əl atdılar, Hacı Çələbi xanın güclənməsindən narahat olan bir sıra Azərbaycan xanlarına ona qarşı birləşməyi təklif etdilər. Pənahəli xan, gəncəli Şahverdi xan, qaradağlı Kazım xan, irəvanlı Həsənəli xan Qacar** və naçıxvanlı Heydərqulu xan danışıq aparmaq üçün Gəncəyə gələrək, pusuqda durmuş gürcü hərbi dəstəsi qəflətən basqın edib onları əsir götürdü [614, 123]. Gürcü mənbəyinə görə isə müttəfiqlər müşavirə üçün Gəncə şəhərinə toplaşmış, çarlar və xanlar danışıq aparmaq üçün əvvəlcədən qurulmuş çadıra daxil olmuşdu. Bu zaman çarların özləri ilə xəlvəti gətirdikləri qoşun dəstəsi çadırları dövrəyə alıb xanları əsir etmişdi. Çarlar xanları götürüb Gürcüstana yola düşmüşlər. Onlar xanları girov saxlayıb xanlıqların taxtlarına öz tərəfdarlarını oturdub bu yolla xanlıqları özlərindən asılı vəziyyətə salmaq istəyirdilər [bax: 180, 41-42].

Gürcü çarlarının bir sıra Azərbaycan xanları ilə birləşib ona qarşı çıxmağa hazırlaşdıqlarını bilən Hacı Çələbi xan öz qoşunu ilə gəlib Kürün sol sahilində mövqə tutmuşdu. O, burada ikan gürcülərin xəyanəti haqqında xəbər tutub Gəncəyə tərəf hərəkət etdi.

** A.A.Bakixanov “Güllüstani-İrəm” əsərində 1752-ci il hadisələrindən bəhs edən zaman İrəvan xanı kimi Hüseynəli xanın adını çəksə də, müəllifin xanların adını dəyişik salma ehtimalı şübhəsizdir. Çünki dövrün digər mənbələri həmin dövrdə İrəvan xanı kimi Hüseynəli xanın deyil, onun atası **Həsənəli xan Qacarın** adını qeyd edirlər. Əlavə məlumat üçün bax: “*İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi*. Bakı, 2009, s.52.

qərb dövlətlərinin Cənubi Qafqaz regionuna maraqları daha da artmışdı. Həmin dövrdə regionda mənfələri toqquşan Rusiya və Osmanlı imperiyaları arasındakı münasibətlər daha da kəskinləşmişdi. Buna görə də Azərbaycan xanları şəraitdən asılı olaraq çevik xarici siyasət yürüdürlər.

Azərbaycanın geosiyasi mövqeyi onun beynəlxalq münasibətlərdə vacib yer tutmasına səbəb olurdu. Azərbaycanda xanlıqlar şəklində dövlətçilik bərpa edildikdən sonra bu xanlıqlarda müstəqil xarici siyasət yeridilməyə başladı. Hələ 1743-cü ildə müstəqil Şəki xanlığının yaradılması, əslində Azərbaycanın böyük bir hissəsində dövlətçiliyin bərpası demək idi. Azərbaycanın digər xanlıqları kimi Şəki xanlığı da mürəkkəb tarixi şəraitdə həm öz müstəqilliyini qoruyub saxlamaq, həm də Azərbaycanın digər xanlıqlarını birləşdirmək uğrunda çətin mübarizə aparırdı. Bu mübarizənin əsasını ilk növbədə xan hakimiyyətini möhkəmləndirmək, yadelli təcavüzlərinin qarşısını almaq, xarici-iqtisadi əlaqələri gücləndirmək, qonşu dövlətlərlə qarşılıqlı münasibətlər qurmaq təşkil edirdi. Şəki xanlığının qurucusu Hacı Çələbi xan hakimiyyətinin ilk günlərindən xanlığın müstəqilliyini qorumaqla yanaşı, həmçinin Azərbaycan torpaqlarını birləşdirmək və təcavüzdən qorumaq uğrunda mübarizə aparmışdı.

Azərbaycan xanlıqlarının qonşu dövlətlərlə qarşılıqlı münasibətləri həm xanlıqların daxili vəziyyəti, həm də beynəlxalq hadisələrin təsiri altında tənzimlənirdi. XVIII əsrin II yarısından, yəni Azərbaycan xanlıqlarının yarandığı dövrdən başlayaraq xanlıqların Osmanlı dövləti ilə xüsusi əhəmiyyətli münasibətləri olmuşdur. Müstəqil Azərbaycan dövlətləri heç kəsdən asılı olmaq istəmir və təhlükə qarşısında Osmanlı dövlətinə müraciət edirdilər. Azərbaycan xanlıqlarını Osmanlı dövləti ilə dil və din birliyindən başqa, gürcü çarlarının onların ərazisinə müdaxiləsi və Rusiya təhlükəsi daha çox yaxınlaşdırırdı. Məhz buna görədir ki, Azərbaycan xanlıqları yarandığı dövrdən başlayaraq Türkiyə ilə qarşılıqlı münasibətlər yaratmağa çalışırdılar [bax: 267, 33].

Türkiyənin Başbakanlıq Osmanlı Arxivinin (bundan sonra BOA) "Hatt-i Humayun" fondunda qorunub saxlanılan qiymətli

sənədlər Şəki xanlığının Osmanlı dövləti ilə münasibətlərini daha dərindən izləməyə imkan yaradır.

Nadir şahın ölümündən sonra öz müstəqilliyini elan etmiş Qarabağ, İrəvan, Gəncə, Bakı, Quba, Şamaxı xanlıqları Osmanlı dövlətinə müraciət etdilər. Şəki xanlığı isə hələ Nadir şahın sağlığında Osmanlı dövləti ilə əlaqə yaratmışdı. İbrahim Yükselin yazdığına görə: "Hələ Nadir şahın sağlığında ona qarşı mübarizəyə başlamış Şəki hakimi Hacı Çələbi Şəki vilayətini müstəqil elan etmişdi. Nadir şahın ölümündən sonra İranda (Nadir İmperiyası nəzərdə tutulur – red.) qarışıqlıq daha da artdığı üçün Azərbaycanın müstəqil xanları Osmanlı dövləti ilə qarşılıqlı əlaqələr yaratmağa daha çox üstünlük verirdilər. Bu münasibətlə 1747-ci ildə Şəki hakimi Hacı Çələbi xan Osmanlı dövlətinə məktub göndərmişdir" [403, 28; 267, 33].

Hacı Çələbi xan 1746-cı ilin əvvəllərində Osmanlı sarayına göndərdiyi məktubunda Nadir şahın zamanında bölgədə yaranmış nizamsızlığı yoluna qoymaq üçün Osmanlı dövlətindən hərbi yardım istəmişdir [382].

Hacı Çələbi xanın Osmanlı dövlətinin baş vəzirinə ünvanladığı digər məktubunda "Nadir şahın Şirvan və Dağıstan ətrafına hücumu və baş verən dəyişlərin nəticəsiz qalması; əhalinin üsyan etməsi və bu əsnada Nadir şahın öldürülməsi; Nadir şahın yerinə yeni bir şahın keçməsi və bu şəraitdən yararlanan rusların qızılbaşların müdaxiləsinin qarşısını almaq üçün onlara hədiyyələr göndərməsi" və s. hadisələr haqqında məlumat verilmişdi [379].

XVIII əsrin 50-ci illərində Şimali Azərbaycan xanlıqları içərisində ən güclüsü Şəki xanlığı idi. Böyük nüfuzlu malik olan Şəki xanlığının Kartli-Kaxet çarlığı ilə münasibətləri gərgin idi. Şəki xanlığının güclənməsi gürcü çarlarını çox narahat edirdi. Öncə qeyd etdiyimiz kimi, Kaxet çarı II Teymuraz və onun oğlu II İraklinin Azərbaycanın Şamaxı və Gəncə xanlıqlarını, habelə Şəki xanlığının özlünə tabe etmək niyyətindən xəbər tutan Şəki xanı Hacı Çələbi qısa vaxt ərzində güclü qoşun toplayaraq, dağıstanlılar və çarlıqlarla birləşib II Teymuraz və oğlu İraklinin dəstələrinə dəfələrlə sarsıdıcı zərbə vuraraq onların bu niyyətinin qarşısını almışdır.

Bu dövrdə Şəki xanlığının xarici siyasətində aparıcı xətti Osmanlı dövləti ilə qarşılıqlı münasibətlər təşkil edirdi. Belə ki, Osmanlı məmurlarının Azərbaycanın digər xanlarına göndərdiyi məktublarda Şəki xanlığını nümunə göstərməsi bu xanlığın Osmanlı dövləti ilə qarşılıqlı münasibətlərinin sıx olmasını bir daha təsdiq edir. Məsələn, Kartli çarı Teymurazın Gəncə və Qarabağ xanlığına əl keçirərək Azərbaycanın bu torpaqlarını oğlu II İrakli ilə bölüşmək niyyətindən təşvişə düşən Gəncə xanı Şahverdi xan 1752-ci ildə Osmanlı sultanına onu himayə etməsini xahiş edən məktub göndərdi [267, 34]. Osmanlı dövləti tərəfindən Gəncə xanı Şahverdi xana göndərilən 01.09.1752-ci il tarixli məktubun girişində "Hacı Çələbiyə göndərilirdiyi kimi" cümləsi yazılmışdı [380; 383]. Bu isə qeyd edilən dövrdə Hacı Çələbi xanın Osmanlı dövləti ilə qarşılıqlı münasibətlərinin daha dərin olmasını isbat edir.

Çünki qeyd edilən dövrdə gürcü çarlarının Azərbaycan torpaqlarını əl keçirmək niyyətinin qarşısında duran ən böyük sipər məhz Şəki xanı Hacı Çələbi idi. Gürcü çarları Hacı Çələbi xanı zəiflətmək üçün qonşu Azərbaycan xanlıqlarını ona qarşı qaldırmaq siyasətini yürütsə də, daha öncə qeyd etdiyimiz kimi, 1752-ci il "Qızılqaya hadisəsi" zamanı Hacı Çələbi xanın tariximiz üçün ibrətəməz olan addımı sayəsində (Ona qarşı gürcü çarları ilə ittifaq qurmuş Azərbaycan xanlarını azad etdi) onların bu niyyətləri puça çıxdı.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu dövrdə çar Rusiyasının xarici siyasətində Azərbaycan xanlıqlarının, o cümlədən Şəki xanlığının Osmanlı imperiyası ilə sıx əlaqələr yaratması xoş qarşılanmadığına görə Rusiya diplomatlarına tapşırılmışdı ki, hər vasitə ilə bu münasibətlərin yaradılmasına maneçilik törətsinlər. S.M.Solovyovun fikrincə, bu dövrdə Rusiya hökuməti Azərbaycanın daxili işlərinə rəsmən müdaxilə etməkdən çəkinirdi. 1752-ci ilin aprelində kansler Bestujev-Ryuminin A.M.Obreskova reskriptində də xatırlanır: "Əgər biz özümüz farsların (Azərbaycan xanları nəzərdə tutulur) işlərinə müdaxilə etmiriksə, bunu Portaya (Osmanlı Dövləti) da məsləhət görməliyik ki, bizim nümunəmizi izləsinlər. Siz türk nazirlərini inandırmağa məcbursunuz ki, Porta farslara öz

işlərini həll etmək imkanı versin" [699, 151].

Hacı Çələbi xanın vəfatından sonra da Şəki xanlığının Osmanlı dövləti ilə əlaqələri davam etmişdir. 1768-1774-cü illərdə getmiş Osmanlı-Rusiya savaşı zamanı Osmanlı dövləti bütün səylərini Azərbaycan xanlarını, Dağıstan və Şimali Qafqaz hakimlərini Rusiyaya qarşı mübarizəyə yönəltmişdi. Rusiya imperiyası isə Osmanlı sultanının bu təşəbbüsünə qarşı daha ciddi addımlar atmış və Kartli-Kaxet çarına hər cür köməklik göstərərək, Cənubi Qafqazın işğalı üçün özünə dayaq nöqtəsi yaratmışdı. Bunu 1773-cü ilin oktyabrında Çıldır valisi Süleyman paşanın baş vəzirə göndərdiyi məlumatlar da sübut edir. Süleyman paşa Kartli-Kaxet və İmeret hakimlərinin Rusiya ilə ittifaqa girdikləri, Rusiya tərəfindən Gürcüstan ərazisinə top və digər hərbi sursat, həmçinin 80 minə qədər hərbi qüvvə göndərilirdiyi haqqında həyəcanla xəbər vermişdi. Bununla əlaqədar müəyyən ehtiyat tədbirləri görmək, sərhəd ərazilərini möhkəmləndirmək qərara alınmışdı [264, 164].

XVIII əsrin 80-ci illərində Şəki xanlığında baş verən daxili çəkişmələr və hakimiyyət uğrunda gedən mübarizə Osmanlı dövlətini narahat edir və xanlıqda baş verən gərgin hadisələr haqqında Osmanlı məmurları xəbər tutmağa çalışırdı. 26 oktyabr 1780-ci il tarixli bir məktubda "1779-cu il tarixində Şəki xanı Hüseyn xanın öz əmisi oğlu Əbdülqadir xan tərəfindən hakimiyyətdən devrilərək öldürülməsi və bu hadisənin Osmanlı tərəfində narahatlıq doğurması" [381] haqda məlumat yer almışdır.

1783-cü il iyunun 24-də bağlanmış Georgiyevsk müqaviləsinə əsasən Kartli-Kaxet çarlığı Rusiya dövlətinin təbəəliyini qəbul etdi. Rusiya himayəsinə keçməsinə arxalanan II İrakli Rusiya qoşunları ilə birlikdə Azərbaycan xanlıqlarına qarşı hücumla hazırlanırdı. O, "Azərbaycan xanlarını əl almağa çalışaraq onları öz itaətinə almaq istəyir, tabe olmayacaqları təqdirdə onların üzərinə qoşun göndərməklə hədələyirdi" [403, 28; 267, 52]. Buna görə də, Şəki xanı Hacı Əbdülqadir xan 1783-cü ildə Ərzurum valisi Teymur paşaya göndərdiyi məktubunda Rusiyanın Kartli-Kaxet sərhədində 80 min, Tiflis şəhərinə isə 12 min nəfərlik qoşun topladığı haqqında məlumat verdi. Bundan başqa, Şəki xanı öz məktubunda, həmçinin rus-gürcü ittifaqından gözlənilən təhlükənin qarşısını al-

di. Bütün bunlara baxmayaraq, Şəki xanı Məhəmməd həsən xanın Osmanlı dövlətinə ünvanladığı 1784-cü il tarixli digər bir məktubunda maraqlı məqamlar vardır. Bu məktubun məzmunundan: "Şəki və Şirvan hakimi Məhəmməd həsən xanın Osmanlı sədrəzəminə göndərdiyi məktubunun xəzinə katibi İbrahim bəy vasitəsi ilə alındığı; Rusiyanın hərbi yardımı ilə Azərbaycanın Gəncə ətrafının gürcü xanı İrakli tərəfindən bir neçə ildən bəri zəbt olunduğu; Gəncə qalasının yerli əhali, ətraf hakimlər və Osmanlı ordusunun gücü ilə geri alındığı; İrakli xanın oğlu Əlmas Mirzə,* damadı Davud bəy və şəmşəddilli Əli Sultanın çoxsaylı hərbi qüvvə ilə təkrar qalaya hücum etməyə cəhd etməsi, lakin yerli əhəlinin və əsgərlərin gücü ilə düşmən təcavüzünün dəf edildiyi" bəlli olur [375]. Bu isə həmin dövrdə Məhəmməd həsən xanın Osmanlı sultanından hərbi yardım istəməsi müqabilində Osmanlı dövlətinin ona yardım göndərdiyini sübut edir.

Məhəmməd həsən xanın Osmanlı dövlətindən hərbi yardım istəməsi Kartli-Kaxet çarı II İraklini çox narahat etdi. Məhz buna görə də, İrakli dərhal Məhəmməd həsən xana ardıcıl olaraq iki məktub göndərdi. Gürcü çarı həmin məktublarda Şəki xanı ilə "bəzi məsələlərlə bağlı görüşmək, onunla ittifaq yaratmaq və səmimi münasibətlər qurmağı" təklif etdi [376].

Bütün bunlara baxmayaraq, Rusiya qoşunlarının köməyinə bel bağlayan II İrakli Azərbaycan xanlıqlarına qarşı təcavüzkar planlarını davam etdirərək Azərbaycanın Kartli-Kaxet sərhədləri yaxınlığında yerləşən torpaqlarını ələ keçirmək niyyətindən əl çəkmirdi. Bu niyyətin qarşısını almaq məqsədilə Şəki xanı Məhəmməd həsən xan və digər Azərbaycan xanları Dağıstan hakimləri ilə birləşərək hərbi yardım üçün Osmanlı sultanına müraciət etdilər. 1785-ci ildə Osmanlı nümayəndəsi Xəlil Əfəndinin məsləhəti ilə Şəki xanı Məhəmməd həsən xan, Qarabağ xanı İbrahimxəlil xan və Quba xanı Fətəli xan birlikdə İstanbula Osmanlı sarayına öz elçilərini göndərdilər [Bax: 373; 384; 378; 267, 66].

* Kartli-Kaxet çarı II İraklinin oğlu Aleksandr Mirzə nəzərdə tutulur.

Çıldır valisi Süleyman paşanın Osmanlı sarayına ünvanladığı 13 iyun 1785-ci il tarixli məktubda "gürcü çarı II İraklinin rus qoşunlarının köməyi ilə Gəncə və İrəvan xanlığına məxsus torpaqları ələ keçirmək üçün ciddi hazırlıqlardan sonra qeyd edilən ərazilərə hücum etməsi və Şəki xanı Məhəmməd həsən xanın Gəncə əhalisinə yardım etməsi nəticəsində bu təcavüzün qarşısının alındığı, II İraklinin öz məqsədinə çatma bilməyərək geri qayıtdığı" qeyd edilir [372; 378; 409, I, №33]. Məktubda, həmçinin "Hacı Çələbi Xanzadə Məhəmməd həsən xan üləmasından Əli Əfəndinin, avar hakimi Ümmə xanın nümayəndəsi Elhas bəy, Qarabağ hakimi İbrahimxəlil xanın elçisi Mirzə Məhəmməd bəylə birlikdə Osmanlı dövlətinə elçi göndərməsi" haqqında məlumat verilmişdir [372; 409, I, №33].

1786-cı ildə Qarabağ xanı İbrahimxəlil xan Osmanlı dövlətinə göndərdiyi məktubunda Azərbaycan xanlarının və Dağıstan hakimlərinin gürcü çarı İrakliyə qarşı mübarizə aparmaq üçün birləşməsinin zəruri olduğunu vurğulayırdı. Qarabağ xanı məktubunda Azərbaycan xanlarından Şəki xanı Məhəmməd həsən xanın, İrəvan xanı Məhəmməd xanın və Quba xanı Fətəli xanın da II İrakliyə qarşı mübarizə aparmaq üçün təkrar ittifaq yaratdıqlarını və Osmanlı dövlətindən hərbi yardım xahiş etmələrini bildirdirdi [374]. Türkiyə tarixçisi Sadiq Bilgə Azərbaycan xanları və Dağıstan hakimlərinin Osmanlı dövləti ilə əlaqə yaradaraq bir ittifaqda birləşmək arzularını bildirməsindən sonra Osmanlı tarixində "İttihad-i İslam" ifadəsinin ilk dəfə bir siyasi ideologiya kimi ortaya çıxdığını qeyd edir [400, 261].

Qeyd olunan dövrdə Azərbaycan xanlıqları arasında mövcud olan çəkişmələr onların xarici qüvvələrə qarşı birgə mübarizə aparmasına mane olurdu. 1787-1791-ci illərdə getmiş Rusiya-Osmanlı savaşı ərəfəsində və gedişində təkcə Azərbaycan xanlarına deyil, ümumiyyətlə, Cənubi Qafqazın bütün müsəlman əhalisinə böyük ümid bəsləyən Osmanlı sultanı Azərbaycan xanlıqları arasındakı çəkişmələrdən narahat idi [267, 81]. Həmin dövrdə Osmanlı dövləti tərəfindən Azərbaycana göndərilən nümayəndələr xanların bir-biri ilə münasibətləri yoluna qoymasına və ümumi düşməne qarşı birləşməsinə çalışırdılar. Osmanlı sultanı

tərəfindən Azərbaycan xanlarına ünvanlanan 24 oktyabr 1787-ci il tarixli məktublarda Şəki xanı Məhəmməd həsən xana Quba xanı Fətəli xan ilə aralarında olan çəkişmələri bir kənara qoyması, Qarabağ xanı İbrahimxəlil xan, Avar xanı Ümmə xan və bəzi Dağıstan hakimləri ilə birləşərək II İrakli üzərinə hücumu hazırlamaları tövsiyə edilirdi [388; 389].

Osmanlı sultanı I Əbdülhəmid (1774-1789) tərəfindən 17 fevral 1788-ci il tarixində "*Azərbaycan, Dağıstan və Krımda müsəlmanlara əziyyət verən Moskva üzərinə səfər hazırlanması*" haqqında Dağıstan hakimlərinə və Azərbaycan xanlarına, o cümlədən Şəki xanı Məhəmməd həsən xana da xüsusi "*Höküm*" göndərildi [397, 221-222; 409, I, №38].

Şəki xanlığının Osmanlı dövləti ilə münasibətləri xanlığın 1805-ci ildə Rusiya himayəsini qəbul etməsindən sonra da davam etmişdir. 1810-cu ildə Şəki xanlığında Rusiya işğalçılara qarşı üsyan başlayan zaman Qarabağlı İbrahimxəlil xanın qızı, keçmiş Şəki xanı Səlim xanın (1795-1806) həyat yoldaşı Tuti xanımın Osmanlı dövlətinə göndərdiyi məktub xüsusilə maraqlıdır. Tuti xanım öz məktubunda: "*...şəkiliyənin rus qoşunlarına qarşı apardığı mübarizə nəticəsində Şəkinin rus qoşunlarından geri alındığı; şəkiliyənin Dağıstan əhalisi ilə birləşib Hüseyn Əfəndi adlı bir nəfəri özlərinə vəkil seçdikləri; düşməna qarşı mübarizə üçün iyirmi min əsgərin hazır olduğu*" haqqında məlumat verərək Osmanlı dövlətindən hərbi yardım istəyirdi [bax: 393].

1818-ci ildə Bağdad valisi Davud paşanın Osmanlı sarayına ünvanladığı bir məktubunda keçmiş Şəki xanı Səlim xan haqqında maraqlı məlumatlar verilmişdir. Məktubda: "*səbiq Şəki və Şirvan hakimi Səlim xanın məmləkətinin Rusiya qoşunları tərəfindən zəbtindən sonra*" onun Təbrizə - Abbas Mirzənin yanına, oradan isə Mədiyyət ilə Bağdada gələrək müqəddəsləri ziyarət etdikdən sonra İstanbula gəlməsi və Rusiya işğalçılara qarşı Osmanlı dövlətindən hərbi yardım istəməsi haqqında məlumatlar verilmişdir [bax: 391].

Beləliklə, Şəki xanlarının Azərbaycan torpaqlarını birləşdirmək və xarici işğalçılara qarşı mübarizəsi heç vaxt sönməmişdir.

3.9. Sosial-iqtisadi və mədəni həyat

3.9.1. Kənd təsərrüfatı

XVIII əsrin ikinci yarısı – XIX əsrin əvvəllərində Şəki xanlığının iqtisadi həyatında *əkinçilik* mühüm rol oynayırdı. Əlverişli iqlim şəraiti, münbit torpaq örtüyü, süni suvarma sisteminin geniş şəbəkəsi və nəhayət, əsrlər boyu təşəkkül tapmış zəngin istehsal vərdişləri xanlıq əhalisinin böyük əksəriyyətinin əkinçiliyin müxtəlif sahələri ilə məşğul olmasına şərait yaradırdı. Bununla belə, XVIII əsrin ikinci yarısı – XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda və onunla qonşu ölkələrdə cərəyan edən hərbi-siyasi xarakterli müxtəlif hadisələr Şəki xanlığında da əkinçiliyin inkişafı yolunda çətinliklər yaradırdı. İstər xanlıqlar arasında intensiv xarakter daşıyan ara müharibələri, istərsə də yadelli hücumlar əkin sahələrinin tapdalanaraq məhv edilməsi, suvarma sisteminin dağıdılması, hazır məhsulun, mal-qaranın qarət edilib aparılması ilə müşayiət olunurdu.

Azərbaycanın digər xanlıqlarında olduğu kimi, Şəki xanlığında da kəndlilər yalnız müharibələrdən deyil, müxtəlif xarakterli təbii fəlakətlərdən də əziyyət çəkirdi. Ayırı-ayrı illərdə baş verən quraqlıq, hədsiz yağıntı, dolu və çəyirtkələrin hücumu kəndlilərin min bir əziyyətlə yetişdirdikləri məhsulun tamamı və yaxud qismən məhv olması ilə nəticələnirdi. Şəki xanlığının ləğv olunduğu dövrdə tərtib edilmiş arxiv sənədinin verdiyi məlumatdan aydın olur ki, bu xanlıq 3 il ərzində dalbadal çəyirtkələrin hücumuna məruz qalmışdı. Çəyirtkələrin hücumundan xanlığın Cumalı və Məcmi adlı kəndlərinin əhalisi daha çox əziyyət çəkmişdi. Belə ki, 1822-ci ildə Cumalı kəndində səpilməmiş 15 tağarlıq¹ buğda sahəsinin 13,5 tağarı, 3 tağarlıq ardıpa sahəsinin 2 tağarı, Məcmi kəndində isə 15 tağarlıq buğda sahəsinin hamısı çəyirtkələr tərəfindən məhv edilmişdi [77, v.2, 46, 53ar.].

Xanlıqda əkinçiliyin aparıcı sahəsini *taxılçılıq* təşkil edirdi. Bütün orta əsrlər ərzində kənd təsərrüfatında natural təsərrüfatın üstünlüyü şəraitində ticarət əlaqələrinin zəifliyi, siyasi həyatda hökm

¹ 1 tağar – buğda ilə 18, arpa ilə 15, darı və çəltik ilə 9 puda bərabər idi.

sürən qeyri-sabitlik hər bir kəndli ailəsini özünü ən zəruri ərzaq məhsulları, ilk növbədə isə taxıl məhsulları ilə təmin etmək zərurəti qarşısında qoyurdu. Şəki xanlığının ləğv edilməsindən az sonra rus məmurlarının tərtib etdikləri sənədlərdən birində göstərilirdi ki, xanlıq dövründə "Nuxanın bütün sənətkarları xəzinəyə pul və müstəmir adlandırılan taxıl vergisi ödəyirdilər" [78, v.92 ar.]. Həmin sənəddə adıçəkilən 64 Nuxa tacirinin "bez, kətan və bürmet satışı ilə" yanaşı, taxılçılıq və baramaçılıqla da məşğul olduqları göstərilir [78, v.3-4]. Buğda və arpa kimi dəbli bitkilər əkin sahələrinin əsas hissəsini təşkil edirdi. Bundan əlavə, mədəni taxıl bitkiləri olan darı, pərinç, mərəci kimi bitkilər də becərilirdi. Lakin bu bitkilər özlərinin keyfiyyət və faydalı olmaları baxımından o qədər də sərfəli hesab edilənlərindən ümumi əkin sahəsinin nisbətən az hissəsini tuturdu.

Taxıl bitkilərinin məhsuldarlığı becərilən torpağın münbitliyindən çox asılı idi. Elə bunun nəticəsi idi ki, əkinçilər Şəki xanlığının müxtəlif bölgələrində səpilməmiş eyni miqdarda toxumun müqabilində müxtəlif miqdarda məhsul götürürdülər. Azərbaycanın digər xanlıqları kimi, Şəki xanlığı üçün də dəmyə əkinçiliyi xarakterik idi. Belə şərəitdə isə məhsuldarlıq torpağın münbitliyi ilə yanaşı yağıntının miqdarından asılı olaraq dəyişirdi. Bunu xanlığın ayrı-ayrı bölgələrində taxıl bitkilərinin məhsuldarlığını əks etdirən aşağıda verilmiş cədvəlin məlumatları da təsdiq edir [644-III, 332].

| Bitkinin adı | Şimal vadisində | | Boz- dağda | Orta vadidə | Cənub vadisində |
|--------------|--------------------|--------------------|---------------|----------------|--------------------|
| | Qərb hissəsində | Şərq hissəsində | | | |
| Buğda | 6-7 | 8 | 10 | 7-8 | 4-5 |
| Arpa | 7-8 | 6-10 | 8 | 6 | 4-4 1/2 |
| Darı | 30-40 | 60 | 40-50 | 50-60 | 25-30 |

Azərbaycanın bütün xanlıqlarında taxıl bitkilərinin becərilməsi ilə kəndlilər məşğul olurdular. Onlar öz əkin sahələri ilə yanaşı, xanlara və digər torpaq sahiblərinə məxsus torpaqları da becərirdilər. Şəki xanlarının mülkiyyətində olan əkin sahələrinin, o cümlədən Məlikarx deyilən yerdəki taxıl sahələrinin becərilməsi xanlığın bütün kəndlilərinin mükəlləfiyyətinə daxil idi. Onu da göstər-

mək lazımdır ki, Məlikarxdakı əkin sahələrini hələ XVIII əsrin sonlarında Məhəmmədhasən xan satın almışdı. Məhəmmədhasən xanın dövründə olduğu kimi, sonuncu Şəki hakimi İsmayıl xanın dövründə də bu sahələrin əkilib-biçilməsi Şəki xanlığında yaşayan bütün kəndlilərin mükəlləfiyyəti hesab edilirdi [76, v.67-68].

Azərbaycanın digər xanlıqlarında olduğu kimi, Şəki xanlığında da taxıl bitkilərinin becərilməsi zamanı rəncbərlərin əməyindən də geniş istifadə edilirdi. Torpaqdan və digər istehsal vasitələrindən məhrum olan rəncbərlər xana və digər torpaq sahiblərinə məxsus torpaq sahələrini becərir və bunun müqabilində hazır məhsulun bir hissəsini alırdılar. Xanlığın Daşbulaq kəndindəki rəncbərlər xana məxsus torpaqları ondan aldıkları 5 cüt kəl və xışla əkidilər. Taxılın biçilməsi və döyülməsi işlərinə isə xanlığın digər yerlərindən də əlavə işçi qüvvəsi cəlb olunurdu [78, v.256ar.].

Şəki xanlığında əkinçiliyin aparıcı sahələrindən birini çəltikçilik təşkil edirdi. Çəltikçilik əkinçiliyin ən çox gəlir gətirən sahələrindən hesab edilsə də, əkinçilərdən böyük hazırlıq işləri görmək və ağır zəhmət tələb edirdi. Çəltik bitkisi çoxlu su tələb etdiyindən seçilmiş sahənin su tutarlılığı vacib şərt idi. Əks təqdirdə çəltik öz keyfiyyətini dəyişərək pis darı növü olan sulufa çevrilirdi [644-III, 375]. 1819-cu ildə tərtib edilən vergi cədvəlinə əsasən belə qənaətə gəlmək olar ki, xanlığın 30 kəndində əhali çəltikçiliklə məşğul olurdu və bu kəndlərdən malçəhət vergisi kimi ildə 104 tağar 395 qanaq vergi toplanırdı [76, v.4-33].

Azərbaycan xalqının ən qədim məşğuliyyət sahələrindən biri olan bağçılıq Şəki xanlığında da yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdı. Xanlığın şimal və şərq hissələrində meyvə bağları xüsusilə çox idi. Burada yetişən Şəki armudu özünün dadına və böyüklüyünə görə seçilirdi [644-III, 347]. Xanlığın məhz bu hissələrində əla keyfiyyətli şabalıd, qoz və fındıq yetişdirilirdi. İsti iqlim qurşağına daxil olan cənub bölgələrində çox dadlı üzüm becərilirdi.

Xanlığın Nic kəndində 160, Coqurma kəndində isə 155 meyvə bağı var idi [80, v.148 ar.]. Xanlıqda bağçılığın mühüm mərkəzlərindən biri də Qəbələ idi. Məhz meyvə bağlarının çoxluğuna və dadlı meyvələrinə görə XVIII əsr rus səyyahı İ. Lərx Qəbələni yer

üzündəki cənnət adlandırmışdı [617, 24].

Şəki xanlığının dağətəyi və dağlıq hissələrində *dəmyə əkinçiliyi* geniş yayılsa da, düzənlik ərazilərdə *süni suvarma* tətbiq edilirdi. Süni suvarmanın mənbəyi kəhrizlər, təbii göllər və daha çox müxtəlif çaylardan çəkilmiş çoxsaylı arxlar idi. Axar suların olmadığı bölgələrdə əkin sahələri kəhriz suları vasitəsilə suvarılırdı. Xanlığın şimal vadisində yerləşən dörd təbii gölün suyundan Yarmala, Vardanlı və Nic kəndlərinin, cənub vadisində yerləşən bir gölün suyundan isə Pirməs kəndinin əkin sahələrinin suvarılması üçün istifadə edilirdi [644-III, 349]. Xanlığın ərazisindəki arxlar öz başlanğıcı Kür, Alcağançay, Göyçay, Əyriçay, Türyançay, Dəmirarəncay və digər çaylardan götürürdü.

Şəki xanlığı həm də Azərbaycanın mühüm *ipəkçilik* mərkəzlərindən biri kimi şöhrət qazanmışdı. S.Bronevski yazırdı ki, Şəki xanlığında külli miqdarda istehsal edilən ipək öz keyfiyyətinə görə Şamaxı ipəyindən geri qalmır [527, 43]. Burada istehsal edilən xam ipək yerli toxucuların tələbatını ödəməklə yanaşı, Azərbaycanın digər xanlıqlarına və xarici ölkələrə də ixrac edilirdi. Şəki xanlığında xam ipək istehsalının geniş miqyas almasını burada fəaliyyət göstərən çoxlu ipək karxanaları da sübut edir. Xanlığın yalnız dörd mahalında – Şəki, Alpout, Ağdaş və Padar mahallarında təxminən 464 ipək karxanası işləyirdi [76, v.9-65].

Şəki xanlığının tərkibində olan Qəbələ sultanlığı da xam ipək istehsalında mühüm yer tuturdu. Qəbələdə də istehsal edilən xam ipəyin xeyli hissəsi Şamaxıda satılırdı.

Şəki xanlığının iqtisadi həyatında *maldarlıq* da mühüm rol oynayırdı. Əlverişli iqlim şəraiti, şirəli otlarla zəngin səfalı yaylaqların olması burada maldarlığın müxtəlif sahələrinin inkişafı üçün şərait yaradırdı. Xanlığın ərazisində həm iribuynuzlu (inək, camış, öküz), həm də xırdabuynuzlu heyvanlar (qoyun, keçi) saxlanılırdı.

Azərbaycanın bütün xanlıqlarında olduğu kimi, Şəki xanlığında da mal-qaranın və əkinəyararlı torpaqların əsas hissəsi hakim təbəqənin əlində cəmləşmişdi. Şəki xanlarının, ilk növbədə isə Məhəmmədhasən xanın mülkiyyətində külli miqdarda tut bağları, çal-tik plantasiyaları və taxıl sahələri var idi. Azərbaycanın digər xan-

lıqlarında olduğu kimi, Şəki xanlığında da torpaq mülkiyyətinin ənənəvi formaları (divan, xalisə, tiyul, mülk, vəqf, icma) qalmaqda davam edirdi. Bununla belə, *divan* və *xalisə* torpaqları arasında fərq təcridən itir və onlar daha çox xan torpaqları statusu alırdı. Əkinəyararlı torpaqların xeyli hissəsi bəylərin sərəncamında idi. Onlar bu torpaqlardan mülk və tiyul hüququ ilə istifadə edirdilər. Bəylər mülk torpaqlarını almaq, satmaq, bağışlamaq məsələsində sərbəst idilərsə, divan torpaqları hesabına yaradılan tiyul torpaqlarından əldə edilən gəlirin ancaq bir hissəsini əldə etmək hüququna malik idilər [753, 24]. Azərbaycanın digər xanlıqlarında olduğu kimi, Şəki xanlığında da əhalinin əksəriyyətini *feodal əyanlar* və *kəndlilər* təşkil edirdi. Xan ailəsinin üzvləri, *sultanlar*, *məliklər*, *bəylər*, *ali rütbəli ruhanilər* feodal əyanların sırasına daxil idi. Feodal əyanların başında qeyri-məhdud hakimiyyətə malik olan *xan* dayanırdı. Xanlığda sultan titulu Qəbələ və Ərəş hakimləri daşıyırdı. Feodal əyanlar arasında bəylər sayca üstünlük təşkil edirdilər. Onlar irsi və xidməti bəylərə bölünürdülər.

Xanlığda imtiyazlı əhalinin içərisində *maafilər* xüsusi çəkiyə malik idi. Onlar əslində xan hakimiyyətinə xidmət müqabilində vergi və mükəlləfiyyətlərdən azad edilmiş, eyni zamanda kiçik torpaq sahələri olan kəndlilər idi. Kənd idarəçiliyində aşağı vəzifələr tutan *yüzbaşılar*, *kətxudalar*, *kovxalar* və *mirablar* da maafilərin sırasına daxil idi. XIX əsrin əvvəllərində Şəki xanlığında maafilərin sayı ailə üzvləri ilə birlikdə 6250 nəfərə çatırdı [258, 26]. Özlərinin sosial vəziyyətlərinə görə bəylərdən aşağıda dayanan maafilər xan ordusunun əsasını təşkil edirdi. P.Q. Butkov yazırdı ki, müharibə şəraitində Şəki xanları 10 min nəfər əsgər toplamaq imkanına malik idi [534, 200-208].

Xanlığda əhalinin əksəriyyətini *kəndlilər* təşkil edirdi. Onlar özlərinin sosial-iqtisadi vəziyyətlərinə görə *rəiyyələrə*, *rəncbələrə* və *elatlara* bölünürdü. Kənd icması tərəfindən ayrılan torpaq payını öz əmək alətləri və iş heyvanları ilə becərüb əldə etdikləri məhsulun 1/10-dən 1/5-nə qədərini vergi şəklində torpaq sahibinə ödəyən kəndlilər rəiyyət adlanırdı. Rəiyyət öz torpaq payını becərməklə yanaşı, feodala məxsus torpaqlarda işləməli, ictimai xarakter da-

şıyan bir sıra mükəlləfiyyətləri də yerinə yetirməli idi. Rəncbərlik rəiyyətlərdən, başlıca olaraq onunla fərqləndirilirdi ki, onlar istehsal alətlərindən, qoşqu qüvvəsindən məhrum olub feodalların təsərrüfatlarında, əsasən, əkin sahələrində, tut bağlarında, çəltik və pambıq plantasiyalarında işləyirdilər. XVIII əsrin sonlarında Şəki xanlığının 26 kəndində yerləşən tut bağlarında 3280 rəncbər işləyirdi. Onların əksəriyyətini xanlığın Cəfərabad və Xanabad kəndlərinin sakinləri təşkil edirdi. Xanlara məxsus bu tut bağlarının becərilməsi müqabilində rəncbərlərdən hər biri ildə bir kürk, üç tağar buğda, iki tağar çəltik və 40 manat pul alırdı [199, 58]. Əksər vergilərin ödənilməsindən azad edilən elatların vəziyyəti rəiyyət və rəncbərliklə müqayisədə bir qədər yaxşı idi. Bununla belə, onlar həm feodallar, həm də xan qarşısında bir sıra ağır mükəlləfiyyətlər yerinə yetirməli olurdular. Xan ordusunda xidmət edən əsgərlərin əksəriyyəti məhz elatlardan toplanırdı [258, 26]. Azərbaycanın əksər xanlıqlarında olduğu kimi, Şəki xanlığında da kəndlilər torpaqdan, sudan, ötrüşdən, torpaq sahiblərinə məxsus əmək alətlərindən və qoşqu vasitələrindən istifadə etdiklərinə görə məhsul və pulla müxtəlif vergilər ödəyirdilər. Məhsulla toplanan vergilərin sırasına malçəhət, bəhrə, salyana, çöpbaşı, çobanbəyi, atarpassı, kirxanaxərci və s. daxil idi. Buğda, arpa, düyü, pambıq və s. ilə ödənilən malçəhət vergisi xüsusilə geniş yayılmışdı.

3.9.2. Şəhər həyatı. Sənətkarlıq və ticarət

Şəki şəhəri Azərbaycanın şimal-qərbində yerləşən başlıca ticarət və sənətkarlıq mərkəzlərindən idi. Qədim tarixə malik olan bu şəhər haqqında XVII əsr türk səyyahı Övliya Çələbi yazırdı ki, "Şəki üç min yaşayış evi, yeddi Cümə məscidi, karvansarası, hamamı və kiçik bazarı olan gözəl bir qaladır" [722, 158].

Şəkinin bir şəhər kimi yüksəlişi Hacı Çələbinin müstəqil Şəki xanlığının əsasını qoyduğu vaxtdan başlayır. Eyniadlı xanlığın inzibati mərkəzinə çevrilən şəhər sürətlə böyüməyə başladı. Azərbaycanın digər xanlıqları ilə müqayisədə Şəki xanlığı yadelli işğalçıların və qonşu xanlıqların hücumlarına daha az məruz qaldığını

dan Şəki şəhərinin qala divarları ilə əhatə olunmasına uzun müddət ehtiyac olmadı. Düşmənin ara-sıra baş verən hücumları zamanı şəhər əhalisi "Gələsən-görəsən" qalasında sığınacaq tapırdı. Tədqiqatçıların əksəriyyətinin fikrincə, Şəkinin ətrafına qala divarları ilk dəfə 1765-ci ildə çəkilmişdi [168, 40; 338, 15; 528, 5]. Lakin bu hadisədən az sonra şəhər böyük faciə ilə üzləşdi. 1772-ci ildə Kış çayının daşması nəticəsində şəhər yerlə yeksan edilmiş və çox böyük insan tələfatına səbəb olmuşdu. Dağıntının miqyası o dərəcədə böyük idi ki, Şəkini əvvəlki yerində bərpa etmək mümkün olmadı və indiki yerində, daha doğrusu, köhnə şəhər yerindən şimal-şərq istiqamətində bir qədər yuxarıda faktiki olaraq yeni şəhərin tikintisinə başlanıldı [168, 40; 199, 23-24]. Yeni yerdə sürətlə tikilən Şəki artıq XVIII əsrin sonu – XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın böyük və gözəl şəhərlərindən birinə çevrildi.

Faktiki olaraq yenidən tikilən Şəki özünün mənzərəsinə və memarlıq üslubuna görə Azərbaycanın digər şəhərlərindən əsaslı şəkildə fərqlənir. Şəki xan sarayını tədqiq etmiş memarlardan birinin fikrincə, yeni mərhələdə Şəki şəhərinin memarlığının inkişafına ticarət və mədəni əlaqələrin genişlənməsi nəticəsində buraya daxil olan Avropa və rus memarlığı ciddi təsir göstərmişdir [500, 7]. Görünür, elə bunun nəticəsi idi ki, şəhər memarlığında kərpic və çay daşının kombinasiyasından yaranan kolorit ona başqa heç bir şəhərdə rast gəlinməyən unikal bir gözəllik verirdi. XIX əsrin əvvəllərində Şəkiddə olmuş rus generalı N.N.Rayevski onun gözəlliyi qarşısında Baxçasaray şəhərinin kölgədə qaldığını xüsusi vurğulayaraq yazırdı ki, "Dağıstan dağlarının atayında mənzərəli bir yerdə yerləşən bu şəhərdə 14 min əhali və 3 min ev var" [529, 344].

Azərbaycanın digər şəhərləri kimi, Şəki şəhərinin yenidən tikintisi zamanı orta əsr şəhərsalma ənənələrinə əməl olunmuşdu. Şəhərin ərazisi əksər orta əsr şəhərləri üçün xarakterik olan üç hissədən – *İç qala, Şəhristan və Bayır şəhərdən* ibarət idi. Onun ən hündür hissəsində *Şəki qalası* tikilmişdi. Bu qalanın içərisində məşhur xan sarayı, xan ailəsinə və xan sarayının birinci mərtəbəsində yerləşən divanxanaya məxsus digər binalar – *məscid, hərəmxana, həbsxana, atlar üçün tövlə, anbar, qulluqçular üçün ev* və s. yerlə-

şirdi [724, 65]. Şəhərin *Şəhristan* hissəsində, ictimai və ticarət-sənətkarlıq obyektləri, o cümlədən *Cümə məscidi*, *bazar meydanı*, *karvansaralar*, *ticarət dükanları*, *sənətkar emalatxanaları* inşa edilmişdi. Bilavasitə Şəhristanla birləşən üçüncü hissə, əsasən, yaşayış binalarından ibarət idi. Bu hissədə tacirlər, sənətkarlar və kəndlilər məskunlaşmışdılar.

Orta əsrlər dövründə bir sıra şəhərlərdə Bayır şəhərlər də qala divarları ilə əhatə olunurdu. Düşmənin hücumu zamanı şəhər əhalisi ilə yanaşı, kəndlərin də əhalisi bu divarların arxasına sığınırdu [530, 350]. Lakin Şəkiddə Bayır şəhərin ətrafına qala divarlarının çəkilməsi haqqında heç bir məlumat yoxdur.

XVIII əsrin ikinci yarısı – XIX əsrin əvvəllərində Şəki xanlığında hökm sürən nisbətən sabit hərbi-siyasi şərait Şəki şəhərinin sürətlə inkişaf etməsinə və əhalisinin sayının nəinki sabit qalmasına, hətta müəyyən dərəcədə artmasına da səbəb olmuşdu. Xanlığın ərazisində hökm sürən nisbi əmin-amanlıq Şəki şəhərini feodal-ara müharibələrindən və yadelli hücumlardan əziyyət çəkən qonşu xanlıqların əhalisi üçün xeyli cəlbədicə edirdi. Bu fikri XIX əsrin əvvəllərinə aid mənbələrdə Azərbaycanın başqa xanlıqlarından xeyli sayda əhalinin Şəkiyə köçməsi haqqında məlumatlar da təsdiq edir [489, 781-783]. Eyni yerdən Şəkiyə yeni köçənlər şəhərdə kompakt şəkildə məskunlaşır, özlərinin xüsusi məhəllələrini yaradırdılar. Görünür, Şəkiddə *Gəncəli*, *Şirvanlı*, *Lahıclar*, *Şirazi*, *Baydunlu*, *Məncərliləri* kimi məhəllələrin [326, 16-22] meydana gəlməsi də bu dövrə aiddir.

Tranzit ticarət yollarından bir qədər kənarda yerləşməsinə baxmayaraq, Şəki Azərbaycanın şimal-qərb regionunun başlıca ticarət mərkəzlərindən idi. Rus işğalından bir qədər sonra tərtib edilmiş mənbələrdən birində göstərilirdi ki, "*vilayətin əsas ticarət yeri karvanların axışdığı gəldiyi Nuxa şəhəridir. Ləzgilər və başqa şəhərlərdən olan tacirlər buradan mal atırlar*" [644-III, 384]. Ticarət dükanları, əsasən, şəhərdə olan 8 dalan-bazarda cəmləşmişdi. Burada fəaliyyət göstərən "*Təbriz*", "*Gəncə*", "*Şamaxı*" və "*Ləzgi*" karvansaraları da ticarət dükanlarının cəmləşdiyi əsas mərkəzlər idi [725, 10].

Şəki Azərbaycanın digər şəhərləri və xarici ölkələrlə qizğın

ticarət edirdi. Burada istehsal edilən kənd təsərrüfatı və sənətkarlıq məhsulları, xam ipək Tiflis, Dərbənd və Bakı vasitəsilə Rusiyaya və digər ölkələrə ixrac edildirdi. "*Şəkiyə Qarabağ vasitəsilə İranda hər yerindən, Azərbaycandan (Cənubi Azərbaycan – red.) və Türkiyədən mallar gətirilir və sonra Şəkiddən Cəra, Dağıstana, Çeçenistana, Kiçik və Böyük Kabardaya yayılır*" [485, 726]. XIX əsrin əvvəllərində Şəkinin böyük kapitalla malik olan 46 taciri Təbriz və Həştərxan şəhərləri ilə sıx ticarət əlaqələri saxlayırdı [78, v.69].

Ticarətlə yanaşı, *sənətkarlıq istehsalı* da Şəkinin iqtisadi həyatında mühüm rol oynayırdı. Azərbaycanın əksər şəhərlərində olduğu kimi, burada da müəyyən peşədən olan sənətkarlar ayrıca məhəllələrdə yaşayırdılar. Maraqlı burasıdır ki, şəhərdə mövcud olan məhəllələrin xeyli hissəsinin adı orada məskunlaşmış sənətkarların peşə mənsubiyyəti ilə bağlı idi. Məsələn, *Şərbaflar*, *Sabunçular*, *Xarratlar*, *Dulusçular*, *Çanaqçılar*, *Gümçülər*, *Dabbaqlar*, *Bağbanlar* [724, 16]. XVIII əsrin sonu – XIX əsrin əvvəllərində şəhərdə fəaliyyət göstərən 417 sənətkar emalatxanasından 100-ü karvansaralarda, yerdə qalanları isə dalan-bazarlarda və digər yerlərdə yerləşirdi [76, v.69].

Azərbaycanın ən böyük toxuculuq mərkəzlərindən olan Şəkiddə toxuculuq müəyyən qədər ev sənəti xarakteri daşıyırdı. Toxuculuq istehsalında müşahidə edilən belə vəziyyət bu sahədə qadın əməyindən istifadənin geniş miqyas alması ilə bağlı idi. Toxuculuqla yanaşı, Şəkinin iqtisadi həyatında *zərgərlik*, *dəmirçilik*, *təkəlduzluq*, *şəbəkəçilik*, *dabbaqlıq* və onunla bağlı digər sənət sahələri aparıcı rol oynayırdı. Yuxarıda qeyd edilən kameral təsvirin məlumatından aydın olur ki, şəhərdə gön-dəri istehsalı ilə bağlı olan sənətkarların – *dabbaqların*, *papaqçıların*, *çəkməçilərin*, *sarracların* *qayıq hazırlayanların* ümumi sayı 550 nəfəri ötürdü [78, v.8-90]. Bu, əslində, şəhərdə qeydə alınmış bütün sənətkarların təxminən yarısı demək idi. Təxminən elə həmin dövrdə Şəkiddə 88 təkəlduz dükkanı fəaliyyət göstərirdi [256, 44-45].

XVIII əsrdə Şəkiddə həm daxili, həm də xarici ticarət xeyli inkişaf etmişdi. Bu dövrdə Şəkiddə yüzlərlə dükən var idi. XVIII əsrin sonunda karvansaralarda xana məxsus 52, ayrı-ayrı şəxslərə

məxsus 317 dükən var idi [415, 139].

Azərbaycanın digər toxuculuq mərkəzləri kimi, Şəkiddə də istehsal edilən toxuculuq məhsulları arasında ipək parçalar üstünlük təşkil edirdi. XVIII əsrin ikinci yarısı – XIX əsrin əvvəllərinə aid mənbələrdə Azərbaycanın toxuculuq mərkəzlərində bu qrupa aid aşağıdakı parça növlərinin adları çəkilir: *zərbaft*, *darayi*, *mov*, *qanavuz*, *tafta*, *çarşab*, *kolenkor* (*qələmkar*), *şemandrüz*, *kələğayi* və s. adıçəkilən bu ipək parçaların, demək olar ki, hamısı Şəkiddə də istehsal edilirdi.

Zərbaft və yaxud parça yüksəkkeyfiyyətli ipəkdən və zərğarlar tərəfindən hazırlanan qızıl və gümüş simlərdən toxunurdu. Qızıl və gümüşlə toxunan ipək parçalar çox bahalı olduğundan onları ya çox varlı adamlar alırdılar, ya da xarici ölkələrə ixrac edilirdi. Şəki xanlığında istehsalı geniş yayılmış ipək parçalardan biri *cecim* idi. Xanlığın Xaçmaz kəndində qadınların əsas məşğuliyyətlərindən birini müxtəlif rəngli çox möhkəm parçalar–cecim istehsalı təşkil edirdi. Şəki şəhərində isə 25 nəfər toxucu məhz cecim istehsalı üzrə ixtisaslaşmışdı. Şəki cecimləri "*müxtəlif rəngli zolaqlı və həm də yüksəkkeyfiyyətli parça*" hesab olunurdu [644-III, 383]. Cecim parçalar istehsalı daha çox yerli tələbatın ödənilməsinə yönəldilmişdi. Cecimdən dşək, balınc, mütəkkə üzü, pərdə, süfrə, köynək, şalvar, çuxa, arxalıq və s. tikmək üçün də istifadə edilirdi [257, 44-45].

Qoyunçuluğun yüksək inkişaf səviyyəsinə çatması Şəki xanlığında *yun parçaların*, ilk növbədə isə *şal istehsalının* inkişafına şərait yaradırdı. Qeyd etmək lazımdır ki, daha çox *şalbaftlıq* kimi tanınan bu sənət sahəsi xanlıqlar dövründə ev peşəsi səciiyyəsi daşıyırdı. Qoyunçuluqla məşğul olan kəndlərdə qadınlar öz ailələrinin tələbatını ödəmək üçün yun parçalar toxuyurdular. Şəki xanlığında şal parça istehsalının əsas mərkəzlərindən biri qoyunçuluğun geniş yayıldığı Car-Balakən camaatlığı idi. Şəki şəhərində isə şal və mahud parçaların toxunması ilə 6 nəfər sənətkar məşğul olurdu [78, v.35 ar.-36].

Şəki xanlığının ərazisinin müxtəlif növ boyaq bitkiləri ilə zəngin olması da *boyaqçılıq* sənətinin inkişafına güclü təsir göstərirdi. Şəki və Qarabağda yetişən çoxillik "*naz*" adlı bitki də boyaq

çılar tərəfindən sarı rəng almaq üçün istifadə edilirdi. Bu dövrdə Şəki şəhərində parça və mahudun boyanması ilə məşğul olan sənətkarların sayı 38 nəfərə çatırdı [78, v.39 ar.-40, 82 ar.-83, 88 ar.-89].

XVIII əsrin ikinci yarısı – XIX əsrin əvvəllərində Şəki xanlığında geniş yayılmış sənət sahələrindən biri də *gön-dəri emalı* idi. Xanlıqda qoyunçuluğun və maldarlığın inkişafı gön-dəri emalı üçün zəruri olan bol və ucuz xammal bazasının yaranmasına müsbət təsir göstərirdi. Bir tərəfdən xammal ehtiyatının bolluğu, digər tərəfdən isə müxtəlif dərildərdən olan ayaqqabılara olan böyük tələbat Azərbaycanın bütün şəhərləri kimi Şəkiddə də ayaqqabı istehsalı üçün əlverişli şərait yaradırdı. XIX əsrin ilk onilliklərində Şəkiddə 48 nəfər ayaqqabı ustası çalışırdı [78, v.35-36, 81-83].

Xanlıqlar dövründə Şəkiddə gön-dəri emalı ilə sıx bağlı olub geniş yayılmış sənət sahələrindən biri *yəhərqayırma-sərracılıq* idi. Süvari ordunun hərbi əməliyyatlarda geniş tətbiqi və hərəkət vəsi-təsi kimi atların əhəlinin məişətində mühüm yer tutması silah qayırma ilə yanaşı, sərraclığın da inkişafını zəruri edirdi. Şəhərdə 53 nəfər sənətkar bütün ləvazimatları ilə birlikdə "*gürcü*" yəhəri düzəldirdi [644-III, 383].

Gön-dəri məmulatları istehsalının digər sahələrində olduğu kimi, Şəkiddə *papaqçılıq* da mühüm yer tuturdu. Şəhərdə 76 nəfər papaq istehsalı ilə məşğul olurdu [78, v.9-10, 32-34]. Onlar qoyun dərilərindən müxtəlif çeşidli papaqlar – *daqqa* və *çərkəzi* papaqlar hazırlayırdılar. Sür dərindən hazırlanmış *çapma*, *qələmi*, *şikarı* kimi papaq növləri şəhər əhalisi arasında xüsusilə dəbdə idi [256, 65].

Şəki xanlığında sənətkarlıq istehsalının mühüm sahələrindən birini *metal emalı* təşkil edirdi. Sənətkarlığın toxuculuq, dabbəbağlıq, boyaqçılıq və s. sahələrinə nisbətən metal emalının yerli xammal bazası burada xeyli zəif idi. Azərbaycanın digər xanlıqlarında olduğu kimi, Şəki xanlığında da sənətkarlığın bu sahəsi daha çox İran, Türkiyə, Rusiya və Rusiya vasitəsilə Avropa ölkələrindən gətirilən xammal əsasında inkişaf edirdi [259, 109-112]. Şəki xanlığında həm soyuq, həm də odlu silah istehsalı yayılmışdı. Odlu silah istehsalının tədricən artmasına baxmayaraq, Şəki xanlarının ordusunda hələ də yerli sənətkarlar tərəfindən hazırlanan təbərzin, nizə, gorda,

şəşpər, qılınc, qalxan, qolçaq, dəbilqə, zirehli köynək və s. soyuq silahlardan və döyüş ləvazimatlarından istifadə edilirdi. Hələ Şəki xanlığının yeni yarandığı dövrdə Nadir şahın hücumlarından "Gələsən-görəsən" qalasında müdafiə olunan Hacı Çələbi xanın ordu-sunun silah və sursatla təminatı yerli sənətkarlar tərəfindən həyata keçirilmişdi. Bu işdə xəzinə nəzdindəki emalatxanalarla yanaşı fərdi işləyən silah ustaları da fəal iştirak etmişdilər [256, 12, 16-17].

Şəki xanlığında metal emalının aparıcı sahələrindən biri də dəmirçilik idi. Xanlığın əksər kəndlərində, xüsusilə Şəki şəhərində çoxlu sayda dəmirçi emalatxanası fəaliyyət göstərirdi. XIX əsrin əvvəllərində təkcə Şəki şəhərində fəaliyyət göstərən dəmirçi emalatxanalarının sayı 24-ə çatırdı [78, v.9-10, 33-35]. Xanlıqda metal emalının mühüm sahələrindən birini *misgərlik* təşkil edirdi. Misgər emalatxanalarının əksəriyyəti şəhərin *Lahic* və *Yuxarıbaş* adlanan məhəllələrində yerləşirdi. Bu emalatxanalarda məişətdə işlədilən demək olar ki, bütün qablar – *satıl, qazan, aftafa, sərnice, tava, tiyan, müxtəlif növ piyalələr, nimçələr, güyüm, məcməyi, səhəng, dolça, aşsızən, xəkəndaz, hamam tası* və s. istehsal edilirdi [256, 28].

Şəki xanlığında sənət istehsalının mühüm sahələrindən birini *zərgərlik* və *gümüşbəndlilik* təşkil edirdi. Azərbaycanın digər xanlıqları ilə müqayisədə Şəki xanlığında hökm sürən nisbi sabitlik burada yaşayan əhali arasında varlıqların sayının kifayət qədər çox olmasına, bu isə öz növbəsində zərgərlik məmulatlarına tələbatın artmasına gətirib çıxarırdı. Görünür, elə bunun nəticəsi idi ki, xanlıqlar dövrünün sonlarında Şəki şəhəri zərgər və gümüşbəndlərin sayına görə Azərbaycanın bütün şimal şəhərlərini üstləyirdi. Həmin dövrdə Şəkiddə 46 nəfər gümüş və qızıl emalı ilə məşğul olurdu [550, 35].

Azərbaycanın əksər şəhərlərində olduğu kimi, Şəkiddə də, əsasən, mis və gümüş pullar istehsal edən *zərbxanalar* fəaliyyət göstərirdi. Burada da zərbxanalar ayrı-ayrı şəxslərə icarəyə verildiyi və Şəki hakimləri bundan böyük gəlir götürürdülər. Maraqlı burasıdır ki, pulla ehtiyacı olan hər bir şəxs zərbxanaya lazımı miqdarda gümüş və yaxud mis verərək uyğun miqdarda pul ala bilirdi [535-58, 205].

Sonuncu Şəki hakimi İsmayıl xanın hakimliyi dövründə burada "*zərb Nəxəvi*" adlanan xırda gümüş sikkələr zərb edilirdi.

Əhali arasında İsmayıl xanın adı ilə "*İsməxan*" kimi tanınan bu pullar fındıq boyda gümüş parçasını iki qəlibin arasına qoyub üstündən çəkiç vurmaq yolu ilə istehsal edilirdi [328, 16].

Böyük Qafqaz dağlarının cənub ətəklərində yerləşən Şəkinin ərazisi müxtəlif ağac növləri ilə zəngin idi. Bu meşələrdə bitən palıd, cökə, dəmirağacı, vələs, iyda, qovaq, zoğal, qoz, fındıq, armud və s. ağaclar *ağacısləmə* sənətinin müxtəlif sahələrində məmmal kimi istifadə edilirdi. Nəmliyə qarşı daha dözümlü olan palıd ağacından yaşayış evlərinin tikintisində tir, pərdi, qapı-pəncərə çərçivələri, dam örtüyü, çəllək və s. istehsalında, yaxşı yonulan, gec çürüyən və işləndikcə olvan rənglər kəsb edən qoz ağacından qapı-pəncərə xonçası, çarpayı ayaqları, beşik, sandıq, tüfəng qundağı və s. istehsalında, özünün elastikliyi, sürtünməyə, isti və soyuğa davamlılığı ilə seçilən qaraağacdan araba-kirşə, boyunduruq, təkər topu, xış və kotan hissələri istehsalında istifadə edilirdi [257, 135-137].

Şəkiddə sənət istehsalının inkişaf etmiş sahələrindən birini də *dulusçuluq* təşkil edirdi. Burada saxsı məmulatlarına olan böyük tələbat bu sahədə çalışan sənətkarların sayının artmasına təkan verirdi. Şəki xanlığının bir çox kəndlərində və Nuxada gil qablar hazırlanırdı [644-III, 369].

XIX əsrin əvvəlində Şimal-Qərbi Azərbaycanda, o cümlədən Şəkiddə sənətkarlığın, demək olar, bütün sahələri xeyli inkişaf etmişdi. Şəki sənətkarlarının yüksək məharətlə hazırladıqları məhsullar nəinki əyalətdə satılır, eyni zamanda Bakı, Quba, Qarabağ, Tiflis, Dağıstan və digər ərazilərə aparılırdı.

Çox inkişaf etmiş sənətkarlıq sahələri boyaqçılıq, misgərlik, zərgərlik, dabbaqlıq, qalayçılıq, papaqçılıq və b. idi. 1842-ci ildə Şəkiddə 1256 nəfər sənətkar çalışırdı. Təxminən 20 il sonra, yəni 1861-ci ildə onların sayı artaraq 1735 nəfərə çatmışdı [257, 44].

Şəki xanlığında sənətkar və tacirlərdən vergilər adətlər və Məhəmməd həsən xanın dövründə hazırlanmış "*Dəstür-ül əməl*" adlı maliyyə sənədi əsasında toplanırdı. Bu zaman şəhər vergilərinin bir çoxu indiyədək kənd təsərrüfatı vergisi kimi məlum olan dargalıq vergisinin tərkibində toplanırdı [79, v.25].

Şəki xanlığında *tamğa* vergisinin toplanmasına ciddi diqqət verilir. Məhəmmədşəhən xanın dövründə qəbul olunmuş qaydaya əsasən burada *"icaradar hər cür bezə möhür vurmali və hər ədəd-dən 2 qəpik rüsum toplamalıdır"* [79, v.3 ar].

3.9.3. Mədəniyyət

Maarif. Ədəbiyyat. Azərbaycanın digər xanlıqlarında olduğu kimi Şəki xanlığında da maarif müəssisələrində təhsil iki pillədən ibarət olub *ibtidai təhsil verən məktəblər (mollaxanalar)* və *orta təhsil verən mədrəsələr* vasitəsilə həyata keçirilirdi. Dövlət himayəsindən kənar qalan məktəblər əksər hallarda şəxsi evlərdə, dükanlarda və yaxud məscidlərə məxsus otaqlardan birində yerləşirdi. Belə məktəblər, adətən öz banilərini və yaxud onlarda dərs deyən məşhur müəllimlərin adları ilə tanınırdı.

Dərs müddəti əksər hallarda 6-8 saat davam edirdi. Məktəblərdə dərs vəsaitinin miqdarı çox cüzi idi. Şagirdlər əlifbanı öyrəndikdən sonra əsas diqqəti Quranın oxunub mənimsənilməsinə yönəldirdilər. Şagirdlərin oxu vərdişlərini yaxşılaşdırmaq üçün əlavə dərs vəsaiti kimi Sədi Şirazinin "Bustan" və "Gülüstan" əsərlərindən, Nizami, Füzuli kimi Azərbaycan şairlərinin nəsihətamiz xarakter daşıyan əsərlərindən istifadə olunurdu. Məktəblərdə əsas diqqət şagirdlərin tədris materialını şüurlu mənimsəmələrindən daha çox azbərçiliyə yönəldilirdi [bax: 258, 220-221].

Ölkədə kitab çapının təşkil olunmaması məktəb və mədrəsələrdə dərs vəsaitlərinin hədsiz dərəcədə qıtlığına gətirib çıxarırdı. Bu isə onunla nəticələnirdi ki, şagirdlər elm öyrənməkdən daha çox gözəl xatlə yazmaq qabiliyyətlərini artırılması ilə məşğul olurdular. Xanlıqlar dövründə Azərbaycanda mövcud olmuş mürəkkəb hərbi-siyasi şərait ədəbiyyatın da inkişafına öz təsirini göstərmişdi. Bu dövrdə yaşamış şairlərin yaradıcılığında orta əsr poeziyasının qayda-qanunlarından uzaqlaşma, xalq yaradıcılığına məxsus xüsusiyyətlərin yazılı ədəbiyyatda geniş tətbiqinə meyil özünü aydın şəkildə göstərirdi. Azərbaycan ədəbiyyatı və dili xarici təsir və sözlərdən təmizlənirdi. Məhəbbət mövzusu poeziyanın əsas mövzusu kimi öz mövqeyini saxlasa da, konkret həyat hadisələrinin təsvirinə

meyil xeyli güclənmişdi. Bütün bunlar Şəki xanlığında yaşayıb-yaradan şairlər üçün də xarakterik idi.

Şəki xanı *Hüseyn xanın* sarayında yaşamış *şair Nəbinin* yaradıcılığında müasiri olduğu hadisələrin təsviri geniş yer tutur. O tarixi mənzumələrində Hacı Cələbi xanın Nadir şahı qarşı apardığı mübarizədən və onun digər hərbi şücaətlərindən ətraflı bəhs edir. Onun əsərlərində Hüseyn xanın fəaliyyəti mədh edilmişdir. Şair, eyni zamanda qayınatası Məhəmməd xanın hiyləsinin qurbanı olmuş Şəki hakimi Ağakəşi xanın faciəli ölümünü ürək ağrısı ilə təsvir edir [bax: 355, 226-228].

Şəki xanlığının tarixində özünəməxsus yer tutan Hüseyn xan "*Müştaq*" təxəllüsü ilə şer yazmaqla yanaşı, şairləri də himayə edirdi. Məhz bu xüsusiyyətinə görə bir çox şairlər, o cümlədən yuxarıda adçəkilən Nəbi və Molla Vəli Vidadi ona şer həsr etmişdi. M.V.Vidadi "*Müsibətnamə*"sində Hüseyn xanı onun hakimiyyətdən devirmək üçün ən çirkin vasitələrə əl atan düşmənlərin əhatəsində təsvir edir, onları qəzəblə lənətləyir. Əslində Vidadi bu əsərində yaratdığı Müştəq obrazında özünün ədalətli və vicdanlı hökmdar haqqındakı arzusunu əks etdirmişdir [132, 464].

İncəsənət. Bütün XVIII əsr ərzində hökm sürən təlatümlər Azərbaycan xanlıqlarının əksəriyyətində incəsənətin tənəzzülünə səbəb olsa da, bunu Şəki xanlığına aid etmək olmaz. Xanlıqda yaradılmış bir sıra monumental və xalq-dekorativ incəsənətinin orijinal nümunələri də bunu sübut edir.

Şəki xanlığında təsviri sənətin nisbətən geniş yayılmış sahəsi divar rəngkarlığı idi. İncəsənətin bu sahəsinə aid ən gözəl nümunələrə Şəki xan sarayında rast gəlmək mümkündür. Sarayın demək olar ki, bütün otaqları zəngin divar naxışları ilə bəzədilmişdir. Bu naxışların və təsvirlərin müəllifi ustad rəssam Abbasqulu hesab edilir. Sarayın bəzədilməsində həndəsi və nəbati naxışlarla yanaşı, stüjetli naxışlardan da geniş istifadə edilmişdir. Şəki xan sarayının rəsmləri həm rəngkarlıq, həm də dekorativ-təbii sənətin sintezinin nümunəsi hesab edilir. Saraydakı naxışlar bir tərəfdən kolorit zənginliyi, digər tərəfdən isə qızılı rəngdən geniş istifadə olunması ilə səciyyələnir.

Xanlıqlar dövrünün təsviri incəsənətində portret xarakterli süjetli naxışlar da mühüm yer tuturdu. Bu baxımdan Şəki xanovlara məxsus evin divarlarındakı rəsmlər daha xarakterikdir. Evin divarlarında düzəldilmiş yeddi taxçada Nizami Gəncəvinin yeddi qəhrəmanının təsviri verilmişdir. Onların arasında Bisütun dağınyan Fərhadın obrazı diqqəti daha çox cəlb edir [bax: 258, 476].

Şəki xanlığında istehsal olunmuş parçaların və onlardan hazırlanmış paltarların bədii tərtibatına xüsusi əhəmiyyət verildi. Qadın və kişi paltarları, eləcə də müxtəlif məişət məmulatları "təkəlduz" və "güləbatın" adlanan bədii tikmə üsulları ilə bəzədilirdi. Qadın əməyi ilə bağlı olduğundan bu sənət uzun müddət ev peşəsi səciyyəsi daşmışdır. Lakin bu növ məmulatlara tələbatın artması tikmə sənətinin xarakterinə təsir göstərmiş və sənətin bu sahəsilə, xüsusi emalatxanalarda kişilər məşğul olmağa başlamışlar. Güləbatınla işlənmiş paltarlar burada son dərəcə dəbdə olduğundan nəinki varlı adamlar, hətta yoxsullar belə bu paltarlardan geyirdilər. Şəkinin güləbatınlı çuxaları bütün Cənubi Qafqazda şöhrət qazanmışdır və belə çuxaların bir ədədi 6-15 manata satılırdı [644-III, 383].

Şəki xanlığının sənətkarlıq istehsalında bədii ağacişləmə sənəti mühüm yer tuturdu. Mənbələrdə "həkkək", "nəqqaş" terminləri ilə təqdim edilən bədii oyma ustaları istər məişət əşyalarını, istərsə də tavan, qapı və pəncərələri müxtəlif üslublu naxışlarla bəzəyirdilər. Şəkinin bədii ağacişləmə ustaları xarrat çarxının köməyi ilə zərif görkəmli yüksək bədii dəyərə malik çarpayı, kürsü, miz, ayaqları, evyan və pilləkən sürəhiləri, habelə qarazurma, tütək, ney, kaman kimi musiqi alətləri hazırlayırdılar [256, 76].

Şəkiddə bədii ağacişləmə sənətinin aparıcı sahələrindən birini *şəbakəçilik* təşkil edirdi. Şəki şəbəkə məktəbinin üslub xüsusiyyətləri Azərbaycan memarlığının incilərindən sayılan Şəki xan saraylarında bütün gözəlliyi ilə əks olunmuşdur. Yüksək bədii zövqə və peşəkarlığa malik olan şəbəkə ustaları məhz Xan sarayında şəbəkə sənətinin bu günə qədər onu seyr edənləri heyran edən nadir nümunəsini yaratmışlar. Şəbəkənin çox zərif olan hissələri əvvəlcə çinar, qovaq və cökə ağaclarından doğranıb hazırlanırdı, sonra isə geydirmə

və yapışdırma üsulu ilə bir-birinə bərkidilirdi. Öz ölçülərinə görə çox kiçik olan ayrı-ayrı hissələrin bir-birinə yapışdırılması elə böyük ustalıqla həyata keçirilmişdir ki, onların qurama olmasına inanmaq olmur. Halbuki, şəbəkənin hər bir kvadratmetrini hazırlamaq üçün 5 min ədəd müxtəlif ölçülü hissədən istifadə olunmuşdur. Şəbəkənin kənarları qoz və yaxud palıd ağacından hazırlanmış nisbətən qalın çərçivə haşiyəsi ilə dövrələnmiş, haşiyələrin üzü isə oymakarlıq üsulu ilə bəzədilmişdir [256, 24, 79, 114].

Memarlıq. Azərbaycanın digər xanlıqları ilə müqayisədə Şəki xanlığında tikinti sənətinin inkişafı üçün daha əlverişli şərait mövcud idi. Bir tərəfdən xanlıqda hökm sürən nisbi hərbi-siyasi sabitlik, digər tərəfdən isə 1772-ci il daşqınından sonra Şəki şəhərinin faktiki olaraq yenidən tikilməsi xanlıqda tikinti işlərinin miqyasının genişlənməsinə güclü təkan vermişdi. Heç də təsadüfi deyil ki, hazırda Şəki şəhərinin bəzəyinə çevrilmiş bir çox memarlıq abidələri – *Şəki xanlarının sarayı*, *Şəki xanovların evi*, *Aşağı və Yuxarı karvansaralar*, *məscidlər*, *hamamlar* və s. məhz xanlıqlar dövründə inşa edilmişdi. Elə bunun nəticəsi idi ki, xanlıqda tikinti sənətinin müxtəlif sahələri üzrə ixtisaslaşmış çoxsaylı sənətkarlar fəaliyyət göstərirdi. Bunlara misal olaraq bənnaları, daşyonanları, nəccarları, həkkakları, mühəndisləri və memarları göstərmək olar. Tikinti sənəti ilə məşğul olan sənətkarlar arasında bənnalar, xüsusilə, çox idi [78, v.40-41].

Azərbaycanın digər xanlıqlarında olduğu kimi Şəki xanlığında da aparılmış tikinti işlərini öz təyinatlarına görə şərti olaraq 4 qrupa bölmək olar: I. hərbi-müdafiə xarakterli tikililər (qala divarları, bürclər, istehkamlar və s.); II. ticarət və sənətkarlıqla bağlı olan obyektlər (bazarlar, karvansaralar, sənətkar emalatxanaları, ticarət dükənləri, körpülər, hamamlar və s.); III. saraylar və yaşayış evləri; IV. dini-memorial tikililər (məscidlər, türbələr, xanagahlar, sənduqələr) [bax: 259, 133].

Şəkinin hərbi-müdafiə xarakterli obyektləri arasında Şəki şəhərində *İç qalanın* ətrafına çəkilmiş qala divarları daha diqqətəlayiqdir. Bu divarların tikilməsi ilə bağlı müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bəzi tədqiqatçılar bu divarların tikintisinin ilk Şəki xanı Hacı

Çələbinin [338, 111], bəziləri isə Məhəmmədhüseyn xanın hakimiyyəti dövründə həyata keçirildiyini bildirirlər [168, 41; 326, 1; 500, 7]. Divarların çox mürəkkəb konfigurasiyası, hətta xalq arasında belə bir fikrin yaranmasına səbəb olmuşdu ki, onu bu qayda ilə düzməklə qalanı tikdirən Məhəmmədhüseyn xanın adını yazmışlar. Lakin divarların böyük sahələrinin ölçülməsi bu fikrin yanlış olduğunu göstərsə də tikintinin məhz Məhəmmədhüseyn xanın dövründə aparıldığına əlavə bir sübutdur. Şəki xanlığının tarixinə dair xeyli tarixi-etnoqrafik material toplanmış Ə.Nəbiyevin məlumatında isə qala divarlarının tikintisi Məhəmmədhəsən xanın hakimiyyəti dövrünə aid edilir və göstərilir ki, onun tikintisi 1783-cü ildə başlayıb, 1790-cı ildə başa çatdırılmışdır [326, 1]. Lakin xanlıqlar arasında ara müharibələrinin tüğyan etdiyi şəraitdə 1772-ci ilə qədərindən sonra Şəkinin 10 ildən artıq bir müddətdə qala divarları olmadan yaşaması ağlabatan görünür və qala divarlarının məhz Hüseyn xanın dövründə tikilməsi ehtimalını daha da artırır.

Şəki qalasının divarlarının tikintisi zamanı müxtəlif ölçülü çay daşlarından və əhəngdən istifadə olunmuşdur. Qala divarlarının çöl tərəfində divar boyu qazılmış dərin xəndək düşmənin hücumu zamanı su ilə doldurulurdu. Qala divarlarının eni 2, hündürlüyü isə şimalda 4, cənubda 8 metrə çatırdı [338, 111]. Qala divarları boyunca bir-birindən müəyyən məsafədə irəliyə çıxmış 21 bürc inşa edilmişdi [326, 3]. Qalanın xarici aləmlə əlaqəsini təmin etmək üçün şimal və cənub istiqamətlərində iki darvaza quraşdırılmışdı.

Azərbaycanın bir çox başqa şəhərləri kimi Şəki qalası da vəhiddən müdafiə kompleksinə daxil olan əlavə müdafiə qurğuları ilə şəhərdən bir qədər aralıda tikilmiş iki keşikçi bürcü ilə təchiz olunmuşdu. Düşmənin ordusu şəhərə yaxınlaşarkən bu bürclərdə yandırılan tonqalla əhali xəbərdar edilirdi. Şəkidə belə bürclərin ümumi sayı 5-ə çatırdı. Bunlar Cəfərabad kəndində, Xan bağı adlanan yerdə, Xuçik qəbiristanlığı yaxınlığında, Bürc üstü deyilən yerdə və Ağ qayada tikilmişdi [bax: 724. 582, 65].

Azərbaycanın digər şəhərləri kimi Şəki şəhərində də əhəlinin təsərrüfat fəaliyyətinin əsasını ticarət və sənətkarlıq təşkil edirdi. Şəki xanları və şəhər hakimləri şəhərin düşmənin hücumundan mü-

dafiəsi üçün zəruri olan müdafiə qurğuları ilə yanaşı, bazarların, karvansaraların, ticarət dükənlərinin və sənətkar emalatxanalarının tikintisinə də böyük maraq göstərirdilər. Elə bunun nəticəsi idi ki, xanlıqlar dövründə Şəki şəhərində çoxlu bazar, dükən, sənətkar emalatxanası, karvansara və s. tikilib istifadəyə verilmişdi. Burada ticarət-sənətkarlıq kompleksi Şəki qalasından başlayaraq şəhəri iki yerə bölən Qurucanaçay boyunca uzanırdı. "Bazar yeri" adlandırılan bu ərazidə bir neçə karvansara və dalan-bazar tikilmişdi [724. 582, 65]. Dalan-bazarlar müəyyən malların satışı və yaxud istehsalı üzrə ixtisaslaşmışdı. Bunu həmin dalan-bazarlara verilmiş adlar da sübut edir: *dəmirçi dalanı, ipəkçi dalanı, dərzilərin dalanı, börkçü dalanı* və s.

XIX əsrin əvvəllərinə aid məlumatlardan aydın olur ki, bu dövrdə Şəkidə 417 ticarət dükəni və sənətkar emalatxanası fəaliyyət göstərirdi. Bu ticarət dükəni və sənətkar emalatxanasının 103-ü karvansaralarda, yerdə qalanları isə dalan-bazarlarda yerləşirdi [76, v.69; 79, v.25]. Şəhərdə fəaliyyət göstərən ticarət və sənətkarlıq obyektlərinin əksəriyyəti Şəki xanlarına məxsus idi. Məhəmmədhəsən xana məxsus 254 dükən ona atasından miras qalmışdı. 1806-cı ildə ruslar tərəfindən Şəki xanı təyin edilmiş Cəfərqulu xan isə 52 dükən və emalatxana tikdirərək onlardan hər birini xanlığın pulu ilə 2 manatdan icarəyə verirdi [79, v.25].

1772-ci ilə qədərindən sonra Şəkidə "Təbriz", "Gəncə", "Şamaxı", "Ləzgi" və "Erməni" karvansaraları kimi tanınan 5 karvansara tikilib istifadəyə verilmişdir [724, 9-10]. Bu karvansaralardan ikisi müasir dövrdə qədər qalib çatmış və əhali arasında daha çox "Yuxarı karvansara" və "Aşağı karvansara" adı ilə məşhurdur. "Aşağı karvansara" Azərbaycan ərazisində qeydə alınmış ən böyük karvansara hesab olunur [338, 168]. Altı min kvadrat metr sahəni əhatə edən bu karvansarada 300 otaq və zirzəmi var idi. "Yuxarı karvansara" öz ölçülərinə görə "Aşağı karvansara"dan azacıq geridə qalır. Burada tacirlər və onların iş heyvanları üçün tikilmiş otaq və zirzəmilərin sayı 242-yə çatır [338, 173]. Heç də təsadüfi deyil ki, hər iki karvansara xanlıqlar dövründə Şəkinin əsas işgüzar mərkəzlərindən hesab olunurdu. [bax: *bölmənin sonu*,

şəkil 10, 11].

Şəki şəhərinin əsas memarlıq elementlərindən birini də hamamlar təşkil edirdi. XIX əsrin əvvəllərində şəhərdə fəaliyyət göstərən hamamlardan biri Məhəmmədhasən xan tərəfindən bişmiş kərpicdən tikdirilmişdi və ildə xanlığın pulu ilə 600 manata icarəyə verilirdi [612, 410-411].

1772-ci il daşqınından sonra Şəkidə yaşayış evlərinin tikintisi, xüsusilə, geniş miqyas almışdı. Azərbaycan şəhərlərinin əksəriyyətində olduğu kimi, burada da yaşayış evləri, əsasən, daşdan, çiy və bişmiş kərpicdən tikilirdi. XVIII əsrin sonlarında Azərbaycanda olmuş S.Bronevski yazırdı ki, Şəki xanlığında evləri yonulmamış daşlardan tikirlər, onlar gil və ağac atmalar vasitəsilə bərkidilir, torpaqla örtülmüş donları yastıdır [527, 447]. Yaşayış evlərinin divarları içəridən yerli əhalinin "şirə" və yaxud "sarı torpaq" adlandırdıqları sarımtıl gillə süvanırdı. Bəzi hallarda samanla qarışdırılan bu suvaq Şəki evlərinə yumşaq və isti bir kolorit verirdi [500, 7].

Xanlıqlar dövründə Azərbaycanda saray tikintisinin ən gözəl nümunəsi şərq memarlığının incilərindən sayılan *Şəki xanlarının sarayıdır*. Geniş saray kompleksinin bir hissəsi olan bu saray iki mərtəbəlidir. Uzunluğu 30, hündürlüyü 10 metr olan sarayın mərtəbələri arasında əlaqə olmamışdır [500, 12]. Bu, sarayın mərtəbələrinin hər birinin özünəməxsus təyinatı ilə bağlıdır. Belə ki, birinci mərtəbədən divanxana kimi, ikinci mərtəbədən isə xan ailəsinin yaşaması üçün istifadə olunurdu. Sarayın hər iki mərtəbəsi quruluş etibarən ilə eyni olub bir-birini təkrarlayır. Belə ki, hər iki mərtəbə mərkəzdə yerləşən bir böyük zalda və dəhlizlə birləşən iki yan otaqdan ibarətdir. Xeyli sadə görkəmə malik olan yan otaqlardan fərqli olaraq, zal daha zəngin bəzədilmiş və şimal tərəfə yönəlmiş taxçalarla təmin edilmişdir.

Şəki xan sarayının üzərində onun tikilmə tarixi haqqında məlumatın olmaması tədqiqatçılarda bu haqda müxtəlif fikirlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. "*Şəki*" adlı tarixi-memarlıq qeydlərinin müəllifləri sarayın 1762-ci ildə [338, 114], çoxcildlik "*Azərbaycan tarixi*"ndə 1763-cü ildə [132, 483], "*Şəki xanlığı*" adlı monoqraf-

yanın müəllifləri 1764-cü ildə [199, 71], bu abidənin tədqiqi ilə məşğul olmuş memarlar isə Məhəmmədhasən xanın hakimiyyəti dövründə tikildiyini bildirirlər [500, 8]. [bax: *bölmənin sonu, şəkil 12, 13*].

Şəki xan sarayının Məhəmmədhasən xan tərəfindən tikdirilməsi fikri bir sıra mənbələrlə təsdiq edilmişdir. Belə ki, Məhəmmədhasən xan 1790-cı ildə özü üçün nəzərdə tutulan sarayın inşasına başlamaq haqqında əmr vermiş və bu iş 1797-ci ildə başa çatdırılmışdı [326, 1]. Həcm etibarən ilə elə də böyük olmayan bu sarayın tikintisinin 7 ilə başa gəlməsinin bir səbəbini onun inşası zamanı çox incə, eyni zamanda ağır və xeyli vaxt tələb edən şəkəbə üsulundan geniş istifadə edilməsi ilə bağlamaq lazımdır. Təkcə onu göstərmək kifayətdir ki, sovet hakimiyyəti dövründə sarayın yalnız xanlıqlar dövründən qalmış şəkəbələrinin bərpası üçün 10 ildən artıq vaxt sərf olunmuşdu [256, 79-80]. Digər tərəfdən XVIII əsrin 90-cı illərinin ortalarında xanlıqda Məhəmmədhasən xanla qardaşı Səlim xan arasında hakimiyyət uğrunda qızıqşan mübarizə də xan sarayının tikintisində bir neçə il davam etmiş fasilənin yaranmasına gətirib çıxarmışdı. 1795-ci ilin dekabrında qardaşlar arasında baş vermiş döyüşdə qalib gələn və hakimiyyəti ələ keçirən Səlim xan özünün iqamətgahını Şəki şəhərindən "*Gələsən-görəsən*" qalasına köçürmüşdü [509, 174]. Şübhəsiz ki, bu hadisə xan sarayının tikintisinə təsirsiz ötürməmiş və bu işdə müəyyən fasilə yaranmasına səbəb olmuşdu. Sarayın tikintisində yaranmış bu fasilə Məhəmmədhasən xanın 1797-ci ildə şamaxılı Mustafə xanın köməyi ilə hakimiyyətini yenidən bərpa etməsinə qədər uzanmışdı. Görünür, sarayın tikintisinin əsas işləri 1795-ci ilə qədər görüldüyündən Məhəmmədhasən xan 1797-ci ildə yenidən hakimiyyətə gələn kimi onun tamamlanıb istifadəyə verilməsinə nail olmuşdu. Rus məmurlarının Şəki xanlığının ləğv edildiyi ildə (1819) tərtib etdikləri sənəd də sarayın Məhəmmədhasən xan tərəfindən tikdirildiyi fikrini təsdiq edir [76, v.75]. Bununla belə, Məhəmmədhasən xanın dövründə sarayın bütün bəzək işlərini tamamlayıb başa çatdırmaq mümkün olmamışdı. Bunu birinci mərtəbənin yan otaqlarının divarlarında konturları qırmızı, göy və

yaşıl rənglərlə çəkilmiş panno və panellərin iç bəzəkləri ilə doldurulmaması təsdiq edir [500, 46].

Şəki xan sarayının tikilmə tarixi kimi, onu inşa etmiş memarın kimliyi məsələsi haqqında olan fikirlər də yekdil olmayıb daha çox fərziyyə xarakteri daşıyır. Abidənin memarlıq və bəzək xüsusiyyətlərini tədqiq etmiş müəlliflərin əksəriyyəti onun memarının Ustad Abbasqulu olduğunu güman edirlər [500, 45; 338, 445-447]. Bu zaman onlar sarayın ikinci mərtəbəsindəki zəlin ornamentli kompozisiya ilə işlənmiş plafonu üzərində yazılmış "*Ustad Abbasqulu*" ifadəsini əsas götürürlər. Lakin nəzərə alsaq ki, orta əsrlər dövründə tikinti işlərinə rəhbərlik edən şəxs öz adını, qarşısında "memar", "mühəndis" və s. nisbələr göstərilməklə, tikdirdiyi binanın divarlarının çöl tərəfdən daha çox görünən yerində həkk etdirirdi, onda Şəki xan sarayının memarı hesab edilən Abbasqulunun adının binanın daxilində ornamentli kompozisiya ilə işlənmiş plafonun üzərində həkk olunması sual doğurmaya bilməz. Bu məntiqə çıxış etsək, ustad Abbasqulun Şəki xan sarayının XVIII əsrin sonlarında, Məhəmmədhasən xanın hakimiyyəti dövründə yerinə yetirilmiş ilk bəzək işlərinin müəllifi olması fikrini də irəli sürmək olar.

Şəki xan sarayının memarının kimliyi məsələsi haqqında birmənalı məlumat yalnız Azərbaycan MEA-nın Tarix İnstitutunun Elmi arxivindən aşkar etdiyimiz Ə.Nəbiyev tərəfindən toplanılmış "materiallar"da verilir [326, 1]. Burada sarayın Şirazdan davət edilmiş memar Xadəl Zeynalabdin tərəfindən inşa edildiyi göstərilir. Lakin hələlik bu məlumatın səhihliyini təsdiq edə biləcək digər mənbələrə təsadüf etməmişik.

Onu da göstərmək lazımdır ki, sarayın müxtəlif yerlərində müxtəlif vaxtlarda orada tamamlama və bəzək işlərini həyata keçirmiş daha bir neçə sənətkarın – şamaxılı nəqqaş Mirzə Cəfərin, qarabağlı usta Qənbərin, onun qardaşları Şükür və Səfərin, habelə Şamaxıdan olan usta Əliqulunun və usta Qurbanəlinin adları həkk olunmuşdur. Əslində bu sənətkarların Şəki xan sarayındakı fəaliyyətləri sarayın tikintisindən xeyli sonraya – XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərinə aiddir.

3.10. Şəki xanlığının əhalisi

Azərbaycanın qədim şəhərlərindən biri olan Şəkinin tarixi, iqtisadiyyatı, ticarəti, əhalisi və s. hər zaman Azərbaycan tarixşünaslığında aktual məsələlərdən olmuş və olmaqdadır. Əsası e. ə. VII əsrdə sak qəbilələri tərəfindən qoyulan bu qədim Azərbaycan şəhəri Albaniyanın iri şəhərlərindən biri olmuşdur. İstər ərəblərin Azərbaycanda hakimiyyəti dövrü, istərsə də sonrakı dövrlərdə Şəki mühüm siyasi və iqtisadi əhəmiyyətli şəhərlərin sırasında olmuşdur [199, 3-4].

1647-ci ildə Şəkiddə olmuş türk səyyahı Övliya Çələbi Şəkini belə təsvir edirdi: "Şəki qalası minə qədər əsgərə malikdir. Şirvan əyalətində təpə üzərində daşdan tikilmiş gözəl bir qaladır. "Gəncə" və "Şirvan" adlı iki qapısı olan bu abad qala Dağıstan sərhədində yerləşir. 3000 ev, 7 mehrab vardır. Onlardan üstüörtülü bazarın içərisində Mirzə Əlibəy cümə məscidi, qalada Lağuş oğlu Əhməd bəy və III Murad xan cümə məscidləri məşhurdur. Burada karvansara, hamam və kiçik bazar vardır. Bağ və bağçalarında gözəl ipək istehsal olunur" [330, 58-59]. 1728-ci ildə Şəkiddə olmuş İ.Qerber Şəki əhalisinin sünni məzhəbindən olan ləzgi və qumuqlardan ibarət, burada Əli Sultanın hakim olduğunu yazırdı [550, 109-110; 670]. İ.Qerberin Şəki əhalisinin ləzgi olması haqqında verdiyi məlumat düzgün deyildir. Çünki İ.Qerbərdən başqa digər mənbələr bunu təsdiq etmirlər. 1773-cü ilin dekabrın 15-də rus məmuru A.Filatovun Qızlar (Qızılqay) komendantı Ştenderə məktubunda Şəki bir İran (xanlıqlar dövründə bir çox rus mənbələrində Azərbaycan İran kimi qələmə verirdi – red.) şəhəri adlandırılır [418, n.283-284; 414, 167; 263, 299].

German Şəki ərazisini tərəkməmə və ya türkmən tatarlarına aid edirdi. Onun yazdığına görə tərəkməmə tatarlarının sahib olduqları Qafqaz dağlarının şərq ətəkləri, Boynak, Dərbənd və Utamiş yaxınlığındakı qərb dəniz sahilləri, eləcə də bütün cənub ön silsiləyə, Alazan və ya Kaxetdən Xəzər dənizindəkə olan ərazilərin bir qismi qubalı Fətəli xana, digər qismi isə nuxalı Hüseyn xana məxsus olmuşdur. Germanın dövründə, yəni 1773-cü ildə Qərbə doğru uzanan tərəkməmə mahalları olan Şəki, Qəbələ, Ağdağ və Ərəş Nuxa

şəhərində hakimlik edən Hüseyn xan Hacı Çələbi oğlu tərəfindən idarə edilirdi. German Hacı Çələbinin əvvəllər aşığı təbəqəyə məxsus olduğunu, Nadir şahın hakimiyyəti dövründə xan mərtəbəsinə qaldırılaraq, göstərilən mahalları özünə tabe etdirdiyini yazırdı. German Car mahalında olan bir neçə kəndin də dağda tikilmiş olan "Gələsən-görəsən" qalasında oturan Hacı Çələbiyə məxsus olduğunu bildirdi. Qaynaqdan Qaraqaytaq və Tabarasan mahallarına daxil olan bəzi kəndlərin şəkili Hüseyn xana tabe olduğu məlum olur [551, 111-112, 124-125, 134; 405, 102-103].

1786-cı ildə İrandakı Azərbaycan vilayətlərinin təsvirini verən S. Burnaşev Şəki xanlığının mərkəzinin Nuxa şəhəri olduğunu yazır, lakin şəhərin əhalisi haqqında məlumat vermir [536, 9].

İ.T. Drenyakin 1796-cı ildə Şəki şəhəri də daxil olmaqla Şəki vilayətində 20 min həyətin, 60 min nəfər isə əhalisinin olduğunu yazırdı. Onun yazdığına görə Şəki şəhəri və vilayəti ümumilikdə 10 min qoşun verə bilirdi [565, 170-171; 670, 1.60-62]. Bunu Dağıstanın tarixi-etnoqrafik təsvirini verən A. Serebrov da təsdiq edir. Serebrovun Rusiya Dövlət Hərbi Tarix Arxivində saxlanan əlyazmasının məlumatına görə Şəki şəhəri və 260 kənd də daxil olmaqla Şəki vilayətində ümumilikdə 20 min həyətin, 60 min nəfər vardı [646, 34-35]. A. Serebrov 1796-cı ildə Şəkinin kor Məhəmməd həsən xan tərəfindən idarə edildiyini, Şəki şəhərində isə 4700 evin olduğunu yazırdı. Şəki vilayətinə daxil olan 260-dək kənddə (bunların 62-si ermənilərə məxsus idi) 15300 ev var idi. Onun yazdığına görə şəhər əhalisi sünni məzhəbindən olub adət-ənənələrinə görə Dərbənd və Quba əhalisi ilə eynilik təşkil edir, taxılçılıq, ipəkçilik, arıçılıqla və mum hazırlamaqla məşğul olur, qumuq (yəni türk dilində - red.) dilində danışdırlar. Serebrov burada müxtəlif meyvə bağlarının da kifayət qədər olduğunu bildirdi [608, 44; 697, 180-181]. A. Serebrovun məlumatından göründüyü kimi Şəki əhalisi heç də Qərbin yazdığı kimi ləzgi dilində deyil, qumuq dilində danışmışlar. Nazara əlsək ki, Dərbənddə yaşayan Azərbaycan türklərinin adı bir çox mənbələrdə qumuq kimi verilir, onda Şəki şəhərinin əhalisinin də Azərbaycan türklərindən ibarət olduğunu demək olar.

Əldə olan statistik materiallar da burada əhali artımının həm

də başqa yerlərdən köçüb gələnlər hesabına baş verdiyini sübut edir. Şəki xanlığının sərhədləri, ərazisi, əhalinin başlıca məşğuliyyəti və s. haqqında məlumat verən və 1796-cı ildə rus qoşunlarının Azərbaycana yürüşünün iştirakçısı olan S. Bronevski bu ərazini əhalisi sıx olan yaşayış məskəni kimi xarakterizə edir. Yerli əhalinin türk dilində danışdığını və islamın sünni məzhəbinə sitayiş etdiyini qeyd edən müəllif, səhvən onları adətlərinə görə ləzgilər və digər dağlı tayfaları ilə eyniləşdirir [bax: Бронв, 257]. Müəllif həmin dövrdə Şəkidə 1000 ev olduğunu və bunlarda da 6 min nəfər əhali yaşadığını qeyd edir [bax: 527, 440]. Həmin yürüşün iştirakçısı olmuş başqa bir müəllifin məlumatına isə Şəkidə 4700 ev olduğu göstərilir [697, 180]. Hər evdə orta hesabla 5 nəfərin yaşadığını nəzərə əlsək, 1796-cı ildə Şəki şəhərində təxminən 23500 nəfər əhali yaşadığını söyləmək mümkündür. Lakin 1806, 1810-cu illərdə Şəkidə Rusiya işğalçılarına qarşı dəfələrlə baş verən üsyanlar zamanı əhalinin müəyyən hissəsi məhv edildi və müəyyən hissəsi isə Şəkini tərk etməyə məcbur oldu. Məhz buna görə də, 1824-cü ildə rus məmurlarının apardıqları kameral təsvirin məlumatında Şəkidə əhalinin sayı aşağıdakı kimi idi: tatarlar (azərbaycan türkləri - red.) kişilər - 6608, qadınlar - 5825; ermənilər: kişilər - 780, qadınlar - 738. Əhalinin ümumi sayı 14051 nəfər təşkil edirdi [78, v.92 ar.].

Şəkidə qeydə alınmış erməni əhalisi buraya XIX əsrin əvvəllərində Cəfərqulu xan tərəfindən Xoynan köçürülmüşdür [bax: 78, v.88-89].

Müqayisə üçün demək olar ki, xanlıqlar dövründə Şimali Azərbaycan şəhərlərinin heç birində bu qədər əhali yaşamırdı.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, xanlıqlar dövründə qonşu dövlətlərin və xanların yürüşləri, xanlar arasındakı ara müharibələr və təbii fəlakətlər Şəki şəhərinin əhalisinin sayına əhəmiyyətli və təbii fəlakətlər Şəki şəhərinin əhalisinin sayına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərirdi, təbii ki, əhalinin sayı azalırdı. Əvvəlki fəsilərdə qeyd edildiyi kimi, 1772-ci ildə baş verən təbii fəlakət nəticəsində Şəki şəhəri tamamilə dağıldığı üçün şəkililər dağ yamacındakı Nuxa kəndinə köçərək yeni şəhəri məhz burada yaratdılar və şəhərin adı 1968-ci ilə qədər rəsmən Nuxa adlandı. Bu

səbəbdən də Şəki şəhərinin adı 1772-ci il hadisələrindən sonrakı dövrdə Nuxa kimi verilmişdir. Nuxanın adı əvvəlki əsrlərdə kənd kimi çəkilir [129, 206]. C.Zeynalıoğlu Nuxa barəsində yazırdı: "Əski Nuxa şəhəri böyük bir qala divarı ilə əhatə olunmuşdu. İçində vaxtilə tikilmiş gözəl bir saray və kiçik bir came zəmanəmizə qədər yaxşıca himz edilmişdir. Saray Şəki xanlarından Məhəmməd həsən xan tərəfindən hicri 1107-ci ildə İran memarlığı (Şərq üslubu – red.) tərzində tikilmişdi. Came rus istilasından sonra kilsəyə çevrilmişdi" [146, 85-86]. Bir qaynaqda Nuxa qalasının təsviri belə verilir: "Nuxa şəhərindəki qala kifayət qədər genişdir, onun divarları Asiya zövqü və üslubunda kərpicdən tikilmişdir. Qala xanların əsas iqamətgahı idi. Qala və şəhər az yuxarıda dərsə əmələ gətirən dağların ətəyində yerləşirdi" [591, 45].

XIX əsrin əvvəlində Şəki xanlığının əhalisi haqqında ilk məlumat 1804-cü ilə aiddir. Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktlarında göstərilir ki, 1804-cü ildə Şəki xanlığında 15000 həyat, 75000 əhali var idi [477, 953].

Qaynaqlarda Nuxa şəhərinə digər ərazilərdən əhalinin, eləcə də Nuxa şəhərindən başqa yerlərə əhalinin miqrasiyası haqqında məlumatlar vardır. Nuxa şəhərini əvvəllər tərk etmiş olan 200 ailənin 1806-cı ilin oktyabrında geri qayıtması haqqında məlumat vardır [457, 269]. Digər məlumata görə isə 1807-ci ildə Rusiya hökuməti Fətəli şahla çəkişdiyinə görə öz qohum-əqrabası və qoşunundan ibarət 12 min nəfərlə Şimali Azərbaycana gəlmiş xoşlu Cəfərqulu xanı Şəki xanı təyin edir və ona general-leytenant rütbəsi verir. Əvəzində Cəfərqulu xan Rusiya hökumətinə ildə 7 min çervon, bundan əlavə öz xəzinəsindən 2 min çervon ödəməli idi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Cəfərqulu xanın dəstəsinin tərkibində gələn 2 min erməni də Şəki xanlığının ərazisində məskunlaşdırıldı [460, 275-276; 644-III, 358-359]. Şəki xanlığına köçürülən 2 min erməninin 75 ailəsi məhz Nuxa şəhərinə yerləşdirildi [595, v.88ar-90ar]. Beləliklə, Rusiya imperiyasının məqsədyönlü siyasəti nəticəsində Şəki şəhərində (Nuxa) erməni əhalisinin məskunlaşmasına rəvac verildi.

Şəki ərazisindən əhalinin miqrasiyasına dair digər sənədlər də mövcuddur. Bağdad valisi Davud paşadan gələn məktuba görə,

Dağıstan xanlarından (Azərbaycan xanları nəzərdə tutulur – red.) bundan öncə Şəki və Şirvan hakimi olan Səlim xan 1228-ci il tarixində (1813-cü il) məmləkətinin ruslar tərəfindən işğalından sonra oranı tərk edib ailəsi və yaxınları ilə Təbriz istiqamətində yola düşərək İran şahzadəsi Abbas Mirzənin yanına gəlib orada yerləşmiş və sonra kəramət sahiblərini ziyarət etmək səbəbilə tabeçiliyində olan yüz nəfər fərarı ilə bərabər oradan Bağdada gəlmişdir [391].

M.Mirbağırzadənin yazdığına görə, 1819-cu ildə Nuxa şəhərində 25000 əhali vardı ki, bunun da 81%-ni türklər və 18 %-ni udi və ermənilər təşkil edirdi [245, 148].

1819-cu ildə Nuxa şəhərində dörd yüzbaşı vardı. Məmməd yüzbaşı 1302 rubl, Kişləş Məmməd yüzbaşı 651 rubl, Fətəli yüzbaşı 319 rubl 50 qəpik, Hacı Məmməd yüzbaşı 248 rubl töycü ödəyirdi [647; 237, 506-511].

1824-cü ildə Nuxa şəhərində 50 bəy ailəsi (1,8%), 47 birinci dərəcəli tacir ailəsi (1,7%), 65 ikinci dərəcəli tacir ailəsi (2,4%), 46 aşağı dərəcəli tacir ailəsi (1,7%), 1309 xırdavat alverçiləri ailəsi (48,5%) vardı. Bundan başqa Nuxa şəhərinə aid olan Çapaqan kəndində 246 ailə (9,1%) yaşayırdı. 3 ailə Məlik ağanın rəncbərləri (0,1%) sayılırdı. Nuxa şəhərinin qışlaqlarında 1034 ailə (38,2%) vardı, maafilər isə 22 ailəni (0,8%) təşkil edirdi. Nuxa şəhərində əfəndi və molla 79 ailədən (2,9%), mirzələr isə 5 ailədən (0,2%) ibarət idi. Buradan görünür ki, Nuxada şəhərə aid olan Çapaqan kəndi ilə birlikdə 2698 ailə (87,8%) Azərbaycan türkü yaşayırdı. Şəhərdə yaşayan ermənilərin sayı ümumilikdə 375 ailə (12,2%) təşkil edirdi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Nuxa şəhərinin erməni əhalisi şəhərin yerli sakinləri deyildilər və bura köçürülmüşdürlər. 1824-cü ilin kameral təsvirində Nuxa şəhərində yaşayan 75 erməni ailəsinin bura Xoydan köçürmə olduğu bildirilir. Yuxarıda Xoy hakimi Cəfərqulu xanın bura köçdüyü zaman 2000 erməni də Şəki vilayətinə gətirdiyi qeyd edilmişdir. Şəki xanlığına köçürülən ermənilərdən 75 ailə Nuxa şəhərində yerləşdirilmişdir. Nuxa şəhərində 4 ailə rahib, 6 ailə kilsə xidmətçisi vardı. 1824-cü ildə Nuxa şəhərində ümumilikdə 13951 nəfər yaşayırdı [595, v.1-92ar; 405, 145]. Onlardan 6608-i kişi tatar (Azərbaycan türkü – red.),

5825-i qadın Azərbaycan türkü, 780-i erməni kişi, 738-i erməni qadın təşkil edirdi [595, v.1-92ar; 591, 44; 405, 145]. Deməli, 1824-cü ilin kameral təsvirinə görə Nuxa şəhərindəki əhalinin 89,1 %-ni (12433 nəfər) Azərbaycan türkləri, 10,9 %-ni (1518 nəfər) ermənilər təşkil edirdi. Bu rəqəmlərdən də ermənilərin Nuxa şəhərində cüzi sayda olduğu aydın görünür.

V.Minorskinin yazdığına görə 1824-ci ildə Şəki xanlığında 200 kənd daxil idi. Şəki xanlığının əhalisinin sayı 98500 nəfər təşkil edirdi ki, bunun da 80 mini Azərbaycan türklərindən, 15300-ü ermənilərdən, 1500-ü udilərdən və minə qədəri yəhudilərdən ibarət idi [406, 403].

Şəki xanlığında 1824-cü ildə 68977 nəfər Azərbaycan türkü, 13786 nəfər erməni yaşayırdı [78, v.1-93]. 1826-cı ildə Nuxa əyalətində 72594 nəfər hər iki cinsdən olan müsəlman, 17058 nəfər hər iki cinsdən olan erməni qeydə alınmışdır [591, 60]. 1832-ci ilin məlumatına görə Nuxa şəhərində 6558 nəfər tatar, 827 nəfər erməni, Şəki əyalətində 39398 nəfər tatar, 8111 nəfər erməni və 344 gürcü yaşayırdı [644-IV, 361; 620, 34]. 1824-cü ilin rəqəmlərinin 1832-ci ilin məlumatını müqayisə etdikdə Azərbaycan türklərinin sayının 23021 nəfər azaldığını və əvvəllər bu ərazidə yaşamamış gürcülərin də bura köçürüldüyünü izləmək mümkündür.

Arxiv sənədinə görə Nuxanın bütün sənətkarları xəzinəyə pul və müstəmir adlandırılan taxıl vergisi ödəyirdilər. 64 nəfər tacir bez, kətan və burmet satışı ilə yanaşı taxılçılıq və ipəkçiliklə də məşğul olurdu [595, v.3,4,6, 92ar].

1827-ci ildə Nuxa şəhərində 166 tacir vardı. Bu tacirlərin kapitəlal dövrüyyəsi gümüş pul ilə bir mindən 20 minədək rubl təşkil edirdi. Hər il 15-dək tatar taciri İran və Avropa malları almaq üçün Təbrizə gedir, 3 nəfərədək tatar taciri isə Tiflisdən keçərək Moskva və Nijni Novqorod yarmarkalarına ipək apararaq əvəzində pul götürürdülər. Şəki xanlarının hakimiyyəti dövründə 40-dək İran (Cənubi Azərbaycandan gələn tacirlər – red.) taciri Nuxa şəhərində xırda alverlə məşğul olaraq Nuxa tacirlərini sıxışdırırdılar [644-III, 386-387].

XIX əsrin 30-cu illərində Nuxa şəhərində 2791 ailə yaşayırdı ki, bunun da 6558 nəfərini (88,8%) Azərbaycan türkləri, 827 nəfər

rini (11,1%) ermənilər təşkil edirdi [644-IV, 361]. Ümumilikdə, Nuxa şəhərinin əhalisi 7385 nəfər təşkil edirdi.

Tarixçi Ryumin isə Şəki xanlığında 98500 nəfər əhalinin yaşadığını qeyd edir [688, 381; 359, 20-21]. Mühəribə zamanı 10-12 min silahlı adam toplamaq mümkün idi. Ərazisi məhsuldar və əhalisi sıx olan, ipəkçiliyin geniş inkişaf etdiyi Şəki xanlığının illik gəliri 80 min rubla (gümüş pulla) çatırdı [bax: 527, 441].

Bələliklə, mənbələrin qarşılıqlı araşdırması göstərir ki, Şəki şəhərinin əhalisi, müxtəlif zamanlarda obyektiv və subyektiv səbəblərdən artmış və ya azalmışdır. Şəhər əhalisinin azalması müharibələr, təbii fəlakətlər, yoluxucu xəstəliklər, əhalinin miqrasiya səbəbindən baş verə bilərdi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, araşdırılan dövrdə Şəki şəhərinin əhalisinin əksəriyyətini Azərbaycan türkləri təşkil etmişlər.

3.11. XIX əsrin əvvəllərində beynəlxalq vəziyyət və Şəki xanlığı

Ümumilikdə, XVIII-XIX əsrin hüduqlarında, Cənubi Qafqaz regionunda beynəlxalq vəziyyət son dərəcə mürəkkəb idi. Bu ərazi getdikcə cənuba doğru genişlənən və güclənməkdə olan nəhəng Rusiya imperiyasının işğal hədəfinə çevrilməkdə idi. Bu işğalın mərkəzində isə natural təsərrüfatın və feodal pərakəndəliyinin hökm sürdüyü, çoxlu sayda xanlıqlardan, sultanlıqlardan və azad həcmalardan ibarət aqrar bir ölkə olan, eləcə də çoxlu yeraltı və yerüstü təbii sərvətləri olan zəngin Azərbaycan dururdu. Qacarlar İranının və Osmanlı Türkiyəsinin getdikcə regionda gedən proseslərə təsirinin azalması və onların hərbi cəhətdən zəifləməsi də çar Rusiyasının geniş əl-qol açmasına imkan verirdi.

Ağa Məhəmməd şahın və qraf Zubovun dağıdıcı yürüşləri, ardi-arası kəsilməyən ara müharibələri, vahid siyasi və iqtisadi mərkəzin olmaması ölkəni taqətdən salmış və ümumi inkişafı xeyli ləngitmişdi.

Şəkili Hacı Çələbinin, qubalı Fətəli xanın və qarabağlı İbra-

himxəlil xanın ölkəni birləşdirmək cəhdləri müəyyən uğur qazansa da, mümkündür olmamış və bu parçalanma ölkənin siyasi və iqtisadi inkişafına xeyli mane olmuşdur. Nəticədə hərbi cəhətdən zəifləmiş və kiçik feodal dövlətlərə bölünmüş Azərbaycanın güclü zəifləməsi tərəfindən zəbt olunmasına real zəmin yaranmışdı. Öz mənafeyini əsas tutan xanlar nəinki bir dövlət halında birləşmək istəmir, əksinə bir kənd üstündə belə qanlı müharibələr edirdilər. İran şahından asılı olduqları vaxt bu "birləşmənin dadını" görən xanlar heç kimdən asılı olmağı istəməyib müstəqilliyi daha üstün tuturdular [359, 16].

Bu dövrdə Rusiyanın xarici siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri Cənubi Qafqazın istilasından ibarət idi. Çarizm Cənubi Qafqazı əlavə gəlir mənbəyinə çevirməyə, Xəzər dənizi hövzəsində Rusiya ağalığına nail olmağa çalışırdı. Digər tərəfdən bu diyarın işğalı ənənəvi rus-türk rəqabətində qüvvələr nisbətini Rusiyanın xeyrinə həll edə bilirdi. Eləcə də Cənubi Qafqazın istilası dağlıların ərazilərini şimal və cənubdan mühasirəyə almağa imkan verərdi. Ən nəhayət, rus-İngilis rəqabəti Cənubi Qafqazın əhəmiyyətini xeyli artırırdı.

Azərbaycanda vahid dövlətin olmaması Rusiyanın işğalçı planlarının obyektiv olaraq həyata keçirilməsini asanlaşdırırdı. Bu vəziyyət İngiltərə və Fransanı da Cənubi Qafqaz barədə işğalçılıq planlarını həyata keçirməyə sövq edirdi. Bu planı onlar Qacarlar İranı vasitəsi ilə reallaşdırmaq arzusunda idilər. Əlbəttə, Qacarlar müxtəlif vasitələrdən yararlanmaqla xanlıqlar üzərindəki hakimiyyətlərini bərpə etmək arzusunda idi. Osmanlı hökuməti də öz vəziyyətinin gərginliyinə baxmayaraq, xanlıqlardakı Türkiyə meyilli qüvvələrdən yararlanmaq niyyətində idi. Kartli-Kaxet çarlığı isə Rusiya himayəsini qəbul etməklə Qazax, Şəmşəddil və Borçalı sultanlıqlarını əldə saxlayacağına ümid edirdi.

İşğal ərəfəsində Rusiyanın Cənubi Qafqazda siyasi rəqibləri çox zəif idilər və işğala mane olmaq gücündə deyildilər. Gürcüstanın Rusiyaya birləşdirilməsi və İranın buna seyrçi qalması artıq onların siyasi nüfuz dairəsinin xeyli zəif olduğunu göstərirdi. Qacarların daxili vəziyyətini də bura əlavə etsək, aydın olar ki, XIX əsrin əvvəllərində Qacarlar Cənubi Qafqazda Rusiyaya mane ola biləcək siyasi və hərbi qüvvəyə malik deyildi. Nəticədə, Qacarlar İranın

bütün cəhdləri Rusiya tərəfindən zərərsizləşdirilirdi [359, 32].

Bu dövrdə Rusiya Türkiyəni Cənubi Qafqazda nəinki ciddi rəqib hesab etmir, əksinə "Rusiyanın Türkiyəyə münasibəti işğalçılıq xarakteri daşıyırdı və o, Osmanlı imperiyasının zəifliyindən istifadə edib, ərazilərini öz əlinə keçirməyə çalışırdı" [606, 7]. İngiltərə və Fransaın bölgədəki siyasi və diplomatik fəaliyyəti Rusiya üçün keçilməz sədd deyildi. Həmin ölkələrin Qacarlar İranı və Türkiyə ilə yaxınlaşmaları və ya hər hansı siyasi uğurları və diplomatik gedişləri işğalın qarşısını ala biləcək gücə malik deyildi. Eyni zamanda bu dördlük arasında tez-tez baş verən ciddi ixtilaf və qarşıdurmalar da vəziyyətə mənfi təsir göstərirdi.

3.12. Xanlığın çar Rusiyası tərəfindən işğalı

İşğalçılıq siyasəti yürüdərək imperiyanın ərazisini genişləndirən və xalqları əsarət altına alan çar Rusiyası Cənubi Qafqazda da öz planlarını həyata keçirmək üçün geniş hazırlıq işləri görürdü və bu hazırlıq Gürcüstanın Rusiyanın himayəsinə qəbul olunduğunu elan edən 1800-cü il 18 dekabr manifesti ilə başa çatdı. Bununla da Cənubi Qafqazda fəal hərbi müdaxilənin əsası qoyuldu və Şərqi Gürcüstan cənubda yeni torpaqlar ələ keçirməyə çalışan çar Rusiyasının hərbi istinadına çevrildi. Elə "Qafqazın və Cənubi Qafqazın qəti işğalı Gürcüstanın birləşdirilməsindən sonra başlandı" [674, 3].

Rus qoşunlarının ilk dəstəsi general-mayor Lazarevin başçılıq etdiyi 17 yeger alayı hələ manifest elan edilməzdən qabaq, 1799-cu il noyabrın 27-də Tiflisə daxil olmuşdu. Bu vaxt artıq mülti müşavir Kovalenski də Gürcüstanda idi [674, 5-6]. 1800-cü ilin iyulunda isə I Pavel Gürcüstandakı qoşunların gücləndirilməsi haqqında fərman verdi. Başqa bir fərmanla isə mülti işlər Knorringə, hərbi işlər isə Lazarevə həvalə edildi.

Müxtəlif xanlıqlardan, sultanlıqlardan və azad icmalardan ibarət olan Azərbaycan Gürcüstanın Rusiyaya birləşdirilməsinə nəhəng imperiyanın güclü və təcrübəli ordusu ilə üz-üzə dayanmış

oldu. Hökm sürən feodal pərakəndəliyi, güclü dövlətin yoxluğu Azərbaycanın hərbi qüdrətini xeyli sarsıtmışdı. Xanlar arasında birləşmənin olmaması, müxtəlif meyillilik siyasi vəziyyəti daha da ağırlaşdırmışdı. Bütün bunlar Şimali Azərbaycanı işğal etməyə hazırlaşan çar Rusiyasının xeyrinə idi.

Çar manifesti 1801-ci il fevralın 16-da Tiflisdə xalqa oxundu və əhalisinin əksəriyyətini azərbaycanlılar təşkil edən Pəmbək, Qazax, Borçalı və Şəmşəddil sultanlıqlarının Gürcüstanın tərkibində Rusiyaya birləşdirildiyi bəyan edildi. Bununla da Azərbaycanın çar Rusiyası tərəfindən işğalının əsası qoyuldu.

Çar I Aleksandr Gürcüstanın Rusiyaya birləşdirilməsi haqqındakı manifesti 1801-ci il 12 sentyabr fərmanı ilə təsdiq etdi. Baş komandan Knorringə göndərilən həmin fərmanda deyilirdi: "...Ətrafların hakimi və xalqları ilə münasibətləri saxlamaqla yanaşı, Rusiyanın himayəsində olmaq istəyənlərin sayını artırmaq lazımdır. Xüsusilə İrəvan, Gəncə, Şəki, Şirvan, Bakı və başqa xanlıqları cəlb etmək lazımdır, çünki onların üzərində hələ Baba xanın (Fətəli xanın - red.) hakimiyyəti möhkəmlənməmişdir, buna görə də hərəkətli vəziyyətdə onlar öz təhlükəsizlikləri üçün, əlbəttə, Rusiyaya meyilli olacaqlar" [444, 436].

1802-ci ildə imperator tərəfindən 1794-cü il Polşa üsyanının əmansızcasına yatırılmasının fəal iştirakçısı və 1796-1797-ci illərdə Bakı qalasının komendantı olmuş, keçmiş gürcü knyazları nəslindən olan P.D.Sisianovun Qafqazdakı qoşunların baş komandanı təyin edilməsi çarizmin işğalçılıq planlarını daha da reallaşdırdı. Müstəmləkə siyasətinin fəal tərəfdarı olan bu knyaz, özünün əsas vəzifəsini Rusiyanın Cənubi Qafqazda əldə etdiyi strateji əməliyyat meydanını genişləndirərək, sərhədləri Kür və Araz çaylarına çatdırmaqda və bu vilayəti Türkiyə və Qacarlar İrənindən olan xristianlarla məskunlaşdırmaqda gördü. [701, 82].

Ümumiyyətlə, qafqazlılara ikinci növ adamlar kimi baxan və onları nifrətlə "kafir xalq", "kafir asiyalı", "kafir yaramazlar" adlandıran bu knyaz bütün yerli hökmdarlarla öz əlaqəsi kimi davranmağı üstün tuturdu. I Aleksandr Sisianova tam fəaliyyət azadlığı vermiş və bunun səmərəsini artırmaq naminə Xəzər donanmasının

ixtیارını da ona tapşırırmışdı [587, 141].

Gürcüstanı özünə birləşdirən Rusiya bu hadisəni "xalqın tələbi", "xristianların müdafiəsi", "sərhədlərin müsəlmanlardan qorunması" adı altında aparsa da, artıq Gürcüstandakı vəziyyət bunun ancaq işğal olduğunu və yalnız Rusiyanın öz siyasi maraq dairəsindən irəli gəldiyini göstərir və "Gürcüstanı xilas edən Rusiyanın" yeni ərazilər işğal etməsi üçün cənuba doğru irəliləməsi artıq heç kəsə şübhə doğurmurdu. "...Öz təbii sərhədlərindən çıxan böyük Rusiya dövləti artıq öz işğalçılıq hərəkətlərində dayanma bilməzdi və addım-addım Asiyanın içərilərinə girməyə məcbur idi" [631, 112].

1803-cü ilin martında rusların Car-Balakəne yürüşü başladı. Şəki xanının və digər hakimlərin köməyinə bel bağlayan car-balakənlilər vuruşmağı qərara aldılar. Lakin rus qoşunları və gürcü birlikləri əraziləri yerlə yeksan edərək yandırdılar [567, 95]. Tezliklə qalan bütün ərazilərin tutulacağını başa düşən Şəki xanı Məhəmmədşən xan rus qoşunlarının hücumunun qarşısını almaq üçün Sisianova məktub yazaraq tələfləri barışdırmaqda vasitəçilik etməyə hazır olduğunu bildirdi. Sisianov Şəki xanına məktubunda yazırdı: "...Car-Balakəni ya susdurulmalı, ya da yer üzündən silinməlidir... Mən Sizin vasitəçiliyinizlə aşağıdakı şərtlərlə Cara və Balakəne sülh və əmin-amanlıq verməyə hazırım. Amma bu şərtlər sözsüz yerinə yetirilməlidir". Məktuba əlavə edilən həmin şərtlərə əsasən rus qarnizonu həmişəlik Car-Balakəndə yerləşdirilməli, əhali ipəklə xərac ödəməli və girov verməli idi [454, 683-684].

1804-cü ilin iyununda Qacarlar İrəni Rusiyaya müharibə elan etdi. Uğursuz İrəvan yürüşündən Tiflisə qayıdan baş komandan İmeretiya və Minqreliyada Rusiya əleyhinə qalxan üsyanları boğmaqda məşğul oldu. Gürcüstanda daxili vəziyyəti silah gücünə sakitləşdirən Sisianov yenidən istiləçilik fəaliyyətini davam etdirməyə başladı. Növbədə isə çarizmin işğal planına daxil olan Qarabağ, Şəki və Şirvan xanlıqları idi.

Hələ Gəncənin işğalından az sonra Sisianov Qarabağ, Şəki və Şamaxı xanlıqlarından Rusiya himayəsinə keçməyi tələb etmişdi [452, 1416]. Öz işğalçılıq hərəkətlərinə diplomatik don geyindirəməyi belə lazım bilməyən Sisianov həmin məktublarda öz fəaliyyə-

tini silah gücünə davam etdirəcəyini açıq şəkildə bəyan edirdi. Ümumiyyətlə, bu fikirlər, demək olar ki, Rusiyanın Qafqazdakı siyasətinin məzmununu açıqlamaqda idi.

Şəki xanlığında hadisələr də Rusiyanın xeyrinə cərəyan edirdi. Siyasi hakimiyyətə can atan və buna Rusiya tərəfindən şirnikləndirilən Səlim xan qardaşı Məhəmməd həsən xanı devirmək üçün knyaz Sisianova və Şirvan xanı Mustafa xana müraciət etdi. Rus qoşunları bu hadisəyə qarışmağa macal tapmamış Şirvan qoşunları 1804-cü ilin fevralında Şəki xanlığına daxil oldular. Məhəmməd həsən xan tutulub Şamaxıya göndərildi və Mustafa xan öz naibini Şəkiyə hakim təyin etdi. Aldadıldığını görən Səlim xan Şirvan qoşunlarından qaçaraq Nuxaya gəldi və Şəki xanı elan edildi [567, 407-409]. Öz hakimiyyətini möhkəmləndirmək və Mustafa xandan qorunmaq üçün Səlim xan Sisianova kömək üçün müraciət etdi [449, 642-643].

Bununla, o, həmçinin qardaşı Məhəmməd həsən xanın hakimiyyətə qayıdışına sipər çəkmək istəyirdi. Heç kəsə məsləhətləşmədən atılan bu addım xalqın iradəsi əleyhinə idi və yalnız öz siyasi hakimiyyətini qorumaq məqsədi daşıyırdı. Sisianov isə belə daxili çəkişmələrdən və xanlıqlararası müharibələrdən məharətlə istifadə edirdi. O, 1805-ci ilin fevralında Rusiya himayəsinə qəbul olunmaq üçün şərtləri Səlim xana göndərdi. Səlim xan isə şərtlərdən yalnız təminatı ödəyə bilməyəcəyini bildirdi [447; 448, 642]. Tezliklə Mustafa xanın qoşunları Şəki sərhədlərinə yaxınlaşdı. Bu hadisədən bütün şərtləri Səlim xana qəbul etdirmək üçün bir vasitə kimi istifadə etməyə çalışan Sisianov 2 topla 300 nəfərlik dəstəni Səlim xanın köməyinə göndərdi [449; 450, 642-644].

Baş komandanın nümayəndəsi geri çəkilən Mustafa xana bildirdi ki, Səlim xan Rusiyanın təbəsidir və ona qarşı törədilən hər hansı düşmənçiliyə Rusiya cavab verəcəkdir. Həmçinin nümayəndəyə Mustafa xanın da Rusiya himayəsinə sövq edilməsi haqqda göstəriş verilmişdi [453, 661-662].

1805-ci il mayın 14-də Qarabağ xanlığı ilə müqavilənin imzalandığını Səlim xana bildirən Sisianov tezliklə onun da Kürəkçaya gəlməsini tələb etdi [451, 646].

Müqavilənin şərtləri ilə tanış olan Səlim xan Kürəkçaya gətirməyi qərara aldı. 1805-ci il mayın 21-də Kürəkçayda Səlim xanla rus çarının Qafqazdakı canişini Sisianov arasında müqavilə imzalandı. Rusiya ilə Şəki xanlığı arasında imzalanan bu müqaviləyə görə Şəki xanı yalnız Rusiyanın hakimiyyətini tanımalı və qonşu ölkələrlə müstəqil əlaqə saxlamaqdan imtina etməli idi. Həmçinin xan Nuxada rus qarnizonu yerləşdirməli, ildə 7000 rubl bac ödəməli və nəvəsini həmişəlik Tiflisdə qalmaq şərtilə girov verməli idi. Əvəzində xanın və bütün xələflərinin əbədi hakimiyyətinə, ərazisinin bütün saxlanmasına zəmanət verildi [Bax: 456, 702-705]. [bax: *bölmənin sonu, sənəd 1*].

Bununla da çar Rusiyanın işğal etdiyi ərazilər sırasına yeni birisi Şəki xanlığı da əlavə edildi. Onu da qeyd etmək ki, bu müqavilədən imtina etməyə və yaxud rus işğalından xilas olmağa əngəl olan əsas amil çoxsaylı rus ordusunun bölgədəki fəal hərbi siyasəti idisə, digər tərəfdən buna rəvac verən başqa amil isə elə xanlıqdakı daxili ziddiyyətlər, yəni hakimiyyət hərisliyi və ya onun ələ keçirilməsi uğrunda aparılan mübarizə idi. Bu isə təəssüf hissi doğurmaya bilməz.

ŞƏKİ
ƏN QƏDİM ZAMANLARDAN
GÜNÜMÜZƏDƏK



Şəkil 1. Hacı Çələbi Nədir şahın hiizurunda

ŞƏKİ
ƏN QƏDİM ZAMANLARDAN
GÜNÜMÜZƏDƏK

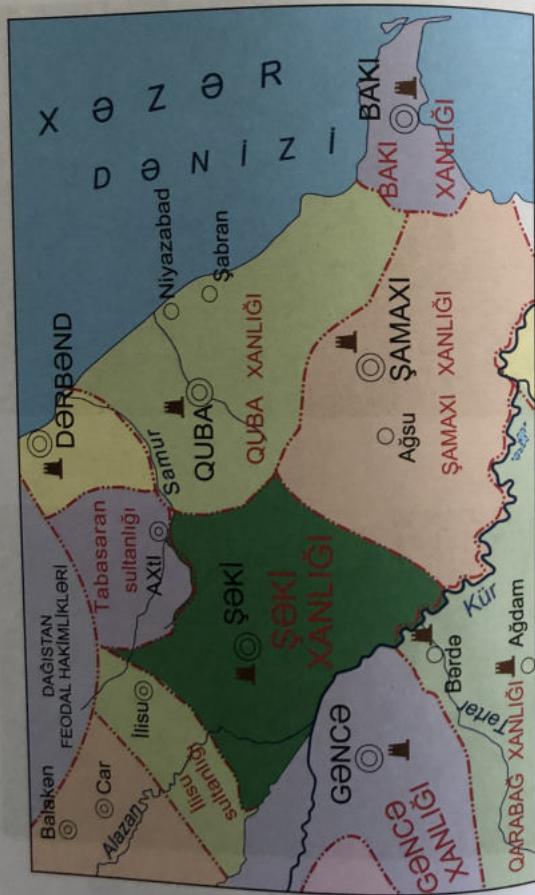


Şəkil 2. Gələsən-görəsən qalası



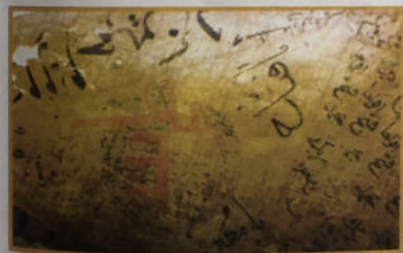
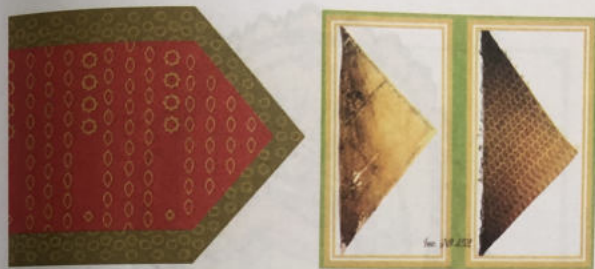
Şəkil 3. Gələsən-görəsən qalasının uzaqdan görünüşü

şəki
ƏN QƏDİM ZAMANLARDAN
GÜNÜMÜZƏDƏK



Şəkil 4. Şəki xanlığı

şəki
ƏN QƏDİM ZAMANLARDAN
GÜNÜMÜZƏDƏK



Xanlığın
bayrağındakı
yazı və
naxışlardan
fragmentlər

Şəkil 5. Şəki xanlığının bayraqları.

ŞƏKİ
ƏN QƏDİM ZAMANLARDAN
GÜNÜMÜZƏDƏK



Şəkil 6. Şəki xanlığının gerbi



Şəkil 7. Şəki xanlığının pulu

ŞƏKİ
ƏN QƏDİM ZAMANLARDAN
GÜNÜMÜZƏDƏK

В. ШЕННИСКИХЪ ХАНОВЪ.

1. Вѣкъ Шеннискихъ Хановъ

2. Языкъ Шеннискихъ Хановъ

3. Религія Шеннискихъ Хановъ

4. Мѣсто Шеннискихъ Хановъ

5. Число Шеннискихъ Хановъ

6. Описание Шеннискихъ Хановъ

7. Имена Шеннискихъ Хановъ

8. Описание Шеннискихъ Хановъ

9. Имена Шеннискихъ Хановъ

10. Описание Шеннискихъ Хановъ

11. Имена Шеннискихъ Хановъ

12. Описание Шеннискихъ Хановъ

13. Имена Шеннискихъ Хановъ

14. Описание Шеннискихъ Хановъ

15. Имена Шеннискихъ Хановъ

16. Описание Шеннискихъ Хановъ

17. Имена Шеннискихъ Хановъ

18. Описание Шеннискихъ Хановъ

19. Имена Шеннискихъ Хановъ

20. Описание Шеннискихъ Хановъ

21. Имена Шеннискихъ Хановъ

22. Описание Шеннискихъ Хановъ

23. Имена Шеннискихъ Хановъ

24. Описание Шеннискихъ Хановъ

25. Имена Шеннискихъ Хановъ

26. Описание Шеннискихъ Хановъ

27. Имена Шеннискихъ Хановъ

28. Описание Шеннискихъ Хановъ

29. Имена Шеннискихъ Хановъ

30. Описание Шеннискихъ Хановъ

Şəkil 8. Şəki xanlarının şəcərəsi

ŞƏKİ
ƏN QƏDİM ZAMANLARDAN
GÜNÜMÜZƏDƏK



Şəkil 9. Şəki xanı Məhəmməd Hüseyin xan (Müştaq)

AMEA A.A.BAKIXANOV adına TARİX INSTITUTU

ŞƏKİ
ƏN QƏDİM ZAMANLARDAN
GÜNÜMÜZƏDƏK



Şəkil 10. Yuxarı Karvansara

AMEA A.A.BAKIXANOV adına TARİX INSTITUTU

şəki
ƏN QƏDİM ZAMANLARDAN
GÜNÜMÜZƏDƏK



Şəkil 11. Aşağı Karvansara

şəki
ƏN QƏDİM ZAMANLARDAN
GÜNÜMÜZƏDƏK



Şəkil 12. Şəki Xan sarayı



Şəkil 13. Şəki. Qala divarından görünüş

FƏSİL 4

ŞƏKİ XIX-XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ

4.1. Şəkidə çar Rusiyasının müstəmləkə rejiminə qarşı mübarizə. Səlim xan

Qarabağ və Şəki xanlıqlarının tutulması və rus qoşunlarının Araz çayına yaxınlaşması Qacarlar İnanında siyasi vəziyyəti yenidən gərginləşdirdi. İngiltərə və Fransa nümayəndəlikləri ilə aparılan danışıqlardan real bir nəticə əldə etməyən şah baş komandan Abbas Mirzəyə şimala hərəkət etməyi əmr etdi. O, eyni zamanda yerli xalqın köməyinə böyük ümid bəsləyirdi. Lakin Abbas Mirzənin məğlubiyyəti və çıxışların yatırılması ilə bu da bir nəticə vermədi.

1806-cı il fevralın 8-də baş komandan Sisianovun Bakı yaxınlığında öldürülməsi və Zavalışinin geri çəkilməsi Rusiyanın Cənubi Qafqazdakı nüfuzuna mənfi təsir göstərdi. Rus hakim dairələrinin etiraf etdiyi kimi bütün xanlıqlarda həyəcanlar başladı [606, 224]. A.A.Bakixanov bu vaxt Şamaxıdan başqa bütün xanların üsyan etdiyini bildirir [508, 154]. Ümumiyyətlə, rus hərbi tarixçisi Pottonun etiraf etdiyi kimi, "hamı bir nəfər kimi ayağa qalxmışdı" [661, 235]. Şamaxı, Şəki və Qarabağ xanları bu vəziyyətdən istifadə edərək Rusiyadan aralanmağı və öz müstəqilliklərini bərpa etməyi qərarlaşdırdılar [661, 235].

İbrahimxəlil xanın qətl edilməsindən sonra rus qoşunlarının belə alçaqlıqlar edəcəyini gözləməyən Səlim xan Karyaginə yazırdı: "Sizə məlumdur ki, İbrahim xan və mən şərafsizlik edərək öz dindəşımız olan hökmdardan üz çevirib Rusiyanın himayəsinə girmişik. Bunu ona görə etmişik ki, lazım olanda bizə kömək edəsiniz, sakit yaşaya bilək. Əvvəla, belə köməklik olmadı, ikincisi, İbrahim xana təşəkkür etmək əvəzinə, onu qətlə yetirdiniz, ...mənim bacımı öldürdünüz. Bundan sonra mən necə sizə inanım və qoşunumuzu

saxlayım. Bu hadisədən titrəyən camaatım rus qoşunlarını tamam qırmaq istəyirdi, amma mən buna razı olmadım... Xalq onlara (rus qoşunlarına – red.) qarşı üsyən etdiyindən onlar burada qala bilməzlər” [568, V, 59].

Onu da qeyd edək ki, Kürəkçay müqaviləsindən sonra 1805-ci ilin mayında general Rebinderin başçılıq etdiyi 2 bölükdən ibarət rus qarnizonu Şəkiyə yeridilmişdi. Səlim xan həmin rus qoşunlarının başçısı mayor Parfyonovdan Şəki ərazisini tərk etməyi tələb etdi və ertəsi gün rus qoşunları xanın tələbinə əməl edərək Şəki xanlığını tərk etdilər.

Rus qoşunlarının xanlığın ərazisindən çıxarılması böyük nailiyyət idi və müstəqilliyin bərpasında böyük addım idi. Səlim xanın belə cəsarətli hərəkəti rusların mövqeyini xeyli sarsıdaraq, onların bölgədəki nüfuzuna ciddi zərbə vurdu. Dubrovinin təbirincə desək, mayor Parfyonovun bu “səhvinin düzəldilməsi çox baha başa gəldi” [568, V, 59] və Səlim xanın cəzalandırılması uzun müddətə təxirə salındı [661, 245].

Gec-tez hücumun olacağını gözləyən Səlim xan isə “silah, pul tədarükü görün, dağlıq ərazidə sakin olan avar, car, ləzgilərdən əsgər toplayırdı” [146, 96-97].

Bir məsələni də qeyd edək ki, iyulun 27-də Georgiyevskə gələn yeni baş komandan qraf Qudoviç Qarabağ və Şəkiddə baş verən hadisələrə obyektiv yanaşırdı [Bax: 474; 475; 476, 331-332]. Heç də təsadüfi deyil ki, onun bu hərəkəti Rusiyanın hərbi mənafeyini üstün tutan tarixçi Pottonun ciddi tənqidinə məruz qalır. O, Qudoviçi rus çarına xanlar barədə yaxşı rəy yaratmaqda günahlandırır [661, 255]. Şəkililərin qələbəsindən ruhlanan qonşu Car-Balakən camaatları “bir nəfər kimi üsyən etdilər” və tabe olmaqdan boyun qaçırdılar [661, 405].

Başlıca işğal mərhələsini başa çatdıran rus qoşunları əsas qüvvələrini üsyanların yatırılmasına yönəldirdilər. Oktyabrın 22-də Nebolsin öz qoşunu ilə (800 nəfərlik Troitsk alayı, 100 kazak və 5 top) [661, 262] Səlim xanın üzərinə göndərildi. [205, 20]. Ona isə 232 nəfərlə Mingəçevirdə dayanan mayor Tokarev kömək etməli idi [568, V, 85]. Fəaliyyət dairəsi məhdudlaşan Şəki qoşunları yer-

li əhalinin köməyi ilə müdafiəyə hazırlanırdı. Bu işdə onlara ləzgilər də kömək edirdilər. Xanlığın sərhədində rusları dayandırmağa çalışan şəkililər məğlub oldular. Şəhərin iki verstliyində qanlı döyüş baş verdi. Burada da rusların hücumunu dayandırmaq mümkün olmadı. On beş saatlıq döyüşdən sonra şəkililər qalaya çəkildilər [568, V, 86]. Qalanın müdafiəçiləri şəhərin bir tərəfinə yandırıcı maddələr düzdülər. Rusların hücumu zamanı onlara od vuruldu. Lakin ruslar şəhərə soxula bildilər [661, 255]. 500 nəfərə qədər itki verən şəkililər Səlim xan da daxil olmaqla şəhəri tərk etdilər. [660, V, 86]. Şəki xanlığı yenidən işğal edildi. Xanlığın idarəçiliyi Səlim xanın qardaşı Fətəli xana tapşırıldı [177, 29].

Şəkililərdən sonra car-balakənlilərin cəzalandırılması üçün göstəriş verildi. Noyabrın 7-də knyaz Orbeliani 3 ayla (1600 nəfər) iki istiqamətdə bu vilayətə hücum etdi [473, 321-323].

1806-cı ilin sonlarında ruslar etibar etmədikləri bəzi xanları hakimiyyətdən kənarlaşdırdılar. Qudoviçin göstərişi ilə Fətəli xan Şəki xanlığından məhrum edildi. Yeni xan təyin edilən Xoylu Cəfərqulu ağa Kürəkçayda bağlanan müqaviləni təsdiq etdi və car-balakənlilərə nəzarət işi də ona həvalə edildi. Bu vilayətdə baş verəcək bütün üsyanları yeni Şəki xanı öz qüvvəsi ilə yatırmalı idi [458, 272-273].

Xanların öz yerində saxlanması və ya yeniləri ilə əvəz olunması da hərbi tarixçi Pottonun tənqidinə səbəb olur. Onun fikrincə, Qudoviç yeni işğal olunmuş ərazilərdə Gəncədə olduğu kimi rus hərbi-idarə üsulu yaratmalı idi [661, 265]. Bu da yerli xalq hakimiyyətdən kənar etməklə həmin əraziləri Rusiyanın adı bir vilayətə çevirmək istəyindən irəli gəlirdi.

Gəncə və Bakı xanlıqlarında olduğu kimi Şəki və Qubada da irsən hakimiyyətə gəlmiş xanların kənar adamla əvəz olunması əhalidə çaşqınlıq doğururdu və onlar bu hərəkəti özbaşınalıq kimi qiymətləndirirdilər. Ona görə əhali yeni hakimlərə qulluq etmək istəmir, köhnə xanların yolunu gözləyirdilər. Geniş xalq kütlələri arasında dayağı olmayan yeni hakimlər isə öz mövqelərini qorumaq üçün işğalçılardan tamam asılı hala düşür, işğalçı hökumətin bütün göstərişlərini yerinə yetirməyə hazır olan bir əlalətə çev-

rilirdilər. Qanuni xanları uzaqlaşdırıb yeni hakimlər seçməklə rus hökuməti xanlıqlardakı hakimliyi tamam zəiflədir və xalq arasında qarşıdurma törədirdi. Bununla da həmin xanlıqların asan idarə olunmasına nail olurdu. Halbuki baş komandanın buna ixtiyarı yox idi. Bütün bunlar Kürəkçay müqaviləsinin şərtlərinə də zidd idi. M.İsmayılovun Şəki xanı haqqındakı sözləri demək olar ki, bütün xanlara aiddir: "*Xan xanlıqda olan çar qarnizonu rəisindən siyasi baxımdan tam asılı idi*" [201, 43].

Səlim xanın hakimliyi tədər uzaqlaşdırılması ilə barışmaq istəməyən şəkiliylər üsyana hazır vəziyyətdə idilər. Cəfərqulu xanın Şəki xanı təyin edilməsi xalq arasında narazılığa daha da gücləndirdi. Əhalinin yeni xana müqavimət göstərəcəyindən, eləcə də ona qəsd ediləcəyindən qorxan Qudoviç Cəfərqulu xanın təhlükəsizliyini qorumaq üçün xeyli qüvvə ayırmış, həmçinin Cəfərqulu xana inanmadığı adamları tərki-silah etməyi və 500 nəfər etibarlı adamı silahlandıraraq öz yanında saxlamağı tapşırırdı. Cəfərqulu xanın hakimliyi tədər uzaqlaşdırılması və onun xalq arasında nüfuzunu qaldırmaq üçün Şəkidəki rus qoşunlarına yeni xana bütün lazımı köməkliklər göstərilməsi haqda göstəriş verildi [459, 274-275].

Beləliklə, Şəkinin "külli-ixtiyarı" Rusiyanın sadıq "bəndəsi", Qudoviçin xanlar arasında ən etibarlı adam hesab etdiyi general-mayor Cəfərqulu xanın əhdəsinə buraxıldı.

1807-ci ilin yazında Şəkidə üsyan başladı. Üsyan Aşağı və Yuxarı Göyntük kəndlərini, həmçinin ləzgi kəndi olan Burjini əhatə etdi. Yaxınlıqda kəndlərin əhalisi də üsyançılara qoşulmaq üçün onların ilk qələbəsini gözləyirdi. Üsyançılar öz kəndlərini ataraq Burji kəndi yaxınlığında qurduqları istehkamda möhkəmləndilər. Üsyana yüzbaşı Sultan Murad başçılıq edirdi [461, 279].

Üsyanın tezliklə kütləvi hal alacağı Cəfərqulu xanı təşvişə sald. Üsyançılar arasındakı birlikdən və onların mübarizə əzmindən qorxuya düşən Cəfərqulu xan üsyanı öz qüvvəsi ilə yatırmağa çalışdı. Üsyanın başqa ərazilərə yayılmasının qarşısını almaq üçün alay komandiri Qrekov Cəfərqulu xanın qüvvəsi ilə birləşib üsyançıların möhkəmləndiyi

lənndiyi istehkama yaxınlaşdı. Həmçinin İlisu sultanı 1000 nəfər döyüşçü ilə onlara birləşdi [461, 279].

Bu qədər qoşunla üsyan edən 3 kəndin əhalisi üzərinə yerimək həm hərəkəti beşikdə boğmaq, həm də başqalarına ibrət dərsi vermək niyyəti gütdürdü. Üsyançılar tabe olmaq istəmirdilər. Lakin üsyanın qələbə çalması və bütün Şəki vilayətini əhatə etməsi üçün isə müqavimət göstərə biləcək lazımı qüvvə və silah lazım idi. Rus qoşunları ilə müqayisədə çox cılız görünən üsyançılar hücumla tab gətirməyib dağlara çəkilməyə məcbur oldular. Yalnız bir neçə gündən sonra birgə qoşunlar üsyanı yatırmağa başladılar və yüzbaşı Sultan Murad ələ keçirildi. Üsyanın yatırılmasına baxmayaraq, Şəkidə əhali tərəddüd etməkdə davam edir, nə isə olacağını gözləyirdi. Təsədüfi deyil ki, Qudoviç Cəfərqulu xandan Şəkini tərki etməyi tələb edirdi [461; 462, 279-280].

1807-ci ilin payızında Qudoviç Şəkidəki rus qoşunlarının başçısı Qrekov yazırdı: "Şəkiliylər Səlim xana məktub yazaraq onu 1000 nəfər iranlı ilə Şəkiyə dəvət ediblər. Şəkiliylər onlarla birləşib rusları məhv etmək və Səlim xanı taxta oturmaq istəyirlər" [463, 280]. Nəticədə Şəkidəki rus qoşunlarının sayı artırılır və sərhəd rejimi ciddiləşdirilir. Həmçinin Cəfərqulu xandan tələb edilir ki, özünü şübhəli aparan bəylərə qarşı diqqətli olsun, onlar tərəfindən hər bir hərəkət baş verdikdə tez tutub Tiflisə göndərsin [464, 280].

Əvvəlki fəsilərdə qeyd etdiyimiz kimi, artıq müqavimətin mənasız olduğunu dərk edən Səlim xan 100 nəfərdən çox məiyyəti ilə Şəkini tərki edərək Təbrizə – Abbas Mirzənin yanına, oradan isə məiyyəti ilə Bağdada gələrək müqəddəsləri ziyarət etdikdən sonra İstanbulla gələrək Rusiya işğalçılarına qarşı Osmanlı dövlətindən hərbi yardım istəmişdir [bax: 391; 392].

Əhalinin yeni üsyana hazırlaşması haqda məlumat alan Qudoviç onları üsyandan yayındırmaq üçün tədbirlər görür və azacıq da olsa buna cəhd edənlərə qarşı amansız olacağını, üsyanı isə silah gücü ilə boğacağını bildirdi. Eyni zamanda üsyan olacağı təqdirdə Cəfərqulu xanla Mustafa xan arasındakı itilafın Rusiyanın mənafeyinə zidd olacağından qorxan Qudoviç Tixonovski vasitəsilə həmin xanları barışdırmağa nail olur [464; 465, 280-282].

Cəfərqulu xanı Rusiya himayəsindən çəkəndirmək üçün göstərilən bütün cəhdlər boşa çıxırdı və o, bu haqda Qudoviçə məlumat verirdi. Xanın bu hərəkəti həm yerli, həm qonşu xalqların mənafeyinə zidd olduğundan hər iki tərəf üçün ağır nəticələrə səbəb olurdu. Surxay xan Qazıqumuqlu da bir neçə dəfə Cəfərqulu xana müraciət edərək ona ruslara qulluq etməkdən əl çəkməyi təklif etmişdi. Lakin rədd cavabı alan Surxay xan carlıların və dağstanlıların köməyiylə Şəki ərazisinə hücum etmiş, yalnız iki saatlıq döyüşdən sonra Şəki xanının qoşunları tərəfindən onlar geri oturdulmuşdu [465, 283-285].

Çoxlu dağntıya səbəb olan bu cür döyüşlər əhaliyə xeyli ziyan vurur və qonşu xalqlar arasında düşmənçilik toxumu səpirdi. Cəfərqulu xanın daha bir hərəkəti xalq arasında ikrah hissi doğurdu. O, ruslardan və xanın adamlarından gizlənmək üçün sığınacaq yerləri olan bir çox qülləli və məşhur "*Galasən-görəsən*" qalasını dağıtmaq barədə göstəriş verdi. Bu tədbirləri bəyənən Qudoviç, tezliklə «sululuqların» da qarşısının alınacağına ümid bəsləyirdi [466, 285-286]. Lakin bu dəfə də üsyanın qarşısını almaq mümkün olmadı.

1808-ci ilin yayında yenidən xanlığı üsyan dalğası бүrtüdü. Bu dəfə ağdaşlılar fəallıq göstərirdilər. Kür çayı sahilindəki bir çox kəndlərin də qoşulduğu bu üsyanın əsas təşkilatçıları Səlim xan tərəfindən Şəkiyə göndərilən qohumu Mahmud ağa və bir neçə bəy idi [469, 287]. Üsyanın başlaması təqdirində Səlim xan da öz qoşunu ilə onlara köməyə gəlməli idi [467, 287].

Lakin Səlim xanın məktubunu bütün Şəki bəylərinə çatdırmaq mümkün olmadığından (gələnlərin əksəriyyəti müxtəlif kəndlərdə ruslar və Cəfərqulu xanın adamları tərəfindən tutuldu) üsyan bütün xanlığı əhatə etmədi. Üsyançılara divan tutmaq üçün (onların sayı 500-600 nəfər idi) Cəfərqulu xan oğlunu 400 nəfər silahlı kazakla onların üzərinə göndərdi. Güclü atəş nəticəsində üsyançılar pərə-n-pərən düşdü və 40 nəfər ruslar tərəfindən əsir götürüldü [468, 287]. Cəfərqulu xanın bu hərəkətindən çox məmnun qalan Qudoviç üsyançıları qorxutmaq və onlara ibrət dərsi vermək üçün tutulanlara qalada, camaatın gözü qabağında cəza verməyi əmr etdi. Əgər tutulanlar arasında bəy olarsa, onlar Sibirə göndə-

rilmək üçün Tiflisə yola salınmalı idi. Həmçinin Səlim xanın qoşunlarla Kür çayına yaxınlaşdığını eşidən Qudoviç ona meyil edənlərin də tutulub Tiflisə göndərilməsini Cəfərqulu xana tapşırırdı. Bu işdə ona Lisaneviç kömək etməli idi [470; 471, 287-288].

Üsyanın dağıdılmasından sonra Ağdaş və Kür çayı sahilindəki bir çox kəndlərin əhalisi meşələrə çəkildi. Bundan narahat olan ruslar tutulanların döyülməsini, əhalinin geri qayıtmasına və yaxud onların da tutulmasına qədər təxirə salmağa məcbur oldular. Çünki onlar meşələrə çəkilən əhalinin İrana köçməsindən və orada onlardan casus kimi istifadə olunmasından endişələnirdilər. Cəfərqulu xan əhalinin üsyan meyilli olduğu Ağdaşda 4 qülləli qala tikməyi və orada 100 nəfər xoylu yerləşdirməyi qərara aldı [469; 472, 288-289].

Rus süngüsü ilə qarşılaşacağını bilən silahsız əhali üsyan etməkdə davam edirdi. 1812-ci ildə Azərbaycan və Dağıstan xalqlarının rus işğalçılarına qarşı birgə mübarizəsi arxiv sənədləri içərisində də geniş yer almaqdadır. Bu haqda Şəkili Səlim xan tərəfindən Osmanlı padşahına göndərilən məktub diqqət çəkməkdədir. Məktubda Şahsuvər bəy vasitəsilə göndərilən fərmanın alındığı, rusları Şirvandan qovub çıxardıqları, Dağıstan xalqı ilə ittifaqa girib Hüseyn əfəndini vəziyyətlərini bildirmək üçün saraya göndərdikləri, topları olmadığı, fəqət düşməni dəf edə biləcəklərindən bəhs edir [395]. Digər bir məktub Dağıstan xanlarının toplanaraq öz aralarında anlaşıdıqları, Dağıstan əhalisinin Səlim xan və Surxay xana itaət edilməsi üçün Dağıstan və Şirvana əhalisinə göndərilən əmrin yerinə yetirilməsi ricası haqqındadır [394]. Onu da qeyd edək ki, padşaha və sədarətə göndərilən məktublarda Səlim xan sadəcə Şəki xanı kimi deyil, ümumdağıstan və Şirvan valisi kimi təqdim edilmişdir.

Bir məsələni də qeyd etmək yerinə düşər ki, Səlim xanın padşaha göndərdiyi məktubla, Bakı əhalisinin [396] və Qarabağlı İbrahimxəlil xanın qızı Tuti xanımın (*bu məktub barədə "Şəki xanlığının Osmanlı dövləti ilə münasibətləri" fəslində ətraflı məlumat verilməmişdir-red.*) padşaha göndərdiyi məktublarda [393] tarixi eyni olduğu kimi, demək olar ki, məzmun da eynidir. Hər üç məktubda ruslarla mübarizədə düşmənin məğlub edildiyi, Dağıstan xalqı ilə

həmrəylik, şəkililərin düşməyə qarşı mübarizəyə hər zaman hazır olduğu və bununla yanaşı, yardımına ehtiyacı olduqları bildirilməkdədir.

Lakin üsyanlar eyni vaxtda deyil, müxtəlif vaxtlarda və müxtəlif ərazilərdə baş verirdi. Yerli əhaliyə kömək etmələrinə baxmayaraq, xalqın işğalçılara qarşı mübarizədə Qacarlar İrani və Türkiyəyə bağlılığı ümid özünü doğrultmadı və yaxud Qacarlar və Türkiyə Rusiyanın öhdəsindən gələ bilmədi. Bu ən əvvəl həmin ölkələr arasındakı ixtilaflardan, Qacarlar İranının daxilindəki qarışıqlıqdan irəli gəlirdi [359, 104].

Bir neçə dəfə Cənubi Qafqazda Rusiyaya qarşı birgə hərbi əməliyyatlar aparmaq üçün planlar hazırlanmışdı. Şahzadə Abbas Mirza Qacarlar dövləti ilə Osmanlı dövləti arasında dostluq münasibətlərinin qurulması və hər iki dövlətin Rusiya təcavüzünü dəf etmək üçün birgə hazırlıq görmələri barədə Osmanlı sarayına məktub göndərmişdi [370]. Osmanlı sarayı da məktuba müsbət cavab verərək Rusiya ilə birgə müharibə aparmağın lazım olduğunu bildirmişdi [371]. Amma bütün bunlara baxmayaraq, işğalçıların cəzəlandırılması üçün Qacarlar İrani və Türkiyənin birləşməsi mümkün olmadı. Buna var-qüvvəsi ilə çalışan Rusiya onlar arasındakı daxili ixtilaflardan məharətlə istifadə edirdi.

1812-ci ilin mayında Buxarestdə Türkiyə ilə sülh bağlayan Rusiya əsas diqqəti cənub sərhədlərinə yönəldərək Qacarlara ciddi zərbələr endirdi. Bu zərbələr, o cümlədən Lənkərandağı məğlubiyyəti Qacarlar İranını sülh danışıqlarına sürüklədi və Qacarlar "İran dövləti ruslar tərəfindən tutulmuş torpaqların geri qaytarılmasına ümidini itirdi" [508, 162]. 1813-cü ilin yanvarın axırlarında şahın nümayəndəsi Mirzə Şəfi Qacarların sülh danışıqlarına hazır olduğunu bəyan etdi. Sentyabrın 27-də Qarabağda – Zeyvə çayı sahilində sülh danışıqları başladı. Danışıqlarda Qacarlar İranını Mirzə Əbül Həsən xan Şirazi (onu 354 nəfər müşayiət edirdi), Rusiyani isə baş komandanı I Nikolay Rtışşev təmsil edirdi. Danışıqlar oktyabrın 22-də 2 maddəlik müqavilə ilə tamamlandı. İkinci maddəyə görə "tərəflər hal-hazırda hakimiyyətləri altında olan ərazilərə yiyələndilər", yəni "Qarabağ

Gəncə, Şəki, Şirvan, Dərbənd, Quba, Bakı və Lənkəran xanlıqları", həmçinin "bütün Dağıstan, Gürcüstan, Şoragil əyaləti ilə birlikdə İmeretiya, Quriya, Minqreliya və Abxaziya artıq Rusiyaya məxsusdur" [86, v.25].

Gülüstana müqaviləsi Şimali Azərbaycan və bütün Cənubi Qafqazın çar Rusiyası tərəfindən işğalını rəsmiləşdirdi. Bu mənfur müqavilə işğalın birinci mərhələsinə başa çatdırmış oldu. Eləcə də Gülüstana müqaviləsi Azərbaycan xalqının ikiyə bölünməsinin əsasını qoydu.

4.2. Şəki xanlığının ləğvi. Müstəmləkə rejiminə qarşı yeni üsyanlar

Qacarlar İrani və Rusiya arasında Gülüstana bağlanmış müqavilə hər iki dövlət tərəfindən təsdiq edilərək 1814-cü il sentyabrın 15-də Tiflisdə qarşılıqlı şəkildə mübadilə edildi. Buna baxmayaraq, bəzi torpaqların geri qaytarılmasına ümidini itirməyən şah hökuməti görkəmli diplomat, əvvəllər İngiltərədə səfir olmuş Mirzə Əbdülhəsən xan Peterburqa ezam etdi. İmperator I Aleksandr tərəfindən təntənəli şəkildə qəbul edilən Mirzə Əbdülhəsən xan rus çarından Qarabağ və Lənkəran xanlıqlarının Qacarlar İranına güzəşt edilməsini istədi. Çar sarayındakı ingilis elçisi də Qacarlar diplomatını müdafiə edərək Qacarlar İrani və Rusiya arasındakı sərhədləri Terek çayı boyunca olması tezisini irəli sürdü. Lakin məqsədinə nail ola bilməyən Mirzə Əbdülhəsən xan Şoragili tələb etdi. Amma heç bir ərazini güzəştə getmək fikrində olmayan Rusiya bu missiyanı əliboş geri qaytardı. Beləliklə, Gülüstana müqaviləsi Şimali Azərbaycanı çar Rusiyanın tərkib hissəsinə çevirdi. Xalqın işğalçılara qarşı mübarizəsində iki dövlət arasındakı sərhədləri rəsmən tanıyan Qacarlar İranının rolu demək olar ki, tamamilə məhduddu. Türkiyənin isə Azərbaycanın şərqində aparılan əməliyyatlara müdaxilə etmək imkanı çox məhduddu idi. Deməli, nəhəng düşməyə qarşı mübarizəni Allahın mərhəmətinə bel bağlayan xalq özü aparmalı idi.

Dərbənd hadisələrindən az sonra 1814-cü ildə Şəkiddə yeni üsyan başladı. Cəfərqulu xanın ölümündən sonra əhali ilə yerli hökumət arasındakı qarşıdurma daha ciddi xarakter almışdı. Belə ki, xanın böyük oğlu Qacarlar İranının vətəndaşı olduğundan, onun kiçik oğlu İsmayıl paşa baş komandan tərəfindən xan təyin edilmiş, bu da onu görməyə gözü olmayan yerli əhalinin kəskin etirazına səbəb olmuşdu. Özünün qəddarlığı ilə məşhur olan İsmayıl paşa yerli əhaliyə nifrətlə yanaşır, öz təəbələrində amansız divan tuturdu [201, 51]. Ağsaqqalların və camaatın getdikcə artan etiraz tədbirləri tədricən üsyan xarakteri aldı və bütün Şəki xanlığına yayılmağa başladı. Nuxada yığılan əhali xan divanının bağlandığını və xan hakimiyyətini tanımadıqlarını elan etdi [bax: 479, 556-560].

Bu addımın atılması üsyançıların böyük qələbəsi idi və bu, onların öz qüvvələrinə inamından irəli gəlirdi. Həmçinin bu hadisə xan hakimiyyətini Şəkiddə heç bir nüfuzu olmadığını və xanın zor gücünə idarə etdiyini nümayiş etdirdi. Üsyançıların bu addımı rusları vahiməyə saldı.

Təcili olaraq qaladakı rotanı döyüş hazırlığı vəziyyətinə gətirən kapitan Denibeqov yerli əlaltılarının məsləhəti ilə üsyan başçılarından dörd nəfərini danışıqlara dəvət edərək həbs etdirdi. Əhalidən isə dağılmağa tələb etdi və bildirdi ki, əks-təqdirdə silahın gücünü onlara göstərəcəkdir. Aldandığını gören əhali qalada qoşunla üzbuüz dayanmağın lüzumsuz olduğunu görüb geri çəkilməyə və Şəki ətrafında möhkəmlənməyə başladı. Üsyançıların möhkəmlənməsi və üsyanın yayılmasının qarşısını almaq üçün rus qoşunları vaxt itirmədən topla əhali üzərinə yeridi, həmçinin Şirvan-dan general-mayor Axverdov 50 nəfərlik dəstə ilə Şəkiyə hərəkət etdi. Rus qoşunlarının hərəkəti üsyanın taleyini həll etdi.

Silahlı müqavimətdən əl çəkən əhali başqa bir üsulə əl atdı. Nüfuzlu bəylərdən, ağsaqqallardan və axundlardan təşkil olunmuş 250 nəfərlik dəstə baş komandana şikayət etmək üçün Tiflisə yola düşdü [bax: 479, 556-560]. Lakin İsmayıl paşanı xan elan edən baş komandana həmin şəxsdən şikayət etmək mənasız idi. Həm də şəkiliylər belə şikayətlərin nəticəsini artıq görmüşdülər. Belə ki, Şəki əhalisi Yermolova şikayət məktubunda yazırdı: "Səbir kasamızdır

şanda 5 etibarlı adamı Tormosovun (baş komandan) yanına göndərdik, o isə həmin adamları həbs edib Cəfərqulu xana verdi, xan isə öz növbəsində onların dişini çıxardaraq qarət etdi. Yenidən 1 nəfər göndərdik, onu da Cəfərqulu xana verdi" [bax: 486, 728-730].

Şəkiliylərin yeni missiyası daha acınacaqlı oldu. Ruslar yoldaca onları tərək-silah etdilər. Daha nüfuzlu bir nümayəndəlik Rtişşevin yanına göndərildi. Həmin adamlar 20 gün təhqirlərə, zülmə məruz qaldı. Baş komandan isə onları xain və ictimai asiyyəti pozanlar kimi damğalayaraq hərbi məhkəməyə verdi. Məhkəmə 23 nəfəri Sibirə və başqa yerlərə sürgün etdi. Bütün bunların şahidi olan və xanın hakimiyyətini qəbul etməyə razı olan qalan nümayəndələr cismani cəza alaraq evlərinə qaytarıldı. Xanlıqda xeyli "təmizləmə" aparın Rtişşev xalq arasında böyük nüfuzu olan Məhəmməd həsən xanın Şəki üçün "təhlükəli" olmasını nəzərə alıb onu 10 yaşlı oğlu və 12 xidmətçisi ilə Xarkova göndərdi [bax: 486, 728-730].

Bununla da Məhəmməd həsən xanın tərəfdarlarının onun hakimiyyətini bərpa etmək məqsədilə apardığı mübarizə öz əhəmiyyətini itirdi. Nəticədə, öz siyasi rəqiblərini rus dəyənəyi ilə əzərək xanlıqda möhkəmlənən və dəyişilməzliyinə zəmanət alan İsmayıl paşanın özbaşınalığı və qəddarlığı daha da gücləndi. Bütün bunları qulaqardına vuran çar I Aleksandr baş komandanın məsləhəti ilə İsmayıl paşaya general-mayor rütbəsi verərək onu xan təsdiq etdi. Axverdovun da üsyanı yatırmaqda göstərdiyi fəaliyyət əvəzsiz qalmadı. Qarabağ, Şəki və Şirvan xanlıqlarının dairə rəisliyi ona həvalə edildi.

Lakin İsmayıl xanın təntənəsi çox çəkmədi. Rusiya üçün ideal kadr olan Cəfərqulu xanı əvəz edən İsmayıl xanın yaramaz işi, idarəetmənin dözülməzliyi hərbiçilər tərəfindən də etiraf olundu. Şikayətlər günbəgün artır, özbaşınalığ, qarətçilik baş alıb gedirdi. Bu da son nəticədə Rusiya xəzinəsinə və rus hakimiyyətinə zərər vururdu. İki il öncə xalqın şikayətini eşitmək istəməyən, ona qarşı cəza tədbiri həyata keçirən baş komandan indi İsmayıl xana məktubunda yazırdı: "60 min adama rəhbərlik etmək sizə yalnız atını-

zın Rusiyaya xidmətinə görə verilmişdir... qarətçilik, zorakılıq və dağıntı sizin başçılığınızla saatbasaat artaraq əndazədən çıxır" [480, 553]. Amma İsmayıl xanın bu cür idarəçiliyi Tiflisdəki rus məmurlarını, xüsusən, Rtişşevin köməkçilərini lazımınca qane edirdi. Yermolov öz "Qeydlərində" yazır: "İsmayıl xan ədalətsiz, qəddardır. Ondan olan şikayətləri Rtişşev qəbul etmirdi. Bundan istifadə edən Rtişşevin köməkçiləri xandan bahalı hədiyyələr və pul alırdılar..." [574, 10]. Ümumiyyətlə, bu dövrdə rus məmurları, gürcü murravları arasında vəzifədən sui-istifadə, rüşvət kütləvi hal almışdı. Rtişşev, hətta Gürcüstandakı azərbaycanlılara rəhbərlik edən gürcü murravların rüşvətçülüğünün qarşısını ala bilmədiyindən, onları yüksək maaş verməklə istifadə olan rus hərbiçiləri ilə əvəz etdi [bax: 478, 250-252].

Sisianovdan sonra təyin olunan baş komandanların (Pauluççi, Tormosov, Rtişşev) fəaliyyətindən razı qalmayan və dəfələrlə Qafqazın Sisianov kimi adamlara ehtiyacı olduğunu qeyd edən çar I Aleksandr 1816-cı ildə knyaz Yermolovu Qafqaza baş komandan təyin etdi. Yermolovun Tiflisə gəlməsilə Qafqazda yeni siyasətin əsası qoyuldu. Bu siyasətin də əsas məğzi İranla başa çatan müharibəni yerli hakimlərə qarşı çevirmək idi. Yermolov Vorontsova ünvanlanan məktubunda bu haqda yazırdı: "Mənə müharibə haqda düşünməyi qadağan etmişlər, yalnız yerli möhtəkiirlərlə müharibə etmək olar" [675, 526]. Azərbaycan xanlıqlarının tezliklə Rusiyanın uçqar bir vilayətinə çevriləcəyi onun sonrakı məktublarından aydın görünür: "İrandan qayıdıb nəşə edəcəyəm. Xanlıqda rus hakimiyyəti həyata keçiriləndə və xanlar məhv ediləndə hər şey öz yerini tapacaq". Bunun üçün çardan xeyir-dua almağa çalışın Yermolovun fikrincə, 1805-ci il traktatları yalnız xanların xeyrinə idi və Rusiyaya sərf etmirdi. Çünki xanlıqlarda rus idarəçiliyi tətbiq etmək üçün və xanların nəslini kasilməli, ya da yeni qanunlar verilməli idi. Özdən əvvəlki sələflərini yumşaqılıqda məzəmmətləyən yeni baş komandan yazırdı: "Burada Sisianov kimi knyaz lazım idi. Öləndən sonra qədrini bilirlər" [675, 528]. Beləliklə yeni baş komandanın İrandan qayıdandan sonra aparacağı "yenidənqurma" aydın seçilməkdə idi.

Şahın elçilərini əliboş qayıtaran Peterburq sarayı münasibətlərdəki gərginliyi azaltmaq üçün 1816-cı ilin aprelində öz nümayəndə heyətini İrana göndərdi. 6 aya qədər davam edən bu missiya əslində münasibətlərə yumşaqılıq gətirmədi və hətta bir çox dövlət məmurları nümayəndə heyətinin başçısı Yermolovu mövcud vəziyyəti daha da gərginləşdirməkdə günahlandırdı. Buna səbəb isə onun özünün İranda çox kobud aparması olmuşdu. Belə ki, şahzadə ilə söhbətində Yermolov yarızarafat, yarıciddi özünün Çingiz xanın nəslindən olduğunu bəyan etmiş və Qacar taxt-tacına onun da iddiası ola biləcəyini bildirmişdi. Belə söhbətləri özü üçün təhqir sayan vəliəhd Abbas Mirzə həddən ziyadə qəzəblənmiş və səfərin sonuna kimi onunla münasibətlərini nizamlaya bilməmişdi [564, 45]. Digər məlumata görə, şah elçiləri böyük hörmətlə qəbul etmişdi [570, 16].

Azərbaycanda ümumi narazılıq səngimək bilmirdi. İfaatsızlık bütün əraziləri əhatə etmişdi. Qadağanlara baxmayaraq, carlılar məxfi olaraq iranlıları və gürcü knyazlarını qəbul edir, Rusiya düşmənlərinə sığınacaqlar verir, həmçinin öz nümayəndələrini Qacarlar İranına göndərirdilər [bax: 490, 788-789].

1819-cu ilin avqustunda yeni yürüş başlandı. Yürüşdə Mədətovla yanaşı, Pestel də öz dəstəsi ilə iştirak edirdi. Dağıstanın çoxlu cəmiyyəti Akuşa qazısının başçılığı ilə yeni ittifaqda birləşdi.

Yuxarıda bəhs olunan kimi, Yermolovun Qafqaz siyasətinin əsasını Azərbaycan xanlıqlarının ləğvi və onların Rusiyanın bir əyalətinə çevrilməsi təşkil edirdi. Artıq başlıca diqqətin yönəldiyi Qaralətinə çevrilməsi təşkil edirdi. Artıq başlıca diqqətin yönəldiyi Qaralətinə, Şirvan və Şəki xanlığında bu prosesə hazırlıq gedirdi. Əlverişli məqam bunun reallaşması demək idi və bu məqamı Şəki xanlığında çox gözləmək lazım gəlmədi, məsələ asanlıqla həll edildi.

Artıq çoxdan idi ki, İsmayıl xanın tutduğu vəzifəyə layiq olmadığını bildirilir, fəaliyyət isə getdikcə məhdudlaşdırılırdı. 1818-ci ilin axırlarında Şəki xanlığını tam nəzarətə götürən hərbiçilər İsmayıl xanın bütün hərəkətlərini izləmək və onu icazəsiz Şəkiddən kənara buraxmamaq haqda göstəriş aldılar [bax: 487, 733-734]. Əlbəttə, bu xanı üsyançılarla və ya iranlılarla əlaqədə olmaqda təqsirləndirmək sadələşməlik olardı və rus komandanlığı da bunu çox yaxşı bildirdi.

Təhqirlərə məruz qalan və artıq xan təsiri bağışlamayan İsmayıl xan yalnız bu vəzifədən nə vaxt azad olunacağını gözləyirdi.

1819-cu ilin yayında Mədətov İsmayıl xanı öz atlıları ilə birgə Dağıstan yürüşünə cəlb etdi. Amma çox keçməmiş o qəflətən "xəstələndi" və Nic kəndində öldü. Bu müəmmalı ölüm müxtəlif söhbətlərə səbəb oldu. Əsas fikir bu idi ki, xan ruslar tərəfindən zəhərlənib. Ən əvvəl bunu Şirvan bəyləri təsdiq edirdilər [bax: 488, 749-750]. Qacarlar da "açıq bildirdilər ki, o, (İsmayıl xan – red.) yanındakı rus məmuru tərəfindən zəhərlənib və bu haqda həтта rəsmi bəyanat da veriblər". Sənədlərə əsaslanan bu fikri "XIX əsrdə Rusiya diplomatiyası və apardığı müharibələr" adlı kitabında qeyd edən görkəmli tarixçi M. Pokrovski özü də tam yəqin edir ki, İsmayıl xan birbaşa knyaz Mədətovun göstərişi ilə "zəhərlənib" [659, 186]. Lakin bütün bunların fərqi nə varmayan ruslar törəyə biləcək hər hansı həyəcanın qarşısını almaq üçün qoşunları Şəki xanlığına yeritdilər və xanlıq üsul-idarəsinin ləğv edildiyini bildirdilər. Beləliklə, yüz ilə yaxın mövcud olmuş Şəki xanlığına son qoyuldu. Şəhərə komendant təyin edildi.

Xanın qohumları, yaxınları, xidmətçiləri Şəkidən çıxarıldı və əksəriyyəti Xoya göndərildi. Burada bir məqamı da qeyd etmək lazımdır. Ruslar xoyluları xanlıqdan qovarkən, xanın növərləri olan xoylu ermənilərə toxunmadılar [584, 2]. Köçürülən əhalinin (onlar minlərlə idi) əmlakı müsadirə edildi. Xanın ailəsi isə M. Pokrovskinin yazdığına görə rus məmurları tərəfindən "sadəcə olaraq qarət edildi" [659, 186].

XIX əsrin əvvəllərindən Azərbaycan torpaqlarının işğalına başlamış Rusiya imperiyası yeni işğal etdiyi ərazilərdə öz hakimiyyətini möhkəmləndirmək üçün müxtəlif üsullardan istifadə edirdi. Bu üsullardan biri də yerli əhalini bir-birinə qarşı qaldıraraq daxili birliyi parçalayaraq işğal edilmiş ayrı-ayrı xanlıq və sultanlıqları tamamilə rəm etmək idi. Xüsusilə, bu üsuldən çar administrasiyası tərəfindən Yermolovun dövründə geniş istifadə olunmağa başlandı [615, 104]. Bu cür siyasətdən Şimal-Qərbi Azərbaycanda da Çar-Balakən camaatlığı, İlisu sultanlığı və Şəki xanlığı arasında da nifaq salmaq məqsədilə geniş istifadə olunurdu.

Baş komandanın, rus hərbi məmurlarının eləcə də yeni Şəki komendantının özbaşınalığı ilə bağlı 1820-ci ilin avqustunda olmuş bir hadisəyə də toxunmaq yerinə düşər. Söhbət Surxay xan Qazıqumuqlunun qaçmasına kömək edərək ona sığınacaq verən Almalı kəndinə hücumdan gedir. Velyaminov Nuxa komendantına yazırdı: "Yermolov əmr etmişdir ki, Nuxa tatarlarını... ləzgi kəndi Almalına yandırılmasına və o kəndin məhv edilməsinə təşviq edəsiniz, qoy onlar kənddəki arvad və uşaqları öz xeyirlərinə satsınlar, həmçinin bütün qəniməti götürsünlər. Bu əməliyyatı bacardıqca gizli keçirin ki, Almalı sakinləri arvad və uşaqlarını gizlədə bilməsinlər" [488, 765; 359, 121]. [bax: bölmənin sonu, sənəd 1].

Beləliklə, general-leytenant Velyaminov Almalı əhalisinə qarşı qonşu Şəki xanlığının əhalisini qaldırmağı planlayırdı. Bəhanə olaraq isə Almalıda saxta pulların kəsilməsi və bunun şəkillərə maddi ziyan verməsi faktı istifadə edildi. 6 avqust 1820-ci il tarixində Nuxa komendantı podpolkovnik Vadarşkinin göstərişi ilə şəkillərdən 1055 nəfər süvari və 1000 nəfər piyadadan ibarət qoşun təşkil edildi. Qeyd etmək lazımdır ki, yürüşün məqsədi haqqında onun iştirakçılara yalnız İlisu sultanlığının sərhədlərinə yaxınlaşarkən məlumat verilmişdi. Onu da xüsusi qeyd edək ki, yürüş iştirakçılarının tərkibinə əvvəlcədən tam məlumatlandırılmış ermənilərdən ibarət xüsusi süvari dəstəsi də daxil edilmişdi. Almalı camaatı hələ yuxudan oyanmamış səhər saat 04.00-da onların 200 evinə dükənləri və digər əmlakı ilə birlikdə yürüş iştirakçıları tərəfindən od vuruldu. Bu işdə 300 nəfərdən ibarət erməni süvari dəstəsi xüsusi canfəşanlıq göstərirdi [488, 765-766]. [bax: bölmənin sonu, sənəd 2].

Tezliklə almalıların köməyinə qonşu Çar-Balakən kəndliləri yetişdi və onların birgə səyi nəticəsində hücum çəkənlər kənddən çıxarıldı.

Çar hökumətinin bütün çirkin vasitələrə əl ataraq yerli əhali arasında nifaq salmağa çalışmasına baxmayaraq, bölgədə imperiya-yə qarşı baş verən bütün üsyanlarda Şəki, Çar-Balakən və İlisunun əhalisi birgə çıxış edirdi.

1844-cü ildə Daniyal sultan tərəfindən Rusiya imperiyasına

qarşı qaldırılmış üsyan zamanı ilisuluların köməyinə Cəfər-Balakən və Şəki kəndlərindən xeyli adam gələrək son nəfəslərinə qədər ruslara qarşı qəhrəmancasına vuruşmuşlar. Üsyanı yatırılmış və İlisu kəndini darmadağın etmiş general Şvartsın raportunda İlisunun müdafiəsi zamanı öldürülmüş ilisuluların arasında xeyli şəkiliyərin də cəsədlərinin aşkarlanması faktı öz əksini tapmışdı [493, 739].

Beləliklə, əsrlər boyu tarixin müxtəlif dövrlərində, ən çətin anlarda Şimal-Qərbi Azərbaycanda mövcud olmuş hakimiyyətlər, o cümlədən Şəki xanlığı ilə İlisu sultanlığı arasında sıx qonşuluq və qohumluq əlaqələri olmuşdur. Xarici təcavüz baş verdikdə isə bu bölgənin əhalisi bir yumruq kimi birləşərək öz torpaqlarını müdafiə etmişdir.

4.3. Cəfər Rusiyasının müstəmləkəçilik siyasətinə qarşı azadlıq mübarizəsinin güclənməsi

Azərbaycanda ümumi narazılıq səngimək bilmirdi. İtaətsizlik bütün əraziləri əhatə etmişdi. Azərbaycanın işğal olunmasından keçən müddət ərzində ruslar nə idarə etmədə, nə də iqtisadi sahədə xalqın mənafeyi baxımından heç bir müsbət yenilik etmədilər. Əksinə mövcud olan qaydalar, iqtisadi strukturlar dağıldı, ən yaxşı halda isə əvvəlki kimi saxlandı. Cəfərin əsas məqsədi öz hakimiyyətini möhkəmləndirmək, xalqı qorxu altında saxlamaqla onu mütiliyə alıxdırmaq, var-yoxunu talamaq olmuşdur. Bütün bunlar haqda tarixçi N.Smirnov yazır: "*O (cəfərim – red.) fəth olunmuş xalqlara heç bir yaxşılıq bəxş etmədi. Əksinə, itaətdə saxlama yeni, daha amansız forma aldı ki, bu da qafqazlılara əvvəlki yüzillikdən məlum idi*" [698, 180].

Cəfər məmurlarının hərəkətləri heç bir qanunla tənzimlənmirdi və yerlərdə onlara heç bir nəzarət yox idi. Özbaşınalıq, qanunsuzluq baş alıb gedirdi. Bütün bu hallar elə rus hərbiçiləri tərəfindən də etiraf olunurdu. Öz hakimiyyətlərini möhkəmləndirmək naminə ruslar ən ikrah doğurucu üsullardan belə istifadə etməkdən çəkinməmişdilər. Onlardan biri də cəfər məmurlarının xanlıqlarda daha çox nüfuzu olanlara, xüsusilə də xana rəqib ola biləcək adamlara hədsiz

nəvaziş göstərmələri, onları öz tərəflərinə çəkmələri üçün separat danışıqlara girmələri idi.

Cəfərin apardığı ardıcıl siyasət nəticəsində bir çox bəylər gəllirlərindən, istifadə etdikləri kəndlərdən məhrum olaraq dövlət təqaüdləri hesabına yaşamağa məcbur olurdular. Nəticədə müxtəlif rütbə daşıyaraq təqaüd alan və heç bir vəzifə daşımayan həmin bəylər getdikcə daha çox rus hakim dairələrindən asılı vəziyyətə düşürdülər. Bu da öz növbəsində əhali arasında qarşıdurma gətirib çıxarırdı.

Həyata keçirilən inzibati amirlik sistemi iqtisadiyyata və nəticədə birbaşa xalqın iqtisadi mənafeyinə ciddi zərbə vururdu. Əhəlinin ruslara qulluq etmək istəməməsi, torpaqların əvvəlki bəylərdən alınaraq Rusiyaya sədaqətli olan adamlara paylanması, kəndlilərin elliklə öz yurdlarını tərk etməsi, müharibələr, üsyanlar iqtisadiyyatı iflic vəziyyətinə salır və məhsuldarlığı xeyli aşağı salırdı. Yeni peyda olan vergilər, müxtəlif maneələr, məmurların özbaşınalığı vəziyyəti daha da ağırlaşdırırdı.

Xanlığın ləğvindən sonra Şəkiddə ələ keçirilən var-dövlətin həcmi daha çox idi. Bura, əsasən, Cəfərqulu xan və onun tərəfdarlarına mənsub bütün əmlak daxildir. Yeri gəlmişkən, Cəfərqulu xan və onun nəslinə haqda danışıarkən deməliyik ki, həmin xan Xoy uğrunda mübarizədə məğlub olaraq Bəyazidə qaçmış və Osmanlı dövlətindən sığınacaq istəmişdi. Lakin onun bu müraciəti qəbul edilmədiyindən [399] Cəfərqulu xan 20 min xoylu ilə (azərbaycanlılar və ermənilər) Üçkilçəyə köçərək ruslara qoşulmuşdu. Öz xidmətlərinə görə Şəki xanlığını alan Cəfərqulu xan 10 min nəfər xoylunu bura köçürərək Şəki ilə yanaşı, özlərinin təşkil etdikləri Cəfərabad-Xoy və Cəfərabad-Şəki kəndlərində məskən salmışdılar [584, 2]. Xanlıq sisteminin ləğvindən sonra demək olar ki, köçürülən bütün xoyluların (ermənilər istisna olunmaqla) müsadirə edilmiş əmlakının miqdarını təsəvvür etmək çətin deyil.

Xalq arasında böyük narazılıq yaranan ictimai mükəlləfiyyətə elə işğalın ilk illərindəcə artmağa başladı. Tarixçi Əziz Qurbanov elə işğalın ilk illərindəcə artmağa başladı. Tarixçi Əziz Qurbanovun tərtib etdiyi cədvəl isə Azərbaycandan aparılan xam ipəyin ildən-ilə necə sürətlə artdığını izləməyə imkan verir. 1822-ci

İldə Həştərxan limanı vasitəsilə Azərbaycandan Rusiyaya 1760 pud ipək daşınmışdısa, 1825-ci ildə bu rəqəm 6030 puda, başqa sözlə 96 tona çatmışdı [555, 14].

İslama və müsəlmanlara nifrəti tükənməyən Yermolov 1822-ci ildə Məkkəyə getməyi, yəni Həcc ziyarətini Qafqaz müsəlmanlarına qadağan etdi. Sonrakı illərdə isə Məkkəyə getmək üçün Tiflisə gedib baş komandandan icazə almaq lazım idi [483, 712-713]. Yermolovun bu təklifinə razılıq verən, eyni zamanda bu qərarın ağır nəticələrə səbəb olacağından qorxan çar I Aleksandr bu işə siyasi don geyindirməyi tapşırırdı [484, 713].

Əlbəttə, hər hansı səbəb və bəhanə ibadətə qarşısını almaq üçün kifayətsizdir. Min ildən çox maneəsiz Həcc ziyarəti yerinə yetirən müsəlmanlara islam dininin əsas şərtlərindən birinin qadağan edilməsi bütün Qafqazda nifrətlə qarşılandı və əhalini son nəticədə cihada sövq etdi.

Şəkiddə xanlıq sistemini ləğv edən ruslar buradakı dövlət qurumlarını ləğv edərək onu komendant üsul-idarəsi ilə əvəz etdilər. Bəri başdan onu da qeyd edək ki, ümumiyyətlə, xanlıqların ləğv edilməsində Yermolovla yanaşı, Mədətovun da "misilsiz" xidmətləri olmuşdur. Bunun üçün tarixçi Potto, hətta Rusiyanı Mədətov qarşısında borclu hesab edir [661, 691].

Komendantlıq geriyyə doğru bir addım olub müstəmləkəçilik siyasətinin dərəcəsinə inkişaf etdirilməsi zərurətindən irəli gəlirdi. Buşuyevin yazdığı kimi komendant idarəçiliyi hərbi işğal rejimindən az fərqlənirdi [537, 216]. Ümumiyyətlə, bu üsul-idarənin keçmiş xanlıqlar sistemi ilə müqayisəsindən və onun törətdiyi ağır nəticələrdən xeyli bəhs edilmişdir. Sadəcə onu bildirik ki, bundan az sonra Azərbaycanda misli görünməmiş üsyanlar baş verdi.

1826-cı ildə Azərbaycanda başlayan üsyan konkret olaraq Rusiya imperiyasına qarşı çevrilmişdi. Rus ağalığı dövründə xalqın güzəranının xeyli pisləşməsinə baxmayaraq, bu üsyan məhz siyasi-millî xarakter daşmışdır.

Xan və bəylərin bu mübarizədə avanqard rol oynaması bunu bir daha təsdiq edir. Bununla yanaşı, iqtisadi sahədəki özbaşnalıq-

ların getdikcə geniş miqyas alması da üsyanın baş verməsinə təsir edən mühüm amillərdən olmuşdur.

Əvvəlki fəsilərdə qeyd etdiyimiz kimi, bir müddət Təbrizdə qalan Səlim xan sonra Bağdada gələrək İraq valisi Davud paşadan Türkiyəyə getmək üçün kömək istəmişdir. 1819-cu ildə Ərzuruma göndərilən Səlim xan, burada onun əsas məqsədinin İstanbula gədərək Osmanlı padşahı ilə görüşmək olduğunu rəsmilərin diqqətinə çatdırmışdır [392]. 1825-ci ildə Səlim xanın artıq Ankarada olduğu və dövlət tərəfindən ona maaş təyin edildiyi bəlli olur [398].

İyulda başlayan üsyan getdikcə bütün ölkəni, o cümlədən Şəkini də əhatə etdi. Səlim xanın oğlu Hüseyn xan üsyana rəhbərlik etmək üçün Nuxaya daxil olmağa tələsdə. Ruslar elə bir müqavimət göstərə bilmədilər. Tarixçi Petruşevskinin yazdığına görə Şəkiddə üsyan başlayan kimi orada olan 2 rus rotası heç bir atəş açmadan Tiflis istiqamətində geri çəkilməyə başladı. Hüseyn xan öz tərəfdarları ilə Şəkiyə daxil olub xan oldu. Yeni xanın İlisuya hərəkəti orada üsyana səbəb oldu və əhali Rusiyanın xidmətçisi Əhməd xanı sultan ailəsindən olan Balağa bəylə əvəz etdi. Hərəkət Carı, Muxaxı, Talanı, Cinixi əhatə etdi. Deputat qrupu Hüseyn xanı Cara dəvət etdi [656, 97].

Bir çox Dağıstan və Azərbaycan xanlarının Rusiya zülmündən Qacar şahına da müraciət və şikayətləri şah tərəfindən müsbət qarşılanmışdır. 1826-cı ildə şahın göndərdiyi hərbi yardımla xanlar Qəmərli yaxınlığında rus qoşunlarını məğlub etmişdilər [390].

Göründüyü kimi, şahzadə Abbas Mirzə və sultana müraciət etməkdə Səlim xanın əsas məqsədi sadəcə Qacarlar İranı və Türkiyədə qalib məskunlaşmaq deyil, Şəki xanlığını işğalçılardan təmizləmək üçün lazımı kömək almaqdan ibarət idi. Bu da demək olar ki, çox keçmədən öz bəhrəsini vermişdir. Belə ki, 1826-cı ildə Azərbaycanda baş verən ümumi üsyanlar zamanı Səlim xanın oğlu Hüseyn xan da Şəki xanlığına daxil olaraq hakimiyyəti ələ almış və çar qoşunları heç bir müqavimət göstərmədən xanlığın ərazisini tərk etməli olmuşdular. Bu, xalqın böyük qələbəsi idi.

Lakin bu qələbədə arxayınlaşan xanlıqlar gözələnən hücumun qarşısını almaq və müdafiə tədbirləri görmək üçün, demək

olar ki, heç bir fəaliyyət göstərmədilər. Bunun üçün çox yaxşı imkan da var idi. Xanlıqlararası münasibətlərin zəif olması, Abbas Mirzənin qoşunları ilə birgə hərəkət planlarının hazırlanmaması və eləcə də rusların qüvvəsinin lazımcə dəyərləndirilməməsi bu qəbildəndir.

Revanş götürməyə hazırlaşan rus qoşunları Tiflisdə kiçik qarnizon qoyaraq demək olar ki, bütün hərbi hissələri Azərbaycanla sərhəddə cəmləşdirdilər. Kazak alayları ilə yanaşı, gürcü milisi, osetin atıcıları və erməni könüllüləri də rus qoşunlarını müşayiət edirdilər. Endiriləcək əsas zərbənin istiqamətlərindən biri də Şirvan-Şəki idi.

Acınacaqlı Şəmkir və Gəncə məğlubiyyətlərindən sonra həm xan qoşunlarının, həm də bütün azadlıqsevər xalqın mübariz əhval-ruhiyyəsinə sarsıdıcı zərbə endirilmiş oldu. Çoxsaylı rus qoşunlarının silahlarının üstünlüyünü nümayiş etdirən bu döyüşlərdən sonra xan və onun qoşunları ilə yanaşı, əhalinin bir hissəsi də digər xanlıqlar kimi Şəki xanlığını da tərk etməyə başladı. Oktyabrın ortalarında baş komandan Yermolov Şəkiyə hərəkət etdi. Alazan çayını keçən Yermolov oktyabrın 19-da Nuxanı ələ keçirdi. Hərbi tarixçi Dubrovinin qeyd etdiyinə görə bu vaxt xan və bəylər artıq Nuxanı tərk etmişdilər [568, IV, 689; 359, 156].

İkinci Rusiya-Qacar müharibəsində şah qoşunlarının məğlubiyyəti rusların yenidən Şəki xanlığını işğal etməsinə imkan vermişdi. Yenidən işğal olunan Şəkiddə hakimiyyəti ələ keçirən rus hərbciləri əhaliyə, xüsusilə bəylərə divan tutmağa başladılar. Təkrar yürüşlər əhalinin kütləvi şəkildə azalmasına səbəb oldu. Yeni torpaqlar ələ keçirən ruslar xeyli adamı həbs etdilər. Onların bir qismi Yermolovun əmriylə ölmə məhkum edildi, başqa bir qismi isə Sibirə sürgün edildi, mədənlərdə işləməyə göndərildi. Şəkiddə komendant üsul-idarəsi bərpə edildi.

1828-ci il fevralın 9-dan 10-a keçən gecə Türkmənçay kəndində Rusiya ilə İran arasında bağlanan müqavilə Şəki xanlığının da çar Rusiyasının əsarəti altına düşməsinə bir daha təsdiqlədi. Müqaviləyə görə Şəkiyə xeyli erməni əhalisi köçürüldü. Yerli əhalinin isə Qacarlar İranı və Türkiyəyə kütləvi şəkildə köçü başladı.

4.4. 1877-ci il üsyanı

1877-1878-ci illər Rusiya-Osmanlı müharibəsinin başlanması Şimali Azərbaycanı üsyanların baş verməsinə böyük təsiri olmuşdur. Belə ki, müharibənin başlanğıcında türklərin əldə etdiyi davamlı qələbələr Qafqazın müsəlman əhalisini ruslara qarşı mübarizəyə ruhlandırır. Türklərin Qafqaz cəbhəsindəki üstünlüyü Şimali Azərbaycanda da müsəlman əhalisinin üsyana qalxmasına mənəvi təkan vermiş oldu.

Haqqında danışdığımız üsyanlar Şimali Azərbaycanın Dərbənd, Quba, Zaqatala bölgələri ilə yanaşı, həmçinin Nuxa qəzasını da əhatə etmişdi. General-mayor knyaz Çavçavadze hələ oktyabr ayının əvvəllərində Nuxa qəzasında üsyanın baş verməsi üçün lazımı şərtin yetişməsi və Samur dairəsindən yeni üsyançı dəstələrinin buraya gəlməsi haqqında məlumat aldıqdan sonra Alazanda saxlanan rus qoşunlarının komandanlığından Nuxa şəhərinə müvəqqəti olaraq, yerli batalyonun göndərilməsinə tələb etmişdi. Knyaz Andronikovun yerinə yeni təyin olunmuş çətin vəziyyətdə olan general-mayor knyaz Orbeliani general-mayor knyaz Çavçavadzenin tələbinə yerinə yetirilməsinin mümkün olmadığından indiki halda Nuxa şəhərindəki qoşun hissələri ilə kifayətlənməyi məsləhət görmüşdü [10, 186].

Üsyançıların Nuxa şəhərini ələ keçirməsindən ehtiyat edən çar hərbi qüvvələri bir sıra qabaqlayıcı tədbirləri həyata keçirməyə başlamışdı. Belə ki, ətraf kəndlərdəki həyəcanların qarşısını vaxtında almaq üçün Aşağı Göytnük kəndində yerləşdirilən Yelizavetpol batalyonunun başçısı polkovnik Şimanovskinin sərəncamına Nuxa şəhərindəki Labinsk kazak alayından iki yüz nəfər kazak və dörd silahlı süvari kazak batareya təqimindən ibarət hərbi qüvvə yola salınmışdı. Lazım gələrsə, əlavə olaraq Zaqataladan üç piyada təqimi və iki silahlı dəstə göndəriləcəkdi. Nuxa şəhərinin mühafizəsinə cavabdeh olan polkovnik Şimanovskiyə Qoxmuq çölündə toplaşan üsyançılara daha münasib şəraitdə nəzarət etmək tapşırığı verilmişdi [10, 205].

Nuxa qəzasında kəndli həyəcanlarının başlanması ilə əlaqədar olaraq Nuxa şəhərinə gələrək burada bir müddət üsyançılara

qarşı yürüşə hazırlaşan general-mayor knyaz Çavçavadze [676, n.5] oktyabrın 18-də tərkibi nizami dördüncü və səkkizinci, habelə üçüncü piyada taqımdan ibarət Qaradəniz alayı ilə İlisu dərəsinə keçərək Qax kəndinə doğru hərəkətə keçdi. Vəndam kəndini yaxınlığında general Çavçavadze üsyançıların artıq Nuxa qəzasının sərhədlərində görünməsi haqqında məlumat aldı.

Nuxa qəzasına daxil olan üsyançılar sıralarını artırmaq məqsədilə bütün dağlıq ərazilərini gəzərək burada da genişmiqyaslı üsyana hazırlaşmağa çalışırdı. Bununla da, Nuxa qəzasında üsyanın başlanmasına təkan verilmiş oldu. Oktyabrın sonunda qubernatora tabe olan quberniyanın hərbi hissələrinin komandanı general-leytenant K.X.Mamatsev ordunun ali komandanlığına yazmış olduğu raportunda göstərirdi ki, dağlılar Nuxanın və digər qəzaların əhalisi ilə gizli əlaqə saxlayaraq onları üsyana etməyə çağırırlar və buna nail olurdular. General K.X.Mamatsev hətta "Ansux naibi Şaqo və axtılı Teyyub bəyin başçılığı ilə Samur dairəsində toplaşan çoxsaylı üsyançı dəstələr tərəfindən Nuxa qəzasına hücumunun müzakirə edildiyi" haqqında da məlumat almışdı [10, 204].

Üsyanın Dağıstanın hüdüdlarını aşaraq Nuxa qəzasını da bürüməsini K.X.Mamatsev belə izah edirdi: "Quba qəzasında üsyana başladığından mən və Orbeliani tabeliyimizdəki hərbi qüvvələrdən dəstə təşkil edərək, Çavçavadzenin başçılığı ilə Qubanın müdafiəsinə və Axtıya göndərdik. Bundan istifadə edən samurlular Nuxa qəzasına soxularaq, bizim üzərimizə hücumla atıldılar" [82, v.237].

Ayın axırlarında Nuxa qəzasında baş verən üsyana görə general-mayor K.X.Mamatsovun başçılığı ilə cəm edilmiş hərbi qüvvələrin tərkibi Yelizavetpol batalyonunun birinci və dördüncü taqımları, Şuşa yerli batalyonunun iki taqımı, Nuxanın yerli komandası, dörd yüz nəfərlik Labinsk və yüzə yaxın adamı olan Xəpəy qazak alayı, Kuban kəzaklarının dördüncü süvari batareyasından ibarət idi və belə hərbi qüvvələr şəhərin özündə toplanmışdı. Həmin gün dörd yüz nəfərlik Nuxa süvari dəstəsi kəşfiyyət məqsədilə Samur dairəsi ilə sərhəddə yerləşən ərazilərə göndərilmişdi. Eyni zamanda general K.X.Mamatsov Nuxadakı hərbi qüvvələrini möhkəmlətmək məqsədilə knyaz Orbelianiyə oraya gəlməsini təklif

etmişdi. Oktyabrın 30-da axşama yaxın general-mayor K.X.Mamatsova çatdırılmış məlumata görə "dörd min nəfərlik üsyançı dəstəsi az müddət ərzində Samur dairəsinin Burca və Xnov aullarında toplanmış və Şin dərəsindən keçərək Şin və Yuxarı Göynük kəndlərində peyda olmuşlar, kəndlərin əhalisi isə üsyançılara qoşulub teleqraf xətlərini dağıtmış və poçt atlarını aparmış, qarşılarına çıxan tacirləri və stansiya evlərini qarət etmişdilər" [10, 205].

Oktyabrın 29-da səhər tezdən Nuxa qəzasının hüdüdlarını keçən dağıstanlılar başda Ansux naibi Şaqo olmaqla Nuxa şəhərini və naib Həsən isə Qax kəndini ələ keçirməyə çalışırdılar. Üsyançılara qarşı döyüşlərdə iştirak etmiş rus hərəbçisi polkovnik fon Klimenə görə Şaqo və Həsən Nuxa və Qaxı tutmaqla Yelizavetpol quberniyası əhalisini bütövlükdə üsyana qaldırmaq və üsyançıların sayını artırmaq niyyətində idilər.

Dağlıların Nuxa qəzasına daxil olması burada üsyanın başlanmasını tezləşdirmiş oldu. Üsyana birinci başlayan Baş Göynük kəndinin kəndliləri oldular. Baş göynüklülər teleqraf xətlərini kəsərək ətraf kəndlərin əhalisini də üsyana qaldıra bilmişdilər [676, n.2]. Baş Göynük kəndi ilə birlikdə ətraf kəndlərin üsyana qalxması, həmçinin onlara dağıstanlıların da qoşulması burada vəziyyəti o dərəcədə gərginləşdirmişdi ki, Aşağı Göynükdə yerləşən poçt stansiyasında olan polkovnik Şimanovski qubernatorun göstərişinə əsasən kəndlilər üzərində nəzarəti həyata keçirən buradakı Yelizavetpol alayının taqımı və polis yarımtaqımı ilə geri çəkilməyə məcbur olmuşdu [676, n.3].

Oktyabrın 31-də səhər açılarda yüzlərlə süvari silahlı kazak və yüz əlli nəfərlik piyada hissələrdən ibarət hökumət hərbi qüvvələri mövqelərini qoruyub saxlamaq üçün Baş Göynük kəndi yaxınlığında birləşərək Nuxa şəhərinə doğru geri çəkilməyə başladı. Bu səbəbsiz deyildi. Belə ki, səhər qaranlıqda Baş Göynük kəndinin yeddi verstliyində – Qarabulaq kəndi yaxınlığında Baş və Aşanın Göynük, Layısqı, Biləcik, Yuxarı Şabalıd və digər kəndlərin qəndlilərinin də qoşulduğu birləşmiş üsyançılar hərbi dəstələri qəfildən yaxaladılar. Mühəsirəyə düşər olmuş polkovnik Şimanovski rəqiblərinin tufəng və artilleriya hücumundan mühafizə olunaraq,

qabaqcadan üsyançılar tərəfindən tutulmuş Qarabulaq dəre keçidinə doğru üz tutdu və burada üsyançıların güclü həmlələrinə məruz qaldı. Üsyançılar tərəfindən edilən aramsız hücumlar qarşısında aciz qalan polkovnik Şimanovski yaxşı müdafiə olunaraq üsyançılara güclü müqavimət göstərməsinə baxmayaraq, geri çəkilməyə üstünlük verirdi.

Lakin Nuxada Şimanovskinin düşdüyü ağır vəziyyətdən tezliklə xəbər tutan general-mayor K.X.Mamatsov şəhərdəki yerli Şuşa alay təqımı və Xapyor kazak alayının yüzlüyü ilə birlikdə mühasirəyə düşmüş polkovnik Şimanovskinin köməyinə tələsdi. Üsyançıların planlarından xəbərdar olan K.X.Mamatsov yerli Yelizavetpol batalyon təqımını, yerli Nuxa komandasının bir hissəsini və Nuxa süvari dəstəsinin yüzlüyünü Kişçayda ehtiyatda saxlamışdı. Nəzərdə tutduğu kimi, tezliklə Nuxa şəhərinin 8 verstliyindəki polkovnik Şimanovskinin hərbi hissələrinə birləşməyə nail olan general-mayor K.X.Mamatsov ümumi komandanlığı ələ alaraq, üsyançılara qarşı güclü hücum planını ortaya qoydu. Generalın uğura hesablanmış hücumları keyfiyyətə daha yaxşı silahlanmış hökumət qoşunları tərəfindən təqib olunan üsyançı dəstələri dağıtmaq hələ başladı. Belə olan təqdirdə üsyançıların bir hissəsi İncə və Qoxmuq kəndləri istiqamətində qaçaraq yolun sol tərəfindəki təpəlikləri tutdu və orada mövqelərini möhkəmləndirdi. Bir hissəsi isə onlar tərəfindən ələ keçirilmiş Qarabulaq kəndi istiqamətində geri çəkilməyə başladı. Üsyançıları təqib edən hərbi birləşmələr silahlardan atəş açmağa Qarabulaq kəndinin içərilərinə daxil ola bilməmişlər. Güclü silahlanmış hökumət qüvvələrinə üstün gələcəyinə ümidlərini itirən üsyançılar geri, dağlara çəkilməli oldular [676, s.3].

Üsyançıların digər hissəsi – üç yüz nəfərlik atlı üsyançı dəstəsi Nuxa şəhəri tərəfə istiqamətləndi. Onlar şəhərə hücum etmək və yaxud teleqraf xəttini məhv etmək istəyirdilər. Üsyançı dəstəni təqib edən kazaklar onları geri oturmağa nail olurlar. Belə olan təqdirdə bu üsyançı dəstəsi də itki verərək İncə və Qoxmuq tərəfə geri çəkilməyə məcbur oldu. Bu zaman üsyançılara Biləcik, Şin, Baş Göynük, Aşağı Göynük, Baş Layısqı, Aşağı Layısqı, Baş Şabalıd, Aşağı Şabalıd, İncə, Cunut, Mirzəbəyli, Qarabulaq, Qoxmuq və

Oxud kəndlərindən gəlmiş çoxlu sayda üsyançılar qoşulmuşdular [676, s.4].

İncə və Qoxmuq dağ silsiləsində toplanmış üsyançı dəstələr Oxud və Kiş kəndlərindən dövrələmə hərəkəti ilə asanlıqla Nuxa şəhərinə gələ bilirdilər və buna əmin olan general-leytenant K.X.Mamatsov onların qarşısını almaq üçün Qoxmuq çölünə gəlmişdi. Ətraf təpəlikləri ələ keçirməyə çalışan üsyançı qüvvələre piyada və artilleriya təqımları tərəfindən açılan serrat atəşlər üsyançılar arasında çaxnaşma yaratmışdı ” [10, 207].

Tərəflər arasında baş verən döyüş axşam saat 7-yə kimi davam etmişdi. Qaranlığın düşməsi ilə tərəflər arasında atışma dayandırılmışdı. Hərbi dəstə Nuxa şəhərini gecə hücumundan qorumaq məqsədilə Kişçay kəndi yaxınlığında gecələməli olmuşdu. Müxtəlif hissələrə pərən-pərən salınmış üsyançıların birləşərək Nuxa şəhərinə hücumu keçməyə hazırlaşdılar [676, s.4]. Gecə kəşfiyyətçilərin gətirdiyi məlumatda deyilirdi ki, 8 min nəfərə kimi artmış üsyançı dəstələr Nuxa şəhərinə müxtəlif tərəfdən hücum etmək niyyətindədirlər. İyirmi mindən çox hökumətdən narazı və üsyana qoşulmağa can atan yerli əhəlinin nəzarətdən çıxmasından ehtiyat edən general-mayor Matatsov qorxusundan Nuxa şəhərini hər tərəfdən piketlərlə (kiçik gözətçi dəstələri) əhatəyə almış və şəhərə toplanmış olduğu əzsaylı ermənilərə belə silah paylamışdı. Gecə bir neçə dəfə müxtəlif tərəflərdən şəhərə daxil olmağa çalışan üsyançılar hər tərəfdən gözətçi dəstələri ilə əhatə olunduqlarını hiss etdilər və hökumət qoşunlarının həm sayca çox və həm də keyfiyyətə yaxşı silahlanmasını görüb şəhərə daxil olmağa cəhd etmədilər” [10, 207]. Noyabrın 1-də bütün günü üsyançılarla hərbi hissələr arasında atışmalar oldu. Burada axşama kimi davam edən döyüşdən sonra üsyançılar şəhəri ələ keçirə bilməyəcəklərini anlayaraq Baş Göynük kəndinə geri çəkildilər. Sonrakı gün dağstanlılar Şin dərəsindən keçməklə Samur dərəsinə qayıtdılar. Yerli əhali isə silahlı hələ də yerə qoymamışdı. Noyabr ayının 1-də hərbi hissələr Kişçayda kiçik bir hərbi dəstəni ehtiyatda saxlayaraq Qoxmuq çölündə toplandırlar [676, s.5].

Üsyan isə davam edirdi. Həmin gün Baş Göynükdəki üsyançıları darmadağın etmək üçün buraya göndərilmiş kapitan Sakmin

Qarabulaq kəndi yaxınlığında üsyançıların qurmuş olduqları pusquya düşdü. Hərbçilər bir neçə dəfə hücumla keçmiş, lakin hücumlar nəticəsiz qalmışdı. Qarabulaq dərəsini keçməyə çalışan hərbi dəstələr üsyançıların hücumlarına məruz qalırdı. Düzənlik sahəyə dağıldıqdan sonra hərbi dəstə kare quraraq, səhərdək belə vəziyyətdə qalmışdı. Sübhdən onlar üsyançılarla döyüşləri davam etdirdilər və hərəkət edərək Qoxmuq çölündə hərbi qüvvələri qarşılaşmağa göndərilmiş Nuxa hökumət hərbi dəstələri ilə birləşdilər. Artilleriya atəşləri hökumət hərbi hissələrinə üstünlüyü əl almaq imkanı vermiş oldu. Güclü artilleriya atəşlərinə məruz qalan üsyançılar hərbi hissələrə yeni əlavə hərbi qüvvələrin qoşulduğundan axşama yaxın geri çəkilməyə məcbur oldular. Həmin gün kapitan Sakminin hərbi dəstəsi Nuxaya gəlib çıxdı [10, 211]. Üsyanda yaxından iştirak etmiş yerli üsyançılar isə hökumətin təqiblərindən qorunmaq üçün dağlara çəkilib orada sığınacaq tapmalı olmuşdular [10, 206-207]. Onlardan bir hissəsi qaçaq dəstələri yaradaraq mübarizəsini davam etdirmişdilər.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, hökumət qoşunları ilə üsyançı dəstələr arasında toqquşmalar, əsasən, Nuxa qəzasının qərb hissəsində baş vermişdi. Hökumət tərəfindən vaxtında qabaqlayıcı tədbirlərin görülməsinin nəticəsidir ki, üsyan bütün Nuxa qəzasına yayıla bilmədi. Üsyançılara qarşı ciddi cəzaların tətbiq edilməsi də öz işini görürdü. Belə ki, noyabrın 5-də Nuxa qəzasının şərqində Samur dairəsinin Ağalıq Əfəndi sakini, yeni üsyan təşəbbüsünü irəli sürmüş Molla Abdulla Əfəndinin çıxışına heç bir yerli kəndli qoşulmadı. Lakin o, öz ətrafına Xaçmaz qəsəbəsinin Yuxarı Yerik kəndinin əhalisinin az bir hissəsini cəlb edə bildi. Molla Abdulla Əfəndi Xalxala və Xaçmaza "təhrikçi çağırışlar" göndərmişdi. Bundan xəbər tutmuş qubernator burada baş verəcək üsyanın qarşısını almaq üçün xüsusi hərbi qüvvələr göndərmişdi. Molla Abdulla Əfəndinin başçılığı ilə başlanacaq üsyanın qarşısı hərbi hissələr tərəfindən tezliklə alınmışdı [10, 212]. Bu, Nuxa qəzasında üsyançıların axırını cəhd idi.

Nuxa qəzasında baş vermiş üsyan zamanı hökumət qoşun hissələri ilə döyüşlərdə üç yüzə qədər üsyançının öldürüldüyü gös-

tərilir [270, 94]. Bu barədə general-leytenant K.X.Mamatsov yazır: "Noyabrın 2-də çoxsaylı dağıstanlı və Nuxa qəzasının on iki kəndinin üsyançıları ilə üçgünlük döyüşdən sonra düşmən məhv edilmiş və dağıdılmışdır. Üsyançılardan üç yüz nəfər öldürülmüş və ondan iki dəfə çoxu yaralanmışdır. Bu gün hərbi hissələr istirahət edirlər. Onlar sabahdan başlayaraq kəndlərin təmizlənməsi işi ilə məşğul olacaqlar. Çoxlu əsir götürülənlər vardır" [81, v.255]. O, üsyançılara qarşı nifrət bəsləyən polkovnik Şimanovskinin başçılığı altında üsyançıları təqib etmək məqsədilə noyabrın 2-də Nuxa atlı yüzlik drujinasını, üsyanlarda iştirak etmiş kəndləri cəzalandırmaq və qəzanı üsyançılardan təmizləmək üçün isə noyabrın 4-də Nuxa şəhərindən tərkibi üç yüz nəfərlik piyada rotasını, iki kazak yüzlüyünü və iki yüz silahlı atlı göndərmişdi. 1877-ci ilin noyabrın 6-da Yelizavetpol qubernatoru vəzifəsini təhvil almış general-leytenant K.X.Mamatsov üsyançıların amansızcasına repressiyalarına başladı [676, 1.4].

Baş Göynük kəndinin 13 və Aşağı Göynük kəndinin 25 sakini üsyanda fəal iştirak etdiklərinə görə həbs olundular və onların evlərinə od vuruldu. Çar hərbçilərinin hesablamalarına görə Nuxa qəzasının Baş Göynük kəndinin 384, Aşağı Göynük kəndinin 280, Biləcik kəndinin 200, Şin kəndinin 110, İncə kəndinin 109, Baş Layısqı, Aşağı Layısqı, Birinci Cunut və İkinci Cunut kəndlərinin 311, Baş Şabalıd və Aşağı Şabalıd kəndlərinin 208, Cunut və Mirzəbəyli kəndlərinin 158, Qarabulaq, Qoxmuq və Oxud kəndlərinin 252 sakini üsyana qoşulmuş və rus hərbi hissələrinə qarşı güclü müqavimət göstərmişdilər [676, 1.17]. Bu kəndlilərin hamısını amansız cəzalar gözləyirdi. Nuxa qəzasında fəaliyyətə başlayan çarın cəza məşinini bir çox ailələri başsız qoymuş, bir sıra evləri yandırmış, üsyan iştirakçılarının, demək olar ki, hamısını sürgünə katorqaya göndərmişdi.

Üsyançıların zəif silahlanması və gözlənilən köməyin gəlməməsi, yəni Rusiya-Osmanlı müharibəsinin sonrakı mərhələsində türklərin ağır məğlubiyyətləri nəticəsində üsyançıların Türkiyədən gözlədikləri maddi və mənəvi yardımı almamaları bu üsyanın da tezliklə yatırılmasına səbəb oldu. Çar qoşunları ilə irimiqyaslı həl-

ledici vuruşmalardan çəkinmələrinə baxmayaraq, üsyançılar onlara güclü zərbələr endirildilər və bəzən yaxşı silahlanmış çar qoşununu geri çəkilməyə məcbur etdirdilər.

Beləliklə, Şimali Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi, Nuxa qəzasında da yerli əhalinin müstəmləkəçilik əleyhinə baş vermiş üsyanı xalqımızın çarizmə qarşı azadlıq mübarizəsi tarixində mühüm yer tutur və onun böyük tarixi əhəmiyyəti vardır.

4.5. XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Şəkida (Nuxa qəzası) kəndli hərəkatı

Çarizmin Şimali Azərbaycandakı milli müstəmləkəçilik siyasəti onun ayrı-ayrı regionlarında sosial baxımdan kəskin qütbləşmənin sürətlə davam etməsinə, nəticədə XX əsrin əvvəllərindən azlıq təşkil edən bir zümrənin ifrat dərəcədə varlanmasına, çoxluğun günü-gündən yoxsul vəziyyətə düşməsinə səbəb olmuşdu. Bir qrup varlandıqca, haramlıq gətirən sərvətə yiyələndikcə daha böyük hegemonluq iddiasına düşür, başqa bir qrup isə bütün bu eybəcərlikləri narazılıqla qarşılayırdı. Bir tərəfdə heç bir zəhmət çəkmədən zəngin sərvət əldə edənlərin özbaşınalığı, digər tərəfdə misilsiz zəhmət müqabilində gündəlik çörəyini qazana bilməyənlərin haqlı narazılığı ictimai mühiti böhran vəziyyətində saxlayırdı. Yuxarıda oturan mənsəb sahibləri aşağılara həqarətlə baxmaqdan usanmır, aşağıda kölə halında idarə edilən zəhmət adamları isə məmurların zülmünə qarşı üsyan hissi ilə yaşayırdılar.

Hətta çar hökumətinin yerlərdəki nümayəndələrinin kəndlilərin yoxsul zümrəsinin ağır güzəranı ilə bağlı etirazları müstəmləkəçilik əsarətinin Şimali Azərbaycanda nə qədər dözülməz bir şəkil aldığıni aydın göstərir. Qafqaz canişini Voronsov-Daşkovun Şimali Azərbaycandan kəndlisinin üzləşdiyi ağır durumu barədəki etirazları xüsusilə maraqlıdır. O, yazırdı: "Kənddəki hakimiyyət nümayəndələrinin özbaşınalıkları və qanunsuz hərəkatları nəticəsində vergi və mükkəlləfiyyətlərin bütün ağırlığı yoxsul kənd camaatının üzərinə düşür, onların yerli hakimiyyət orqanlarının qanunazidd hərəkatı

lərindən polisə edilən bütün şikayətləri nəticəsiz qalır. Belə özbaşınalıq incidilən adamlarda qəzəb və intiqam hissləri oyadır, bu isə talanlarda, soyğunçuluqda və qatlarda özünü göstərir. Belə vəziyyət müsəlman qəzalarında quldur dəstələrinin əmələ gəlməsinə səbəb olmuşdur" [182, 88]. Başqa bir çar məmurunun yerli hakimiyyət orqanlarının özbaşınalıkları barədəki etirazında isə deyilir: "Əhalinin hökumət əleyhinə yönəlmiş həyəcan və çıxışlarının əsas səbəbi hakimiyyət orqanlarının səhv siyasətidir. Çarizmin yerli idarə orqanlarının fərsiz, işlərdən baş çıxarmayan, öz işləri ilə həm hökumətə, həm də yerli əhaliyə hədsiz zərər vuran məmurların özbaşınalığı o səviyyəyə çatmışdı ki, onlar özləri də hər an yerli əhalinin qəzəbinə gələcəyini anlayırdılar" [75, v.57].

"İkibaşlı nəhəng" in tapdığı altında olan Şimali Azərbaycanın bərekətli torpaqları, zəngin sərvətləri çapılıb talan edilir, onun insanlarına isə vəhşicəsinə divan tutulurdu. "Dinmə, ver" prinsipinin hakim olduğu Azərbaycan kəndlərində cinayətkar və acgöz hökumət məmurları istədiklərinə yalnız kötəyin, zəpənün gücü ilə nail olurdular. Onların tələblərinə qarşı çıxan kəndlilərə minbir əzab-əziyyət verirdilər.

Nuxa qəzasının da daxil olduğu Yelizavetpol quberniyasının bürümüş həyəcanların səbəblərini hərtərəfli araşdırmış "Znaniye" qəzetinin müxbiri xəbər verirdi ki, "bu xalqın başının üstünü hüddüdsüz ədalətsizlik, zorakılıq, hərəc-mərəclik almışdır. Dəhşətli cəhəllət və avamlıq, dilənçilik və yoxsulluq, inzibati idarə məmurlarının yaramazlığı və istibdadı – müasir müsəlman kəndlərinin əsl mənzərəsinə təşkil edir. Müsəlman kəndlərinə qədəm qoyan kimi eşidəcəək və görəəcəksən ki, hər cür cinayətlərin üstünü ört-basdır edən kəndin vəzifəli şəxsləri – kətxuda şallaqlayır və rüşvət alır, onun köməkliləri də eyni ilə belə zorakılıq edirlər, yüksək vəzifə sahibləri – polislər, uryadniklər, pristavlar, bunlardan da yüksək mənsəb sahibi olanlar da vicdan əzabı çəkmədən həyasızcasına kötləkləyir və rüşvət alır. Kəndlilər rəislərə çatması bu "maliyyə yardımını" əl altından yox, hamının gözləri qarşısında icra edirlər. Rəislər də öz növbəsində "sərt siyasət" yürüdürlər və "ədaləti" qoruyurlar. Kötləkləmə, şallaqlama bu yerlərdəki qədər heç bir yerdə və qədər ge-

niş yayılmışdır. Yerli hökumət məmurlarının sözlərinə görə, "onları başqa cürə başa salmaq mümkün deyil, onlar buna alışmışlar. Hökumət məmurlarının zorakılığı və özbaşınalığı barədə yüzlərlə fakt göstərmək olar, lakin onları qurdalamaq çox ağır və təhlükəli bir işdir" [575]. Çarizmin yerli idarə orqanlarının hədsiz özbaşınalıkları barədə qaçaqların özləri də canişinə ünvanladıkları məktubda yazırdılar: "... hakimiyyət orqanlarında çalışan məmurlar qanuna zidd hərəkətlər edir, əhalini incidir, onların qanuni hüquqlarını tapdalayır, rüşvət alırlar. Bununla da bizim kimi adamları onların qanunsuz hərəkətlərinə qarşı çıxmaqla qanuna tabe olmamağa məcbur edirlər" [85, v.3].

Hakimiyyət orqanlarının özbaşınalıkları, ağır vergi zülmü əhalini son dərəcə ifrat tədbirlərə əl atmağa məcbur edirdi ki, onlardan ən geniş yayılanı kəndlilər tərəfindən vergi və mükəlləfiyyətlərin ödənilməsindən imtina etmə, sahibkarların mülklərinə hücum, özbaşına dövlətə məxsus olan meşələrin qırılması idi. Şimali Azərbaycanın demək olar ki, bütün qəzalarını bürümüş dövlətə məxsus xəzinə meşələrinin qırılması halı Birinci Dünya müharibəsi illərində xüsusilə geniş yayılmışdı. Belə ki, müharibə illərində kəndlilər tərəfindən özbaşına qırılan xəzinə meşələrinin sahəsi və buna görə kəndlilərdən alınan cərimələr 1916-cı ildə 1913-cü ilə nisbətən təxminən iki dəfə artmışdı" [134, 190].

Kəndlərdə sahibkarların kəndliləri istismar etməsi, onların torpaqlarını icarə adı altında faktiki olaraq zəbt etməsi halları geniş miqyas almışdı. Çarizmin idarə orqanlarının iqtisadi sahədəki müstəmləkəçi siyasəti yerli sahibkarların özbaşınalıklarına geniş imkanlar açmışdı. Onlar ümumi istifadədə olan icma torpaqlarını-otlaqları və meşələri öz əllərində cəmləşdirir, kəndli torpaqlarını zorla zəbt edir, rüşvətlə rus hakimiyyət orqanlarından torpağa sahiblik hüququnu təsdiq edən sənəd alırdılar. Belə ki, 1903-cü ildə Zaqafqaz dairəsinin Oncalı kəndinin sahibkarı Kənan bəy Sultanov həmin kəndi rəiyyəti ilə birgə doqquz illiyə Nuxa sakini Abbas Nəsi bəy oğluna icarəyə vermişdi. Həmin ildə bağlanmış digər müqaviləyə görə dairənin Daykənd kəndi sakinləri ilə birgə nuxalı Həmid Həmidova icarəyə verilmişdi [9, 25].

İcarədarların rəiyyət üzərindəki özbaşınalığının həddi-hüdudu yox idi. Onlar rəiyyətlərlə cənsiz əşya kimi rəftar edir, onları özbaşına qanunsuz vergilərlə yükləyirdilər. İcarədarların zülmü nəticəsində kəndlilər torpaqlarını dəyər-dəyməzinə satır, yaxud da ataraq çıxıb gedirdilər. Nəticədə bəzi kəndlər, hətta tamamilə boşalmışdı [9, 33]. Qarabulaq adlı dövlət kəndlilərinin sahibkar-icarədarların zülmünə cavabı isə daha sərt olmuşdu. Belə ki, bu kəndin iyirmi ailəsi yaşayış yerlərini tərk edərək Bürcələr dərəsi adlı çətin keçilən yerdə daldalanaraq burada eyniadlı kəndin əsasını qoymuş və uzun müddət çar hakimiyyət orqanlarına qarşı mübarizə aparmışdı [135, 123].

Həmin dövrdə torpaqların kəndlilərlə birlikdə satılması halları da geniş yayılmışdı və torpaq alanların içərisində, hətta qeyri-azərbaycanlılara da rast gəlmək olurdu. Belə ki, Nuxa qəzasının sahibkarlarından Əsədbəy İsmayilbəy oğlu, Nəsi bəy Lətifbəy oğlu və Hacı Ağabəy Şirinbəy oğlu ilə imperiyanın daxili quberniyalarından olan on iki nəfər arasında 1909-cu ildə bağlanmış müqaviləyə əsasən onlar qəzanın Şirvanlı, Tayfalı, Xalxal, Armanit, Yuxarı və Aşağı Vardanlı kəndlərindəki torpaqlarından 258 desyatin 1600 kvadrat sajen sahəni 14226 rubla satmışdılar [74, v.30-31arx.].

Bütün bunlar Şimali Azərbaycanda aztorpaqlı və ümumiyyətlə, torpaqsız kəndlilərin sayının artmasına səbəb olmuşdu. Belə ki, əgər XIX əsrin 90-cı illərində Şimali Azərbaycanda on iki min torpaqsız kəndli həyati var idisə, 1905-ci ildə onların sayı üç dəfədən də çox artaraq qırx minə çatmışdı. Bəhs olunan dövrdə Şimali Azərbaycandakı 1,8 milyon kəndlilin 1,2 milyonu aztorpaqlı olmaqla onlardan 775 min kəndlilin (64,6 %) pay torpaq sahəsi 1-1,8 desyatin, 425 min kəndlilin (35,4 %) isə 0,2-0,9 desyatin arasında idi ki, Şimali Azərbaycan kəndində yaranmış bu vəziyyət həm də rus çarizminin müstəmləkəçi köçürmə siyasəti nəticəsində torpaqların bir hissəsinin yeni məskunlaşdırılmış köçkünlərin ixtiyarına verilməsi ilə bağlı idi. Qeyd etmək lazımdır ki, təkcə Şimali Azərbaycan ərazisinə köçürülmüş rus köçkünləri tərəfindən 360 min desyatin torpaq sahəsi zəbt olunmuşdu [558, 16].

Çarizmin yerli müsəlman əhaliyə münasibətdə yeritdiyi müs-

təmləkə siyasəti, onun Şimali Azərbaycanda tətbiq etdiyi vergi sisteminə də özünü göstərirdi. Belə ki, kəndlilərin istifadəsində olan hər beş desyatin pay torpağına görə azərbaycanlı əhali 70 rubl vergi ödədiyi halda, rus köçkünləri cəmi 8-12 rubl arasında vergi ödəyirdilər. Baxmayaraq ki, Şimali Azərbaycan ərazisinə köçürülən ruslar ən məhsuldar dövlətə məxsus xəzinə torpaqlarında məskunlaşdırılmışdılar, onların ödədiyi verginin miqdarı yerli əhaliyə nisbətən az qala on dəfəyə qədər az idi. 1900-cü il 12 iyun tarixli vergi islahatıyla dövlət tərəfindən kəndlilərin ödəyəcəyi torpaq tövcüstünün illik gəlirin 12 %-i miqdarında müəyyən olunmasına baxmayaraq, Şimali Azərbaycanda bu rəqəm daha böyük olmuşdur [558, 17].

Çarizmin Şimali Azərbaycandakı kəndli azadlıq hərəkatına qarşı mübarizə məqsədilə əl atdığı milli nifaq salmaq, millətlərə arası toqquşmalar təşkil etmək siyasəti XX əsrin əvvəllərindən yenidən işə salınır. Bu məqsədlə hələ XIX əsrin əvvəllərindən Şimali Azərbaycan ərazisinə köçürülmüş, həmişə çarizmin yerli idarə orqanlarının "sədaqətli" xidmətçiləri olmuş ermənilərdən istifadə olundu. Həmin vaxtdan keçən müddətdə rus idarə orqanlarının hərtərəfli himayədarlığı sayəsində ermənilər Şimali Azərbaycanın bir çox bölgələrində iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə nəzarəti ələ keçirməklə, kəndlilərin böyük hissəsini özlərindən asılı vəziyyətə sala bildirdilər. Erməni sələmçilərinin azərbaycanlı əhaliyə qarşı həyata keçirdiyi bu mənfur siyasətləri barədə Zaqatala dairəsində torpaq-mülkiyyət məsələlərini öyrənən komissiya üzvünün bölgədəki vəziyyət barədə canişinə göndərdiyi məlumatda deyilirdi: "...Yerli hakimiyyət orqanları tərəfindən fəal müdafiə olunan ermənilər Nuxa qəzası kimi Zaqatala dairəsini də iqtisadi cəhətdən özlərindən asılı vəziyyətə sala biliblər. Hər cür imtiyaz və güzəştlər verilmiş erməni sələmçiləri vergi qanunvericiliyini əsas götürərək borclu kəndlilərin torpaqlarını borclarını ödəmək adı ilə satışa çıxarmağa məcbur etmək kimi müxtəlif yollarla onların əllərindən alırdılar" [75, v.58].

Çarizm tərəfindən qızışdırılan qırğına ciddi hazırlanmış daşnaklar isə bir çox yerlərdə müdafiəsiz azərbaycanlı kəndlilərinə hücum edir və əliyalın əhaliyə vəhşicəsinə divan tuturdular. Bu toq

quşmaların qızışdırıcısı olan çarizm də yaranmış münaqişədən istifadə edərək Şimali Azərbaycanın bölgələrinə yeni-yeni hərbi qüvvələr göndərir, asayişə nəzarət adı ilə kəndli-azadlıq hərəkatına qarşı sərt cəza tədbirləri həyata keçirirdi.

Şimali Azərbaycanda kəndli azadlıq hərəkatının növbəti yüksəliş dövrü Birinci Dünya müharibəsi illərinə təsadüf edir ki, həmin vaxtı kəndli azadlıq və inqilabi hərəkatın tüğyan etdiyi Bakı və Yelizavetpol quberniyalarında hərbi vəziyyət rejimi tətbiq edilmişdi. Müsəlman əhaliyə etibar etməyən çarizm hələ 1887-ci ildən onların üzərinə hərbi mükəlləfiyyət əvəzinə xüsusi hərbi vergi qoymuşdu [7, 781]. 1915-ci ilin iyunun 25-də "özgə xalqlardan olan" 18 yaşdan 43 yaşa kimi əhalinin müharibə ilə əlaqədar arxa cəbhə işlərinə səfərbərliyi haqqında imperator fərman verir. Lakin bu tədbir Qafqazın müsəlman xalqlarının ciddi narazılığına səbəb olur. Vəziyyətin getdikcə təhlükəli şəkil aldığı görün çar Rusiyası Qafqaz hakimiyyət orqanları bu fərmanın ləğv edilməsi barədə xahişlə çar II Nikolaya müraciət etməyə məcbur olurlar. 1916-cı ilin yayında Qafqazın müsəlman əhalisinin cəbhəarxası işlərinə məcburi səfərbərliyi, əslində zor tətbiq edilməklə həyata keçirilən "kəntüllü" səfərbərliklə əvəz edilir. Cəbhə işlərinə "kəntüllü" getməkdən boyun qaçıranlara "Türkiyə agenti" damğası vurularaq hərbi səhra məhkəməsinə verirdilər. "Kəntüllü" səfərbərlik nəticəsində Şimali Azərbaycan kəndinin əmək qabiliyyətli kişi əhalisinin 30%-nin təsərrüfatdan ayrılaraq yol düzəltmək, körpü salmaq, istehkam qazmaq kimi məcburi cəbhəarxası işlərə cəlb olunması, qoşqu heyvanlarının hərbi məqsədlər üçün səfərbərliyə alınması əkin sahələrinin azalmasına, imperiyanın digər ərazilərində olduğu kimi Şimali Azərbaycan kəndində də təsərrüfat dağıntılığına səbəb olur. Bütün bu sadalanan səbəblərdən Şimali Azərbaycan kəndində meydana çıxmış çətinliklərlə yanaşı, sonsuz müsadirələr kəndlilərin durumunu daha da dözülməz etmişdi. Belə ki, müharibənin ilk iki ili ərzində daha da genişlənmiş soyğunçu müsadirələr nəticəsində Şimali Azərbaycanda qoşqu heyvanları təxminən yarıya qədər azalmışdı. 1916-cı ilin axırlarında Şimali Azərbaycanda 122130 təsərrüfatın və ya bütün təsərrüfatların 60 %-dən çoxunun iş heyvanı yox idi [185, 17].

çaqçılığa qarşı mübarizədə qüvvələrini birləşdirməyə məcbur etmişdi. Bu məqsədlə 1904-cü il noyabrın 9-da Laqodexidə Zaqatala dairəsinin rəisi Pavlovun təşəbbüsü və Sığnaq qəza rəisi İqnasius, Balakən məntəqəsinin rəisi Kançeli, Qunib dairəsi Antsux-Kapuçin məntəqəsinin rəisi Novokovski, Bakursix pristavı Bakradzenin iştirakı ilə keçirilmiş müşavirədə bölgədəki qaçaqçılığa qarşı mübarizəni daha da gücləndirmək məqsədilə Novokovskinin sərəncamına əlavə qüvvələrin verilməsi barədə yuxarı komandanlıq qarşısında məsələ qaldırmaq barədə qərar qəbul olunur [746, л.1106].

Məhəmmədin və Muxtarın başçılığı altında davam edən Göynük hərəkətinə, hətta Qafqaz canişini qraf Voronsov-Daşkov belə qarışmalı olmuşdu. O, Zaqatala dairəsi ilə Nuxa qəzasında yaranmış gərgin vəziyyətin səbəblərini araşdırmaq üçün özünün şəxsi yavəri polkovnik V.Romanovskini bu bölgəyə göndərmişdi. Zaqatala dairəsi və ona qonşu olan qəzalarda üç aydan artıq yoxlama aparən Romanovski Qafqaz polis idarəsinin rəisi general Şirinkinə 1905-ci ilin dekabr ayında göndərdiyi son dərəcə məxfi raportunda yazırdı: "Yerli əhalidən hərtərəfli yardım alan Nuxa qəzası quldur dəstələrinin çıxışları çoxdan həddini aşmışdır. Bu işdə qəzanın itaətdən çıxmış Baş Göynük, Aşağı Göynük və Biləcik kəndlərinin camaatı xüsusi fəallıq göstərir. Onları diz çökdürmək üçün Nuxa qəzası inzibati idarəsinin heç bir imkanı yoxdur. Əhali arasında hökumətin nüfuzu, sözün tam mənasında heçə enmişdir. Varlılar quldurların qorxusundan hökumət idarələrinə, demək olar ki, mütraçət etmirlər. Əgər hökumətin inzibati idarələri adamların həyat və əmlakını qoruya bilmirsə, demək, ölkədə artıq hərə-mərclik başlanıb" [743, л.71; 735, л.6]. Romanovski digər bir raportunda isə bildirirdi ki, "Nuxa qəza rəisinin bu quldur dəstələrinə qarşı mübarizə üçün yarım böyük kazakın kifayət edə biləcəyi iddiası ilə qətiyyətlə razılaşa bilmərik. Nə qədər ki, inqilabi hərəkət və aqrar böhran Qafqazı öz ağuşuna almamışdı, yerli əhali itaətdən çıxmamışdı, müxtəlif cinayətkar qruplar bu qədər qol-qanad açmamışdılar, onda Nuxa qəza rəisinin təklif etdiyi silahlı qüvvə ilə nəyəsə nail olmaq mümkün idi. Mən belə hesab edirəm ki, vəziyyətin gündən-günə ağırlaşmasını nəzərə alıb fəvqəladə tədbirlərə əl atmalıyıq. Bu təd-

birlərin həyata keçirilməsi üçün Nuxa qəzasının bu hissəsinin idarəsi rus zabitlərindən birinə tapşırılaqla orada fəvqəladə hərbi idarəçilik sistemi yaradılmalı və onun ixtiyarına yaxşı hərbi təlim görmüş xüsusi hərbi hissə verilməlidir" [744, л.10-11].

Qaçaqların növbəti qələbəsindən sonra qubernatora göndərdiyi teleqramda qəzadakı hökumət orqanlarının köməyinə əlavə kazak qoşun hissələri göndərməyi xahiş etmişdi. Çar hakimiyyət orqanlarının verdiyi rəsmi məlumatlarda da onlar "Nuxa qəzasında quldurluq və talanlar nəticəsində əhalinin itaətdən çıxdığı, heç bir nə kənd, nə də yerli hakimiyyətə tabe olmadığını" etiraf etmək məcburiyyətində qalmışdılar. Qafqaz canişini tərəfindən Nuxa qəzasında yaranmış ağır vəziyyətin səbəblərini araşdırmaq, kəndli çıxışlarının yatırılması üçün qəza hakimiyyətinə lazımı yardımı göstərmək kimi xüsusi tapşırıqla göndərilmiş çar məmurunu öz maruzəsində buradakı həyəcanların əsas səbəbi kimi yerli hakimiyyət orqanlarının kəndli hərəkətinə qarşı mübarizədəki acizliyi göstərilməklə bölgədəki quldurluğun bərdəfəlik qarşısının alınması üçün aşağıdakı fəvqəladə tədbirlərin görülməsinin vacibliyi göstərilirdi: Nuxa qəzasına təcili əlavə hərbi qüvvə göndərmək, bütün "quldur" kəndlərində hərbi cəza dəstələrini yerləşdirmək, hər kəndli həyətidən 12-13 rubl toplamaq, qiymətli kəndləri Nuxa qəzasından ayıraq onlardan hərbi-xalq idarəçiliyinin tətbiiq olunduğu xüsusi məntəqə təşkil etmək [558, 120].

Bütün bunlara baxmayaraq, Nuxa qəzasında kəndli azadlıq hərəkətinə qoşulanların sayı durmadan artırdı. Çar hakimiyyət orqanlarına və yerli zülmkarlara qarşı cəsarətlə vuruşan qaçaqların dəstəsinə gündü-gündən yeni qüvvələr gəlirdi. Tezliklə Məhəmmədin və Muxtarın dəstələrindəki qaçaqların sayı yetmiş nəfərə çatdı [747, л.28-30].

Xalq azadlıq hərəkətinin son dərəcə genişləndiyi bir vaxtda qaçaqçılığın yüksəlişindən qorxuya düşən çarizm Şimali Azərbaycanda erməni-müsəlman qarşılıqlı qırğını yaratdı. Nuxa qəzasının hərəyində çarizmin yerli hakimiyyət orqanları tərəfindən hərtərəfli hiyməyə olunan daşnak quldurları tüğyan edirdilər. Qəzanın yerli əhalisini çapıb-talayan erməni "can fədaı" quldur dəstələrinə Patvakan Ayrapetov, Ambarsum Tabakyans və Suren Aşotyan başçılıq edir-

di. Bu dəstələr türk millətindən olan qadın, kişi və uşaqlara aman vermir, onları kütləvi surətdə qırırdılar. Şimali Azərbaycanın hər yerində olduğu kimi, Nuxa qəzasında da müsəlmanların soyqırımına qarşı bu zaman qəzadə fəaliyyət göstərən bütün xalq intiqamçı dəstələri mübarizə aparırdılar. Qaçaq Məhəmməd və Muxtarın başçılıq etdikləri yetmiş nəfərlik partizan dəstəsi bu mübarizənin önündə gedirdi. Onlar Nuxa və Ərəş qəzalarını gəzərək əhalini rus hakimiyyət orqanlarının fitvasına uymamağa çağırırdılar. Dəli Ah, qaçaq Zəhid, qaçaq Süleyman, qaçaq Murtuza, qaçaq Yusif kimi göynüklü qaçaqlar da milliyətindən asılı olmayaraq bu dincliyə pozmağa cəsarət edən hər bir kəsi cəzalandırırdılar. Belə ki, 1906-cı ilin mart ayında qaçaq Məhəmmədin göstərişi ilə Səbətli və Bayan kəndlərində məskən salmış daşnak "can fədai" dəstələrinə qarşı böyük qaçaq dəstəsi göndərildi. Bu dəstəyə Cəfər Əbdüləlim oğlu başçılıq edirdi. Dəstə Səbətli kəndi istiqamətində daşnaklara qarşı hücum keçdi. Üç "can fədai" dəstəsindən ikisi darmadağın edildi. Ambarsum Tabakyansın başçılıq etdiyi erməni quldur dəstəsi isə Bayan kəndini tərk edib Sığnaq qəzasına tərəf geri çəkildi [739, s.12-13].

Nuxa qəzasında kəndli azadlıq hərəkatının böyük vüsət almasından qorxuya düşmüş Yelizavetpol general-qubernatoru 1906-cı ilin əvvəllərində üsyançı kəndlilərə qarşı əlavə olaraq süvari Tver alayının əsgərlərini göndərdi. Bu qüvvələrdən altı eskadron Baş Göynük kəndində yerləşdirildi. Şəxsən polkovnik Romanovskinin başçılıq etdiyi bir eskadron isə Aşağı Göynük kəndini mühasirəyə almışdı [740, s.8-10].

Kazaklar bir neçə ay idi ki, kəndli evlərini talan edirdilər, yol kəsirdilər. Onlar başqa qaçaqları təqib etməkdən əl çəkib göynüklü qaçaq dəstələrinin üstünə düşmüşdülər. Qəzanın varlı kəndliləri, Məhəmmədə və Muxtara düşmən olan quldur qaçaqlardan ibarət dəstələr də müsəlman kəndlilərinə divan tutan rus kazaklarına qoşulmuşdu.

Çar hökumətinin vəhşi cəza tədbirlərinə cavab olaraq Nuxa qəzasında fəaliyyət göstərən on beş intiqamçı kəndli dəstəsindən doqquzu Məhəmməd Cavadoğlunun ətrafında birləşdi. Tezliklə qaçaqların sayı yüz almış nəfərə çatdı. Sözün əsl mənasında bu dəstə

intiqamçı hərbi alayı xatırladırdı. 1906-cı il fevral ayının sonlarında bir yerə toplanmış qaçaq dəstə başçıları hökumət qüvvələri ilə harada və nə vaxt döyüşə girmək məsələsini müzakirə etmişdilər.

Tərəflər arasında ilk qanlı döyüş 1906-cı il mart ayının 31-də Salançək kəndi yaxınlığında baş verdi. Qüvvələrin son dərəcə qeyri-bərabər olduğu bu döyüşdə Nuxa pristavının köməkçisi Məmməd bəy Məmmədbəyov, polis casusu Mehdi bəy və bir draquon öldürülmüş, pristav Baranov və üç draquon güllə yarası almışdı. Bu döyüş barədə Qafqaz canişininə göndərdiyi məxfi məlumatında qubernator xəbər verirdi ki, "qaçaqların qəfil həmləsindən sonra draquonların arasında bərk çaxnaşma baş vermişdir. Bundan məharətlə istifadə edən qaçaqlar yaxınlıqdakı Məşədə gizlənməyə macal tapmışlar. Eskadrona kömək məqsədilə Nuxa qəzasına əlavə hərbi hissə - polkovnik S.Orlov başda olmaqla bir böyük draquon göndərilmişdir" [732, s.1-3].

Zaqatala dairəsi, Nuxa, Telav və Sığnaq qəzalarının silahlı kəndli dəstələri çar məmurlarına qarşı mübarizədə bir-birinə kömək edirdilər. Canişinin şəxsi yavəri polkovnik Romanovski yuxarılara göndərdiyi raportların birində bu barədə xəbər verirdi ki, "kəşfiyyat materiallarından aydın olur ki, göynüklü silahlı dəstələr əslən Qabaqcöldən olan məşhur quldur Hacı Yusiflə birləşmək üçün Balakən bölgəsində Zaqatala dairəsinin sərhədini keçmişlər. Bunu nəzərə almaq lazımdır ki, müsəlmanların sıx yaşadığı Sığnaq, Yelizavetpol və Nuxa qəzalarının Zaqatala dairəsi ilə qonşu olan ərazilərində yerli əhali inzibati idarələrin itaətindən tamamilə çıxmışdır və onlara qarşı həyata keçirilən tədbirlərin heç biri istənilən nəticəni vermir və bu da sözsüz ki, ətraf rayonların əhalisinə pozucu təsir göstərir" [742, s.186]. Zaqatala dairəsinin rəisi Pavlov da 1905-ci il dekabrın 4-də Qafqaz canişinliyinə göndərdiyi raportunda bu barədə həyəcanla yazırdı: "Nuxa qəzasından silahlı kəndli dəstələri Qax və Əliabad məntəqələrinə keçirlər. Qaçaqların mübarizəsi əsl partizan müharibəsi şəklini alıb" [494, 10].

Bu bölgədəki kəndli azadlıq hərəkatının vüsət almasından qorxuya düşən imperiya hərbi komandanlıq Qafqaz canişini qarşısında "...ələ keçməz quldurları ilə məşhur olan iki narahat bölgəni -

Zaqatala dairəsi və Nuxa qəzasını birləşdirib, onların digər ərazilərə təsirinin qarşısını almaq məqsədilə Cənubi Qafqaz kazak ordularının Zaqatala-Nuxa xəttini təşkil etməklə yerli dağ aullarının davakar əhalisini düzən ərazilərə köçürülməsinin» zəruriliyi barədə məsələ qaldırılmışdı [609, 1].

General-leytenant Malama Yelizavetpol quberniyasına gələndən sonra kəndli azadlıq hərəkatına qarşı daha çox nizami qoşun hissələri, mühafizə dəstələri göndərilmiş və onların xeyli hissəsi bu dəfə də Nuxa qəzası kəndlilərinə qarşı yeridilmişdi. Bütün bunlara baxmayaraq, yalnız beş aylıq mütəmadi təqiblərdən sonra böyük mühafizə dəstəsi və üç qəzanın birləşmiş polis komandası Məhəmmədin başçılıq etdiyi iyirmi nəfərdən ibarət olan qaçaq dəstəsini avqust ayının 17-də Nuxanın Qışlaq kəndinin yaxınlığında mühasirəyə ala bildi. Tərəflər arasında qanlı vuruşma başlandı. Bütün günü davam edən atışma zamanı hər iki tərəfdən xeyli ölən, yaralanan olmuşdu. "Həmişə olduğu kimi, qaranlığın düşməsindən istifadə edən qaçaqlar mühasirəni yarıb meşənin dərinliyinə çəkilə bildilər" [729, s.15].

Nuxa və ona qonşu olan Ərəş qəzasında vəziyyət o qədər gərgin xarakter almışdı ki, kəndli hərəkatlarının qarşısını almaq üçün 1906-cı il sentyabrın 7-də Nuxaya Yelizavetpolun vitse-qubernatoru Baranovski, on bir gün sonra Yelizavetpolun müvəqqəti general-qubernatoru Alftan, oktyabrın əvvəllərində isə Qarabağ vilayətinin müvəqqəti general-qubernatoru Bayer göndərilmişdilər. General Alftan Nuxa qəzası qaçaqlarına qarşı vuruşan bütün silahlı qüvvələrin komandanı təyin edilmişdi. Bu iş ona təsadüfən tapşırılmışdı. Belə ki, hələ 1905-ci ilin yayında Gürcüstanın Quriya və Duşetiya qəzalarının üsyançı kəndlilərinə qan dəryasına qərq etmiş cəza ekspedisiyasına Alftan başçılıq etmişdi. Nuxa qəzasında azadlıq hərəkatını boğmaq üçün ona qeyri-məhdud səlahiyyətlər verilmişdi, onun sərəncamında Nuxa və Ərəş qəzalarının polis dəstələri ilə yanaşı, beş yüz süvari kazak və üç piyada atıcı batalyonu var idi [730, s.21].

Azərbaycanın kiçik bir bölgəsində kəndli azadlıq hərəkatına qarşı mübarizədə üç hərbi generalın başçılığı altında bu qədər bö-

yük nizami qoşun və polis dəstələri toplanmasına baxmayaraq, yerli hakimiyyətin vahimə içərisində olan başçıları canişindən buraya əlavə silahlı qüvvənin göndərilməsini tələb edirdilər. Yelizavetpolun general-qubernatoru 1906-cı il oktyabrın 16-da Qafqaz canişininin ünvanına göndərdiyi teleqramda kəndli hərəkatlarını yatırmaq üçün Nuxa qəzasına qırx polis və yüz əlli kazak, Ərəş qəzasına isə iyirmi beş polis və yüz qədər kazakın təcili olaraq yola salınmasını təvəqqe etmişdi. Bundan əlavə, general-qubernator bu bölgədə kəndli azadlıq hərəkatına qarşı mübarizə üçün yerli sakinlərdən könüllü axtarış dəstələrinin yaradılmasına sərəncam verilməsini də xahiş edirdi [731, s.44].

Birinci rus inqilabının məğlubiyyətindən sonra irticanın hücumu keçdiyi bir zamanda Şimali Azərbaycanda olan iyirmidən artıq qaçaq dəstəsindən dördü Nuxa qəzasının ərazisində azadlıq mübarizəsini inadla davam etdirirdi. Onlardan üçü əhali tərəfindən hərtərəfli müdafiə olunan "köhnə" qaçaq dəstələri idi və bu dəstələrin başında "Bütün Qafqazda məşhur olan qaçaqlar" – Məhəmməd Cavadoğlu, İsgəndər Məhəmməd oğlu və Cəfər Əbdülməlim oğlu dururdu. Bu dəstələrdəki qaçaqların ümumi sayı qırx iki nəfər idi. Onlar xalq azadlıq hərəkatına qarşı mübarizədə çar müstəmləkəçi məmurları ilə əlbir olan yerli torpaq sahiblərinin, qolçomaq və tacirlərin mülklərinə tez-tez hücumlar edib zəngin sərvətlərini müsadirə edir, onları yoxsul kəndlilərin əvəzinə dövlət xəzinəsinə çatacaq çoxsaylı vergiləri və töycüləri ödəməyə məcbur edirdilər. [bax: *bölmənin sonu, sənəd 3*].

Getdikcə genişlənməkdə olan qaçaq hərəkatından qorxuya düşən Qafqaz komandanlığı buna qarşı ciddi tədbirlər görmək məcburiyyətində qalırdı. [bax: *bölmənin sonu, sənəd 4*].

Quldurluğa qarşı mübarizə məqsədilə 1909-cu ildə təşkil olunmuş qubernatorlar, vilayət və dairə rəislərinin daxil olduğu xüsusi komissiyanın hazırladığı tədbirlər planına Göynük hərəkatının tüğyan elədiyi Yelizavetpol quberniyasının qubernatorunun təklifi ilə qaçaqların sürgündən qaçmalarının qarşısını almaq məqsədilə onların ailələri ilə birlikdə sürgün olunması, eləcə də sürgün yerlərində məskunlaşmasının dövlət xəzinəsindən ayrılmış vəsait hesabı-

na həyata keçirilməsi təklifi əlavə olunmuşdu [73, v.33].

Məhəmməd Cavadoğlundan sonra səngimək bilməyən Nuxa qəzasında qaçaq hərəkətinə onun ən yaxın silahdaşlarından biri Cəfər Əbdüləlim oğlu başçılıq etmişdir. Qafqazın hakim dairələri onun qaçaq dəstəsini 1912-1916-cı illərdə Azərbaycanın şimal bölgəsində fəaliyyət göstərən çoxsaylı qaçaq dəstələri arasında ən yaxşı təşkil olunmuş, dövlət üçün son dərəcə təhlükəlisi hesab edirdilər. Halbuki, o illərdə Cəfərin dəstəsi cəmi 5-8 nəfər qaçaqdan – Cəfər özü, Yusif İbrahim oğlu, Əbdülsalam Əli oğlu, Yusif Vahab oğlu, Novruz Həməzət oğlu, Mustafa Yunus oğlu və Cəfərin kiçik qardaşı Məmmədəlidən ibarət idi. Lakin bu kiçik qaçaq dəstəsini Balakəndən Ərəşə qədərki ərazidə on minlərlə kəndli müdafiə edirdi.

Yeni inqilabi yüksəliş illərində Cəfərin qaçaq dəstəsi ilə varlı torpaq sahiblərini müdafiə edən polis qüvvələri arasında otuz dəfədən çox silahlı toqquşma baş vermişdi. Belə atışmalardan biri 1912-ci il iyunun 30-da Nuxa qəzasının Qoxmuq kəndində olmuşdu. Kənddə olan silahları müsadirə etmək üçün gəlmiş polis dəstəsi ilə kəndlilər arasında toqquşma baş vermişdi ki, bu zaman kəndlilərdən on iki, polis komandasından dörd nəfər ağır yara almışdı. Həyəcanın altı nəfər faal iştirakçısını həbs edib polis idarəsinə apararkən Cəfərin hadisə yerinə vaxtında yetişən qaçaq dəstəsi ilə polislər arasında qanlı döyüş başlandı. Tərəflər arasında bir müddət davam etmiş atışma nəticəsində polis komandasından üç nəfər öldürülmüş, qalanları isə qaçmaqla güclə canlarını qurtara bilmişdilər [735, s.18].

1913-cü il yanvarın 30-da Cəfərin dəstəsi Baş Kungüt kəndində düşmənin qurduğu tələyə düşmüş, tərəflər arasında baş vermiş atışma zamanı qaçaq dəstəsindən Mustafa Yunus oğlu həlak olmuşdu. Polis dəstəsindən isə bir nəfər ağır güllə yarası almış, altı polis nəfərinin atı öldürülmüşdü. Polis casusları tərəfindən hərtərəfli hazırlanmış bu pusqudan Cəfər və onun sağ qalan yoldaşları yerli kəndlilərin köməyi ilə qurtulub dağlara çəkilmişdilər. İkinci belə bir toqquşma həmin ilin aprelin 2-də Zəyzid kəndində qəza polis idarəsinin casusu kətxuda Rəsul yüzbaşının başçılıq etdiyi dəstə ilə olmuşdu. Bu döyüşdə Cəfərin ən yaxın silahdaşlarından

biri – Novruz Həməzət oğlu həlak olmuşdu. Bu hadisədən üç gün sonra qaçaqlar Zəyzid kəndinə gəlib, satqın yüzbaşını camaatın qarşısında günün günorta çağı güllələmişdilər [737, s.20-22].

1913-cü ilin may ayında qəza rəisi qırx nəfərlik polis dəstəsi ilə Baş Göynüyü mühasirəyə almışdı. Kənd camaatı içərisində qaçaqlara hərtərəfli köməklik edən çoxlu kəndli vardı. Onlardan on dörd nəfərinin yanlarına dağ basmaq təhlükəsi gözləyirdi. Bundan xəbər tutan qaçaq Cəfər iyirmi yeddi nəfərlik atlı dəstəsi ilə özünü vaxtında hadisə yerinə çatdırdı. Polislər kəndlilərin içindən qaçaqların adamlarını seçib cəzalandırmağa hazırlaşdılar. Cəfərin atlıları qəfil hücumla böyük polis komandasını dağıtdı və kəndi cəza dəstəsindən təmizlədi [736, s.18].

Şimali Azərbaycan kəndlilərinin çar Rusiyası müstəmləkəçilərinə və yerli zülmkarlara qarşı mübarizəsinin ən qızgın dövrü Birinci Dünya müharibəsi illərinə təsadüf edir. Müharibə illərində də Nuxa qəzası Şimali Azərbaycanda qaçaq hərəkətinin mərkəzlərindən biri olmuşdur. Müxtəlif xarakterli sənədlər bir daha sübut edir ki, Nuxa qəzasında kəndli azadlıq hərəkəti 1915-ci ilin yazından etibarən artıq kütləvi xarakter almışdı.

Yelizavetpol qubernatoru 1915-ci il yanvarın 24-də canişinin hərbi işlər üzrə köməkçisinə göndərdiyi məlumatda xəbər verirdi ki, "1914-cü il dekabrın 25-də Nuxa qəzası birinci polis dairəsində olan Daşüz və Çınqıllıdərə adlı yerlərdə ələ keçməz hesab olunan Cəfər Əbdüləlim oğlunun başçılıq etdiyi qaçaq dəstəsi üç polis nəfərinin ölümü ilə nəticələnmiş bir sıra cinayətlər törətmişdir. Bir tərəfdən qəzanın Göynük icmasının Babaratma, Qaradağlı, Dodu, Çayqırağı, Qışlaq kəndlərinin camaatı, o cümlədən Nuxa şəhərinin Yuxarıbaş məhəlləsinin sakinləri, digər tərəfdən Acınohur qışlağında məskunlaşmış əllidən artıq yatağın ləzzi qoyunçuları tərəfindən hərtərəfli müdafiə olunan, istənilən vaxt orzaq və döyüş sursatı ilə təmin olunan bu qaçaq dəstəsinə qarşı quberniya inzibati idarəsinin bu günə qədər həyata keçirdiyi müxtəlif xarakterli tədbirlərin heç biri istənilən nəticəni verməyib. On beş ildən artıqdır ki, bu qaçaq dəstəsi Nuxa qəzası və ona qonşu olan Ərəş qəzası ilə Zaqatala dairəsi ərazisində at çapır, istədiyini edir. Mən belə hesab edirəm ki,

bu qaçaq dəstəsinə qarşı uğurlu mübarizə aparmaq üçün yerli əhaldən olan etibarlı yoldaşların başçılığı ilə hər biri on nəfərdən ibarət iki süvari kəşfiyyat komandası yaradılınsın. Bu dəstələrin bütün üzvlərinə otuz manat aylıq əməkhaqqı verilsin. Kəşfiyyat dəstələrindən biri Nuxa şəhərinin Yuxarıbaş məhəlləsi sakinlərinin, digəri isə Acınohur qoyunçularının, Göynük, Babaratma və Qaradağlı kəndlilərinin hesabına saxlanılınsın. Bu etibarsız camaatdan süvari kəşfiyyat komandasının xeyrinə hər ay 1800 manat pul toplanmaqla, orta hesabla ev başına 2 manat 63 qəpik alınsın” [72, v.1; 74, v.1-1arx].

Vaxtı ilə qəza rəisi Məmməd bəy Şahmalyevin təşəbbüsü ilə yaradılmış “axtarış” quldur dəstələri kimi, 1915-ci ilin əvvəllərində Yelizavetpol qubernatorunun təklifi ilə təşkil olunmuş “kəşfiyyat” qrupları da kəndliləri çapıb-talayır, camaatın mal-qarasını əllərindən alır, evlərinə və ot yataqlarına od vurub yandırır dılar. Buna görə də Cəfərin başçılıq etdiyi atlı qaçaq dəstəsi satqınlardan və xainlərdən təşkil edilmiş bu quldur dəstələrinin ləğv edilməsinə çalışır dı. Qaçaqqlar «kəşfiyyat» qruplarının bütün üzvlərinə və onların yaxın qohum-əqrəbasına açıq müharibə elan etmiş dilər. Belə ki, Cəfər Əbdüləlim oğlunun səkkiz nəfərdən ibarət olan dəstəsi 1915-ci il iyunun 26-da Dodu adlı yerdə “kəşfiyyat” qruplarından birinin ən fəal üzvünün qardaşı qolçomaq Məmməd İbrahim oğlunun silahlı dəstəsinə hücum edib, onlardan yalnız bir nəfərini – satqının qardaşı Məmmədi güllələmiş dilər [738, s.118].

Çoxsaylı rus polis silahlı dəstəsi (qorodovoy) 1916-cı il yanvarın 3-də şəhərin Yuxarıbaş məhəlləsinə soxulub, qaçaq Cəfəri hərtərəfli müdafiə edən adamları həbs edib apararkən, bundan xəbərlər tutan qaçaqlar hadisə yerinə gəlmiş və tərəflər arasında qızğın döyüş baş vermiş dı. Bu vuruşmada bir qorodovoy öldürülmüş, iki qorodovoy isə ağır yaralanmış dı. Yənə də heç bir itki verməyən qaçaqlar ölənlər və yaralanan qorodovoyların silahlarını götürüb dağlara çəkilmış dilər [726, s.17-18]. Yanvar ayının 4-də isə Cəfərin dəstəsinə izləyən qəza rəisinin polis və mühafizə dəstələri arasında Daşüz adlı yerdə daha qanlı döyüş baş vermiş dı. Dağın zirvəsində əlverişli mövqə tutmuş qaçaqlar dağın ətəkləri ilə onlara tərəf irəliləyən hökumət qüvvələrinin üzərinə qəfil hücumla keçərək onları

geri çəkilməyə məcbur etmiş dilər. Dörd polis nəfərini və on iki polis atını itirən qəza rəisi bu dəfə də kor-peşman öz iqamətgahına qayıtmış dı [745, s.5-6].

Qaçaq cəbhəsi arxasında baş verən qaçaq çıxışları çar hakim dairələrini bərk narahat edirdi. Cənibinin göstərişi ilə Yelizavetpol qubernatoru tabeliyində olan ən seçmə qoşun hissələrini Nuxa qəzası qaçaqlarına qarşı mübarizəyə göndərdi. Yerli çarçərəstlərin himayə etdikləri quldur dəstələri də hökumətin cəza dəstələrinə qoşulub Cəfəri axtarırdılar. Kəşfiyyat materialları əsasında Cəfərin dəstəsinin ola biləcəyi və keçməsi güman edilən bütün yerlər nəzarətə götürülmüş dı.

Hər tərəfdən təqib olunan qaçaq Cəfər bu dəfə Nuxa şəhərinin Yuxarıbaş məhəlləsindəki tərəfdarlarına pənah apardı. Lakin çar polisinin casusu olan məhəllə “ağsaqqalı” Cəfərin yerini qəza rəisinə xəbər verdi. Qəza rəisinin göstərişinə əsasən təcili olaraq əməliyyat planı hazırlanıb və bu əməliyyata rəhbərlik onun müavini, xalq azadlıq hərəkatına qarşı mübarizədə xeyli təcrübəsi olan C.Şıxlinskiyə həvalə olunur. İlk olaraq qaçaq dəstəsinin gizləndiyi Yuxarıbaş məhəlləsinin giriş-çixış yollarını nəzarətə almaq üçün xüsusi dəstə göndərilir. Həmin hissələr öz yerlərini tutduqdan sonra C.Şıxlinskiyin başçılıq etdiyi böyük polis komandası 1916-cı il yanvarın 6-da qaçaqların olduğu evi mühasirəyə aldı. Düşmənin silahları hər tərəfdən qaçaqların sığındığı evin qapı və pəncərələrinə tuşlanmış dı. Bu dəfə çıxılmaz vəziyyətə düşmüş kiçik qaçaq dəstəsi təslim olmaq tələblərini rədd edib, son nəfəslərinə qədər döyüşmək qərarına gəldilər. Lakin hökumət qüvvələrinin sayı və əlverişli vəziyyəti bu dəfə həlledici amilə çevrilmiş dı. Cəfər Yuxarıbaş məhəlləsində ağır məğlubiyyətə uğradı. Atışma zamanı əfsanəvi Cəfər və onun iki yoldaşı – Yusif İbrahim oğlu və Əbdülsalam Əli oğlu həlak oldular. Yusif Vahab oğlu və Cəfərin kiçik qardaşı Məmmədəli həbs olundular. Onların hər ikisi hərbi səhra məhkəməsinin hökmü ilə dar ağacından asıldılar [511].

Çar hökumətinin bu qanlı cinayəti barədə «Kavkazskaya kopeyka» qəzetinin müxbiri Nuxadan belə xəbər verirdi: “Qəza və şəhər polis məmurlarının ələ keçməz” hesab etdikləri Cəfər Əbdül-

lim oğlu Nuxa qəzasında və qəza mərkəzində on beş ildən artıq idi ki, istədiyi azgınlığı edirdi. Belə ki, hələ 1906-cı ildə Cəfər başda olmaqla, onun on bir nəfərdən ibarət olan qaçaq dəstəsi draqun eskadronu və polis hissələri tərəfindən mühasirəyə alınmışdı. Lakin o, bu döyüşdə də hökumətin silahlı qüvvələrinə ağır zərbə endirib, dəstəsilə mühasirəni yara bilmişdi.

Nəhayət ki, Nuxa qəza rəisinin müavini C.Şıxlinskiyin başçılıq etdiyi polis komandası yerli casusların verdiyi məlumat əsasında 1916-cı il yanvarın 6-da Cəfərin və yoldaşlarının sığındığı evi mühasirəyə ala bildi. Tərəflər arasında kəskin atışma başlandı. Bu zaman polis nəfərlərindən bir mühafizəçi ağır güllə yarası aldı, qaçaq dəstəsindən isə əfsanəvi Cəfər və onun iki yaxın yoldaşı – Yusif İbrahim oğlu və Əbdülsalam Əli oğlu öldürüldü. Yusif Vahab oğlu və Cəfərin qardaşı Məmmədəli həbs olundular. Onların hər ikisi hərbi səhra məhkəməsinin hökmü ilə dar ağacından asıldı” [585, №118].

Əfsanəvi qəhrəman Cəfər Əbdüləlim oğlunun qətlindən sonra hərəkətə bir neçə il qaçaq Mehralı başçılıq etmişdir. 1916-cı ilin aprelindən 1917-ci ilin yanvarına qədər qəzadakı qaçaq dəstələri ilə hökumətin cəza dəstələri arasında on dəfəyə yaxın silahlı toqquşma olmuşdu. Bu toqquşmaların əksəriyyətində qaçaqlar polis qüvvələrinə sarsıdıcı zərbə vura bilmişdilər.

4.6. 1912-1916-cı illərdə fəhlə hərəkatı

İrtica illəri başa çatdıqdan sonra Rusiya imperiya sənayesindəki ümumi yüksəlişlə əlaqədar olaraq Şimali Azərbaycan iqtisadiyyatının bir sıra sahələrində, o cümlədən ipək sənayesində də canlanma müşahidə olunmağa başlamışdı. Belə ki, Bakı neft sənayesində hələ də durğunluq hökm sürdüyü halda, qəzalardakı sənaye sahələrində gözə çarpacaq dərəcədə inkişaf var idi. Bu canlanma həmin sənaye müəssisələrində çalışan fəhlə və işçilərin gərgin əməyi hesabına başa gəlirdi. Fəhlə və işçilərin on iki saatlıq gərgin əməyinin müqabilində onların aldıkları əməkhaqları çox cüzi idi.

İllərlə davam edən belə vəziyyət, nəhayət ki, onların səbirlərini tükətməmiş və onları istismarcılara qarşı fəal mübarizəyə sövq edirdi.

Nuxada fəhlələrin üsyanının başlanması Şimali Azərbaycanda və bütün imperiya daxilində tarixən əlverişli bir şəraitə təsadüf edirdi. 1912-ci il aprelin 4-də Sibirdeki Lena qızıl mədənləri fəhlələrinin üç minlik nümayişinin vəhşicəsinə gülləboran edilməsi Şimali Azərbaycanda fəhlə hərəkatının yüksəlməsinə təkan vermiş oldu. Bu hadisə Nuxa fəhlələrinin üsyanına gətirib çıxarmışdı [363,139].

Nuxa qəzasında ipəksarıma müəssisələrində baş verən fəhlə üsyanları özbaşına deyil, müəyyən hazırlıq mərhələsindən keçəndən sonra geniş miqyas almağa başlamışdı. Nuxa qəza rəisi podpolkovnik Hacıxan Hacıxəlilbəy oğlu Sultanovun qəzadakı ipəksarıma müəssisələri fəhlələrinin üsyanı hazırlaşmaları haqqındakı Yelizavetpol qubernatoru Q.S.Kovalevə verdiyi məlumatlar tezliklə özlünü doğrultmuşdu. Nuxa qəzasında fəhlələr tərəfindən üsyanın 1912-ci ilin mayın əvvəllərində başlayacağı barəsində məruzə edən Yelizavetpol quberniyası üzrə Tiflis quberniyası Jandarm idarəsinin rəis müavini V.L.Qamrekladze Yelizavetpol qubernatoruna istənilən olacaq hadisənin qarşısını vaxtında almaq üçün gizli ədəbiyyat və yazışmaları tapmaq bəhanəsilə təcili axtarırlara başlamaq lazım olduğunu bildirirdi [734, 14].

Fəhlələrin üsyanı 1912-ci il mayın 7-də başladı. Belə ki, Nuxada üç yüz nəfərə qədər fəhlənin çalışdığı ən iri ipəksarıma müəssisələrindən biri hesab olunan Ter-Kevorkov qardaşları fabrikinin fəhlələri işi dayandırdılar. “Onlar sahibkara əməkhaqqını gündə on qəpik artırmasalar işləməyəcəklər bəyanatını verməklə, fabrikdən sakitcə çıxıb evlərinə dağılışdılar” [734, 14]. Üsyan edən fəhlələr sahibkara təkliflərini çatdırmaq üçün öz aralarında nümayəndələrini də seçmişdilər. Lakin tərəflər arasında baş tutan danışıqlar nəticəsiz qaldı. Sahibkar onların tələblərini yerinə yetirməkdən boyun qaçırdı. Fəhlələrin nümayəndə heyətinin tələblərini yerinə yetirməkdən imtina etdiklərinə görə onlar bütün fəhlələrin adından yazılmış olan şikayət ərizəsi ilə qəza rəisi və qəza prokuroruna müraciət etdilər. Ərizənin əsas mövzusu “mövcud əməkhaqqının yaşamaq üçün əsla yetərli olmaması və sahibkar tərəfindən fəhlələrin

tələblərinin şərtsiz yerinə yetirilməsi" idi [734, л.15].

Sahibkarların fəhlələrin tələblərinə qeyri-ciddi yanaşması, hökumətin bu hadisələrə soyuq münasibəti və biganəliyi fəhlələrin üsyanının miqyasının daha da genişlənməsinə səbəb oldu. Artıq mayın 12-də Nuxa ipək sənayesində çalışan fəhlələrin demək olar ki, hamısı üsyan edərək tətillə çıxmışdılar. Belə ki, yeddi min nəfərlik ipəkçi fəhlələrdən altı min nəfərə qədəri bu mübarizəyə qoşulmuşdu [734, л.17].

Küçələrə axışan üsyançı fəhlələr irəli sürmüş olduqları tələbləri ilə qəza rəisinin yerləşdiyi binaya doğru istiqamət götürdü [671, л.31]. Onlar yolda əməkhaqqının artırılması, iş gününün azaldılması, lampaya işığında işlərin dayandırılması və digər tələblərini ucadan səsləndirirdilər. Təşvişə düşmüş qəza rəisi tezliklə üsyançı fəhlələrin üzərinə polis dəstələrini göndərdi. Lakin polisin təzyiqli və təqiblərinə baxmayaraq, üsyan edən fəhlələr böyük inad və inamla tələblərinin qəbul edilməsində ısrarlı idilər.

Vəziyyətin daha da gərginləşməsindən ehtiyat edən qəza rəisi podpolkovnik H.H.Sultanov məsələni dinc yolla həll etmək üçün tərəfləri ümumi danışıqlara dəvət etdi. Nümayişlərin silahlı toqquşmalara çevrilməsindən təşvişə düşən sahibkarlar da üsyançı fəhlələrin tələblərini müzakirə etməyə razılıq verməyə məcbur olmuşdular. Mayın 15-də Nuxa qəza rəisi podpolkovnik H.H.Sultanovun sədrliyi ilə keçən müşavirədə sahibkarlar və üsyançı fəhlə təşkilatları nümayəndələri ilə yanaşı, Yelizavetpol quberniya Məclisinin sədri Hüseyn Əfəndi Əfəndiyev, Nuxa şəhərinin pişnamazı Axund Mirzə Fərəculla Pişnamazzadə və həmçinin Nuxa şəhərinin imamı Nur Məmməd Əfəndi İmamzadə iştirak edirdilər. Müşavirəyə ipək sənayesi sahibkarlarından Ter-Kevorkov, Salam Lətifov, Yaqub Səfərəli oğlu, Kərim Hacı Əziz oğlu, Hacı Məmməd Hacı Rahim oğlu, Əbdürrəhman İbrahim oğlu, Yəhya bəy Tahirov, Əbdürrəhim Hacı Səməd oğlu, Həbibullah Salam oğlu, Mustafa Rəsul oğlu, Qafar molla Mahmud oğlu, Həsən Məmməd oğlu, Baba Hacı İlyas oğlu, Süleyman Rahim oğlu, Hacı İbrahim Əbdüləziz oğlu, Məmməd Bayraməli oğlu, Əziz Alxas oğlu, Məmməd Şıxsayad oğlu, Mustafa molla Beydulla oğlu, Baba Hacı Oruc oğlu, Yusif Məmməd

mədrahim oğlu, Zəkəriyyə Yusif oğlu, Hacı Məmməd Hacı Mirzə-xan oğlu, Dadaş Mustafə oğlu, Hacı molla Dadal oğlu, Mirsaleh molla Məmmədrahim oğlu, Həbibullah Cavad oğlu, Əhməd Hacı Nəbi oğlu, Hacı Əhməd Hacı Mirzə-xan oğlu, molla Məmməd Seyidqadir oğlu, Qəni Nasir oğlu, Cümna Mustafə oğlu, İdris Rəhimov, Hacı Əhməd Hacı Mustafə oğlu, Hacı İlyas oğlu, Hacı Həsən Salam oğlu, Yusif Hacı Vahab oğlu, Hacı Həbibullah Hacı Rəsul oğlu, Hacı Əlicabbar oğlu və Hacı Məmməd Hacı Əbdürrəhim oğlu, üsyançı fəhlələrdən isə Məşədi Qasim oğlu, Nəsim Hacı Əbdürrəhim oğlu, Heydər Həsən oğlu, Mehdi Kərbəlayi Əsəd oğlu, Məcid Mustafə oğlu, Xaçatur Parsadanov, Qriqoriy Ter-Ovanesov, İbrahimxəlil Yusif oğlu, Yəhya Rəşid oğlu, Əbdülkərim Əbdül oğlu, Məmməd Əli oğlu gəlmişdilər [70, v.10].

Gərgin şəraitdə keçən müzakirələrdən sonra üsyançı fəhlələrlə sahibkarlar arasında razılıq əldə olunaraq əməkhaqqının məbləği və iş gününün müddəti haqqında müqavilə bağlandı. Müqavilədə əməkhaqqının həcmimin müəyyən edilməsi üçün iş ili üç rübə bölünürdü. İş ilinin birinci rübünə iyun, iyul, avqust, sentyabr, ikinci rübünə oktyabr, noyabr, dekabr, yanvar, üçüncü rübünə isə fevral, mart, aprel və may ayları daxil edilirdi. İş ilinin müvafiq bölgü prinsipinə uyğun olaraq müəssisələrin özləri də texniki cəhətdən təminatı baxımından dördgözlü, altıgözlü və səkkizgözlü dəzgahlı olmaqla üç qrupdan ibarət idi. Texniki avadanlığına görə bölgüdə birinci qrupa aid edilən müəssisələrdə işləyən fəhlələrin gündəlik əməkhaqqı miqdarı iş ilinin birinci hissəsində 70 qəpik, ikinci hissəsində 60 qəpik və üçüncü hissəsində 50 qəpik, ikinci qrupa daxil edilən müəssisə fəhlələrinin əməkhaqqı miqdarı yenə də iş ilinin ayrı-ayrı hissələrinə uyğun olaraq 80, 70, 60 qəpik və nəhayət, üçüncü qrupa daxil edilən müəssisə fəhlələrinin əməkhaqqı miqdarı isə iş ilinin müvafiq hissələri üçün 90, 80, 70 qəpik məbləğində müəyyən olunmuşdu [70, v.10]. Göründüyü kimi, gündəlik əməkhaqqı bütün qruplar üzrə cəmi 10 qəpik məbləğində artırılmışdı.

Qeyd etmək lazımdır ki, Yelizavetpol qubernatoru tərəfindən də bəyənilib təsdiq olunmuş bu müqavilənin [734, л.24] şərtləri,

əsasən, ixtisaslı fəhlələri nəzərdə tuturdu. Fəhlələrin digər təbəqələrinin əməkhaqqıları isə sahibkarlarla həmin fəhlələr arasında qəbul edilmiş "qarşılıqlı şərtlər" əsas götürülərək müəyyən ediləli idi [70, v.10]. Bu şərtlərdən bir neçəsinə nəzər yetirək: "İş günü gün çıxandan gün batana kimi davam etməli idi, axşam lampa işığında işləmək qadağan edilirdi və s." [70, v.10]. Bununla da, mayın 15-dək davam edən və fəhlələrlə sahibkarlar arasında saziş imzalanması ilə başa çatan bu çıxış o dövrdə ümumimperiya ipəkçilik sənayesində fəhlələrinin ən iri üsyanı hesab olunurdu.

Onu qeyd etmək yerinə düşərdi ki, ildə pudu 220-260 rubl qiymətində dəyərləndirən orta hesabla 1200 pud ipək sapı satışa çıxaran ipəkşarıma fabrikinin sahibləri olan Ter-Kevorkov qardaşları üsyana görə xeyli ziyanə düşdüyündən üsyanın fəal təşkilatçılarından olan nuxalı Əsadulla Məşədi Rüstəm oğlunu mayın 28-də vəhicəsinə öldürmüşdü [734, s.115].

İpək sənayesi sahibkarları payızın gəlişi ilə əlaqədar olaraq çöl-tarla işləri azaldığına görə işçi qüvvəsinin çoxalmasından istifadə edərək, may ayında fəhlələrə müqavilə əsasında edilən bütün güzəştləri sentyabrın 1-dən etibarən ləğv etdilər. Yelizavetpol quberniyası üzrə Tiflis quberniyası Jandarm idarəsinin rəis müavini V.L.Qamrekladzenin həmin idarə rəisi İ.İ.Pastryulinə Nuxa ipəkçilik müəssisələrində fəhlə tətlinin başlanmasının səbəbləri və gedişindən bəhs edən məruzəsində bildirirdi ki, "fabrik sahibləri fəhlələr tərəfindən irəli sürülərək qubernator tərəfindən təsdiq olunmuş şərtlərə razılıq vermələrinə baxmayaraq, əllərinə əlverişli imkan düşən kimi sentyabrın birindən maaşların və iş şəraitinin razılaşdırılmış şərtlərlə deyil, əvvəlki qaydada aşağı əməkhaqqı və gecələr şam işığında işlərinin davam etdirilməsini tələb etməyə başladılar" [733, s.10].

Bu sahibkarlar tərəfindən müqavilənin şərtlərinin kobudcasına pozulması demək idi. Sahibkarlar tərəfindən edilən belə özbaşnalıq fəhlələr tərəfindən yeni üsyanla qarşılandı. Belə ki, sentyabrın 2-də etiraz əlaməti olaraq Nuxanın yeddi fabrikində işlər tamamilə dayandırıldı. Bir müddət sonra şəhərin birinci məntəqəsində olan iyirmi iki müəssisənin fəhlələri üsyan etdilər. İş o yerə çatmışdı ki,

Yelizavetpol qubernatoru özü bu işə qarışmalı oldu. Hadisələrə münasibətini bildirən qubernator yeni üsyanın başlanmasının əsas səbəbini sahibkarlarda gördü. Qubernator Q.S.Kovalevin Qafqaz canişinliyi dəftərxanasına ünvanlandığı Nuxa ipəkşarıma fabriklərinin üsyançı fəhlələrinin çıxışlarından bəhs edilən məruzəsində yazırdı: "Mayın 16-da əməkhaqları haqqındakı məsələ həll edildikdən sonra fəhlələr iş yerlərinə qayıdaraq işlərini davam etdirmişdilər. Keçən dövr ərzində ipəkşarıma müəssisələrinin fəhlələri öz-lərini tamamilə sakit aparmış, əsərlərində heç bir insident baş verməmişdir" [734, s.117-118]. Lakin "indiki çıxışların baş verməsində fabrik sahibkarlarının özlərini müqəssir hesab edirəm" [734, s.237]. Yelizavetpol quberniyası üzrə Tiflis quberniyası Jandarm idarəsinin rəis müavini V.L.Qamrekladze Nuxa ipəkçilik müəssisələrində fəhlələrin üsyan etmələrinin səbəblərini "ipəkşarıma sexinin fəhlələrinin gözlərindən əziyyət çəkdiyinə görə onların gecələr şam işığında işləmələrindən imtina etməli, xəstəlikdən əziyyət çəkən fəhlələrə güzəştlərin edilməsi, fəhlələrlə kobud davranılmasına görə böyük cərimələrin edilməsi, fəhlələrlə kobud davranılmasına və onlara qəddar münasibət göstərilməsi, hesab kitabçalarının olmaması - bir sözlə, sahibkarların addımbaşı etdiyi özbaşına hərəkətləri"ni hesab edirdi" [733, s.11].

Fəhlələrin sentyabr üsyanı ayın 11-də özünün ən yüksək nöqtəsinə çatdı və ümumi xarakter almağa başladı. Üsyançılar işə getmək istəyənləri fabrik və zavodlara buraxmırdılar [686, s.4]. Fəhlələrin kütləvi üsyanı sahibkarların gününü qara etmişdi. Qafqaz canişini İ.İ.Voronsov-Daşkovun adına vurulan həyəcanlı teleqramların ardı-arası kəsilmirdi. Sahibkarlar ağır və çıxılmaz vəziyyətdə olduqlarını bildirirdilər. Teleqramlardan birində yazılırdı: "... Evdən çölə çıxma bilmirik, vəziyyət qorxuludur, ölüm təhlükəsi gözlənilir. ... Acizənə xahiş edirik ki, köməklik göstərsiniz. ..." [734, s.237]. Tədbir görülməsi xahişilə yazılmış digər teleqramda göstərilirdi: "... fəhlələrin tətli daha da kəskinləşmişdir, onlar fabriklərə hücum edirlər və qarşılarına çıxan hər şeyi dağıdır, yaralanırlar, sahibkarları ölüm təhlükəsi gözləyir. ... tədbir görülmür" [734, s.240]. Saat 12-də başlanmış izdihama altmış fabrikin

fəhlələri qoşulmuşdular [734, л.273]. Fəhlələr may ayında əldə etmiş olduqları güzəştlərlə yanaşı "ələvə tələblər də irəli sürürdülər" [734, л.244]. Həmin gün fəhlə üsyanı şəhərin ikinci məntəqəsində də geniş yayılmağa başlamışdı. Nəzarətdən çıxmış üsyançı fəhlələr işlədikləri fabrikləri və zavodların pəncərələrini şüşələrini qırılmış, qapılarını yerindən çıxartmış və hətta dam örtüklərini dağıtmışdılar. Təkcə sahibkar Rəhimbəyevə dəymiş ziyan 200 rubla çatırdı. Fəhlələr İsmayıl Süleyman oğlu və İdris topal Abdulla oğlu şəhər başçısını tərək-silah edərək onun silahını qəza rəisinin evinə aparmışdılar [733, л.10]. Onlar bununla istəsələr nümayişin silahlı toqquşmalara çevirə biləcəklərini sübut etmiş oldular. Lakin bilavasitə bu işə cavabdeh olan çar məmurunun yazdığına görə üsyan etmiş fəhlələr heç kimi qarət etməmiş və heç bir sahibkara təhlükə törətməmişdilər.

Baş vermiş fəhlə üsyanının acınacaqlı nəticələrinə gəlməsinin qarşısını vaxtında almaq üçün qafqaz canişinliyi dəftərxanasından Yelizavetpol qubernatoruna göndərilən «tətili tez bir zamanda yadırtmaq məqsədilə təcili tədbirlərin görülməsi» tələb edilən teleqramından [734, л.238] sonra polis şəhərdə və Nuxa qəzasında ciddi axtarışlara başladı. Polisləri yazıma buraxmaq istəməyən üsyan iştirakçıları onlar tərəfindən təzyiqlə qarşılandı. Polislərə ələ keçən bütün üsyançıları həbs etmək əmri verilmişdi. Nuxa qəza rəisi teleqramında üsyanın səbəbkarlarının üzə çıxarıldığı və fəallarının həbs edildiyini yazırdı [734, л.241].

Lakin üsyan onun fəal iştirakçılarının həbs edilməsi ilə deyil, onlar tərəfindən irəli sürülən və müdafiə olunan şərtlərin sahibkarlar tərəfindən qəbul olunduqdan sonra sakitləşməyə başladı. Sentyabrın 14-də üsyan etmiş fəhlələr evlərinə dağılıdılar və bununla da, üsyan yatırılmış hesab olundu [686, л.5]. Üsyanın fəal iştirakçılarından olan Ələsgər Məmməd oğlu, İbrahim Salımqaydan oğlu, İsmayıl Süleyman oğlu, Əbdülkərim Rəcəb oğlu, Məmməd Novruz oğlu, Səməd Lətif oğlu, Vəlyulla Əsəd oğlu, Əbdül Qalim oğlu, Yaqub Hacı İlyas oğlu, Heydər Şeyxgəray oğlu, Fərəculla Xaçmaz oğlu, Məmmədfəti Hacı Şirin oğlu, Məmməd Məmmədsadiq oğlu, Abbas Əsgər oğlu, Calal Əki oğlu, Heydər Dəllək oğlu, Yusif Hü-

seyin oğlu, Yunus Hacı İbrahim oğlu, Yəhya Rəşid oğlu, Qara Hacı Əbdürrəhman oğlu, Yaqub Səlim oğlu, Məmməd Bababəy oğlu, Yunus Əbdülqalim oğlu, Şirməmməd Bilal oğlu, İsrəfil Gəray oğlu, Qalimbəy Cəfərbəy oğlu, Cumay Cabbar oğlu, Paşa Məmməd-hacı oğlu, Qasım Oruc oğlu, Bilal Erivan oğlu, Qriqoriy Açıq oğlu Ter-Ovanesov, Xaçatur Parsadanov, İsmayıl Hacı Səfər oğlu, Osman Polad oğlu, Laçın Zeynal oğlu, Üzeyir Əsəd oğlu, Məmməd İlyas oğlu, Əbdülkərim Abdulla oğlu, Həmid Əbdürrəhman oğlu, Çarkəz (Kiş kəndindən), Calal Qaçay oğlu, Hümbət Qurban oğlu, Nağı İrza oğlu, Əbdüləvəl Abdulla oğlu, Əhməd Abdulla oğlu, Əbdülkərim Qafar oğlu, Hümbət dəllək Əhməd oğlu, Yaqub Əbdülhüseyn oğlu, Rəşid Çarmax oğlu olmaqla 49 nəfər həbs edilmişdi [70, v.33].

1912-ci ilin sentyabrında baş vermiş fəhlə üsyanı sonuncu olmayıb, fəhlələrin sahibkarları ədalətə çağırən bu mübarizəsi sonralar da davam etmişdir. Rusiyada 1913-cü ildə nəşr olunan "İpəkçilik və ipək sənayesi" adlı məcmuədə 1912-ci ilin dekabrında Nuxa ipək sənayesi fəhlələrinin iki həftədən çox davam edən üsyanı haqqında məlumat verilir. Fəhlə üsyanı dekabrın əvvəllərində baş vermişdi. Bu üsyanın başlanması əvvəllər olduğu kimi yenə də sahibkarlar tərəfindən fəhlələrlə bağlanmış olduğu razılıq şərtlərinə məhəl qoymaması idi. Hələ noyabr ayının 14-də Yelizavetpol quberniyası üzrə Tiflis quberniyası Jandarm idarəsinin rəis müavini V.L.Qamrekladzenin həmin idarə rəisi İ.I.Pastryulina Nuxa ipəkçilik müəssisələri sahibkarları olan Hacı Lətif Rəsul oğlu, Uğurlubəy, Hüseynbala Hacı Əbdülkərim oğlu, Nəsrulla Kərim oğlu və Cavid Hacı Qafar oğlu tərəfindən razılıq şərtlərinin pozulduğu haqqında məlumat vermişdi [686, л.10]. Görünür, bu işlə bağlı vaxtında qabaqlayıcı tədbirlər görülmədiyindən fəhlələrin narazılıqları onların izdihamlı nümayişinə gətirib çıxarmışdı.

Nuxa ipək sənayesi fəhlələrinin növbəti üsyanı 1913-cü il iyulun 23-də baş vermişdi. Belə ki, Nuxa qəza rəisi Məmmədbəy Nəsrullabəy oğlu Şahmalyevin Tiflis quberniyası Jandarm idarəsinə vurmuş olduğu teleqramında "Ter-Kevorkov qardaşlarının fabrikində işləyən üç yüzə yaxın fəhlənin üsyan etdiyi" yazılmış-

dır [71, v.88-89]. Fəhlələr iş gününün uzun olmasına, onları incitmələrinə və kobud rəftarına, narazılıq edən fəhlələrin işdən çıxarmalarına qarşı etiraz əlaməti olaraq işləməkdən imtina etmişdilər. Jandarm idarəsinin məsul işçisi yazırdı: "Fəhlələr sahibkara xəbərdarlıq etmədən işi dayandırmışdılar. Onlar iş gününün 11 saat 30 dəqiqə olduğu halda çox işlətmələrindən və zavod rəisi Ohanes Məlik-Muradovun kobudluğundan şikayət edirdilər" [71, v.87]. Fəhlələrin üsyanı onların tələbləri yerinə yetirildikdən sonra dayandırılmışdı.

Müharibənin başlanması nəticəsində Şimali Azərbaycanın digər şəhərlərində olduğu kimi Nuxada da baş vermiş iqtisadi və siyasi çətinliklər fəhlələrin vəziyyətini daha da ağırlaşdırmışdı. Sahibkarlar fəhlələrin həyat şəraitinin yaxşılaşdırılmasında qətiyyətlə maraqlı deyildilər. Təkcə 1914-cü ildə Yelizavetpol quberniyası ipək emalı sənayesi fəhlələri 24 dəfə fabrik müfəttişinə və 79 dəfə [695, 172-173] kollektiv şəkildə sahibkarlara müəyyən tələblərlə müraciət etmiş və onların yalnız bir hissəsi yerinə yetirilmişdi.

Belə vəziyyət fəhlələrin mübarizəsinin yüksələcəyini labüd edirdi. Artıq 1915-ci ilin aprel ayının əvvəlində üsyan etməyə hazırlaşan Ter-Kevorkov qardaşları fabrikinin fəal fəhlələri kollektiv şəkildə yazmış olduqları ərizəni aprelin 7-də fabrik müfəttişinə təqdim edərək çıxıb evlərinə getdilər. Fabrik sahibkarının iştirakı ilə fəhlə nümayəndələri və fabrik müfəttişinin birgə keçirilmiş olduğu yığıncaqda fəhlələr tərəfindən bir neçə maddədən ibarət tələbnamə irəli sürülmüşdü [741, s.18]. Tələbnamədə əməkhaqqının artırılması, iş gününün 10,5 saata endirilməsi, hər bir fabrikdə düzgün işləyən saatların quraşdırılması, iş şəraitinin yaxşılaşdırılması, işin başlanmasını, qurtarmasını və tənəffüsünü bildirən fitin verilməsi, bütün fəhlələrə haqq-hesab kitablarının paylanması və onların düzgün aparılması, fabrik nəzdində xəstəxana kassasının yaradılması, xüsusi fəhlə müvəkkillərinin seçilməsi kimi məsələlər əksini tapırdı [741, s.21].

Ətəsi gün səhər işə çıxan fəhlələr arasında tələbnamənin sahibkar tərəfindən bəyanılmaməsi və onlara rədd cavabının verilməsi xəbəri yayılan kimi onlar dərhal işi dayandırdılar. Bundan

xəbərdar olan digər fabriklərin fəhlələri də Ter-Kevorkov qardaşları fabrikinin fəhlələrinin üsyanına qoşuldular. Aprelin 9-da Nuxada üsyan etmiş ipəkşarıma müəssisələrinin say tərkibi xeyli artmışdı. Bir növ "fəhlə üsyanları qərargah mərkəzinə çevrilmiş" Ter-Kevorkov qardaşları fabrikinin fəhlələri işlərini dayandırmaq təklifi ilə şəhərin bütün fabriklərinə nümayəndələrini göndərdilər. Fəhlələrin üsyan çağırışları onların sayını artırır və inamını qüvvətləndirirdi. Qafqaz canişini İ.I.Voronov-Daşkov öz hesabatında «Nuxa fəhlələrinin düşmüş olduqları duruma daha düzgün qiymət vermələrini və mənafeələrini inadla müdafiə etdiklərini» səmimi şəkildə etiraf etməli olmuşdu [672, s.18].

Aprelin 10-da üsyan edən fəhlələrin sıraları daha da sıxlaşmışdı. Həmin gün şəhərin mərkəzi küçələrini birində beş yüz nəfərə yaxın nümayişçi ilə polis arasında silahlı toqquşma oldu. Silahlı toqquşmada xeyli yaralanan var idi [741, s.3]. Bu hadisədən hiddətlənən Nuxa qəzası rəis müavini Cahangir bəy Şixlinski üsyan təşkilatçıları olan fəhlə fəalları Əhməd İsa oğlu, Cəmil Hacı İlyas oğlu, Məşədi Hüseyn Kərbəli Səməd oğlu, Ələkbər Molla oğlu və İsmayıl Əhməd oğlunu həbs edərək qəza idarəsinə gətirdi. Kapitan Cahangir bəy Şixlinski fəhlə fəallarını tez bir zamanda üsyanı dayandıрмаğı və evlərinə dağılıbmağı əmr etdi. Lakin bu zaman şəhər bulvarında fəhlələrin izdihamlı mitinqi başlandı. Mitinqi pozmaq üçün buraya göndərilmiş polis dəstəsi ilə ikinci dəfə silahlı toqquşma baş verdi. Yenə də silahlı atışmalarda çoxlu mitinq iştirakçısı yaralanmışdı [741, s.4].

Sonrakı günlərdə digər fabriklərin fəhlələri də üsyan etdilər. Məsələn, aprelin 11-də Hacibala Qafarovun ipəkşarıyan və ipəkburan fabriklərinin fəhlələri də həmin fabrikə gəlmiş iki yüz nəfər üsyançı fəhlələrlə birləşmişdi. Cabbar Hüseynovun fabrikində də fəhlələr işlərini dayandırdılar və irəli sürmüş olduqları tələbləri yerinə yetirməyincə işə çıxmayacaqlarını bildirdilər. Aprelin 12-də Nəsrulla Səlimovun fabrikinin fəhlələri də işlərini dayandıraraq üsyan etmiş fəhlələrə qoşuldular. Həmin gün günortadan sonra şəhərin bütün ipək fabriki fəhlələri dəstələrlə axışb ümumi üsyançıların sıralarına daxil oldular [741, s.5].

Aprelin 13-də Nuxa qəza rəisi polkovnik A.İ.Klimentovun təkidli ilə fabrik müfəttişləri, fəhlə nümayəndələri və sahibkarlarını birgə yığılmağı təşkil edildi. Bu yığılmaqda fəhlələrin tələbləri müzakirə olunanda sahibkarlar narazılıqlarını bildirdilər və yığılmağı tərki etdilər. Səhəri günü işə çıxmayıb nümayişə gələn fəhlələr polis hücumlarına məruz qaldılar. Ədalətsiz müstəmləkə üsul-idarəsindən ədalət axtarmaq məqsədilə aprelin 15-də nümayəndələrini quberniya mərkəzinə qubernatorun qəbuluna göndərən fəhlələrin üsyanı aprelin 20-nə qədər davam etdi [741, s.5].

Müharibənin gətirdiyi bir vaxtda fəhlələrin işinin dayandırılmasının zərərini anlayan yüksək rütbəli çar məmuru Yelizavetpol qubernatoru Q.S.Kovalev müəyyən güzəştlərin edilməsinin xeyirli olacağını bildirmiş və fəhlələrin tələblərinin qismən yerinə yetirilməsini vacib hesab etmişdi. Bununla da, aprelin 9-dan 20-dək Nuxanın on altı fabrikinin 1 270 fəhləsinin iştirak etdiyi üsyanda [665, 57] fəhlələrin əldə etdiyi güzəştlər dörd, altı və səkkizgözlü dəzgahlarda işləyən fəhlələrin əməkhaqlarının müvafiq bölgü üzrə 5, 10 və 15 qəpik artırılması və iş gününün isə 30 dəqiqə qisaldılması oldu [741, s.5]. Bu 1912-ci il may müqaviləsilə təsdiq edilmiş iş gününün həcmindən (11,5 saat) yarım saat az idi.

Nuxa fəhlələrinin etiraz hərəkəti 1915-ci ilin yayında yenidən canlandı. İyunun 9-da Ter-Kevorkov qardaşları fabrikinin 155 fəhlesi üsyan etdi. İyunun 10 və 11-də digər fabriklərdə də istehsal dayandırıldı. Fəhlələrin əsas tələbləri yenə də əvvəllər olduğu kimi əməkhaqqının artırılması, iş gününün qisaldılması və sairədən ibarət idi. Artıq iyunun 13-də Nuxada bir müəssisə belə işləmirdi və təxminən beş min nəfərə qədər fəhlə işə çıxmamışdı [741, s.40]. İyunun 17-də qubernator Q.S.Kovalev Nuxa qəza rəisi polkovnik A.İ.Klimentova teleqramında fəhlələrin narazılığını yerindəcə tədqiq edib təcili tədbirlər görməsini qəti tələb edirdi. İyunun 18 və 19-da qəza rəisinin iştirakı ilə sahibkarlarla fəhlə müvəkilləri yenidən danışığa başladılar. Tələblərin yerinə yetirilməsinə razılıq verildi. Lakin səhəri gün sahibkarlar yenə də vədlərindən boyun qaçırtdılar. Belə olan halda hiddətlənmiş fəhlələr gözlənilmədən küçələrə axışmağa və kütlə şəklində səhər meydanına doğru irəliləməyə

başladılar. Polislə ciddi toqquşan kütlənin qarşısını almaq mümkün deyildi [741, s.40].

Vəziyyətin nəzarətdən çıxmasından qorxan qəza rəisi fabrik sahiblərini iyunun 20-də axşam yenidən əməkhaqqının həcmi məsələsinə müzakirə etmək üçün danışıqlara başlamağa məcbur etdi. Müzakirələr iyunun 21 və 22-də davam etdirildi. İyunun 22-də səhər sahibkarların bir çoxunda bəhs olunan məsələ ilə bağlı tərəddüdü görürək daha da hiddətlənən fəhlələr bir neçə fabrikin qapılarını, pəncərələrini və hətta taxtapuş kərpiclərini sındırdılar. Polis yenidən işə cəlb edildi. Gərgin mübarizə şəraitində sahibkarlar fəhlələrin tələblərini qəbul etməyə məcbur oldular. İyunun 22-də axşam əməkhaqqının miqdarı qəti müəyyən olundu. Yay aylarında dörd, altı və səkkizgözlü dəzgahlarda işləyən fəhlələrə gündə 80, 85 və 95 qəpik əməkhaqqı verilməsi qərara alındı [741, s.41]. Bununla da, Nuxa ipək sənayesi fəhlələrinin iki həftədən artıq davam edən iyun üsyanı fəhlələrin qələbəsi ilə başa çatdı. Şəhərin əksər ipək sənayesi fəhlələrinin qatıldığı bu üsyan dövrün ən iri siyasi hadisəsi oldu.

Lakin Nuxa ipək sənayesi fəhlələrinin çıxışları bununla bitmədi. Fəhlələrin üsyanı sonrakı illərdə də davam etmişdir. 1916-cı ilin yanvarında başlanmış fəhlə üsyanı buna misal ola bilər [363, 146].

Bəlliklə, XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanın bütün qəzalarında, o cümlədən Cənubi Qafqazın ipəkçilik sənayesi mərkəzi hesab olunan Nuxada da genişlənən fəhlələrin iqtisadi və siyasi şüurları altında keçirilən üsyanları sahibkarların onların müəssisələrində çalışan fəhlələrinə adi yaşayış şəraiti yaratmağa imkan verməyən çarizmin müstəmləkə rejiminə qarşı yönəlmişdi. Şimali Azərbaycanda fəhlələrin iqtisadi təminatının həddindən artıq aşağı səviyyədə olması çarizmin böyük həvəslə yeritmiş olduğu müstəmləkə siyasətinin nəticəsi idi ki, bundan yalnız və yalnız müstəqil olmaqla qurtulmaq mümkün olardı.

4.7. XIX–XX əsrin əvvəllərində sosial - iqtisadi həyat

4.7.1. Kənd təsərrüfatı və sənətkarlıq

Şəki xanlığı əhalisinin əsas kütləsi *kənd təsərrüfatı* ilə məşğul olurdu. Burada əkinçilik, maldarlıq, bağçılıq, baramaçılıq və s. inkişaf etmişdi. Hətta şəhərin özündə də meyvə bağları və üzümlüklərlə zəngin olan geniş sahələr var idi. Xanlığın həm dağlıq, həm də aran ərazilərində kənd təsərrüfatı istehsalında taxıl istehsalı üstün yer tuturdu. Şəkiddə və Qəbələdə əsas etibarilə əkinçilik və arıçılıqla məşğul olurdular. Şəki xanlığının 13 kəndində barama hazırlamaq üçün 202 tut bağı var idi. Xanlıqlar dövründə kənd təsərrüfatının texniki təchizatı aşağı səviyyədə idi. Əsas əkinçilik alətləri xış və 8-10 heyvanın hərəkətə gətirə biləcəyi kotan idi. Suvarma işi də təkmilləşdirilmiş səviyyədə aparılmırdı [199, 56].

Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı dövründə Şirvan, Quba, Qarabağ, Lənkəran əyalətləri və Car-Balakən dairəsi ilə yanaşı olaraq, Şəki əyaləti də *çəltikçiliyin* geniş yayıldığı bölgə olmuşdur. Çəltik məhsulundan tutulan malcəhət vergisi bir qayda olaraq toplanılan məhsulun 1/5 hissəsini təşkil edirdi. 1819-cu ildə Şəki əyalətində 16 min pud çəltik yığılmışdı [706, 65-66].

Şimali Azərbaycanın çar Rusiyasına birləşdirilməsindən sonra çəltik əkini ən çox Lənkəran və Şəki əyalətləri üçün səciyyəvi idi [187, 16].

Düyü düzənlik və sulu ərazidə yetişən məhsul olduğuna görə onu Şimali Azərbaycanın əsas etibarilə düzənlik rayonlarında, qismən də dağətəyi rayonlarında (Şəki əyalətinin Qəbələ mahalında və digər yerlərdə) becərirdilər [706, 65].

1845-ci ildə Şimali Azərbaycanın Nuxa qəzası ilə birlikdə Quba, Şamaxı, Lənkəran, Qarabağ, Naxçıvan qəzaları, habelə Car-Balakən və Yelizavetpol dairələrində, Qazax-Şəmşəddil torpaqlarında ümumilikdə 17617 min puda qədər taxıl yığılmışdı [133, IV, 60-61]. XIX əsrin 80-ci illərində digər *taxılçılıq* təsərrüfatı rayonlarında olduğu kimi, Ərəş və Nuxa qəzalarının taxılçılıq təsərrüfatında da muzdlu əmək tətbiq olunmuşdu. Biçincilər Nuxadan gəlmiş yoxsul şəhər əhalisindən və Nuxa qəzasının əkin sahəsi çox cützi olan şimal-qərb hissəsindən gəlmiş kəndlilərdən ibarət idilər. Onlar taxılı pulla və ya məhsulun bir hissəsini almaqla toplayırdılar [200, 172-173]. 1902-ci ildə Nuxa qəzasında 6805440 pud taxıl istehsal edilmişdir [200, 32]. Sonrakı illərdə də qəzalar üzrə taxıl istehsalının həcmi bu nisbətə olmuşdur [bax: 134, V, 45].

Şimali Azərbaycanın bəzi bölgələri ilə yanaşı olaraq, Şəki əyalətində də dövlət *pambıqçılıq* təsərrüfatı mövcud idi. 1828-ci ildə dövlət tərəfindən bu əyalətdə 286 pud pambıq toxumu əkilərsə də, yığılan pambıq məhsulunun miqdarı əlverişsiz hava şəraiti üzündən cützi olmuşdur [706, 99]. XIX əsrin 60-70-ci illərində Rusiya imperiyası ərazisində pambıqçılıq olduqca zəif inkişaf etmişdi. 60-cı illərin əvvəlində Nuxa qəzasının, Mingəçevir vadisinin, Ərəş sahəsinin (Kür vadisinin bir hissəsinin) suvarma üçün ayrılmış sahələrində pambığın yetişdirilməsinə çox nadir hallarda təsəddüf olunurdu. Hər bir kəndə məxsus olan 100 evdə yalnız 2-3 ev sahibi tapılırdı ki, bir neçə kvadrat sajen torpaq sahəsini pambıq kolunun yetişdirilməsi üçün ayırsın [706, 205-206].

XIX əsrin 40-cı illərində Şimali Azərbaycanda tütünçülüyün inkişafı üzrə Şirvan qəzası daha yaxşı göstəriciyə malik idi. 1845-ci ildə Şəki qəzasında 1 pud tütün toxumunun əkilməsi hesabına 315 pud tütün məhsulu əldə olunmuşdur ki, bunun da 230 pudu məişət ehtiyacları üçün, 5 pudu əkin üçün istifadə olunmuş, qalan 80 pudu isə satılmışdır. Quba, Qarabağ və Şəki qəzalarında istehsal olunan tütünün xeyli hissəsi satışa çıxarılırdı [706, 105]. XIX əsrin 70-ci illərinin sonunda tütün istehsalı başlıca olaraq Quba qəzası və Zaqatala dairəsində inkişaf etmişdi. Nuxa qəzası tütün istehsalına görə 3-cü göstəriciyə malik idi. Tütünçülükə başlıca olaraq öz kiçik torpaq sahələrinə malik olan kəndlilər məşğul olurdular. Mülkədarlara məxsus olan böyük tütün plantasiyalarına isə əsas etibarilə yalnız 2 qəzadə – Nuxa və Quba qəzalarında rast gəlmək olardı [706, 215-216].

XIX əsrin 80-90-cı illərində isə Nuxa və Quba qəzalarında, Zaqatala dairəsində *tütünçülük* güclü inkişaf etmişdi. Nuxa qəza-

sında, Zaqatala dairəsində və Şimali Azərbaycanın qərbində yerləşən digər rayonlarda yığılan tütün həm yerində istifadə olunur, həm də Yelizavetpol şəhərinin tütün fabriklərinə və Şimali Azərbaycanın digər şəhərlərinə göndərilirdi. Şimali Azərbaycan tütününün yalnız azacıq bir hissəsi Gürcüstana, Rusiyaya və sərhəddən kənar ölkələrə aparılırdı. Nuxa tütününü (maxorka) əsas etibarilə yerində istifadə olunur, az bir hissəsi isə Tiflisə aparılırdı. Beləliklə, Nuxa tütünündən yalnız Nuxanın özündə, Yelizavetpolda və Tiflisdə istifadə olunurdu [706, 217-219].

Nuxa qəzası rəisinin 25 yanvar 1847-ci il tarixli raportundan məlum olur ki, həmin qəzanın Virgin, Mərilənd, Kəntuk və Alban kəndlərində əkilən tütün toxumlarından alınan tütünün keyfiyyəti olduqca yaxşı olsa da (sadə tütünü nisbətən iki dəfə hündür və yarpaqları iri), sonradan baş verən əlverişsiz hava şəraiti onun məhsuldarlığını xeyli aşağı saldı [706, 107].

XIX əsrin sonlarında Nuxa qəzası və Zaqatala dairəsi istisna olmaqla, Şimali Azərbaycanın digər bölgələrində tütünçülük təsərrüfat xarakteri daşıyırdı. Nuxa qəzası və Zaqatala dairəsi isə sənaye tütünçülüüyü rayonları idi. Nuxa qəzasında da tütünün əsas sadə növü olan tənəkənin yetişdirilməsi ilə yanaşı olaraq, yüksək keyfiyyətli tütün də istehsal edilirdi. Nuxa qəzasının Eloğlu və Alekseyevka kəndlərində Kubandan köçüb gəlmiş rus kəndliləri XX əsrin əvvəllərində 4 təcrübə tütünçülük plantasiyası təşkil etmişdilər [bax: 200, 61]. Tütünçülükdə xüsusi kapitalist təsərrüfatından başqa icarə təsərrüfatları da mövcud idi. İcarə sistemi əsas tütünçülük rayonları olan Nuxa qəzasında və Zaqatala dairəsində yayılmışdı. Nuxa qəzasının Vartaşen kəndinin hələ xeyli müddət əvvəl tütünçülük məşğul olan sakinləri bu məqsədlə mülkədarlardan və kəndlilərdən torpaq icarəyə götürürdülər. Lakin torpağın bu qayda ilə becərilməsi və tütünün bu qayda ilə yetişdirilməsi üsulu rəsmi sənədlərdə "icarə" adlandırılmasına baxmayaraq, spesifik xarakter daşıyır və icarədən fərqlənirdi. Çünki "icarədar" kəndli əslində icarədar deyildi. Onlar öz ailə üzvləri ilə birlikdə iri torpaq sahibinə, iri tütün plantasiyası sahibinə işləyir və gördükləri işin müqabilində məhsulun yarısını, həmçinin ərzaq və pul alırdılar. Deməli,

onlar əslində muzdlu fəhlə idilər. Belə kəndlilər sayca çox az olduğundan mütəxəssis-tütünçü hesab edilirdilər və onlara tələbat çox idi [200, 190-191].

XIX əsrin sonları – XX əsrin əvvəllərində Yelizavetpol quberniyasında istehsal edilən tütün məhsulunun çox hissəsini Nuxa qəzası verirdi [200, 165]. 1894-cü ildə Nuxa qəzasında 89,5 desyatın sahədə tütün əkilmiş və 1128 pud məhsul götürülmüşdür [192, 88]. 1897-ci ildə quberniyada istehsal edilən 15515 pud məhsuldan 13692 pudu, yəni 85 %-dən çoxu Nuxa qəzasında yetişdirilmişdi. 1911-ci ildə isə 15082 puddan Nuxa qəzasının payına 11780 pud düşürdü [200, 165].

XIX əsrin 40-cı illərində Şəki əyalətində *bağçılıqla*, əsasən, şimal düzənliklərində, xüsusilə onun şərq hissəsində və Şəki şəhərində məşğul olurdular. Əyalətdə yetişdirilən meyvələr olduqca keyfiyyətli olsa da, yalnız daxili tələbatın ödənilməsi üçün istifadə olunurdu. Şərabçılığın inkişafı da çox zəif idi. Yalnız Cəfərabad dövlət bağında kifayət qədər çoxlu şərab əldə olunurdu. 40-cı illərin ortalarında Şəki qəzasında hər il 21051 rubl gümüş pul dəyərində 13789 vedrə şərab hasil olunur, 8409 rubl dəyərində 2809 vedrə arağ çəkilirdi [706, 119].

Şəki qəzasının hər bir evində tut ağaclarından ibarət olan bağ var idi ki, onun da bir hissəsində əla növlü armud, alma, nar, ərik və digər meyvə məhsulları yetişdirilirdi. Bağçılıqdan 4 min rubl gümüş pul dəyərində məhsul əldə olunurdu. Şəki qəzasında *bostançılıq* sahəsi olduqca ağır vəziyyətdə idi. Bostançılıqla, demək olar ki, heç kim məşğul olmurdu və kartof, şalgam və digər bu kimi tərəvəz məhsulları ilə əlverişli torpaq şəraitində əsla heç kim tanış deyildi. Şəki qəzasının sakinləri bostançılıqdan 1000 rubl gümüş pul dəyərində məhsul əldə edirdilər. Bundan başqa yemiş və qarız məhsullarından 4 min rubl dəyərindən aşağı olmayaq məhsul əldə olunurdu [706, 119-120].

XIX əsrin 40-cı illərinin sonunda Nuxa qəzasında 2221 meyvə bağları və 2556 üzüm bağları var idi. Meyvə bağlarının sayına görə Şəki qəzası Bakı, Lənkəran və Şuşa qəzalarından öndə gedir, Quba və Şamaxı qəzalarından isə geri qalırdı. Üzüm bağlarının sa-

yına gəldikdə, Şəki qəzası yalnız Şuşa qəzasından geridə idi [706, 122]. 1845-ci ildə 17 min nəfərlik Nuxa əhalisinin 2 minə qədəri əkinçilik, bağçılıq və üzümçülüklə məşğul olurdu [198, 224].

XIX əsrin 80-ci illərinin ortalarında Nuxa qəzasındakı kəndlərin 94 %-i (94-ü) bağlara malik idi ki, onların da sahəsi 11141,79 desyatin ölçünü əhatə edir və nadel torpaqları sahəsinin 7,99 %-ni təşkil edirdi. Kəndlərinin sayına görə bağçılıqla məşğul olan ən mühüm qəzalar Quba, Nuxa, Ərəş, Şamaxı və Göyçay qəzaları idi [706, 230-231].

XIX əsrin 80-ci illərinin ikinci yarısında Nuxa qəzasının 20 kəndində 154 nəfər araqçəkən işi ilə məşğul olurdu. Bu göstəriciyə görə Nuxa qəzası Cəbrayıl, Göyçay, Quba, Ərəş, Bakı və Lənkəran qəzalarından irəlində idi [706, 266].

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Nuxa və Ərəş qəzaları ərazisinin əhatə edən Şəki qəzası Yelizavetpol quberniyasında ikinci geniş bağçılıq qəzası hesab edilirdi. Nuxa qəzasının, demək olar ki, bütün yaşayış məntəqələrində bağçılıqla məşğul olurdular. Ərəş qəzası isə başdan-başa bağçılıq zolağına daxil idi [200, 72]. Nuxa qəzasının bəzi meyvələri böyüklüyünə, dadına və ətrinə görə bütün Cənubi Qafqazda məşhur olmuşdu. Məsələn, Vəndam armudu, Qum, Qutqaşen və Nic qozu geniş ticarət məmulatı idi [200, 83]. XIX əsrin 90-cı illərinin ortalarında Nic kəndində fındıq bağlarının sahəsi 9 desyatınə çatırdı. Vəndam kəndi isə öz alması ilə məşhur idi [192, 88].

XIX əsrdə də Şəki bölgəsinin iqtisadi həyatında *ipəkçilik* mühüm yer tuturdu. Hələ 1828-ci ildə Şəki əyalətində olan tut bağlarının sahəsinin daha da genişləndirilməsi məqsədilə boş olan torpaqlarda toxmacarların salınmasına xüsusi diqqət yetirən Şəki komendantı mayor Venicri general-adyutant Sipyaqinə göndərdiyi rapordə bildirirdi ki, rəncbərlərə bağçılıqla məşğul olmağı qadağan etmək lazımdır ki, onlar bütün qüvvələrini ipəkçiliyin inkişafına sərf edə bilsin [445, 646].

Ümumiyyətlə, ipəkçilik əsas etibarilə Şəki, Şirvan və qismən də Qarabağ və Quba əyalətlərində geniş yayılmış, Yelizavetpol və Zaqatala dairələrində və digər bölgələrdə isə çox zəif inkişaf

etmişdi. 1813-cü ildə Gülüstən sülh müqaviləsinin imzalanmasından sonra dövlətin maliyyə maraqları və çar Rusiyasının ipək sənayesində Cənubi Qafqazın xam ipəyinə olan tələbatın yaranması ipəkçiliyin güclü sıçrayışlarla inkişafına səbəb olmuşdur [706, 129]. Hələ 1810-cu ilə aid olan məlumatlara görə, Gürcüstana külli miqdarda xam ipəyi ixrac edən bölgələr arasında Qarabağ, Şirvan, Gəncə ilə yanaşı olaraq, Şəkinin də adı çəkilir [706, 130-131]. 1822-ci ildə Şəkidən 1793 pud, 1823-cü ildə 2361 pud, 1824-cü ildə 3783 pud, 1825-ci ildə 6030 pud, 1826-cı ildə 2920 pud, 1827-ci ildə 8053 pud, 1828-ci ildə isə 5676 pud ipək ixrac olunmuşdur. Göründüyü kimi, 1822-ci ildən 1828-ci ilə qədər Şəki xanlığında ipək məhsulunun ixracında fasiləsiz artım müşahidə olunmuşdur. 1826-cı ildə ixracın azalmasının səbəbi isə II Rusiya-Qacarlar İrəni müharibəsinin başlanması ilə izah olunur [706, 131].

XIX əsrin 30-50-ci illərində çar Rusiyası ipəkçilik sənayesinin xam ipəyə olan tələbatının artması ilə bağlı olaraq Şimali Azərbaycan bölgələrində ipəkçilik təsərrüfatı inkişaf etməkdə davam edirdi. Hələ 30-cu illərin əvvəllərində əsas ipəkçilik mərkəzi olan Şəki əyalətində toxmacarların sayı artmışdı. Əgər 1830-cu ildə əyalətdə 90 min toxmacar var idisə, 1835-ci ildə onların sayı 17600-ə qədər artmış və bu göstəriciyə görə yalnız Ağdaş qəzasından geri qalmışdı. 30-cu illərin ortalarında Şəki əyalətində Məlik-Arx kanalının çəkilməsi Məlik-Arx talasının suvarılmasına və onun dövlət kəndliləri ilə, o cümlədən köçərilərlə məskənləşdirilməsinə imkan yaratdı. Bu talada 10 min toxmacar yetişdirilmiş və 1,5 pud miqdarında tut toxumu əkilmişdi [706, 132].

1836-cı ildə Sankt-Peterburqda “Cənubi Qafqazda ipəkçiliyi və ticarət sənayesini yayan cəmiyyət” təşkil olunmuşdu. Cəmiyyətin fəaliyyət mərkəzi Nuxa şəhəri idi və İtaliyadan bura 12 fəhlə ailəsi köçürülmüşdü. Qısa müddət ərzində cəmiyyət öz təsərrüfatını genişləndirmişdi. Cəmiyyətin sərəncamına verilən rəncbərlərin amansız surətdə istismar olunması nəticəsində ipək istehsalı təxminən 3 dəfə artmışdı. Belə ki, 1836-cı ildə dövlət Şəki əyalətinin tut bağlarından 40 pud ipək əldə etmişdi. 1854-cü ildə isə bu rəqəm 140 pud ipəyə bərabər idi [bax: 706, 132-133].

XIX əsrin 40-cı illərinin sonu və 50-ci illərini əvvəlində Nuxa qəzasında istehsal olunan xam ipəyin miqdarı 11 min pudadan 12 min puda qədər olmuşdur. Şimali Azərbaycanda istehsal olunan xam ipəyin demək olar ki, 40 %-i Nuxa qəzasının payına düşürdü. Təkcə Nuxa qəzası Qafqazda istehsal olunan bütün ipəyin yarısına qədərini verirdi. I növ Şəki ipəyinin bir pudunun qiyməti 100-150 rubl gümüş pula, aşağı növ ipək məhsullarının bir pudunun qiyməti isə 60-65 rubl gümüş pula bərabər idi [706, 135].

XIX əsrin 70-ci illərinin əvvəlində Şimali Azərbaycanın ipəkçilik təsərrüfatı tədricən dirçəlməyə başlayırdı. Artıq 1870-ci ildə Nuxa və Şuşa qəzalarının da daxil olduğu Yelizavetpol quberniyasında 14500 pud ipək baraması yığılmışdı. 1871-ci ildə bu rəqəm 63676 puda, 1872-ci ildə 135800 puda, 1873-cü ildə 158310 puda, 1874-cü ildə 159604 puda, 1875-ci ildə isə 142718 puda bərabər olmuşdur. Beləliklə, 6 il ərzində yığılan xam baramanın miqdarı, demək olar ki, 10 dəfə artmışdı. XIX əsrin 80-ci illərinin ortalarında Nuxa qəzasının 121 kəndində ipəkçiliklə məşğul olunurdu. Nuxa qəzası bu göstəriciyə görə yalnız Ərəş qəzasından geri qalırdı [706, 242-243]. Nuxa şəhərində bir sıra rus şirkətlərinin və xarici ölkələrin şirkətlərinin baramanı satın alıb göndərməklə məşğul olan idarələri var idi. 1873-cü ildə təkcə xarici şirkətlərin idarələri il ərzində 126 min puda qədər barama almışdılar [198, 144].

Qafqazda ilk ipəkçilik stansiyası 1887-ci ildə Tiflis şəhərində açılmış, iki ildən sonra isə bu stansiyanın Nuxa və Şuşa qəzalarında, Vartaşen və Ləmbəran kəndlərində də şöbələri açılmışdı [706, 247]. Bu şöbələr kəndlərlər arasında qurdu bəsləmə qaydalarını geniş surətdə yayırırdılar [363, 18]. 1889-cu ildə Nuxa qəzasının Göynük, Qoxmuq, Padar, Xaçmaz, Qutqaşen, Vəndam və Vartaşen kəndlərində ipəkçilik işini öyrənən xüsusi məktəblər də açılmışdı [706, 248-249]. Bu məktəblərdə müsbət nəticələr verirdi. Bəzi qəzalarda qurdu bəsləmək üçün adi qarğı daxmalar əvəzinə daimi keyfiyyətli kumxanalar düzəldilirdi. Bu baxımdan Nuxa və qismən də Ağdam digər yerlərdən fərqlənirdi [363, 18].

XIX əsrin 90-cı illərinin ortalarında barama becərilməsi işinə

görə Nuxa qəzası Cənubi Qafqazda birinci yerdə idi. 1893-cü ildə qəzada 81740 pud, 1894-cü ildə isə 89900 pud barama istehsal olunmuşdu [192, 88].

XIX əsrin sonlarında Şimali Azərbaycanda ipəkçiliyin inkişafı üçün əsas şərtlərdən biri *tut ağacı plantasiyalarının* genişlənməsi idi. Tut ağacı plantasiyaları əsas etibarilə ipəkçilik rayonları olan Nuxa və Ərəş qəzalarında geniş sahəni əhatə edirdi. Lakin tut ağaclarının çox hissəsi meyvə ağacları ilə eyni bağlarda becərilirdi, tut plantasiyalarının sahəsini dəqiq təyin etmək mümkün deyildi. Ancaq tut ağacları becərilən tut plantasiyalarına ən çox Nuxa, Ərəş və Qaryagin qəzalarında rast gəlinirdi. Digər ipəkçilik rayonlarından fərqli olaraq Nuxa qəzasında ipək qurdlarını bəsləmək üçün bəzi qurdların məhvini səbəb olan müvəqqəti binalardan deyil, daimi binalardan istifadə edilirdi. Bu növ kumxanaların da çatışmayan cəhətləri olsa da, onlar həm iqtisadi, həm də səhiyyə baxımından əlverişli sayılırdı. 1910-cu ildə Yelizavetpol quberniyası üzrə 165 min qutu barama qurdu toxumu alınmışdı ki, bunun da 30-u Nuxa qəzasının payına düşürdü. Bu göstəriciyə görə Nuxa qəzası Ərəş qəzasından geridə qalıb, Şuşa və Qaryagin qəzası ilə eyni göstəriciyə malik olsa da, Cavanşir, Yelizavetpol, Qazax və Zəngəzur qəzalarından irəlində idi [200, 99-101, 103].

XIX əsrin sonları – XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycan qəzaları arasında barama məhsulu üzrə birinci yeri Nuxa qəzası tutsa da, 1910-cu ildən sonra birinciliyi başqa qəzalara vermişdi. 1901-ci ildə Nuxa qəzasında 68 min pud, 1902-ci ildə 72 min pud, 1907-ci ildə isə 60 min pud barama istehsal edilmişdi. Nuxadan sonrakı yerləri ildə orta hesabla 20-25 min pud barama istehsal edən Cəbrayıl və Göyçay qəzaları tuturdu [200, 106].

XX əsrin əvvəllərində ipəkçiliyin yayıldığı kəndlərin və baramaçıqla məşğul olan təsərrüfatların sayı daha da artmışdı. Təkcə Nuxa qəzasında 18 min kəndli ailəsinin xüsusi çəkilişləri var idi. Bu qəzada bütün kəndli ailələri digər təsərrüfat sahələri ilə yanaşı olaraq, barama becərməklə də məşğul olurdular [363, 15-16].

1860-cı ilə aid olan məlumatlara görə, Şimali Azərbaycanda 6 qəzasında – Bakı, Quba, Şamaxı, Lənkəran, Şuşa və Nuxa qəzala-

rındakı kəndlilərin ümumi sayı 637304 nəfərə bərabər idi ki, onların da yalnız 142599 nəfəri (22,2%) sahibkar torpaqlarında yaşayırdılar [706, 154].

1870-ci il 14 may islahatından sonrakı onilliklərdə Şimali Azərbaycanın torpaq fondu amili aqrar münasibətlər və aqrar hərəkatda son dərəcə mühüm rol oynamışdır. Nuxa qəzasında bütün torpaq sahəsi 397980 desyatınə bərabər idi ki, bunun da 291883 desyatını yararlı sahə idi. 1870-ci il 14 may islahatına görə, bütün torpaq bəylərin, mülklərin, ağaların və varlı kəndlilərin mülkiyyəti hesab edilirdi. İslahat sahibkar kəndlilərinin yerli torpaq sahiblərdən şəxsi asılılığını ləğv etsə də, iqtisadi asılılığı aradan qaldırmamışdı. İslahat sahibkar kəndlilərinə aid olub, kəndlilərin əksəriyyətini təşkil edən dövlət kəndlilərinə şamil edilməmişdir. XIX əsrin 70-ci illərində, yeni islahatın həyata keçirilməsinin ilk illərində bu tədbir Nuxa qəzasında 99 mülkə və 111 sahibkara nüfuz etmişdi. Yelizavetpol qəzasında bu rəqəmin 119 mülkə və 124 sahibkara, Şuşa qəzasında 116 mülkə və 142 sahibkara, Zəngəzur qəzasında 101 mülkə və 127 sahibkara bərabər olduğunu nəzərə alsaq, o zaman məlum olur ki, bu tədbir digər qəzalara nisbətən Nuxa qəzasına bir qədər az nüfuz etmişdir [270, 50,52].

XIX əsrin sonunda Şimali Azərbaycan kəndliləri kənd təsərrüfatı texnikasının geridə qalmasından, bəzən belə texnikanın yoxluğundan əziyyət çəkirdilər. Mövcud şəraitin ağırlığı, vergilərin çoxluğu və digər səbəblər kəndliləri öz torpaqlarını satmağa və qazanc dalınca şəhərə işləməyə getməyə məcbur edirdi. Çar hökumətinin kəndlilərin öz pay torpaqlarını icarəyə vermək hüququndan məhrum etməsinə baxmayaraq, bu qadağaya əməl olunmurdu və torpağın icarəyə verilməsi halı geniş yayılmışdı. Məsələn, Nuxa qəzasında dövlət kəndlilərinin ya icma daxilində, ya da ondan kənarında torpağı icarəyə verməsi halları geniş yayılmışdı. 1885-ci ildə Nuxa qəzasının Aşağı Göynük kəndində 30, Daşağılda 15, Ağpələkənddə 45, Baş Göynükdə 142, Sincanda 13 kəndli təsərrüfatı əkin üçün yararlı, suvarılan pay torpaqları xüsusi şəxslərə icarəyə vermişdi [270, 57-58].

XIX əsrin sonunda icarəyə verilmiş torpaqların sahibkarlar tərəfindən zəbt olunması hallarına tez-tez rast gəlinirdi. Məsələn,

Nuxa sakini Həmid Həmidov Zaqatala dairəsinin Dayıkənd kəndinin əhalisindən torpağı 12 il müddətinə icarəyə götürməklə kifayətlənmiş, həm də qanunsuz olaraq onu öz əlində saxlamağa çalışmışdı [270, 58].

XIX əsrin son rübündə kəndlilərin torpaqla təmin olunmalarının pisləşməsinin səbəblərindən biri də bu idi ki, kəndlilər pula olan ehtiyacları üzündən həmişə öz torpaqlarını icarəyə verirdilər. Məsələn, Nuxa qəzasının Aşağı Göynük kəndində 30 evin kəndliləri, Daşağılda kəndində 16 evin kəndliləri, Əhpələkənd kəndində 45 nəfər, Baş Göynük kəndində 132 evin kəndliləri, Sincan kəndində 13 evin kəndliləri və s. kəndlilərin kəndliləri öz torpaqlarını həmkəndlilərinə icarəyə vermişdilər [706, 334]. Torpaqların icarəyə verilməsi həm də kəndli torpaqlarının ələ keçirilməsi üsullarından biri sayılırdı. İcarə müddəti qurtardıqdan sonra icarədarlar hər vasitə ilə torpaqları öz əllərində saxlamağa çalışırdılar ki, bu da həmin torpaqların sonradan onlar tərəfindən mənimsənilməsinə səbəb olurdu [706, 335].

XX əsrin əvvəllərində Nuxa qəzasında 128 kənd var idi ki, bunun da 28-i mülkədar və bəylərin torpaq sahiblərinin qeydə alındığı kəndlər idi. Nuxa qəzasında sahibkar torpaqları orta quberniya göstəricisinə nisbətə 22,65% təşkil edirdi ki, bu da sahibkar torpaqlarının azlığı ilə bağlı idi. Belə ki, qəzada 29 sahibkar kəndində cəmi 6600 desyatın xüsusi torpaqlar qeydə alınmışdı [140, 112-113].

Hələ XIX əsrin ortalarında Şəki qəzasında Qarabaldır bəyi Hacı Əbdürrəhmana və Qəbələ sahəsi bəylərinə məxsus olan iri at sürüləri var idi [706, 81]. 1891-ci ildə Nuxa şəhəri istisna olunmaqla Nuxa qəzasında 5676 at, 938 eşşək və qatır, 23500 baş inək, 7650 baş camış, 47850 qoyun, 3250 keçi və 660 donuz var idi [192, 88]. XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Nuxa qəzasında İlisuyski və başqaları tərəfindən təşkil olunan at bazarları fəaliyyət göstərirdi. Onlar Tiflisdə yerləşən dövlət at zavodundan cins atlar gətirərək gözəl cins atlar yetişdirirdilər [200, 61]. Ümumiyyətlə, bu dövrdə Şimali Azərbaycanın müəyyən təsərrüfat sahələri üzrə ixtisaslaşma baş verirdi ki, bu baxımdan da Nuxa qəzası taxılçılıq və ipəkçilik sahəsində ixtisaslaşmışdı [200, 194].

XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Nuxanın əsas *suvarma mənbəyini* Kür, Araz çayları və onların çoxlu çay qolları təşkil edirdi. Şimali Azərbaycanda təbii suvarma mənbəyi kimi çeşmələrin də əhəmiyyəti böyük idi. Xırda çeşmələrlə yanaşı olaraq, az da olsa elə iri çeşmələr var idi ki, onların da hər birinin suyu ilə bir neçə kəndin torpağı suvarılırdı. Məsələn, Nuxa qəzasında "Qırx-bulaq" çeşməsinin suyundan 6 kənd istifadə edirdi [356, 13-16]. Nuxa qəzasının Daşüz adlı yüksəkliyindəki qara su suvarma üçün ən yararlı sülardan idi [356, 16].

Bəhs olunan dövrdə çay sahili hündür olan yerlərdə suqaldıran çarxlardan da istifadə olunurdu. Bu dövrdə su çarxlarına Nuxa qəzasının çay sahili hündür olan yerlərində təsadüf edilirdi. Həmin qəzanın Pirəzi, Qaraoğlan, Avat, Mövdut və Mextur kənd cəmiyyətlərinin arxları su ilə suqaldıran çarxlar vasitəsilə doldurulurdu. Bu kənd cəmiyyətləri suqaldıran çarxlardan ilk dəfə 1849-cu ildən etibarən istifadə etməyə başlamışdılar [356, 24].

XIX əsrin 70-80-ci illərində Nuxa qəzasında hər iki cinsdən olan kəndlilərin ümumi sayı 87755 nəfərə, hər iki cinsdən olan dövlət kəndlilərinin sayı 78152 nəfərə, kəndlilərin ümumi sayına görə dövlət kəndlilərinin faizi 89,06%-ə, dövlət kəndində torpağın ümumi sahəsi 139419 desyatına, suvarılan torpağın sahəsi 25661 desyatına, suvarılan torpaq sahəsinin qəza üzrə ümumi torpağa görə faizi 14,3%-ə, suvarılmayan torpağın sahəsi 34784 desyatına, suvarılmayan torpaq sahəsinin qəza üzrə ümumi torpağa görə faizi isə 24,9%-ə bərabər idi. Göründüyü kimi, suvarılan torpağın sahəsi ümumi torpağın olduqca az bir hissəsini təşkil edirdi. Suvarılan torpağın bu dərəcədə azlığı suvarılmayan, yaxud dəmyə torpağının hesabına deyildi. Bu azlıq ancaq suvarmaya ehtiyacı olan torpaqların çox az bir hissəsinin suvarılan torpağa çevrilməsi ilə bağlı idi [356, 56-57].

XIX əsrdə suvarma vasitələrinin çox hissəsinin torpaq sahələrinin və kənd istismarçılarının əlində toplanması yoxsulluq kəndlilərin su ilə pis təmin edilməsini şərtləndirən əsas amillərdən idi. Nuxa qəzasında Dəmiraparançayın hövzəsində bəzən çayın suyu o qədər az olurdu ki, Qutqaşen, Zəraqan, Tüntül, Aydınqışlaq və s.

dövlət kəndləri susuzluqdan olduqca əziyyət çəkirdilər. Tüntül, Zəraqan kəndlərinin vəziyyəti o dərəcədə ağır idi ki, onların əhalisi öz bağlarında su hovuzları tikib, yaz vaxtı Dəmiraparançayın suyu çox olan zaman onları su ilə dolduraraq, yay üçün su ehtiyatı yığırdılar. Nuxa qəzasında Külçay və yaxud Həmzəliçay hövzələrində də torpaqların suvarılmasına su güclə çatırdı [356, 58-59].

XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində ən çox suvarılan torpaqlar Bakı quberniyasının Göyçay, Quba, Cavad qəzalarında, Yelizavetpol quberniyasının isə Ərəş, Cavanşir, Yelizavetpol və Nuxa qəzalarında toplanmışdı. Həmin qəzalar üzrə suvarılan torpaq bütün torpağın 40%-dən 70%-nə qədərini təşkil edirdi. Təkcə Nuxa qəzasına gəldikdə, bu qəzada suvarılan torpaqların ümumi sahəsi 38767 desyatına, qəza üzrə bütün torpağın 51,1%-nə, quberniya üzrə bütün torpağın 11,4%-nə, suvarılmayan torpağın ümumi sahəsinə görə 37038 desyatına, qəza üzrə bütün torpağın 48,9%-nə, quberniya üzrə bütün torpağın 9,4%-nə, əkin torpaqlarının ümumi sahəsinə görə isə 75805 desyatına bərabər idi [356, 104-105].

Şəki xanlığı öz sənətkarları və müxtəlif *sənətkarlıq* növləri ilə məşhur idi. Sənətkarlıq, əsasən, xanlığın mərkəzi şəhəri olan Şəkiddə cəmləşmişdi. Şəkiddə ipək istehsalı və ipək emalı ilə məşğul olan sənətkarlıq geniş inkişaf etmişdi. İpək emalının texniki səviyyəsi aşağı olsa da, ipək ustaları yüksəkkeyfiyyətli ipək istehsal edirdilər. Duluculuq da çox inkişaf etmiş sənətkarlıq sahələrindən biri idi. Duluculuq məhsullarından məişətdə geniş surətdə istifadə olunurdu. Şəkiddə boyaqçılıq, misgərlik, dəmirçilik, metalışləmə, toxuculuq, təkəlduzluq, dabbaglıq, keçəçilik, qalayçılıq, xarratlıq, zərgərlik və s. sənət sahələri də var idi. Təkəlduz sənəti (paltar və ev şeyləri üstündə ipək sapla tikisi) Şimali Azərbaycanda təkcə Şəkiddə yayılmışdı ki, bu işlə də ancaq kişilər məşğul olurdular. Şəkiddə duluculuq, metalışləmə, dəmirçilik sənət sahələri də inkişaf etmişdi. Dəmirçilərin hamısı şəhərin mərkəzi hissəsində cəmləşmişdi və orağ, dəryaz, balta, xış, bıçaq və s. təsərrüfat alətləri istehsal edirdilər. Onlar həm sifarişçi, həm də bazar üçün işləyirdilər. Digər şəhərlərdə olduğu kimi, Şəkiddə də hər sənət sahəsi bir məhəllədə yerləşir və məhəllə həmin sənət sahəsinin adını daşıyırdı. Məsələn,

şalbaflar (şal toxuyanlar), sabunçular, xarratlar, zərgərlər, duluşçular, dabbaqlar, çanaqçılar, çolmaqçılar, qışlaq, bağbanlar, sərkarlar (qoyunçular) və s. məhəllələr mövcud idi. Şəhərdə sənətkar sexləri - əsnaflar fəaliyyət göstərirdi. Hər sənət sahəsinin özünün əsnafı, hər əsnafın da öz bayrağı var idi. Ticarətdə olduğu kimi, sənətkarlığın da mərkəzi bazar idi. Buna görə də sənətkar dükanlarının əksəriyyəti bazarlarda cəmləşirdi. XIX əsrin əvvəllərində Şəkiddə 147 başmaqçı, 33 keçəçi, 178 dabbaq, 39 boyaqçı, 36 daşyonan, 56 dəmirçi, 22 qalayçı, 29 dəyirmançı, 154 dərzi, 42 xarrat, 235 papaqçı, 82 baltaçı, 20 nalbənd, 41 zərgər və digər sənətkarlar var idi [199, 60, 63, 73-74].

Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğal olunmasından sonra Şəki şəhəri və Şəki əyalətində *ipəksarıma* sahəsi xüsusilə inkişaf etmişdi. Cənubi Qafqazın ipəksarıma sənayesi tarixində ilk dəfə olaraq Şəki əyalətinin Xanabad kəndində ipəksarıma fabriki fəaliyyət göstərirdi ki, bu da ipəkaçan usta sənətkarlar dəstəsinin yetişməsinə səbəb olmuş, yerli əhali qısa müddət ərzində yaxşı öyirməyi öyrənmişdi. 1843-cü ildə Şəki məhəllində "Təcrübə ipəkçilik məktəbi" adlanan məktəb açılmışdı ki, bu məktəbdə də 200-dən artıq şagird ipəkaçma sənətini öyrənirdi [198, 222]. 1850-ci ildə təkcə Nuxa şəhərində 3 mindən çox sənətkar yaşayırdı [133, IV, 93].

XIX əsrin 30-cu illərinin əvvəlinə nisbətən 40-cı illərdə Şimali Azərbaycanda dabbaqxanaların sayı iki dəfədən çox artmışdı ki, bunun da yarısından çoxu – 178-i Nuxanın payına düşürdü [133, IV, 70-71]. XIX əsrin sonlarında Nuxa qəzasında dabbaq dükançılarının sayı nəinki azalmamış, hətta bir qədər artmışdı. Məsələn, 70-ci illərdə qəzədə orta hesabla 21 dabbaqxana olduğu halda, 90-cı illərdə onların sayı 70-ə qədər çatmışdı. Bu dükanların hər birində orta hesabla 4-5 nəfər dabbaq işləyirdi [133, IV, 229].

4.7.2. Sənaye

XIX əsrdə Nuxa şəhəri Şimali Azərbaycanın əsas sənaye mərkəzlərindən biri idi. Hələ 1829-cu ildə bu şəhərdə Qafqazda ilk dəfə olaraq "Çar-Abad fabriki" adlı *baramaaçan fabrik* açılmışdı.

XIX əsrin 60-cı illərinin əvvəlində Nuxa şəhərində fransalı Qarni tərəfindən baramaların açılması ilə məşğul olan fabrik açılmışdı ki, burada da artıq 2-3 ay ərzində 400-ə qədər fəhlə çalışırdı və onların əksəriyyəti qadınlardan ibarət idi [706, 160].

1861-ci ildə Nuxa şəhərində Moskva sənayeçiləri Alekseyev və Voronin qardaşları tərəfindən o zamankı dövr üçün çox iri müəssisə sayılan baramaaçan fabrik açılmışdı. 1863-1865-ci illərdə bu fabrikin buxarla işləyən dəzgahlarında 192 usta və 64 usta köməkçisi, əl dəzgahlarında 210 usta və 105 usta köməkçisi, ayaq dəzgahlarında isə 30 usta fəaliyyət göstərirdi. Bundan başqa fabrikdə 200 nəfərdən 250 nəfərə qədər qadın, baramaların çeşidləmə ayrılması işi ilə məşğul olurdu. Bu fabrik nəinki Rusiya imperiyası ərazisində, həm də bütün dünyada ən iri baramaaçma müəssisəsi idi [706, 160].

Lakin Cənubi Qafqaza xarici qrenərlər tərəfindən gətirilən ipək qurdu xəstəliyinin – *qattinanın* yayılması Şimali Azərbaycanın çiçəklənən kənd təsərrüfatı sahəsinin – ipəkçiliyin sözün həqiqi mənasında sıradan çıxmasına səbəb olmuşdu [706, 160]. Bütün bunlar ipəkçiliyin xeyli tənəzzül etməsinə gətirib çıxartmışdı. Xammalın çatışmaması səbəbindən Alekseyev və Voronin qardaşlarının müəssisəsi 1866-cı ildə öz istehsal gücünü yarımçıq azaltmış, 1867-1870-ci illərdə isə fəaliyyətini tamamilə dayandırmışdı. Nuxanın digər ipəksarıma müəssisələri də bağlanmışdı. Əgər 1861-1862-ci illərdə Nuxa şəhərində 50-56 ipəksarıma müəssisəsi fəaliyyət göstərirdisə, sonrakı illərdə burada cəmi 1-3 müəssisə işləyirdi [133, IV, 167].

Yalnız XIX əsrin 80-ci illərinin əvvəlində ipəkçiliyin təcridən bərpə olunması ilə bağlı olaraq Nuxa şəhərində yuxarıda göstərilən fabrikin qismən işə salınması ilə yanaşı olaraq, yeni baramaaçma müəssisələri də tikilməyə başlanmışdı. 1886-cı ildə Nuxada 346 dəzgaha malik olan 11 baramaaçma müəssisəsi fəaliyyət göstərirdi [706, 160-161]. 80-ci illərdə Nuxa qəzasında müəssisələrin sayı sürətlə artırdı. Xam ipəyə olan böyük tələbat istehsalın miqyasını genişləndirmişdi. Nuxa qəzasında 500-dən çox iri və kiçik müəssisə fəaliyyət göstərirdi. Fabrik tipli müəssisələrin sayı da xeyli artırdı.

mışdı. Bütün müəssisələrin ümumi istehsal məbləği 3 milyon manatdan çox idi. Nuxa qəzasında fərdi müəssisələrdən başqa şəxsi mülkiyyətin nisbətən inkişaf etmiş forması, əsas etibarilə ticarət evləri meydana gəlmişdi. Ticarət evləri və iri fabriklərin sahibkarları, əsasən, azərbaycanlılardan ibarət idilər [133, IV, 222].

Artıq 1894-cü ildə Nuxa şəhərində 956 dəzgaha malik olan 25 baramaaçma müəssisəsi fəaliyyət göstərirdi. Bütün bu müəssisələrdə dəzgahlar buxar mühərrikləri ilə hərəkətə gətirilirdi. Nuxa baramaaçma müəssisələrində çalışan fəhlələrin ümumi sayı 1000 nəfərə yaxın (993 nəfər) idi. Bununla belə, müəssisələrin 10-da orta hesabla 10-dan 25-ə qədər, 7-də 26-dan 50-yə qədər, 6-da 51-dən 100-ə qədər, hətta 1-də 195 fəhlə fəaliyyət göstərirdi. Beləliklə, Nuxa baramaaçma fabriklərinin 6-sı orta sahibkar müəssisəsi, 1-i isə iri sənaye müəssisəsi idi [706, 161].

XIX əsrin sonlarında Şimali Azərbaycanın ipək emalı sənayesində sahibkarlar istehsal adətən az miqdarda kapital qoyuluşu ilə başlayırdılar. İlk vaxtlar onlara məxsus olan müəssisələrin böyük əksəriyyətində, əsasən, ibtidai texnikadan istifadə olunurdu. Lakin istehsal texnikasının getdikcə təkmilləşməsi ilə bağlı olaraq müəssisələrin iqtisadi təbiəti dəyişir, əl texnikasından maşın texnikasına keçilirdi. Məsələn, 1893-cü ildə Əbdül Hacı Rəsul oğlu Nuxa şəhərində özünə xırda bir müəssisə tikdirib, ipək sarıma işinə başlamışdı. İlk vaxtlar müəssisədəki sarıma işləri tamamilə əl əməyinə əsaslanırdı. Həmin sahibkar 4 il müddətində kapital toplayaraq sobada qoyulmuş adi tiyan əvəzinə bir buxar qazanı almışdı. Bununla da, texniki avadanlıqda cüzi də olsa, müəyyən dəyişiklik edilmiş və müəssisədə işləyən fəhlələrin sayı nisbətən artmışdı. Məhsul istehsalı ildə orta hesabla 7375 manata çatdırılsa da, əl əməyi istehsalda yenə də texniki təməl olaraq qalırdı. 1899-cu ildə həmin müəssisənin nəzdində ipəkburan şöbə açılmışdı. 1900-cü ildə isə müəssisəyə yeni böyük buxar qazanı, 4 at gücünə bərabər olan 1 buxar maşını alınmışdı. Beləliklə, müəssisədə bir sıra əsas istehsal əməliyyatı maşın texnikası ilə yerinə yetirilməyə başlanmış və istehsalın xarakteri köklü surətdə dəyişmişdi [363, 80-81].

Ümumiyyətlə, XIX əsrin sonundan etibarən Şimali Azərbay-

canın ipək emalı sənayesində buxar mühərrikləri və digər sistemli maşınların tətbiqi sahəsində müəyyən qədər irəliləyiş nəzərə çarpırdı. Təkcə bunu qeyd etmək kifayətdir ki, 1900-cü ildə Nuxa şəhəri və şəhəratrafı kəndlərdə 39, Vartaşen kəndində isə 5 müəssisə buxar mühərrikləri ilə təchiz edilmişdi. Hər birinə orta hesabla 40-a qədər tiyan düşən həmin müəssisələrdə 1738 baramaaçan tiyan var idi. Ümumiyyətlə, 1900-cü ildə Nuxa qəzasındakı müəssisələrdə 2000-ə qədər dəzgah yerləşdirilmişdi. Bu müəssisələrdən istehsal növünə görə 30-da ipək sarımı, 8-də isə ipək burulurdu. Deməli, ipəkburan 8 müəssisə müstəqil fəaliyyət göstərirdi. 22 müəssisənin nəzdində isə ipək burmaq üçün xüsusi şöbələr də var idi. İpəkburan müəssisələrdə və burma şöbələrində 120 saphuran dəzgahdan və 9812 saphuran ipdən istifadə edilirdi [363, 63-64].

XIX əsrin sonunda Nuxa ipək emalı sənayesində xırda müəssisələrin sayca çoxluq təşkil etməsi çox qabarıq şəkildə gözə çarpırdı. Məsələn, 1899-cu ildə Nuxa-Zaqatala qurşağında 1063 min manatlıq məhsul istehsal edən və 2830 nəfər fəhləsi olan 420-dən çox müəssisə var idi. Onların 3/4 hissəsindən çoxunu yalnız xırda müəssisələr təşkil edirdi. Hər bir müəssisədə 6-8 nəfər fəhlə işləyir və 2531 manatlıq məhsul istehsal olunurdu [363, 30].

Xırda müəssisələrin sayca üstünlüyü XX əsrin əvvəllərində də qalırdı. 1899-cu ildən fərqli olaraq 1901-ci ildə Nuxa qəzasında 127 müəssisə var idi. Həmin müəssisələrdə 3505 nəfər fəhlə fəaliyyət göstərirdi və 1 milyon 192 min manatlıq məhsul istehsal edilmişdi [363, 30].

Sonrakı illərdə müəssisələrin sayı xeyli azalmışdı. Lakin buna baxmayaraq, onların istehsal etdikləri məhsulun sayında artım müşahidə olunurdu. Məsələn, 1904-cü ildə Nuxa-Zaqatala zonasında fəaliyyət göstərən 81 müəssisədən 2-si Zaqatalada, qalan 79-u isə Nuxa qəzasında yerləşirdi. Nuxa qəzasındakı ipək emalı müəssisələrinin əksəriyyətinin nəzdində saphuradan ötrü xüsusi saphurma şöbələri var idi. Lakin həmin şöbələrənlə əlavə, 1904-cü ildə ayrıca 20 saphuran müəssisə də mövcud idi. Nuxa qəzasında yerləşən müəssisələrin 66-nın illik istehsal məbləği 1860 min manata bərabər idi ki, burada da 3 min nəfərdən çox fəhlə çalışırdı. Mütqə-

visə üçün bildirək ki, Zaqataladakı müəssisələrin illik istehsal məbləği 100 min manatdan çox olmuşdur [363, 31].

XX əsrin əvvəllərində Nuxa şəhərində ipək müəssisələrinin 2/3 hissəsi azərbaycanlı sahibkarlara məxsus idi. Burada 140 nəfərdən çox fəhləsi olan ən iri fabrikin sahibi Ağa Musa Məmmədov, Mehdi Hacı Abdul oğlu, Hacı Süleyman Hüseyn oğlu, Əbdülkərim Hacı Kərim oğlu, Salam Lətif oğlu və başqaları Nuxa və Nuxa qəzalarındaki ipəksarıma və ipəkburma müəssisələrinin sahibkarları sırasında idilər [133, IV, 296].

XX əsrin əvvəllərində Nuxa şəhəri ipək istehsalı və emalına görə təkcə Şimali Azərbaycanda deyil, bütün Qafqazda əhəmiyyətli rol oynayırdı. İpək sənayesinin yüksək səviyyədə inkişafı, yararlı rabitə yollarının olması şəhərin barama və ipək ticarəti üzrə mühüm bazara çevrilməsinə səbəb olmuşdur [133, IV, 89].

1908-ci ildə Nuxa qəzasının ipək emalı sənayesi sahəsində çalışan fəhlələrin 183-nü azyaşlılar (hamısı kişi), 781-ni yeniyetmələr (hamısı kişi), 1258-ni yaşlılar (o cümlədən 50 qadın) təşkil edirdi. Deməli, kişi fəhlələrinin sayı 2222-ə, qadın fəhlələrinin sayı isə 50-ə bərabər idi. Nuxada 2272 sarıyıcı və burucunun 42,4 %-ni uşaq və yeniyetmələr təşkil etdiyi halda, qadınlar fəhlələrin yalnız 2,2 %-ni, yaşlı fəhlələr (kişilər) isə təxminən 56,3 %-ni təşkil edirdilər. Nuxa qəzasında elə müəssisələr də var idi ki, orada işləyən fəhlələrin 70 %-dən çoxunu uşaqlar və yeniyetmələr təşkil edirdilər [363, 107-108].

1909-cu ildə Nuxa qəzası və Zaqatala dairəsində 82 ipək emal edən müəssisə fəaliyyət göstərirdi. Müəssisələr sayca əvvəlki ildəki qədər idi. Lakin 1908-ci ildə öz fəaliyyətini dayandıran 15-dən çox müəssisə yenidən işə salınmışdı. Nuxa qəzasındakı 80 müəssisədə işləyən 4338 nəfər fəhlə 9 min puddan çox ərş, argac və xam ipək istehsal etmişdi. Lakin ikinci növ ipəyin miqdarı məlum deyildir. Nuxada emal olunmuş birinci növ ipəyin (ərş, argac və s.) pudu 1908-ci ildə Moskvada orta hesabla 270 manatdan yuxarı qiymətə satılırdı [363, 31-32].

XX əsrin əvvəllərindən etibarən Şimali Azərbaycanda baramanın qurudulması işi, əsasən, buxar qüvvəsi tətbiq edən xüsusi

barama qurudan müəssisələrdə yerinə yetirilirdi. Nuxa, Ərəş və Göyçay qəzaları üzrə əldə edilən yaş barama Ərəş və Nuxa şəhərlərindəki bu kimi müəssisələrdə qurudulurdu. Nuxa, Ərəş və Qarabağın barama qurutma fabriklərində «Bianki-Dubin» sistemli maşınlarla istifadə edirdilər. Bu maşınların köməyi ilə gün ərzində 600-700 pud yaş barama həm boğulur, həm də qurudulurdu [363, 24-25].

Oktyabr çevrilişindən (1917) əvvəl Şimali Azərbaycanda ipək emalı sənayesi başlıca olaraq onun Şimal-Qərb və Qərb bölgələrində - Nuxada, Zaqatalada, Qarabağda və Naxçıvanda yayılmışdı. Bu bölgələrdə sənayenin inkişaf dərəcəsi heç də eyni deyildi. Hər zonanın özünəməxsus xüsusiyyəti var idi. Məsələn, əgər Nuxa-Zaqatala zonasında ipək sənayesi müəssisələri əsasən yalnız Nuxa şəhərində toplanmışdısa, Qarabağda, əksinə, müəssisələrin bir-ikisini çıxmaq şərti ilə qalanları bütünlüklə kəndlərə səpələnmişdi [363, 29-30].

XX əsrin əvvəllərində çar Rusiyası və Avropa bazarlarında müvəffəqiyyətli rəqabət aparan Şimali Azərbaycan ipəyi ən çox Nuxa, Şuşa və Naxçıvan qəzalarında istehsal edilirdi. «Qafqazın Lionu» adlandırılan Nuxa şəhəri və eləcə də Nuxa qəzası Şimali Azərbaycanın ipək emalında xüsusi yer tuturdu [363, 30].

1912-ci ildə Nuxa qəzası və Zaqatala dairəsindəki ipək emalı müəssisələrinin 77-dən çoxunda buxar və digər mühərriklərdən istifadə edilirdi. Nuxa qəzasında mövcud olan 109 ipəkəriyən fabrikdən 45-i maşınla, buxar qazanları ilə təchiz edilmiş iri fabriklər idi. Bəzi fabriklərin 100-150 nəfər fəhləsi var idi. XX əsrin əvvəlində Şimali Azərbaycanın ipək sənayesi rayonları arasında birinci yeri Nuxa qəzası tuturdu. 1906-cı ildə Nuxa qəzasında 67, 1912-ci ildə isə 109 ipəkəriyən fabrik var idi. Fabriklər bir qayda olaraq ipəkəriyən və ipəkəşən şöbələrindən ibarət idi. Lakin bir çox xırda fabrik sahibləri var idi ki, onların ipəkəşən şöbə təşkil etməyə qüvvələri yox idi. Onlar xam ipəyi eşmək üçün pudu 12-18 qəpikdən xüsusi ipəkəşən emalatxanalar verirdilər. 1904-cü ildə yalnız Nuxa qəzasında 20-yə yaxın ipəkəşən emalatxana var idi. Bu müəssisələrdə əsas etibarilə 8 yaşından 20 yaşına qədər uşaqlar və yeniyetmələr işləyirdilər [200, 112-113].

Fabriklərin sayı 1914-1915-ci illərdə də artmışdı. 1914-cü ilə də Nuxa qəzası və Zaqatala dairəsindəki ipək emal edən müəssisələrin 80-ə qədəri mühərriklərlə təchiz edilmişdi. Nuxa qəzası və Zaqatala dairəsindəki fabriklərdə olan 79 buxar və 3 daxili yanacaq mühərrikin ümumi gücü təxminən 691 at qüvvəsinə bərabər idi ki, bu da 1908-ci ildə Şimali Azərbaycanda fəaliyyət göstərən ipək emalı fabriklərindəki mühərriklərin ümumi gücündən xeyli çox idi. Hər bir mühərrik orta hesabla 9 at qüvvəsinə bərabər idi. Müəssisələrdə 2 mindən çox baramaaçan tiyan var idi ki, bunun da 1/4 hissəsinə qədəri xarici ölkələrdən gətirilmişdi [363, 69-70].

1914-cü ildə Nuxa qəzasında 93 ipək emalı müəssisəsi fəaliyyət göstərirdi ki, onların da 70-dən çoxu Nuxa şəhərində, qalanları isə şəhəratrafi kəndlərdə yerləşirdi. Müəssisələrin sayına görə Nuxadan sonra Dodu və Qışlaq kəndləri gəlirdi [363, 33-34]. 1913-cü ildə Nuxa şəhərində illik dövriyyə vəsaiti 3 milyon rubldan çox olan 962 ticarət-sənaye müəssisəsi işləyirdi. 1914-cü ildə təkcə Nuxa şəhərində 55 ipək emalı və ipəkəyirmə fabriki, ipək, ipək istehsalı qalıqları və barama ticarəti ilə məşğul olan 21 müəssisə, 24 gön-dəri emalatxanası, manufaktura malları ilə ticarət edən 63 müəssisə və s. var idi [134, V, 89].

1901-ci ildən 1917-ci ilə qədər olan müddət ərzində Nuxa qəzasında həm ipək emalı müəssisələrinin sayı, həm istehsalın məbləği, həm də fəhlələrin sayı artmışdı. Məsələn, 1902-ci ildə qəzada 67 ipək emalı müəssisəsi olduğu halda, 1915-ci ildə onların sayı 107-yə qədər artmışdı. Əgər 1906-cı ildə 17560 pud (3302400 manat dəyərində) məhsul istehsal olunmuşdusa, 1915-ci ildə bu rəqəm 20500 puda (9753740 manat dəyərində) bərabər idi. Fəhlələrin sayı isə 1901-ci ildə 3505 nəfərdən 1917-ci ildə 6317 nəfərə qədər artmışdı [363, 35].

1915-ci il ipək sənayesi üçün uğurlu il olmuşdur. Şimali Azərbaycanda emal edilmiş 40 min pud birinci növ ipəyin yarıdan çoxu Nuxa və Zaqatala müəssisələrinin payına düşürdü. Həmin ildə istehsal olunmuş 25 min pud ikinci növ ipəyin də yarıdan çoxu həmin sənaye ocaqlarında əldə edilmişdi [363, 37].

Bundan başqa 1915-ci ildə Şimali Azərbaycanın ipək emalı sənayesində fabrik kateqoriyasına uyğun gələn müəssisələrin sayı da artmışdı. Nuxa qəzası və Zaqatala dairəsində bütün ipək emalı müəssisələrindən 87-də buxar qüvvəsindən hərtərəfli surətdə istifadə edilirdi. Bunlardan 85-i Nuxa qəzasında, 2-i isə Zaqatala dairəsində yerləşirdi. Nuxa qəzasında ipək emal edən müəssisələrin 80 %-ə qədərini fabriklər təşkil edirdi və onların sayı 1900-cü ilə nisbətən 2 dəfəyə qədər artmışdı. Fabriklərdən istehsal növbünə görə 53-nü ipəkburan və sapburmaq üçün xüsusi şöbələri olan fabriklər təşkil edirdi. Fəhlələrin sayına görə müəssisələrdən 11-i iri, 16-sı orta, digərləri isə xırda fabrik kateqoriyasına daxil idi. Nuxa qəzası və Zaqatala dairəsindəki bütün ipək emalı müəssisələrində təxminən 2400-dən çox baramaaçan tiyan olmuşdur [363, 70-71].

1915-ci ildə Nuxa qəzasındakı ipək emalı sənayesində çalışan 4490 nəfər fəhlənin 1511 nəfərini (33,6 %) azyaşlılar, 2979 nəfərini (66,4 %) isə yeniyetmə və yaşlı fəhlələr təşkil edirdilər [363, 109].

1900-1915-ci illər ərzində Qarabağda fabriklərin sayı 10-dan 32-yə qədər, Naxçıvanda 4-dən 12-yə qədər artdığı halda, Nuxa-Zaqatala qurşağında 46-dan 87-yə qədər artmışdı. Lakin Nuxa-Zaqatala qurşağında fabriklərin sayı təxminən 2 dəfə, Qarabağda 3 dəfədən çox, Naxçıvanda isə 3 dəfə artmışdı [363, 72]. Həm də Nuxa-Zaqatala zonasında ipək sənayesi müəssisələrinin sahibləri, əsasən, Azərbaycanlılardan ibarət idilər [363, 82].

Şimali Azərbaycanda bütün fabrikləri əsas etibarilə XIX əsrin 80-ci illərindən etibarən yaranmağa başlanmışdı. Ən iri bütün fabrikləri Bakıda yerləşsə də, Nuxada da bir sıra tütün fabrikləri fəaliyyət göstərirdi. 1876-cı ildə Nuxada təsis edilmiş ilk tütün fabriki Məşədi Həsən Dadaşova məxsus idi. 1885-ci ildə Nuxada 2 tütün fabriki, 1898-ci ildə isə 3 tütün fabriki işləmişdir. Nuxada qalan 2 fabriki Novruzov və Zülfüqarov tərəfindən tikilmişdir. Bu müddət-də istehsalın ümumi məbləği 3700 manatdan 96 min manata qədər artmışdı [133, IV, 226]. 1914-cü ildə isə təkcə Nuxa şəhərində 3 tütün fabriki işləyirdi [135, V, 89].

4.7.3. İnzibati quruluş

Şəki xanlığının ərazisi şimal-qərbdə Dağıstan və İlisu sultanlığı, şimal-şərqdə Quba xanlığı, şərqdə Şamaxı xanlığı, qərbdə Gürcüstan və cənubda Qarabağ xanlığı ilə həmsərhəd idi. Qutqaşen, Əraş və Qəbələ sultanlıqları Şəki xanlığından asılı idi. Xanlığın mərkəzi şəhəri Şəki idi [199, 23].

Şimali Azərbaycan ərazisində yaranmış digər xanlıqlarda olduğu kimi, Şəki xanlığında da xanın qeyri-məhdud hakimiyyətinə əsaslanan feodal mülkiyyət üsulu-idarəsi mövcud idi. Xanlığın xarici münasibətlər məsələlərini xan həll edirdi. Xanın həm qanun vermək, həm onu icra etmək, həm də məhkəmə hüququ var idi. Xan hakim feodal sinfinin mənafeyini müdafiə edirdi. Xanın yanında xüsusi divan fəaliyyət göstərirdi. Divan məşvərətçi orqan olub, onun üzvləri xanın yaxın adamlarından, sultanlardan və bəylərdən ibarət idi. Mühəribə, sülh, vergi tətbiq etmək və s. mühüm məsələlərin həlli üçün xan divanla məsləhətləşirdi. Bəzi hallarda xan ölüm cəzası, əmlakın müsadirə olunması barədə hökm verir, sonra bu məsələləri formal olaraq divanın təsdiqinə verirdi [199, 24-25].

Xandan sonra ən nüfuzlu dövlət xadimi vəzir idi. O, xanın ən yaxın köməkçisi hesab olunurdu. Maliyyə işlərinə baxan sərkəri-ali, xanın şəxsi təsərrüfatını idarə edən eşikağası, xan xəzinəsinin məxaric işlərinə baxan sandıxtarağası, xan anbarlarında taxıl və digər ehtiyatlara nəzarət edən anbardarağası xanlıqda yüksək mənəbə sahib olan məmurlar idilər. Bundan başqa xan sarayında xeyli kiçik xidmət məmurları da fəaliyyət göstərirdilər. Bu vəzifə sahiblərinin hamısına idarə olunmaq üçün ya kəndlər, ya da rəncbərər paylanır, yaxud da rəiyyətdən və şəhər sənətkarlarından vergi toplamaq hüququ verilirdi. Xan xəzinəsi üçün vergiləri isə xan məmurları-sərkarlar toplayırdılar. Onlara mahal naibləri və kətxudalar kömək edirdilər. Sərkarlar gördükləri işə görə topladıqları vergilərin bir qismini alırdılar [199, 25].

Şəki xanlığının ərazisi 8 mahala – Şəki, Xaçmaz, Qutqaşen, Əraş, Padar, Ağdaş, Alpout və Göynük mahallarına bölünmüşdü.

Onları xan tərəfindən təyin olunmuş iri feodallar – mahal naibləri idarə edirdilər. Mahal naibi vəzifəsi çox vaxt irsi xarakter daşıyırdı. Mahal naibləri gördükləri işlərin müqabilində mahaldan toplanan gəlirin 1/10 hissəsini götürürdülər. Bundan başqa onlara nökrələr də verilirdi [199, 25].

Hər mahalın tərkibinə bir neçə kənd daxil idi. Bu kəndləri yüzbaşılar və ya kətxudalar idarə edirdilər. Kətxuda vəzifəsi də irsi xarakter daşıyırdı. Kətxudalar da mahal naibləri və digər yüksək vəzifə sahibləri kimi məvacib almır, bunun əvəzində topladıqları verginin müəyyən hissəsini özlərinə götürürdülər [199, 26].

Şəhər kələntər tərəfindən idarə olunurdu. Şəhərin idarə aparatına kələntərdən başqa qalabəyi – şəhər qalasının komendantı, əsas-başı adlanan polis idarəsi başçısı, bazar nəzarət edən başçı və məhəllə başçıları daxil idilər. Qalabəyi şəhər dərvaзалarının və xan sarayının müdafiəsi ilə məşğul olurdu. Şəki şəhərində iki polis idarəsi var idi. Onlardan biri şəhərdə qayda-qanunun riayət olunmasına nəzarət edir, digəri isə şəhər bazarında fəaliyyət göstərərək orada nizam-intizam işinə baxır, bazar mükəlləfiyyətlərinin toplanması əməliyyatında iştirak edirdi. Birinci polis idarəsinə əsasbaşı, ikincisinə isə bazar dargası başçılıq edirdi [199, 26].

Şəki şəhəri xanın nəzarəti altında olub kələntər tərəfindən idarə olunur və bir neçə inzibati məhəlləyə bölünürdü. Hər bir məhəllədə məhəlləbaşı fəaliyyət göstərirdi ki, onun da başlıca vəzifəsi vergiləri vaxtında toplamaq idi. Hər bir məhəllənin öz dargası və yüzbaşısı da var idi [199, 26-27].

1805-ci il mayın 21-də Kürəkçayda Şəki xanı ilə çar Rusiyası arasında müqavilə imzalandı. Müqaviləyə görə Şəki xanı hər il 7 min rubl xərək ödəməli, [359, 57] öz xanlığında 500 nəfərlik rus qoşunlarını yerləşdirməli, qoşunları və atları ərzaqla təchiz etmək üçün hər il 529 xalvar un, 80,5 xalvar buğda verməli, qışda onları odunla təmin etməli idi. Bundan başqa xan 4 yaşlı oğlunun əvəzinə 5 bəyin uşağını əmanət verməli, iki ildən sonra isə öz oğlunu Tiflisə həmişəlik yaşamaq üçün əmanət göndərməli idi [Qlyvc, 157]. Xan çar Rusiyasının təbəəsi olmasını təsdiq edir, onun varisləri hər dəfə Rusiya imperatoru tərəfindən təsdiq olunur və xarici siyasət

əlaqələrindən də məhrum olurdu [632, 52-53].

Ümumiyyətlə, 1806-cı il hərbi kampaniyası bitdikdən sonra xanlar daxili idarəçilikdə öz hüquqlarını saxlayır, müvafiq dövlət aparatına malik olmaqla öz xanlıqlarının ərazisində inzibati-məhkəmə səlahiyyətlərini həyata keçirirdilər. Hər bir xanlığda divan, yəni şura fəaliyyət göstərirdi ki, bura da adətən xanlığın yüksək mənsəb sahibi olan əyanları daxil olurdular. Onların hər biri dövlət idarəçiliyinin müəyyən bir sahəsini idarə edirdi. Məsələn, Şəki xanlığında xəzinəni "xəzinə ağası" adlanan xəzinədar idarə edirdi. Onun fəaliyyəti eyni zamanda "sandıxtarağası"nın (sandıq ağası) işini də nəzarət altına alırdı. Xanlığın təsərrüfatının idarə olunması işi "mirzə"nin əlində cəmləşmişdi. Natural vergilər şəklində əhəldən daxil olan məhsulların qəbul olunması, saxlanması və təhvil verilməsi işi isə «anbardarağası»na həvalə olunmuşdu [706, 41].

Xanların sarayında fəaliyyət göstərən məhdud saylı ali əyanlardan başqa, xeyli sayda kiçik vəzifə sahibləri də, məsələn, nöqarələr, başqa sözlə desək, xanın, divanın, və ayrı-ayrı əyanların istənilən vaxt göstərişlərini yerinə yetirməyə hazır olan qulluqçular da iş başında olurdular. Xanlığın mərkəzi inzibati idarəçiliyini təşkil edən bütün bu şəxslər öz vəzifələrindən və fəaliyyət göstərdikləri yerlərdən asılı olaraq kəndlilərdən, sənətkarlardan və tacirlərdən topladıqları müxtəlif növ pul və natural mükəlləfiyyətlərə görə məvaciblərlə təmin olunurdular [706, 41].

1813-cü ildə Güllüstan müqaviləsi imzalandıqdan sonra Rusiya tərəfindən işğal olunmuş müsəlman əyalətlərini idarə etmək üçün "Müsəlman əyalətləri hakimiyyəti" adlı xüsusi orqan təsis edildi. Bu qurumun iqamətgahı Qarabağın mərkəzi Şuşa şəhərində yerləşirdi. "Müsəlman əyalətləri hakimiyyəti" vəzifəsinə erməni zabiti V.Q.Mədətov təyin edildi [173, 191]. İşğal olunmuş Azərbaycan xanlıqları ləğv edildikdən sonra həmin ərazilərdə komendant idarə üsulu yaradılır və onlar "Müsəlman əyalətləri hakimiyyəti"nin tərkibinə daxil edilirdilər [230, 30].

Şimali Azərbaycan xanlıqları arasında çar Rusiyasına qarşı silahlı qüvvə tətbiq edilmədən ilhaq olunan xanlıqlarda işğalın birinci mərhələsində əvvəlki sistem və idarə aparatı saxlanılmışdı.

Həmin xanlıqlar Qarabağ, Şəki, Şamaxı və Lənkəran xanlıqları idi [133, IV, 94]. Xanların hakimiyyəti məhdudlaşdırılır və onlar mülkiyyətin daxili və xarici siyasətinin həyata keçirilməsində faydalı rol oynayana qədər rus hərbi hissələrinin komandirlərinin nəzarəti altında idarəçiliyin rəhbərliyində saxlanılırdılar. Çar Rusiyasına qarşı münasibətdə tərəddüd göstərməyə can atan xan idarəçilikdən kənarlaşdırılır və onu əksər hallarda komendant adlandırılan rus zabıtları əvəz edirdilər. İdarəçilik işinin bəzi funksiyalarının xanların əlində müvəqqəti olaraq saxlanması Cənubi Qafqazda idarəçilik işinin saxlanması edilən qənaətilə də bağlı idi. Digər bir səbəb isə bütün ərazilərdə rus müəssisələrinin tətbiq olunması istiqamətində rus məmurlarının çatışmaması ilə əlaqədar idi [632, 66]. Təsədüfi deyil ki, xanlıqlar ləğv edildikdən sonra bölgələri idarə edən komendantlara keçmiş idarə formalarını dəyişdirməmək və keçmiş adətlər üzrə idarə etmək barədə sərəncam verilmişdi. Komendant üsul-idarəsi keçmiş istismar aparatının azacıq yeniləşdirilmiş forması olduğuna görə köhnə inzibati-idarə sistemini kökündən dağıda bilməmişdi [133, IV, 97].

XIX əsrin 20-ci illərinə yaxın çarizm öz vassallarının xidmətindən imtina etmiş və bütün xanlıqlar ləğv edilmişdi. 1819-cu ildə Şəki xanlığında, 1820-ci ildə Şamaxı xanlığında, 1822-ci ildə Qarabağ xanlığında, 1826-cı ildə isə Lənkəran xanlığında köhnə idarəçilik sistemi ləğv edilmiş və komendant üsul-idarəsi ilə əvəz olunmuşdu [133, IV, 41]. Bir qədər əvvəl - 1804-cü ildə Gəncə xanlığında, 1806-cı ildə isə Bakı xanlığında da köhnə idarəçilik sistemi ləğv edilmişdi [706, 15]. Xanlar və bir çox bəylər İrana qovulmuşdular. Bu, bir daha Kürəkçay müqavilələrinin Rusiyaya müvəqqəti lazım olduğunu və onun zorakı üsullara üstünlük verməsini sübut edir [359, 174].

Şimali Azərbaycan ərazisində Talış, Şirvan, Şəki, Qarabağ, Bakı və Quba əyalətləri, Yelizavetpol dairəsi, 1830-cu ildə yaradılan Car-Balakən vilayəti təşkil olundu [133, IV, 94]. Şimali Azərbaycan əyalətləri iki dairədə birləşdirildilər. Müsəlman dairəsi adlanan birinci dairəyə Şirvan, Şəki, Qarabağ və Talış xanlıqları, Dağıstan dairəsi adlanan ikinci dairəyə isə Bakı, Quba və Dərbənd

əyalətləri daxil oldu. Dairələrin başında hərbi-dairə rəisləri dururdular. Müsəlman dairəsinin hərbi-dairə reisi vəzifəsi 1824-cü ildə təsis olundu və onun iqamətgahı Şuşa şəhərində idi. Dağıstan hərbi-dairə rəisinin iqamətgahı isə Dərbənd şəhərində yerləşirdi [632, 67].

1819-cu ildə Şəki xanlığının ləğv edilməsi və onun yerində Şəki əyalətinin yaradılması zamanı, xanlıq dövründə olduğu kimi, əyalətin də ərazisi şimalda Qafqaz sıra dağlarına, qərbdə Birinci Biləcik kəndindən sonra Alazan çayına, cənubda Kür çayına, Zərdab kəndinə, şərqdə isə Göyçay çayına qədər uzanırdı [192, 87].

Şimali Azərbaycanda komendant üsul-idarəsinin mövcud olması çarizmin iqtisadi müstəmləkə siyasətinin həyata keçirilməsini, məmləkətin təbii sərvətlərinin mənimlənməsini ləngidirdi. Komendant üsul-idarəsi dövlət xəzinəsinə xeyli ziyan vururdu. Komendantlar, hərbi hissə komandirləri və Rusiya idarə aparatı ilə bağlı olan məmurlar yığılan vergilərin xeyli hissəsini mənimləyir, xəzinənin sərəncamında olan torpağı və vəsaiti dağıdırırdılar. Bu hərbi rəislər hərbi hissələrin zabıtları olduqları üçün xəzinə gəlirlərinin sahibi və bölüşdürücüsü vəzifələrində səriştəli deyildilər [133, IV, 110-111].

1841-ci il fevralın 4-də Ali Senat "Cənubi Qafqaz diyarında hökumət idarələrinin yenidən təşkil olunması işinin başa çatdırılması haqqında" fərman verdi [707, 81]. Beləliklə, islahatın tətbiq olunması Cənubi Qafqazın inzibati quruluşunu dəyişdi və onu Ümumrusiya inzibati ərazi bölgüsünə uyğunlaşdırdı [133, IV, 112]. Cənubi Qafqaz diyarı mərkəzi Tiflis şəhəri olan 11 qəzadan ibarət Gürcüstan-İmeretiya quberniyasına və mərkəzi Şamaxı şəhəri olan 7 qəzadan ibarət Xəzər vilayətinə bölündü. Xəzər vilayətinin tərkibində aşağıdakı qəzalar təşkil olundu: Şuşa (keçmiş Qarabağ əyaləti), Nuxa (Şəki əyaləti), Lənkəran (Talış əyaləti), Bakı, Şamaxı (Şirvan əyaləti və Salyan). Dağıstanla həmsərhəd olan və xalqları çar müstəmləkəçilərinə qarşı silahlı mübarizəyə qalxmış Dərbənd (Dərbənd, Tabasaran və Qaraqaytaq əyalətləri) və Quba (Samur dairəsi ilə birlikdə Quba dairəsi) qəzaları isə [632, 113] xüsusi Dərbənd hərbi dairəsinə daxil edildilər [133, IV, 113].

Yeni inzibati bölgüyə əsasən quberniya və vilayət qəzalara

(dairələrə), onlar da öz növbəsində nahiyələrə (sahələrə) bölündü. Qəzaların tərkibində nahiyələr yaradılmışdı ki, bu nahiyələrin də əksəriyyəti keçmiş mahalların ərazilərinə uyğun gəlirdi. Cənubi Qafqaz ərazisində cəmi 72 nahiyə yaradılmışdı ki, bunun da 32-si Şimali Azərbaycanın ərazisinə düşürdü. *Nuxa qəzası* 4 nahiyəyə - Nuxa, Qəbələ, Xaçmaz və Ərəş nahiyələrinə bölünmüşdü [632, 113-114]. Şəki əyaləti qəzaya çevrildikdən sonra onun qərb sərhədi Alazan çayına çatmır, Acınohur gölünün ortasından keçirdi [192, 87]. [bax: *bölmənin sonu, xəritə 1, şəkil 2*].

1844-cü ilin martında Cənubi Qafqaz diyarı işləri üzrə Komitənin təklifi ilə Xəzər vilayəti və Gürcüstan-İmeretiya quberniyasındakı qəza idarələri 4 dərəcəyə bölündülər. Şimali Azərbaycan ərazisində onların birincisinə yalnız Qarabağ (Şuşa), ikincisinə Yelizavetpol, Naçıxvan, Şirvan (Şamaxı) və Şəki (Nuxa), üçüncüsünə Balakən, dördüncüsünə isə Bakı və Talış qəza idarələri daxil idi. 1-ci və 2-ci dərəcəli qəza idarələrinin ştatları 3-cü və 4-cü dərəcəli qəza idarələrinin hesabına gücləndirildi. Bu onu göstərir ki, çar hökuməti daha çox antimüstəmləkə çıxışlarının fəal olduğu ərazilərdə administrasiyaları gücləndirməyə say göstərirdi [632, 133].

1846-cı ildə Xəzər vilayətinin ləğv olunmasından sonra *Nuxa qəzası* əvvəlcə Xəzər vilayətinin yerində yaradılmış Şamaxı quberniyasının, 1859-cu ildən etibarən isə Bakı quberniyasının tərkibində saxlanılmışdı [192, 85].

İmperatorun 9 dekabr tarixli 1867-ci il tarixli "Qafqaz və Cənubi Qafqaz diyarı idarəsinin yenidən təşkil olunmasına" dair verdiyi fərmana görə əsas etibarilə Şimali Azərbaycan torpaqları hesabına Yelizavetpol quberniyası yaradıldı. Bu quberniyanın tərkibinə Bakı quberniyasından Şuşa və Nuxa qəzaları, Tiflis quberniyasından Yelizavetpol qəzası, İrəvan quberniyasından Ordubad qəzasının ləğv olunmuş ərazisi daxil oldu. Ordubad qəzasının yerə qalan ərazisi isə İrəvan quberniyasının Naçıxvan qəzasının tərkibinə daxil edildi. Lakin Yelizavetpol quberniyası təşkil olunduqdan sonra da Cənubi Qafqazın müxtəlif quberniyalarındakı bir sıra Şimali Azərbaycan torpaqları parçalanmış şəkildə qalmaqda davam edirdi [632, 156]. Qeyd edək ki, 1874-cü ildə Nuxa qəzasının cənub his-

səsi hesabına Ərəş qəzası yaradılmış və bununla da Nuxa qəzasının ərazisi iki dəfəyə yaxın kiçildilmişdi [192, 65, 87].

1897-ci ildə Nuxa qəzası inzibati cəhətdən 5 əraziyə bölünmüşdü ki, bunlardan da biri Nuxa şəhəri, digərləri isə 1-ci, 2-ci, 3-cü və 4-cü sahələr idi. Həmin il Nuxa qəzasının ərazisi 33467 verst (3808,7 km²) sahəni təşkil edirdi [192, 87-88]. 1917-ci ildə isə Nuxa qəzasının ərazisi 3685 verst (4201km²) sahədən ibarət olmuşdur [192, 88].

1867-ci il sentyabrın 9-da qəbul edilmiş "Jandarmların korpusuna dair Əsasnamə"yə görə daxili idarəçilikdə keçirilən islahatlar nəticəsində jandarm aparatının işi gücləndirildi. Bu Əsasnaməyə görə jandarm orqanları şəbəkəsi əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirildi və Rusiya ərazisinin böyük hissəsində əsas idarə quberniya jandarm idarəsi hesab olundu. Elə həmin il Bakı quberniya jandarm idarəsi, 1879-cu ildə isə Yelizavetpol quberniya jandarm idarəsi yaradıldı. Bu quberniyaların Nuxa, Şuşa, Zaqatala kimi əhəmiyyətli qəza mərkəzlərinin hər birində 90-cı illərdə jandarm korpusunun sərəncamında olan iki zabıt fəaliyyət göstərirdi [632, 161].

1892-ci ilin Şəhər əsasnaməsi Yelizavetpolda yalnız 1897-ci ildə tətbiq olunmuşdu. Elə həmin vaxt Lənkəran, Quba, Şamaxı və bəzi digər qəzalarla yanaşı olaraq, Nuxa qəzasında da sadələşdirilmiş ictimai idarə fəaliyyəti başlamışdı. Sadələşdirilmiş şəhər ictimai idarəsi onunla fərqlənirdi ki, tərkibi qıslınlardan ibarət olan Şəhər dumasının əvəzinə tərkibi 12 nəfərdən 15 nəfərə qədər olan şəhər müvəkkillərinin yığıncağı təsis olunurdu. Bu Yığıncağın icraçı orqanı şəhər idarəsi ilə şəhər başçısı deyil, bir və ya iki köməkçiyə malik olan şəhər ağsaqqalı sayılırdı. Ağsaqqal və onun köməkçiləri müəyyənləşdirilmiş əmlak senzinə malik olmalı idilər. Əks təqdirdə onlar seçilmək hüququndan məhrum ola bilərdilər [632, 216].

XX əsrin əvvəlində Şimali Azərbaycanın gücləndirilmiş müəvəqqəti xidmətinin mövcud olduğu ərazilərində yaşayış və qeydiyyatata dair xüsusi rejim tətbiq olundu. Belə ki, 27 dekabr 1903-cü ildə Yelizavetpol qubernatorunun vəsətətinə müvafiq olaraq Yelizavetpol, Şuşa və Nuxa şəhərlərində "Evlərə gələnlar və evlərdən

çıxanlar haqqında polis elanları" adlı icbari qərarlar nəşr olundu. Bu qayda ev sahiblərinin, dövlət və ictimai binalarında pasport şəbəkələrini idarə edən müdirlərin öhdəsinə gün ərzində evlərə daxil olan və evlərdən çıxan şəxslər barədə polis sahəsinə məlumat verilməli və vəzifəsini qoyurdu. Ev sahibləri ictimai sakitliyi pozan bütün hallar barədə polisi məlumatlandırmalı idilər. Bu şəxslər, həmçinin evlərdə və digər binalarda gizli mətbəələrin fəaliyyət göstərməməsinə, partlayıcı şeylərin və hökumət əleyhinə olan nəşrlərin olmasına da ciddi nəzarət etməli idilər. Bu qərarları pozan hər bir şəxs ciddi inzibati cəzaya məruz qalırdı [632, 239-240].

1905-1907-ci illər rus inqilabı illərində, inqilabın daha geniş bölgülərlə yayıldığı quberniyalarda çar hökuməti tərəfindən hərbi vəziyyət elan olunmuş və müvəqqəti general-qubernatorlar vəzifəsi təsis olunmuşdur ki, onlara da fəvqəladə səlahiyyətlər verilmişdi. Artıq 1905-ci ilin fevralında hərbi vəziyyət Bakıda və Bakı quberniyasında, sentyabr ayında isə Yelizavetpolda tətbiq olunmuşdu. Yelizavetpol quberniyası iki müvəqqəti general-qubernatorluğa bölünmüşdü. Onlardan birinə Zəngəzur, Cavanşir, Cəbrayıl və Şuşa qəzaları, digərinə isə Nuxa qəzasının da daxil olduğu digər qəzalar daxil idi [632, 247].

4.7.4. Əhali

Hələ XVIII əsrin sonlarında Şəki xanlığının əhalisinin sayı 90 min nəfərə, şəhər əhalisinin sayı isə 6 min nəfərə çatırdı [199, 27]. Əgər 1796-cı ildə Şəki əyalətində 15300 ailə yaşayırdısa, 1807-ci ildə bu rəqəm 20 min ailəyə qədər artmışdı. Təkcə Şəki şəhərində ailələrin sayı 1796-cı ildə 4700 ailədən, 1807-ci ildə 1200 ailədən, 1831-ci ildə isə 2791 ailədən ibarət olmuşdur [364, 25-26].

I Rusiya-Qacarlar İrəni müharibəsi illərində Qarabağ ailələri təhlükəsiz bölgələrə köçürülərkən, 1812-ci ildə Şəki xanlığına da 1000-dən çox Qarabağ ailəsi köçürülmüşdü [706, 18]. Bundan bir qədər əvvəl, 1807-ci ildə Şamaxı xanlığından Şəki xanlığına 60 ailə köçmüşdü [364, 54]. Ümumiyyətlə, XIX əsrin əvvəllərində Şamaxı xanlığında yaşayan 2 mindən çox müsəlman ailəsi Şəki, Lənkəran

və Qarabağ xanlıqlarının ərazilərinə köçmüşdülər [236, 201].
XIX əsrin ilk onilliyində Şəki xanlığında həm də ciddi demoqrafik dəyişikliklər baş verməkdə idi. 1806-cı ilin sonunda təkcə Şəki şəhərinə 200 ailə geri qayıtmışdı [364, 58-59].

Hələ 1805-ci ilin may ayında imzalanan Kürəkçay müqaviləsinə görə Şəki xanlığı Rusiya təbəəliyini qəbul etsə də, qəti olaraq 1809-cu ildə çar imperiyasına tabe olmuşdu [364, 58-59]. Çarizm rus təriqətçilərini Şimali Azərbaycana köçürərkən, onların, əsasən, keçmiş Şəki, Qarabağ, Şirvan və Lənkəran xanlıqlarının torpaqlarında məskunlaşdırılmasını qarşıya məqsəd qoymuşdu [364, 18]. Məsələn, XIX əsrin 40-cı illərində Qarabağ, Lənkəran və Şirvan əyalətlərinin kəndləri ilə yanaşı olaraq, Şəki əyalətinin də Hilmilli və Boris kəndlərinə raskol təriqətinə mənsub olan ruslar köçürülmüşdü [541, 55]. Bundan başqa 1840-cı ildə Altuğac kəndində Hilmilli kəndinə 400 nəfərə yaxın molokan, 1841-ci ildə 7 molokan, 1844-cü ildə 3 molokan, 1845-ci ildə isə 6 molokan köçürülmüşdü. Sonrakı illərdə Nuxa qəzasında yeni molokan kəndləri təşkil olunmuşdu. Buranın iqlimi və təbii şəraiti Rusiyanın daxili quberniyalarından köçürülənlər üçün daha əlverişli idi [541, 179]. 1912-ci il yanvarın 1-nə olan tarixdə Nuxa qəzasında Alekseyevka, Nekrasovka, San-qobu-Qaramayəm, Mulino və İnyaqlinsk adlı rus kəndləri mövcud idi [541, 212]. Beləliklə, XIX əsrin II yarısında Nuxa qəzasında məcburi şəkildə həyata keçirilən demografik dəyişiklikləri izləmək mümkündür.

Şəki bölgəsində müxtəlif illərdə siyahıyaalınmalar həyata keçirilmişdi. 1824-cü il siyahıyaalınmasına görə Şəki əyalətində əhalinin sayı 109202 nəfərə (54 mini kişi cinsi) bərabər olmuşdur. 1836-cı ildə əyalətdə əhalinin sayı 110 min (55723-ü kişi cinsi) nəfərdən, 1845-ci ildə isə 102306 nəfərdən (52 mini kişi cinsi) ibarət olmuşdur. 1850-ci ildə isə əhalinin sayı 126411 nəfərə (63 mini kişi cinsi) bərabər olmuşdur. Qeyd edək ki, 1836-cı ildə əhalinin sayı 0,7% artmış, 1845-ci ildə 6,08% azalma baş vermiş, 1850-ci ildə isə 23,5% artım olmuşdur [364, 59].

Şəki əyalətində yayılan müxtəlif xəstəliklərə baxmayaraq, ipəkçiliyin və əkinçiliyin inkişafı əhalinin dinamikasına mütəbət tə-

sir göstərmişdir. Yuxarıdakı rəqəmlərdən də görüldüyü kimi, əgər XIX əsrin 30-cu illərinin əvvəllərində burada 110 min nəfər əhali yaşayırdısa, artıq XIX əsrin ortalarında bu rəqəm 126411 nəfərə qədər artmışdı [364, 60].

Şəki əyaləti əhalisinin artımına səbəb olan digər bir amil təbii proseslərdə də bağlı idi. Belə ki, XIX əsrin 40-cı illərinin ortalarında əyalətdə doğulanların sayı kişi cinsi üzrə 1416 nəfər, qadın cinsi üzrə 1183 nəfər təşkil etdiyi halda, ölənlərin sayı kişi cinsi üzrə 1206 nəfər, qadın cinsi üzrə isə 1020 nəfər təşkil etmişdir. Məlum olur ki, XIX əsrin ortalarında baş verən təbii hərəkət Şəki əyaləti əhalisinin dinamikasında başlıca rol oynamışdır [364, 60].

XIX əsrin ortalarında Qarabağ, Dərbənd, Naxçıvan əyalətlərində əhalinin sıxlığı artdığı halda, Şəki, Şirvan və Bakı əyalətlərində nisbətən azalmış, Talış əyalətində isə vəziyyət dəyişməz qalmışdı. Belə ki, 1843-1850-ci illərdə Şəki əyalətində hər kvadrat verstə düşən kişi cinsindən ibarət əhalinin sayı 5,5 nəfərə bərabər olmuşdur. Kişi cinsindən ibarət olan əhalinin ümumi sayı isə 50 min nəfərdən ibarət olmuşdur. Müqayisə üçün göstərmək olar ki, 1807-ci ildə Şəki əyalətində hər kvadrat verstə düşən əhalinin sayı 6,6 nəfər, kişi cinsindən ibarət olan əhalinin sayı 60 min nəfərə, ailələrin sayı isə 2 minə bərabər olmuşdur. 1831-ci ildə Şəki əyalətində əhalinin sıxlığı hər kvadrat verstə görə 6,1 nəfərə qədər azalmış, kişi cinsindən ibarət olan əhalinin sayı 55723 nəfərə qədər aşağı düşmüşdür. Ümumiyyətlə, 1831-ci ildə Dərbənd əyaləti əhalisinin sıxlığı XIX əsrin əvvəlinə nisbətən çoxalmışdısa, Şəki və Şirvan əyalətlərində əhalinin sıxlığı azalmış, Qarabağ, Quba və Bakı əyalətlərində isə artmışdı [364, 73-76].

Şəki əyaləti öz etnik tərkibinə görə çox rəngarəng idi. 1824-cü ildə burada hər iki cinsdən 68977 nəfər azərbaycanlı, 13786 nəfər qeyri-azərbaycanlı yaşayırdı. Təxminən 12 min azərbaycanlı həyati, 2760 qeyri-azərbaycanlı həyati var idi. XIX əsrin 30-cu illərinin ortalarında azərbaycanlıların və ermənilərin sayı dəyişməsə də, onların sayına 62 gürcü və 147 yəhudi həyati də əlavə olunmuşdu. Şəki əyalətinin özünəməxsus cəhəti ondan ibarət idi ki, burada kökləri bizim eranın I əsrinə gedib çıxan alban-udin etnik qrupu

yaşayırdı. Belə ki, 30-cu illərdə Vartaşen kəndində 197 udin ailəsi, Bum mahalında isə 400 udin ailəsi yaşayırdı [364, 88].

XIX əsrin 30-40-cı illərində Şəki əyalətində kişi cinsli əhalinin sayı 55331 nəfərə, qadın cinsli əhalinin sayı isə 47793 nəfərə bərabər olmuşdur. Ölənlərin sayı kişi cinsli əhaldən 1416 nəfərdən, qadın cinsli əhaldən isə 1183 nəfərdən ibarət olmuşdur. Kişi və qadın cinsli əhalinin sayına görə Şəki əyaləti yalnız Qarabağ və Şirvan əyalətlərindən geri qalırdı [364, 97].

XIX əsrin 30-cu illərində Şəki əyalətində 21624 ev 55723 nəfər qeydə alınmışdır. Bunlardan 2791 ev 7385 nəfər 270 kənddə və elat məskənlərində yaşayırdı. Əhalinin böyük əksəriyyətini – 91912 nəfərini (82,47%) azərbaycanlılar, 17876 nəfərini (16,04%) ermənilər, 970 nəfərini (0,87 %) yəhudilər, 688 nəfərini (0,61 %) isə gürcülər təşkil edirdilər [167, 262]. Əgər XIX əsrin 30-cu illərinin əvvəllərində təkcə Nuxa şəhərində əhalinin sayı 14770 nəfərdən ibarət idisə, 1850-ci ildə bu rəqəm 17945-ə qədər artmışdı [133, IV, 90].

XIX əsrin ikinci yarısında Şimali Azərbaycan bölgələrində çarizmə qarşı baş verən üsyanlarla bağlı olaraq çar Rusiyasının təbiiq etdiyi tədbirlərdən biri də yerli əhalinin kütləvi surətdə köçürülməsi olmuşdur. Belə ki, 1873-cü ildə Şəki qəzasında 42 kişi Rusiyanın qazili quberniyalarına, 29 nəfər isə Yelizavetpol quberniyasının qəzalarına köçürülmüşdü [541, 55].

XIX əsrin ikinci yarısında Bakı şəhəri ilə yanaşı olaraq, Gəncə, Şuşa, Nuxa, Naxçıvan və Ordubad şəhərləri də ictimai-iqtisadi və mədəni cəhətdən yüksəlmiş və əhalinin sayı baxımından böyümüşdü [187, 46]. Gəncə, Şuşa və digər şəhərlərdə olduğu kimi, Nuxa şəhərində də ipəkəriyə və ipəkəyirən sənaye sahələrinin inkişafı əhalinin sürətli artımına səbəb olurdu [200, 25]. XIX əsrin 50-60-cı illərində Nuxa şəhəri Şamaxıdan sonra əhalisi ən çox olan (23,3 min) şəhər idi [133, IV, 256].

1896-cı il yanvarın 1-nə olan tarixdə Nuxa qəzasında əhalinin sayı 94767 nəfərə bərabər idi ki, bunun da 51552 nəfərini kişilər, 43215 nəfərini isə qadınlar təşkil edirdilər. Nuxa qəzasının səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri də o idi ki, burada əhalisi çox olan kəndlər var idi. Məsələn, Xaçmazda 4557, Baş Göynükdə 5084,

Vəndamda 4323 nəfər əhali yaşayırdı. Nuxa qəzası əhalisinin 69,6%-ni azərbaycanlılar, 15,7%-ni ermənilər, 7,8%-ni udinlər, 4,6%-ni kürənilər (Samur çayı hövzəsinin ləzgiləri), 1,9%-ni yəhudilər, yerdə qalan hissəsini isə gürcülər və haputlilər təşkil edirdilər. Nuxa şəhərinin özündə əhalinin sayı 25 min nəfərdən ibarət idi. Onların 81%-ni azərbaycanlılar, 18%-ni isə ermənilər təşkil edirdilər [192, 87-88].

1897-ci ildən 1916-cı ilə qədər olan müddət ərzində ümumilikdə Şimali Azərbaycanda, o cümlədən Bakı və Lənkəran şəhərləri ilə yanaşı olaraq, Nuxa şəhərində də əhalinin sayı 2 dəfədən çox artmışdı. Məsələn, 1897-ci ildə Nuxa şəhər əhalisinin sayı 24811 nəfərə bərabər olduğu halda, 1904-cü ildə bu rəqəm 29770 nəfərə, 1908-ci ildə 37003 nəfərə, 1910-cu ildə isə 52243 nəfərə çatmışdı [200, 25]. M.Ə.İsmayılovun yazdığı digər tədqiqat işlərinin birində Nuxa şəhər əhalisinin sayının 1897-ci ildə 28,4 mindən 1915-ci ildə 52,4 minə qədər artdığı göstərilir [198, 276].

1917-ci ildə Nuxa qəzasının əhalisi 133505 nəfərdən ibarət idi ki, bunun da 73819 nəfərini (55,3%) kişilər, 59686 nəfərini (44,7%) qadınlar təşkil edirdilər. Əhalinin 131132 nəfəri yerli sakin, 2373 nəfəri isə müvəqqəti olaraq məskunlaşanlardan ibarət idi. Qəzada 93557 nəfər (70,1%) azərbaycanlı, 17751 nəfər (13,3%) erməni, 7861 nəfər (5,9%) müsəlman dağı əhalisi, 1831 nəfər (1,4%) rus yaşayırdı. Təkcə Nuxa şəhərində əhalinin ümumi sayı 52243 nəfərdən ibarət idi [192, 88-89].

4.8. Maarif və mədəniyyət

4.8.1. Təhsilin inkişafı

XIX əsrə qədər Azərbaycan xalqının bütöv təhsil sistemi məktəb və mədrəsə təhsili ilə bağlı olmuşdur. Azərbaycanda adı məktəblərdən başqa xüsusi ruhani məktəbləri-mədrəsələr də fəaliyyət göstərirdi. Şagirdlərin bir qismi təhsillərini ali müsəlman təhsil müəssisəsi sayılan mədrəsədə davam etdirirdilər. Bu məktəblər

adətən böyük məscidlərin nəzdində açılır və onların hesabına saxlanılırdı. Mədrəsələrdə təhsil və yaşamaq pulsuz idi. Məktəbdən fərqli olaraq, mədrəsələrin pansionu və yataqxanası vardı.

Böyük məscidlərin yanında iki, üç, hətta beş mollaxana olduğu halda, bəzi xırda məscidlərin yanında mollaxana yox idi. Nuxa şəhərində cəmi 27 mollaxana var idi. Hər mollaxanada 15-20 şagird oxuyurdu. Evlərdə qızlar üçün qadın mollaxanası fəaliyyət göstərirdi. Belə qadın mollaxanalarının sayı 10-12 olub, onların hər birində 10-12 qız oxuyurdu. Qızlara ancaq Quran oxumaq öyrədilirdi. Qızlara oğlanlarla məktublaşmasın deyə yazı öyrədilmirdi [bax: 335, 69].

"Azərbaycanın hər yerində, o cümlədən Nuxada hökumətin açdığı şəhər rus məktəblərində azərbaycanlı uşaqların sayı az idi. Bunun əsas səbəblərindən biri rus məktəblərində oxuyan uşaqların kafir olması barədə ruhanilərin təbliğatı idi. Çar hökuməti azərbaycanlı uşaqlar üçün Qori Seminariyasında xəzinə hesabına "Tatar şöbəsi" açmışdı. Bu şöbəni bitirənlər kənd müəllimləri kimi qəzalara göndərilirdi. Belə müəllimlər Nuxa qəzasına da ezam edilmişdilər" [335, 69, 69a, 70a, 70b].

Mədrəsəyə 16 yaşından yuxarı, türk və fars dillərini bilən, ruhani olmağa hazırlaşan gənclər qəbul edilirdilər. Burada tədris edilən əsas fənlər ərəb dili, ilahiyyat və müsəlman hüququ idi. Bundan əlavə mədrəsələrdə tarix, psixologiya, məntiq, hesab, riyaziyyat, coğrafiya, fəlsəfə, ədəbiyyat, təbabət və həndəsəyə dair biliklər verirdi. Mədrəsəni bitirənlər ərəb dilinə mükəmməl yiyələnirdilər.

Mədrəsələr iki növə - ibtidai və ali dərəcələrə bölünürdü. Ali müsəlman mədrəsələri Təbrizdə, Tehranda və başqa şəhərlərdə yerləşirdi. Məktəblərdə olduğu kimi, mədrəsələrdə də təhsilin müddəti qəti müəyyən edilməmişdi. Bir qayda olaraq, təhsil 6 ildən 10 ilədək davam edirdi. Mədrəsələrin dəqiq müəyyənləşdirilmiş proqramı olmadığından burada gənclərlə yanaşı, yaşlılar (30 yaşına qədər) də oxuyurdular. Mədrəsəni bitirənlər dini rütbə alırdılar.

Tam olmayan məlumatlara görə 1842-ci ildə Şimali Azərbaycanda 713 məktəb və mədrəsə var idi. Burada 715 molla və müdər-

ris 7306 şagirdin təhsili ilə məşğul olurdu. 1853-cü ildə Nuxa qəzasında 153, 1859-cu ildə 168 məktəb və mədrəsənin olması mənbələrdə qeydə alınmışdır [166, 770].

Çarizmin Cənubi Qafqazda məktəb açmaqda və yerli xalqların dillərinin tədrisinə nail olmaqda işğalçı siyasətini yerli xalqları itaətə gətirmək, ruslaşdırma siyasəti yeritmək, çarizmə qarşı xalq hərəcatlarının qarşısını almaq, xalqları çar Rusiyasına yaxınlaşdırmaq, dolayısı ilə çar Rusiyasının bu yerlərdə hökmranlığını möhkəmləndirmək başlıca məqsəd idi. Beləliklə, əsrlərdən bəri fəaliyyət göstərən məktəblərin yerində ana dilində yeni üsullu məktəblər yaranmağa başladı. Dərslər, əsasən, rus dilində aparılırsa da, ana dili və şəriət dərslərinə yer verilir, yeni dərslilər yazılırdı. Bu dövrdə mütərəqqi ideyalarla silahlanan yeni müəllimlər dəstəsi yetişirdi. Pedaqoji fikrin qabaqcıl xadimləri vasitəsi ilə rus mədəniyyəti, ictimai və pedaqoji ideyalar Şimali Azərbaycana nüfuz edirdi.

1801-ci ildə Gürcüstan Rusiya imperiyasına birləşdirildikdən sonra Tiflisdə rus dilində təhsil verən ilk məktəblər açılmağa başlandı. Azərbaycanda da belə məktəblərin açılması haqqında fikirlər səslənməyə başladı. Tiflis general-qubernatoru general-adyutant Sipyagin 1827-ci ildə Cənubi Qafqazın bir sıra şəhərlərində, o cümlədən Nuxada, Qazaxda, Şamaxıda, Bakı və Qubada qəza məktəbi açmaq fikrini irəli sürdü. Əhali hökumətin məktəb açmaq niyyətini dəstəklədi və maliyyə vəsaiti ilə kömək etməyə hazır olduqlarını bildirdilər. Cənubi Qafqaz məktəblərinin Nizamnaməsi 1829-cu il avqustun 2-də təsdiq olundu. Bu Nizamnaməyə, əsasən, 20 qəza məktəbi açılmalı idi. Onlardan 9-nun Şimali Azərbaycanda açılması nəzərdə tutulurdu. [240, 126; 120]. Beləliklə, XIX əsrin 30-cu illərində Şimali Azərbaycanda qəza məktəbləri adı ilə tədris ocaqları açılmağa başladı.

Azərbaycanda ilk qəza məktəbləri 1830-cu il dekabrın 30-da Şuşada, 1831-ci il dekabrın 30-da Nuxada, 1832-ci ildə Bakıda, 1933-cü ildə Gəncədə açıldı. 1835-ci ildə Cənubi Qafqaz məktəblərinin ikinci Nizamnaməsi, 1848-ci il dekabrın 18-də isə yeni Nizamnaməsi qəbul olundu. [bax: *bölmənin sonu, şəkil 3*].

Nuxa qəza məktəbi iki sinifdən ibarət idi. Kirayə edilmiş xüsusi binada yerləşən məktəbdə üç müəllim işləyirdi. Müəllimlərdən biri müdir, biri fənn müəllimi, digəri isə Azərbaycan dili və şəriət müəllimi idi. Ana dilinin tədrisi üçün siniflərin birində həftədə iki dərs olmaqla cəmi dörd dərs müəyyən edilmişdi. Hər sinif üzrə həftəlik dərslərin sayı 16, saatların sayı 24 idi [164, 16].

Nuxa qəza məktəbinin təşkili haqqında "Qafqaz təqvimi" ndən məlum olur ki, qəza məktəbinin müdiri Konstantin Petrov İlinski idi. Məktəbin şəriət müəllimi müsəlman məzhəbli molla Hüseyin Xan oğlu, müəllimlər Serebryanov, Salam Yakov Kuzanov olmuşlar.

Şəhər məktəbi tələbələrinin ehtiyacının ödənilməsi üçün maddi yardım cəmiyyəti yaradılmışdı. Cəmiyyətin sədri Şirəli bəy Əmircanov, üzvü Abdulla bəy Əfəndiyev, katibi İlya İsayevic Klıqer idi [588, 378].

Nuxada qəza məktəbinin açılması şəhərin mədəni həyatına müsbət təsir etdi. İlk növbədə məktəb kitabxanasının əsası qoyuldu. Artıq 1835-ci ildə qəza məktəbinin kitabxanasında 360 adda kitab və tədris vəsaiti vardı [586, 144]. 1834-cü ildə məktəbdə 28 şagird oxuyurdu. Tərkibinə görə onların 21 nəfəri tacir uşaqları, 7 nəfəri bəy uşaqları idi [492, 99]. Uşaqların sayı az olduğundan yeni məktəb binasına ehtiyac duyulmurdu.

1835-ci ildə Cənubi Qafqaz məktəblərinin yeni Nizamnaməsi təsdiq olundu. Həmin Nizamnaməyə görə ikisinifli məktəblər üçsinifli məktəblərə çevrilir, tədris edilən fənlərin sayı artırılır, rus və Azərbaycan dilləri ilə yanaşı, erməni dilinin də tədrisi nəzərdə tutulurdu. Tədris olunan fənlər sırasına coğrafiya, tarix, hesab və həndəsədən ilk məlumat, hüsnət, rəsm və rəsmxətin tədris olunması vacib hesab edilirdi. Azərbaycan dilinin tədrisinə xüsusi diqqət verilirdi. 3 müəllim ştatı əvəzinə 5 müəllim ştatı təsdiq olunmuşdu. Ancaq məktəb üçün ayrıca binanın olmaması və kadr çatışmazlığı Nizamnamənin ləng həyata keçirilməsinə səbəb oldu.

1842-ci ildə Nuxa şəhərində 60 məktəb fəaliyyət göstərirdi. Bu məktəblərdə 500 şagirdin təlim-tərbiyəsi ilə 60 müəllim məşğul olurdu [164, 14]. Nuxa qəzasında isə 120 məktəbdə 900 şagird təh-

sil alırdı. Məktəblərdə 120 müəllim işləyirdi. Dövrün arxiv sənədlərinə görə Nuxa qəzası məktəb, müəllim və şagird sayına görə Şirvan qəzasından geridə qalırdı. Şirvan qəzası ərazisində 200 məktəbdə 2000 şagird oxuyurdu. Nuxada üçüncü sinif 1844-cü il sentyabrın 1-də açılmışdı [164, 16-17]. 1844-cü ildə Nuxa qəza məktəbində 70 şagird təhsil alırdı. Onlardan 40 nəfəri birinci sinifdə, 20 nəfəri ikinci sinifdə, 10 nəfəri üçüncü sinifdə oxuyurdu [123]. Şagirdlərin milli tərkibi də dəyişmişdi. 1837-ci ildə təhsil alan 65 şagirdin təxminən yarısı – 32 nəfəri azərbaycanlılar, 3 nəfəri isə digər millətlərin nümayəndələri idi [164, 17]. 1847-1850-ci illərə aid sənədlərdə göstərilir ki, Nuxa şəhərində 89 məktəbdə 1378 nəfər şagird təhsil almışdır. Şagirdlərin 1299 nəfəri rəiyyət, 88 nəfəri bəy uşaqları olmuşdur [164, 14]. Nuxa qəza məktəbinin səmərəli fəaliyyəti əhalinin rus dilinə, dünyəvi təlimə olan marağının artması nəticəsində 1850-ci ildə şəhərdə "müsəlman məktəbi" adlı yeni və xüsusi tədris müəssisəsinin təşkilinə şərait yarandı [164, 21-22]. Ümumilikdə 1863-cü ildə Nuxa (Şəki) qəzasında 234 məktəb fəaliyyət göstərirdi [243, 97].

1867-ci ildə Qafqaz və Cənubi Qafqaz məktəblərinin yeni Nizamnaməsi qəbul edildi. Nizamnaməyə əsasən qəza məktəbləri yenidən təşkil olundu. Üç sinifdən əlavə ayrıca hazırlıq sinifləri açıldı. İlk dəfə olaraq təhsil haqqı təbiiq edildi, pansionat təşkil olundu. Tədris planına latın və Avropa dilləri daxil edildi. Nuxa qəza məktəbinin tədris planına fransız dilinin tədrisi əlavə olundu. Bu isə məktəbi bitirənlərin gimnaziya daxil olmasına imkan yaradı. Məktəbdə tədrisin keyfiyyətinin yüksəldilməsi sahəsində əməli işlər görüldü. Məktəbdə həyata keçirilən tədbirlər dairə müfəttişləri tərəfindən daim izlənilirdi. Bu münasibətlə Nuxa qəza məktəbində olmuş müfəttiş 1868-ci ildə məktəbdə, o cümlədən hazırlıq sinfində təlimin yaxşı təşkil edildiyini, rus dilinin düzgün və aydın tələffüzünə nail olunduğunu qeyd edirdi [164, 22-23].

1872-ci ildə Şəhər məktəbləri Nizamnaməsi hazırlandı. Nizamnaməyə görə qəza məktəbləri öz yerini şəhər məktəblərinə verirdi. Şəhər məktəblərinin tədris planı qəza məktəblərindən fərqli olub, təhsil müddəti də müxtəlif idi. Birsinipli şəhər məktəbində

təhsil müddəti 2 il, ikisiniflidə 4 il, 3 və 4 siniflidə 6 il müəyyən-
ləşdirildi. 1877-ci ildə Nuxa qəza məktəbi üçsinfli şəhər məktə-
binə çevrildi. Məktəbin 133 tələbəsi vardı. Məktəbə müdir F.S.Ka-
başidzə təyin edilmişdi [125, 6]. Məktəbin tədris planına Azərbay-
can və rus dilləri, hesab, həndəsə, rəsm, rəsmxət, tarix, coğrafiya,
təbiətşünaslıq və şəriət daxil edilmişdi. Təhsil pullu idi. Nuxa şəhər
məktəbində Azərbaycan dili və şəriət fənlərini bir müddət *Abbas*
Mirzə Axundov ilə Molla Çələbi oğlu tədris etmişdi [164, 24].

Nuxa qəza məktəbi əhalinin rəğbətini qazandı. Şagirdlərin sa-
yı ildən-ildə artdı. 1890-cı ildə məktəbdə 136, 1895-ci ildə 167 şa-
gird təhsil alırdı. Şagirdlər arasında kəndli uşaqları da var idi.
Ümumilikdə 1878-1890-cı illərdə məktəbin 12 buraxılışı olmuş,
məktəbi 125 nəfər məktəbi bitirmişdi [164, 24-25].

Şəhərdəki məktəblərdən biri də 1894-cü ilin payızında açılan
altında "Üsul sövtiyyə" məktəbi idi [125, 8]. [bax: *bölmənin sonu*,
şəkil 4].

Bu məktəbin açılmasında Hacı ağa Məhərrəm Hüseynov,
Hacı Süleyman Hüseynov və saatsaz Mustafa Bədəlovun [125, 7]
xüsusi xidməti olmuş, onlar məktəbdə ancaq rus dili və şəriət dərsi
keçiləcəyinə hökuməti inandırılmışdılar. Qısa müddətdə xoca hafiz
Məmməd Əmin Şeyxzadə, Ömər Faiq əfəndi Nemanzadə və
seminariya qurtarmış Qəzənfər bəy Cavanşir, Tacəddin İmanzadə
və Hacı Zəkəriyyə məktəbə müəllimliyə dəvət edilmişdilər. Mək-
təbə 100-dən artıq şagird toplanmışdı. Məmməd Əmin Şeyxzadə
"Quran"-ı, Ömər Faiq əfəndi Nemanzadə türk qiraətini tədris edirdi.
Məktəbdə rus dili dərsi A.O.Çernyayevskinin "Ruskaya reç" kita-
bından, Azərbaycan dili dərsləri əvvəlcə A.O.Çernyayevskinin
"Vətən dili", sonralar Rəşid bəy Əfəndiyevin "Uşaq bağçası" və
"Bəsirətül - ətfal" kitablarından keçilirdi. "Üsul sövtiyyə" məktəbi
Nuxadakı mollaxanalara böyük zərbə vurdu. Xalq arasında rus dilin-
də təhsilə maraq güclənməyə başladı. Mollaxanada hər uşaq üçün
təhsil haqqının ayda 20-30 qəpik olmasına baxmayaraq, valideynlər
uşaqlarının aylıq təhsil haqqı bir manat olan rus məktəbinə
göndərirdi [125, 7].

1894-cü ildə M.Şeyxzadənin həyat yoldaşı Əsmər - Soltan

xanım qızı Şəfiqə xanımla birlikdə kirayədə oturduğu Bazarbaşında
Hacı Cumayın evində "Üsul sövtiyyə" məktəbi tipində qız məktəbi
açdılar. Kiçik yaşlı oğlan uşaqları da bu məktəbə qəbul olundular.
Bu məktəbin üçüncü şöbəsini bitirən oğlanlar "Üsul sövtiyyə"
məktəbinə köçürülürdülər. Bu məktəbdə də təhsil haqqı ayda 1 (bir)
manat idi. Məktəb 4 il fəaliyyət göstərdi. M.Şeyxzadə məktəb aç-
maq üçün Şamaxıya dəvət olunduğundan onun yerinə yerli molla
Ağakışi müəllim təyin olundu.

1895-ci ildə Nuxada bazar günü məktəbi və kursları da
fəaliyyətə başladı.

XIX əsrin 80-ci illərindən başlayaraq digər qəzalarda olduğu
kimi, Nuxa qəzasının Qutqaşın (indiki Qəbələ) (1882), Xaçmaz,
Padar və Vəndam (1883), Aşağı Göynük və Qoxmuq (1884), Var-
taşın (indiki Oğuz) (1887), Bum (1890) kəndlərində də məktəblər
açıldı [164, 33].

Qəzanın digər kəndlərində də məktəblər açılması üçün vəsait
toplanmağa başlandı. Nəticədə 1898-ci il sentyabrın 29-da Nədə,
həmin ayın 30-da Yaqubluda və Ağpilləkanda, oktyabrın 1-də
Göybulaqda, oktyabrın 2-də Daşbulaq kəndində məktəb açıldı. Nic
kənd məktəbinə 120, Yaqublu kənd məktəbinə 31, Ağpilləkən kənd
məktəbinə 40, Göybulaq kənd məktəbinə 17, Daşbulaq kənd
məktəbinə 36 şagird qəbul edildi [243, 101-104].

XIX əsrin sonlarında Azərbaycanın qəzalarında, o cümlədən
Nuxa qəzasında 2 məktəb açıldı. Bununla da, Nuxada yeni mək-
təbin - Nuxa "rus-Azərbaycan" məktəbinin təşkilinə imkan yarandı.
1896-cı ildə 104 şagirdlə fəaliyyətə başlayan və bir sinifdən ibarət
olan "rus-Azərbaycan" məktəbi yerli sakin Hacı Əbdül ağanın
evində fəaliyyətə başladı. İkinci "rus-Azərbaycan məktəbi" 1897-ci
il iyunun 25-də tacir Hacı Məmməd Sadiq Əliyevin evində açıldı
və məktəbə ilkin olaraq 75 şagird qəbul edildi. Bu məktəblərin biri
və məktəbə isə şüərlər üçün idi. Hər iki məktəb əhalidən ianə
sünnilər, digəri isə şüərlər üçün idi. Hər iki məktəb əhalidən ianə
kimi toplanmış vəsaitlə idarə olunurdu. Sünni "rus-Azərbaycan"
məktəbində rus dilini Qəzənfər bəy Cavanşir, şüə "rus-Azərbaycan"
məktəbində isə Təmasib bəy Qulubəyov tədris edirdi. Nuxa sünni
"rus-Azərbaycan" məktəbinin rəy kitabından məlum olur ki, "...şa-

girdlər rus dilində cəld oxuyur, bir sıra şeir və duaları əzbər bilirlər... Məktəb yaxşı binaya malikdir" [164, 37-38]. 1898-ci ildə şəhər əhalisi hər tüstüdən 60 qəpik pul toplayaraq Məmməd Sadiq Əliyevin evində açılan məktəbi 2 sinifli məktəbə çevirməyə, əlavə olaraq şəhərin Qışlaq adlanan hissəsində əlavə 2 məktəb açmağa təşəbbüs etsələr də, məktəblərdən yalnız biri açıldı. [bax: *bölmənin sonu, şəkil 5*].

XIX əsrin 90-cı illərində məscid məktəblərinin yenidən qurulması sahəsində ilk addımlar atıldı. Məmməd Əmin əfəndinin sədr olduğu baş məscidin həyətində dörd sinifdən ibarət məktəb açıldı [583]. İki mərtəbəli binada yerləşən məktəbdə fəriət, Azərbaycan, ərəb və rus dilləri, hesab və Rusiya coğrafiyası öyrədilirdi. Hesab və coğrafiya dərsləri Azərbaycan dilində keçirilirdi. Ana dili təlimi səs üsulu ilə aparılırdı. Məktəbdə şagirdlərin sayı 200 nəfərdən artıq idi. Kənd uşaqları məktəbə pulsuz qəbul olunurdular. Məktəbdə tədrislə məşğul olan 4 nəfər müəllim arasında Ömər Faiq Nemanzadə və Qəzənfər bəy Cavanşir də var idi.

Kənd məktəblərində şagirdlərin milli tərkibinin əsasını azərbaycanlılar təşkil edirdi. Nuxa qəza məktəbində təhsil alan 76 şagirdin 25 nəfəri azərbaycanlı, 5 nəfəri rus, qalanları qeyri millətlərin uşaqları idi [120, 113]. Silki tərkib etibarilə şagirdlərin əksəriyyəti kəndli uşaqları olub, əsasən, oğlanlardan ibarət idi. Bəzi məktəblərdə tək-tək qızlar da oğlanlarla birlikdə təhsil alırdılar.

1898-ci ildə Daşlıbəzərin şərqində Hacı Məmməd Sadiq Əliyev öz vəsaiti ilə ibtidai məktəb üçün 3 sinifdən ibarət böyük bir bina tikdirdi. Həmin ildə binada molla Fərəc Axund tərəfindən "üsuli-cədid" məktəbi açıldı. Məktəbə tədris üçün rus dili müəllimi Təhməsin bəy Qulubəyov, ana dili və fars dili müəllimləri molla Kazım Axundzadə, Əli Qulu Axund və qeyriləri cəlb olundular. Məktəbdə uşaqların sayı sürətlə artdı və 2 sinifli məktəb halına düşdü. Sonra məktəbə Mir-Musa Ağamirov və ikinci rus dili müəllimi Aslan və daha bir fəriət mollası göndərildi. 1907-ci ildə bu məktəb hökumətin sərəncamına verildi [125, 12].

2 sinifli Nuxa şəhər məktəbinin müdiri Rəşid bəy Əfəndiyev, fəriət müəllimi Mir Həmzə Mustafa əfəndi oğlu Əfəndiyev idi.

1908-1909-cu tədris ilində məktəbdə oxuyan 281 şagirdin 8 nəfəri rus, 2 nəfəri gürcü, 152 nəfəri azərbaycanlı idi. Şagirdlərin 31 nəfəri mülkədar, 3 nəfəri məmur, 10 nəfəri ruhani uşağı idi [589, 598].

1905-ci ildə Birinci Rusiya inqilabı ərəfasında və inqilabdan sonra Nuxa şəhərində yeni məktəblərin açılmasına təşəbbüs göstərildi. Bu təşəbbüs şəhərin yuxarı rayonunda əhali tərəfindən müdafiə olunsa da, aşağı hissəsində - Dabbaqxana məscidinin dövrəsində yaşayanlar məktəbin açılmasına etiraz etdilər. Nəhayət, dabbəq Hacı Nəsrulla Hacı İsrafil oğlu və Nuxa gənclərindən Ə.Nəbiyev, Abbasəli və həmkarları 1908-ci ildə maneələri aradan qaldıraraq Cümə məscidinə bitişik ikinci məktəbin təntənəli surətdə açılışına nail oldular. Məktəbə Kənan, Nuru Əfəndi, Həşim əfəndi Məmmədzadə və başqaları müəllim kimi cəlb olundular.

1906-cı ildə Qaragözlərin məscidinin həyətində iki otaqdan ibarət hücrədə "üsuli-cədid" tipində bir ibtidai məktəb açıldı. Həmin məktəbin təşkilinə Musabəy Hacısanov, Hacı Xəlilbəyli, Əbdüsləmə ağa Qaziyev və bir neçə digər maarifpərvər şəxslər kömək etdilər. Kasıb uşaqlarından təhsil haqqı alınmırdı. Bir ay üçün müəyyənləşdirilmiş 50 qəpik təhsil haqqı da müntəzəm toplanmırdı.

Məktəbdə uşaqların sayı 50 nəfər idi və iki otaqda yerləşmişdilər. Uşaqlar 4-5 şöbədə oxuyurdular. Məktəb fəaliyyətini 1918-ci ilə kimi davam etdirdi. Bu məktəbdə vaxtaşırı molla Hüseyn Aydınzadə, Ələddin əfəndi, molla Həsən, Rəşid bəy, Hacı Mir Həmzə əfəndi, Hacıbala Əfəndiyev, molla Lətif oğlu müəllimlik etmişlər [125, 17].

1907-ci ildə Nuxa şəhər məktəbinə Rəşid bəy Əfəndiyevın qardaşı Abdulla bəy Əfəndiyev müdir təyin olundu. 1910-cu ildə şəhər məktəbi aşağı Dabbaqxanada Calgılı bulağın qabağındakı köhnə binadan bankın üstünə, Qurcana çayın kənarında təzə binaya köçdü. Məktəbin yeni binaya köçməsi azərbaycanlı uşaqların məktəbə gəlişini asanlaşdırdı və şagirdlərin sayı artmağa başladı. Əgər məktəb aşağıda yerləşən zaman burada azərbaycanlı uşaqların sayı 25-30 nəfər idisə, yeni binaya köçəndən sonra onların sayı 300 nəfərə qədər artdı. 1913-cü ildə Nuxada yeni 7 № li ibtidai qız məktəbi açıldı [125, 19-20].

1913-cü ildə Abdulla bəy Əfəndiyev rayon inspektoru V.A.Yemelyanovun qarşısında Nuxada ibtidai qız məktəbi açılması məsələsini qaldırdı. V.A.Yemelyanov 1913-cü ildə Qarğa bazarda qız məktəbinin müdiri olan Maral Nəbiyevanı Nuxadakı 7 Nəli ibtidai qız məktəbinə müdir [162, 24, 28] və Xanım Tairovanı şəriət müəllimi təyin etdi. Həmin il avqustun axırında məktəbə qızlar qəbul olundu və avqustun 31-də bu məktəb Bazarbaşında Həmzə Məhərrəm oğlunun evində rəsmən açıldı. Açılışda Məbud əfəndi Əfəndiyev, Mir-Musa Ağamirov, Əhməd Nəbiyev, İmam Həsən Tairov və qeyriləri iştirak etdilər [125, 20]. Məktəbə xeyriyyə cəmiyyəti maddi yardım göstərirdi. Məktəb 1919-cu ilə qədər fəaliyyətini davam etdirdi. Əhməd Nəbiyevin "Nuxada maarif" adlı xatirələrində [125, 20] məktəbdə 65 qızın təhsil aldığı qeyd edilir.

Bir müddət sonra, yəni milli məktəblər və 1910-cu ildən Dabbaqxana cümə məscidinin yanındakı Kənanın "Vətən" məktəbi çar hökumətinin ixtiyarına keçdi və onlara "rus-tatar" adı verildi. Qıraətxanın binasındakı axund Mir-Musanın məktəbi 2 Nəli, Kənanın məktəbi 3 Nəli, ikisinifli erməni məktəbi 4 Nəli, keçmiş "Üsul sövyyə" məktəbi 5 Nəli, Qışlaq məktəbi 6 Nəli "rus-tatar" məktəbi adı ilə adlandırıldı. 1913-cü ildə 1 Nəli məktəbin müdiri Əhməd Nəbiyev, 2 Nəli məktəbin müdiri Mir-Musa Ağamirov, 3 Nəli məktəbin müdiri Ələkbər Qədirov, 5 Nəli məktəbin müdiri Məmmədali Xəlfəzadə, 6 Nəli məktəbin müdiri Əhmədəğa Qaziyev, 7 Nəli qız məktəbinin müdiri Maral Nəbiyeva idi [125, 21].

Nuxada maarif ocaqlarının sayı artdıqca tam orta məktəbə (gimnaziyaya) ehtiyac yarandı. 1912-ci ildən başlayaraq Abdulla bəy Əfəndiyev və axund Molla Fərəc Nuxada gimnaziya açılması üçün Qafqaz Maarif Tədris Dairə müdiri (Попечитель Кавказского учебного округа) Rudolfa və Cənubi Qafqaz Cənubunu (sədri) Voronsov-Daşkova bir neçə dəfə müraciət etdilər. Uzun sürən müzakirələrdən sonra, Rudolf Nuxa əhalisi gimnaziya binasını göstərilən plan üzrə tikib hökumətin ixtiyarına verdiyi halda, gimnaziyanın açılmasına razı oldu. Nuxa əhalisi ələcsüz qalaraq bu ağır təklifi qəbul etdi, binanın tikilməsinə qərar verdilər. Abdulla bəy və axund Molla Fərəc həm də gimnaziya binasının tikintisinin

başla çatmasına qədər qədər əhalinin xərcinə qeyri-rəsmi gimnaziya açmağa icazə aldılar.

1914-cü il sentyabrın 1-də Hacı Məmməd Sadiq Əliyevin təzə binasında gimnaziyanın rəsmi açılışı oldu. Məktəbə Nuxa qəzasının Vartaşen (Oğuz), Nic, Qutqaşen (Qəbələ), Basqal və Zaqataladan tələbələr qəbul olundular. Tələbələrin milli tərkibi müxtəlif idi [590, 434].

Nuxa klassik gimnaziyasının müdiri Aleksandr Konstantinoviç Verşov, şəriət müəllimləri - şəriət mollası Səlim əfəndi Əfəndiyev və qazı Seyid Salam Salamzadə, rus dili müəllimləri Cavid Cəniyev, müəllimlər - Məmməd bəy Əfəndiyev, Q.S.Moşesvili, Olqa Mixaylovskaya, Leon Singiz Qoldşteyn, A.K.Verşova, A.D.Toniyans, İ.Kolpaxçev, idman müəllimi M.B.Əfəndiyev, kargüzər A.A.Serebryakov idi [590, 434]. [bax: bölmənin sonu, şəkil 6].

Gimnaziya üçün bina tikintisi yerli ziyalıları daim narahat edirdi. Bu səbəbdən də maarifpərvər Hacı Məmməd Sadiq Əliyev 1915-ci ilin iyul ayında 50 nəfərədək qonağı Nuxaya dəvət etdi. Dəvət olunan qonaqların arasında Rudolf və ona yaxın məmurlar, Yelizavetpol qubernatoru Poyarov, quberniya maarif şöbəsi müdiri S.Petrinin, Nuxa qəza rəisi A.İ.Klimentov, müavini Cahangir bəy Şixliniski, gimnaziyanın açılmasının səbəbkarları-təşəbbüskarları axund Molla Fərəc, Abdulla bəy Əfəndiyev, məhkəmə sədri Mürsəl bəy Şahmalıyev, məhkəmə icraçısı Hacı Məmməd Kərim bəy Əfəndiyev, şəhər vergi müfəttişinin müavini Ələsgər bəy Axundov, şəhər idarə rəisi Məmməd bəy Fərzəlibəyov, sabiq şəhər idarə rəisi Əhməd bəy Əfəndiyev, qazı Hüseyn əfəndi Əfəndiyev, həmçinin yerli ziyalılardan Şirəli bəy Əmircanov, Rəşid bəy Əfəndiyev, Məmməd bəy Əfəndiyev, Məşədi Mehdi Qulu Zülfiqarov, Hacı Hüseyn bəy Hüseynbəyov, Məşədi Əsədulla Qafarov, Məşədi Yusif Hüseynov, Məşədi Əli Hüseyn (baba), Məşədi Xəlil Dadanov, usta Bağır Qasımov, Nurməmməd əfəndi və başqaları vardı [125, 23].

Qonaqlar qalanın altında özül qoymaq mərasimində iştirak etdilər. Mərasimdən sonra Rudolf və ona yaxın məmurlar gimnaziyanı və keçmiş "Üsul-sövyyə" məktəbini ziyarət etdi, Zaqatalaya gedərkən yol üstündəki Qoxmuq kənd məktəbinə baş çəkdi.

ŞƏKİ

ƏN QƏDİM ZAMANLARDAN
GÜNÜMÜZƏDƏK

Gimnaziya 1920-ci ilə kimi fəaliyyət göstərdi, Şimali Azərbaycan Sovet Rusiyası tərəfindən işğal olunduqdan sonra hökumətin sərəncamına verildi.

1915-ci ildə Nuxada "Müqəddəs Nina" adlı tam orta məktəb də açılmışdı. Bu məktəb Bazarbaşında Hacı Əbdürrəhim ağanın qızı Fatma xanıma tikdirdiyi evdə yerləşirdi. Məktəbin hazırlıq şöbəsi də var idi. 50 nəfərə qədər şagird qız toplanmışdı. Məktəbin müdiri Dariya Tixonovna Mişsenko, şəriət müəllimləri pravoslav keşişi David Utiyev, Maral Nəbiyeva, müəllimlər Zinaida Andreyevna Ryabçenko, Yelizaveta İvanovna Kolpaxçeva, Rinsima Aleksandrovnə Nasibova, Anna Abramovna Matinyans idilər [590, 386].

1917-ci ildə Fevral inqilabdan sonra məktəbin müdiri D.Mişsenko vəzifəsindən azad olundu, onun yerinə Hüseyn Əfəndiyev təyin edildi. Müəllimlərdən Yelizaveta İvanovna Kolpaxçeva və Anna Abramovna iş yerlərini dəyişdiyi üçün Dilara Əmircanova, Xanım Əmircanova (sonralar Mahmudova) və Humay Əmircanova məktəbə müəllim təyin olundular. 1918-ci ildə Mahtaban Əfəndiyeva Rinsima Aleksandrovnə Nasibovanı əvəz etdi. 1917-ci il Fevral inqilabından sonra "Milli komitə"nin iclası və 1918-ci ildən 1920-ci ilə qədər qəza maarif şöbəsi, 1920-ci ildə Şimali Azərbaycan Sovet Rusiyası tərəfindən işğal olunduqdan sonra Nuxaya gələn sovet əsgərləri şəhər məktəbinin binasında yerləşdilər. Məktəb 1920-ci ildə fəaliyyətini dayandırdı [125, 24].

1917-ci il aprel ayının 1-də Şəkinin bir qrup ziyalı "Nuxa şəhərində və qəzasında yaşayan türk soydaşlarının arasında elm və maarifi yaymaq məqsədilə "Nuxa Hürriyyəti-Maarif Cəmiyyəti"ni təsis etmək haqqında qərar qəbul etdilər [231, 109]. Cəmiyyətin sədri Nurməhəmməd əfəndi İmamzadə, sədr müavini və xəzinədar Abdulla Abdülrahmanzadə, katibliyinə Veysəl Mustafazadə, Rəşid bəy Əfəndiyev, Zahid İbrahimxəlilzadə, Mirhəsən Ağaməhəmməd-zadə, Rəcəb Əfəndiyev, təftiş komissiyasına Əbdülkərim İmamzadə, Həsən Əbdülrahmanzadə, Cəfərqulu Bəşir oğlu, Ələkbər Hacı Məhəmməd oğlu, Vahab Sadıqzadə seçildilər [231, 120-121]. Cəmiyyətin 18 nəfər fəxri üzvü, 76 nəfər həqiqi üzvü olmuşdur [184, 3].

ŞƏKİ

ƏN QƏDİM ZAMANLARDAN
GÜNÜMÜZƏDƏK

"Nuxa Hürriyyəti-Maarif Cəmiyyəti"nin məramnaməsində Nuxa şəhərində və qəzasında mövcud məktəb və mədrəsələrə məddi və mənəvi kömək etmək, Nuxa şəhəri və qəzasında olan kasıb və yetim müsəlman balalarını Cəmiyyətin himayəsinə almaq, onların ibtidai təlimi və tərbiyəsi haqqında lazımı tədbirlər görmək, 5-7 yaşlı uşaqların tərbiyəsi üçün uşaq bağçaları (darültərbiyyələr) təsis etmək, ümumi milli qiraətxana və kitabxana açmaq kimi məsələlər nəzərdə tutulurdu [231, 120-123].

Cəmiyyətin ilk uğurlarından biri ibtidai məktəblər üçün müəllimlər hazırlayan kursların açılması oldu. Kurslarda yalnız Nuxa qəzasından deyil, Şamaxı, Cəbrayıl kimi uzaq bölgələrdən gələn tələbələr də təhsil alırdılar [231, 21]. Qısa müddət ərzində "Nuxa Hürriyyəti-Maarif Cəmiyyəti" tərəfindən qəzadə 25 məktəb, təhsildən kənarda qalan 200 nəfər üçün "Vətən məktəbi" yaradıldı.

Cəmiyyətin fəaliyyətində Əbdülrəşid Əfəndizadə, Əskərəğa Məmmədzadə, Mirhəsən Axundzadə, Rəcəb Əfəndiyev, Ələkbər Mahmudov, həmçinin fabrik sahibləri Hacı Qədir Hacı Əhməd oğlu, Hidayət Hacı Əfəndi oğlu, Yusif Xəlilzadə, Musa Mərdanov fəal iştirak etdilər.

1917-ci ilin martında Abdulla Abdurrahmanov və müəllim Veysəl Mustafayevin təşəbbüsü ilə Nuxada "Hürriyyəti Maarif Cəmiyyəti" təşkil olundu. Birinci il ərzində ianədən və teatr tamaşalarından 11600 manat pul toplandı. Cəmiyyət bu vəsaitlə şəhərdə və Nuxa qəzasında məktəblərə müəllimlər hazırlamaq üçün yay mövsümü kursu açdı. Kursu Rəşid bəy Əfəndiyev, Abdulla bəy Əfəndiyev, Rəcəb Əfəndiyev, Məmmədli Xəlfəzadə, Veysəl Mustafayev, Həşim əfəndi Məmmədzadə müəllim kimi dəvət olundular.

1920-ci ildə Şimali Azərbaycanda bolşeviklər hakimiyyəti ələ keçirdikdən sonra Nuxada iki seminariya - bir qız, bir oğlan və bir ibtidai nümunə məktəbi açıldı. Məktəbin hər biri ayrı-ayrı binalarda yerləşdirildi. Qız seminariyası Məşədi Mehdi Qulu Zülfiqarovun evində, oğlan seminariyası Hacı Məmməd Sadıq Əliyevin evində yerləşirdi. Seminariyalara Nuxa şəhərindən və qəzasından, Qutqaşen (Qəbələ), Göyçay, Ağdaş, Xaldan, Qax və Zaqataladan oğlan və qızlar qəbul edilmişdilər. Geyim və yataq lavazi-

matları dövlət tərəfindən verilir. Hər bir seminariyanın ayrıca əspazı və mətbəxi vardı. Qız seminariyasının müdiri Mahtaban Əfəndiyevə (sonra Rüstəmov) idi. Kargüzar Qibulyov təyin edilmişdi. Rəşid bəy Əfəndiyev, Məmmədəli Xəlfəzadə, Əhməd əfəndi Bayramov, Əhməd Nəbiyev seminariyada müəllim kimi fəaliyyət göstərirdilər. Mahtaban Əfəndiyevə tibb institutuna qəbul olunmaq üçün Bakıya getdiyində onun yerinə Rəşid bəy Əfəndiyev müdir təyin edildi. Lakin xəstəlik səbəbi ilə Mahtaban Əfəndiyevə təhsilini davam etdirə bilmədi, yenidən Nuxaya qayıdıb məktəbə müəllim təyin olundu [83, v.2; 125, 27].

Məktəbin 2 ehtiyat və bir əsas sinfi var idi. *Məmmədəli Xəlfəzadə, Mabud əfəndi Əfəndiyev, Əbdürrəhim Əfəndiyev, Baba Qabulov, Ələsrəf Hacıyev, Mahtaban Əfəndiyevə, Rəşid bəy Əfəndiyev, Xanım Əmicanova, Məryəm Nəbiyeva, Xədicə Məmmədova, Əftab Mütəllibova, Firuzə Bayramova, A.R.Felzar, Anası Şəkixanova, Züleyxa Yusifova, İbrahim Əfəndizadə (həm də kişi gimnaziyasında işləyirdi), Məmməd İsmayilzadə (həm də kişi gimnaziyasında işləyirdi), K.L.Loqinova, Əbülfəqasım Həsənov, Əli Abbas Qədimov* [83, v.2] məktəbdə təhsilə cəlb olunmuşdular.

Nuxada kişilər üçün seminariyalar da fəaliyyətini davam etdirirdi [127, 21]. Yeni açılan məktəblərin müəllim kadrlarına olan ehtiyacın ödənilməsi məqsədilə Bakı, Şamaxı, Salyan, Qusar, Şuşa, Qazax və Kirovabadda (Gəncə) müəllim hazırlayan kurslar açılmış və bu kurslara 1000 nəfər cəlb edilmişdi.

1920-ci ildə Nuxada pedaqoji məktəb, 1923-cü ildə sənaye və tibb texnikumları açıldı [244, 223]. 1920-ci ilin oktyabrında Azərbaycan SSR XMK Kollegiyasının qərarına uyğun olaraq bir sıra şəhərlərlə yanaşı Nuxada da kişi pedaqoji kursları yaradıldı. 1920-ci ildə oğlan seminariyasına müdir təyin olunmadığından Mahtaban Əfəndiyevə hər iki seminariyanı idarə edirdi. Hər iki məktəbin oğlan və qız seminariyalarının katibi Baba Qabulov idi. Tələbələr bir il gimnazianın binasında məşğul oldular, sonra Hacı Məmməd Sadiq Əliyevin yuxarıdakı evinə köçdülər.

Məmmədəli Xəlfəzadə, Mabud Əfəndi Əfəndiyev, Əbdürrəhim Əfəndiyev, Baba Qabulov, Ələsrəf Hacıyev məktəbin müəllimləri idilər. 1922-ci ildə Mahmud Nəbiyev, Abdulla bəy Əfəndiyev və Abdulla bəy Paşabəyov da müəllim təyin olundular. 1923-cü ildə Baba Qabulov məktəbdən xaric olunduğundan onun yerinə Nəsir bəy Nəcəfqulubəyov müəllim təyin olundu. Ümumilikdə, 1920-1923-cü illərdə 2365 müəllim, o cümlədən 179 nəfər qadın qisamüddətli kurslarda təkmilləşdi [122, 62].

1933-cü ildən Nuxa qəza məktəbi 7 illik təhsil verməyə başladı. Məktəb 1939-cu ildə səkkizillik, 1945/46-cı tədris ilində onillik məktəbə çevrildi. O dövrdə oğlanlarla qızlar ayrılıqda oxuduqlarından Nuxa qəza məktəbi qız məktəbi kimi fəaliyyət göstərdi, 1946/47-ci tədris ilində məktəbi 17 qız bitirdi. 1948-ci ildə məktəbdə 600 nəfər təhsil alırdı. Məktəbin müəllimləri arasında "Lenin" ordenli riyaziyyat müəllimi Sürəyya Güllüzadə, "Qırmızı Əmək Bayrağı" ordenli tarix müəllimi Rza Cəlilov, respublikanın əməkdar müəllimi Ələsgər Yusifov şagirdlərin və şəhər ictimaiyyətinin hörmətini qazanmışdılar.

1953-cü ildən məktəbdə yenidən oğlanlarla qızlar birlikdə təhsil almağa başladılar. Nuxa qəza məktəbinin varisi olan Şəki şəhərindəki 5 saylı ümumtəhsil məktəbinin 1982-ci ildə 150 illik yubileyi keçirildi. Məktəbin yubileyinin keçirilməsi ilə əlaqədar Azərbaycan KP MK-nin qərarında deyilirdi: "Əsr yarım bundan əvvəl Şəki şəhərində açılmış qəza məktəbi Azərbaycanda maarif və mədəniyyət ocaqlarından biri olmuş, rus və Azərbaycan xalqları mədəniyyətlərinin geniş qarşılıqlı təsirində, bu xalqlar arasında dostluğun inkişafına və möhkəmlənməsinə kömək etmişdir. Sovet dövründə məktəb 5 nömrəli səkkizillik ümumtəhsil məktəbinə çevrilmişdir" [218].

Məktəb Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 30 sentyabr 1982-ci il tarixli fərmanı ilə Fəxri fərmanla təltif edildi. Məktəbin müəllimləri Axundova Diləfruz Baxşəli qızı və Hüseynova Ruqiyyə Rza qızı "Azərbaycan SSR Əməkdar müəllimi" fəxri adı, Ağamirzəyeva Mənsurə Cəlil qızı və Əhmədova Zeynab Şirəli qızı Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin Fəxri Fərmanı ilə təltif olundular.

Nuxa qəza məktəbinin məzunları istər XIX əsrdə, istərsə də

XX əsrdə Azərbaycanın siyasi, iqtisadi və sosial həyatında fəal iştirak etdilər. Nuxa qəza məktəbinin yetirməsi Rəşid bəy Əfəndiyev Qori Müəllimlər Seminariyasının Azərbaycan şöbəsinin ilk məzunlarından biri idi. Mustafa Quliyev (1893-1938), Məmməd-emin Şəkinski, Cəlil Hüseynov (1896-1979), Heydər Əfəndiyev (1907-1967), Məmməd Əfəndiyev (1887-1977), Rəcəb Əfəndiyev (1893-1956), Əbdüləzəl Dəmirçizadə (1909-1978), Sabit Rəhman (1910-1970), Yusif Əbdürrəhmanov (1912-1977) Şirməmməd Hüseynov (1924-2019), Fuad Əbdürrəhmanov (1915-1971), Salman Mümtaz (1884-1941) və başqaları yubilyar məktəbi bitirmişlər. [bax: *bölmənin sonu, şəkil 7*].

1920-ci ildən ayrı-ayrılıqda oğlan və qız seminariyası (darülmüəllimin və darülmüəllimat) kimi fəaliyyətə başlayan Şəki Pedaqoji Texnikumu (Şəki Pedaqoji Texnikumu Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin "Orta ixtisas təhsili müəssisələrinin adlarının dəyişdirilməsi haqqında" 16 iyun 2010-cu il tarixli 112 sayılı qərarına əsasən Şəki Pedaqoji Kolleci adlandırılmışdır) 1926-cı ildə bu seminariyalar birləşdirilərək vahid texnikum halında fəaliyyətini davam etdirdi. Dövlət Arxivləri Baş idarəsinin Şəki filialında Nuxa Qəza İcraiyyə Komitəsinin Rəyasət Heyətinin iclaslarının 1925-1926-cı illəri əhatə edən protokol kitabında qeyd olunan 1926-cı il 8 noyabr tarixli 33/23 sayılı protokoldan aydın olur ki, oğlan və qız seminariyalarının birləşdirilməsi IV qrup texnikumlarında tələbə sayının azlığı nəticəsində həyata keçirilmişdir. Nuxa Qəza İcraiyyə Komitəsinin geniş plenum iclasında Azərbaycan SSR Maarif Komissarı Mustafa Quliyev və komissarlığın bir neçə şöbə müdiri də iştirak etmişdi [352, 51].

1925-ci ildə Şəki Pedaqoji Texnikumunun 25 nəfərlik ilk buraxılışı oldu. Məzunların 17 nəfəri oğlan, 8 nəfəri qız idi. 1925-ci il iyun ayının 27-də Nuxa Qəza İcraiyyə Komitəsinin qərarı ilə qadın müəllimlərə olan ehtiyac nəzərə alınaraq Nuxa qız seminariyası nəzdində 40 nəfər əzsvadlı kəndli qızları üçün hazırlıq kursları açıldı.

Azərbaycan SSR Ali Sovetinin 1928-ci il 9 iyun tarixli qərarına əsasən (prot № 25) Nuxa Pedaqoji Texnikumu M.F.Axun-

ovun, 1932-ci ildən İ.V.Stalinin adını daşımışdır. 1920-1935-ci illərdə texnikumu 564 nəfər bitirmiş, onlardan 92 nəfəri təhsillərini artırmaq məqsədilə ali məktəblərə oxumağa getmişdilər [352, 52-53]. 1927-1928-ci illərdə texnikumda yaradılan qiyabi təhsil şöbəsi vasitəsilə on il müddətində 5415 nəfər müəllim hazırlandı. 1931/1932-ci tədris ilindən etibarən istehsalatdan ayrılmadan təhsil alınması məqsədilə fəhlə fakültəsi yaradıldı, 6 il ərzində fəhlə fakültəsini 1151 nəfər bitirdi.

1933-cü il yanvar ayının 15-dən texnikum nəzdində müəllim, məktəbəqədər tərbiyəçi və pioner işçiləri hazırlamaq üçün kurslar açıldı, 8 aylıq bu kurslara 6-7 sinif həcmində savadı olan şagirdlər qəbul edildilər. Şagirdlərə təqatid verilməsi onların təhsilə marağının artırılmasına təkan verdi.

Nuxa Pedaqoji Texnikumu məzunları sırasında Əhməd Rəhimli, sonralar respublika maarif nazirinin müavini işləyən Heydər Əfəndiyev, kimyaçı alim akademik Mirzə Salehli vardır. Məktəbin ilk müəllimləri Rəşid bəy Əfəndiyev, Abdulmahmud Əfəndiyev, Əhmədəğa Qazıyev, Veysəl Mustafayev, Əşrəf Hacıyev, Baba Qəbulov, Məmmədəli Xəlfəzadə və başqaları məktəbin formalaşması və məşurlaşmasında gərgin əmək sərf etmişdilər.

Ümumilikdə, Şəki Pedaqoji Kollecinin 1924/1925-2009/2010-cu tədris illərində 10511 nəfər bitirmişdir.

Şəkidə sovet hakimiyyətinin ilk illərində açılan təhsil müəssisələrindən biri də 1923-cü ildə əsası qoyulmuş Kənd Təsərrüfatı Texnikumudur. Təhsil ocağının formalaşması və inkişafında ilk direktoru İsgəndər Bağbanlının əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. Texnikum müstəqillik illərində öz fəaliyyətinə son qoymuş, Şəki Texnologiya Texnikumu ilə birləşdirilmişdir. Hazırda Dövlət Texniki Kollecinin bir şöbəsi kimi fəaliyyət göstərir. Təhsil ocağının məzunlarından akademik Cəbrayıl Hüseynov, elmlər doktoru Lətif Qarayev, kənd təsərrüfatı üzrə fəlsəfə doktoru Zakir Əfəndiyev və b. göstərmək olar.

Şəkinin qocaman təhsil müəssisələrindən biri də 1923-cü ildə təsis olunmuş Şəki Toxuculuq Texnikumudur. Şəki ipək sənayesi üçün kadr hazırlığı ilə məşğul olan bu tədris müəssisəsində minlərlə ipəkçi kadrlar hazırlanmışdır.

1926/27-ci tədris ilində Xalq Maarif Komissarlığının 9 iyul 1926-cı il tarixli qərarı ilə Gəncə və Nuxa (Şəki) fəhlə fakültələrinin bazasında fəhlə texnikumları yaradıldı. 1935-ci ildə Nuxa İpəkçilik Texnikumu açıldı. 30-cu illərin ortalarında bir sıra texnikumlar, o cümlədən Nuxa İpəkçilik Texnikumu müvafiq nazirliklərin tabeliyinə verildi.

İkinci Dünya müharibəsinin başlanması ilə xalq maarifi sisteminə ciddi dəyişikliklər baş verdi. Mütəxəssislərin ordu sıralarına səfərbər edilməsi, gənclərin istehsalata getməsi nəticəsində tələbə kontingenti əsaslı surətdə azaldı. Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Sovetinin 21 avqust 1941-ci il tarixli qərarı ilə bir sıra texnikumlar birləşdirildi. Lakin müharibə illərinin çətinliklərinə baxmayaraq orta ixtisas məktəbləri kadr hazırlığını dayandırmadı. 1945/46-cı tədris ilində Nuxa (Şəki) İpəkçilik Texnikumu bərpa olundu.

Nuxa qəzasının ətraf bölgələrinin ixtisaslı müəllim kadrlarına olan tələbatının ödənilməsində 1939-1940-cı tədris ilində Nuxada fəaliyyətə başlayan və 1954-cü ilə kimi pedaqoji kadrlar hazırlığı ilə məşğul olan İkiillik Müəllimlər İnstitutunun [630, 218] böyük rolu oldu. Təhsil müəssisəsinə fəaliyyəti dövründə Rəsul Rəsullu rəhbərlik etmişdir.

Rəsul Yusif oğlu Rəsullu 1908-ci ildə Nuxada anadan olmuşdur. R.Rəsullu 1921-ci ildən ibtidai təhsil almağa başlamış, 1924-cü ildə Nuxa Pedaqoji Texnikumuna qəbul olunmuş, 1927-ci ildə texnikumu bitirərək Qax rayonunun İlisu kəndində əmək fəaliyyətinə başlamışdır.

R.Rəsullunun ömür yolu çox keşməkeşli və zəngin olmuşdur. 1929-1930-cu illərdə Zaqatala – Nuxa maarif şöbəsində inspektor işləyən R.Rəsullu savadsızlığın ləğvində yaxından iştirak etmiş, 1931-1936-cı illərdə Nuxanın məktəblərində və texnikumlarda həm də müəllimlik etmiş, 1936-1940-cı illərdə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunda (indiki ADPU) təhsil almış, institutu fərqlənmə diplomu ilə bitirmişdir. [bax: *bölmənin sonu, şəkil 8*].

1953-cü ildə təhsilin yenidən qurulması ilə əlaqədar olaraq Nuxa İkiillik Müəllimlər İnstitutu ləğv olunaraq Kirovabad (indiki

Gəncə) Pedaqoji İnstitutuna birləşdirildikdən sonra R.Rəsullu 6 il Gəncədə pedaqoji fəaliyyət göstərmiş, 1958-1959-cu illərdə APİ-nin (indiki ADPU) Azərbaycan ədəbiyyatı kafedrasında işləmişdir.

R.Rəsullu yaxşı müəllim olmaqla yanaşı, həm də fədakar tədqiqatçı idi. 1945-ci ildə filologiya üzrə fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi alan Rəsul Rəsullunun N.Gəncəninin həyat və yaradıcılığına həsr olunmuş “Ölməz sənətkar” adlı monoqrafiyası, M.S.Orudubi və S.Vurğun, rus yazıçıları V.M.Qoqol, F.N.Radişev, L.N.Tolstoy, A.P.Çexov, M.Mayakovski və M.Qorkinin yaradıcılığına həsr edilmiş yazıları tədqiqatçılar tərəfindən maraqla qarşılanmışdır.

R.Rəsullunun əmək və ictimai fəaliyyəti xalq və hökumət tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. O, 1931-ci ildə “Şəki fəhləsi” qəzetinin 10 illiyi münasibətilə Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin Fəxri fərmanına, 1942-ci ildə Azərbaycan SSR Ali Sovetinin qərarı ilə “Azərbaycan SSR əməkdar müəllimi” fəxri adına, 1944-cü ildə SSRİ Ali Soveti tərəfindən “Əməkdaş fərqlənməyə görə”, 1945-ci ildə “Qafqazın müdafiəsinə görə” medalları ilə təltif olunmuşdur. R.Rəsullu 1947-ci ildə Azərbaycan SSR Ali Sovetinə seçkilər üzrə 123 sayılı Nuxa şəhər üçüncü seçki dairəsindən Azərbaycan SSR Ali Sovetinə deputat seçilmişdir.

Rəsul Rəsullu 1962-ci ildə vəfat etmiş, onunla son mənzilə vida mərasimi APİ-də (indiki ADPU) keçirilmişdir.

Şəki təhsilinin yetirmələri Azərbaycanda dövlətçiliyinin möhkəmlənməsinə öz töhfələrini vermiş, elm və mədəniyyətin müxtəlif sahələrində əzmlə çalışmışlar.

4.8.2. Maarif xadimləri

XIX əsrdə Şəkiddə təhsilin təşkili və yenilənməsində xüsusi xidmətləri olan maarif xadimləri bu gün də hörmətlə yad olunur. Belə maarif fədailərindən biri *Rəşid bəy İsmayıl oğlu Əfəndiyevdir* (1863-1942). 1863-cü ildə Nuxada (indiki Şəkiddə) anadan olan R.Əfəndiyev Nuxa şəhər rus məktəbində oxumuş, 1879-cu ildə Qəri Müəllimlər Seminariyasına qəbul olunmuş, 1882-ci ildə seminariyanın ikinci buraxılışı kimi məktəbi başa vurmuşdur. 1882-

ci ilin sentyabr ayının 12-də Nuxa qəzasının Qutqaşen (Qəbələ) kənd ibtidai məktəbinə təyinatla müdir göndərilən Rəşid bəy yeni tipli "üsuli-cədid" məktəblərinin inkişafına yaxından kömək göstərir [339, 202].

1890-cı ildə Nuxanın Xaçmaz kəndinə gələn Rəşid bəy Əfəndiyev kənddə məktəb açır və iki il müəllimlik edir. 1892-ci ildə R.Əfəndiyev təhsilini artırmaq məqsədilə Tiflisdəki Aleksandrovski Müəllimlər İnstitutunun dördüncü sinfinə daxil olur. Bir ildən sonra məktəbi bitirən Rəşid bəy 1899-cu ilədək Tiflis şəhər məktəbində müəllim işləyir. Qadınların təhsilinə böyük əhəmiyyət verən pedaqoq 1895-1896-cı illərdə Tiflisdə müsəlman qadın məktəbi təsis etmək üçün vəsait toplayır.

Rəşid bəy Əfəndiyev 1900-cü ildə Qori Müəllimlər Seminariyasında şəriət və Azərbaycan dili müəllimi vəzifəsində işləyir. O təkcə dərslər deməklə kifayətlənmir, mərkəzi mətbuatda maraqlı məqalələrlə çıxış edir, müəllimi A.O.Çernyayevskinin tərtib etdiyi və Rəşid bəyin dəst-xətti ilə Daşbasmada nəşr edilən "Vətən dili" dərsliyini sınaqdan keçirir, özünün gələcəkdə nəşr etdirəcəyi məşhur "Uşaq bağçası" əsərini hazırlayır [163, 297-298].

17 il seminariyada Azərbaycan dilini tədris edən Rəşid bəy elmi-pedaqoji və ədəbi fəaliyyətlə məşğul olur, "Uşaq bağçası" (1889) və "Bəsürətül-ətfal" (1910) dərsliyini yazır [339, 203]. [bax: *bölmənin sonu, şəkil 9*].

Rəşid bəy Əfəndiyevin fəaliyyətində ədəbi yaradıcılıq mühüm yer tutur. O, beş pərdəli "Qan ocağı" komediyasından sonra "Sağ qalın karaməti", "Qonşu qonşu olsa, kor qız ərə gedər", "Bir saş telinin qiyməti", "Tiflis səfəri", "Qızılgül", "Diş ağrısı", "Pul dalisi" səhnə əsərlərini yazır.

Rəşid bəy Əfəndiyevin ədəbi fəaliyyəti bütövlükdə maariflə bağlı olmuşdur. Onun "Elmin şərəfəti", "Nəsihət", "Məktəbə dəvət", "Vətən məhəbbəti", "Qələm", "Cəhalətdən şikayət", "Anna kimdir", "Bir qızın sualı", "Qadın kimdir", "Yonca çiçəyi", "Arsız uşaq və qarışqa", "Alma ağacının əhvalatı", "Tahir və Nəbi" və s. kimi şeirləri və hekayələri qadın azadlığı, qadın təhsili, ailə tərbiyəsinə həsr edilmişdir [339, 205-206].

1920-ci ildə Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulması Rəşid bəy Əfəndiyevin də həyatında dəyişiklik yaradır. O, Nuxaya 3 aylıq müəllimlər kursu açmaq üçün göndərilir, Nuxada qadın və kişilər üçün daha iki seminariya təşkil edir. 1920-ci ildə seminariyalar birləşdirilir və Nuxa pedaqoji texnikumu açılır [339, 206].

R.Əfəndiyev ərəb, fars və rus dillərini mükəmməl öyrənmişdi. Etnoqrafiyaya dair bir sıra əsərlər yazan ədib Azərbaycanı Tədqiq və Təəbbüb Cəmiyyətinin Nuxa şöbəsinin katibi olmuş, 1928-ci ildə Nuxa şöbəsi ilə Azərbaycan Proletar Yazıçıları Birliyinə nümayəndə seçilmişdir. O, "Nuxa qəzasındakı Dəhşətlər və Suçma kəndlərinin etnoqrafiyası, iqtisadiyyatı və Trud-Sarıca düzündəki faydalı qazıntıları" (1929), "Şəki haqqında bir neçə qeydlər" (1930), "Şəki mahalına məxsus ipəkçilik haqqında tarixi materiallar" (1932), "Nuxa şəhərində mövcud olan sənətkarlıq və peşəkarlıq barəsində tarixi məlumat" (1934) etnoqrafik əsərlərin müəllifidir. Qafqaz Arxeologiya Komitəsi ilə əməkdaşlıq edən Rəşid bəy Əfəndiyevin "Qafqazın ərazi və qəbilələrini təsvir edən materiallar məcmuəsi"nin IX buraxılışında "Yelizavetpol quberniyası Nuxa qəzasında xalq təbabəti" (1887), XXXII buraxılışında "Qəbələ mahalı" (1902) məqalələri çap olunmuşdur. Maarif xadimi, etnoqraf, tərcüməçi, şair, nasir və dramaturq kimi tanınan Rəşid bəy Əfəndiyevin əsərləri İstanbul, Bakı və Tiflisdə nəşr edilmiş, pyesləri Azərbaycan və Orta Asiya teatrlarının səhnələrində tamaşaya qoyulmuşdur. O, Puşkin və Lermontovun əsərlərini, həmçinin Firdovsinin "Şahnamə"sini Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir.

80 illik ömrünün 60 ilini xalqın maariflənməsinə həsr edən Rəşid bəy İsmayıl oğlu Əfəndiyev 1942-ci ildə Şəkiddə vəfat etmişdir [232, 211].

Rəşid bəy Əfəndiyevin oğlu *Məmməd Əfəndiyev* (1887-1977) 1919-cu ildə Peterburq Universitetinin fizika-riyaziyyat fakültəsini bitirmişdir. O, 1921-ci ildə Nuxa darülmüəlliminin, ilk pedaqoji kursların və Ali Pedaqoji İnstitutun təşkilinə böyük əmək sərf etmişdir.

M.Əfəndiyev 1934-1936-cı illərdə API-də Riyaziyyat

fakültəsinin dekani, 1935-1956-cı illərdə Azərbaycan Dövlət Universitetinin riyazi analiz kafedrasının müdiri işləmişdir. Ana dilində ali riyaziyyat kursundan ilk dəfə mühazirə oxuyan professor M.Əfəndiyevin nəşr etdirdiyi riyaziyyat terminləri kitabı və dərs vəsaitləri, "Adi diferensial tənliklər" adlı sanballı kitabı, riyaziyyatın tədrisi metodikasına dair elmi məqalələri bu gün də əhəmiyyətini itirməmişdir.

Görkəmli riyaziyyatçı, professor (1949), Azərbaycanın əməkdar elm xadimi (1944) Məmməd bəy Rəşid bəy oğlu Əfəndiyev bir çox orden və medallarla təltif edilmiş, 1941-1946-cı illərdə Azərbaycan Riyaziyyatçılar Cəmiyyətinin sədri olmuşdur. M.Əfəndiyev 1977-ci il iyunun 1-də Bakıda vəfat etmişdir.

Abdulla bəy Əfəndiyev (Əfəndizadə) məşhur Azərbaycan pedaqoqu Rəşid bəy Əfəndiyevin kiçik qardaşdır. 1872-ci il martın 3-də Nuxa şəhərində anadan olmuş Abdulla bəyin atası İsmayıl əfəndi Türkiyədə təhsil almışdır. İsmayıl əfəndinin övladları Qazi Hüseyn əfəndi, Rəşid bəy və Abdulla bəy Əfəndiyevlərin Şimali Azərbaycanda elmin, maarifin, mədəniyyətin və ictimai fikrin inkişafında böyük xidmətləri olmuşdur.

Abdulla bəy Əfəndiyev Şəkiddəki rus məktəbini bitirdikdən sonra 1891-ci ildə Yelizavetpol Mixaylov sənət məktəbinin kənd təsərrüfatı şöbəsinə daxil olmuş, dörd illik təhsilini başa vurduqdan sonra Şəkiyə müəllim təyin olunmuş, iki il Şəkiddə müəllimlik etdikdən sonra Tiflis Müəllimlər İnstitutunda təhsilini davam etdirmiş, 1899-cu ildə institutu bitirərək şəhər məktəbində müəllim işləmək hüququ almış, Bakıya gələrək rus-müsəlman məktəbində pedaqoji fəaliyyətini davam etdirmişdir [232, 94-95]. [bax: *bölmənin sonu, şəkil 10*].

A.Əfəndiyev müəllimlik fəaliyyəti ilə bərabər, "Molla Nəsrəddin" jurnalının yaradıcılarından biri olan Ömər Fətiq Nəmanzadə (1872-1938) ilə birlikdə Şəkiddə M.F.Axundzadənin "Molla İbrahimxəlil kimyəgər" və "Müsyö Jordan və Dərviş Mastalı şah" komediyalarını tamaşaya qoyur, Şəki ətrafı kəndlərdən topladığı folklor nümunələrini rus dilinə tərcümə edir, "SMORK" məcmuəsinin 1894-cü il nömrəsində çap olunur. Onun rus poeziya-

sının nümayəndələri İ.A.Krıllov və M.Y.Lermontovdan etdiyi tərcümələri çap olunmuş, Tiflisdə nəşrə başlayan "Şərqi-rus" qəzetində və digər mətbuat orqanlarında məqalələrlə çıxış etmişdir. Azərbaycan Müəllimlərinin I qurultayının (1906) nümayəndəsi olan Abdulla bəy Əfəndiyev qurultayın qərarına əsasən müəllimlərinə kömək məqsədilə Krımda işləyir, Krımdan qayıtdıqdan sonra Fərhad Ağazadə və S.S.Axundovla birlikdə tədrisi asanlaşdırmaq üçün ərəb əlifbasının islahı, ana dili və ədəbiyyatın tədrisi və dini dərslərlər yaratmaq barədə təşəbbüs irəli sürür və S.S.Axundovla birlikdə "Əlifba" kitabını yazır.

"Əhrar" partiyasının yaradıcılarından biri olan Abdulla bəy Əfəndiyev 1918-ci il dekabrın 7-də işə başlayan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Parlamentinə Şəkiddən üzv seçilmişdir. O, 1920-ci ilin əvvəllərində "Əhrar" partiyasından çıxaraq müstəqil parlament üzvü kimi fəaliyyət göstərmişdir.

Abdulla bəy Əfəndiyev Azərbaycan əlifbası islahatının tərəfdarlarından olmuş, bu barədə məqalələrlə çıxış etmiş, "Son türk əlifbası" kitabı çap olunmuşdur [232, 96]. Abdulla bəy Əfəndiyevin 1919-cu ildə Şəkinin "Mədəniyyət mətbəəsi"ndə (Şəhri-Nuxa-səneyi-1336) cüzi tirajla çap olunan "Ya ölüm, ya Türkiyə" kitabında "Növhə", "Ümid", "Acı həqiqətlər qarşısında böyük ümidvarlıq" və "Qafqaza dəvət" mənzumələri toplanmışdır. Onun bu kitabında XIX yüzilliyin sonu XX yüzilliyin əvvəllərində müsəlman aləminin düşdüüy ağır vəziyyətin səbəbləri açıqlanır, baş verən fəlakətlərin və bəlalərin səbəbini xalqların taleyinə cavabdeh olan şəxslərin mənəmlik iddiasında görünməsi və tarixin dərslərindən nəticə çıxarmağa çağırır. Abdulla bəy Əfəndiyevin oğlu Ziya Əfəndiyev (Hikmət Ziyanın atası) Qori Müəllimlər Seminariyasında təhsil almışdır. Abdulla bəy Əfəndiyev 1928-ci ildə Bakıda vəfat etmişdir.

Azərbaycanın məktəb və pedaqoji fikir tarixində öz mütərəqqi ideyaları ilə tanınan maarif xadimlərindən biri də **Rəcəb Əsədulla oğlu Əfəndiyevdir (1893-1956)**. [bax: *bölmənin sonu, şəkil 11*].

Rəcəb Əfəndiyev 1893-cü ildə Nuxada (indiki Şəkiddə) xırda dükanaçı ailəsində dünyaya gəlmiş, uşaqlıq və gənclik illərini orada

ŞƏKİ

ƏN QƏDİM ZAMANLARDAN
GÜNÜMÜZƏDƏK

keçirmiş, iki il mollaxanada oxumuş, ərəb və fars dillərini öyrənmiş, Şərq ədəbiyyatı ilə tanış olmuşdur. 1909-cu ildə Rəşid bəy Əfəndiyevin maslahəti ilə Qori Müəllimlər Seminariyasına daxil olan R.Əfəndiyev [339, 188] 1911-ci ilin noyabrında M.F.Axundzadənin 100 illiyi münasibətilə keçirilən xatirə gecəsində tamaşa qoyulan "Müsyö Jordan və dərviş Məstəli şah" komediyasında Məstəli şah rolunda çıxış edir. R.Əfəndiyev Qori Müəllimlər Seminariyasını 1914-cü ildə fərqlənmə diplomu ilə bitirir, Bakı quberniyasının sərəncamına göndərilir və Göyçay qəzasının ikisinifli ibtidai məktəbinə müəllim təyin olunur [221, 4-5].

1914-cü ildə Şəkiddə açılan qadın və kişi gimnaziyasına 1915-ci ildə direktor təyin olunan gənc Rəcəb Əfəndiyev Rəşid bəy Əfəndiyevlə birlikdə Şəkiddə üç aylıq müəllimlər kursu təşkil edir. Onun 1917-ci ildə Şəkiddə 160 səhifəlik "Türk qiraəti" dərsliyi çap olunur. Rəcəb Əfəndiyevin təşəbbüsü ilə Nuxanın kəndlərində ibtidai məktəblər açılmışdı. Bu məqsədlə köhnə məktəb binaları təmir olunur, sinif otaqları avadanlıqlar və tədris vəsaitləri ilə təchiz edilirdi.

1922-ci ildə cəmi iki il fəaliyyət göstərən Nuxa Pedaqoji Texnikumuna müdir təyin olunan Rəcəb Əfəndiyev [221, 9]. O, Mahmud Nəbiyev, Ələşraf Hacıyev, Mabud Əfəndiyev kimi müəllimləri texnikuma tədrisə cəlb edir.

Pedaqoji texnikum açılan zaman Nuxada "Dərülmüəllim" adlı qızlar üçün ikinci bir seminariya da fəaliyyət göstərirdi. Bu tədris ocağının direktoru Rəşid bəy Əfəndiyevin qızı Mahtəban Əfəndiyeva idi. Seminariyada Rəşid bəy Əfəndiyev, Məmmədəli Xəlfəzadə, Əhməd Bayramov, Yusif Əfəndiyev kimi müəllimlər dərslər deyirdilər. Texnikumlar müxtəlif binalarda yerləşsələr də bir biri ilə sıx əlaqədə idilər. Bu əlaqələrdə həm qız, həm də oğlan məktəblərində dərslər deyən Rəşid bəy Əfəndiyev və Rəcəb Əfəndiyev əlaqələndirici rol oynayırdılar. Nəhayət, 1926-cı ildə texnikumlar birləşdirilir. Bu birləşmə tələbə sıxlığı yaradır, müəllimlərin mənzillə təminatında çətinlik yaratmaqla yanaşı, həm də müəllim çatışmazlığına səbəb olur. Rəcəb Əfəndiyevin gərgin əməyi nəticəsində yeni təyinat alaraq məktəbə gələn müəllimlər boşalan evlər

ŞƏKİ

ƏN QƏDİM ZAMANLARDAN
GÜNÜMÜZƏDƏK

də, həmçinin fəhlə yataqxanalarında yerləşdirilirlər. Təhsilin keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq məqsədilə 3 aylıq ixtisasatırma kursları açılır. Bu kurslarda Nuxa ilə yanaşı Balakən, Qutqaşen (indiki Qəbələ), Qazax, Qax, Zaqatala müəllimləri də iştirak edirlər.

Rəcəb Əfəndiyev 1927-ci ildə Tiflisdə köçür və Nuxa Pedaqoji Texnikumunda topladığı təcrübə onun köməyinə gəlir. İki il, 1927-1929-cu illərdə Tiflis Pedaqoji Texnikumunda müəllim işləyən R.Əfəndiyev 1929-cu ildə Bakıya qayıdaraq Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığında kadrlar üzrə baş inspektor təyin olunur və məktəblərin yenidən təşkilində fəal iştirak edir [339, 189].

R.Əfəndiyev təhsilini artırmağı da yaddan çıxarmır. Təhsilini artırmaq məqsədilə 1930-cu ildə ADU-ya qəbul olunan Rəcəb Əfəndiyev pedaqogika fakültəsini birinci dərəcəli diplomla bitirir və Bakıdakı ali məktəblərində pedaqogikadan mühazirələr və məşğələlər aparır. Onun 1933-1950-ci illərdə yazdığı "İş yeri seçiminin pedaqoji prinsipləri" (1931), "İş otağı" (1933), "Müəllimlərin ixtisasını artırmaq işinin təşkili" (1934), "Qiyabi təhsil sistemində şifahi konsultasiya" (1935) kimi elmi-pedaqoji əsərləri bu gün də aktuallığını itirməmişdir [221, 17].

R.Əfəndiyevin yaradıcılığında ailə-məişət, gənclərin əxlaq və vətənpərvərlik tərbiyəsi məsələləri mühüm yer tutmuşdur. Onun "Gimnazist Vahid", "Kimdir o", "Bədbəxt Əhməd" və s. əsərləri bu qəbildəndir [221, 201].

R.Əfəndiyev istər təhsil, istərsə də müəllimlik fəaliyyəti illərində dövrü mətbuatda hekayələr və müxtəlif məzmunlu məqalələrlə çıxış etmişdir. Belələrinə "Yeni İrşad" qəzetində çap olunan "Gimnazist Vahid, yaxud müəllimlərə ibrət", "Aclar", "Rahat olmaq istəyirəm", "İqbal" qəzetində çap olunan "Kimdir o", "Yaxşılıq", "Bədbəxt Əhməd" hekayələrini, "Məktəb" jurnalında çap edilmiş "İlin axır çərşənbəsi" pyesini göstərmək olar. O, 1918-ci ildə "Türk çəlongi" dərsliyini yazmışdır.

R.Əfəndiyev Azərbaycan Dövlət Elmi Tədqiqat Pedaqogika İnstitutunun əməkdaşı olmuş, bir sıra məşhur pedaqoqların əsərlərini Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdi. Rəcəb Əfəndiyev 1956-cı ildə Bakıda vəfat etmişdir.

4.8.3. Ədəbiyyat

XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan milli-bədii fikrinin səciyyəvi xüsusiyyətlərini qabarıq ifadə edən regionlardan biri də Nuxa ədəbi mühitidir. XVIII-XIX əsrlərdə Şəkiddə Məhəmməd Hüseyn xan Müstəq, şair Nəbi, Süleyman, M.F.Axundzadə, şəkili xəstə Qasım, Kərim ağa Fateh, Mustafa Şuxi, Zövqi, Hüzni, Dəli Bəbir, Molla Məhəmməd, Molla Qasım Zakir, Hacı Rəsul, İbrahim əfəndi Nicati, Hacı Məhəmməd əfəndi Nafe, Xəstə Qədir Məhəmməd Səməndüz, Molla İbrahim Dödui, İsmayıl bəy Nakam kimi söz sənətləri yaşayıb-yaratmışlar. Bunların sırasında İsmayıl bəy Nakam yaradıcılıq fondunun həcminə və forma-məzmun xüsusiyyətlərinə görə başqalarından fərqlənir.

İ.S.Nakam dövrünün görkəmli siyasi və ədəbi şəxsiyyətləri, xüsusilə Hacı Zeynalabdin Tağıyev, M.F.Axundzadə, Seyid Əzim Şirvani, Səid və Cəlal Ünsizadə qardaşları ilə dostluq münasibətləri saxlamışdır. O, "Məclisi-üns" ədəbi məclisləri ilə sıx əlaqə yaradaraq Xurşidbanu Natəvan və Kərim ağa Fəna ilə məktublaşmışdır. İsmayıl bəyin "Nakam" təxəllüsü ilə şeirlər yazması ömrünün məşəqqətləri ilə bağlı olmuşdur. İsmayıl bəy Nakam 1906-cı ildə xərcəng xəstəliyindən vəfat etmiş və Nuxanın qədim qəbiristanlıqlarından biri olan *Xoçih* qəbiristanlığında dəfn olunmuşdur.

XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən olan *Mirzə Fətəli Məhəmmədağa Hacı Əhməd oğlu Axundzadə (1812-1878)* – 1812-ci ildə Nuxada (indiki Şəkiddə) anadan olmuşdur.

Fətəli Axundzadəni oğulluğa götürən Hacı Ələsgər 1832-ci ildə Məkkə ziyarətinə hazırlaşarkən Gəncədə yaşayan dostu Molla Hüseyn Pişnamazadəyə ziyarətdən qayıdana qədər Fətəliyə məntiq və fiqh kitablarından dərs verməyi tapşırır. Fətəli Axundzadə Gəncədə olarkən M.Ş.Vəzəhdən də dərs alır. Axund Hacı Ələsgər Məkkədən qayıtdıqdan sonra Nuxaya gəlir və 19 yaşlı Fətəlini təhsilini davam etdirmək üçün 1831-ci il dekabrın 30-da Nuxada aqılımsız rus dilində məktəbə qoyur. Lakin yaşının çoxluğu ona təhsilini davam etdirməyə imkan vermir. 1834-cü ildə Tiflisə gəlir

və noyabrın 1-də Qafqazın Baş hakimi baron Rozenin dəftərxanasında mülki hissə üzrə şərq dilləri tərcüməçisinin şagirdi qulluğuna girir. Altı aydan sonra tərcüməçiliyə keçən Fətəli Axundzadəyə 1842-ci ildə praporşik, 1846-cı ildə podporuçik, 1850-ci ildə poruçik, 1852-ci ildə ştabs-kapitan, 1861-ci ildə mayor, 1869-cu ildə podpolkovnik, 1873-cü ildə polkovnik rütbəsi verilir və bu dövr ərzində müxtəlif orden və medallarla təltif olunur.

M.F.Axundzadə 1842-ci ildə Nuxaya gəlmiş, Axund Hacı Ələsgərin qızı Tubu xanım ilə evlənmişdir. M.F.Axundzadənin oğlu Rəşid bəy 1854-cü ildə anadan olmuşdur.

M.F.Axundzadə yaradıcılığına "Səbuhi" təxəllüsü ilə başlamışdır. O, 1850-1855-ci illərdə "Hekayəti-Molla İbrahimxəlil kimyəgər", "Müsyö Jordan və Dərviş Məstəli şah", "Vəzir-i-xani-Lənkəran", "Hekayəti-xırs quldurbasan", "Sərgüzəşti-mərdi-xəsis" və ya "Hacı Qara", "Mürəfiə vəkilləri hekayəti" adlı komediyalarını yazır. O, 1857-ci ildə yazdığı "Aldanmış kəvəkib, yaxud "Hekayəti-Yusif şah" povesti ilə Azərbaycan realist nəsrinin əsasını qoyur. "Kəmalüddövlə məktubları..." əsəri ilə özünün dövlətçilik baxışlarını irəli sürən ədəbin əsəri rus dilinə tərcümə olunmuşdur. Ədəbin "Puşkinin ölümünə Şərq poeması", "Zakirə məktub"ları, "Yeni əlifba haqqında mənzumə"si və başqa şeirləri yüksək bədii səviyyəsi ilə seçilir. "Kəmalüddövlə məktubları..."nda ədəb islam ölkələrində tərəqqi yolunda buxova çevrilən fanatizmin köklərini açmışdır.

M.F.Axundzadə Azərbaycan mədəniyyəti tarixinə şair, yazıçı, dramaturq, pedaqoq, filosof, tarixçi, hərbi və siyasi xadim kimi daxil olmuş, yaradıcılığında Şərq və Qərbi mədəniyyəti birləşdirə bilmişdir. 1851-ci il aprelin 3-də İmperator Rus Coğrafiya Cəmiyyətinin Qafqaz şöbəsinə seçilən 39 həqiqi üzv arasında M.F.Axundzadə də olmuşdur [531, 9]. M.F.Axundzadənin bizə gəlmiş Şərq ikinci poetik əsəri 1837-ci ildə yazdığı "Puşkinin ölümünə Şərq poeması"dır. Əsər fars dilində, klassik Şərq şeiri üslubunda yazılmışdır. [bax: *bölmənin sonu, şəkil 12*].

M.F.Axundzadə maarifçilik məramnaməsində müsəlman xalqlarının müasir dövrdə inkişafı üçün əlifbanın dəyişdirilməsini başlanğıc sayaraq yazırdı ki, "...bütün işlərin əsası bilikdir, bilik

isə əlifbanın açarındır". M.F.Axundzadə Azərbaycan xalqının sosial-iqtisadi, mədəni-mənəvi təşəkkülünü "millət" kimi dəyərləndirirdi. "Kəşkül" qəzeti bu təşəkküldən "türk milləti" deyərək bəhs edirdi. M.F.Axundzadə əsərləri ilə Azərbaycan cəmiyyətinə yeni istiqamət vermiş, milli mədəniyyətin inkişafına böyük təsir göstərmişdir. Bu səbəbdən də, XIX əsr "Mirzə Fətəli əsri" kimi qiymətləndirilir.

XIX əsrin sonları və XX əsrin əvvəllərində fəaliyyət göstərən görkəmli Azərbaycan aşıqlarından biri də **Süleyman Salah oğlu Molla Cumadır** (1854-1920). Molla Cuma onun təxəllüsüdür. O, heç vaxt mollalıq etməmişdir. Molla Cuma 1854-cü ildə anadan olmuşdur. Savadlı olduğu üçün ona "Molla" təxəllüsü verilmişdir. Molla Cumanın ədəbi irsi içərisində Qədim Şərq, Azərbaycan əfsanə və əsətləri, xüsusilə İslam dünyası ilə əlaqədar çoxlu şeirlər vardır.

Nuxanın Baş Layısqı kəndində anadan olmuş, ilk təhsilini Baş Göynük kəndindəki mədrəsədə alan Süleyman Salah oğlu ərəb və fars dillərini mükəmməl öyrənmişdir. Süleyman Salah oğlu – Molla Cuma bir çox qoşma, gəraylı, tənqis, gözəlləmə, bağlama və şeirlərin müəllifidir. Onun "Qızla gəlinin deyişməsi", "Aşıq Könül-lə deyişmə", "Baxşı bəy və Leyla xanım" kimi iri həcmli əsərləri məlumdur [Bax: 248; 249].

Molla Cuma faciəli surətdə həlak olmuşdur. Belə ki, 1920-ci ilin yazında XI Qırmızı ordunun hissələri Şəkidən Qaxa gedərkən yolda Molla Cumaya və onun əmisi uşaqlarına rast gəlir və onları qətlə yetirirlər. [bax: *bölmənin sonu, şəkil 13*].

Hazırda aşığın doğma kəndində onun ev muzeyi təşkil edilmiş, qəbirüstü abidəsi ucaldılmışdır.

Görkəmli ədəbiyyatşünas və mətnşünas alim, istedadlı jurnalist, mollaşəradınçı şair **Salman Məmmədəmin oğlu Əsgərov** (*Mümtaz*) 1884-cü ildə Nuxada (indiki Şəkidə) anadan olmuşdur. Salman Mümtaz müstəqil mütaliə sayəsində Şərq ədəbiyyatını, ərəb, fars və urdu dillərini öyrənmişdir. Orta Asiya, Sibir, Zabaykalye və Qafqaz vilayətlərində ticarətlə məşğul olan S.Mümtaz 1908-ci ildən Azərbaycan mətbuatı ilə əlaqə yaratmış, "Molla Nəsrəddin", "Zənbür", "Kəlniyyət", "Tuti", "Qurtuluş" jurnallarında, "Sədə",

"Tərəqqi", "Günəş", "İqbal", "Yeni iqbal", "Açıq söz" qəzetlərində şeir və felyetonları dərc edilmişdir. S.Mümtaz C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, Ə.Haqverdiyev, N.Nərimanov, M.S.Ordubadı, F.Köçərli, M.Hadi, A.Səhhət, Ə.Qəmğüsar, Ə.Nəzmi, R.Axundov və b. ilə yaxından dostluq münasibəti saxlamışdır. [bax: *bölmənin sonu, şəkil 14*].

S.Mümtazın "Molla Nəsrəddin"də ilk məqaləsi 1906-cı il avqustun 25-də çap olunmuşdur. Mümtazın avtobiografiyasından məlum olur ki, o, əsasən, "Xortdan bəy", "Sərcəqulu bəy" imzaları ilə şeirlər yazmış, "Eşşək arısı", "Sağsağan", "Qorxaq" kimi imzalarla tanınmışdır [269, 14]. S.Mümtaz "Molla Nəsrəddin"də çıxış etməklə kifayətlənməmiş, həm də onun yayılmasına kömək etmişdir. S.Mümtaz "Molla Nəsrəddin"lə yanaşı, "Tuti", "Kəlniyyət", "İqbal" və b. nüfuzlu orqanlarla əlaqə saxlamışdır. O, 1907-ci ildə İranda, Orta Asyanın müxtəlif yerlərində, Sibirin Barnaul şəhərində, 1908-ci ildə Tiflisdə, 1910-cu ildə Bakıda və Tiflisdə, Vladıqafqazda və Qoridə, nəhayət, Daşkənddə, Orenburqda və b. şəhərlərdə olmuşdur.

Klassik Şərq ədəbiyyatının bilicilərindən olan Salman Mümtaz M.Qorki, A.Tolstoy, S.Ayni ilə tanış olmuş, [269, 10] R.Taqor, şərqşünas alimlərdən Y.Marr, A.Samoyloviç, İ.İ.Meşşaninov, A.Krımski, Y.Bertelslə görüşmüş, onların bəziləri ilə məktulaşmışdır. Sovet Rusiyasının hərbi təcavüzü nəticəsində Şimali Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra şifahi xalq ədəbiyyatının və klassik irsin toplanması ilə məşğul olan S.Mümtaz 1920-1937-ci illər arasında 24 kitab, 70-dən çox məqalə çap etdirmiş, 100-dən çox Azərbaycan və Yaxın Şərq şairi haqqında tədqiqatlar aparmışdır [269, 24]. Elmi fəaliyyətində məşhur təzkirəçilərlər Məhəmməd Ovfi, Dövlətsah Səmərqəndi, Lütəli bəy Azər, Azad Hüseyn Belqirami, Əmin Əhməd Razi, Rzaqulxan Hidayət, Həsən Çələbi, Şəmsəddin Sami bəy, Şair Mirzə, Mirxond, Hürhüseyin, M.M.Nəvvab və b. mürciəti edən S.Mümtaz rus tədqiqatçıları V.A.Dorn (1805-1881), A.Y.Krımski (1871-1942), V.V.Bartold (1869-1930) A.Y.Samoyloviç (1880-1938), Y.N.Marr (1893-1935) və Y.A.Bertels (1890-1957) kimi alimlərin Şərq xalqlarının tarixi və ədəbiyyatına dair tədqiqatlarından faydalanmışdır [269, 49]. 1926-

cı ildə Bakıda keçirilən I Ümumittifaq Türkoloji qurultayda iştirak edən V.V.Bartold akad. S.F.Oldenburqla birlikdə S.Mümtazın kitabxanasında olmuş və onun topladığı nadir əlyazmalara heyran qalmışdır [152]. S.F.Oldenbuq o zaman demişdir ki, dünyada "Kitabi Dədə Qorqud"un 2 nüsxəsi saxlanılır, biri Vatikanada, digəri Drezdendə. S.Mümtazda isə onun 3-cü nüsxəsi vardır [603, 214].

Salman Mümtaz 25 ilədək davam edən elmi-ədəbi fəaliyyətində Azərbaycan ədəbi irsinin tədqiqi və nəşri sahəsində çox səmərəli mətnşünaslıq iş aparmışdır. Onun tərtib edib buraxdığı kitablar: "Hasif İsfahani" (1913), "Ağa Məsih Şirvani" (1925), "Molla Pənah Vaqif" (1925), "Məmməd Hüseynxan Müştəq" (1925), "Qövsü Təbrizi" (1925), "Qasım bəy Zakir" (1926), "Mirzə Şəfi Vazeh" (1926), "Seyid İmadəddin Nəsimi" (1926), "Baba bəy Zakir" (1926), "Ağababır Şirvani" (1927), "El şairləri. I hissə" (1927), "El şairləri. II hissə" (1928), "Sarı Aşıq" (1925), "Molla Vəli Vidadi" (1936), "Molla Pənah Vaqif" (1937) onun yaradıcılıq imkanlarına parlaq nümunədir [269, 70].

S.Mümtazın tərtib etdiyi siyahıda 483 Azərbaycan şairinin adı vardır. O, 1933-cü ildən başlayaraq 10 il ərzində 104 şair haqqında 2000 səhifəlik əsər hazırlamağı nəzərdə tutmuşdu [269, 74].

S.Mümtazın M.P.Vaqif, M.V.Vidadi, M.Ş.Vazeh haqqında maraqlı tədqiqatları vardır. Onun "Qasım bəy Zakir" adlı kitabına şairin 230 şeri (87 mürəbbə, 19 gərayli, 63 qəzəl, 5 tərcibənd, 14 müxəmməs, 7 müstəzad, 8 təcnis, 4 həcv, 3 maddeyi-tarixi qəsidə, hekayə, saqınamə, vəsfi-hal, bahariyyə və s.) daxil edilmişdir [269, 93].

Salman Mümtaz milli baxışlarına görə təqib olunmuş, repressiyaya məruz qalmışdır. O, həbs olunan zaman onun mənzilində axtarış aparılmışdır. Mənzilin axtarışına dair tərtib olunmuş protokolda şəxsi sənədlərin, 3 kisə və bir çanta müxtəlif kitabların, bir böyük qutu şəkillərin neqativinin götürüldüyü qeyd olunmuşdur [354, 8-10; 638]. S.Mümtaz uydurma antisovet, pantürkist və panislamist təşkilatın üzvü olmaqla, sovet hakimiyyətini yıxmaq və burjuva-millətçi dövlət yaratmaq məqsədilə silahlı üsyan hazırlamaqla günahlandırılmışdır. SSRİ Ali Məhkəməsinin Səyyar

Kollegiyasının Sessiyası onu şəxsi əmlakı müsadirə olunmaq və 5 il siyasi hüquqlardan məhrum edilmək şərtilə 10 il müddətinə azadlıqdan məhrum etmişdi. S.Mümtazın şəxsi əmlakı isə yaşadığı mənzil və qiymətli kitablardan ibarət olmuşdur.

Salman Məmmədemin oğlu Əsgərov (Mümtaz) 1941-ci ildə Oryolda, faşistlərin şəhəri tutmasından bir az əvvəl güllələnmişdir. 1956-cı ildə ona bəraət verilmişdir.

Ədəbiyyatşünas, təncidçi, dövlət xadimi **Quliyev Mustafa Zakəriyyə oğlu (1893-1938)** 1893-cü ildə Nuxada xırda tacir ailəsində anadan olmuşdur. O, 1913-cü ildə Tiflis gimnaziyasını bitirmiş, Kiyev Universitetinin Fizika-riyaziyyat fakültəsinə daxil olmuşdur. M.Quliyev Qırmızı Professorlar İnstitutunda təhsil almış, Kommunist Akademiyasını bitirmişdir.

M.Quliyev 1919-cu ildə Şimali Azərbaycana gəlmiş və 1921-1922-ci ildə AK (b) P Qaraşəhər təşkilatının katibi seçilmişdir. O, 1922-1928-ci illərdə Azərbaycan SSR Xalq Maarif Komissarı işləmişdir. M.Quliyev xalq maarif komissarı kimi orta və orta ixtisas təhsili məsələləri ilə yanaşı, həmçinin ədəbiyyatın inkişafına və respublikada kitab nəşrinə, faktiki olaraq Yazıçılar İttifaqının, Mədəniyyət və Poliqrafiya Nazirliyinin funksiyalarını yerinə yetirilməsi işinə nəzarət edir, "Maarif və mədəniyyət" (1923-1926), "İnqilab və mədəniyyət" (1929-1931) jurnallarının redaktoru olur. O, "Maarif və mədəniyyət" jurnalının nəşrində xüsusi rol oynayır, 1930-cu ildə onun "Oktyabr və türk ədəbiyyatı" monoqrafiyası nəşr edilir. 30-cu illərdə M.Quliyevin "Fransız materialistlərinin estetik görüşləri", "Təbiətin dialektikası və materiya problemi" əsərləri işıq üzü görür.

Qazaxistanın Çimkənd şəhərinə göndərilən M.Quliyev partiya komitəsinin katibi işləyir, həbsdən əvvəl Odessa Vilayət Komitəsinin şöbə müdiri vəzifəsində də təyin edilir. M.Quliyev 1937-ci ildə həbs olunmuş, 1938-ci ildə respublika DİK orqanları tərəfindən güllələnmişdir [Bax: 337]. [bax: *bölmənin sonu, şəkil 15*].

Elm. Nuxa (Şəki) qədim zamanlardan elmi biliklərin inkişaf etdiyi bölgələrdən biri olmuşdur. Şəki xanlığının yaranması ilə elmi biliklərin inkişafına və yayılmasına şərait yaranmışdır. Döv-

rün görkəmli elm adamları içərisində 1747-1755-ci illərdə Şəki xanı olmuş Hacı Çələbi xan Qurban oğlunun nəslindən olan Kərim Ağa Fatehin (1783-1858) xüsusi yeri vardır. Fətəli xanın yeganə oğlu olan Kərim ağa 1783-cü ildə Şəkiddə doğulmuşdur. 1804-cü ildə Fətəli xanın qardaşları Məhəmmədhasən xan və Səlim xan Şamaxı xanına əsir düşdükdən sonra Şəki bəyləri Kərim ağanı Şəki xanı elan etmişdilər. Kərim ağanın babası Məmməd Hüseyin xan Hacı Çələbi xanın nəslindən olmuş, "Müştaq" təxəllüsü ilə şeirlər yazmışdır.

Kərim ağa Fateh 12 iyul 1858-ci ildə dünyasını dəyişmiş, Şəkiddə xan məscidinin arxasında xanların nəslinə aid qəbiristanlıqda dəfn olunmuşdur.

Kərim ağa Fatehin "Şəki xanlarının müxtəsər tarixi" əsəri XVIII əsrin birinci yarısından XIX əsrin ilk illərinə qədərki dövrdə Şəki xanlarının tarixini əks etdirir. V.Dorn Azərbaycan dilində yazılmış bu əsərin əslini ilk dəfə 1858-ci ildə "Əl-İntixabat-ül-bəhəriyyə" adlı külliyyatda topladığı tarixi əsərlər sırasında Peterburqda nəşr etdirmişdir [205, 3]. Rus müəllifi N.Xanıkovun səhvi nəticəsində bu əsər Hacı Əbdüllətif əfəndinin adına çap edilmişdir. Təəssüf ki, bu səhv 1926-cı il Bakı nəşrində də təkrar olunmuşdur. 1929-cu ildə Salman Mümtaz əsərin Kərim ağa Fatehə məxsus olduğunu müəyyənləşdirmişdir. S.Mümtaz həmin əsəri tədqiq edərək belə nəticəyə gəlir: "Fətəli xan, məşhur Hacı Çələbi xanın nəticəsi, Həsən ağanın nəvəsi və Məhəmməd Hüseyin xan Müştəqin oğludur. Məhəmməd Hüseyin xanın üç oğlu var idi ki, onlar da Məhəmmədhasən xan, Fətəli xan və Səlim xandan ibarət idi. Məhəmmədhasən xan ilə Səlim xanın hər birinin üç oğlu olduğu halda, Fətəli xanın yalnız bir oğlu var idi ki, o da türki və farsı şeirləri ilə məşhur olan Kərim ağa Fatehdır" [205, 4].

Kərim ağa Fatehin "Şəki xanlarının müxtəsər tarixi" əsəri Şəkinin XVIII – XIX əsrlər siyasi tarixinə aid ilk mənbələrdən biridir. Əsərin Şəkinin qədim dövrünə aid olan hissəsini rəvayət və əfsanələrə əsaslandığı halda, əsərin digər hissələrində XVIII əsrin ikinci yarısı və XIX əsrin birinci rübündə Şəkiddə baş verən Şəki xanlığı tarixinə dair çox maraqlı və qiymətli məlumatlar vardır

[205, 5]. Əsər bəhs olunan dövrdə Şəkiddə, o cümlədən Şimali Azərbaycanda baş verən hadisələrin öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətli mənbədir.

"Şəki xanları və onların nəsiləri" əsərinin müəllifi olan Hacı Seyid Əbdülhəmid əfəndi də Şəkiddə anadan olmuş, ilk təhsilini mədrəsədə almışdır. Onun yetkinləşməsində müəllimi İsmayıl bəy Sədrəddinbəyovun (Nakamın) böyük rolu olmuşdur. Məkkə, Mədinə, Qahirə, İsgəndəriyyə, Şam, İstanbul, Trabzon şəhərlərinə səyahət edən Hacı Seyid Əbdülhəmid əfəndi Tiflisə gəlmiş, sonralar bir müddət Qazax, Gəncə və Şamaxı şəhərlərində yaşamışdır. O, seyidlərin nəcabətləri təhqiq olunan komissiyada işləmiş, onun xidmətləri çar hökuməti tərəfindən üç qızıl saat, bir qızıl ənfiyadan, bir cəvahirli qızıl üzük və ildə iki yüz manat məvaciblə təltif edilmişdir [177, 6].

"Şəki xanları və onların nəsiləri" əsəri ilk dəfə 1939-cu ildə Azərbaycan SSR Elmi-Tədqiqat İnstitutunun Tarix-etnoqrafiya şöbəsi tərəfindən nəşr edilmişdir.

Azərbaycan ziyalıları tərəfindən Hacı Seyid Əbdül əfəndi bir tarixçi kimi də tanınır. Onun "Şəki xanları və onların nəsiləri" adlı tarixi əsəri Şəki xanlarının, o cümlədən Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində qiymətli mənbədir.

Azərbaycanın görkəmli elm və maarif xadimi, İslamın mahir bilicisi, məşhur din xadimi, 1907-1909-cu illərdə Qafqaz Ruhaniləri və Ruhani İdarəsinin İdarə Heyətinin sədri olmuş Şeyxülislam Axund Məhəmmədhasən Mövlazadə Şəkuvi Şəkiddə anadan olmuş və ilk təhsilini də bu şəhərdə almışdır. [bax: *bölmənin sonu, şəkil 16*].

4.8.4. İncəsənət

Şəki şəhəri tarixində incəsənət sahəsi xüsusi yer tutur və onun çox görkəmli nümayəndələri vardır. Onlardan **Ələsgər Abdullayev (Şəkili Ələsgər)** (1866-1929) 1902-1903-cü illərdə Bakıda keçirilən 1-ci, 2-ci və 3-cü "Şərq konsertləri"-ndə iştirak etmiş, "Çahargah", "Şüştər", "Bayatı-Şiraz" muğamlarını ifa etmişdir. Ələsgər Abdullayev 1913-1914-cü illərdə "Sport-Rekord" və "Ekstrafon" səhmdarlar cəmiyyətləri tərəfindən Tiflis və Kiyev

şəhərlərinə dəvət olunmuşdur. O, "Çahargah", "Rast", "Mahur-Hindi", "Zabul-Segah", "Rahab", "Şüştər", "Hasar" və s. muğamların mahir ifaçısıdır. [bax: *bölmənin sonu, şəkil 17*].

Azərbaycanın Xalq rəssamı, Əməkdar incəsənət xadimi, iki dəfə Dövlət Mükafatı laureatı, 1951-ci ildə hazırlanan və 1960-cı ildə Bakıda ucaldılan "Azad qadın" heykəlinin, Buxarada Əbu Əli İbn Sinanın, Düşənbədə Rudəkinin, S. Ayninin, Ulan-Batorada Suxebatorun və marşal X.Çaybalsanın abidələrinin müəllifi **Fuad Həsən oğlu Əbdürrəhmanov** (1915-1971), C.Cabbarlının "Solğun çiçəklər"indəki Heydərqulu, S.Rəhmanın "Toy", "Xoşbəxtlər", "Əliqulu evlənin" tamaşalarındakı Surxay, Mirzə Qərənfil, Xəlil, Ə.B.Haqqverdiyevin "Pəri cadu"sundakı Əmrah, C.Məmmədquluzadənin "Ölümlər", "Dəli yığıncağı"ndakı Məşədi Oruc, Hacı Mail, V.Şekspirin "Kral Lir"indəki Təlxək, N.Dmbadzenin "Darıxma ana"sındakı İsidor və s. kimi fərqli obrazları ilə tamaşaçıların yaddaşında qalan, istedadlı kino aktyoru, "Kəndlilər"də daxili işlər naziri, "Bəxtiyar"da restoran xidmətçisi, "Bir məhəlləli iki oğlan"da Mahmud, "O olmasın, bu olsun"da Rza bəy, "Yenilməz batalyon"da usta Yusif, "Nəsimi"də Fəzlullah Nəimi, "Yeddi oğul istəmə"də Kələntər dayı, "Ulduzlar sönmür"də Hacı Zeynaladin Tağıyev, "Mən ki gözəl deyildim"də Şərif kişi, "Dəli Kür"də faytonçu Məmmədəli obrazlarını yaradan Azərbaycanın Xalq artisti **İsmayıl Osman oğlu Osmanlı** (1902-1979) [bax: *bölmənin sonu, şəkil 18*], S.Rüstəmovun "Beş manatlıq gəlin"də Möhsün, A.Məşədibəyovun "Toy kimindir"ində Qoşun, S.Rüstəmovun "Durna"sında Dursun, S.Ələsgərovun "Ulduz"unda Məhəmməd, E.Sabitoğlunun "Hicran" tamaşasındakı Mitoş, Ü.Hacıbəyovun "Arşın mal alan"ındakı Vəli rollarının ifaçısı **Lütvəli Əmir oğlu Abdullayev** (1914-1973) Şəki-də dünyaya göz açmış, respublikaya şöhrət gətirmişlər.

Mətbuat. Şəki şəhərinin tarixində mətbuat xüsusi yer tuturdu. XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində nəşr olunan "Əkinçi" (1875-1977), "Ziya" və "Ziyayi Qafqaziyyə" (1879-1884), "Kəşkül" (1883-1891), "Füyuzat" (1906-1907), "Tərəqqi" (1908-1909) və digər mətbuat vasitələrində xalq təhsili, təlim-tərbiyə məsələləri işıqlandırılırdı. Pedaqoji hərəkatın önündə "Molla Nəsrəddin" jur-

nalı gedirdi. Nəşr edilən qəzet və jurnallarda Nuxa ziyahları müxtəlif mövzularda məqalələrlə çıxış edirdilər. M.F.Axundzadə 1877-ci ildə "Əkinçi" qəzetində "Vəkili naməlum" adlı məqaləsində yazırdı ki, "...Məktəb işin ibtidasıdır. Məktəbdən çıxandan sonra uşaqlar qəzet, jurnal, kitab oxumalıdır" [353, 12]. H.B.Zərdəbinin nəşr etdirdiyi "Əkinçi", C.Əfəndi Ünsizadə tərəfindən nəşr edilən "Kəşkül", M.A.Şahaxtəlinin nəşr etdiyi "Şərqi-rus" qəzetləri, M.Mahmudbəyovun nəşri olan "Rəhbər", uşaqlar üçün nəzərdə tutulmuş "Məktəb" və "Dəbistan" jurnalları Nuxa məktəblərinin kitabxanalarında toplanırdı [353, 8-9].

"Kəşkül" öz səhifələrində cəhəlati, nadanlıqı kəskin tənqid edərək yazırdı ki, "*Biz maarif sahasında cəmiyyətlər yaratmalıyıq. Biz müəllimlər hazırlayan müəssisə açmalıyıq. Biz bu yol ilə küçələrdə başlı-başına qalıb dilənçiliklə həyat keçirən uşaqlarımızı elmə, maarifə cəlb edə bilirik*". Qəzetin ünlü yazarlarından biri M.F. Axundzadə idi.

1905-ci il inqilabı digər sahələrdə olduğu kimi, ölkənin təhsil sistemində də mənfi təsir etdi. 1905-ci il inqilabında Cənubi Qafqazın böyük şəhərlərində: Tiflis, Bakı, Yelizavetpol və Qoridə məktəblər bağlandıqından onların müəllimləri, tələbələri və bəzi qulluqçuları Nuxaya gəldilər. Ziyahların Nuxaya toplanması xalq arasında maarifə dönüşü səbəb oldu. 1906-cı ilin yayında ziyahlar yuxarı cümə məscidinin həyətinə axundların, əfəndilərin, qazının, qəza rəisi və pristavların iştiraki ilə "Cəmiyyəti xeyriyyə" və "Nəşri-maarif" cəmiyyətlərinin əsasını qoydular. Cəmiyyətlər toplanan vəsaitlə Təzə-Karvansara darvazasının qabağında (saatsaz Məmməd-Kərim Mahmud ağa oğlunun dükanının qabağında) qiraətxananın rəsmi açılışı oldu. Qiraətxanaya Əli Bala Lətif oğlu müdir təyin olundu. Qiraətxanaya "Kaspi" (1906), "Həyat", "Tərcüman" (1906), "İrşad", "Həqiqət" (1906-1911) "Наша жизнь" (1906) qəzetləri, "Molla Nəsrəddin", (1906-1909), "Xata-bala", (Tiflis, er-məni dilində, 1906 və 1907-ci illər), "Dəbistan" (Bakı, 1906-1908), "Aləmi-nisan" (Baxçasaray, 1906), "Füyuzat" (Bakı, 1906-1907), "Rəhbər" (Bakı, 1906, 1907, 1909), "Zənbur" (Bakı, 1906-1909), "Bəhlul" (Bakı, 1907) kimi jurnal və məcmuələr toplandı.

XX əsrin əvvəllərində 10-dan artıq qəzet və jurnalın nəşri, o cümlədən uşaq nəşrləri, "rus-Azərbaycan" məktəblərinin inkişafı, "xeyriyyə" cəmiyyətləri olan "Nəşri-maarif", "Nicat", "Səadət" və s. fəaliyyəti, birinci və ikinci müəllimlər qurultayının çağırılması, yeni milli proqram və dərsliklərin hazırlanmasına öz təsirini göstərdi. Qabaqcıl ziyalılar genişlənməkdə olan sosial-pedaqoji hərəkata qoşuldular. Onların sırasında Rəşid bəy Əfəndiyev, Abdulla bəy Əfəndiyev, Salman Mümtaz öndə idilər.

Müsəlmanlar arasında savadın yayılmasında yaradılmış cəmiyyətlər əməli rol oynadılar. Belələrinə biri də "Nicat" cəmiyyəti idi. 1911-ci ildə Nuxada dövlət tərəfindən təsdiq edilmiş xeyriyyə cəmiyyəti təşkil olundu. Cəmiyyətin məqsədi Nuxa şəhərində və ətrafında yaşayan müsəlman əhali arasında elm və maarifi, xüsusən ibtidai təlimi ana dilində yaymaq idi [353, 42-43].

Fəsil 4-ə əlavələr

765

1138. Предписание ген.-л. Вельяминова Нухинскому команданту, от 29-го июля 1820 года, № 170.

На рапортъ вашъ отъ 23-го июля, № 294, отвѣтствую, что ген. Ермоловъ приказалъ вамъ предписатьъ, чтобы за данное пристанище въ Левагинской дер. Алмазы и вспомошествованіе имѣйнику Сурхайхану въ побѣгѣ вы подстрекивали Нухинскихъ Татаръ смечь и истребить сел. Алмазы, забрать оттуда жень и дѣтей и какъ ихъ доводить продать въ пользу свою, такъ и отдать имъ всю добычу, какую только они получатъ. Операцию сію имѣете пронести сколько возможно въ тайнѣ, такъ чтобы жители сел. Алмазы не могли-бы узнать и сокрыть богатства своего и жень и дѣтей, поруча сію экспедицію храбрѣйшему и искуснѣйшему изъ бековъ. О послѣдующемъ же имѣете мнѣ немедленно довести

Sənəd 1. General-leytenant Velyaminovun Nuxa komendantı podpolkovnik Vadarskiyə göstərişi (29 iyul 1820-ci il)

ŞƏKİ
ƏN QƏDİM ZAMANLARDAN
GÜNÜMÜZƏDƏK

2-я ГЕЙНКИНСКАЯ ШАЙКА

- Кавказ 5 октяб. 1] Керемет Исмаил Муса оглы, глава шайки Обгленц, мот. сел. Ванз-Гейнкис.
- Кавказ 30 сент. 2] Азим Абдулла-Мадрид оглы, мот. сел. Джунуз, 2-й обгц.
- Кавказ 30 сент. 3] Бикали Абдурашиф оглы, мот. сел. Сибирь
- Задарж 10 октяб 4] Салим Исмаил м. мот. сел. Кажи, Занатальский отр.
- Кавказ 16 октяб 5] Векор-Махмуд оглы мот. сел. Ванз-Гейнкис, обгленц мот. Сибирь.
- Задарж 7 октяб 6] Бамши Ахмед оглы, мот. сел. Ванз-Гейнкис.

3-я ГЕЙНКИНСКАЯ ШАЙКА

- 1] Македъ Динавд оглы, Ванз-Гейнкис, обгленц мот. Сибирь глава шайки.
- Кавказ 13 октяб 2] Дилбаръ Фосов оглы мот. сел. Чога
- Задарж 14 октяб 4] Пахаван Камаладдин, Занатальского округа обгленц мот. Сибирь.
- Задарж 29 сент 5] Гафаръ Пават оглы, мот. сел. Пенз.
- 6] Асаил Чалк оглы, Хивосия, Самарканского округа.
- Кавказ 18 октяб 7] Дашмуръ Вели оглы, Хивосия, Сам. округа, обгленц мот. Сибирь.
- Задарж 2 октяб 8] Закари Буоз оглы, мот. сел. Ванз-Гейнкис.
- Задарж 6 октяб 9] Абдул Гакид Исмаил оглы, мот. сел. Ванз-Гейнкис.
- Кавказ 22 октяб 10] Велик Абдурашиф оглы, мот. сел. Ванз-Гейнкис.
- Кавказ 22 октяб 11] Мирк Улуб оглы, мот. сел. Ванз-Гейнкис.
- Кавказ 27 октяб 12] Ахмедов Мохт оглы, мот. сел. Ванз-Гейнкис.
- Кавказ 27 октяб 13] Великман Исмаил оглы, мот. сел. Ванз-Гейнкис.
- Кавказ 17 октяб 14] Мамед Жералети Аки оглы, Ванз-Далатский.

4-я ПАНЪ-КАМОНАР ШАЙКА

- Задарж 10 октяб 1] Шустифа Мохт Абдулла-оглы мот. сел. Ванз-Кавкис, обгленц мот. Сибирь.
- Кавказ 17 октяб 2] Дам Мухамед оглы мот. сел. Джунуз.
- Кавказ 25 октяб 3] Ахмед Шаръ оглы мот. сел. Ванз-Гейнкис.

Sənəd 3-ün davamı

ŞƏKİ
ƏN QƏDİM ZAMANLARDAN
GÜNÜMÜZƏDƏK

- Кавказ 23 октяб 4] Агабекъ Шаръ оглы, мот. сел. Ванз-Гейнкис.
- Кавказ 23 октяб 5] Исмаилъ Абдулла оглы, мот. сел. Ванз-Гейнкис.

ТАЙФЛИНСКАЯ ШАЙКА

- 1] Гамедъ Адигезалъ оглы, глава шайки, мот. сел. Тайфли.
- 2] Исмаилъ Баба оглы, мот. сел. Тайфли.
- 3] Самилъ Расулъ оглы [он же Абдул Хамидъ оглы] мот. сел. Тайфли.
- Кавказ 25 октяб 4] Гезалъ Гадронъ Латифъ оглы, мот. сел. Гамосли.
- 5] Исмаилъ Джафаръ оглы, обгленц мот. Сибирь, мот. сел. Карджи.

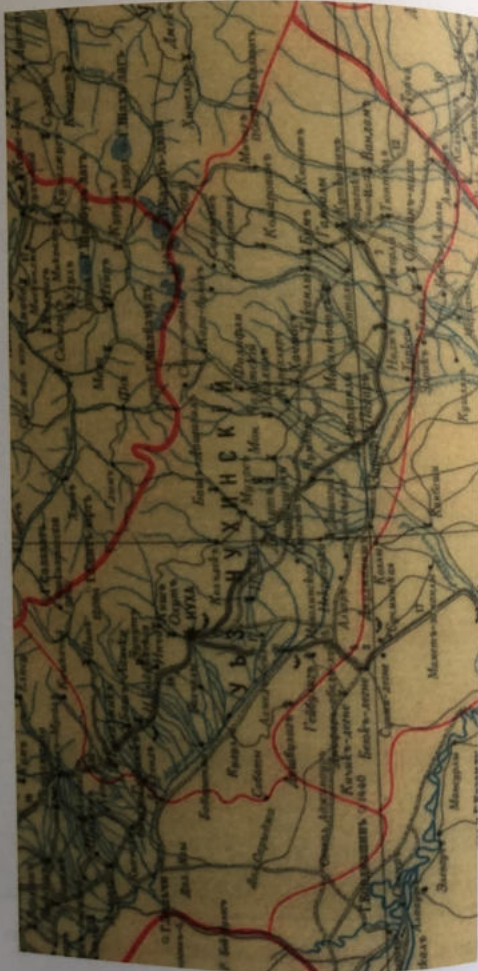
ЯГУБЛИНСКАЯ ШАЙКА | армянская |

- Кавказ 9 октяб 1] Великъ Мартиросовъ Набадлинц
- Кавказ 9 октяб 2] Патванкис Аврапетовъ | Ягублицы во главе шайки.
- 3] Аветис [Аврапетов] Чочаровъ, мот. сел. Ягублы, обгленц сел. Ареганский уезд.
- Задарж 29 сент. 4] Ашарифъ Гиниовичъ Саянц, мот. сел. П. Согутлы, Армянского уезда.
- Задарж 21 октяб 5] Патванкис Худевичъ Багдавов, мот. сел. Набаби, Армянского уезда.
- Кавказ 28 октяб 6] Закаръ Чобанъ Саркисовъ [он же Петросов] мот. сел. Беглар-Менд, Армянского уезда.
- Задарж 13 октяб 7] Себранъ Петросовъ, мот. сел. Чайланд, Армянского уезда
- Сибирь 14 октяб 8] Христоръ Хачилъ, мот. г. Шуш, приговоренный из хатор-гу на 8 хът.
- Задарж 20 октяб 9] Аветис Никунц, мот. сел. Ягублы
- Кавказ 29 октяб 10] Усубъ Набадлинц, мот. сел. Ягублы | участие в разбой в Армянском только уезде.

БЕГЛЕРЪ, СОРБЕНКИНЪ ВЪ ТУРЦИИ.

- На разбой изъ в Турции отпрел 1] Ахмедъ-Мохт Керимъ оглы, мот. гор. Нузи.
- 2] Гусевъ Саидъ оглы, мот. гор. Нузи.

Sənəd 3-ün davamı



Şəkil 1. Cavadoğlu Məhəmməd (ortada) yaxın silahdaşları
ilə Zaqatalanın məhkəmə salonunda

Xəritə 1. Naxça qəzasının xəritəsi (1903)

ŞƏKİ
ƏN QƏDİM ZAMANLARDAN
GÜNÜMÜZƏDƏK



Şəkil 2. Nuxca qəzasının gerbi



Şəkil 3. Nuxca qəza məktəbinin müasir görünüşü

ŞƏKİ
ƏN QƏDİM ZAMANLARDAN
GÜNÜMÜZƏDƏK



Şəkil 4. "Üsul sövtyya" məktəbinin müəllim və şagirdləri



Şəkil 5. Hacı Məmməd Sadiq Əliyev



Şəkil 6. Məmməd bəy Əfəndiyev

ŞƏKİ
ƏN QƏDİM ZAMANLARDAN
GÜNÜMÜZƏDƏK



Şəkil 7. Əbdülzəlal Dəmirçizadə



Şəkil 8. Rəsul Rəsulu



Şəkil 9. Rəyid bəy Əfəndiyev



Şəkil 10. Abdulla bəy
Əfəndiyev (Əfəndizadə)

ŞƏKİ
ƏN QƏDİM ZAMANLARDAN
GÜNÜMÜZƏDƏK



Şəkil 11. Rəcəb Əfəndiyev



Şəkil 12. Mirzə Fətəli Axundzadə



Şəkil 13. Molla Cuma



Şəkil 14. Salman Əsgərov
(Mümtəz)



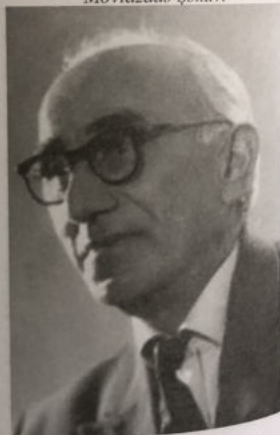
Şəkil 15. *Mustafa Quliyev*



Şəkil 16. *Axund Məhəmmədhasan
Mövlazadə Şəkuvi*



Şəkil 17. *Ələsgər Abdullayev
(Şəkili Ələsgər)*



Şəkil 18. *İsmayıl Osmanlı*

FƏSİL 5

ŞƏKİ (NUXA) BÖLGƏSİ 1917-1920-ci İLLƏRDƏ

5.1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması ərəfəsində Şəki bölgəsində ictimai-siyasi vəziyyət (fevral 1917 – may 1918)

Yelizavetpol quberniyasının şimal-qərb ərazilərini əhatə edən Nuxa qəzası Cümhuriyyətin yaranması ərəfəsində Şimali Azərbaycanın ərazi baxımından ən böyük qəzalarından biri idi. Azərbaycan Respublikasının indiki Şəki, Oğuz, Qəbələ rayonlarını, qismən də İsmayıllı və Yevlax rayonlarının bir hissəsini əhatə edən Nuxa qəzasının ərazisi 1917-ci il Qafqaz təqviminə görə 3685 kv. verst (4201 kv.km) təşkil edirdi. Həmin mənbəyə görə qəzada 133505 əhali yaşayırdı ki, onun 131132 nəfəri yerli, 2373 nəfəri isə müvəqqəti yaşayanlar idi. Mənbədə tatarlar kimi qeyd olunan azərbaycanlıların sayı 93557 (əhalinin 70,1%), dağlı əhali qrupuna daxil edilmiş sakinlərin sayı isə 7861 nəfər (5,9%) təşkil edirdi. Təqvimdə qəzada 17751 erməninin (13,3%) yaşadığı göstərilmişdir ki, onların yalnız cüzi hissəsi çarizm dövründə burada məskunlaşdırılmış ermənilər idi. Əslində isə, ermənilər adı ilə qeydə alınmış əhalinin əksəriyyəti xristianlığın qriqorian təriqətinə mənsub udinlər və ya qriqorianlaşmış albanlar idilər. Qəzada, həmçinin 1831 (1,4%) rus əhalisi qeydə alınmışdı [590, 193, 195]. İnzibati mərkəzi Nuxa (Şəki) şəhəri olan qəza, polis sahələrinə və kənd cəmiyyətlərinə (icmalara) bölünürdü [590, 61, 63]. I və II polis sahələrinin ərazisi təqribən indiki Şəki rayonunun ərazisi ilə üst-üstə düşürdü. İndi Şəki rayonuna daxil olan bəzi kəndlər həmin dövrdə Ərəş (Ağdaş) qəzasının tərkibinə daxil idi. Ümumiyyətlə, 1917-1920-ci illərdə Nuxa və Ərəş (Ağdaş) qəzalarında oxşar, qarşılıqlı əlaqəli proseslər getdiyindən bir sıra hallarda bu iki qəzanın da adı mənbələrdə və ədəbiyyatda qoşa çəkilir.

1917-ci il Rusiyada baş vermiş Fevral inqilabı Şimali Azərbaycanı, o cümlədən Nuxa qəzasında inzibati-siyasi dəyişikliklərin əsasını qoydu. 1917-ci ilin mart ayı ərzində Nuxa qəzasında qəza, sahə və kənd komitələri təşəkkül tapmağa başladı. Yeni inzibati hakimiyyətin təşəkkülü prosesi geniş xalq kütlələrinin siyasi fəallığının artması şəraitində gedirdi. Martın 9-10-da Nuxa şəhərində 10 min nəfər in iştirakı ilə keçirilmiş mitinq bunu əyani sübut edirdi [1; 442, 28]. Köhnə məmurlar işdən azad edilir, hakimiyyətin təşkilində iştirak etmək üçün seçkilərlə orqanlar yaradılırdı. Mart ayının 10-11-də Nuxa rayon seçicilərinin yığılmağında İcraiyyə Komitəsinin tərkibi müəyyənləşdirildi. Seçilmiş 50 üzvdən 7-si fəhlə deputatları sovetini təşkil edirdi. Həmçinin 19 müsəlman, 1 nəfər pravoslav, 2 erməni, kooperativlərin və şəhər özünü idarəsinin nümayəndələri komitədə təmsil olunmuşdular. Nuxa qəzasının rəisi Poçumiyə, şəhər pristavları Şixlinski və Əliyev vəzifələrindən kənar edildilər. I dairəyə M.Sədrəddinbəyov, II dairəyə D.Rəhimov komissar təyin edildilər [592]. Neyman isə qəza komissarı seçildi. 1917-ci il martın 12-də Nuxa qəzası İcraiyyə Komitəsinin ilk iclası keçirilmiş, iclasda Əfəndiyev sədr, A.Mahmudov onun müavini, M.Petrosyan isə katib olmaqla Rəyasət Heyəti formalaşdırılmışdı [513]. Şəkidə təşkil olunmuş icraiyyə komitələrinə, əsasən, orta və kiçik sahibkarların, ziyalıların nümayəndələri seçilmişdilər. Bununla yanaşı, idarəçilik təcrübəsi olan bir çox köhnə hakimiyyət nümayəndələri də komitədə təmsil olunmuşdular. İcraiyyə Komitəsinin martın 31-də keçirilmiş iclasında qəza komissarı Neyman vəzifəsindən azad edilmiş, onun yerinə Əmirxanov təyin edilmişdi. Əmirxanovun müavini isə Petrosyan seçilmişdi.

Bu dövrdə digər qəzalarda olduğu kimi, Nuxada da Fəhlə Deputatları Soveti yaradılmışdı. Yelizavetpol və Şəki FDS Şimali Azərbaycanda ən iri qəza sovetləri idilər [442, 31]. Nuxa qərnizonu əsgərləri tərəfindən, həmçinin Əsgər Deputatları Soveti (komitəsi) təsis edilmişdi. May ayının sonunda Nuxa şəhərində fəaliyyət göstərən Fəhlə Deputatları Soveti ilə Əsgər Deputatları Sovetinin birləşməsi haqqında qərar qəbul edildi. Eyni zamanda kəndlərdə icraiyyə komitələri də yaradılmışdı. Nuxa qəzasında ilk kəndli komi-

təsi 1917-ci ilin martında Vartaşen kəndində təşkil olunmuşdu [512; 442, 41]. Yerlərdə komitələr əhalinin bütün təbəqələrinin fəal iştirakı ilə yaradılırdı. Müxtəlif adlar (komitələr, şuralar, cəmiyyətlər, ittifaqlar) altında yaranmasına baxmayaraq, onların əsas məqsədi yeni inzibati hakimiyyət strukturlarının formalaşmasına təsir göstərməkdən ibarət idi.

Lakin yeni yaradılan hakimiyyət strukturlarında köhnə məmurlar üstünlük təşkil edirdi. Müvəqqəti hökumətin 4 mart 1917-ci il tarixli qərarına əsasən İctimai Təşkilatların İcraiyyə Komitəsi öz tərkibindən və ya başqa şəxslərdən qəza komissarını və sahə (nahiyə) komissarlarını seçirdilər. Yelizavetpol quberniyasının komissarı, eyni zamanda Quberniya İcraiyyə Komitəsinin sədri vəzifəsinə X.Xasməmmədov, Nuxa qəzasının komissarı vəzifəsinə isə S.Əmirxanov seçilmişdilər [442, 59-60]. 1917-ci il aprelin 27-də OZAKOM Cənubi Qafqazda yerli hakimiyyət orqanlarının təşkili "Qaydaları"nı hazırlamışdı. Qaydalara uyğun olaraq Nuxa qəzasında 1917-ci ilin iyunundan inzibati funksiyaları daşıyacaq kənd, nahiyə (sahə) və qəza icraiyyə komitəsinin seçkilərinə başlanmış, lakin bu proses ilin sonuna qədər davam etmişdi [442, 60-64]. 1917-ci il oktyabrın 2-də qüvvəyə minmiş yeni Qaydalara əsasən yerlərdə ümumi idarəçilik işləri icraiyyə komitəsinə deyil, qəza və sahə komissarlarına həvalə olunmuşdu. İcraiyyə komitələri yalnız bələdiyyə və təsərrüfat işləri ilə məşğul olmalı, ümumi idarəçilik, inzibati-polis funksiyalarını isə komissarlar yerinə yetirməli idilər. Qəza komissarı quberniya komissarının təqdimatı ilə təyin olunur və ya işdən azad edilirdi. Dairə, sahə komissarları isə qəza komissarlarının təqdimatı ilə quberniya komissarı tərəfindən təyin və ya işdən azad edilirdi [442, 54].

1917-ci il martında yaradılmış Nuxa Müsəlman Milli Şurası (Komitəsi) qəzanın ən fəal və nüfuzlu ictimai orqanı idi. Hakimiyyətin təşkilində Şura mühüm rol oynayırdı. Nuxa şəhərində, həmçinin Erməni Milli Şurası da yaradılmışdı. Əsasən, daşnaklardan ibarət Şuranın qəzanın erməni kəndlərində özləri yaradılmışdı, erməni kəndlilərinin silahlandırılmasına da onlar rəhbərlik edirdilər.

Qəzanın kəndlərində geniş əhali kütləsinin iştirakı ilə inzibati idarə orqanlarının və ictimai təşkilatların yaranmasında öz-

nü göstərirdi. 1917-ci ilin oktyabrın 1-dək qəzada 15 icraiyyə komitəsi təşkil olunmuşdur [11, v.118-121]. 1917-ci il may ayının 1-də (köhnə stillə - 18 aprelə) Nuxa şəhərində ilk dəfə olaraq bayram nümayişi keçirildi. Nümayişdə 25 mindən çox insan iştirak etmişdi.

1917-ci ilin yazı və yayında bütün ölkəni бүrtümüş tətıl hərəkatı Şəki ipək fabriklərinə də sirayət etmişdi. Mayın ortalarında şəhərdəki Ter-Gevorkovun fabrikinin tətıl edən fəhlələri 8 saatlıq iş gününün müəyyən edilməsini və gündəlik əməkhaqqının 1 manat 60 qəpik artırılmasını tələb etmişdilər. Nuxada bir çox fabrikin qəsdən bağlanması nəticəsində işsiz fəhlələrin sayı 3 min nəfərə çatmışdı [593; 594; 191, 126-127].

Həmin dövr, həmçinin kəndli hərəkatının genişlənməsi ilə də əlamətdar oldu. 1917-ci ilin mayında qəzanın Zəyzid kəndliləri üsyan edib mülkədarlar tərəfindən zorla qəsb edilən su arxlarını geri almışdılar. Kəndə göndərilmiş cəza dəstələri kəndlilər tərəfindən inadlı müqavimətə razı gələrək geri oturdulmuşdu. Belə olduqda hökumət 750 nəfərlik Zəyzid kənd əhalisi ilə hər cür əlaqə saxlamağı Nuxa şəhər əhalisinə qadağan etmişdi, lakin bu zəyzidliyərin mübarizəsini dayandırmamışdı [600]. Qəzada 1917-ci ilin iyun-iyul aylarında bir neçə kənddə həyəcanlar baş vermişdi. Mübarizəyə qalxmış kəndlilərə qarşı hökumət kazak və qoşun hissələri göndərmişdi. Həmin ilin yayında qəzada baş vermiş quraqlıq qəza əhalisinin onsuz da ağır vəziyyətini daha da çətinləşdirmişdi. Cəza tədbirlərinə baxmayaraq, 1917-ci ilin avqust-oktyabr aylarında Nuxa qəzasında kəndlilərin torpaq uğrunda mübarizəsi daha da genişlənməmişdi. Lakin o da etiraf ediləlidir ki, Yelizavetpol quberniyasının başqa qəzaları, xüsusən Yelizavetpol və Qazax qəzaları ilə müqayisədə Nuxa qəzasında kəndli hərəkatı kütləvi xarakter almamışdı.

Bütövlükdə, 1917-ci il Fevral inqilabından sonra bütün keçmiş Rusiya imperiyasında olduğu kimi, Nuxa qəzasında da çox ciddi siyasi, ictimai, inzibati dəyişikliklər baş vermiş, bu dövr əhalinin ən müxtəlif sosial təbəqələrinin ictimai proseslərə qoşulması, müxtəlif milli, ictimai, siyasi təşkilatların yaranması, sosial hərəkatın genişlənməsi ilə yadda qalmışdı.

1917-ci ilin oktyabrında Rusiyada baş vermiş bolşevik hərbi çevrilişi Nuxa qəzasında ciddi siyasi-inzibati dəyişikliklərə gətirib çıxarmadı. Bu hər şeydən əvvəl qəzanın əsas siyasi hadisələrin baş verdiyi Bakı şəhərindən uzaqda olması, bolşevik və digər sol partiyaların burada ciddi nüfuzə malik olmamaları ilə əlaqədar idi. Nuxa şəhərində və qəzada əsas nüfuz sahibi Müsavat partiyası idi. Buna 1917-ci ilin noyabrın 26-da Ümumrusiya Müəssisələr Məclisinə keçirilmiş seçkilər də təsdiq edirdi. Nuxa şəhərində 1917-ci ilin martında yaradılmış Fəhlə və Əsgər Deputatları Soveti artıq ilin sonlarında öz fəaliyyətini, demək olar ki, dayandırmışdı.

Bolşevizmin və sovet hakimiyyətinin forpostuna çevrilmiş Bakıdan fərqli olaraq Yelizavetpol quberniyasında hakimiyyət milli qüvvələrin əlində idi. Təhlükənin yaxınlaşdığını görən milli qüvvələr quberniyanın müxtəlif yerlərində silahlı dəstələr yaratmağa başladılar. Nuxa şəhərində və qəzanın müxtəlif yerlərində də azərbaycanlılar tərəfindən özünümüdafiə dəstələrinin yaradılması sürətlə gedirdi. Bu məqsədlə Nuxa qarnizonunun tərk-silah edilməsi qərara alınmışdı. Eyni zamanda qəzanın ermənilər yaşayan kəndlərində də silahlı dəstələr yaradılır, Tiflisdə, Bakıda fəaliyyət göstərən erməni şuralarından buraya emissarlar gələrək antimüsəlman təbliğatı aparırdılar. Əgər erməni əhalisinə erməni korpusunun komandanlığı tərəfindən müəssəkkil qayda əsgəri və silahlı yardım göstərilirdisə, azərbaycanlılar silahı buradakı rus qarnizonunun əsgərlərini tərk-silah etməklə əldə etməyə məcbur idilər. Cənubi Qafqazın müxtəlif yerlərinə müsəlman əhaliyə qarşı törədilən vəhşiliklərin əks-sədası Nuxaya da gəlib çatır, buradakı onsuz da mürəkkəb olan vəziyyəti daha da gərginləşdirirdi.

1917-ci ilin dekabrın ortalarında 200 əsgərdən ibarət olan silahlı erməni dəstəsi erməni kəndlərindəki silahlı bəndələrlə birləşmək üçün Ləki stansiyasında Ağdaş kəndinə daxil olmağa cəhd göstərmişdi. Ermənilərin Ərəş qəzasının inzibati mərkəzini cəhd keçirməsi ilə nəticələnmə biləcək bu cəhd müsəlmanların faktiki ələ keçirməsi ilə nəticələnməyə boşa çıxsada, təcridən Ərəş və Nuxa gördüyü tədbirlər nəticəsində boşa çıxsada, təcridən Ərəş və Nuxa qəzalarında ermənilərin bir çox müəssəkkil hərbi dəstələri yaratmağa başlanmışdı [113, v.5]. Şimali Azərbaycanın digər əraziləri

ilə müqayisədə Nuxa və Ərəş qəzalarında, Zaqatala dairəsində erməni əhalisinin azlığı, bölgənin erməni hərəkətinin mərkəzlərindən (Bakı və Tiflisdən) uzaqda yerləşməsi, burada mütəşəkkil antiəzərbaycan hərəkətinin formalaşmasına imkan vermirdi. Ancaq 1918-ci ilin fevralında "Şəki erməni batalyonu" adlı cəza dəstəsinin bölgəyə gəlməsi ilə vəziyyət tamamilə dəyişdi. Bu vaxta qədər ermənilərlə müsəlmanlar arasında hər hansı eksesslərin baş vermədiyi bölgənin qara günləri başladı. Batalyonun komandiri olmuş latış İvan Bredisin məlumatına görə o, 700 süngüdən ibarət bu hissəni erməni korpusunun komandiri, general Nazarbekovun göstərişi ilə 1918-ci il yanvar ayında Tiflisdə yaratmışdı. Ərəş qəzasının Qayabaşı kəndində öz qərargahını yerləşdirən Bredis, dörd alay, qeyri-sırası alay və pulemyot komandası ilə Nuxa və Ərəş qəzalarının dağlıq erməni kəndlərini nəzarətə götürmüşdü. Batalyonun zabiti olmuş, özünün dediyinə görə 1918-ci ilin mart-iyul aylarında həm də Vartaşen qarnizonunun rəisi vəzifəsini tutmuş, aprelin 6-dan isə Nuxa və Ərəş qəzaları erməni milli şuralarının Mərkəzi Komitəsinin üzvü, mayın 1-dən isə Komitənin sədri və özünü hər iki qəzanın "komissarı" təyin etmiş Qabriel Rubenovici Ter-Qriqoryants da öz komandirinin sözlərini təsdiq edərək "Nuxa atıcı batalyonu"nun (o cəza dəstəsinə belə adlandırır – *red.*) 1918-ci il fevralın sonunda Tiflisdən Nuxa qəzasına, özü də bölgəni sakitləşdirmək məqsədi ilə gəldiyini göstərir. Onun yazdığına görə müsəlmanlardan başqa bütün əhali batalyonu böyük sevinc və təmtəraqla qarşılamışdı [658, 196]. Qeyri-müsəlmanlardan fərqli olaraq azərbaycanlılar çağırılmamış silahlı qonaqların dərhal bölgəni tərk etməsini tələb etmişdilər. Hətta batalyon Evoğlu, Zəyzid və Bayan kəndlərinin yanından keçərkən atışma olmuşdu. Bu erməni qoşun hissəsi haqqında xüsusi tapşırıqlar üzrə məmur M.D.Çavçavadzenin Cənubi Qafqaz hökumətinə 19.03.1918-ci il tarixli məruzəsində də müəyyən məlumatlar vardır [749, s.3-906]. M.D.Çavçavadze 1918-ci il fevralın 10-da Zaqatala şəhərinə gəldikdən sonra Dairə idarəsində iclas keçirərək Nuxa qəzasının Səbətli kəndinə gedən, toplar və silah-sursatla silahlanmış 1000 nəfərlik erməni hərbi hissəsinin hərəkətinə qarşı tədbirlərin görülməsini müzakirə etmişdi. Bu hərbi

hissənin Zaqataladan keçərək Şəki qəzasının erməni kəndlərinə getmək niyyəti yerli insanları narahat etdiyindən dairədə müxtəlif söz-söhbət gedirdi. Əhali arasında bu hərbi hissənin Zaqatalada yerləşmək üçün gəldiyi və yaxud Səbətliyə, yerli erməni əhalisinə kömək üçün gəldiyi haqqında müxtəlif fikirlər dolayırdı. Ancaq hamı erməni qoşun hissəsinin əhalisi müsəlmanlardan ibarət dairəyə gəlişini arzuolunmaz hadisələrə gətirib çıxara biləcəyindən yolverilməz hesab edirdi. Ona görə də iclas iştirakçıları, Qafqaz Hərbi Dairəsinin rəisindən erməni qoşun hissəsinin hərəkət istiqamətini dəyişməsini və Səbətliyə Siqnaq qəzasından keçib getməyi təklif etmişdilər. Erməni yaraqlıları bu yolla da getmişdilər [128, 223].

"Bakı" qəzetinin yazdığına görə fevralın 15-də (köhnə stillə – *red.*) Zaqatala yolu ilə gəlmiş erməni batalyonu ilə danışıqlar aparmaq üçün qarışıq erməni-müsəlman komitəsi tərəfindən H.Əmiraslanov, S.Melik-Allahverdiyev, M.Petrosyan və M.Fərzəlibəyovdan ibarət nümayəndə heyəti seçilmişdi. Əsas məqsəd batalyon ilə əhali arasında mümkün ola biləcək hər hansı hadisənin qarşısını almaq idi. Nümayəndə heyəti Nuxa şəhərindən 2 verst aralıda Zaqatala yolunun üstündə olarkən, pusuqdan onlara atəş açılmış, nəticədə, erməni nümayəndələr, H.Əmiraslanov və bir milis həlak olmuş, M.Fərzəlibəyov və başqa bir polis qaçaraq canlarını qurtarmışdılar [513]. Erməni kapital sahiblərinin maraqlarını əks etdirən "Bakı" qəzeti həmin məlumat-yazıda etiraz edirdi ki, bu hadisənin baş verməsinə baxmayaraq, şəhərdə dinc əhval-ruhiyyə, sakitlik hökm sürürdü, toqquşmalar yox idi. Erməni hərbi hissəsinin Şəkiyə gəlməsi ilə bağlı S.İsmayılov adlı müəllifin 1928-ci ildə nəşr edilmiş kitabçasında da məlumat vardır [202, 17-18]. Nümayəndə heyətinin üzvlərinin kimlər tərəfindən və hansı şəraitdə öldürüldüyü haqqında müfəssəl məlumat olmasa da, bunun çox yaxşı düşünlü mü təxribat olduğu və vəziyyəti gərginləşdirmək məqsədi daşdığı aydın idi. Əslində Tiflisdən erməni batalyonun Şəkiyə göndərilməsinə bəhanə axtarışına hələ xeyli əvvəl başlanmışdı. Nuxa qəzasının erməni kəndlərində silahlı dəstələrin yaradılması, qəzada ermənilərə qarşı guya zorakılıqlar edilməsi haqqında Tiflis, Bakıya saysız-hesabsız məktublar göndərilməsi, həm Cənubi Qafqaz Ko-

missarlığından, həm də Bakı Sovetindən “Nuxa-Ərəş ermənilərini xilas etmək üçün tədbirlər görülməsi” tələbləri bunu sübut edirdi. Hadisələr ərafəsində Şəki şəhərində və erməni kəndlərində daşnak partiyasının fəallaşması da, çox şeydən xəbər verirdi. S.İsmayilov yazırdı ki, Ter-Qriqoryan adlı bir nəfər daşnak baş qaldırıb Vartaşen, Qayabaşı və başqa erməni kəndlərində ayrı-ayrı hökumət yaratmağa və başda özü olmaq şərtilə Milli Komitənin (Müsəlman Milli Şurası nəzərdə tutulur – *red.*) əlaqəsini hər tərəfdən kəsməyə qalxmışdı. Hətta şəhəri ermənilərə vermək təklifini də milli komitəyə elan etmişdi. “Bununla, Ter-Qriqoryan Şəki şəhəri və qəzasındakı erməni-müsəlman davasını nətsibətliyini əhdidar olub murdar fikrini həyata təsdiq etməyə başladı. Hər yandan fitnə alovları fışqırırdı. Ter-Qriqoryana arxalanan erməni daşnakları şəhərdə xüsusi komitə və komissiya yaratdılar” [202, 18-19].

Bələ komitələrdən biri də Nuxa və Ərəş qəzaları erməni qaçqınlarına yardım Komitəsi idi. Komitənin sədri Nalçıkıyan Erməni Milli Komitəsinin Bakı şöbəsinə, Seymin sədrinə teleqram göndərək bu qəzalarda dağıdılmış erməni kəndlərinə 15 mln. manatdan çox ziyan dəydiyini, onlara kömək göstərilməsini təkid edirdi [513a].

Yuxarıda adını çəkdiyimiz erməni zabiti Q.Ter-Qriqoryan da etiraf edirdi ki, “Nuxa atıcı batalyonu” Cənubi Qafqaz Komissarlığının əmri ilə təşkil olunmuş, hökumət hərbi hissəsi olaraq, ancaq ermənilərdən ibarət idi, zabit heyətində cəmi 4 qeyri-erməni var idi [658, 196]. Qəzaya gələn hərbi qüvvə sayəsində üstünlüyü ələ alan erməni quldur dəstələri yerli azərbaycanlılara qarşı kütləvi vəhşiliklər həyata keçirməyə başladılar. Yeri gəlmişkən, müsəlmanlara qarşı törədilmiş zorakılıqların təhqiqi ilə bağlı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin yaratdığı Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası Ərəş və Nuxa qəzalarında da olmuş, komissiyanın üzvü N.M.Mixaylov bu qəzalarda ermənilərin törətdikləri vəhşiliklər haqqında geniş məruzə hazırlamışdı. N.Mixaylov və komissiyanın digər üzvü Ç.B.Klossovski erməni hücumları nəticəsində yandırılmış və dağıdılmış 22 kəndə baxmış, bu hərəkətlərdən ziyan çəkmiş, onların şahidi olmuş 130 nəfəri dindirmiş, bununla bağlı müvafiq protokollar tərtib etmişdilər. N.Mixaylovun məruzəsində göstərilir

ki, Vartaşen, Aşağı Səbətli kəndlərində ermənilərin bütöv bir qarnizonları var idi, onların baş qərgahı isə Qayabaşı kəndində yerləşirdi. Müsəlmanlar ermənilərin yanına bir neçə dəfə nümayəndə heyəti göndərərək, əvvəlki məhraban qonşuluq münasibətlərini bərpa etmək istəsələr də, ermənilər dinc yanaşı yaşamaq istəmirdilər. Ermənilər onlara köməyə gəlmiş hərbi yardıma arxalanaraq müsəlmanlara qarşı düşmənçilik hərəkətlərini daha da gücləndirmiş, bir çox vəhşiliklər və cinayətlər törətmişdilər [113, v.5]. Erməni dəstələri bütün poçt traktlarını və yollarını tutaq, müsəlman əhalinin dəmir yolu ilə əlaqəsini kəsmiş və bununla da onları ərzaq ehtiyatı gətirmək imkanından məhrum etmişdilər. Erməni kəndlərinin bütün əhalisini silahlandırır, yolları bağlayan qəzanın mərkəzi məntəqələrində top və pulemyotlarla silahlanmış hərbi dəstələr yerləşdirən ermənilər müsəlmanlara qarşı sistemətik hücumlara başlamışdılar. Onlar bütöv kəndlərə hücum edərək, kütləvi qətlər və dağıntılar törədirdi, kəndlərin rifahının əsasını təşkil edən iribuyuzlu heyvanları aparırdılar. Ermənilər müsəlmanları aqlasıqmaz vəhşilikdə öldürürdülər. Məruzədə erməni vəhşiliklərini sübut edən bir çox faktlar göstərilmişdi. Ağdaşdan Qutqaşənə gedən yolda, “Ağtala” adlanan yerdə ermənilər kətxuda Baxşəli və onun yoldaşlarını öldürdükdən sonra onların dərisini soymuş və ağacdan asmışdılar. Bağır dərasında süngülərlə dəlik-deşik edilmiş 5 müsəlmanın meyidi tapılmışdı. Çamaxlı stansiyasının yanında ermənilər 21 arabaçını öldürərək, gözlərini çıxarmışdılar. Ərəb kəndində gözləri çıxarılmış 8 müsəlmanın meyidi tapılmış, həmin kənddə, həmçinin ermənilər tərəfindən inək nəcisli ilə murdarlanmış müqəddəs Quran kitabı da tapılmışdı. Ağtala dərasında 20 müsəlman arabaçı qətlə yetirilmişdi. Yolda gedən müsəlmanların öldürülməsi halları çox idi, özü də ermənilər bu qətləri istisnasız müsəlmanlara nifrət hissi ilə həyata keçirirdilər. Nuxa traktında (yolunda) ermənilər biçindən qayıdan 23 müsəlmanı qətlə yetirmişdilər. Sarıhacılı və Kürd kəndlərindən üç qadın qaçırılmış, onlardan birinin meyidi döşü kəsilmiş halda tapılmışdı. Nuxa qəzasının müsəlmanları 200 ərzaq arabası ilə Ağdaş-Hacalı yolu ilə gedərkən Savalan kəndi yaxınlığında ermənilərin hücumuna məruz qalmış, onlar 60-a yaxın müsəlmanı

öldürərək bütün mallarını talan etmişdilər. Şahidlərin ifadələrindən məlum olur ki, ermənilər müsəlman qadınlarını öldürür, onlara tacavüz edir, hətta kiçik uşaqlara belə rəhm etməyərək onları qılınca doğrayırdılar. Erməni din xadimləri də bu vəhşilik hərakətlərində bilavəsitə iştirak edirdilər. Çanaqbulaq, Hirdabul, Nic kəndlərinin keşişləri kilsədəki moizələrində açıq-aşkar şəkildə öz dindaşlarını müsəlmanları qırmağa təhrik edirdilər [113, v.6]. Trut çölündə 17 müsəlman arabaçının meyidi tapılmışdı, onlar lüt soyundurulmuş, süngürlərlə dəlik-deşik edilmiş və hissələrə doğranmışdılar. Axşam kəndinə hücum edən erməni əsgərləri 9 qadın və 10 kiçik yaşlı uşağı doğramışdılar. Cəyirli kəndində ermənilər kəndə hücum zamanı qaçmağa macal tapmayan üç qoca, əldən düşmüş qadını süngü zərbələri ilə öldürmüşdülər. Həmin kənddə də yandırılmış kişi cəsədi tapılmışdı [113, v.6].

Ermənilərin ən qəddar vəhşiliklərin şahidi olmuş kəndlərdən biri də Kürd kəndi idi. FTK-nın üzvü Ç.B.Klossovskinin ermənilərin bu kənddə törətdikləri vəhşiliklər haqqında məruzəsindən bəlli olur ki, türk qoşunlarının Şimali Azərbaycana gəlişindən təqribən 20 gün əvvəl, "Qayabaşı, Xoşkaşen, Böyük Söyüdlü, Çanaqbulaq, Zirik və başqa kəndlərin erməniləri, gəlmə əsgərlərlə birgə böyük qüvvə ilə kəndi mühasirəyə alaraq ona hücum etmişdilər. Kəndə girən ermənilər müsəlmanları elə onların evlərində öldürməyə başlamışdılar. Hücum sübh çağı olduğundan, əhali hələ yatırdı və buna görə də qaçmağa macal tapmamışdılar. Nəticədə ermənilər tərəfindən çoxu qadın və uşaq olan 68 sakin ağılaşmaz vəhşiliklə qətlə yetirilmişdi. Silahsız insanları süngü ilə dəlik-deşik edir, onların üzünün dərisini soyur, uşaqları havaya ataraq, qılincdan keçirir, insanları diri-diri divara mısmaqlayırdılar [87, v.5]. İnsanların cəsədləri o qədər eybəcər hala salınmışdı ki, onların kimə məxsus olduğunu müəyyənəndirmək mümkün olmamışdı [113, v.7]. Kürd kəndində vəhşiliklər qonşu müsəlman kəndlərindən kömək gələndə qədər davam etmişdi. Kəndə hücum edənlərin başında duranlar ara-

* Şahid Süleyman bəy Sultanovun izahına görə bu hadisə 1918-ci ilin martında baş vermişdir (bax: 87, v.7).

sında Çanaqbulaq kəndinin keşişi də var idi [113, v.5]. Ermənilər kənd sakinlərinə məxsus 1500 iribuynuzlu heyvan, 2500 baş qoyun aparmış, onlardan külli miqdarda pul, xalça, digər qiymətli şeylər oğurlamış, bir neçə evi yandırmışa müvəffəq olmuşlar.

Ermənilər hücum etdikləri kəndlərdə hər şeyi dağıdır, tut ağaclarını, meyvə bağlarını doğrayıb məhv edirdilər. Lakin qəza əhəlisinə ən çox iqtisadi ziyan ermənilərin kütləvi şəkildə mal-qaranı oğurlayıb aparmalarından dəymişdi. Ən adi hesablamalara görə ermənilər bir neçə min baş mal-qara aparmışdılar, özü də buraya yerli sakinlərdən icarəyə götürülmüş yataqlarda heyvandarlıqla məşğul olan ləzgilərdən oğurlanmış on minlərlə qoyun-quzu daxil deyildi. Ermənilər təqib olunduqları zaman oğurladıqları mal-qaranı tələf etməyə çalışır, bununla da müsəlmanların təsərrüfat və iqtisadi həyatını dağıtmaq məqsədi güdürdülər. Elə bu məqsədlə də ermənilər yetişmiş məhsulu məhv edir, əkin sahələrini yandırır, baramanı, tut bağlarını yararsız hala gətirirdilər. Erməni vəhşiliklərinin nəticəsi olaraq, əsasən, müsəlmanlardan ibarət olan, qiymətli kənd təsərrüfat məhsulları: düyü və tütünü plantasiyalı, qoz ağacları, ipək istehsalı, ipək parçalar, xalçalar, palazlar ilə şöhrət tapmış zəngin qəzalar iqtisadi cəhətdən tam dağıdılmış vəziyyətə düşmüşdülər.

Əslində Şəki və Ərəş bölgələrində ermənilərin törətdikləri bu vəhşiliklər böyük erməni planının tərkib hissəsi idi. Şahidlərin ifadələri ilə müəyyən edilmişdi ki, həm bu qəzanın erməniləri, həm də gəlmə hərbi hissələrinin əsas məqsədi müsəlman əhalini, onların kəndlərini məhv etməklə hakimiyyəti qəsb etmək, sonra isə müsəlmanların ərazilərini ələ keçirməkdən ibarət idi. Ermənilərin hücumları üçün ümumi bir qanunauyğunluq səciyyəvi idi: Onlar adətən şəhər təzədən müsəlmanlar yuxuda olarkən hücumə keçir, kəndləri əhatəyə almağa çalışır, bu zaman təkcə tufənglərdən deyil, pulemyotlardan istifadə edirdilər. Əksər hallarda müsəlmanlar qeyri-mütaşəkkil və silahsız olduqlarından bütün əmlaklarını tələyin ümidinə buraxır, öz yurd-yuvalarını tərk edərək qaçmağa məcbur olurdular.

AXC FTK-nın sənədlərində erməni qırğınlarından ziyan çəkmiş kəndlərin siyahısı da verilmişdi: Ərəş qəzasında bunlar Qoşa-

qovaq, Ağcayazı, Ərəbobağı, Nemətəbad, Xanəbad, Havarlı, Qaraqoyunlu, Şəkili, Pirkəkə, Hacalı, Cüvə, Kararx, Savalan, Böyli, Çaylı, Qaradeyin, Sarıhacılı, Quşlar, Caxlı, Ələgən, Şəfili, Kürd, Bayramkoxa, Topbağ, Sabur, Böyük Əmili, Kiçik Əmili, Zalam, Mollaşixalı, Mamaylı kəndləri, Nuxa qəzasında isə Öyrət, İbrahimkənd, Şixobası, Evoğlu, Fazıl, Çolaqlı, Əlixanlı, Cənnətli, Cəyirli, Cay-Qaraqoyunlu, Aşağı Daşagil, Aşağı Kəldək, Calut, Çuxur Qəbələ, Abdallı, Kor Yengicə, Məmmədəğalı, Kərimli, Yalağac, Cəfərabad-Şəki, Baş Göynük, Aşağı Göynük, Babaratma, Qaradağlı, Cirmaxanlı kəndləri idi [113, v.7].

Beləliklə, erməni batalyonunun Şəkiyə gəlməsi ilə burada dinc həyata da son qoyulmuş, milli münasibətlər xeyli gərginləşmişdi. Ermənilər yaşayan Qayabaşı, Səbətli, Söyüdütlü, Cəfərabad, Əlyar, Kəldək, Havarlı, Nemətəbad və başqa kəndlər əsl terror yuvasına çevrilmişdi. Lakin Nuxa və Ərəş qəzalarının azərbaycanlı əhalisini bu qorxutmadı. Azərbaycanlılar əldə silah öz vətənlərinin müdafiəsinə qalxdılar. Şəki şəhərində, qəzanın əksər kəndlərində özünümüdafiə dəstələri yaradılmışdı. Bu dəstələrə yerli komandirlə yanaşı, rus əsirliyindən qaçaraq bölgəyə gəlmiş türk zabidləri başçılıq edirdilər.

1918-ci ilin mart-aprel ayları ərzində Bakı şəhərində və quberniyasında azərbaycanlı əhalinin soyqırımını həyata keçirmiş erməni-bolşevik qüvvələrin azərbaycanlı əhaliyə qarşı törətdikləri kütləvi vəhşiliklər Nuxada və onun kəndlərində dərin hiddət doğurmuşdu. Şəki şəhərində və kəndlərdə əhali yığıncaqlar keçirərək qətnamələr qəbul edir, Zaqafqaziya Seyminə müraciət edərək müsləmanların yeganə nıcat yolu kimi türk qoşunlarını dəvət etməyi tələb edirdilər.

1918-ci ilin mayında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması, Azərbaycan milli qüvvələrinin Qafqaz İslam Ordusu ilə birgə Şimali Azərbaycanın bütövlüyü uğrunda mübarizəyə başlaması bolşevik-daşnak qüvvələrinin cinayətkar planlarını boşa çıxardı. İyun ayının 5-də (bəzi məlumatlara görə isə iyunun 8-də) türk qoşunlarının bir hissəsi Şəki şəhərinə daxil oldu. Əhali türk qoşunlarını böyük sevinclə, təntənə ilə qarşıladı. O vaxt Şəkidə yaşayan

Salman Mümtaz Nuru Paşaya xitabən əvvəlcə onun qardaşı Ənvər paşaya həsr etdiyi "Ənvəriyyə" şerini, sonra isə bədahətən "Öyün millət" şerini söyləmişdi [118].

Nuru paşa əvvəlcə Qafqaz İslam Ordusunun qərargahının Nuxada yerləşdirilməsinə qərar vermişdi. Lakin Nuxa qəzasında erməni dəstələrinin fəallığı, eləcə də qəzanın əsas nəqliyyat yollarından, xüsusən Bakı-Gəncə-Tiflis dəmiryolundan uzaqda yerləşməsi nəzərə alınaraq qərargahın Gəncədə yerləşdirilməsi məqsəduyğun hesab edilmişdi [344, 124]. Qeyd edildiyi kimi, Osmanlı qoşunları hələ Şimali Azərbaycana gəlməmişdən əvvəl Şəki bölgəsində könüllü silahlı dəstələr fəaliyyət göstərirdi. Bu dəstələrə türk zabidləri Bədrİ Əfəndi və Sidqi Əfəndi başçılıq edirdilər. Bu dəstələrin gücləndirilməsi üçün bir sıra tədbirlər görülmüşdü. Nuru paşanın əmri ilə Bədrİ Əfəndi Nuxa bölgəsinin komandanı təyin edildi. Sidqi Əfəndiyə isə qəzanın IV sahəsində (indiki Qəbələ rayonu ərazisində) müqavimət dəstələrinin yaradılması tapşırıldı. Zaqatalada isə silahlı dəstələrə Həqqi Əfəndi komandanlıq edirdi. Əhali könüllü dəstələrin yaradılmasında fəal iştirak edirdi, onların ərzaqla, geyimlə təmin edilməsi üçün bütün imkanlar səfərbər edilmişdi. Müdafiə dəstələrinin ərzaqla təmin edilməsi yerli hakimiyyət strukturlarına tapşırılmışdı. Bu məqsədlə xüsusi vergi - aşur vergisi təyin edilmişdi. Əhali topladığı məhsulun onda birini ordunun ehtiyaclarını ödəmək üçün verməli idi [41, v.62; 29, v.4]. Qəzanın tərk edilmiş erməni kəndlərində toplanan məhsulun isə yarısı orduya verilirdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin qərarı ilə qəzanın azərbaycanlı əhalisi arasında səfərbərlik aparılmışdı. Səfərbərlik Qafqaz İslam Ordusunun Nuxada yerləşən Zaqatala məntəqə komandanlığı və qəza hakimiyyəti tərəfindən birgə aparılırdı. İcra strukturları məntəqə komandanlığının bütün əmrlərini yerinə yetirməyə məcbur idilər. Çağırış məsələləri ilə bağlı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin 11 iyul 1918-ci tarixli qərarına əsasən Nuxa qəza hərbi idarəsi - əxzi-əsgər idarəsi təşkil olunmuşdu.

Bu mərhələdə əsas məsələlərdən biri də qəzanın erməni kəndlərinin tərk-silah edilməsi idi. Nuxa və Ərəş qəzalarındakı sayı

təqribən min nəfərə çatan silahlı erməni dəstələrini zərərsizləşdir-mək məqsədilə bölgəyə əlavə iki dəstə yeridilmişdi. Dəstələrə Nuru paşanın ən yaxın silahdaşlarından biri olan Nazim bəy, azərbaycanlılardan ibarət dəstəyə isə albay Süleymanov başçılıq edirdi. Əksər erməni kəndlərini türk-silah etmək mümkün olsa da, Qaya-başı kəndindəki erməni batalyonu iki gün müqavimət göstərdi. Bu kənd erməni silahlı dəstələrinin əsas dayaq məntəqəsi idi. Lakin təzyiqa davam gətirə bilməyən silahlı ermənilər Qayabaşını türk edərək Söyüdlü kəndinə geri çəkilməmiş, oradan isə ayrı-ayrı kiçik dəstələrə bölünərək müxtəlif erməni kəndlərində, eləcə də qaçqın adı ilə Vartaşendə və Calutda gizlənmişdilər.

Böyük erməni fitnəkarlığının güdazına getmiş Nuxa və Ərəş qəzalarının təqribən 35 kəndində yaşayan erməni əhalisi öz yaşadıqları yerləri tərk edərək Daşbulaq kənd icmasının ərazisindəki kəndlərdə – Daşbulaq, Tərəkə, Çorqat kəndlərində, sonra isə Səbətli kəndində toplaşmışdılar. Ümumiyyətlə, Səbətli erməni qüvvələrinin əsas dayaq mərkəzi olaraq qalırdı. Lakin Nuxanın mücahid qüvvələri tezliklə bu kəndə də nəzarəti təmin etdilər. Türk əsgərlərindən və Azərbaycan könüllülərindən təşkil olunmuş dəstənin rəisi Miralay Süleymanov Daşbulaq icmasının (Səbətli kəndi bu icmaya daxil idi – *red.*) keşişi Exiş Ter-Arutyunyan vasitəsilə ona edilmiş müraciətə cavab olaraq ermənilərdən türk hakimiyyətini qəbul etməyi və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinə tabe olmağı tələb etmiş, ermənilərin yanına bir nümayəndə göndərərək, onunla birgə mülki əhalidən beş, hərbiyədən iki nümayəndənin onun yanına gəlməsini və özləri ilə birgə bütün mövcud döyüş silahlarını – pulemyotları, tüfəngləri, tapançaları, bomba və patronları gətirərək təhvil verməyi əmr etmişdi. Bütün bunlar üçün ermənilərə cəmi 2 saat vaxt verilmişdi [658, 61].

Erməni mənbələrinə görə erməni əhalisi Ərəş qəzasının 13, Nuxa qəzasının 21, Göyçay qəzasının 6 kəndini tərk etmişdi [658, 73-74]. Erməni ictimai təşkilatlarının, Ermənistan Respublikasının Tiflisdəki nümayəndəliyinin Gürcüstan hökumətinə təkidli xahişləri də bir nəticə verməmişdi [658, 77-80]. Alazan çayını keçərək Gürcüstan Respublikasının ərazisində, Çarskie Koladçı deyilən

yerdə məskunlaşan erməniləri, Gürcüstan hökuməti onların gəlməsi ilə rayonda yatalaq xəstəliyinin yayıldığını və rayonda ərzağın bahalaşdığını əsas gətirərək yenidən Nuxa qəzasına qayıtmışdı [658, 72]. Belə olduqda, ermənilər Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hakimiyyət orqanlarına müraciət edərək onların geriyyə qayıdaraq öz kəndlərində yaşayanlara şərait yaratmalarını xahiş etmişdilər. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinə belə xahişlə Gürcüstan hökuməti də müraciət etmişdi [658, 81-82]. Məsələ ilə əlaqədar Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Gürcüstan Respublikası hökuməti yanındakı diplomatik nümayəndəsi M.Cəfərov Ermənistanın Gürcüstandakı işlər vəkiliyə məlumatında Gürcüstan ərazisində, hazırda Alazan dərəsində yerləşən erməni qaçqınların geriyyə, Nuxa və Ərəş qəzalarının ərazisinə qayıtmaları ilə bağlı bildirmişdi ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti onların qayıtmalarına qarşı çıxmır. Ancaq ordu komandiri (Nuru paşa – *red.*) hərbi mülahizələrə görə hazırda bu qaçqınların qaytarılmalarını münasib hesab etmədiyindən M.Cəfərov onların geri qaytarılmasını bir qədər təxirə salmağı xahiş edirdi [658, 76-77]. Əslində, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin, Qafqaz İslam Ordusu komandanlığının bu məsələdə mövqeyi başa düşülən idi. Doğrudan da, bolşevik-daşnak qüvvələri ilə ağır döyüşlər, ölüm-dirim mübarizəsi gətirdiyi bir zamanda 1918-ci ilin yayında sayı 20 mindən çox olan böyük erməni kütləsinin döyüşən ordunun arxa bölgələrində, asayişin nisbətən təmin edildiyi, ordunun əsas ərzaq mənbəyi olan ərazilərdə yerləşdirilməsi, onların yaşayış problemlərinin həlli, təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, hərbi-siyasi, iqtisadi baxımdan çox ciddi çətinliklər yarada bilərdi. 1918-ci ilin avqust-sentyabrında Səbətli ətrafında baş vermiş hadisələr də bu mövqenin düzgünlüyünü təsdiq etdi. Azərbaycan hökumətinin xəbəri və təminatı olmadan 1918-ci ilin avqustun 4-dən başlayaraq Səbətli rayonunda məskunlaşmağa çalışan ermənilərlə azərbaycanlılar arasında gərginlik yaranmış, insan tələfatı baş vermişdi. Aydın idi ki, döyüş əməliyyatlarının gətirdiyi bir vaxtda azərbaycanlı əhaliyə qarşı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin müxtəlif qəzalarında, o cümlədən elə Nuxa qəzasında daşnak qüvvələrin törətdikləri vəhşiliklərin

yarası hələ sağalmamışdı və belə şəraitdə ermənilərin yenidən qayıtməsi xəbəri yerli əhalidə hiddət və qəzəb yaradırdı. Bütün bunlara baxmayaraq, Nuxa qəzasının hakimiyyət orqanları vəziyyəti sabitləşdirmək üçün bütün vasitələrdən istifadə edirdilər. Nuxa şəhərində erməni qaçqınların yerləşdirilməsi məqsədi ilə hər iki millətin nümayəndələrindən ibarət qarışıq komissiya yaradılmışdı. Erməni qaçqınların Səbətliyə, Daşbulaqda, Yaqubluda, Nicdə və digər kəndlərdə yerləşdirilməsi, onların təhlükəsizliyinin təmin edilməsi haqqında Nuru Paşa şəxsən özü göstəriş vermişdi.

Nuxa və Ərəş qəzalarında, Zaqatala dairəsində ermənilərin tərk-silah edilməsi 1918-ci il iyul ayının 6-a qədər başa çatdırılmış və bununla da Bakı Sovetinin daşnak-bolşevik qüvvələrinə qarşı əməliyyatlar aparən Qafqaz İslam Ordusu qoşunlarına qarşı şimaldan yaranan təhlükə tamamilə aradan qaldırılmışdı.

5.2. Xalq Cümhuriyyəti dövründə Şəkidi (Nuxa qəzası) siyasi və iqtisadi vəziyyət

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılmasından və Qafqaz İslam Ordusunun Azərbaycan köntüllüləri ilə birgə Bakını azad etməsindən sonra ölkədə ictimai-siyasi vəziyyət tədricən öz axarına düşməyə başladı. Nuxa qəzasında da hakimiyyət orqanlarının fəaliyyəti bərpa edilmiş, şəhərdə və qəzanın kəndlərində vəziyyətin sabitləşdirilməsi məqsədi ilə bir sıra addımlar atılmışdı.

Qarşıda duran əsas vəzifələrdən ən mühümü qəzada əsayingin təmin edilməsi, cinayətkarlığa qarşı ciddi tədbirlərin görülməsi idi. Quldurluq, oğurluq kütləvi hal almışdı. Polis cinayətkarlıqla mübarizədə aciz idi, bəzi hallarda hətta özü cinayətkarlığın artmasına şərait yaradırdı. Yerli sakinlərin polisdən qəza və quberniya rəhbərlərinə şikayətləri heç bir nəticə vermirdi. Belə vəziyyətdə Nuxa şəhərində yerləşən Osmanlı-Azərbaycan qoşun hissəsi ən başlıca sabitləşdirici amil olaraq qalırdı. Bir sıra hallarda hakimiyyət orqanları müxtəlif quldur dəstələrə qarşı mübarizədə onun gücündən istifadə etməli olurdular. Nuxalılar bu hərbi hissəyə böyük inam və

etimad bəsləyirdilər. Orduya səfərbərlik də tədricən öz qaydasına düşürdü. Ordudan fərarilik edənlərin sayına görə Nuxa qəzalar arasında sonuncu yerdə idi [13, v.1].

Siyasi-ictimai vəziyyətin sabitləşməsi, hakimiyyət strukturlarının öz fəaliyyətini bərpa etməsi qəzada yığılıb qalmış sosial-iqtisadi problemlərin həlli üçün müəyyən addımlar atmağa şərait yaradı.

Osmanlı Türkiyəsi qoşunlarının Mudros sülhünün şərtlərinə uyğun olaraq Şimali Azərbaycanı tərk etməsi ilə burada yeni siyasi şərait yarandı. Qəzada yerləşən türk qoşun hissəsi 1918-ci ilin noyabrında bölgəni tərk edərək burada artıq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ordusunun hissələri yerləşmişdi. Türk qoşunlarının qəzanı tərk etməsindən sonra şəhərdə qayda-qanun pozulmamış, hakimiyyət orqanlarının səyləri nəticəsində əmin-amanlıq təmin edilmişdi. Türk hərbi hissələrinin gedişi qəzada milli münasibətlərə də əks-təsir göstərməmişdi. Ermənilərlə yerli azərbaycanlı əhali arasında hər hansı ciddi münasibət qeydə alınmamışdı [426].

Osmanlı Türkiyəsi qoşunlarının qəzanı tərk etməsindən sonra Şəkinin siyasi həyatında baş verən mühüm hadisə şəhər bələdiyyəsinin (dumasının) öz fəaliyyətini bərpa etməsi oldu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə mövcud bələdiyyələrin fəaliyyətinin bərpa edilməsi ilə bağlı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti hələ 1918-ci il iyulun 30-da Daxili İşlər nazirinə tapşırıq vermişdi [424]. Lakin həmin şəraitdə Nuxada şəhər bələdiyyəsinin fəaliyyətini tam bərpa etmək mümkün olmamış, buna yalnız 1918-ci ilin sonlarında nail olunmuşdu. Bununla da şəhərə rəhbərlik iki orqan tərəfindən həyata keçirilməyə başlandı: Bir tərəfdən şəhər idarəsi və onun rəhbəri – şəhər başçısı, digər tərəfdən demokratik seçki əsasında formalaşdırılmış şəhər bələdiyyəsi (duma). Hakimiyyət bölgüsü prinsipinə uyğun olaraq şəhərin ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi, mədəni həyatı ilə bağlı bütün məsələlər şəhər bələdiyyəsində müzakirə edilərək qərar çıxarılırdı. Şəhər idarəsi və şəhər başçısı isə yerli icra hakimiyyəti statusuna malik orqan olaraq bilavasitə şəhərə rəhbərlik edirdi. Şəhərin ən nüfuzlu şəxsləri bələdiyyəyə üzv seçilmişdilər. Bələdiyyə üzvləri arasında ermənilər də var idi.

G.Gevorkov hətta uzun müddət bələdiyyə sədri də olmuşdu [14, v.84]. Şəhər başçısı bələdiyyənin iclasında seçilir və ona tabe idi.

1918-ci il dekabrın 31-də şəhər bələdiyyəsinin iclasında Şəki şəhərinin 1919-cu il üçün smetası (büdcəsi) müzakirə edilərək qəbul edildi. Şəhər idarəsi tərəfindən tərtib edilmiş büdcənin mədaxil hissəsi 9 maddədən, məxaric hissəsi isə 8 maddədən ibarət idi. Mədaxil hissə daşınmaz əmlakdan, ticarət və sənaye obyektlərindən, faytonlardan, müxtəlif yığım və rəsumlardan, şəhərin mülkiyyəti sayılan bina və tikililərdən və s. toplanan gəlirlər hesabına formalaşdırdı. Xərclər isə hökumət idarələrinin, o cümlədən ictimai idarənin, hərbi mənzil idarəsinin saxlanılmasına, şəhərin abadlaşdırılmasına, səliqə-sahnan yaradılmasına, təhsil, səhiyyə və sanitariya sahələrinə, vergilərin ödənilməsinə yönəlirdi. Gəlirlərin və xərclələrin həcmi ayrılıqda 17138790 manat təşkil edirdi [11a, v.15-16; 16, v.22]. Büdcənin 6760 manatı təhsilə, 36034 manatı isə səhiyyə, sanitariya, veterinar sahələrə ayrılırdı. Lakin xərclərin artması şəhər bələdiyyəsinin 1919-cu il 30 aprelə 1919-cu ilin büdcəsinə yenidən baxmağa vadar etmiş, yeni mədaxil mənbələri müəyyənləşdirilmişdi [14, v.84].

1918-ci ilin noyabrında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti parlamentinə seçkilər keçirildi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ali qanunverici orqanında Nuxa qəzasını Abdulla Əfəndiyev və Qərib Kərimov təmsil edirdilər. A.Əfəndiyev Nuxa şəhərindən, Q.Kərimov isə qəza əhalisi tərəfindən seçilmişdi. Q.Kərimovun parlament fəaliyyəti nəzərə çarpmasa da, Abdulla Əfəndiyev ali orqanın ən fəal və məhsuldar üzvlərindən biri idi. Hər iki deputat Əhrar fraksiyasına daxil idilər. A.Əfəndiyev isə bu partiyanın əsas liderlərindən biri idi.

Ümumiyyətlə, həm Abdulla Əfəndiyev, həm də bütövlükdə Əhrar Partiyası Şəki qəzasının, onunla qonşu olan Ərəş qəzasının və Zaqatala quberniyasının həyatı ilə bağlı məsələlərə daim parlamentin və hökumətin diqqətini cəlb edir, onların həllinə çalışırdı. 1919-cu il yanvarın 16-da Əhrar fraksiyası Nuxa və Zaqatala qəzalarında yolların vəziyyəti ilə bağlı Təriq və müavir (Yollar) nazirinə sorğu ilə müraciət edərək hökumətin bu xüsusda hansı təd-

birlər görə biləcəyi ilə maraqlanmışdı. A.Əfəndiyev B.Kiçikxanov çıxışlarında bu yolların dövlət üçün əhəmiyyətini göstərərək Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin "İkinci Bakısının" (Şəkinin) və Zaqatalanın yollarının pis vəziyyətdə olduğunu, yolların təmirə ehtiyacı olduğunu, əhalinin iqtisadi vəziyyətinə, ticarətə mənfəət təsir göstərdiyini vurğulamışdılar. Deputatlar yolun təmirinin hökumət xəzinəsinə təsir etməməsi üçün, Zaqataladan Gürcüstana aparılan mallardan 200 manat gömrük haqqı alınaraq bu məqsədlərə sərf etməyi təklif etmişdilər.

Əhrar partiyaının digər üzvləri – Hüseyn Əfəndizadə, Bayram Niyazi Kiçikxanov, Muxtar Əfəndizadə, Aslan bəy Qardaşov, Abdulla Qabulov Nuxa, Zaqatala, Ərəş qəzaları ilə bağlı məsələlərin həllində yaxından iştirak edirdilər. 1919-cu il noyabrın 1-də A.Əfəndiyev parlamento məktubla müraciət edərək Əhrar fraksiyasının sədrliyindən istefa verərək hələlik partiya fraksiyalarının heç birinə daxil olmayıb, özünü sol bitərəf elan etdiyini bildirdi.

Şəkililər Şimali Azərbaycanda baş verən prosesləri yaxından izləyir, Cümhuriyyətin həyatı ilə bağlı hadisələrə kütləvi mitinq və yığıncaqlar keçirərək öz münasibətlərini bildirirdilər. 1919-cu il martın 29-da şəhər əhalisinin kütləvi mitinqi keçirilmiş, mitinqdə şəhər idarəsinin üzvləri, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti parlamentinin üzvü A.Əfəndiyev və başqaları çıxış etmişdilər. Mitinq yekdilliklə xarici dövlətlərin hökumətlərinin antimüsəlman siyasətinə, onların İstanbulu Türkiyədən qoparmaq cəhdlərinə etiraz qətnaməsi qəbul etmişdi [430].

İki gün sonra, martın 31-də Şəki camaatı 1918-ci ildə Bakıda müsəlmanlara qarşı törədilmiş soyqırımı faciəsinin ildönümünü böyük hüznlə qeyd etdi. Həmin gün bütün müəssisə və təşkilatlarda işlər dayandırılmış, şəhər matəm libasına bürünmüşdü. Şəhərin bütün məscidlərində faciə ilə əlaqədar mərasimlər keçirilmiş, şəhidlərin ruhuna dualar oxunmuşdu. Günorta çağı ikinci cümə məscidinin qarşısında əhalinin mitinqi təşkil olunmuşdu. Mitinqə toplaşanlar qarşısında bolşevik-daşnak bandalarının qurbanları üçün dualar oxunmuş, sonra isə axund Pişnamazzadə, doktor Abbas Əfəndi və bir çox başqaları çıxış etmişdilər. Mitinq iştirakçıları qə-

namə qəbul edərək mart hadisələri ilə bağlı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti parlamentinə başsağlığı bildirmiş və bundan sonra 18 martı (köhnə stillə, yeni stillə martın 31-i – red.) türk demokratiyasının milli matəm bayramı (qara bayramı), qeyri-ış günü elan edilməsi təklifi ilə çıxış etmişdilər [430].

1920-ci ilin martında Nuxa şəhər bələdiyyəsinin yeni tərkibi formalaşdırıldı. Əvvəlki bələdiyyədən fərqli olaraq bələdiyyə daha demokratik şəkildə, çoxpartiyalılıq və ümumi seçki əsasında formalaşmış əhəlinin daha geniş təbəqələrini təmsil edən orqan idi. Yeni bələdiyyənin ilk iclası 1920-ci il martın 31-də baş tutmuşdu. Həmin iclasda şəhərdə fəaliyyət göstərən bütün partiyaların iştirakı ilə şəhər idarəsinin rəyasət heyəti seçilmişdi. Şəhər başçısı vəzifəsinə yenidən Azad Mustafayev seçilmişdi. Bələdiyyənin qərarı ilə başçıya 10 min, onun müaviniyə 7 min, idarə üzvləri və katibə 6 min manat maaş təyin edilmişdi [434].

Nuxa qəzasının əhalisi ordu quruculuğu işində yaxından iştirak edirdi. Bir sıra nöqsanlara baxmayaraq, qəzada orduya çağırış və səfərbərlik işində xeyli inqilabişlər baş vermişdi. Hələ Qafqaz İslam Ordusu Şimali Azərbaycanda olarkən 1918-ci ilin iyun ayının 27-ə olan məlumatda bildirilir ki, Nuxa və Zaqatalada 2 min nəfərlik dəstə toplanmış və iyun ayının 3-nə oradan Yusif bəyin komandanlığı altında böyük bir qrup cəbhəyə yola düşmüşdü [342, 164]. Şəki qəzasındakı alay, əsasən, yerli çağırışçılardan təşkil olunmuşdu. Alay ilk vaxtlar qala daxilindəki köhnə əsgər qışlasında yerləşmişdi. Alayın ərzaq, heyvan, araba təminatı qəza əhalisinin üstünə düşürdü. Əsas çağırış və səfərbərlik işləri 1918-ci ilin yayından başlayaraq həyata keçirilməyə başlanmışdı. Bir neçə gün ərzində Şəki dəstəsinə 285 əsgər toplanaraq cəbhəyə göndərilmişdi. 1919-cu ilin əvvəlində Nuxada Əlahiddə Nuxa böliyyəti yerləşirdi. Nuxada hərbi rəis idarəsi də fəaliyyət göstərirdi.

Çağırış və səfərbərlik sistemini təkmilləşdirmək məqsədi ilə hərbi nazirin 5 fevral 1919-cu il tarixli əmri ilə ölkə ərazisində hərbi rəis idarələrinin sayı artırılaraq altıya çatdırıldı (Gəncə, Nuxa, Bərdə, Quba, Salyan və Göyçay). Nuxa şəhərində yerləşən hərbi rəis idarəsinə əvvəlcə rotmistr Qabulov başçılıq edirdi. Sonra isə

onun yerinə podpolkovnik Yusifbəyov təyin edilmişdi, onun Zaqatala üzrə müavini poruçik Yurtev idi. Bu idarəyə Zaqatala dairəsi, Nuxa və Ərəş qəzaları daxil idi.

Ordu quruculuğu və hərbi səfərbərliklə bağlı Nuxa qəzasındakı vəziyyətlə tanış olmaq üçün 1919-cu il mart ayının sonunda hərbi nazirin müavini Ə.A.Şıxlinski Nuxaya gəlmişdi. Mart faciəsinin birinci ildönümü ilə bağlı şəhərdə təşkil edilmiş mitinqdə iştirak edən generalı əhali sürəkli alqışlarla qarşılamış, «1918-ci ilin faciəvi aylarında Azərbaycanın qalan ərazisini bu faciələrdən qorunduğuna görə» ona öz minnətdarlığını bildirmişdi [430].

1919-cu ilin sonlarında Qarabağda və Zəngəzurda erməni hərbi qüvvələrinin fəallaşması Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hərbi komandanlığına buraya əlavə qoşun hissələri göndərməyə vadar etdi. Qarabağa göndərilən dəstələr arasında Nuxa qəzasının əhalisindən toplanmış 3-cü Şəki süvari alayı da var idi [19]. Alay 1919-cu il noyabr ayının əvvəllərində bir neçə ağır döyüş əməliyyatlarında iştirak etmişdi [341, 381-385].

1920-ci ilin mart ayının 22-də Qarabağın və Zəngəzurun müxtəlif yerlərində ermənilərin hücumları ilə bölgədə vəziyyət yenidən mürəkkəbləşdi. Tərtəri ələ keçirmək istəyən erməni qüvvələrinə qarşı podpolkovnik Tonqiyevin başçılığı altında 3-cü Şəki süvari alayı döyüşürdü. Genişlənən erməni hərbi təcavüzünün qarşısını almaq məqsədi ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin müxtəlif bölgələrində yerləşən hərbi qüvvələr Qarabağa göndərildi. Milli hərbi qoşunlara bütün qozaların əhalisi böyük maddi, mənəvi, əsgəri yardım göstərir, könüllü dəstələr yaradılaraq cəbhəyə yola salınırdı [434]. Martın sonlarında Zaqatala piyada alayının tərkibinə daxil olan 700 nəfərlik Nuxa taboru da Qarabağa yollanmaq əmri almışdı [341, 400].

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ordusunun ermənilərə qarşı apardığı uğurlu əməliyyatlar, xüsusən aprelin 4-də Əsgəran qalasının azad edilməsi haqqında xəbərlər bütün Nuxa ərazisində böyük sevincə qarşılanmışdı. "Azərbaycan" qəzetinin yazdığına görə Nuxa şəhər başçısı A.Mustafayevin göstərişi ilə şəhər milli bayraqlarla bəzədilmişdi. Bütün ictimai idarələr, ticarət müəssisələri bağ-

lanmış, şəhər əhalisi qəhrəman əsgərlərimizin Əsgəranı azad etməsi ilə səhərdən başlayaraq şənlik edirdi. Şəhər bayram, tantənəli görkəm almışdı [435]. Partizanlara kömək məqsədi ilə doktor Kazımovun başçılığı ilə səfət qardaşlarından ibarət xüsusi sanitari dəstə təşkil edilmişdi. Qəzet yazırdı ki, Qarabağa qardaş salanı göndərilmiş və bildirilmişdi ki, bütün Nuxa qəzası və şəhər, bir nəfər kimi, öz qardaşlarının və dindaşlarının - qarabağlıların müdafiəsinə qalxmağa hazırdırlar [436].

Qəzanın mərkəzi olan Nuxa şəhəri Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə əhalinin sayına və iqtisadi potensialına görə Bakıdan sonra Azərbaycanın ikinci böyük şəhəri idi. Həmin dövrdə şəhərdə 51 mindən çox əhali yaşayırdı ki, onların mütləq əksəriyyətini azərbaycanlılar təşkil edirdi. Bundan başqa şəhərdə ermənilər və ruslar da yaşayırdılar. Şəhər ərazisi iki hissəyə bölünürdü: 30095 nəfərin yaşadığı birinci hissədə qəza idarəsi, şəhər bələdiyyəsi, poçt-teleqraf şöbəsi, 20 ipəkəyirici və 8 ipəksarıyıcı zavod, 3 tənəkəli fabriki, 2 aptek yerləşirdi. Şəhərin bu hissəsində, həmçinin 14 məscid, kişi gimnaziyası, Müqəddəs Nina qadın məktəbi, bir kişi ali ibtidai məktəb, 2 qadın ibtidai məktəbi və şəhər xəstəxanası da var idi. Xan sarayı və məktəbin də yerləşdiyi bu hissəni şəkillilər Baş (yuxarı) məhəllə də adlandırırıldı. Şəhərin ikinci hissəsində poçt-teleqraf kontoru, 45 ipəkəyirici və ipəksarıyıcı zavod, 1 aptek fəaliyyət göstərirdi. Bu hissədə, həmçinin 5 rus-tatar ibtidai məktəbi və 1 erməni kilsə məktəbi də yerləşirdi. Burada, həmçinin 20 məscid və 1 erməni kilsəsi də var idi. Göründüyü kimi, təkcə Şəki (Nuxa) şəhərində əhalinin dini ehtiyacları üçün 35 məscid, 1 erməni qriqorian və 1 rus pravoslav kilsəsi fəaliyyət göstərirdi [44, v.6-19; 438, 169]. Nuxa qəzası inzibati idarəçilik baxımından 4 sahəyə bölünürdü. Hər sahənin idarəçiliyini pristavlar həyata keçirirdi.

Qəzanın 1-ci sahəsinin mərkəzi Aşağı Göynük kəndi idi. Sahənin 4 icmasının (cəmiyyətinin) 3-də əhalinin əksəriyyətini azərbaycanlılar, 1-də isə ermənilər təşkil edirdilər. 34120 nəfərlik sahə əhalisinin əsas məşğuliyyəti əkinçilik və maldarlıq idi. II sahənin mərkəzi əvvəllər Cəfərabad kəndi idi, lakin məlum hadisələr zamanı kənd ziyan çəkdiyindən, pristav sahəni Böyük Dəhnə kən-

dindən idarə edirdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması ərəfəsində sahə hər ikisində iki kənd icması olmaqla iki sahəyə ayrılırsa da, bu dəyişikliyi sona çatdırmaq mümkün olmamışdı. 21983 əhalisi olan sahənin cənubunda yerləşən kəndlər taxılçılıq və qoyunçuluqla məşğul olurdular. Qəzanın başqa kəndləri ilə müqayisədə bu sahədə məhsuldar torpaqlar çox idi və burada başqa sahələrlə müqayisədə əhalinin vəziyyəti daha qənaətbəxş idi. Sahənin şimal hissəsinin kəndliləri isə taxılçılıq, heyvandarlıqla yanaşı, ipəkçiliklə də məşğul olurdular. Qəzanın III sahəsinin mərkəzi Vartaşen kəndi idi. Bu sahədəki 5 cəmiyyətdə (Padar, Xaçmaz, Calut, Cugutlar, Zərrab) azərbaycanlılarla yanaşı udiylər, yəhudilər, ermənilər, gürcülər də yaşayırdılar. Zərrab kənd icmasının, əsasən, ermənilərdən olan əhalisi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinə tabe olmaqdan imtina edərək əvvəlcə Gürcüstana, oradan isə çox hissəsi Ermənistanı köçmüşdü. 2762 sakini olan sahənin əsas məşğuliyyəti taxılçılıq və maldarlıq idi. Əhalinin sayına görə Nuxa qəzasının ən böyük sahəsi, mərkəzi Qutqaşen (Qəbələ) kəndi olan IV sahə idi. 48000 nəfərlik əhali burada 6 kənd cəmiyyətində yaşayırdı. Əhalinin əsas məşğuliyyəti taxılçılıq, maldarlıq və ticarət idi, ucqar dağ kəndlərində yaşayan ləzgilər qoyunçuluqla məşğul olurdular [44, v.6-19; 438, 169].

1919-cu il sentyabrın 14-də Dağıstan Vilayətinin Samur Dairəsinin iki icmasının (cəmiyyətinin) - Borç, İnov (Xnov), Qdım kəndlərinin sakinləri qətnamə qəbul edərək bu kəndlərin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə, Nuxa qəzasına birləşdirilməsi ilə bağlı müraciət etdilər. Bu kəndlərin əhalisinin müraciəti ilə əlaqədar Nuxa qəza rəisinin Gəncə qubernatoruna məktubunda bildirilirdi ki, onsuz da adıçəkilən kəndlərin sakinlərinin yarısı Nuxa qəzasında daimi yaşayır, digər hissəsi isə heyvandarlıqla məşğul olaraq yalnız yayda öz kəndlərinə baş çəkirlər. Buna görə də qəza rəisi həmin kəndlərin Nuxa qəzasına birləşdirilməsini həm siyasi, həm də iqtisadi cəhətdən faydalı və zəruri hesab edərək sakinlərin müraciətinə müsbət cavab verməyi təklif edirdi. Qubernatorun dərkənarı ilə məktub sentyabrın 29-da Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Daxili işlər nazirinə göndərilmiş və Dağıstan kəndlərinin qətnamə-

ləri məktuba əlavə olunmuşdu [43, v.2-4]. Borq kəndinin 270 sakinin müraciətində onların Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə birləşmək arzusu ifadə olunmuşdu. Borqlular, həmçinin Denikinə qarşı mübarizə aparən müsəlmanlara kömək məqsədi ilə 300 nəfərdən ibarət dəstə topladıqlarını və onlara bu məqsədlə silah və patron verilməsini xahiş edirdilər. Eyni məzmunlu müraciəti Xnov və Qıdım kəndlərinin sakinləri (400 nəfər) də göndərmişdilər [43, v.5].

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Nuxada qəza rəisi vəzifəsində Əyyub bəy Rəfibəyov, onun baş köməkçisi Zahid bəy İbrahimbəyov, katibi A. Tarnovski işləyirdilər [417, 299]. Nuxa şəhərinin pristavı Ə.Hacəmbəyov, 1-ci hissənin pristavı M.Sədrədinbəyov, II hissənin pristavı M.Əhmədov idilər. Ərəş qəzasının rəisi isə Rəhimbəy Şixlinski, onun müavini İsgəndər bəy Şeyxzamanov idi [417, 286].

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandıqdan sonra Nuxa bölgəsində siyasi sabitlik və əsəyiş təmin edilsə də, sosial-iqtisadi sahədə ciddi dəyişikliklər baş verməmişdi. Çarizmədən qalma sosial, aqrar münasibətlər əhalinin müxtəlif təbəqələri arasında gərginlik yaradır, yeni hakimiyyətə etimadsızlığı artırır. Başqa qəzalarla müqayisədə Nuxa qəzasında torpaq məsələsi kəskin hiss edilməsə də kəndlilər yenə də mülkədarlar, bəylər, hakimiyyət nümayəndələri tərəfindən istismara məruz qalırdılar. Bunu bölgənin müxtəlif yerlərindən quberniya mərkəzi Gəncəyə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinə göndərilən şikayət məktubları da təsdiq edirdi.

Nuxa şəhəri çarizm dövründə bütün Qafqazda ipəkçiliyin mərkəzi hesab edilirdi və onun məhsulları, hətta Avropada tanınırdı. Öz xammalı ilə regionun bir çox tikiş fabriklərini təmin edən Nuxada ipəkəyirici fabriklərin sayı 90-a çatırdı. Qəzada bir o qədər də ipəkəyirici fabrik fəaliyyət göstərirdi. Lakin 1917-1918-ci illərin təlatümlü hadisələrinin təsiri nəticəsində qəza iqtisadiyyatının əsasını təşkil edən ipəkçilik tamamilə öz əvvəlki qüdrətini itirmişdi. Ənənəvi satış bazarları ilə əlaqələrin pozulması, avadanlıqların köhnələrkək sıradan çıxması, yenilərinin isə gətirilməməsi ipəkçilik sənayesini tamamilə iflic vəziyyətinə salmışdı. Sahənin tənzümlünə səbəb olan amillərdən biri də əsas xammal olan

baramanın (qrenanın) idxalının tamamilə dayanması idi. Bütün fabriklərdə 15 minə qədər adam işləyirdi, lakin Birinci Dünya müharibəsi, 1917-1918-ci illərdə baş vermiş hadisələr nəticəsində qrenanın gətirilməməsi fabriklərin fəaliyyətinin dayanmasına səbəb olmuşdu. Bütün bunlar qəzada əslində bütün sənayeni iflic vəziyyətinə salmışdı [18, v.180]. İpəkçilik sənayesinin gənc dövlətin, o cümlədən Şəki qəzasının iqtisadiyyatında yerini və əhəmiyyətini yaxşı başa düşən hökumət və yerli hakimiyyət orqanları onun bərpası üçün müəyyən yollar axtarırdılar. Nuxa şəhər bələdiyyəsində ipəkçilik sənayesinin vəziyyəti münəzəm müzakirə edilirdi. Şəhər idarəsi Türkiyədən barama gətirilməsi ilə bağlı AXC hökuməti qarşısında məsələ qaldırılmışdı. Şəhərin sənaye müəssisələrinə lazım olan materialların istehsal olunduğu dövlətlərlə əmtəə mübadiləsinin təşkili məqsədi ilə bələdiyyə üzvləri Nuxa şəhəri idarəsi yanında səhmdar cəmiyyəti yaratmaq qərarına gəlmişdilər. AXC hökuməti qarşısında, həmçinin Nuxada istehsal olunan ipək xammal, frizon, yun və başqa malların satışını və ya mübadiləsinə genişləndirmək məsələsi də qaldırılmışdı [428; 18, v.180arx]. Bələdiyyə üzvləri şəhərin abadlaşdırılması, küçələrin işıqlandırılması məqsədi ilə xüsusi elektrik stansiyasının yaradılması, bunun üçün isə müvafiq avadanlıqların alınması məsələsini də hökumət qarşısında qaldırılmışdılar. Bu məqsədlə şəhər idarəsinin nümayəndəsi Yaqub Səfərləyev Bakıya ezam edilmişdi [18, v.180arx].

AXC hökuməti yoxsul və işsiz əhalinin vəziyyətini yaxşılaşdırmaq məqsədi ilə Bakı, Gəncə, Şuşa və bir sıra kənd yaşayış məntəqələri ilə yanaşı Nuxa şəhərində xalça-kəlağayı emalatxanası yaratmaq barədə qərar qəbul etmişdi [46; 47, v.1-2].

Şəhər bələdiyyəsi əhalinin sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılması məqsədi ilə müəyyən addımlar atırdı. Məsələn, 1919-cu il aprelin 30-da bələdiyyənin iclasında şəhər körpüsünün təmiri, şəhərdə telefon çəkilişi, şəhər xəstəxanasında ödənişlərin məbləği, ətraf meşələrin qırılmasının qadağan edilməsi, şəhər əmlakının icarəyə verilməsi, şəhərin işıqlandırılması, feldşerə maaş təyin edilməsi, müxtəlif güzəştlər, pudluq yığımlar haqqında məsələlər müzakirə edilmişdi [18, v.13].

Şəhər və qəza hakimiyyət orqanları əsas malların qiymətinin artmasına, möhtəkirliyə qarşı mübarizə məqsədi ilə müəyyən inzibati-iqtisadi tədbirlər hazırlamışdı. Bahalaşmanın əsas səbəblərindən biri də qəzadan düyü, pendir, yağ, bal, hazır dəri, tumac (keçi dərisi) və s. məhsulların gizli çıxarılması idi. Nəticədə bu məhsulların qiyməti artır, şəhər əhalisinin onları münasib qiymətə almaq imkanları azalırdı. Şəhər bələdiyyəsi əhalinin vəziyyətini nəzərə alaraq elə 30 aprel 1919-cu il tarixli iclasında həmin məhsulların ixracına şəhərin nəfəinə pudluq rüsum müəyyənləşdirmişdi: düyüyə görə – 25 manat, pendirə görə 40 manat, yağ və bala görə 80 manat, hazır dəriyə görə 10 manat, tumaca görə 20 manat. Malların gizli şəkildə çıxarılmasına görə tacirlər malın ikiqat qiymət həcmində cərimə ödəməli idilər [18, v.12-13]. Bələdiyyənin 7 yanvar 1919-cu il tarixli qərarı ilə pudluq rüsum tətbiq edilən əmtəələrin siyahısı artırılmış, buraya əsas ərzaq məhsulları ilə yanaşı, yeni sənaye və ərzaq malları da (ipək, qoz, buğda, arpa, un, kerosin, tənəkə, manufaktura, frizon, quru barama, baqqaliyyə, un, keçə və s.) əlavə edilmiş, bəzi malların ixracına isə, ümumiyyətlə, qadağa qoyulmuşdu [18, v.97].

Nuxa şəhərinin və yaxın kəndlərin əhalisini narahat edən ən ciddi problemlərdən biri də Kiş çayının tez-tez daşaraq şəhərə və qəzanın kənd təsərrüfatına ziyan vurmaması idi. Şəhər bələdiyyəsinin xahişi ilə AXC hökuməti 1919-cu il 27 fevral tarixində Nuxa şəhərinin qorunması üçün çırpı-daş yarımbəndinin təmirinə vəsait ayrılması haqqında qərar qəbul etmişdi. 1919-cu il aprel ayının 24-də Parlament Kiş çayının daşqınlarından Nuxa şəhərini və Nuxa-Yevlax şosesini mühafizə etmək üçün çırpı-daş yarımbəndinin təmiri məqsədi ilə AXC Ziraət və Dövlət Əmlakı nazirinin sərəncamına dövlət xəzinəsindən 211 min manat pul ayrılması haqqında qanunu qəbul etmişdi [432; 437, 43]. Lakin bu qərar da məsələnin köklü şəkildə həllinə kömək edə bilməzdi. Çünki, çırpıdan hörtülmüş bəndlər atmosferin təsiri altında çürüyərək sıradan çıxırdı, 2-3 il ərzində baş vermiş sellər bəndləri tamam dağıdırdı. Buna görə də şəhər bələdiyyəsi hökumət qarşısında Kiş çayı boyunca möhkəm bəndin tikilməsi məsələsini qaldırmış, tikintiyə milyonlarla vəsaitin

xərclənəcəyini nəzərə alaraq, bu xərclərin dövlət xəzinəsindən ayrılmasını xahiş etmişdi. Nuxalıların “allahın qoşunu” adlandırıldıqları selin vura biləcəyi ziyanın qarşısını almaq üçün şəhər idarəsi su təsərrüfatı idarəsinin işçiləri ilə birgə müəyyən işlər aparmış, görülməli işlərin imtənası hazırlamışdı [18, v.163]. Ziraət naziri H.Sultanov və su müfəttişi A.Rüstəmbəyovun AXC Nazirlər Şurasının sədri N.Yusifbəyliyə 21 yanvar 1920-ci il tarixli məktubunda Kiş çayı boyu daha etibarlı bəndin tikilməsi təklif olunmuşdu. AXC Nazirlər Şurası məvafiq qanun layihəsini hazırlayaraq Parlamentə təqdim etmiş, Parlament 26 aprel 1920-ci il tarixli iclasında Nuxa şəhərini Kiş çayının daşqınlarından qorumaq üçün daş bəndin inşasına 40 milyon 460 min manat vəsait ayrılması haqqında qanun qəbul etmişdi.*

Türk qoşunları Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ərazisini tərk etdikdən sonra erməni siyasi dairələri “erməni qaçqınları” məsələsini ortaya ataraq bundan Azərbaycana qarşı təzyiqli vəsait kimi istifadə etməyə başladılar. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin müxtəlif qazalarından, o cümlədən Nuxadan ermənilər Bakıda və Tiflisdə fəaliyyət göstərən müxtəlif strukturlara, erməni milli təşkilatlarına müraciət edərək guya türk qoşunlarının Cənubi Qafqazda olduqları zaman onlara dəymiş maddi və mənəvi zərər haqqında məlumatlar ötürür, buna görə AXC hökumətindən əvvəllər malik olduqları mülkiyyətin və sərvətin qaytarılmasını, dəymiş zərərlərə görə kompensasiya ödənilməsinə tələb edirdilər. Erməni təşkilatları mütəşəkkil şəkildə bütün qazalarda ermənilərdən məlumatlar toplayaraq Antantanın Cənubi Qafqazdakı komandanlığına, xarici dövlətlərə, Paris konfransına göndərirdilər. Məqsəd isə aydın idi: müharibə dövründə yalnız erməni xalqının müsibətlər yaşaması, bu müsibətlərin səbəbkarlarının Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Osmanlı Türkiyəsi dövlətləri olması haqqında dünya ictimai rəyində fikir formalaşdırmaq və bununla da öz siyasi-millət məqsədlərinə

* “Азербайджанская Демократическая Республика. Законодательные акты. 1918-1920 гг.” adlı sənədlər toplusunda bu qanunun yanlış olaraq 4 mart 1920-ci ildə qəbul olunduğu qeyd edilir (s.157).

çatmaq. Belə məlumatların ən çox gəldiyi bölgələrdən biri də Nuxa-Ərəş bölgəsi idi [658, 162-164, 181-182, 222-288].

Antanta qoşunları Bakıya daxil olduqdan sonra Nuxa erməni qaçqınları Komitəsi Gəncə quberniyasının Nuxa və Ərəş qəzalarında qaçqın ermənilərin guya dəhşətli və çıxılmaz vəziyyəti haqqında Bakı Erməni Milli Şurasına yazılı məruzə göndərmiş, Şura isə bu məruzə əsasında Müttəfiq qoşunların Bakıdakı komandanı, general Tomsona müraciət edərək ondan erməni qaçqınlara yardım göstərmək üçün bölgəyə Erməni Milli Şurasının nümayəndələrinin də daxil olduğu ingilis nümayəndə heyətini göndərməyi xahiş etmişdi. Müraciətdə Nuxada və Ərəşdə erməni qaçqınların vəziyyəti yalnız qara rəngdə təsvir olunur və ingilis komandanlığından qaçqınların əvvəlki yerlərində yerləşdirilməsi, onların əmlakının qaytarılmasını təmin etmək təklifləri ifadə olunmuşdu [658, 165]. Bu müraciətlərin nəticəsi olaraq 1919-cu ilin fevralında ingilis komandanlığının nəzdində fəaliyyət göstərən qaçqınların məsələsi üzrə müfəttis mayor A.Hibbonun nümayəndəsi kapitan Druitt Nuxa və Zaqatalada oldu. Səfərin əsas məqsədi qaçqınların və köməyə ehtiyacı olan əhəlinin sayının müəyyənləşdirilməsi idi. Yerlərdən ermənilərin özlərinin verdikləri məlumatlara görə Ərəş və Nuxa qəzalarında 12000 qaçqın var idi ki, onlardan 1173-ü Nuxa şəhərində, 1600-ü Nicdə, 1400-ü Vartaşəndə, 400-ü Calutda, 400-ü Qışlaqda yerləşmişdi. Bu kəndlərdə, əsasən, xristianların yaşadığını nəzərə alsaq, ingilis missiyasına məhz erməni qaçqınların sayı haqqında məlumat verilmişdi. Ermənilər öz təminatları və təhlükəsizlikləri üçün Nuxada ingilis missiyasının təsis edilməsinə təkid edirdilər [658, 246].

AXC hökuməti imkan daxilində Nuxadakı erməni qaçqınlarına yardım göstərirdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Himayəçilik Nazirliyi tərəfindən qaçqınların ümumi ehtiyacları üçün Nuxa şəhərinə teleqrafla 350000 manat vəsait köçürülmüşdü ki, bu vəsaitin 48000 manatı erməni uşaqları üçün yaradılmış yetimxanaya ayrılmışdı. Bunun üçün yerli hakimiyyət orqanlarından müvafiq xərclər smetəsi tələb edilmiş və Parlamenta müvafiq kredit ayrılması ilə bağlı müraciət edilmişdi [429]. 1919-cu ilin aprelində onlara 1000 pud taxıl və 1000 manat pul köməyi göstərilmiş, həmin il martın

əvvəllərində isə AXC Himayəçilik Nazirliyi tərəfindən 170000 manat pul ayrılmışdı. Nuxa şəhərindəki erməni yetim uşaqlar evinin bütün xərclərini hökumət aprelin 1-dən öz üzərinə götürmüşdü [658, 289]. Nuxa və Ərəş qəzaları Kəndli İttifaqının sədri B.Balayanın göstərdiyinə görə bu qəzalardakı 60 000 erməni əhəlidən 25000 hələ də öz yerlərində yaşayırdı [658, 290]. 1919-cu il mayın 14-18-də ABŞ-ın Yaxın Şərqdə Yardım Komitəsinin üzvləri L.Lisissian və Qrinlif Nuxa və Ərəşdə ermənilərin vəziyyətini araşdırmaq üçün bölgədə olmuşdular. Onların hazırladığı məruzədən [658, 312] bəlli olur ki, Nuxa şəhərində keşiş Saak Ter-Paqosyanın sədri olduğu Erməni Milli Şurası fəaliyyət göstərirdi. AXC Himayəçilik naziri Sultanovun məlumatına görə şəhərdə 240 kişi, 348 qadın və 463 uşaq olmaqla 1051 erməni qaçqını var idi. 176 yetim qaçqını Himayəçilik Nazirliyi öz himayəsinə götürmüşdü. Ümumilikdə isə şəhərdə 400-ə yaxın yetim var idi, bundan əlavə, hökumətin hesabına 800 nəfərlik yeməcxana da açılmışdı. Təqribi hesablamalara görə Nuxa şəhərində 7000 yerli erməninin yaşadığı göstərilirdi. Vartaşəndə yaşayan 4300, Nicdə yaşayan 5500, Calutda yaşayan 1200 yerli əhəlini erməni hesab edən məruzəçilər, bundan başqa Nuxada 1051, Vartaşən və Qışlaqda 1000, Nicdə 1400, Calutda 155 qaçqın erməninin müvəqqəti yaşadığını qeyd etmişdilər. Məruzənin ümumi ruhu, oradakı məlumatlar onları tərtib edənlərin Azərbaycan hökumətinə, ümumiyyətlə, azərbaycanlı əhaliyə qarşı, hətta düşmən münasibət bəslədiklərini təsdiq edirdi. Bu təkcə bölgənin tarixi, etnik mənzərəsi, bütün qeyri-müsəlmanların yəhədi və udinlərin ermənilər kimi qələmə verilməsi ilə məhdudlaşmırdı. Yalnız ermənilərin problemlərinin qabardılması, azərbaycanlı əhəlinin vəziyyətinə isə ümumiyyətlə, toxunulmaması amerikalı nümayəndələrin niyyətlərinin nədən ibarət olduğunu sübut edirdi. Baxmayaraq ki, AXC hökuməti, yerli hakimiyyət orqanları missiyanın normal fəaliyyəti üçün bütün şərait yaratmış, onların qəzadə sərbəst hərəkətinə mane ola biləcək heç bir addım atılmamışdı. Ermənistan hökuməti də Nuxa qəzasında yaşayan ermənilərin vəziyyəti haqqında gerçəkliyi əks etdirməyən məlumatlar yayaraq bundan AXC hökumətinə qarşı təzyiq vasitəsi kimi istifadə etməyə çalışırdı.

Bunu Ermənistanın Xarici işlər naziri G.Tiqranyanın Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Xarici işlər nazirinə göndərdiyi 23 may 1919-cu il tarixli notası da təsdiq edirdi. Notada Nuxa və Ərəş rayonunun dinc erməni əhalisinin guya sistematik olaraq zorakılıqlara və təhlükələrə məruz qalması, 50 dağıdılmış kəndin 20 min erməni əhalisinin tam asılı vəziyyətdə yaşadığı, onların köçməsinin silahlı yolla qarşısının alındığı, ermənilərə zorla islamın qəbul etdirilməsi vurğulanırdı. Bütün bu sadalananlardan sonra AXC hökumətindən 6 bənddən ibarət tədbirlərin həyata keçirilməsi tələb olunurdu [658, 321-322].

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hakimiyyəti bölgədə yaşayan ermənilərin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, onların mülkiyyətinin, toxunulmazlığının qorunması üçün bütün tədbirləri görür, təsərrüfat fəaliyyəti üçün şərait yaradırdı. Həmin dövrdə Nuxa ermənilərini ən çox narahat edən məsələ onların əvvəllər istifadə etdikləri torpaqların geri qaytarılması idi. Yerli hakimiyyət orqanları bu məsələ ilə bağlı edilən müraciətlərə də reaksiya verir, imkan daxilində onları müsbət həll etməyə çalışırdı. Məsələn, Nuxa qəzasının Sultan Nuxa kəndinin erməniləri Parlamentin Erməni fraksiyasına müraciət edərək, 1918-ci ilin sonlarında onların kəndlərini özbaşına müraciət edərək çıxarılmasını tələb etmişdilər. Ermənilər ləzgilərin onların öz torpaqlarını əkib-becərməyə imkan vermədiklərini söyləyərək, bu işdə onlara kömək göstərilməsini xahiş edirdilər. Məsələyə AXC Himayəçilik Nazirliyi müdaxilə edərək Gəncə qubernatorundan ermənilərin tələblərinin yerinə yetirilməsi imkanlarını öyrənməyi, eləcə də ləzgilər tərəfindən Sultan Nuxa kəndinin tutulması səbəblərini araşdırmağı xahiş etmişdi [431].

1919-cu ilin yayında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində yaşayan ermənilərin və Ermənistan Respublikasında yaşayan müsəlmanların qarşılıqlı köçürülməsi məsələsi ortaya çıxdı. Nuxada yaşayan ermənilər də buna isti münasibət bəsləyirdilər. Bu barədə Nuxa Erməni Milli Şurasının sədri Saak Ter-Paqosyanın Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hökumət naziri Hamaşpura məktubunda da məlumat verilirdi [658, 338].

Bu məsələnin hökumətlər səviyyəsində həlli ilə bağlı danı-

şıqlar gedirdi. Lakin hökumətlərarası danışıqlara baxmayaraq, Ermənistan hökuməti birtərəfli qaydada Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətindən getmiş qaçqınların Ermənistan Respublikasının ərazisindəki müsəlmanların yaşadığı kəndlərə yerləşdirilməkdə, bu kəndlərin müsəlman əhalisini sıxışdırıb çıxarmaqda davam edirdi. Bu işə İrəvan quberniyasının türk-müsəlman əhalisinin öz doğma yerlərindən kütləvi qovulması ilə nəticələnirdi. Ermənistan Respublikası hökumətinin 21 iyun 1919-cu il tarixli qərarı ilə bu ölkənin Tiflisdəki konsuluna Gürcüstanda yaşayan Nuxa və Ərəş erməni qaçqınlarına Ermənistan vətəndaşı pasportlarının verilməsinə icazə verilmişdi. Ermənistan Respublikası ərazisində Nuxadan, Ərəşdən, eləcə də Azərbaycanın başqa qəzalarından gəlmiş ermənilərin yerli azərbaycanlılara qarşı təhrik edilməsi halları, özü də bu hərəkətlərin Ermənistan hökuməti tərəfindən təşkil edilməsi halları o qədər artmışdı ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Ermənistandakı Diplomatik Nümayəndəsi Təkinski AXC Xarici işlər nazirliyinə şifəli teleqram göndərərək Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində yaşayan ermənilərin Ermənistana köçürülməsini müvəqqəti dayandıрмаğı xahiş etmişdi [658, 379].

Ermənistan hökumətinin, müxtəlif erməni mərkəzlərinin erməni qaçqınları məsələsindən AXC hökumətinə təzyiq vasitəsi kimi istifadə etmək cəhdləri ciddi nəticə vermədi. AXC hökuməti bəyan etdiyi demokratik prinsiplərə sadiqliyini nümayiş etdirərək bütün digər əhali qrupları kimi Nuxa və Ərəş qəzalarını erməni əhalisinin, o cümlədən elə erməni millətçi dairələrinin siyasətinin güdazına getmiş erməni qaçqınların problemlərinin həlli üçün bütün imkanlardan istifadə etmiş, onların yerləşdirilməsi, həyat vəsitələri ilə təmin edilməsi üçün mümkün addımları atmışdı.

Həmin dövrdə Nuxa qəzasında mövcud olmuş əsas problemlərdən biri də Ermənistanın Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə qarşı təcavüzkar hərəkətlərinin genişlənməsi, İrəvan quberniyasında, Zəngəzurdə azərbaycanlıların kütləvi deportasiyası nəticəsində yüz minlərlə türk-müsəlman doğma torpaqların tərk edərək Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ərazisinə pənah götürmüş o minlərlə azərbaycanlı qaçqının yerləşdirilməsi məsələsi idi. Təkcə 1919-cu il okt-

yabrın 1-ə qədər AXC ərazisində (Naxçıvan istisna olmaqla) İrəvan quberniyasından 30741 qaçqın müsəlman var idi ki, onların təminatı bütünlüklə dövlətin üzərinə düşmüşdü. Qaçqınların ağır vəziyyətini nəzərə alaraq Qaçqınlar üzrə Mərkəzi Komissiya onları təcili olaraq müxtəlif yerlərdə məskunlaşdırmağı və kənd təsərrüfatı ilə məşğul olmaları üçün şərait yaradılmasını zəruri hesab etmişdi. Açıq havada yaşayan İrəvan qaçqınlarının yerləşdirilməsi üçün Komissiya Nuxa, Ərəş, Göyçay və Şamaxı qəzalarının tərk edilmiş erməni kəndlərini münasib bilmişdi [49, v.7]. Komissiya Gəncə və ətrafında müvəqqəti məskunlaşmış 2500, Gədəbəy bölgəsində məskunlaşmış 2500, Xaçbulaqdakı 1500 və Qazaxdakı 2250 (cəmi 8750) azərbaycanlı qaçqını Ərəş qəzasının Əmirvan, Baylarkənd, Bilix, Sirt-Yengicə, Hirdadul, Tosik, Zirik, Xoşkaşen, Çanaq-bulaq, Çaykənd, Qayabaşı, Böyük Söyüdlü, Bala Söyüdlü kəndlərində yerləşdirməyi qərara almışdı. Qazax qəzasında yaşayan 3250 qaçqının və Şuşa qəzasında yaşayan 3340 (cəmi 6590) qaçqının isə Nuxa qəzasının 14 kəndində yerləşdirilməsi nəzərdə tutulmuşdu. Bunlar aşağıdakı kəndlər idi: 1) Corlu - 30 tüstü (ailə), 2) Mirzəbəyli - 30; 3) Sultan Nuxa - 40; 4) Cucamış - 50; 5) Əliyar - 57; 6) Göybulaq - 1301; 7) Cəfərabad - 71; 8) Göybəyli - 144; 9) Qozlu - 88; 10) Daşbulaq, Tərəkə və Çorqat - 292; 11) Aydınbulaq - 69; 12) Ağpələkənd - 107; 13) Yenikənd - 24; 14) Salıbəyli (Şiləyli) (oxunmur); 15) Məclis - 67 [49, v.7arx, v.16]. Lakin Nuxa və Ərəş qəzalarının əvvəllər ermənilər yaşamış kəndlərində də yaşayış üçün demək olar ki şərait yox idi, anarxiya dövründə bütün tikintilər dağıdılmışdı. Məsələn, Nuxa qəzasının müsəlman qaçqınlarına verilməsi planlaşdırılan kəndlərində isə 269 bina salamat idi ki, onların 36-si Corlu, 26-si Mirzəbəyli, 100-ü Sultan Nuxa, 29-u Əliyar, 72-si Göybəyli, 12-si Yenikənddə idi [49, v.8-8arx]. Bütövlükdə Nuxa, Ərəş, Göyçay və Şamaxı qəzalarında yaşayış üçün münasib cəmi 1024 bina var idi. Ona görə də qaçqınların əksəriyyətini müvəqqəti olaraq müsəlman kəndlərində, sakinlərin sıxlaşdırılması yolu ilə yerləşdirmək nəzərdə tutulmuşdu. Qaçqınların daşınması, yerləşdirilməsi və s. məsələləri bir ay müddətində, soyuqlar düşsənə qədər həyata keçirilməli idi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Ünvan-Təqvimində 1919-cu ilin sonlarına olan məlumatında Nuxa dairəsində 5100 qaçqın olduğu qeyd olunurdu. Qaçqınların əsas toplaşdığı və onlara kömək göstərildiyi məntəqələr Nuxa şəhəri, Ağdaş, Seyidlər, Nic və Vartaşen kəndləri idi. Nazirlik tərəfindən qaçqınlar və imkansızlara Zaqatala şəhərində və Qax kəndində 2623 pud taxıl paylanmış, Nuxa şəhər idarəsinə 1730 pud taxıl alınmış, Nuxa şəhərində 500 nəfərlik yeməkhana açılmış, müsəlmanlar üçün 50 nəfərlik bir, ermənilər üçün isə 290 nəfərlik iki uşaq sığınacağı təşkil edilmişdi [417, 256-257].

AXC hökuməti qaçqın soydaşlarının vəziyyətini qismən də olsa yüngülləşdirmək üçün mümkün olanı edirdi. Qaçqınların əsas kütləsinin kəndlilər olduğu nəzərə alınaraq, onları 1920-ci ilin yazına qədər müvəqqəti olaraq Ərəş və Nuxa qəzalarının müsəlmanlar yaşayan kəndlərində yerləşdirmək qərara alınmışdı. Qaçqın soydaşlarına yerli əhali də zəruri yardım göstərirdi. Bu qəzaların 49 kəndinin sakinləri könüllü olaraq 5000-ə qədər qaçqına sığınacaq verməyə razı olmuşdular [417, 258-259]. Lakin 1919-cu ilin sonu - 1920-ci ilin əvvəllərində Daşnak hökumətinin həyata keçirdiyi soyqırımı və deportasiya siyasəti nəticəsində Ermonistan Respublikası və Zəngəzur qəzası ərazilərindən yüz minlərlə azərbaycanlı öz doğma yurd-yuvalarını tərk etməli oldu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yeni, daha kütləvi qaçqın ordusunu qarşılamaq və yerləşdirmək məcburiyyətində qaldı. İrəvan quberniyasından qaçqın düşmüş azərbaycanlılar əvvəlcə Ermonistanla həmsərhəd rayonlarda qarşılanı, sonra isə digər qəzalara - Ərəş, Nuxa, Göyçay, Şamaxı, Cavad qəzalarına bölüşdürülürdü. Nuxa və Ərəş qəzalarında onlar bu dəfə ermənilərin vaxtilə yaşadıkları kəndlərdə məskunlaşdırılırdılar.

5.3. Maarif, mədəniyyət və səhiyyə

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin ölkənin bütün ərazisində suverenliyini təmin etməsi ilə bütün sahələrlə yanaşı, maarif sahəsində də mütləq islahatların aparılması üçün münbit şərait yarandı. Məktəb binalarının çatışmaması, mövcud binaların isə yarasız vəziyyətdə olması, maliyyə problemləri, müəllim kadr-

ların yoxluğu, bütün bunlar ciddi çətinliklər yaradırdı. Lakin buna baxmayaraq, yerli hakimiyyət orqanları, şəhər bələdiyyəsi maarif işini canlandırmaq üçün bütün imkanlardan istifadə edirdi. Bu işdə Nuxa-Ərəş rayonunun xalq məktəblərinin müfəttişi A.B.Əfəndiyev, ali ibtidai məktəblərin müfəttişi A.Mahmudov böyük əmək sərf edirdilər [640, 54-55].

Müəllimlərə olan ehtiyacı ödəmək üçün 1918-ci ildə Gəncə, Şəki və Zaqatalada qısamüddətli pedaqoji kurslar təşkil edilmiş və bu kurslara 150 nəfər cəlb edilmişdi. Azərbaycan hökuməti 22 iyun 1918-ci ildə Qori Müəllimlər Seminariyasının Azərbaycana köçürülməsi haqqında qərar qəbul etmişdir. Azərbaycanda hökumətinin həyata keçirdiyi tədbirlər nəticəsində 1919-cu ilin əvvəllərində 637 ibtidai məktəb 23 orta ixtisas təhsili məktəblər var idi. Orta məktəblər arasında 6 kişi və 4 qadın gimnaziyası, 5 realni məktəb, 3 müəllimlər seminariyası (Bakı, Gəncə və Qazax), 3 Müqəddəs Nina (Bakı, Gəncə və Şəki) qız tədris müəssisəsi, politexnik məktəb və kammersiya məktəbi var idi. Bakı, Gəncə və Qazaxda müəllim seminariyaları, Bakı, Gəncə və Şəkiddə "Müqəddəs Nina" qadın məktəbləri, Bakıda politexnik və ticarət məktəbləri fəaliyyət göstərirdi. 1919-cu il sentyabrın 11-də Azərbaycan hökumətinin qərarı ilə "Müqəddəs Nina" məktəblərinin adları dəyişdirilərək, Bakı birinci milli qadın gimnaziyası, Gəncə qadın gimnaziyası və Şəki qadın gimnaziyası adlandırıldı. 1919-cu ildə XMN Göyçay şəhərində realni məktəb, Bakıda qız, Nuxada kişi və qız, Şuşada kişi məktəb və seminariyaları açmaq barədə Azərbaycan Parlamentinə qərar layihəsi təqdim etdi [6. a. I, 74]. 1919-cu ildə Maarif Nazirliyi Bakı, Şəki, Şuşa, Göyçayda realni və müəllim hazırlayan məktəblər açılması haqqında parlamentə qanun layihəsi təqdim etmiş və layihə bəyənilmişdi.

Nuxa qəzasının əhalisi yeni məktəb quruculuğunda fəal işi-tirək edirdi. Qəzanın müxtəlif kəndlərdən insanlar qəza rəisliyinə, qubernatora, AXC Xalq Maarif Nazirliyinə müraciətlər yollayaraq məktəb açılmasında onlara köməklik göstərməyi xahiş edirdilər. 1919-cu il martın 18-24-də xalq məktəbləri müfəttişi Ə.Mahmudovun təşəbbüsü ilə Nuxa xalq müəllimlərinin qəza qurultayı keçir-

rildi. Qurultayda xalq məktəblərinin proqramları və digər məsələlər müzakirə edildi [430]. Artıq 1919-cu ildə Ərəş-Nuxa rayonu xalq məktəbləri müfəttişliyinin təbəçiliyində 61 məktəb var idi. Onlardan 12-si Ərəş qəzasında, 49-u Nuxa qəzasında yerləşirdi [22, v.95-96]. Lakin onların əksəriyyəti bir sıra səbəblərdən fəaliyyət göstərmirdi. Ciddi problemlərdən biri də məktəblərin maliyyələşdirilməsi ilə əlaqədar idi. Bir çox məktəblər əvvəllər yerli bələdiyyələr hesabına fəaliyyət göstərirdi. Lakin iqtisadi dağıntılıq, yerli gəlirlərin azalması məktəblərin maliyyələşdirilməsini mümkünləşdirməmişdi. Buna görə də Nuxa qəzasının nümayəndələri AXC Xalq Maarif Nazirliyinə müraciət edərək qəzadakı məktəblərin xəzinədən maliyyələşdirmək imkanlarını nəzərdən keçirməyi xahiş etmişdilər. 1919-cu ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində dövlət hesabına fəaliyyət göstərən 15 ali ibtidai məktəbin biri də Nuxa şəhərində yerləşirdi. Burada əvvəllər sənət məktəbi olsa da, o da fəaliyyət göstərmirdi [417, 228].

Şəki müəllimləri yaşlı əhəlinin savadsızlığının aradan qaldırılmasında da yaxından iştirak edirdilər. Şəhər bələdiyyəsinin qərarı ilə şəhərdə fəhlələr üçün axşam kursları təşkil edilmişdi ki, burada savadsızlar işdən sonra yazıb-oxumağı öyrənirdilər. Şəhər məktəblərinin qadın müəllimlərinin təşəbbüsü ilə məktəbə getməyən qızların və yaşlı qadınların savadlanması məqsədi ilə bir neçə məktəbin nəzdində qadın savad kursları da yaradılmışdı. Nuxa şəhərində kişi gimnaziyası ilə yanaşı, Müqəddəs Nina gimnaziyası da fəaliyyət göstərirdi. AXC hökuməti onların normal fəaliyyət göstərməsi üçün müəyyən addımlar atırdı. 1919-cu il avqustun 24-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Şurası Nuxa kişi gimnaziyasına vəsait ayrılması haqqında qərar qəbul etdi. Qərara əsasən bu məqsəd üçün AXC Xalq Maarif nazirinin səərəncamına 21 min 46 manat 62 qəpik ayrıldı [21, v.50]. Bundan əvvəl, 1918-ci il dekabrın 18-də AXC Nazirlər Şurası Gəncə və Nuxa Müqəddəs Nina məktəblərinin xəzinədən maliyyələşdirilməsi haqqında qərar qəbul etmişdi [427; 437, 255]. 1919-cu il avqustun 11-də AXC hökuməti ölkədə fəaliyyət göstərən Müqəddəs Nina məktəblərinin adlarını dəyişərək Nuxa qadın məktəbini Nuxa qadın gimnaziyası

adlandırdı [417, 55]. Hökumətin növbəti qərarı ilə qadın və kişi gimnaziyalarının statusu və proqramları da bərabərləşdirildi. Bununla da qadın gimnaziyalarının məzunları ali məktəblərə daxil olmaq hüququ qazandırlar [640, 120].

Yaşlılar arasında savadsızlığın ləğvi məqsədilə tədbirlər həyata keçirildi. 1919-cu il sentyabrın 15-dən etibarən Bakı, Gəncə, Şuşa, Nuxa, Zaqatala və Qazaxda yaşlılar üçün Azərbaycan dilini öyrədən kurslar, bu kurslarla yanaşı ADR Parlamentinə Nuxadan üzv olan Abdulla bəy Əfəndiyevin rəhbərliyi ilə milli məktəblər üçün xüsusi müdərris kursları açıldı [6.a. I, 76].

Kitabxanaların təşkili diqqətdən kənar qalmadı. 1920-ci il aprel çevrilişi ərəfəsində Azərbaycanda kitab fondu 95000 nüsxə olan 11 kitabxana vardı. Yeni məktəblərin müəllim kadrlarına olan ehtiyacını ödəmək məqsədilə Bakı, Şamaxı, Salyan, Qusar, Şuşa, Qazax və Gəncədə müəllim hazırlayan kurslar açıldı və bu kurslara 1000 nəfər cəlb edildi. Bakı, Şəki və Gəncədə qızlar üçün, Şəki, Şuşa və Şamaxıda kişilər üçün yeni seminariyalar yaradıldı [127, 21].

1919-cu ilin yayında Nuxadakı 7 Nəli qız məktəbinin binasında-ləzgi Həmzənin evində Abdulla bəy Əfəndiyevin təşəbbüsü ilə qızlardan müəllimələr hazırlamaq üçün iki aylıq kurs açıldı. Kursun müəllimləri Rəşid bəy Əfəndiyev, Ələkbər Mahmudov, Məmmədali Xəlfəzadə, Əhməd Bayramov, Veysəl Mustafayev, Həşim Əfəndi Məmmədov və qeyriləri olmuşlar. Kursun müdavimləri içərisində Cəmilə və Siddiqə Əfəndiyevlər, Dilarə, Rübəbə və Humay Əmircanovalar, Diləfruz və Humay Hacıyevlər, Rəxşəndə Nəibova, Ruqiyyə Nəbibəyova, Barat Məmmədova, Şəhrəbanu və Sitarə Əhmədovlar, Bilqeyis Lütü (həkim) qızı Həşimova da var idi.

Təhsilin təşkilində ən mühüm amillərdən olan dərslərlər məsələsinin diqqətdə saxlanması idi. Dərslərlərin hazırlanmasında Azərbaycan maarifinin tanınmış nümayəndələrindən Mahmud bəy Mahmudbəyov, Abdulla Şaiq, Hüseyn Cavid, Fərhad Ağazadə, Camo bəy Cəbrayılbəyli, Səməd ağa Ağamalıoğlu, Ağa bəy İsmayilbəyov, Abdulla bəy Əfəndizadə və başqaları fəal iştirak edirdilər.

Müəllim kadrlara olan ehtiyacı nəzərə alaraq AXC Parlamenti digər şəhərlərlə yanaşı, Nuxa şəhərində də 1919-cu il iyulun 1-dən iki aylıq pedaqoji kursların açılması haqqında qərar qəbul etdi [45, v.15; 437, 70]. Kurslara 50 nəfərin qəbul edilməsi nəzərdə tutuldu. Nuxa, Gəncə və Bakıda həm qadın, həm də kişi kursları təşkil olundu [417, 56]. Lakin qısamüddətli pedaqoji kurslar ümumi tədris üçün kifayət deyildi. Ona görə də 1919/1920-ci il tədris ilinin əvvəlindən Gəncə, Qazax, Nuxa və Şuşada kişi, Gəncə, Nuxa və Bakıda ikiillik qadın pedaqoji kursları təşkil edildi [438, 299-300].

Müəllim kadrlar ilə bağlı problemlərin həlli məqsədi ilə müxtəlif şəhərlərdə seminariyaların açılması nəzərdə tutuldu. AXC Xalq Maarif Nazirliyi başqa şəhərlərlə yanaşı, Nuxa şəhərində də müəllimlər seminariyasının təsis edilməsini planlaşdırırdı. Nuxa şəhər bələdiyyəsi 1919-cu il avqustun 30-da Nuxa şəhərində seminariyanın açılması, bu məqsədlə müvəqqəti bina ayrılması, seminariyanın tikintisinə və saxlanılmasına zəruri yardım göstərilməsi, seminariya binasının tikilməsi üçün şəhərin ikinci hissəsində torpaq sahəsinin ayrılması haqqında qərar qəbul etmişdi [18, v.140]. AXC Maarif Nazirliyi Nuxa şəhərində həm kişi, həm də qadın seminariyasının açılmasını nəzərdə tuturdu və bunu Nuxa şəhərinin respublika ərazisində Bakıdan sonra ən böyük müsəlman əhalisi (47 min) olan şəhər olması, Nuxanın qədimdən Zaqatala dairəsinin, Ərəş və Göyçay qəzalarının mədəni və ticarət-sənaye mərkəzi olması, hazırda respublikanın ən əhəmiyyətli milli-mədəni mərkəzlərindən biri kimi, şəhərdə uğurla fəaliyyət göstərən milliləşdirilmiş məktəblərin mövcudluğu, nəzərdə tutulan tədris müəssisələrinin təsərrüfat ehtiyaclarının ödənilməsi baxımından zəngin təbiətə, gözəl iqlim şəraitinə malik olması ilə əsaslandırır [48, v.1-2].

Nuxa şəhər başçısı A.Mustafayev AXC Xalq Maliyyə naziri Ə.Əmircanova və Nuxa qəzasından deputat seçilmiş parlament üzvü A.Əfəndiyevə teleqramında şəhər bələdiyyəsi tərəfindən 1919-cu ilin noyabrında Nuxa şəhərində seminariyalar və əlavə xidmətlər üçün zəruri binaların, müəllimlər üçün işə mənzillərin ayrıldığını bildirərək, onlardan seminariyaların 1920-ci ildə açılmasını xahiş

etmişdi. Müvafiq qanun layihəsi AXC Xalq Maarif Nazirliyi tərəfindən hazırlanaraq parlamentə təqdim edilmişdi [433].

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə şəhərin mədəni həyatında əsas rolu müəllimlər oynayırdı, məhz onlar mədəni və xeyriyyə tədbirlərinin əsas təşəbbüskarları və iştirakçıları idilər. Belə tədbirlərdən biri 1918-ci il dekabrın 18-də Məhəmməd peyğəmbərin mövludu günü keçirilmişdi. Həmin gün Nuxa Müqəddəs Nina məktəbinin qadın müəllimlərinin rəhbərliyi altında R.Əfəndiyevin "Qan ocağı" pyesinin uğurlu tamaşası təşkil edilmiş, tamaşada yuxarı siniflərin qız şagirdləri də iştirak etmişdi. Baş rollarda Nailə və Cəmilə xanım Əfəndiyevalar, Suğra xanım Əxliyeva və D.Nəbibəyova çıxış etmişdilər. Tamaşadan toplanmış 2000 manatın həmin məktəbin yoxsul şagirdlərinin nəfinə xərclənməsi qərara alınmışdır [425]. 1919-cu ilin martın 24-də Nuxa ibtidai məktəblərinin müəllimləri tərəfindən "Səbəb" və "Axşam səbri xeyir olar" komediyaları tamaşaya qoyulmuşdu. Tamaşalardan əldə edilmiş 4323 manat Müəllimlər İttifaqının kassasına verilmişdi. Martın 28-də Müqəddəs Nina məktəbinin şagirdləri tərəfindən şəhərin məktəbli qızları üçün uşağ tamaşası göstərilmişdi. Əbdürrəhim Əfəndinin rəhbərliyi altında şagird xorunun çıxışından əldə edilmiş 600 manat da xeyriyyə məqsədləri üçün xərclənmişdi [430].

Bir qrup Nuxa ziyalı öz qüvvələri hesabına türk dilində "Şəki" ictimai-ədəbi qəzet nəşr etmək və hər həftə aktual mövzulara dair mühazirələr təşkil etmək qərarına gəlmişdi. Qəzetin nəşrinə hakimlər, yerli təhsil müəssisələrinin müəllim və tələbələrinin iştirak etməsi nəzərdə tutulurdu. Lakin şəhərdə çap yığıcılarının olmamasına görə qəzeti müvəqqəti olaraq ayda bir dəfə çıxarmaq, gələcəkdə isə imkan yaranacağı təqdirdə həftəlik qəzet buraxmaq qərara alınmışdı. Həmin dövrdə Nuxa şəhərində H.Mustafayevə məxsus mətbəə də fəaliyyət göstərirdi.

Müəllimlər və ziyalılar qəza rəhbərliyinə, şəhər bələdiyyəsinə müraciət edərək mədəni tədbirlərin keçirilməsi üçün vəsait və bina ayrılmasını tələb edirdilər. Bakıdan teatr truppaları Nuxaya gələrək şəhərlilər qarşısında bir neçə tamaşa göstərmişdi. Nuxalılar bu tamaşaları böyük rəğbətlə qarşılaşmışdılar. Şəkidə mədəniyyətin,

maarifin yayılmasında, xeyriyyəçiliyin inkişafında 1917-ci il Fevral inqilabından sonra mütərəqqi gənc ziyalıların yaratdıqları "Hürriyyəti-maarif" cəmiyyəti mühüm rol oynayırdı [601]. O zaman Şəkidə yaşayan əksər sahibkarlar və ziyalılar cəmiyyətin işində yaxından iştirak edirdilər. Cəmiyyət öz vəsaiti hesabına məktəblər, qiraətxanalar, klublar təşkil edir, əhali arasında müxtəlif maarifləndirmə işləri aparırdı. Cəmiyyətin fəxri sədri Nurməhəmməd Əfəndiyev idi.

Həmin dövrdə Nuxa qəzasının ən ciddi problemlərindən biri səhiyyənin, tibbi xidmətin aşağı səviyyədə olması idi. Vəba, yatalaq, ispanka xəstəlikləri qəzada geniş yayılmışdı. Əhalinin ağır sosial vəziyyəti, zəruri tibbi xidmətin olmaması sanitariya-tibbi vəziyyəti daha da ağırlaşdırırdı. Epidemik xəstəliklərin geniş yayılması ölümlə hallarının sayını artırır, xüsusən kəndlərdə tibbi xidmət olmadığından epidemiyadan ölənləri saymaqla qurtarmaq mümkün deyildi [426]. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Nuxa şəhərində 1 müalicə müəssisəsi, 2 aptek, Qutqaşəndə və Vartaşəndə feldşer məntəqəsi mövcud olsa da, həkimlərin olmaması, dərman çatışmazlığı onların fəaliyyətini iflic etmişdi.

Şəhərdə stasionar xəstələr üçün heç bir müalicə müəssisəsi, xəstəxana yox idi, yalnız ambulator xəstələr üçün müalicə məntəqəsi fəaliyyət göstərirdi ki, bu da 40 min əhalisi olan şəhər üçün kifayət deyildi. Ospa (çiçək), yatalaq, vəba, dizenteriya xəstəliklərinə tutulmuş xəstələri təcrid etmək üçün şəhərdə müvafiq yoluxucu baraklar yox idi. Dezinfeksiya vasitələri, sayyar kameralar çatışmadığından görülən tədbirlər müsbət nəticə vermirdi [42, v. 5-6]. Xüsusən qəzada yatalaq xəstəliyinin geniş yayılması yerli hakimiyyət orqanlarını, ictimaiyyəti ciddi narahat edirdi. Epidemiyaya ilə mübarizədə zəruri vasitələrə, tibbi ləvazimatlara, maliyyə qaynaqlarına malik olmayan şəhər və qəza rəhbərliyi bir neçə dəfə AXC hökumətinə müraciət edərək ondan kömək istəmişdi. Nuxada sanitariya-tibbi vəziyyət haqqında məlumatlar Daxili İşlər naziri X.Xasmməmədovun AXC Parlamentinə 13 fevral 1919-cu il tarixli məktubunda öz əksini tapmışdı [42, v.8-12]. 1919-cu il martın 17-də AXC Parlamenti yatalaq xəstəliyi epidemiyası ilə mübarizə üçün Nuxa şəhər ictimai özünüidarəsinə (bələdiyyəyə – red.) 200 min

manat ayrılması haqqında qanun qəbul etdi. Qanuna əsasən Nuxa bələdiyyəsi bu krediti 1920-ci ildən başlayaraq 4 il ərzində dövlət xəzinəsinə faizsiz qaytarmalı idi [437, 30; 42, v.12; 15, v.41].

1919-cu il noyabrın 29-da Nuxa şəhər bələdiyyəsi şəhərdə tibbi xidmətin vəziyyətini növbəti dəfə müzakirə etdi. Bələdiyyə şəhər başçısının məruzəsini dinləyərək 40 minlik Nuxa şəhərinin imkansız əhalisinin xəstəxanaya təcili ehtiyacı olduğunu, mövcud şəhər müalicəxanasının - ambulatoriyanın sakinlərin tələbatını ödəmədiyini və bunun üçün şəhərin vəsaitinin olmadığını nəzərə alaraq müvafiq hökumət strukturları qarşısında xəzinənin vəsaiti hesabına Nuxa şəhərində 40 çarpayılıq xəstəxananın açılması ilə bağlı məsələ qaldırmaq haqqında qərar qəbul etmişdi [18, v.183].

Göründüyü kimi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə maarif, sosial-mədəni sahələrdə köklü dəyişikliklər baş verməyə də, bu sahələrdəki mövcud vəziyyəti dəyişmək üçün həm hakimiyyət strukturları, həm də ictimaiyyət tərəfindən müəyyən addımlar atılırdı. Ziyalılar, maarifpərvər sahibkarlar bölgədə maarif işinin yarılmaması, yeni tədris müəssisələrinin, Müəllimlər seminariyasının, mədəniyyət ocaqlarının açılması təklifi ilə çıxış edir, əhali arasında xeyriyyəçilik tədbirləri keçirirdilər.

Nuxa şəhərində sənaye və ticarət burjuaziyasının mövcud olması, özünüidarə orqanlarının fəaliyyət göstərməsi, məktəblər sisteminin mövcudluğu burada ziyalı təbəqəsinin təşəkkül tapmasına şərait yaratmışdı.

FƏSİL 6

ŞƏKİ (NUXA) RAYONU SOVET HAKİMİYYƏTİ İLLƏRİNDƏ

6.1. Şəkiddə sovet rejiminin qurulması. Sənaye və kənd təsərrüfatının vəziyyəti

Cümhuriyyətin 1920-ci il 28 aprel işğalı nəticəsində bolşeviklər Bakını ələ keçirdikdən sonra, Şimali Azərbaycanın bütün qəzalarında da zorla bolşevik hakimiyyəti qurulurdu. 1920-ci il mayın 7-də XI Qırmızı Ordunun 7-ci Qafqaz Diviziyası Yevlax bölgəsinə və bunun ardınca həmin ordunun 11-ci Qafqaz Diviziyası Nuxa-Zaqatala ərazisinə daxil oldu [602, 28].

Bələliklə, Şəkiddə də hərbi təcavüz nəticəsində sovet hakimiyyəti bərqərar oldu. Lakin əslində burada "Sovetlər" hələ heç yarılmamışdı. Lakin buna baxmayaraq, yeni üsuli-idarə "sovet hakimiyyəti" adlanırdı. Şəkiddə qəza İnkilab Komitəsi yaradıldı [201, 117; 439, 189]. Qəza İnkilab Komitəsinin üzvləri Azərbaycan SSR-nin Daxili İşlər Komissarlığı tərəfindən təyin edilirdi. İnkilab Komitəsinin tərkibində milis, maliyyə, ərzaq, xalq təhsili, torpaq şöbələri, dövlət müfəttişliyi və s. bölmələr var idi [693, 25-26].

Şəki qəzasında sovet hakimiyyətinin qurulmasının faallarından biri olan A.M.Əfəndiyev İnkilab Komitəsinin sədri təyin olundu. 1921-ci ilin yazında Şimali Azərbaycanın qəzalarında İnkilab komitələri sovetlərlə əvəz olundu. Şimali Azərbaycanda sovetlərə deputatların birinci seçkiləri yerli əhalinin güclü antisovet çıxışları şəraitində keçirildi. Şəkiddə sovetlərə seçkilər keçirildikdən sonra Qəza İcraiyyə Komitəsi yaradıldı. Qeyd edək ki, sovet hökumətinin "qurulması" prosesi təsərrüfatın dərin böhranı şəraitində gedirdi. Ona görə də gündəmdə xalq təsərrüfatının bərpa olunması məsələsi kəskin şəkildə dururdu.

1920-ci ilin mayından Azərbaycan SSR-də sənayenin milliləşdirilməsinə başlanıldı. 1920-ci ilin iyununda respublikanın ipək

sənayesi milliləşdirildi [623, 71]. Milliləşdirilmiş sənayedə istehsalın təşkili və planlaşdırılması üçün Şəki toxucu şöbəsi əldə olan bütün ipəyi siyahıya aldı [30, v.17].

Milliləşdirilmiş sənaye müəssisələrinə rəhbərlik etmək üçün Azərbaycan İnqilab Komitəsinin (bundan sonra – "AİK" – red.) 28 iyun 1920-ci il tarixli dekreti ilə xalq təsərrüfatı şuraları yaradıldı. Mərkəzi Nuxa şəhəri olan Nuxa rayon Xalq Təsərrüfatı Şurası Nuxa qəzası və Zaqatala dairəsini əhatə edirdi [561, 83-84]. Həmin ilin payızında rayon Xalq Təsərrüfatı Şuraları Azərbaycan SSR XTS-nin iqtisadi şöbələrinə çevrildilər [562, 55].

1920-ci ilin mayında Şəkiddə elan olunan sovet hakimiyyəti, sözlün əsl mənasında, heç də "sovet" hakimiyyəti deyildi. İlk vaxtlarda bolşeviklər sovetlərin yaradılması və orada seçkilərin keçirilməsinə heç tələsmirdilər. Bolşeviklər başa düşürdülər ki, geniş xalq kütlələri onları dəstəkləməyəcək və seçkilər zamanı onların siyasi rəqibləri də sovetlərə daxil ola bilərlər. İnqilab komitələri sovetlərin yaradılması üçün baza hazırlamalı, bolşevik hakimiyyətinə qarşı hər hansı bir nərəliliyi boğmalı idi. Bu missiyanı yerinə yetirmək və bolşevik hakimiyyətinin ilk tədbirlərini həyata keçirmək üçün inqilab komitələrinə, o cümlədən də Şəki İnqilab Komitəsinə fəvqəladə səlahiyyətlər verilməmişdi. Yalnız 1921-ci ilin yazında Şəki İnqilab Komitəsi ləğv olundu. Əvəzində "seçkili" hakimiyyət orqanı olan sovetlər yaradıldı.

XX əsrin əvvəlindəki siyasi vəziyyət və Birinci Dünya müharibəsinin acı nəticələri olan aclıq, bərbadlıq və müflisləşmə bütün ölkənin, o cümlədən Şəkinin də iqtisadiyyatını fəlakətli vəziyyətə çatdırmışdı. Azərbaycan SSR-in istehsal sənayesinin əsas sahələrindən biri olan ipək sənayesi tam iflic hala düşmüşdü [89, v.42]. 1913-cü ildə Şimali Azərbaycanda qeydə alınmış 127 ipək-sarıma və ipəkəyirmə fabrikləri və s. müəssisələrdən 1920-ci ildə heç biri işləmirdi.

1921-ci ilin əvvəlində respublika üzrə yalnız Şəkiddəki 69 ipək-sarıma müəssisəsindən yalnız ikisi işləyirdi və həmin il bütün respublika üzrə cəmi 2,5 ton xam ipək istehsal edilmişdi [718; 54, v.121].

Bununla yanaşı, Azərbaycan SSR-nin Yeni İqtisadi Siyasətə keçidi ilə əlaqədar olaraq, ipək sənayesinin yenidən qurulması üçün

bəzi tədbirlər görüldü. 1921-ci ilin iyulunda XTS ipək sənayesinin ehtiyacı üçün 140 mln. rubl vəsait ayırdı [30, v.92-93]. Buna təkan verən amillərdən biri RSFSR-in Əmək və Müdafiə Şurasının 1921-ci il 29 aprel tarixli "RSFSR-də ipəkçiliyin yenidən qurulması və inkişafı haqqında" qərarı oldu [712, 120; 440, 70]. Bu qərarla ipəkçiliyin gələcək inkişafı üçün müvafiq təşkilatlara konkret göstərişlər verildi.

1921-ci ildə Zaqatalada ilk drenaj stansiyası açıldı, [717, 34] sonralar belə stansiyalar Şəkiddə, Göyçayda, Kürdəmirdə və Azərbaycan SSR-in başqa qəzalarında da yaradıldı [648, 127]. Dağılmış müəssisələrin təmiri və işə salınması, işə salınmış fabriklər və zavodların yenidən qurulması üzrə tədbirlər həyata keçirildi.

Xammal bazası yarandıqca işləməyən müəssisələr təmir olunur və işə salınırdı. 1921-ci ilin fevralında Azərbaycan SSR XTS nəzdində "Azipək" şöbəsi təsis olundu. Bütün ipəkçilik müəssisəsinə rəhbərlik edən bu idarənin əsas ipəkçilik mərkəzi olan Şəkiddə xüsusi şöbəsi yaradıldı. 1922-ci ildə Şəkiddə bir-birinin ardınca 3 dövlət ipək-sarıma fabriki fəaliyyətə başladı [136, 110]. 1922-ci ildə "Azipək"-in tabeliyində Şəkiddə 3 dövlət ipək-sarıma fabriki, Zaqatala, Şəki, Göyçayda üç qrenaj stansiyası var idi [648, 127-128].

Ümumiyyətlə, 1922-ci ildə 69-u Şəkiddə olmaqla Azərbaycan SSR-də 87 ipək-sarıma fabriki, 28 ipəkəyirmə fabriki fəaliyyət göstərirdi. Bu fabriklərin tam gücü ilə işləməsi 6000 iş yerinin açılmasına imkan yaradırdı. Lakin 1922-ci ildə dəzgahlar qarşısında cəmi 400 fəhlə dayanırdı. Bu müəssisələrdən 1922-ci ildə yalnız 11-i fasilələrlə işləyirdi [441, 444].

1923-1924-cü illərdə Şəkiddə fəaliyyət göstərən fabriklərdə 9698 pud barama istehsal olunmuş və buradan alınan ipəyin həcmi 20,68% olmuşdur [650, 254]. 1924-cü ildə bir dəzgahın istehsalı aprel çevrilişindən əvvəlki səviyyədən yuxarı idi və 1925-ci ildə isə bu müəssisələrdə əmək məhsuldarlığı o dövrə nisbətən 35% artmışdı [651, 89]. 1926-1927-ci illərdə respublika iqtisadiyyatının bərpası dövrü, əsasən, başa çatdı. Bərpa edilmiş müəssisələr dövlət mülkiyyətinə keçirildi, təmir edildi və xammal ehtiyatına uyğun olaraq istehsalat yükü aldı [54, v.76]. 1927-ci ildə ipəkçilik müəssi-

sələrində əlavə xərclər 18% azalmış, buraxılan məhsulun keyfiyyəti xeyli artmışdı [136, 121]. Şəki ipək emal sənayesinin vəziyyəti haqda, başqa göstəricilərə, məsələn, orada çalışan fəhlələrin sayına görə də mühakimə yürütmək olar. Belə ki, 1920-ci ildə Şəki şəhərinin ipək-sarıma və ipəkəyirmə müəssisələrində 1746 işçi çalışırdısa, [423, 50]. 1927-1928-ci illərdə onların sayı 2596 nəfər olmuşdur [54, v.76].

Məlumdur ki, Azərbaycan partiya təşkilatına da ÜİK(b)P-nin XIV qurultayının qərarlarını həyata keçirmək vəzifəsi tapşırılmışdı, AK(b)P MK Rəyasət heyətinin 1 fevral 1926-cı il qərarı ilə sənayenin və nəqliyyatın perspektiv inkişafı planının tərtib edilməsi üçün respublikada Q.Musabəyovun başçılığı ilə xüsusi komissiya yaradıldı [31, v.5]. Azərbaycan SSR XTŞ-nin yanında elektrifikasişdırma üzrə komissiya, həmçinin Gəncə və Şəki şəhərlərinin sənaye obyektlərinin tikintisi üzrə və digər komissiyalar yaradıldı [501, 23].

1926-cı ilin iyulunda SSRİ Dövlət Plan Komitəsinin bölmələrində Azərbaycan SSR Xalq Təsərrüfatının beşillik perspektiv planının ilkin göstəricilərinə baxış keçirildi [667]. Şəkidə ipək-sarıma sənayesinin inkişafı məsələlərinə baxıldıqda, həm Dövlət Plan Komitəsi, həm də SSRİ XTŞ xam ipəyin istehsalını artırmaq ideyasını dəstək etdi. Azərbaycan SSR-də xam ipəyin istehsalını artırmaq təşəbbüsü Ümumittifaq ipək sənayesinin inkişafı üçün xüsusi zəruri idi [667].

Bu məqsədə çatmaq üçün isə müasir texnika ilə təchiz olunmuş yeni müəssisələrin tikilməsinə böyük ehtiyac yaranırdı. Bununla bağlı "Azipək" Şəkidə 576 çəni olan yeni ipək-sarıma fabrikinin tikilməsi üçün layihə irəli sürdü. Bu məqsədlə 1926-1927-ci təsərrüfat ilində 600 min rubl əsaslı kapital qoyuluşuna icazə verildi. Avadanlıqlar ÜXTŞ-nin xarici şöbəsi vasitəsi ilə xaricdən gətirilməli idi. İtaliyaya 400 min rublluq avadanlıq sifariş verildi [654].

Bu fabrikin tikintisi Şəki ipək sənayesinin işində əsaslı dəyişikliklər etməli idi. Əvvəla, bu zavod bir çox xırda fabrikləri əvəz etməli, bu da öz növbəsində məhsulun dəyərini ucuzlaşdırmalı və beləliklə də məhsulun kütləvi istehlakçılar tərəfindən istifadəsi üçün geniş imkanlar yaradırdı. Bundan əlavə fabrik işə salındıqda 2000 nəfərədək fəhləni işə cəlb etmək nəzərdə tutulmuşdu [654].

1928-ci ildə 576 çəni olan ipək-sarıma fabriki istifadəyə verildi. Bu fabrikin tikintisinə 4 mln. 236 min rubl vəsait ayrılmışdı [35, v.29]. Həmin ildə 470 çəni olan yeni bir fabrikin tikintisinə başlanıldı və 1933-cü ildə həmin fabrik fəaliyyətdə olan müəssisələrin sırasına daxil oldu [54, v.121].

Statistik göstəricilərə əsasən 1920-1921-ci illərdə Şəkidə 112 çəni olan 2 ipək-sarıma fabriki 2,5 ton xam ipək istehsal edirdisə, [89, v.43] yeddi ildən sonra bu rəqəmlər müvafiq olaraq 971,6 və 120-yə çatmışdı [260]. Beləliklə, köhnə müəssisələrin bərpası və yeni müəssisələrin yaradılması nəticəsində göstərilən müddətdə şəhərdə fəaliyyətdə olan fabriklərin sayı 3 dəfə, xam ipəyin istehsalı isə 60 dəfə artmışdı [662, 49]. 1926-cı ilin martında Cənubi Qafqaz Dövlət Plan Komitəsinin diyarın elektrifikasişdırılmasına dair beşillik planına əsasən Şəkidə elektrik stansiyasının da tikilməsi nəzərdə tutulurdu [611, 24]. Dövlət plan komitəsinin 6 aprel 1927-ci il tarixli iclasında qərara alındı ki, Şəki su elektrik stansiyası üçün Kiş çayında əlavə imkanlar axtarılsın və bununla bağlı tikinti layihəsi dəyişdirilsin. Şəki su elektrik stansiyasının iki növbədə tikilməsi nəzərdə tutulurdu: dəyəri 420 min rubl və 850 a.q. olan stansiya I növbədə və dəyəri 690 min rubl və 1600 at qüvvəsi olan stansiya II növbədə [34, v.12]. 1926-cı ildə Şəkidə olan istilik elektrik stansiyasının gücü 75 kvt idi [416, 176]. 1928-ci il aprelin 28-də Şəkidə istifadəyə verilən su elektrik stansiyasının gücü 630 kvt idi.

Bu illərdə ipək sənayesinin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi ilə bərabər Azərbaycan SSR-də ilk dəfə olaraq yeni sənaye tipli ipək toxuculuq istehsalatı yaradılırdı. Sənayenin xammal qaynaqlarına yaxın olması və yerli əmək qabiliyyətli əhalini işə cəlb etmək məqsədi ilə 1931-ci ilin noyabrında Şəkidə ipək-sarıma və ipəktoxuma kombinatı tikilib istifadəyə verildi. V.İ.Leninin adını daşıyan bu kombinatın 288 ipək-sarıma və 300 toxucu dəzgahı var idi [622, 78]. 1932-ci ildə bu kombinatda 490 min metr ipək parça istehsal edildi [57, v.47]. Hələ 1926-cı ildə "Pravda" qəzeti yazırdı: "Sovet hökuməti dünyada ən iri kombinatın Şəkidə tikilməsi barədə qərar qəbul edib" [624]. Tanınmış sovet dövlət xadimi D.Bünyadzadə şəkilərə göndərdiyi təbrik teleqramında ya-

zırdı: "İri kombinatın Nuxada işə salınması Azərbaycan tarixində yeni qələbə səhifəsidir və Nuxanı respublikanın üçüncü (Bakı və Gəncədən sonra) sənaye mərkəzinə çevirir" [624]. Bu kombinat Avropadakı ən yeni ipək sənayesi sistemi əsasında tikilmişdi [623, 8].

Beləliklə, Şəki ipək kombinatında Azərbaycan SSR-də ilk dəfə olaraq sənaye miqyasında ipək toxuma sahəsi yaradıldı. Şəki kombinatı öz texniki təchizatına görə Azərbaycan SSR-in bütün ipək sənayesi müəssisələrindən üstün idi [59, v.64]. İşə düşdüyü ildə bu kombinatda 590 nəfər çalışırdı [57, v.47]. 1931-ci ilin noyabrında 162 dəzgahlı olan ipək sənayesi sexi, bir il sonra isə 126 dəzgahlı toxucu sexi istifadəyə verildi [691, 48]. 1928-1932-ci illərdə ipək sənayesi kapital qoyuluşunun həcmi 3,17 mln. rubla bərabər olmuşdu [700, 314].

1933-cü ildə Şəkinin məişət və sənaye ehtiyaclarının artması nəticəsində su elektrik stansiyasının II növbəsinin tikilməsi zərurəti meydana çıxdı. 1933-cü ildə Şəkinin elektrik enerjisinə olan tələbatı 2923 min kvtsaat idi [37, v.76]. Kiş çayındakı hidrostantsiyanın yuxarı pilləsinin layihəsi istismarda olan orta pilləyə əlavə idi. Beləliklə, su elektrik stansiyasının II növbəsinin tikintisinə 1933-cü ildə başlandı [Bax: 54, v.162].

Şəki rayonunun elektrifikasişdırılması və elektrik enerjisi ilə təchizatı sürəti onun sənaye inkişafının sürətindən geri qalırdı. 1933-cü ildə ipək sənayesinin iri müəssisələrindən biri olan V.İ.Lenin adına ipək kombinatında ümumilikdə 82008 kvtsaat elektrik enerjisi işlədilmiş, bununla bərabər istehsalatda 3 ton neft, 524 ton mazut, 3354 m³ odun sərf edilmişdir [55, v.89]. Şəki şəhərinin və Şəkinin ipək sənayesinin elektrik enerjisinə olan kəskin tələbatını nəzərə alaraq HES-in II növbəsinin tikilib istifadəyə verilməsini gözləmədən 200 kvtsaat gücündəki dizel stansiyasının tikintisinə başlandı [54, v.162]. 1936-cı ildə 600 kvtsaat gücündə olan Şəki HES-in II növbəsi istifadəyə verildi [642, 14].

Azərbaycan SSR XKŞ-nin 1936-cı ilin dekabrında Şəki ipək sənayesinin genişləndirilməsi üçün bir sıra tədbirlər hazırlandı. 3500000 metr ipək və yarımipək parça rəngləyə bilən boyaq-bəzək fabrikinin tikintisinə başlanılması; 1939-cu ildə istehsal gücü

hər il 16 min ton ipək (burulmuş sap) istehsalının 55-60% -ni təşkil edən ayırıcı fabrik; 1940-cı ildə həm xammal qalıqlarını, həm də Azərbaycanın bütün ipək sənayesi fabriklərinin tullantılarını təkrar emal edən fabrik; 1941-ci ildə isə 500 dəzgahlı ipək toxuma fabrikinin tikilməsi və istifadəyə verilməsi planlaşdırıldı. Ancaq demokratik idarəetmənin prinsiplərinin pozulması, inzibati-amirlik sistemi nəzərdə tutulanların həyata keçirilməsinə imkan vermədi. Respublikaların hüquqlarının məhdud olduğu bir vaxtda Azərbaycan SSR XKS-in məlum sərəncamı - "Şəki ipək sənayesinin genişləndirilməsinin baş planı" həyata keçirilmədi [239, 50].

1937-ci ildə Şəkinin köhnə müəssisələrinin yenidən qurulmasına və yeni müəssisələrin tikintisinə 18 mln. rubl vəsait ayrılmışdı ki, bunun da 2,5 mln. rublu Lenin adına burucu-toxucu kombinatına, 2 mln. rublu boyaq-bəzək fabrikinin tikintisinə və 1 mln. rublu ipək sənayesi fabrikinin tikintisi üçün nəzərdə tutulurdu [139]. İkinci beşilliyin sonuna kombinatın buraxdığı illik məhsulun tərkibində təmiz ipək qrupu (krep-qofre; krep-büzmə; krep- rəngli nazik-zərif parça; krep-qumaş; qumaş) – planda nəzərdə tutulmuş 34,4% əvəzində 43,2%, yarım ipək qrupu isə planda nəzərdə tutulmuş 65,6% əvəzində 56,8% oldu [50, v.1-5, 7-9].

Ümumilikdə, Cənubi Qafqazda istehsal olunmuş ipək parçaların, demək olar ki, dördü bir hissəsi, yəni 24,3%-i Azərbaycan SSR-in payına düşürdü [50, v.9].

İstehsalın avtomatlaşdırılması və mexanikləşdirilməsi istiqamətində görülən tədbirlər nəticəsində fəhlələrin əməyi yüngülləşdi, əmək şəraiti yaxşılaşdı. Azərbaycan SSR-də 1938-ci ildə Şəki ipək emalı müəssisələrində ilk dəfə, krepeşinin istehsalı üçün ikimühərrikli avtomat ipək toxuma dəzgahları qoyuldu. Bu vaxta qədər Azərbaycan SSR-də krepeşinin istehsal olunmurdu [719].

Şəki şəhərinin ipək sənayesinin inkişafının baş perspektiv planına əsasən istehsal gücü 3 mln. 500 min metr ipək və yarımipək parça rəngləyə bilən boyaq-bəzək fabrikinin tikilməsi yenidən aktuallaşdı. Boyaq sexinin təşkili və avadanlıqla təmin edilməsi qərarı hazır parça buraxılmasının istehsalını tamamlamaq zərurətindən irəli gəlirdi. Bunun əsas səbəblərindən biri də, 1938-ci ilə

qədər Azərbaycanda istehsal olunan ipək və yarımipək parçalar Moskva, [719] Daşkənd, [260] Tiflis [58, v.2] şəhərlərində boyanıb-naxışlanırdı ki, bu da öz növbəsində müəssisələr üçün qarşılıqlı daşımalarda, məhsulun keyfiyyətini nəzarətdə saxlamaqda və maliyyə işlərində çətinlikləri yaratması idi. Beləliklə, boyaq sexinin tikilməsi və istifadəyə verilməsi ancaq 1942-ci ildə başa çatdı. Lakin, əsasən, cəbhə üçün işlədilən yanacaqın çatışmazlığı üzündən boyaq sexi tam gücü ilə işləyə bilmədi. 850 min metr hazır məhsulun ancaq 104 min metri boyandı, istehsal olunmuş məhsulun qalan hissəsi Tiflisdə, ilin axırında isə onun müəyyən qədəri Bakıda Lenin adına kombinatda boyandı [58, v.4]. 1928-1941-ci illər ərzində Şəkiddə kərpic zavodu, dəyirman, inşaat və limonad sexləri tikilib istifadəyə verilmişdi [161; 691, 58]. Şəkiddə gündə 100 min ton məhsul verən əhəng zavodunun tikintisinə başlandı ki, bu tikintiyə 160 min rubl vəsait ayrılmışdı. Kərpic zavodunun mexanikləşdirilməsi üçün 300 min rubl pul xərclənməsi nəzərdə tutulmuşdur [161].

Həyata keçirilən yenidənqurma tədbirləri, yerli sənayenin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi nəticəsində 1941-ci ildə Şəkinin ipək sənayesi illik planı barəmə toxumu üzrə 84,4%, ipəkburulması üzrə 116,3%, parça üzrə 74,3%, ümumi məhsul üzrə 85,1% yerinə yetirdi [94, v.15-16]. 1941-ci ildə istehsal olunmuş ipək parçaların çeşidi xeyli artdı. Müxtəlif təyinatlı parçalar, atlas, pəpəl, sürə, peken, kətan parça, foy-qlyasse, kəşmir və s. var idi [94, v.23]. Tibb sənayesinin ehtiyacları üçün 12 kq xüsusi cərrah ipəyi hazırlanmışdı [94, v.23].

Energetika sahəsində də müəyyən uğurlar qazanılmışdı. 1939-cu ildə Kommunal Təsərrüfatı üzrə Azərbaycan SSR Xalq Komissarlığı nəzdində vahid "Azkommunenerji" treستی yaradılmışdı. 1940-cı ilin axırlarında bu trest müxtəlif rayonlarda yerləşən 24 stansiyanı birləşdirirdi. "Azkommunenerji" trestinin tabeliyində olan elektrostansiyalar bir neçə iri qrupda birləşdirilmişdi. Şəki qrupunun tərkibinə Şəki HES-i, Zaqatala İES-i, Qax İES-i daxil idi. 1940-cı ildə bu birləşmənin müəssisələri 5335,1 min kvt/saat elektrik enerjisi hasil etmişdir [416, 175].

1940-cı ilin axırında 2308 kvt/saat gücü olan Şəki HES-in kəməyi ilə 9 kənd elektrifikəşdirildi. 44 km yüksək gərginlikli, 45,8 km aşağı gərginlikli xətlər çəkildi. Kəndlərdə birləşdirilmiş işıq nöqtələrinin ümumi sayı 4200-ə çatdırıldı [416, 180].

Bəhs olunan dövrdə Şəki əhalisinin sayı artmış, tərkibi xeyli dəyişmişdi. Şəki şəhəri əhalisinin sayına görə Bakı və Gəncədən sonra, respublikada üçüncü yeri tuturdu. Şəkinin əhalisi 1916-cı ildə 52,2 min nəfər idisə, 1921-ci ilin siyahıya alınmasında 21,0 min nəfər, [576, 63] 1926-cı ildə 22,9 min nəfər, [64, v.29] 1939-cu ildə isə bu göstərici artıq 32,2 min nəfər olmuşdu [65, v.15]. Şəki əhalisinin milli tərkibinin göstəriciləri aşağıdakı kimi idi: 1926-cı ildə Şəkiddəki 22944 nəfər əhalidən 20764 nəfəri azərbaycanlı (90,5%), 1565 nəfəri erməni (6,8%), 195 nəfəri ruslar (0,8%) və 420 nəfər başqaları (1,9%) olmuşdur [545, 73]. 1939-cu ilin göstəricilərinə əsasən 32225 nəfərlik ümumi şəhər əhalisinin 28003 nəfəri azərbaycanlı (86,9%), 1905 nəfəri erməni (6%), 1477 nəfəri rus (5,3%), 913 nəfəri isə müxtəlif millətlər (2%) təşkil etmişdir [65, v.15].

Ümumittifaq siyahıya alınmasının nəticəsinə görə 1939-cu ildə Şəki şəhərində 32225 nəfərdən 15916 nəfərini fəhlələr (ailələri ilə birlikdə) (49,3%), 8293 nəfərini qulluqçular (25,7%), 3053 nəfərini kolxozçular (9,4%), 1237 nəfərini (3,8%) kooperativ birləşmələrin üzvləri, 2306 nəfərini (7,1%) qeyri - kooperativ birləşmələrin üzvləri, 1232 nəfərini fərdiyyətçi kəndlilər (3,8%), 188 nəfərini isə (0,58%) ictimai qruplarını göstərməyənlər təşkil edirdilər [65, v.15].

Gördüyümüz kimi, əhalinin əksər hissəsi o zamanın aparıcı sosial-siyasi qüvvəsi olan fəhlə sinfinin tərkibinə daxil idi. Fəhlə kateqoriyasına daxil olan 15916 nəfərdən (ailələri ilə birlikdə) 9733 nəfəri (61,1%) işlə təmin olunmuşdu. Sənayedə 4187 nəfər (26,3%), kənd və meşə təsərrüfatında 1514 nəfər (9,5%), nəqliyyat və rabitədə 545 nəfər (3,4%), tikintidə 583 nəfər (3,6%) çalışırdı. Qalan 2904 nəfər (18,2%) isə kooperativ və ya qeyri - kooperativ birləşmələrə daxil idi [65, v.15]. Sənaye fəhlələrinin artımı hesabına işləyənlərin sayı durmadan artırdı.

Tədqiq olunan dövrdə sovet hakimiyyətinin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri fəhlə və kəndli siniflərini bir-birinə yaxınlaşdırmaq, kənd-şəhər arasında olan ziddiyyətləri ləğv etmək idi. Bu məqsədlə komsomol və partiya fəalları tez-tez atlarda, arabalarda və hətta piyada belə şəhərdən kəndə göndərilirdi. Fəallar təbliğat və təşviqat işləri aparır, [261] kənd təsərrüfatı avadanlıqlarının tömüründə, əkin kampaniyasında kəndlilərə kömək göstərirdilər. Belə ki, 1932-ci ilin yaz əkin kampaniyası zamanı Şəkiddən kolxozlara 2100 nəfər komsomolçu göndərilmişdi [261]. Bununla yanaşı, hələ 1928-ci ilin yanvarında İ.V.Stalin dövlətə taxıl satmaqdan imtina edənlərə qarşı inzibati cəza tədbirlərinin görülməsini təkid edirdi. 1929-cu ildə isə İ.Stalin aqrar işçilərin konfransında YİS-in ləğv olunmasını nəzərə çatdırdı [621, 90]. Bu isə təsərrüfatın inzibati-amirlik metodu ilə idarə olunmasına keçid demək idi.

Bundan əlavə, kolxoz quruculuğundakı ifrat əyintilər əhalinin böyük bir hissəsinin narazılığına səbəb olurdu. 1930-cu ildə ölkədə iqtisadi vəziyyət kəskin pisləşdiyindən şəhərlərdə və kəndlərdə ərzaq mallarının kəskin qıtlığı hiss olunurdu. Azərbaycan Dövlət Siyasi İdarəsinin 1930-cu ilin məlumatında göstərilirdi: «Ərzaq çatdırlıqları fəhlələrin əhval-ruhiyyəsinə mənfi təsir göstərir. Qiyamətlərin daim qalxması (347%) və ərzaq üçün uzanan növbələrin 400 nəfərə çatması arzuolunmaz çıxışlar törədir» [102, v.232]. Bu dövrdə ən böyük çıxışlardan biri Nuxa-Zaqatala qəzasında baş vermişdi. Üsyançılar nəinki kollektivləşməyə qarşı, həm də sovet hakimiyyətinə qarşı çıxış edir, Azərbaycanın müstəqilliyini bərpa etməyə çalışırdılar. Gürcüstanda yarıgizli şəraitdə yaşayan keçmiş Şəki bəyi Mustafa bəy Əlicanbəyov yazırdı: «Zaqatala-Nuxa qəzasında üsyan hazırlanır və onu hərbi rəhbər kimi ora dəvət edirlər. Hər şey üsyana hazırdır. Bütün məntəqələrdə fəalların qrupları yaranılıb və demək olar ki, üsyan bütün qəzanı əhatə edəcək» [220, 105]. Qeyd etmək lazımdır ki, Şəki partiya təşkilatının 700 nəfər üzvü var idi. Onlardan 498 nəfəri partiya üzvü, 202 nəfəri isə üzvlüyə namizəd idi. Demək olar ki, bütün əhali və hətta partiyaçıların çoxu üsyançıların tərəfində idi [621, 90]. Mustafa bəy Əlicanbəyov 1930-cu il aprelin 2-də Bakıda olarkən bəyanat vermişdi: «Nuxa-

Zaqatala qəzasının bir çox yerlərində 3-5 nəfərdən ibarət qruplar yaranılıb, beləliklə, qəzadə 150 nəfərdən ibarət döyüş qabiliyyətli dəstə vardır. Üsyan vaxtı bu rəqəm 600 nəfərədək arta bilər. Əgər üsyan müvəffəqiyyətlə keçsə və əgər bizim bir ay dözməyə imkanımız olsa, o zaman Qarabağ qəzasında da üsyan qalxar, belə ki, orada da əhali mövcud rejimdən narazıdır» [220, 105].

Beləliklə, Nuxa-Zaqatala qəzasındakı üsyan ərafəsində bolşevik hakimiyyətinə qarşı əhval-ruhiyyəli və kollektivləşmə siyasətindən narazı qalan kəndlilər və qulluqçular mövcud rejimə qarşı çıxış etmək üçün imkan və bəhanə axtarırdılar. Yerli hökumət orqanları yaxınlaşan üsyana qarşı mübarizə aparmaq iqtidarında deyildi.

Repressiya illəri bu şəhərin əhalisindən də yan keçmədi. 1920-ci il 28 aprel çevrilişindən sonra sovet mətbuatı kütləvi həbslər, güllələnmə barədə, əlbəttə ki, yazmırdı, ancaq bu barədə az da olsa, əldə olunan məlumatlar müəyyən dərəcədə mühacir mətbuatında öz əksini tapırdı. Məsələn, 1923-1925-ci illərdə M.Rəsulzadə tərəfindən Türkiyədə nəşr olunan «Yeni Qafqaziyyə» jurnalı yazırdı: «Şəkiddə 70 nəfər həbs olundu» (1924, 21, s. 9-10) [690, 55].

1937-ci ilin yayında kombinat direktoru Ələşraf Kərimov həbs olundu. Bir sıra mütəxəssislər əsassız olaraq təqiblərə məruz qaldılar [204]. 1938-ci ildə repressiyaya məruz qalanan biri də bir vaxtlar «Şərq qadını» jurnalının redaktoru olmuş Azərbaycan qadın hərəkatının görkəmli xadimi Gülarə (Köylü qızı) Qədirbəyova oldu [145, 63].

1937-ci ildə Azərbaycan SSR-də DİXX tərəfindən tutulub 10 illik həbs düşərgəsinə salınan, böyük tacir ailəsində anadan olan, görkəmli ədəbiyyatşünas, mətnşünas, şair Salman Mümtaz Məmmədovun oğlu (Əsgorov, 1884-1941) oldu. S.Mümtazın görkəmli xidmətlərindən biri Azərbaycanda ilk dəfə klassik irsimizin elmi-ədəbi seriyalarının nəşri idi. Bu seriyalarda dahi şairlərimizdən Nizaminin, Füzulinin, Həbibinin, Xətəinin, Qövsinin, Vidadinin, Vaqifin, Zakirin, Mirzə İsafinin və başqalarının həyat yolları və yaradıcılıqları öz əksini tapmışdır. S.Mümtazın bu əsərləri sayəsində oxucular ilk dəfə olaraq bir çox şair və yazıçılarımızın həyat və yaradıcılığı ilə qismən də olsa tanış ola biliblər [603, 483-484].

S.Mümtaz 1941-ci ildə faşist Almaniyasının SSRİ-yə hücumundan bir az əvvəl Oryol şəhərində güllələndi. Ona ancaq 1956-cı ildə bəraət verildi [603, 483-484]. 1938-ci ildə böyük Azərbaycan dramaturqu və filosofu M.F.Axundzadənin kişi nəslə üzrə yeganə vərəsəsi və nəvəsi olan Fətəli Rəşid oğlu Axundov da güllələndi [690, 136].

Aclığa, təsərrüfatın bərpad vəziyyətdə olmasına, kadrların çatışmamasına və yetərinmə maddi vəsaitin olmamasına baxmayaraq, 1920-ci ilin aprel ayından Şəkiddə mədəni quruculuq geniş vüsət aldı. Bu işdə şəhər sovetinin deputatları fəal rol oynayırdılar. Şəhər təşkilatlarının ümdə vəzifəsi əhalinin savadsızlığını və azsavadlılığını ləğv etmək, xalq təsərrüfatı üçün zəruri olan kadrların hazırlanmasında baza ola bilən təhsil sisteminin yaradılması idi. Bu sahədə ilk addım savadsızlığın ləğv edilməsi üçün məntəqələrin yaradılması oldu. Bütün Azərbaycanda olduğu kimi, Şəkiddə də əlifba savadına yiyələnmə işi geniş vüsət aldı. Artıq 1920-ci ildə bütün rayonlarda savadsızlığın ləğvini tezləşdirmək üçün komissiyalar yaradıldı [636, 49].

AK(b)P-nin IV qurultayının qətnaməsində qeyd olunurdu ki, əhali arasında savadlıların həddindən artıq az olması bu işin vacib və çox çətin olduğunu göstərir [443, 8]. Qətnamədə xalq maarifinin bütün təşkilatlarına tapşırırdı ki, Azərbaycan əhalisi arasında savadsızlıqla mübarizə "bütün işlərin ən mühümü" hesab edilsin [668, 78-79]. Şəhər partiya və həmkarlar təşkilatları, maarif orqanları savadsızlığın ləğv edilməsi işinə qulluqçuları və mütəxəssisləri səfərbər etmək üçün geniş iş aparırdılar. 1923-1925-ci illərdə Şəki qəzasında savadsızlığı ləğv etmək üçün 100 və azsavadlılar üçün isə 20 məktəbin açılması nəzərdə tutulurdu ki, bunlardan 80 məktəb yerli vəsait hesabına, 40-ı isə dövlət hesabına təmin edilməli idi. Buna baxmayaraq 1922-ci ilə qədər qəzada hələ də 48900 savadsız insan var idi [649, 8]. 1922/1923-cü dərs ilində savadsızlığın ləğv edilməsi kurslarında cəmi 175 nəfər təhsil almışdı [27, v.10; 636, 50]. 1923-1924-cü dərs ilində əlifba qruplarını 228 nəfər, azsavadlılar qruplarını isə 85 nəfər bitirmişdir [27, v.11].

1924-cü ilin əvvəlində Azərbaycan SSR-də könüllü "Rədd olsun savadsızlıq!" cəmiyyəti yaradıldı. Bununla əlaqədar olaraq respublikanın bəzi rayonlarında, həmçinin Şəkiddə bu cəmiyyətin filialları açıldı [443, 8; 636, 56-57]. Bunun nəticəsində bu sahədəki işlərin səmərəliliyi artmış və 1924/1925-ci dərs ilində savadsızlığın ləğvi məntəqələrini 1818 nəfər, təkmilləşdirilmiş tipli məktəbləri isə 508 nəfər bitirmişdir [27, v.12]. 1925/1926-cı dərs ilində savadsızlığın ləğvi məntəqələrini bitirənlərin sayı artıq 2009 nəfər olmuşdu [27, v.13]. Beləliklə, 1922-1926-cı illər ərzində Şəkiddə savadsızlığın ləğvi və azsavadlılar kurslarında 4831 nəfər təhsil almışdır [27, v.13].

1926-cı ildə Şəkiddə müstəqil "Rədd olsun savadsızlıq!" Cəmiyyəti yaradıldı. Bu cəmiyyətin işinə A.İsmayılov, O.Nadoqomaddin, M.Quliyev, V.Axundov, N.Əhmədova, N.Nəbiyev rəhbərlik edirdilər [95, v.187].

Bununla belə, Azərbaycan SSR MİK Rəyət Heyətinin 10 dekabr 1932-ci ildəki «1933-cü ildə Azərbaycan SSR-də savadsızlığın ləğv edilməsi vəzifələri» adlı qərarında göstərirdi ki, əldə olunan nailiyyətlər 1933-cü ildə Azərbaycanda savadsızlığın ləğv olunması haqqında 1931-ci il 31 dekabr tarixli qərarı lazımi səviyyəyə təmin etmir. Nəticə etibarilə ilk partiya və hökumətin 1932-ci il aprelin axırlarında Şəkini tam savadlılar şəhərinə çevirmək haqqında qərarı yerinə yetirilmədi [443, 102; 51, v.19-21].

1920-ci ilin aprel ayından başlayaraq Azərbaycan SSR-də məktəbəqədər və məktəbdənəknər müəssisələrin – uşaq bağçalarının, meydançaların, uşaq evlərinin işi genişləndirilməyə başladı. Fabrik-zavod rayonlarında məktəbəqədər müəssisələr şəbəkəsinin genişləndirilməsinə böyük diqqət yetirilirdi [38, v.12]. 1920-ci ilin oktyabrında Şəkiddə 3 uşaq bağçası açıldı [24, v.28]. Baş sosial tərbiyə idarəsi uşaq bağçaları, yetimxanalar və müəllimlər seminarı-yası üçün Zaqataladan Şəkiyə 200 pud buğdanın gətirilməsinə yardım etdi [38, v.89].

1932-ci il Azərbaycan SSR XKS-in qərarı ilə bu sahədə şəhər sovetlərinin qarşısında məktəbəqədər şəbəkəni genişləndirmək, uşaq müəssisələrin işinə və istehsalata qadınların cəlb olunması

planını yerinə yetirmək işi əsas vəzifə kimi qoyulmuşdu [39, v.80]. Tədqiq edilən illərdə uşaq məktəbəqədər müəssisələri şəbəkəsi nəinki artmış, həm də uşaqlarla tərbiyə işi keyfiyyətə dəyişmişdi. Məktəbəqədər işçi kadrların sayı da xeyli artmışdı. 1940-cı il oktyabrın 1-nə olan statistik göstəricilərə görə Şəkiddə 57 tərbiyəçinin işlədiyi 847 yerli 17 uşaq bağçası, [60, v.17] 236 yerli 9 körpələr evi, [38, v.12], 4 yay meydançası, həmçinin pioner düşərgəsi var idi [63, v.13].

Mədəni quruculuğun əsas baza hissəsini məktəb quruculuğu təşkil edirdi. Sovet məktəb təhsili sisteminin yaradılmasının ilkin mərhələsində respublikada pedaqoji kadrlara kəskin ehtiyac duyulurdu. Məktəb təhsilinin inkişafı ibtidai və orta məktəblər üçün çoxsaylı müəllim kadrların yetişdirilməsini tələb edirdi. Belə kadrları hazırlamaq üçün ilk növbədə 1920-ci ilin payızından fəaliyyətə başlayan qısamüddətli müəllim kurslarının açılması lazım bilindi [650, 63, 81]. Pedaqoji kadrlar, həmçinin orta ixtisas təhsili ocaqlarında-texnikumlarda və müəllimlər seminariyasında hazırlanırdı. Müəllimlər seminariyası Şəkiddə də fəaliyyət göstərirdi [419, 9]. 1920-ci ilin oktyabr ayının 20-nə yerli pedaqoji kurslar 150 müəllim hazırlamışdı ki, bunların da çoxu köhnə, ləğv edilmiş şəhər və qəza məktəblərinin müəllimləri idi. Bundan əlavə, yeni pedaqoji kadrlar hazırlamaq üçün qısamüddətli müəllim kursları açıldı. Xalq Maarif Komissarlığı məktəb şöbəsinin kollegiyasının qərarı və icazəsi ilə Şəki qəzasını müəllimlərlə təmin etmək məqsədi ilə həmin ildə şəhərdə internat tipli qadın və kişi müəllimləri seminariyaları təşkil olunur [24, v.28]. Müəllim seminariyalarının vəzifəsi I dərəcəli məktəb üçün müəllim kadrların yetişdirilməsi idi [420, 220].

1920-ci il mayın 26-da Azərbaycan SSR-də XMK (Xalq Maarifi Komissarlığı) kollegiyasının təsdiqlədiyi "Azərbaycan SSR-də vahid əmək məktəbi haqqında əsasnamə" yeni məktəb quruculuğunda Azərbaycan SSR-də, o cümlədən Şəkiddə də böyük rol oynadı [23, v.207-210]. Bu "Əsasnaməyə" görə Azərbaycan SSR-də məktəb iki dərəcəyə bölüntürdü: I. 8-13 yaşlı uşaqlar üçün (5 illik kurs) və II. 13-17 yaşlı uşaqlar üçün (4 illik kurs) [636, 68]. Şəkiddə 6 birinci dərəcəli yeni məktəb açıldı [24, v.28]. 1920-ci ilin

oktyabrında bütün uşaqları ibtidai məktəbə cəlb etmək üçün məktəb binalarına baxış keçirildi [24, v.28].

Azərbaycan SSR XMK-nin tabeliyində olan Şəki kişi seminariyasının nəzdindəki keçmiş hərbi proletar məktəbin yerində yeni nümunəvi məktəb açıldı. 1923-cü ildə şəhərdə I dərəcəli 55 məktəb və II dərəcəli bir məktəb fəaliyyət göstərirdi. Bu məktəblərdə 3503 məktəbli (2767 oğlan və 736 qız) təhsil alır, 106 müəllim işləyirdi [36, v.48]. 1924/25 təhsil ilində yeni siniflər və qruplar açıldı. I dərəcəli məktəblərdə 94 qrup, pedaqoji təhsil müəssisələrində, qadın və kişi seminariyalarında dördüncü sinif açıldı [649, 82]. 1925-ci ildə şəhərdə kişi müəllim seminariyası, qadın müəllim seminariyası, II dərəcəli məktəb, fəhlə fakültəsi, texniki peşə məktəbi, tərbiyəvi-nümunəvi məktəb, partiya məktəbi, I dərəcəli 13 məktəb fəaliyyət göstərirdi. Bütün bu məktəblərdə 6129 məktəbli oxuyurdu [26, v.1]. 1924-cü ildə Şəki qəzasında daha 4 məktəbin tikintisinə başlandı [514]. Şəhərin özündə də yeni məktəblər tikilirdi. Belə ki, 1926-cı ilin noyabrında Şəkinin üç rayonunda geniş otaqlı məktəb binaları tikilirdi [521]. Məktəblərin siyahıya alınmasının nəticələrinə görə 1927-ci ilin 15 dekabrında Şəkiddə 78 birinci dərəcəli məktəb, iki II dərəcəli məktəb, üç yeddillik və bir komsomolçu - gənclər məktəbi fəaliyyət göstərirdi. Bu məktəblərdə 8302 sagird təhsil alır, 264 müəllim dərslər deyirdilər [419, 156-157; 28, v.18].

Məktəblərdə təlim-tərbiyə işlərinin yaxşılaşdırılması müəllim kadrlarının hazırlanması ilə sıx bağlı idi. Bir sıra müəllimlər öz peşə səviyyələrini artırmaq üçün ali təhsil müəssisələrindəki kurslara göndərilirdilər. Müəllim kadrlarının ixtisasartırma kursları Şəki şəhərinin özündə də açıldı. 1926-cı ilin iyulunda 47 yerli müəllim yənidən müəllimlərin hazırlıq kurslarına göndərilmişdi [518].

Qeyd edək ki, Şəki kişi müəllimlər seminariyası 1920/21-ci il təhsil ilində açılmışdı. 1923-cü ildə burada 165 nəfər oxuyurdu. 1921-ci ildə açılmış qadın müəllimlər seminariyasında 1923-cü ildə 96 seminarist qadın təhsil alırdı [648, 210]. Şəhər məktəbləri üçün müəllim kadrlarının hazırlanmasında Stalin adına pedaqoji məktəb xüsusi rol oynayırdı. 20 illik fəaliyyəti ərzində, Şəki pedaqoji məktəbi (1940-cı ilə qədər) 840-dan çox müəllim hazırlamışdı. 1940-cı

İldə buranı bitirmiş 123 müəndən yalnız 55-i azərbaycanlı qızlar idi [559]. 1941-ci ildə şəhərdə pedaqoji, tibb, idman, kənd təsərrüfatı, ipək sənayesi texnikumları da fəaliyyət göstərirdi [62, v.21-24]. 1936-cı ildə Şəkiddə müəllimlərin ixtisasatırma kurslarında 100 müəllim təhsil alırdı [636, 164]. 1938-ci ildə yaradılmış Şəki İkiillik Müəllimlər İnstitutu da müəllim kadrlarının hazırlanmasında böyük rol oynadı [666, 218]. 1940-cı ilin məlumatına görə bu İnstitutun auditoriyalarında 122 nəfər təhsil alırdı [61, v.2]. 1940-cı ildə Şəki rayonunda 613 müəllim var idi [710]. Sovet hakimiyyətinin ilk illərində ümumiibtidai təhsil genişləndirmək və əhalini məcburi ibtidai təhsilə cəlb etmək imkanı yox idi. Keçmişin ağır mirası ümumi ibtidai təhsilə tezliklə keçməyə imkan vermirdi.

1928-ci ildə keçirilən AK(b)P VIII qurultayı Azərbaycan SSR-də ümumi təhsilin tətbiq edilməsinə böyük diqqət yetirdi. Qurultay ümumi məcburi ibtidai təhsilin tətbiq edilməsi üçün əməli hazırlığa keçilməsi barədə qərar qəbul etdi [636, 149]. AK(b)P VIII qurultayının qərarları əsasında respublikanın XMK ümumi təhsilin tətbiq edilməsi planını hazırladı və AK(b)P Rəyasət Heyəti 1928-ci ilin fevralında bu məsələyə baxdı.

1928-ci ilin mayında Azərbaycan SSR MİK-in III sessiyası Azərbaycan SSR-də ümumi təhsilin tətbiq edilməsinin perspektiv planını nəzərdən keçirib təsdiq etdi [636, 149].

ÜK(b)P MK-nın 25 iyul 1930-cu il tarixli qərarına, SSRİ MİK və SSRİ XKS-nin 14 avqust 1930-cu il tarixli "Ümumi təhsilin tətbiq edilməsi" haqqında fərmanlarına uyğun olaraq Azərbaycan SSR XKS 29 avqust 1930-cu ildə ümumi təhsilin tətbiq edilməsi haqqında öz qərarını verdi. Bu qərara əsasən 1930/31-ci təhsil ilindən başlayaraq respublikanın hər yerində 8-9-10 yaşlı uşaqlar üçün beşillik ibtidai məktəb kursu həcmində ümumi məcburi təhsilin tətbiq edilməsi nəzərdə tutulurdu [636, 150-151]. Ümumi təhsilin tətbiqi üçün görülməli işlərin təşkili və onlara nəzarət üçün 1930-cu ildə Azərbaycan SSR XKS yanında Q.Musabəyovun başçılığı ilə xüsusi bir komitə də yaradıldı [636, 151]. Yeddiillik ümumi təhsil Azərbaycan SSR-in bir sıra şəhərlərində (Bakı, Gəncə, Naxçıvan) o cümlədən Şəkiddə də həyata keçirildi [636, 171]. Parti-

ya və yerli maarif orqanları fəhlələrin xeyli hissəsinin cəmləşdiyi fabrik-zavod rayonlarında ümumi təhsilin tətbiq edilməsi üçün böyük və geniş iş aparırdı. Ümumi təhsilin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi məktəb şəbəkəsinin genişləndirilməsi ilə də əlaqədar idi. 1930/31-ci təhsil illərində Şəkiddə 8-12 yaşlı uşaqların ümumi təhsilə cəlb edilməsi səviyyəsi 78,5%-ə çatdırılmışdı [419, 227-228].

AK(b)P MK və Azərbaycan SSR XKS 1936-cı ilin fevralında "1936-cı ildə Azərbaycan SSR-in şəhərlərində məktəb quruculuğu haqqında" qərar qəbul etdi. Qərarla məktəb quruculuğu işinə səfərbərlik partiya və sovet ictimaiyyətinin vacib təsərrüfat-siyasi işi olduğu qeyd edilirdi [636, 162].

Məktəb şəbəkəsi və orada oxuyanların sayı getdikcə artırdı. Əgər 1920-ci ilin aprel ayında Şəkiddə ibtidai ikiillik məktəbdə və şəhər məktəbində cəmi 273 şagird təhsil alırdısa, [572] 1939-cu ildə Şəki rayonunda 16083 şagirdi olan 84 məktəb, o cümlədən 38 ibtidai, 33 natamam orta, 13 orta məktəb fəaliyyət göstərirdi [56, v.113, 114].

Fəhlə və kəndlilər sırasından xalq ziyalıların yetişdirilməsinə də böyük diqqət yetirilirdi. Bu kadrlar *fəhlə fakültəsində* oxumuş fəhlə və kəndlilərin ali təhsil müəssisələrinə göndərilməsi yolu ilə həyata keçirilirdi.

1923-cü ilin martın 10-da Azərbaycan SSR MİK Rəyasət Heyətinin iclasında XMK-nin "Respublikada maarifçiliyin genişləndirilməsi və daha da yüksək səviyyəyə qaldırılması məsələləri" haqda məruzəsi dinlənilirdi. Şəkiddə fəhlə fakültəsinin açılması zəruri hesab edildi [25, v.19]. Qərara alındı ki, fəhlə fakültəsi üçün bina tikilsin və fəhlə fakültəsində oxuyan kəndli tələbələr üçün 50 rubl təqaüd təyin edilsin [26, v.3]. Fəhlə fakültəsinin tərkibini dövlət təqaüdü ilə təmin olunan fəhlə və muzdur kəndlilər təşkil edirdilər [68, v.219].

Azərbaycan SSR XMK kollegiyasının 29 may 1923-cü il tarixli qərarı ilə Şəkiddə türk dilində iki qrupdan çox olmayan "fəhlə fakültəsinin" açılması qərar alındı. Azərbaycan SSR MİK-in göstərişinə əsasən şəhər İcraə Komitəsinə təklif olundu ki, keçmiş ibtidai məktəbin binasında olan idarələr başqa yerə köçürülsün və həmin bina "fəhlə fakültəsinin" ixtiyarına verilsin. Qərara alındı ki,

Maarif şöbəsinin müdiri Mahmudov müvəqqəti olaraq Şəki şəhərində olan "fəhlə fakültəsinin" müdiri vəzifəsini icra etsin [540, 166]. "Fəhlə fakültəsində" birinci il təhsil alan tələbələrin sayı 70 nəfər [649, 92], 1923/24-cü ildə isə 150 nəfər idi [711, 154]. 1926-cı ilin oktyabrında şəhərdə fəaliyyət göstərən "fəhlə fakültəsi" axşam texnikumuna çevrildi [520]. 1931-ci ildə pedaqoji məktəb yanında "fəhlə fakültəsi" açıldı. 1935-ci ildə burada 150 nəfər təhsil alırdı [186]. 1920-ci ilin aprelindən başlayaraq şəhər əhalisi arasında böyük mədəni - maarif işləri aparılırdı. Bir sıra mədəni-maarif müəssisələri – muzeylər, klublar, qırmızı guşələr, kitabxanalar açılmışdı. Bu müəssisələr əhalinin maarifləndirilməsində çox mühüm rol oynadı. 1920-ci ildə özlərinə məxsus kitabxanaları olan kişilər və qadınlar üçün ayrı-ayrılıqda iki fəhlə-kəndli klubu, şəhərdə bir oxu zalı və qəzadə 6 oxu zalı olan bir mərkəzi kitabxana açıldı [24, v.28]. 1921-ci ildə qəzadə 20. [52, v.1] 1925-ci ildə isə artıq 24 qiraətxanası fəaliyyət göstərirdi. Şəkidəki mərkəzi kitabxana fəhlə-kəndli klubun binasına köçürülmüşdür [53, v.3]. Tədqiq edilən dövrün axırlarında şəhərdə klub müəssisələrinin sayı 50-ə çatmışdı [56, v.113, 114]. 1924-cü ildə Şəkidə müxtəlif dərəcələri olan «Maarif evi» fəaliyyət göstərirdi. Qəzadə maarif işçilərinin jurnalı nəşr olunurdu. Göstərilən ildə "Maarif" ittifaqının 297 üzvü var idi [716].

1925-ci ildə şəhərdə ilk dəfə olaraq kino qurğusu istifadəyə verildi. Həmin il Şəkidə M.F.Axundzadə adına park və böyük tarixi keçmiş olan, şərq üslubunda tikilmiş gözəl binada – Şəki xan sarayında muzeylər açıldı [242]. 1920-ci ilin əvvəlində Şəkidə çox da böyük olmayan mətbəə işləyirdi [557, 26]. Şəhərdə AK(b)P qəza komitəsinin, qəza icraiyyə komitəsinin və həmkarlar təşkilatının orqanı olan "Şəki fəhləsi" qəzeti nəşr olunurdu. Şəhərdə nəşr edilən ikinci dövrü mətbuat orqanı AK(b)P-nın qəza komitəsinin ikiaylıq orqanı olan "Azərbaycan Kommunist Partiyasının Nuxa qəza komitəsinin xəbərləri" nəşr edilirdi. Şəki əhalisi arasında aparılan mədəni-maarif işlərində kitabxanaların xüsusi rolu var idi. Əgər 1920-ci ildə kitabxanaların kitab fondu cəmi 300 nüsxə idisə, [572] 1938-ci ildə artıq 40000 nüsxə tutumu olan kitabxananın tikilməsi

nəzərdə tutulmuşdu [40, v.37].

Mədəni-maarif müəssisələri arasında Şəki teatri xüsusi yer tuturdu. Teatrın yaradıcı kollektivi nainki teatr incəsənəti sahəsində, həmçinin istedadlı gənclərdən peşəkar-artistlərin hazırlanmasında yüksək nəticələr qazanmışdı. 1920-ci ilin əvvəllərində Şəkidə dram dərnəkləri yaradıldı [126, 500]. V.İ.Lenin adına fəhlə və kəndli klubunun dram dərnəyinin tamaşaları şəkiliblər üçün əsl bayram idi. Qadınların «Arşın mal alan» və digər teatr tamaşalarındakı iştirakı çox mühüm bir amil sayılırdı [340]. SSRİ xalq artistləri İ.Osmanlı və İ.Dağıstanlı öz fəaliyyətlərinə məhz bu dram dərnəklərində başlamışdılar [126, 500].

1933-cü ildə Şəkidə Türk Fəhlə Teatri təşkil olundu [90, v.52]. 1938-ci ilin noyabrında Şəkidə kənd təsərrüfatı muzeyi açıldı [523]. 1940-cı ilin əvvəlində Şəkidə 8 kino qurğusu [56, v.113-114] və bir kino-teatr var idi [368]. Tədqiq edilən dövrün sonunda şəhərdə 4 uşaq yay meydançası və pioner düşərgəsi fəaliyyət göstərirdi [63, v.13]. Şəhərin abadlığı və əhalinin məişəti səhiyyənin vəziyyəti ilə sıx surətdə bağlıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, tədqiq edilən dövrdə bütün Azərbaycanda, o cümlədən də Şəkidə səhiyyənin inkişafına böyük diqqət yetirilirdi. Əhaliyə göstərilən tibbi xidmətlərə ayrılan vəsait ilbəil artırılırdı. Şəki qəza icraiyyə komitəsinin səhiyyənin yaxşılaşdırılması sahəsində gördüyü tədbirlər nəticəsində Şəkidə xəstəxana çarpayılarının sayı artmış, mütaliçə müəssisələrinin şəbəkəsi genişləndirilmişdi [181]. 1923-cü ilə qədər şəhər xəstəxanası, aptek, göz xəstəxanasının binaları təmir olunmuş, uşaq məsləhətxanası təşkil edilmişdi [33, v.2].

Qəza icraiyyə komitəsi əhaliyə tibbi xidmətinin vəziyyətini müzakirə edib, bir sıra kəndlərdə feldşer məntəqələrinin açılması barədə qərar qəbul etmişdi [181]. 1923-cü il iyulun 22- də qəza icraiyyə komitəsi Xalq xəstəxanasının açılması barədə qərar qəbul etdi. Hələ iyulun 15-də bu xəstəxana üçün münasib bina ayrılması haqda başqa bir qərar qəbul olunmuşdu [181]. 1923-24-cü illərdə Şəkidə hərbi xəstəxananın əsaslı təmiri və yenidən 100 çarpayılıq qəza xəstəxanasının bərpasına xalq səhiyyə komissarlığı tərəfindən maliyyə vəsaiti ayrılmışdı [649, 120].

1923-cü ilin dekabr ayında Şəki qəza icraiyyə komitəsi feldşer məntəqələrinin həkim məntəqələrinə çevrilməsi və bu məntəqələrin həkim personalı ilə təmin edilməsi məsələsini qaldırdı. Bu iş 1924-cü ilin dekabr ayında həyata keçirildi. Həmin il fəaliyyətdə olan aptek təza binaya köçürüldü, əhaliyə səhiyyə xidməti üçün bir fayton və bir yük maşını ayırdı [181]. 1925-ci ildə Şəki qəzasında daha 5 feldşer məntəqəsi həkim məntəqəsinə çevrildi [181]. 1924-25-ci illərdə körpələr evi, uşaq bağçaları şəbəkəsi genişləndirildi. 1925-ci ilin martın 8-də Şəkiddə "Süd damlası" adlı uşaq məsləhətxanasının açılması nəzərdə tutulurdu [649, 124; 515]. 1925-ci il martın 10-da Şəkiddə ictimai təşkilatların (birinci növbədə Azərbaycan SSR MİK yanında uşaq komissiyasının və MK qadınlar şöbəsinin) yaxından himayəsi ilə "Ana və uşaqların mühafizəsi" adlı tibbi müəssisə açıldı [540, 191; 516]. Həmin illərdə qəzadakı bütün müalicə ocaqlarına baxış keçirildi [649, 124]. 1924-1925-ci illərdə qəzada, həmçinin vərəm dispanseri və stomatoloji ambulatoriya yeni avadanlıqla təmin olundu [649, 125]. Şəhərin aşağı hissəsində - Qışlaqda ikinci şəhər ambulatoriyasının avadanlıqlarının quraşdırılmasına başlanıldı [519]. 1925-ci ildə şəhərdə dəri-veneroloji dispanser açıldı [95, v.165-166].

Beləliklə, 1926-cı ildə şəhərdə vərəm dispanseri, rentgen-kabinet, təza aptekləri, yeni xəstəxanalar və s. fəaliyyət göstərirdi. Şəhər xəstəxanasında göz xəstəlikləri şöbəsi yaradılmış və şəhərin ətərafı hissəsində ambulatoriya açılmışdır [181]. 1925-ci ildən şəhərdə qadın məsləhətxanası fəaliyyətə başlamış, xəstəxanadakı doğum şöbəsi genişləndirilmişdir. 1925-ci ildə şəhərdə iki dövlət apteki işə başlamış, bir ildən sonra şəhərin aşağı hissəsində daha bir aptek açılmışdır. 1926-cı ildə şəhər xəstəxanası yanında 20 çarpayılıq dəri-zöhrəvi şöbəsi fəaliyyətə başlamışdır [242].

Tədqiq edilən dövrün axırlarında, 1940-cı ildə Şəkiddə 290 çarpayılıq 4 xəstəxana, 28 çarpayılıq doğum evi, 13 müalicə ambulatoriyası, malyariya stansiyası, dispanser və bir sıra həkim-feldşer məntəqələri fəaliyyət göstərirdi [710]. Tədrisən şəhər abadlaşdırılırdı. 1925-ci il fevralın 18-də Şəki qəza İcraiyyə Komitəsi Rəyasət heyətinin iclasında Şəkiddə şəhər bağının salınması haqda qərar

qəbul olundu [95, v.15]. 1925-ci il aprelin 2-də Şəki qəza icraiyyə komitəsi rəyasət heyətinin və şəhər sovetinin iclasının birgə qərarı ilə bələdiyyə hesabında olan Hüseynbəyovların evi istirahət mərkəzinə çevrilmək üçün "Şəki sosial sığorta" şöbəsinin sərəncamına verildi [95, v.37]. 1933-cü ildə Şəki şəhəri ilə Yevlax dəmiryol stansiyası arasında avtobuslar və yük maşınları işləyirdi. 1934-cü ildə Yevlaxla Şəki arasında hava xətti açıldı. Bununla bağlı Şəki şəhərinin yaxınlığında aeroport tikildi [201, 124]. Şəkiddə bulaq suyunun axdığı saxsı borulardan ibarət geniş su kəmərləri sistemi mövcud idi [542]. 30 verst uzunluğunda olan bu saxsı kəmərlər 471 bulaqdan yalnız 74-nü əhatə edirdi. Buna görə də Şəki qəza icraiyyə komitəsinin rəyasət heyəti 1925-ci il 11 yanvar tarixli iclasında əhalinin su ehtiyacının ödənilməsini qeyri-qənaətbəx hesab etdi və saxsı su boru kəmərlərini daha 30 verst artırmaq haqqında qərar qəbul elədi [95, v.1]. 1928-ci ilə qədər su kəmərləri tikintisinə 230 min rubl vəsait xərclənmişdi. 1928-ci ildən 1930-cu ilədək bu işlərə 200 min rubl vəsait ayrılmışdı [67, v.3]. Kommunal təsərrüfatının beşillik perspektiv inkişaf planında Şəkiddə kanalizasiya sisteminin qurulması nəzərdə tutulurdu. Şəhər əhalisinin artımı, sənayenin inkişafı, şəhərin dağ yamacında yerləşməsi və böyük dağıntılara səbəb olan güclü yağışlar - bütün bunlar kanalizasiya sisteminin qurulmasını həyatın zəruri tələbinə çevirmişdi. İlk hesablamalara görə bu sistemin tikilməsinə təxminən 500 min rubl vəsait tələb olunurdu. 1930/31-ci illər ərzində kanalizasiya sisteminin tikintisinə 100 min rubl, 1931/32-ci illərdə - 150 min rubl və 1933-cü ildə - 250 min rubl vəsait buraxılmışdı [88, v.21]. Şəki şəhərinin abadlaşdırılmasından danışıqdan qeyd etmək lazımdır ki, 1925-ci ildə şəhərdə o zamanlar yeganə olan ictimai yeməcxana açılmışdı [88, v.21]. Elə həmin il dövlət plan komitəsi Şəkiddə əmlak birjasının yaradılmasına icazə verdi, [32, v.18] şəhərin qonaqları üçün isə "Sovetlər evinin" tikintisinə başlanıldı [95, v.74].

XX əsrin 20-ci illərin ikinci yarısında şəhərin partiya və ictimai təşkilatları şəhər təsərrüfatının problemlərinin həllinə yönəlmiş tədbirləri həyata keçirməkdə davam edirdilər. Şəhərdə dini ibadət yerlərinin, məscidlərin və karvansaraların abadlaşdırılmasına

xüsusi diqqət ayrılırdı. Əhalisinin artımı ilə əlaqədar olaraq daha da kəskinləşmiş ən vacib problem mənzil məsələsi idi. Bununla belə, mənzil tikintisinin sürəti yüksək deyildi: bu illərində cəmi bir neçə ev tikilmişdi. Əsas diqqət isə ictimai və inzibati binaların tikintisinə yönəldilmişdi.

1926-cı il dekabrın 17-də AK(b)P MK və MİK-in geniş plenar iclasında sənayenin inkişafı və yeni zavodların açılması ilə əlaqədar olaraq Şəkiddə fəhlələr üçün evlərin tikilməsinin zəruriliyi qeyd olundu [643]. 1925-1926-cı illərdə "Mərkəzi bank" tərəfindən ayrılan kredit hesabına 1928-ci ildə Şəkiddə bir neçə ev tikildi. 1926/27-ci ildə isə kreditlər hesabına səkkizmənzilli və dördmənzilli iki ev tikilib istifadəyə verildi [573]. 1927-1928-ci illərdə "Bakı şəhər bankı" Şəkiddə mənzil tikintisinə 24 min rubl vəsait ayırdı [66, v.92].

XX əsrin 30-cu illərində şəhər büdcəsinin xeyli artdığı müşahidə olunurdu. Belə ki, 1930-cu ildə Şəki şəhərinin büdcə göstəricisi 978 min rubl idisə, 1939-cu ildə bu rəqəm 13 mln. 891 min rubla çatmışdı [710]. Bu dövrdə mənzil tikintisinə xeyli diqqət verilir. 1931-ci ildə fəhlələrin mənzil şəraitinin yaxşılaşdırılmasına 1 mln. rubl ayrılmışdı [197]. Mənzil təsərrüfatının perspektiv inkişaf planına əsasən Şəkiddə mənzil tikintisinə 1 mln. 150 min rubl, bələdiyyə evlərinin təmirinə və məhlullara - 167 min rublun xərclənməsi planlaşdırılırdı [88, v.21]. Şəki şəhərinin həyatında mühüm hadisələrdən biri də radioverilişlərin başlanması oldu. Şəhərdə birinci radioqəbuledici hələ 1925-ci ilin yayında radio həvəskarları dərnəyində meydana çıxmışdı [95 v.74]. 1926-cı ildə isə Şəki icraiyyə komitəsi şəhərdə radioqəbuledici quraşdırdı [517]. 1939-cu ildə Şəkiddə 12 min qəbuledici nəqtəsi olan güclü radioqovşağının tikintisinə başlandı. Bu iş üçün 250 min rubl pul buraxıldı [524]. Şəkiddəki qədim abidələrdən olan Şəki xan sarayı xüsusilə diqqəti cəlb edir.

Şəki şəhərində Azərbaycan milli memarlığının və təsviri incəsənətinin ikinci dəyərli abidəsi Xan sarayından bir qədər aşağı, şəhərin mərkəzində yerləşən Şəki xanovların evidir. Çoxlu məhəllə məscidlərindən yalnız bir neçəsi mühafizə olunmuş, bir çoxu isə xeyli dağıdılmış vəziyyətdə gəlib bizə çatmışdı. Belə ki, Qurucana-

çayın yarığını kənarında yerləşən Gileyli məscidinin ancaq minarəsi qalmışdı. Xalq arasında Gödək minarə adlanan Sarıtorpaq məhəllə məscidi qorunub saxlanmışdır. Şəhərin yuxarı hissəsində Ağamalıoğlu adına küçədə indi mövcud olmayan məscidin minarəsi ucalır. Şəki xanovlar evinin yaxınlığında yerləşən Cümə məscidi xüsusi maraq doğurur. Bu məscid 1745-ci illərdə tikilmiş və xalq arasında Xan məscidi kimi tanınır. XVIII-XIX əsrlərdə Şəkiddə beş böyük karvansara - "İsfahan", "Təbriz", "Ləzgi", "Erməni" və "Təzə karvansara" var idi [693, 168]. Müasir dövrümüzdə qədər yalnız iki - Yuxarı və Aşağı karvansaralar qorunub saxlanmışdır. XIX əsrdə bişmiş kərpicdən tikilmiş mühəndis qurğularından Qurucanaçay və Xanabad çayları üzərindəki körpülər diqqəti cəlb edir [693, 179]. Şəkiddə, həmçinin bir neçə orta əsr hamamı da indiyədək mühafizə olunmuşdur [693, 179].

1938-ci ilin noyabrında Şəki şəhər soveti böyük yazıçı M.F.Axundzadənin 125 illik yubileyi münasibəti ilə Azadlıq meydanında yazıçının bürtünə büstünün qoyulması barədə qərar qəbul etmişdi [625]. Statistik məlumatlara əsasən 1940-cı ildə şəhərdə 125 mağaza və 16 talvar və köşk (1939-cu ildə onların mal dövriyyəsi 42061 min rubla bərabər olmuşdu), həmçinin 9 yeməxana və restoran, 26 bufet və kafe (1939-cu il üçün mal dövriyyəsi 2931 min rubl) var idi. Şəhərdə, həmçinin 1 kolxoz bazarı fəaliyyət göstərirdi [56, v.110].

6.2. Sovet hakimiyyətinə qarşı müqavimat hərəkatı (1920-1930-cu illər)

6.2.1. 1920-ci il Şəki (Nuxca) üsyanı

Çar Rusiyasının müstəmləkələrinə münasibətdə yeritdiyi siyasətin bolşevik rejiminin ilk illərindən davam etdirilməsi - aprel çevrilişinin ardından ölkədə faktiki işğal rejiminin bərqərar olması, milli ruhun boğulması, yürüdümlən sosial-iqtisadi kurs, xüsusən də kəndə və kəndliyə münasibətdə siyasət əhalinin hiddətinə səbəb

olmuşdu. Nəticədə 1920-1921-ci illərdə Şimali Azərbaycan işğala qarşı ümumxalq üsyanlarına meydan olmuşdu.

Şimali Azərbaycanda sovet hakimiyyətinə qarşı üsyan mərkəzlərindən biri də Nuxa qəzası idi. Burada üsyan 1920-ci il mayın sonlarında başlayır. İyirminci diviziya komandirinin 1920-ci il 29 may tarixli məlumatında Qırmızı ordu hissələrinin çətinliklə də olsa Nuxa şəhərinə sığınmış üsyançıları məğlub edərək şəhərin şimal hissəsinə nəzarəti ələ keçirdiyi [677, s.117] bildirilirdi. Bundan sonra şəhərin giriş və çıxışları bağlanır, buradan Zaqatala, Yevlax və Şamaxı istiqamətinə gedən yollar Qırmızı ordu hissələri tərəfindən tutulur, bütün nəzarət məntəqələrində pulemyotlar qoyulmaqla hərbi hissələr yerləşdirilir, əhalinin tərksilah olunması həyata keçirilir. Qırmızı ordu hissələrinin özbaşnalıqlarından dağlara qaçan dinc əhalinin qarşısı isə amansızlıqla alınır [677, s.128].

Ələ keçirilmiş ərazilərdə ordu hissələrinin cəlb edilməsi ilə cəza tədbirləri həyata keçirilir. Nəticədə üsyanda iştirakda təqsirləndirilən 17 nəfər güllələnir, bir qrup Nuxa sakini isə həbs olunur. Nuxa qəza sakinlərində olan silahların toplanması istiqamətində aparılan axtarışların nəticəsində əhalidə olan silahlardan 80 ədəd rus, 15 Avstriya, 11 fransız, 80 türk, 3 yapon modelli tüfəng, 20 türk, 58 Rusiya modelli berdanka tipli tüfəng, 6 vinçester tipli tüfəng, 6 naqan sistemli tapança və çoxlu sayda müxtəlif ölkələrin istehsalı olan patron toplanır [678, s.28].

Nuxa qəzasında əhaliyə qarşı həyata keçirilən cəza tədbirləri iyunun əvvəllərində burada üsyanın yenidən alovlanması səbəb olur. Qırmızı ordu qərargahından verilən operativ məlumatlardan bəlli olur ki, həmin vaxtı Nuxa qəzasındakı üsyanın mərkəzi Baş Göynük idi. Belə məlumatların birində qəzadakı üsyanın mərkəzi hesab olunan Baş Göynük, Baş Şabalıd və Aşağı Şabalıd kəndlərindəki üsyançı qüvvələrin sayının 700 nəfərə çatdığı qeyd olunur [678, s.2906; 680, s.84]. İyunun 11-də bu üsyançı qüvvələr Qırmızı Ordu hissələrini Yuxarı Malax, Ambarçay istiqamətinə sıxışdırmağa müvəffəq olurlar [678, s.4].

Əlavə yardım gələndə kimi üsyançıların irəliləməsinin qarşısını almaq barədə verilən xüsusi göstərişdə Nuxa qəzasındakı üsyan

mərkəzi olan Baş Göynüyün tutulmasının son dərəcə vacibliyi qeyd olunurdu. Bu məqsədlə 7-ci Qafqaz diviziyasının komandiri Xmelkova üç alaya üsyançıların Şinçay xəttində qarşısını almaq, buradakı Qırmızı Ordu hissələrinin sağ cinahının təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məqsədilə Baş Göynüyü tutmaq, bununla da dağlardakı əsas yüksəklikləri ələ keçirmək əmr olunurdu [678, s.5].

Baş Göynüyün tutulması istiqamətində görülmüş hazırlıqlar çərçivəsində ilk olaraq əməliyyata rəhbərlik edəcək qərargah təşkil olunur. Nuxada yerləşdirilmiş bu qərargahın təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məqsədilə verilmiş göstərişdə şəhərdə bir ehtiyat alayı yerləşdirmək, qaladakı bütün güllələrdə 8 pulemyotla təchiz olunmuş güclü qarovulxanalar (zastavalar) təşkil etmək əmr olunurdu. Yeqorov şəhərin komendantı təyin olunur. Nuxaya zirehli qatarla kommunist dəstəsi göndərilir, kəşfiyyat aparmaq məqsədilə aeroplanlar ayrılır. Bununla bağlı verilmiş xüsusi əmrdə göstərilirdi ki, II atlı korpusunun və 7-ci Qafqaz diviziyasının bütün arxa cəbhə qurumları, iyunun 11-i saat 20-dən gec olmayaraq Nuxa qalasına keçirilməlidir. Diviziya komandiri Xmelkova şəhərdə yerləşdirilmiş alaydan həm əsası qorumaq, həm də qaladakı hissələrə kömək məqsədilə istifadə etmək səlahiyyəti verilmişdi [679, s.24; 678, s.19-2006]. [bax: *bölmənin sonu, sənəd 1,2*].

Üsyançılar da mövqelərinin möhkəmləndirilməsi üçün tədbirlər görürlər. Qırmızı ordu komandanlığından verilən 15 iyun tarixli əmrə hələ iyunun 9-da üsyan başçıları tərəfindən onların nəzarətində olan kəndlərdə yaşayan 15-66 yaş arasındakı əhalinin səfərbərliyə alındığı, üsyançıların Qaxingiloy, Almali və Əlibəyli istiqamətindəki mövqeləri möhkəmləndirdiyi, əsas cəbhə xəttinin Şinçayı boyunca yerləşdiyi üsyançı qüvvələrin sağ cinahının Qırçaq, sol cinahının isə Baqqal-Cunut dağları boyunca uzandığı bildirilirdi. Üsyançıların Baş Laysıqı və Baş Göynük arasındakı dərədə mövqe tutan qüvvələrinin sayının 300, Göynük, Aşağı Şabalıd və Baş Şabalıddakı 400 nəfərə çatdığı göstərilirdi [680, s.84; 678, s.29-2906].

Qırmızı ordu komandanlığının iyunun 14-nə olan operativ məlumatında bununla bağlı deyilirdi: «Rəqib başlıca olaraq Baş Göynük və Baş Şabalıd rayonunda güclüdür. Hal-hazırda bizimki-

lər 38-ci kommunist dəstəsi və 39-cu alayın hissələri ilə həmin rayonda rəqibi məğlub etməyə çalışır. Lakin mövqenin namünasib olması səbəbindən hələlik müvəffəqiyyət qazana bilmirlər. 37-ci Qafqaz alayı geri çəkilib. Atışma gedir» [679, s.11]. [bax: *bölmənin sonu, sənəd 3*].

Həmin gün qırmızı hissələrin Baş Göynük kəndini tutmaq üçün etdiyi cəhdin qarşısı üsyançı dəstə tərəfindən alınır. Üsyançılar qırmızı hissələrin hücumlarını mərdliklə dəf edirlər. Qırmızı Ordu komandanlığından verilən məlumatda bu döyüş zamanı Göynük üsyançılarının 60-70 nəfər itki verdiyi göstərilirdi. Bununla belə, onlar Göynük uğursuzluğunun səbəbini dağlıq ərazidə süvari hissələrin hərəkətinin çətin olması, əməliyyatı uğurla başa çatdırmaq üçün isə ayrılmış piyada qüvvələrin yetərli olmaması kimi bəhanələrlə bağlamağa çalışırdılar [679, s.5206].

Tərəflər arasında həlledici döyüş iyunun 15-də baş verir. Qırmızı Ordu komandanlığının yuxarıda göstərilən məlum əmrində döyüşün nəticəsi olaraq həmin gün axşam saat 6-da üsyan mərkəzi olan Baş Göynük və Baş Şabalıd kəndlərinin tutulduğu bildirilirdi [680, s. 84; 678, s.30].

Kəndin alınmasından sonra Xmelkovun başçılığı altında VII Qafqaz diviziyasının hissələri Baş Göynükdə yerləşdirilir. Ətraf kəndlərə çəkilərək müqaviməti davam etdirən üsyançıların nəzarətində olan mövqelərin ələ keçirilməsi məqsədilə II atlı korpusunun komandiri Vodopyanovun verdiyi əmrə görə 58-ci piyada briqada komandiri Todorskinin komandanlığı altında 13 topla təchiz olunmuş 9 batalyon, 4 eskadrondan ibarət qüvvələr iyunun 16-da Baş Göynükdə mövqə tutmuş Xmelkovun Qafqaz diviziyasını əvəz etməli, bundan sonra Biləcik, Ambarçay, Qaxingiloy istiqamətində hərəkət etməklə Şinə nəzarəti ələ keçirməli, İlisuya hərəkət edib dağlara gedən yol və çıxışları tutmalı idi. Qafqaz diviziyasının komandiri Xmelkova isə sərəncamındakı 4 topla təchiz olunmuş 12 eskadron qüvvə ilə iyunun 17-si səhər tezdən Aşağı Göynükdə mövqə tutmaq, müqavimət göstərənləri amansızlıqla məhv etmək, təslim olanları tərki-silah edərək arxaya göndərmək əmr olunmuşdu [680, s.84]. [bax: *bölmənin sonu, şəkil 1*].

Nuxa qəzasında 1920-ci ilin may-iyun aylarında baş vermiş üsyanın yatırılmasından sonra onun qalıqlarının aradan qaldırılması bəhanəsi ilə burada kütləvi həbs və qarətər həyata keçirildi.

6.2.2. 1930-cu il Göynük üsyanı

Kolxoz quruculuğu, elliklə kollektivləşmə və qolçomaqların bir sinif kimi ləğvi siyasətinin həyata keçirilməsi zamanı əhaliyə qarşı edilmiş zorakılıq, onların şəxsi əmlakının müxtəlif vasitələrlə daha varlı kəndlilərin əllərindən alınaraq kolxozlara, məscidlərin ömürlük istifadəsində olmuş vəqf torpaqları və zəkatın toplanması səlahiyyətinin isə kəndli komitələrinin ixtiyarına verilməsi, əhəlinin dini ayinlərinin yerinə yetirilməsinə qarşı törədilən maneçilik XX əsrin iyirminci illərinin sonuna doğru Şimali Azərbaycan kəndində sosial-siyasi və iqtisadi vəziyyətin kəskinləşməsinə səbəb olmuşdu.

Həmin vaxtı hakimiyyət orqanlarının dinə qarşı genişmiqyaslı hücumu da əhəlinin narazılığının əsas səbəblərindən idi. Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Siyasi Bürosunun göstərişi ilə 1924-cü ildə yaradılmış «Din əleyhinə komissiya» 1926-cı ildə Azərbaycan SSR-də «Allahsızlar Cəmiyyəti»ni təşkil etmişdi. 1929-cu ildən bu cəmiyyət «Mübariz Allahsızlar Cəmiyyəti» adlanır. Həmin cəmiyyətin üzvləri tərəfindən əhəlinin dini hisləri təhqir edilir, adət-ənənələri ələ salınırdı. Yeni hakimiyyətə münasibətindən asılı olmayaraq bütün din xadimlərinə «molla» damğası vurulur, cəmiyyətə zidd qüvvələr kimi qiymətləndirilirdi. Dinə qarşı mübarizə adı ilə məscidlər bağlanır, müsəlmanların dini hisləri, ayinlərin yerinə yetirilməsi ələ salınır, məscidlərə gedənlərdən vergi alınırıdı. **Baş göynüklülərin sözlərinə görə, onlara namaz qılmaq qadağan olunmuşdu. Ona görə də kənd əhalisi dini bayramlarda gecələr gizlicə meşəyə gedib üç növbədə bayram namazını qılmaq olurdu** [685, s.966].

Əhəlinin seçki hüququndan məhrum edilməsi məsələsində də əyintilərə yol verilir. Çox zaman insanlar şəxsi münasibət zəminində seçki hüququndan məhrum edilir, soyadında bəy sözü olan

yoxsullar, ortabab təsərrüfatı olan ortabab kəndlilər də bu siyahıya salınmaqla belələrinin uşaqları məktəblərdən xaric edilirdi [685, s.966]. Nuxa-Zaqatala qəzası Azərbaycan SSR bölgələri arasında ən çox əhalinin səsvermə hüququndan məhrum edildiyi yer idi [20, v.11.].

Əhalinin narazılığının əsas səbəblərindən biri də onlardan toplanan çoxsaylı vergilərin ağırlığı idi. Vahid kənd təsərrüfatı vergisindən Nuxa-Zaqatala qəza əhalisinin cəmi 55%-i azad edilmiş, yerdə qalan 45% əhali isə hakimiyyət orqanlarının fikrinə yararsız, antisovet ünsür olmaqla vergidən azad edilməmişdi. Kəndlilər ümumi kənd təsərrüfatı vergisi ilə yanaşı 13-ə qədər əlavə vergi ilə də yüklənmişdilər. Onlardan toplanan su vergisi isə kəndlilərin fikrinə daha ağır idi. Bu zaman hətta suvarma əkinçiliyinin mövcud olmadığı kəndlərdən də zorla su vergisi toplayırdılar. Nuxa qəzasında su vergisinin miqdarı ailəbaşına 30-40 rubl təşkil edirdi. Sənətkarlardan toplanan verginin miqdarı isə çox vaxt onların əmlakının dəyərindən 2-3 dəfə artıq olurdu [685, s.965].

Sənədlərin verdiyi məlumatlardan bəlli olur ki, artıq 1930-cu ilin əvvəllərindən etibarən Nuxa-Zaqatala qəzasında ümumi üsyana ciddi hazırlıqlar görülmüşdü. Nuxa-Zaqatala qəzasında üsyana hazırlıqla bağlı görülən işlərdən bəhs edən sənəddə göstərilir ki, «*Xalq Azadçılar Fırqası*» gizli təşkilatının üsyan mərkəzi Baş Göynükdə yerləşmiş özəyinin fəaliyyəti beş nəfərlik rəhbər qrup tərəfindən həyata keçirilirdi ki, *Molla Mustafa Şeyxzadə və Əsədulla Sadıxov* onun fəalları idi [685, s.880]. [bax: *bölmənin sonu, şəkil 2*]. Baş Göynükdəki bu qrup tərəfindən qəzanın ayrı-ayrı kəndlərində üsyana hazırlıq məqsədilə xüsusi adamlar təyin edilmiş, bu kəndlərdə Üsyana Hazırlıq Komitəsinin özləri təşkil olunmuşdu. [bax: *bölmənin sonu, şəkil 3*].

Üsyana Hazırlıq Komitəsi Nuxa-Zaqatala qəzasında ümumi üsyanın Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutunun onuncu ildönümü günü - 1930-cu il aprelin 28-də başlamağı planlaşdırsa da, hələ aprelin 11-də təxminən 120 nəfərlik üsyançı dəstənin İbaxlı kənd sovet sədrinin evinə etdiyi hücum ümumi üsyan planının pozulmasına səbəb olmuşdu. Nəticədə kəndi ələ keçirən üsyançılar buradakı sovet işçilərinin bir hissəsini həbs edir (onların bir hissəsi vaxtında du-

yuq düşərək qaçmağa müvəffəq olmuşdu - *red.*) [685, s.838].

Həmin gün əhalidə olan qeyri-qanuni silahları yığaraq Zaqataladan geri qayıdan Dövlət Siyasi İdarəsi Şəki şöbəsinin müvəkkili Qasimov yolda silahlı dəstə tərəfindən tutularaq Baş Göynük kəndinə gətirilir və orada üsyançılar tərəfindən öldürülür. Məhz bu hadisə Şəkidə də üsyanın alovlanmasına səbəb olur.

Üsyanın mərkəzi Nuxanın 20 kilometrliyində yerləşən Baş Göynük kəndi idi. Bu kəndin əhalisi, demək olar ki, hamılıqla üsyana qoşulmuşdu. Nuxa-Zaqatala qəzasındakı ordu qruplaşmasının hərbi komissarı İ.Vayneros üsyanın yatırılmasından sonra apardığı təhqiqatın nəticəsi olaraq hazırladığı məxfi məruzəsində bu barədə yazırdı: «*Hadisələrdə xüsusilə faal rol oynamış Baş Göynük kəndində üsyan başçıları, demək olar ki, kəndin bütün əhalisini səfərbər edə bilmişdi. Bir sıra məlumatlara görə burada üsyançılar xüsusi hərbi hazırlıq keçmişlər. Üsyanın yatırılmasından sonra Baş Göynük kəndinin əhalisi hamılıqla Nuxa şəhərinə hücumda iştirak etdiklərini açıq şəkildə bəyan etmişdilər* [98, v.140; 681, s.26]. Dövlət Siyasi İdarəsinin nümayəndəsi Borşov da üsyan rayonundakı vəziyyət barədə aprelin 13-də mərkəzə göndərdiyi teleqramda üsyanın Baş Göynük kəndindən qaynaqlanmaqla onun rəhbərliyinin (qərəgahın - *red.*) həmin kənddə yerləşdiyini göstərirdi [685, s.26-2606].

Göynükdən qaça bilmiş kommunist vəsaitilə kənddə baş verənlər barədə xəbər tutan Qəza İcraiyyə Komitəsinin sədri Rza Babayev təcili olaraq hadisə yerinə atlı milis dəstəsi göndərərək başlanmış həyəcanlarla bağlı Bakıya məlumat verir. M.C.Bağırov cavabında əlavə kömək gələndə kimi təmkinli olmağı və yerli kommunist könüllüləri hazır vəziyyətə gətirməyi tapşırır. Sonra Babayevin göstərişi ilə əhaliyə müraciət hazırlanır.

Baş Göynük kəndindəki kommunistləri həbs edən Molla Mustafa Şeyxzadə də öz növbəsində əhaliyə müraciət edir: «*Sovet hakimiyyəti daha heç yerdə - nə Peterburqda, nə Moskvada, nə də Bakıda mövcud deyil. Özlərini bolşevik adlandıran, hörmətli və vicdanlı adamların malını və torpağını əllərindən alaraq onların hesabına varlanmaq istəyən müftaxorlar biabırçı ölümə məhkum*

olunacaqlar. Allah tərəfindən lənətlənmiş işə köməklik göstərən hər bir kəs də cəzalandırılacaq...» [714, 71].

Aprelin 13-ü səhər tezdən Baş Göyntükdən Nuxa istiqamətində hərəkatə başlayan üsyançı dəstə şəhərə hücum edir. Həmin gün Qafqaz ordusu qərargah rəisinin Moskvaya, Qırmızı Ordunun qərargah rəisi Şapoşnikova göndərdiyi teleqramda bu barədə yazılırdı ki, Göynük və ətraf kəndləri nəzarət altına almış 700 nəfərlik silahlı dəstə Nuxa şəhərinə hücum edərək hakimiyyət orqanlarından döyüşsüz təslim olmağı tələb etmiş, əks təqdirdə repressiv tədbirlər görəcəkləri ilə hədələmişlər [685, 1.3]. Zaqafqaziya Dövlət Siyasi İdarəsinin sədri Qulbis teleqramında bu barədə məlumat verərək yazırdı ki, şəhərin girişində qurulmuş postları ələ keçirən üsyançılar həmin mühafizə postları vasitəsilə şəhərin təslim edilməsi barədə ultimatum vermişlər. Şəhəri təslim etməyəcəkləri təqdirdə isə onun ələ keçirilməsindən sonra bütün kommunistləri məhv edəcəklərini bildirmişlər [685, 1.126, 838-839].

Üsyançıların 100 nəfərlik bir dəstəsi də Qax istiqamətində hərəkat edir. Təcili olaraq həmin gün Gəncədən Dövlət Siyasi İdarəsinin 24-cü alayın 100 nəfərlik 2 bölüyü Kravsovun başçılığı altında Nuxaya, Zaqataladan kommunar dəstəsi Qaxa göndərilir. Bununla bərabər, eyni zamanda məsul sovet işçilərinin bir qrupu da üsyan rayonuna ezam olunur [685, 1.839]. Şəhərdəki milis və kommunarlardan ibarət 100 nəfərlik hökumət qüvvələrinə isə kömək gələndə kimi onu üsyançıların hücumundan qorumaq əmr olunur [685, 1.126, 838-839]. Şəhərin yuxarı hissəsini ələ keçirən üsyançılar islah evində saxlanılan üç yüzə yaxın dustağı (bəzi məlumatlarda dustaqların sayının 183 nəfər olduğu göstərilir) azad edirlər [685, 1.840].

Şəhərin üsyançılar tərəfindən alınmasından sonra əhaliyə olunan müraciətdə bildirilir ki, «*bütün fəhlə və kəndlilər milliyyətdən asılı olmayaraq, istər türk, istər rus, istərsə də erməni olsun, hamı qardaşdır, heç kim incidilməyəcək. Biz sovet hakimiyyətinin devrilməsinin tərəfdarıyıq, mübarizəmiz din və torpaq uğrunda. Mübarizəmiz müvəffəqiyyətlə inkişaf edir və Nuxa-Zaqatala qəzası bütünlüklə bizim əlimizdədir. Digər yerlərin əhalisi də bizi müdafiə*

edir. Silahlanıb bizə qoşulum» [685, 1.86]. Üsyançı dəstələrə ümumi rəhbərlik, keçmiş çar ordusunun polkovniki, 1904-cü ildən Rusiya ordusunun Qafqazdakı topçu briqadasında xidmətə başlamış, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə batareya komandiri olmuş, rayon hərbi komissarlığının şöbə rəisi *Bəhrəm bəy Nəbibəyova* həvalə olunmuşdu [685, 1.26]. [bax: *bölmənin sonu, şəkil 4*].

Şəhərdəki bir sıra dövlət idarələrini tutmağa müvəffəq olan üsyançılar sovet partiya işçilərinin sığındığı poçtu mühasirəyə alır. Dövlət Siyasi İdarəsinin 24-cü alayının 100 nəfərlik dəstəsi tərəfindən müdafiə olunan şəhər poçtunu mühasirəyə almış 200 nəfərlik üsyançı dəstə arasında gedən döyüşdə aprelin 13-ü günortaya olan məlumatda hökumət qüvvələrindən 1 nəfərin öldürüldüyü, 4 nəfərin yaralandığı bildirilir [685, 1.18]. Həmin günü şəhər poçtunda müdafiə olunan kommunarların köməyinə göndərilən Kravsovun başçılığı altındakı 24-cü alayın iki atıcı bölüyündən ibarət dəstə üsyançıların arasıkəsilməyən atəşləri altında özünü poçta çatdırma bilir [685, 1.79, 838-358]. Borsovun üsyan rayonunda aprelin 13-ü saat 17-yə olan vəziyyət barədə mərkəzə göndərdiyi teleqramda üsyançıların əlində olan Nuxa-Zaqatala yolunda postların qoyulduğu, şəhər poçtunun bütün günü üsyançılar tərəfindən işdatlı atəşə tutulduğu göstərilir. Şəhərdəki ov tüfəngləri və odlu silah, ləvazimat saxlanılan anbarlar da üsyançıların əlinə keçib. Şəhər məscidində ruhanilər əhalini üsyanda fəal iştirak etməyə çağırırlar [685, 1.26-2606]. [bax: *bölmənin sonu, sənəd 4*].

Nuxa şəhərində üsyançılarla hökumət qüvvələri arasında qızğın döyüşlərin getdiyi bir vaxtda üsyanın yatırılması məqsədilə təcili tədbirlərin görülməsinə başlanılır. Beriyyəyə göndərdiyi teleqramda M.C.Bağirov Nuxa-Zaqatala qəzasında son dərəcə təhlükəli vəziyyətin yarandığı, bura təcili olaraq əlavə piyada və atlı qüvvələrin göndərilməsinin vacibliyini yazırdı. O, şəhərin alınmasından sonra da hökumət qüvvələrinin Nuxa ilə Zaqatala arasında üsyançıların ciddi müqaviməti ilə rastlaşacağını bildirirdi. Buna görə də o, Nuxadan sonra Zaqatalanın da üsyançıların əlinə keçməsinə yol verməmək üçün vaxtında əlavə qüvvələrin göndərilməsində ısrar edirdi [685, 1.16-1606].

Həmin günü (13 aprel - red.) Qırmızı Ordu Hərbi İnqilab Şurası tərəfindən üsyanın yatırılması məqsədilə 4-cü Qafqaz atıcı alayının bir batalyon və bir eskadronundan ibarət 16 pulemyotla təchiz olunmuş 600 nəfərlik qüvvəsinin üsyan rayonuna göndərilməsi qərara alınır [685, s.358]. Zaqataladan çekistlərin başçılığı altında kommunar dəstəsi və Bakıdan Dövlət Siyasi İdarəsinin iki böliyi də təcili olaraq üsyan rayonuna göndərilir [685, s.127].

Bakıdan verilmiş göstərişə əsasən aprelin 13-də üsyan rayonuna təcili olaraq Tiflisdən 66-cı Qafqaz alayının eskadronu, 24-cü alayın böliyündən ibarət əlavə hərbi qüvvələr göndərilir. Üsyanı yatıracaq qüvvələr üzərində ümumi komandanlıq diviziyə komandiri Tuxareliyə həvalə olunur [685, s.20-2006]. Bu məqsədlə Qafqaz ordusunun komandanı Avksentyevskinin aprelin 13-də verdiyi əmrdə üsyanın yatırılmasının 4-cü Qafqaz atıcı alayının komandirinə həvalə edildiyi, onun tabeliyinə həmin alayın üç atıcı və bir pulemyot batalyonları və 66-cı Qafqaz alayının eskadronunun verildiyi göstərilirdi. Həmin hissələrə əvvəlcə Yevlaxda toplaşmaq, oradan da Nuxaya doğru hərəkət etmək əmr olunurdu [683, s.32-3206]. Üsyanın yatırılması üzrə ümumi əməliyyata rəhbərlik Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri Musabəyov, Azərbaycan SSR Dövlət Siyasi İdarəsinin sədri Bağırov və 2-ci Qafqaz diviziyasının komandiri Tuxarelidən ibarət fəvqəladə üçlüyə həvalə olunur. Əməliyyata rəhbərlik edəcək operativ üçlüyün qərargahı Yevlax stansiyasında yerləşirdi [683, s.32-3206]. [bax: *bölmənin sonu, sənəd 5*].

Nuxa əməliyyatına son hazırlıqlar barədə diviziyə komandiri Tuxarelinin aprelin 13-ü saat 20-ə olan məlumatında göstərilirdi ki, 4-cü Qafqaz alayının Yevlax şəhərinə toplanmış qüvvələrindən 7 yüngül pulemyotla təchiz olunmuş 190 nəfərlik bir rotası Sommerin, həmin alayın digər 2 rotası Patseviçin, 7 pulemyotla təchiz olunmuş 100 nəfərlik eskadronu isə Karupnovun başçılığı ilə aprelin 13-ü axşam Nuxa istiqamətində hərəkətə başlayıb, sonrakı günü səhər tezdən səhərə girməli idi. Nuxa əməliyyatına rəhbərlik edəcək üçlüyün üzvlərindən Bağırov aprelin 13-də Yevlaxa gəlir [685, s.35-3506].

Bu arada Baş Göynük üsyançılarının digər bir dəstəsi Qax istiqamətində hücumə keçir [685, s.840]. Kürmükçayda mövqə tutmuş Azərbaycan SSR Dövlət Siyasi İdarəsi Nuxa-Zaqatala şöbəsinin sədrinin köməkçisi Arininin dəstəsinə üsyançıların Göynükdən Qax istiqamətində olan hücumunu dəf etmək tapşırılmışdı. Aprelin 14-də Baş Göynük üsyançıların Qaxingiloyu tutmaq üçün etdiyi ilk cəhdin qarşısı Arininin dəstəsi tərəfindən alınmışdısa da, artıq həmin günü axşam saat 19-da olmuş ikinci hücum üsyançılar kəndi ələ keçirə bilməmişdilər [685, s.35806]. Bu döyüşlərdə hökumət qüvvələrindən dörd nəfər, o cümlədən Dövlət Siyasi İdarəsi dairə şöbəsinin müvəkkili Sergeyev öldürülmüş, onlar İlisu və Sarıbaş kəndləri istiqamətində sıxışdırılmışdılar. Qax Rayon Partiya Komitəsinin rəhbərliyi başda Zaqatala Dairə İcraiyyə Komitəsinin sədri Ağamirov və Qax Rayon Partiya Komitəsinin katibi Cəfərov olmaqla rayonun on altı məsul partiya işçisi üsyanın qorxusundan Dağıstana qaçır [685, s.108; 682, s.220]. Qaxda vəziyyətin təhlükəli həddə çatdığını görən Qəza İnqilab Komitəsi oraya sərəncamında olan kommunarlar və Dövlət Siyasi İdarəsinin qüvvələrindən ibarət otuz nəfərlik əlavə dəstə göndərir. Lakin yerli üsyançıların Baş Göynükdən gəlmiş dəstə ilə birləşmiş qüvvələri şəhərdəki hərbi hissə və yerli kommunarlarla döyüşlərdə qələbə çalaraq rayonda hakimiyyəti ələ ala bilir [685, s. 53, 81].

Nuxa-Zaqatala qəzasında yaranmış son dərəcə həyəcanlı vəziyyətdə ilk olaraq Nuxanın üsyançılarından təmizlənməsi qərara alınmışdı. Bu məqsədlə Yevlaxda toplanmış qırmızı hissələrin aprelin 14-ü Nuxa şəhərinə ümumi hücumu başlayır. Şəhərə müxtəlif istiqamətdən yaxınlaşan bu hissələr üsyançıların ciddi müqaviməti ilə rastlaşırlar. Suçma kəndi yaxınlığında üsyançı dəstə ilə toqquşan Patseviçin rotasının bu istiqamətdəki hərəkəti səhərə kimi dayandırılır [685, s.48]. Belə ki, bu barədə 4-cü Qafqaz alayının hərbi komissarının verdiyi məlumatda göstərilirdi ki, Suçma kəndinə gedən dəstənin irəlidi olan məşını qaranlığın düşməsi ilə 7-10 nəfərlik üsyançı dəstənin hücumuna məruz qalmışdır. Bu döyüşdə rota komandiri Çanturiya, sürücü və 3 əsgər yaralanmış, 2 əsgər isə öldürülmüşdü. Geri çəkilən qırmızı dəstə Böyük Dəhna kəndində ikinci dəfə üsyançılarla toqquşur. Onun sözlərinə görə geri çəkilən

Patsevici Cəfərabada gəldikdə burada sovet hakimiyyət orqanlarının olmadığını görür və oradan da Göybulaq kəndinə gedir [685, s.79].

Qışlaq kəndinə yaxınlaşan digər bir dəstə də aprelin 14-ü günorta üsyançılar tərəfindən kəndin yaxınlığında qarşılanaraq geri oturdulur. Baş vermiş döyüşdə hökumət qüvvələrindən 2 nəfər öldürülür, 3 nəfər itkin düşür, onların 4 maşını sıradan çıxarılır. Qırmızı hissələrdən yalnız Sommerin başçılığı altındakı qüvvələr həmin günü şəhərə girə bilsələr də üsyançıların mühasirəsinə düşsən həmin dəstənin ətraf ələmlə əlaqəsi kəsilmişdi.

Bu arada Bakıdan üsyan rayonuna göndərilmiş Azərbaycan SSR Dövlət Siyasi İdarəsinin sədri M.C.Bağirov və divizivya komandiri Tuxareli süvari dəstə ilə şəhərə girməyə cəhd etsələr də onun girəcəyində üsyançı dəstə tərəfindən mühasirəyə alınırlar. Baş vermiş döyüşdə hökumət qüvvələri məğlub edilərək geri oturdulur, M.C.Bağirovun sürücüsü öldürülür, özü isə mühasirədən məcburə nəticəsində xilas ola bilir [685, s.43, 85; 714, 90-94].

Aprelin 14-ü gün ərzində üsyançılarla baş vermiş müxtəlif toqquşmalarda hökumət qüvvələrindən 4 nəfər öldürülmüş, 12 nəfər yaralanmışdı. Onların Nuxa şəhərini tutmaq üçün etdiyi bütün cəhdlərin qarşısı üsyançılar tərəfindən qətiyyətlə alınmışdı [685, s.359]. İlk uğursuzluqdan sonra Nuxa-Zaqatala qəzasındakı üsyanın yatırılması məqsədilə təşkil olunmuş üçlüyün Cənubi Qafqaz hakimiyyət orqanlarına məktubunda onlar üsyan rayonunda son dərcə həyəcənli vəziyyətin yarandığını, gözləmə mövqeyi tutan əhəlinin də hər an üsyana qoşula biləcəyini, bunun qarşısını almaq üçün isə onların arasında təbliğati iş aparmaq məqsədilə Xanabadda sovet işçilərindən ibarət qrupun saxlandığını, şəhərə yaxın kəndlərin əhalisinin isə sovet hakimiyyətinə münasibətinin düşmən olduğunu bildirirdilər. Məktubda yaranmış vəziyyətlə bağlı üsyan rayonuna əlavə canlı qüvvənin, artilleriya və zirehli maşının göndərilməsinə kəskin ehtiyacın olduğu bildirilirdi [685, s.68]. Nuxa üzərinə həlledici hücum aprelin 15-nə təyin olunur. Şəhərə hücumda iştirak edəcək qüvvələrə Tuxarelinin verdiyi əmrə də göstərilirdi: Dördüncü atıcı alayın cəbhənin sağ cinahındakı üç bölüyü Nuxanın cənubunda yerləşən Qışlaq kəndinə şərqdən hücumla

keçərək şəhərin cənub-şərqindəki yüksəklikləri tutmalı, bundan sonra Oxuda doğru hərəkət edib, son məqsəd kimi Baş Zəyziddəki üsyançı dəstəyə qarşı getməli idi; dördüncü alayın cəbhənin sol cinahındakı rotası şose boyu hərəkət edərək Qışlağı tutmalı və Nuxanı cənub və cənub-qərbdən mühasirəyə almalı idi; dördüncü alayın həmin vaxtı artıq Nuxaya daxil olmuş birinci rotası Oxud istiqamətində şimala doğru hücumla keçib şəhərin şimal və şimal-qərbindəki yüksəklikləri tutmalı idi; Nuxa şəhərindəki ayrı-ayrı üsyan mərkəzlərinin ləğv edilməsi Azərbaycan SSR Dövlət Siyasi İdarəsinin 24-cü alayının hissələrinə həvalə olunmuşdu; Qafqaz eskadronu Cəfərabad-Ermanlı istiqamətində hücumla keçməklə Yevlax-Nuxa şosesinə çıxmalı və buradan Nuxaya doğru hərəkət etməli idi. Qafqaz eskadronundan həm də vəziyyətdən asılı olaraq Baş Zəyzid-Oxud, yaxud da Qarabulaq-Göynük istiqamətində hücumda istifadə etmək nəzərdə tutulmuşdu [685, s.70-72].

Üsyançılar da şəhərə olacaq hücumla qarşı əks tədbirlər görürdülər. Onlar şəhərə yaxın kəndlərdə, şəhərətrafi yüksəkliklərdə, şəhərin giriş və mərkəzdəki bütün mövqelərdə, mühafizə məntəqələrində müdafiəni gücləndirmişdilər. Şəhərdəki üsyançı qüvvələr məscidin ətrafında, bazar və şəhər meydanında cəmləşmişdilər. Onların qərarı isə qalada yerləşmişdi [685, s.68, 73-74].

Şəhər uğrunda ən şiddətli döyüşlər aprelin 15-i baş verir. Şimal və Qərb istiqamətlərdən Nuxaya hücum edən Sommerin 1-ci rotası şəhərin qərbində, Qoxmuq xəttindəki yüksəkliklərə çıxma bilirlər. Lisinovun başçılığı altındakı 2-ci rota Oxud istiqamətindən hərəkət edərək Nuxanın şərq və şimal-şərq hissəsindəki yüksəklikləri tuturlar. Nuxanın cənubundan, Nuxa-Yevlax şosesi boyu hücumla keçən 3-cü rota şəhərə cənubdan birləşən Qışlaq kəndini ələ keçirir.

Şəhərə daxil olan hissələr üsyançıların ciddi müqaviməti ilə rastlaşırlar. Belə ki, aprelin 14-ü olmuş hücum zamanı şəhərə girə bilməmiş Sommerin başçılığı altındakı dəstə bir qədər sonra üsyançıların mühasirəsindən çıxaraq Azərbaycan SSR Dövlət Siyasi İdarəsinin 24-cü alayının poçtda mühasirədə olan dəstəsi ilə birləşə bilər. Nəticədə köməyin gəlməsindən sonra şəhərdəki qırmızı hissələrin ümumi sayı 200-ə çatır ki, bu hissələr poçtu mühasirə edən üsyançı

dəstəni geri oturdaraq axşama doğru şəhərin cənub hissəsi, poçt və İcraiyyə Komitəsinin binasına nəzarəti ələ keçirə bilir [685, л.67, 85]. Lakin üsyançılar poçtun mühasirəsindən geri çəkilmək məcburiyyətində qalsalar da, şəhərin şimal hissəsindəki qala, ipək fabriki və məscid onların əlində qalır. Burada möhkəmlənən üsyançılar hökumət qüvvələrinin təslim olmaq tələbini rədd edirlər [685, л.52].

Üsyançıların şəhər poçtunun mühasirəsindən geri çəkilməsindən sonra hökumət qüvvələrinin qərargahı burada yerləşir. İlk olaraq burada şəhər əhalisinin iştirakı ilə mitinq keçirilir. Onlardan silahları təhvil vermək, üsyan iştirakçılarını göstərmək tələb olunur. Eyni vaxtda hökumət qüvvələri tərəfindən ələ keçirilmiş Baş Zəyzid və Aşağı Zəyzid kəndlərində əhalinin tərksilahl olunmasına başlanılır. Həmin günü axşama doğru şəhərdə üsyançıların əlində olan iri binalar – o cümlədən qala, məscid, xəstəxana və həbsxana da hökumət qüvvələri tərəfindən tutulur. Şəhərdən geri çəkilən üsyançı dəstələr Baş Göynük və Aşağı Göynük kəndlərində toplaşırlar [685, л.5206]. Qırmızı Ordu komandanlığının verdiyi rəsmi məlumatda göstərilirdi ki, Yevlaxdan göndərilmiş hərbi hissələrin köməkliyi sayəsində üsyançıların üç gün ərzində etdiyi həmlələr dəf edilmişdir. Bu döyüşlərdə qarşı tərəfi xeyli itki verməyə məcbur etmiş üsyançılar özləri də bəzi say-seçmə adamlarını, o cümlədən Dəvədoymaz laqəbli üsyan fəalını itirirlər [714, 90-94]. Əlavə itki və dağıntılara yol vermək istəməyən üsyançıların geri çəkilməsindən sonra şəhər hökumət qüvvələri tərəfindən tutulur. Nuxadakı üsyanın yatırılmasına şəxsən rəhbərlik etmiş Beriya və mərkəzin nümayəndəsi Qulbisin 1930-cu il aprelin 15-də SSRİ Dövlət Siyasi İdarəsinə göndərdikləri məlumatda deyilirdi: «Səhra dəstələri, bizim qüvvələrimiz (Dövlət Siyasi İdarəsinin qüvvələri – red.) və göndərilmiş əlavə qüvvələrin birgə səyi ilə Nuxa tutulmuşdur. Şəhərin tutulması zamanı bizim hissələrimizdən 12 nəfər öldürülmüş, 25 nəfər yaralanmış, üsyançılardan isə 80 nəfər öldürülmüş, 40 nəfər yaralanmış, 400-ü əsir alınmışdır (onlardan 100-ü üsyan fəali) [98, v.252; 685, л.5206, 35906, 841]. Nuxanın alınması zamanı hökumət qüvvələrinin verdiyi itkilər barədə məlumat verən başqa bir sənəddə isə bundan əlavə 4-cü Qafqaz alayının hissələrinin

dən 2 nəfərin öldürüldüyü, 14 nəfərin yaralandığı qeyd olunurdu. Komandanlıq Nuxanın alınması zamanı hökumət qüvvələrinin verdiyi çoxsaylı itkilərin səbəbini üsyançıların şəhərdəki qala, məscid, ipəkşarına fabrikindəki möhkəmləndirilmiş mövqeləri və ayrı-ayrı evlərdə daldalanaraq göstərdikləri inadlı müqavimətlə izah edirdilər [685, л.133].

Nuxanın alınmasından sonra şəhərdən geri çəkilən üsyançı qüvvələrin bir hissəsi Baş Göynük və Aşağı Göynüyə çəkilərək aprelin 16-dan etibarən Qax və Zaqatala rayonları istiqamətində həmlələr etməyə başlayırlar. Üsyançıların digər hissəsi isə Bəhram bəy Nəbibəyovun başçılığı altında Vartaşen (Oğuz - red.) rayonuna keçmiş, aprelin 16-dan 17-nə keçən gecə Vartaşen kəndini mühasirəyə almışdılar. Kənddəki kommunar dəstəsinə təslim olmaq üçün səhərə kimi vaxt verilir. Bu tələb yerinə yetirilmədikdə Nəbibəyov və keçmiş kənd sovet sədri olmuş Məmməd Həsənovun başçılığı altındakı üsyançı dəstələr ayın 17-si Vartaşeni ələ keçirib mühüm məntəqələrdə postlar qoyurlar. Onlara qarşı Azərbaycan diviziyasının komandiri Naxçıvanskiyin komandanlığı altında həmin diviziyanın bir eskadron və rotası göndərilir [685, л.845].

Nuxanın alınmasından sonra şəhərdə asayışı qorumaq məqsədilə burada Azərbaycan SSR Dövlət Siyasi İdarəsinin 100 əsgərindən ibarət iki böliyi saxlanılmaqla qalan hissələr Zaqatala rayonunda həyəcanların yatırılması üçün səfərbər olunur. Zaqatala rayonundakı üsyanın yatırılmasına bölgədəki üsyan mərkəzi olan Baş Göynüyün tutulmasından başlamaq qərar alınır. Qaxa hücum etmiş Baş Göynükdəki dəstənin ləğv edilməsi, bununla da Zaqatala ilə əlaqənin bərpa edilməsi məqsədilə artıq üsyan yatırılmış Nuxa şəhərindəki hökumət qüvvələri aprelin 16-sı səhər tezdən iki istiqamətdə hərəkətə başlayırlar. Onlardan 4-cü Qafqaz atıcı alayının üç atıcı və bir pulemyot rotalarından ibarət Patseviciin başçılığı altındakı birinci dəstəyə Göynüyü tutmaq və oradakı üsyançı dəstəni ləğv etmək tapşırığı verilmişdi. Azərbaycan Dövlət Siyasi İdarəsinin iki rotası və bir zirehli maşından ibarət 2-ci dəstə isə Nuxa-Zaqatala şosesi ilə hərəkət edərək Qaxingiloy rayonundakı üsyançı dəstələri ləğv etməli, bundan sonra isə Zaqatala ilə əlaqəni bərpa

etməli idi. Baş Zəyid və Aşağı Zəyid kəndlərindəki üsyançı dəstələrin ləğv edilməsi ilə məşğul olan bir zirehli maşınla təchiz olunmuş Qafqaz eskadronu bundan sonra əvvəlcə Göynüyə, oradan da Qaxingiloya getməli idi. Göynük və Qaxingiloyun tutulması əməliyyatına rəhbərlik Nuxada olan 2-ci diviziya komandiri Tuxareli və Azərbaycan SSR Dövlət Siyasi İdarəsinin sədri M.C.Bağirova həvalə olunmuşdu [685, s.65-66, 91, 108-109]. [bax: *bölmənin sonu, sənəd 6, 7*].

Aprelin 16-dan 17-nə keçən gecə Baş Göynük kəndi mühasirəyə alınır və əhaliyə silahların təhvil verilməsi barədə ultimatum verilir. Baş göynüklülər hökumət qüvvələrinin tələbini səhərə kimi yerinə yetirməyə söz versələr də buna əməl etmirlər. Belə olduqda kəndə hücum başlanır. Kəndin girəcəyində tərəflər arasında baş vermiş toqquşmadan sonra əlavə dağıntılara yol vermək istəməyən üsyançılar kəndi tərk edərək bir hissəsi dağlara, digər hissəsi isə Qaxingiloy istiqamətində geri çəkilib və hökumət qüvvələri demək olar ki, boşalmış kəndə daxil olurlar [685, s.145]. Tuxarelinin verdiyi operativ məlumatda da həmin günün Nuxadan Baş Göynük istiqamətində hərəkətə başlayan 4-cü Qafqaz atıcı alayın ciddi müqavimətə rast gəlmədən kəndə daxil olduğu bildirilir. Alaya Baş Göynükdə gecələməklə ertəsi günün səhər tezdən Qaxingiloya hücumla keçmək əmri verilmişdi [685, s.119]. [bax: *bölmənin sonu, şəkil 5*].

Artıq aprelin 18-ə olan operativ məlumatdan bəlli olur ki, hökumət qüvvələrinin Baş Göynüyü tərk etməsi ilə baş göynüklülərin 200 nəfərlik üsyançı dəstəsi dağlardan kəndə enmiş və burada yenidən həyəcanlı vəziyyət yaranmışdır [685, s.349]. Baş Göynükdə yenidən həyəcanlı vəziyyətin yaranması ilə bura ezam olunmuş mərkəzin nümayəndəsi Həsən Safərovun Musabəyova məlumatında o kənddə 400 silahlı üsyançının olduğunu bildirdi. Lakin baş göynüklülər onunla hər hansı şəkildə danışıqlar aparmaqdan imtina edərək bunun üçün dairə icraiyyə komitəsinin sədri Əli Əşrəf İsmayılova tələb edirlər. Lakin vaxtilə bu kənddə həbslər aparmış Əli Əşrəf İsmayılovdan baş göynüklülərin qisas alacağından ehtiyat edən Musabəyov onu üsyançılarla danışıqlara göndərməkdən imtina etmişdi [99, v.19].

Həmin vaxt Qaxingiloyu tutmaq əmri verilmiş Qafqaz eskadronu kəndin girəcəyində üsyançılarla toqquşur. Hökumət qüvvələri zirehli maşının köməkliyi ilə üsyançıları geri oturdaraq kəndi ələ keçirə bilirlər. Kənddəki 200 nəfərlik üsyançı qüvvələr qeyri-bərabər döyüşdə itkilərə yol verməmək üçün ələ keçirdikləri 4 avtomatında Zaqatala istiqamətində geri çəkiliblər [685, s.108].

Aprelin 20-də Qabaqcövlün tutulması ilə Nuxa-Zaqatala qəzasında baş vermiş güclü antisovet üsyanı yatırılır. Nuxa-Zaqatala qəzasının əksər kəndlərini əhatə etmiş xalq hərəkatı 64-cü Qafqaz alayı, 24-cü alay, sərhəd qoşun hissələri, Dövlət Siyasi İdarəsinin qüvvələri və milis dəstələrinin iştirakı ilə yatırılmışdı. Bu müddətdə üsyançılarla nizami hökumət qüvvələri arasında aprelin 15-də Nuxanın alınması zamanı aprelin 17-də Tala kəndi yaxınlığında, aprelin 20-də isə Qabaqcövl kəndi uğrunda üç dəfə açıq döyüş baş vermişdi [681, s.23].

Qeyd etmək lazımdır ki, Nuxa-Zaqatala qəzasında baş vermiş üsyanın yatırılması zamanı hökumət qüvvələrinin verdiyi itkilər barədə verilən məlumatlar ziddiyyətlidir. Məlumatların birində Nuxa-Zaqatala qəzasında baş vermiş üsyanın yatırılması zamanı təkcə Qırmızı Ordu hissələrindən 10 nəfərin öldürüldüyü, 35-nin yaralandığı qeyd olunur [681, s.26]. Bu barədə Qırmızı Ordu komandanlığının verdiyi məlumatda göstərilir ki, bölgədəki üsyanın yatırılması zamanı Nuxa-Zaqatala qrupunun verdiyi itkilər aşağıdakı kimi olmuşdur: orta komandir heyətdən 3, kiçik komandir heyətdən 2 nəfər, qırmızı əsgərlərdən isə 30 nəfər yaralanmış, komandir heyətdən 2, qırmızı əsgərlərdən isə 8 nəfər öldürülmüş, üsyançıların itkisi isə bundan təxminən 5-6 dəfə çox olmuşdur (bura Dövlət Siyasi İdarəsinin dəstələrindən birinin diviziya komandiri Tuxareliyə təbə edilməsinə qədərki dövrdə verdiyi itkiləri barədə məlumat daxil edilməyib) [685, s.333]. Bu barədə başqa bir məlumat diqqət edək. Orada üsyanın yatırılması zamanı 4-cü Qafqaz atıcı alayı və 66-cı Qafqaz eskadronundan 11 nəfərin öldürüldüyü, 25 nəfərin yaralandığı göstərilir [684, s.246]. Bura ayrı-ayrı üsyan mərkəzlərində öldürülmüş yerli kommunarların da daxil edilməsindən sonra hökumət qüvvələrinin itkilərinin xeyli çox olduğu bəlli olur.

Sonuncu üsyan mərkəzinin tutulmasından sonra Nuxa-Zaqatala qəzasının kəndlərində cəza dəstələri cəlb edilməklə təmizləmə əməliyyatı həyata keçirilir. Üsyanın yatırılmasından dərhal sonra həm üsyan iştirakçıları, həm də üsyan zamanı səbatsızlıq göstərmiş partiya-sovet işçilərinin üzə çıxarılaraq cəzalandırılması üçün bu bölgəyə Azərbaycan SSR Ali Məhkəməsinin fəvqəladə sessiyası göndərilir [685, s.851]. Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsinin 1930-cu il aprelin 21-də keçirilmiş iclasında Nuxa-Zaqatala qəzasında baş vermiş üsyanın nəticələrinin ləğv edilməsi məqsədilə Musabəyov (sədr), Bağirov və Tuxarelidən ibarət üçlüyün yaradılması qərara alınır [97, v.50]. Qafqaz Ordusunun komandanı Avksentyevskinin verdiyi əmrə əsasən banditizmin kütləvi xalq üsyanı şəklini aldığı Nuxa-Zaqatala rayonunda inqilabi qayda-qanunun bərpa edilməsi həmin rayondakı bütün qüvvələrin təbə edildiyi 2-ci Qafqaz atıcı diviziyasının komandiri Tuxareliyə həvalə olunduğu göstərilirdi. Əmrə görə bu rayonda fəaliyyət göstərən ordu hissələrinin hərbi komissarı vəzifəsinə Vayneros təyin olunurdu. Diviziya komandirinə qarşıya qoyulmuş siyasi tapşırığa uyğun olaraq tabeliyindəki hərbi qüvvələrdən müstəqil operativ istifadə etmək səlahiyyətləri verilirdi [683, s.39-41]. Üsyan mərkəzlərində yerləşdirilmiş hərbi hissələrdən əlavə Nuxa və Zaqatalada asayışı qorumaq üçün yerli kommunarlardan dəstələr təşkil olunmuşdu [685, s.733].

Nuxa-Zaqatala qəzasındakı vəziyyətlə bağlı Ümumrusiya Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Cənubi Qafqaz Diyar komitəsinin həmin gün keçirilən iclasında isə aşağıdakı zəruri tədbirlərin görülməsi qərara alınır: «1) Üsyançılardan təmizlənmiş rayonlarda siyasi-təşkilati işin aparılması məqsədilə Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsinə 50 nəfərdən az olmaq şərti ilə partiya işçilərindən ibarət xüsusi qrupun hərbi əməliyyat rayonuna göndərilməsini təşkil etmək tapşırılsın; 2) Cənubi Qafqaz Diyar Komitəsi tərəfindən Cənubi Qafqaz Xalq Komissarlıqlarında çalışan türklərdən ibarət qrupun bu rayonlardakı partiya komitələrinin sərəncamına göndərilməsi barədə Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsinə məlumat ve-

riilsin; 3) Hərbi İnqilab Şurasının məlumatını dinləyən Cənubi Qafqaz Diyar Komitəsi hazırkı vəziyyətdə əsas tədbirlər kimi hərbi əməliyyatlar rayonu və onunla qonşu bölgələrdə siyasi, təşkilati, izahat işinin aparılması olduğunu hesab edərək əlavə hərbi qüvvələrin yeridilməsini lüzumsuz sayır; 4) Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsinə üsyançılar, silahlarını gizlədənlər, sovet hakimiyyətinə qarşı təbliğat aparənlər, banditlərlə əlaqədə olan sovet işçiləri, işlərində əyintiyə, özbaşınalığa yol vermiş partiya və sovet işçiləri, öz vəzifə mövqeyini tərk edərək qorxaqlıq etmiş kommunistlər üzərində açıq məhkəmələrin təşkili və işlərin yubadılmadan həlli üçün Ali məhkəmənin qətiyyətli türklərdən təşkil olunmuş sessiyasına bölgəyə göndərməyi tələb etsin; 5) Cənubi Qafqaz Diyar Komitəsi Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsindən təcili olaraq Zaqataladan Dağıstana qaçmış məsul işçiləri (üsyan zamanı - red.) yoxlayaraq məsuliyyətə cəlb etməyi tələb etsin; 6) Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsi və Xalq Komissarları Sovetinə Nuxa-Zaqatala rayonunun iqtisadi həyatının yaxşılaşdırılması məqsədilə təcili tədbirlər planını hazırlamaq və həyata keçirmək tapşırılsın; 7) Avksentyevin verdiyi məlumatda göstərilənlər - Axundov və Nevernovun məruzəsindəki bütün bəndlərin komandanlıq tərəfindən hərbi cəhətdən təmin olunduğu nəzərə alınmış; 8) Azərbaycan SSR-də yaranmış vəziyyətlə əlaqədar Bağirovun Bakı şəhərində olması zərurəti yarandığından Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsi Musabəyovun rəhbərliyi altında Dövlət Siyasi İdarəsinin Nuxa-Zaqatala qəzasında nümayəndəliyini təşkil etsin; 9) Vayneros Nuxa-Zaqatala beşliyinə daxil edilsin; 10) Cənubi Qafqaz və Azərbaycan Dövlət Siyasi İdarələrinə Azərbaycan SSR-in 10 illiyinin bayram edilməsi zamanı Azərbaycanın şəhər və qəzalarında baş verə biləcək çıxışların qarşısının alınması üçün lazımı tədbirlərin görülməsi tapşırılsın» [100, v.116-117].

Ümumrusiya Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Cənubi Qafqaz Diyar komitəsinin 1930-cu il 21 aprel tarixli iclasının qərarını müzakirə etmək məqsədilə Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsinin aprelin 23-də keçirilmiş iclasında

Nuxa-Zaqatala qəzasında baş vermiş üsyanın nəticələrinin ləğv edilməsi üçün aşağıdakı zəruri tədbirlərin görülməsi qərara alınır: «1) Nuxa qəzasının ayrıca inzibati vahidə ayrılmasını iki gün ərzində qanuniləşdirmək; 2) Zaqatala və Nuxadakı çekist dəstələrinin bilavasitə banditizmə qarşı mübarizə aparmaq məqsədilə azad edilməsi üçün onların hərəsində əlavə olaraq bir böliüyün yerləşdirilməsi barədə yenidən məsələ qaldırmaq; 3) Əks-inqilabi bandit basqınlarının rəhbərləri və təşkilatçılarına qarşı ən yüksək cəza tətbiq etmək səlahiyyəti verilmiş fəvqəladə üçlüyün təşkilinə icazə verilməsi barədə Cənubi Qafqaz Diyar komitəsindən xahiş etmək; 4) Bu üçlük tərəfindən ən yüksək cəzaya məhkum edilmək üçün həbs olunaraq Nuxa və Zaqatala islah evində saxlanılan üsyan rəhbərləri və iştirakçılarının fəallarından ibarət bir qrup yaratmaq; 5) Səfərbərlik nəticəsində bu bölgəyə göndərilmiş bütün yoldaşlara Mərkəzi Komitənin icazəsi olmadan Bakıya qayıtmaq qadağan olunsun, əgər qayıdan olarsa təcili şəkildə geri qaytarılsın» [97, v.70].

Aprəlin 22-dən başlayaraq ordu hissələrinin cəlb edilməsi ilə üsyanda iştirak etmiş kəndlərin əhalisinin cəzalandırılması əməliyyatı başlanır. Zor tətbiq edilməklə kənd yığıncaqlarına toplanan əhalidən silahların yığılması, iğtişaşların iştirakçıları və səbəbkarlarının hakimiyyət orqanlarına təhvil verilməsi tələb olunurdu. Əhalini qorxutmaq üçün əsgərlər tutulmuş üsyan iştirakçılarına əhalinin gözü qarşısında güllələyirdilər [98, 173].

Baş Göynükdə həyəcanlar yenidən başladı. Operativ məlumatda Baş Göynük üsyançılarının dağlardan enməyə başladığı, kənddə silahların toplanmasının dayandırıldığı bildirilirdi [685, 1.341]. Dövlət Siyasi İdarəsindən verilən operativ məlumatda Baş Göynüyün dağlarında 70-80 nəfərlik üsyançı dəstənin olduğu, ayrı-ayrı üsyan rəhbərlərinin təbliğatı nəticəsində cəmi 40 ədəd silah təhvil verdikdən sonra bunu dayandırmış Göynük əhalisinin əhvalruhiyyəsinin həyəcanlı olduğu bildirilirdi. Hökumətin aprəlin 23-də saat 12-yə kimi silahların təhvil verilməsi barəsindəki tələbi də baş göynüklülər tərəfindən yerinə yetirilmir. Bu barədə hərbi komissar Vaynerosun aprəlin 23-də verdiyi operativ məlumatda göstərilir ki, Baş Göynük əhalisinə silahların təhvil verilməsi üçün saat 12-yə

kimi vaxtın verilməsinə baxmayaraq, onlar bu tələbi yerinə yetirməmişdir. Onun məlumatından bəlli olur ki, kənddəki hərbi hissələrin üsyan iştirakçılarının təslim edilməsi barəsindəki tələbi də yerli əhali tərəfindən yerinə yetirilməmişdir. Onun sözlərinə görə yerli əhali onların üsyançı dəstələrdə iştirakı, dağlara çəkilmiş həmin silahlı qrupların harada yerləşməsi barəsindəki sorğularına qəsdən ziddiyyətli, dolaşiq cavablar verirlər. Yəni onlardan heç bir şey barədə lazımı məlumat almaq mümkün olmurdu. Belə olduqda Baş Göynükdə silahların saxlandığı güman edilən 64 evdən ibarət siyahı tutulur. Kənd üsyançı dəstəsinin üzvlərindən biri hökumətin könüllü təslim olaraq, silahlarını təhvil vermək barədə tələbi ilə dağlara çəkilmiş üsyançıların yanına göndərilir. Daha sonra Vayneros qeyd edir ki, edilən ən sərt ultimatumlara baxmayaraq, göynüklülərin hökumət qüvvələrinin tələblərini yerinə yetirməməsi və hərbi hissələrin buradan heç bir nəticə əldə etmədən getməsi Baş Göynüyün hadisələrdəki rəhbər rolunu nəzərə alaraq qəbul edilməzdir; bu istiqamətdə hər hansı nəticənin əldə olunması üçün isə kənd əhalisindən bir neçə nəfərin güllələnməsi vacibdir [685, 1.458-459].

Baş Göynüyün tutulması əməliyyatının aprəlin 23-də keçirilməsi qərara alınır. Aprəlin 23-nə olan operativ məlumatdan bəlli olur ki, Baş Göynükdə mövqe tutmuş dəstənin ləğv edilməsi məqsədilə Baş Göynük, Aşağı Göynük və Şabalıd kəndlərinin aprəlin 23-ü saat 6 üçün mühasirəyə alınması, bundan sonra silahların təhvil verilməsi üçün kənd əhalisinə 3 saat vaxtın verilməsi nəzərdə tutulmuşdu [685, 1.344]. Bu məqsədlə diviziya komandiri Tuxareli tərəfindən 4-cü Qafqaz alayına verilmiş əmrə görə alayın Yuxarı Malax kəndində yerləşmiş böliüyü Baş Cunut və Layısqını keçərək, Baş Göynüyün şimalındakı yüksəkliklərə çıxmalı və kəndin şimal və şimal-qərbindən keçən yolları nəzarətə almalı idi. Həmin alayın Aşağı Göynükdə yerləşən böliüyü Baş Şabalıda doğru hərəkət edərkən bu kənddəki yüksəklikləri tutmalı, 1-ci rotası isə Aşağı Göynüyə gəlib buradan Baş Göynüyə ümumi hücumla keçməklə kəndi mühasirəyə alıb üsyançı dəstəni məhv etməli idi. Ayın 24-dən isə Göynük və Şabalıd kənd əhalisinin tərksilah olunmasına başlamaq nəzərdə tutulmuşdu [685, 1.280öb, 508].

Lakin aprelin 24-nə olan məlumatdan bəlli olur ki, edilən ultimatumlara baxmayaraq, Baş Göynük əhalisindən silahları toplamaq mümkün olmamışdı. Onlara qarşı həyata keçirilən sort cəza tədbirlərindən, üsyanın fəal iştirakçılarından iki nəfərin evinə od vurulduqdan sonra cəmi 8 tüfəng toplamaq mümkün olmuşdu [685, л.511]. Bu barədə aprelin 24-nə olan başqa bir məlumatda da göstərilirdi ki, həmin vaxta kimi Nuxa-Zaqatala qəzasında 156 üçxətli yivli tüfəng, 159 berdanka tipli tüfəng, 899 yivsiz lüləli tüfəng, 35 xarici yivli tüfəng toplanmasına baxmayaraq, Baş Göynük kəndinin əhalisi hələ də müqavimət göstərməkdə davam edir. Onlar silahların və üsyan başçılarının verilməsi barədəki ultimativ tələblərini yerinə yetirmir, cəza tədbiri kimi iki üsyan başçısının evinə od vurulduqdan sonra cəmi 8 tüfəng təhvil vermişlər. Bu kənddən olan üsyançılar kəndin şimal-qərbindəki dağlara çəkilib, əhali hələ də çöl işlərinə başlamayıblar [685, л.633].

Mayın əvvəllərinə dair operativ məlumatlardan bəlli olur ki, Göynük ərazisində həyəcanlı vəziyyət hələ də qalmaqda davam edirdi. Edilən bütün ciddi-cəhdlərə baxmayaraq, hökumət qüvvələri Nuxa-Zaqatala qəzasındakı əsas üsyan mərkəzlərini ləğv edə bilməmişdi. Buna görə də mayın 2-də Zəyzid və Bideyiz hərbi əməliyyat planı hazırlanır. [bax: *bölmənin sonu, şəkil 6*].

Həmin vaxtı verilmiş operativ məlumatda ətraf kəndlərin əhalisinə də təsiri olan Molla Mustafa Şeyxzadənin dəstəsinin Baş Göynük ərazisində olması səbəbindən burada hələ də həyəcanlı vəziyyətin qaldığı göstərilirdi. Molla Mustafa Şeyxzadə və Bəhram bəy Nəbibəyovun ümumi rəhbərliyi altında birləşmiş çoxsaylı üsyançı dəstələr indi də partizan mübarizəsi taktikasını seçmişdilər. Onların başçılığı altındakı bu dəstələr tərəfindən hökumət qüvvələrinə qarşı həyata keçirilən qəfil hücumlar əvvəlcədən daha təhlükəli şəkil almışdı. Onlardan mayın 4-də Dəhnə kəndində komsomol ilk təşkilatının tərk-silah edilməsi əməliyyatını, ayın 5-də Cəfərabad rayonuna üsyançılara qarşı göndərilmiş hissələrə Nuxanın 12 verstliyində edilmiş hücumu, həmin gün axşam Nuxa-Zaqatala yolunda qızıl əsgərlərdən 2 nəfərin öldürülməsi, 3 nəfərin yaranması ilə nəticələnmiş döyüşü qeyd etmək olar. Bundan əlavə mayın 6-da

Yevlax-Nuxa yolunda sovet işçiləri və əsgərlər olan avtomobillərə edilmiş hücum nəticəsində üsyançı dəstə tərəfindən 2 nəfər öldürülmüşdü. Həmin ayın 8-də isə Göynük yaxınlığında üsyançıların 35 nəfərlik dəstəsi növbəti hücum təşkil etmişdi [685, л.936-938].

Mayın 16-na dair məlumatda həmin vaxtı Göynük mahalında üsyanın genişlənməkdə davam etdiyi bəlli olur. Göynük bölgəsi üzrə operativ qrupun rəhbəri Arininin məktubunda onun dəstəsinin Baş Göynükdə üsyançı dəstə tərəfindən mühasirəyə alındığı, tərəflər arasında atışmanın davam etdiyi, hökumət qüvvələrinin itki verdiyi və təcili əlavə köməyin göndərilməsinin zəruriliyi bildirilirdi. Baş Göynükdə üsyançıların mühasirəsində olan Dairə İcraiyyə Komitəsinin sədri Əli Əşrəf İsmayılov və Dövlət Siyasi İdarəsinin nümayəndəsi Qədirov da məktubda təcili əlavə yardımın göndərilməsini xahiş edirdilər. Bundan sonra Nuxadan bir zirehli maşın, qızıl əsgər və kommunarlardan ibarət 44 nəfərlik dəstə Arininin köməyinə göndərilir [100, v.51].

Bu arada üsyançı dəstənin mayın 15-də hökumət qüvvələri ilə baş verdiyi döyüşdə yarananmış Bəhram bəy Nəbibəyovun Əhmədlər kəndində ayın 18-də ölümündən sonra əsas üsyançı dəstə üç qrupa ayrılır [684, л.303].

Mayın sonunda Nuxa-Zaqatala qəzasında banditizmin ləğv edilməsi və əhalidə olan silahların toplanması əməliyyatına rəhbərlik etmək məqsədilə Azərbaycan SSR Dövlət Siyasi İdarəsinin rəis müavini Aqrbanın sədrliyi ilə diviziya komandiri Frinovski və Azərbaycan SSR Dövlət Siyasi İdarəsi Nuxa-Zaqatala şöbəsinin rəisi Şabanbəyovdan ibarət siyasi üçlük təşkil olunur. Üçlüyə xüsusilə təhlükəli banditlərin və qolçomaqların qohumlarına qarşı repressiv tədbirlər görmək tapşırığı verilmişdi. Azərbaycan SSR Dövlət Siyasi İdarəsinə Nuxa şəhərinin əks-inqilabi elementlərdən təmizləmək və fəaliyyətdə olan bandit qruplarını parçalamaq işini sürətləndirmək tapşırılmışdı. Azərbaycan SSR Dövlət Siyasi İdarəsinin qəzadakı 8 və 24-cü alayları Dövlət Siyasi İdarəsinin Leninqrad və Belarusiya məktəblərinin hissələri ilə əvəz olunur [684, л.304].

Nuxa-Zaqatala qəzasındakı siyasi vəziyyətlə bağlı Moskvaya Yaqodaya 1930-cu ilin iyununda göndərilmiş məxfi məlumatdan

bəlli olur ki, həmin vaxtı Nuxa-Zaqatala qəzasının müxtəlif yerlərində müqavimət hərəkətini davam etdirən, ümumi sayı 500 nəfərə çatan çoxsaylı üsyançı dəstələr fəaliyyət göstərir. Onların içərisində ən böyükləri İsmayıl Əfəndi və Molla Mustafa Şeyxzadənin başçılığı altında Göynük rayonunda fəaliyyət göstərən üsyançı dəstələr idi. Üsyançı qruplara qarşı bölgəyə yeridilmiş hökumət qüvvələrinin ümumi sayı isə 750 nəfərdən yuxarı idi ki, onlardan 150 nəfərlik dəstə Nuxada, 110 nəfərlik dəstə isə aprel üsyanının mərkəzi Baş Göynükdə yerləşdirilmişdi. Məlumatda Nuxa-Zaqatala rayonunun bir sıra kəndlərində kolxozların dağıldığı, əhalinin çöl işlərinə çıxmadığı da qeyd olunurdu [684, s.271-274, 304-306].

Üsyan iştirakçılarının cəzalandırılması məqsədilə təşkil olunmuş üçlüyün qərarı ilə üsyançıların ailə üzvləri, qohumları girov götürülür. İyunun 10-na olan məlumata görə siyasi üçlüyün qərarına əsasən həbs olunmuş Baş Göynük üsyançılarından 9, Nuxa üsyançılarından isə 28 nəfər üsyan fəalının güllələndiyi qeyd olunurdu [684, s.268, 308-309]. Cənubi Qafqazda banditizmin ləğvinə dair iyunun 18-nə olan operativ məlumata görə həmin vaxta kimi həyəcanların yatırılması zamanı hökumət qüvvələrinin verdiyi itkilər (bura aprel üsyanı zamanı verdiyi itkilər də daxildir – red.) aşağıdakı kimi göstərilirdi: səhra hissələrindən 13 nəfər öldürülmüş (1 rota komandiri), 12 nəfər yaralanmış, 2 nəfər üsyançılar tərəfindən əsir alınmışdı. Dövlət Siyasi İdarəsinin hissələrindən 21 nəfər öldürülmüş, 44 nəfər yaralanmış, 2 nəfər əsir düşmüşdü. Kommunar və sovet işçilərindən 39 nəfər güllələnmiş, 14 nəfər yaralanmış, 14 nəfər üsyançılar tərəfindən əsir alınmışdı. Ümumilikdə isə hökumət qüvvələrindən 73 nəfər öldürülmüş, 70 nəfər yaralanmış, 18 nəfər əsir alınmışdı. Həmin məlumata görə bu müddət ərzində üsyançılardan 302 nəfər öldürülmüş, 162 nəfər yaralanmış, 680 nəfər əsir alınmışdı (onlardan 200-ü silahsız idi). İyunun 18-nə kimi üsyanın 9 başçısı, 267 sırası iştirakçısı könüllü təslim olmuşdu. Üsyan başçılarından 14, üsyanın sırası üzvlərindən isə 197 nəfər həbs olunmuş, onlardan 61-i güllələnməyə məhkum edilmiş, 102 nəfər girov götürülmüş, 600 tüfəng, tapança, 800 ədəd berdanka və ov tüfəngi, 1 pulemyot müsadirə edilmişdi. Həmçinin üsyanı kimi

Balakən rayonunda daha 150 antisovet elementi həbs olunmuşdu [684, s.205, 311-312, 343]. Üsyan yatırıldıqdan sonra Zaqatala-Nuxa, Balakən-Qabaqçöl bölgəsində əhalidən 2755 ədəd silahsursat götürülmüşdü [220, 120]. [bax: bölmənin sonu, şəkil 7].

Tədqiqatdan aydın olur ki, 1930-cu il aprel üsyanı heç də əhalinin «fanatik» hissəsinin – qolçomaq, molla qiyamı yox, kəndin bütün sosial təbəqələrinin – ruhanilər, hərbcilər, varlılar, ortabablar, yoxsullar, muzdurlar və yerli hakimiyyət orqanlarında çalışan nümayəndələrin bir hissəsinin də iştirak etdiyi ümumxalq etirazı, haqsızlığa, özbaşınalığa, repressiyalara qarşı baş vermiş müqavimət hərəkəti idi. 1930-cu ilin aprel ayında Nuxa-Zaqatala qəzasında baş vermiş üsyan sovet tarixşünaslığında digər antisovet çıxışları kimi qolçomaq-molla qiyamı kimi xatırlansa da, əslində bu, əhalinin bütün təbəqələrinin iştirak etdiyi, bölgənin nüfuzlu adamları və din xadimlərinin rəhbərliyi ilə mövcud rejimə qarşı baş qaldırılmış kütləvi sosial çıxış kimi səciyyələndirilməlidir.

Sovet hakimiyyətinə böyük ümidlər bəsləmiş əhali, yeni hakimiyyətin vəd etdikləri ilə əməlləri arasında dərin uçurumun olduğunu dərk etdikdə ondan üz çevirmişdi. Həmçinin o illərdə gerçəkləşdirilən kollektivləşmə siyasəti də kənd əhalisinin dərin narazılığına səbəb olmuşdu. İş o yerə çatmışdı ki, hətta hakimiyyət nümayəndələrinin əksəriyyəti də fürsət düşən kimi üsyançılara qoşulurdular. Məsələn, üsyandan sonra Qax rayonunun partiya, komsomol təşkilatında aparılmış yoxlama nəticəsində özəyin 39 partiya üzvü və komsomolçusundan yalnız səkkizinin üsyan zamanı hakimiyyətə sadıq qaldığı müəyyən edilmişdi [98, v.171].

Nuxa-Zaqatala qəzasında baş vermiş üsyanın səbəbləri barədə hazırlanmış məruzədə qeyd olunurdu ki, Bakı və Gəncədən sonra respublikanın üçüncü sənyə şəhəri olan Nuxaya üsyançıların hücumu zamanı şəhərin 700 nəfərlik kommunist, 1200 nəfərlik komsomolçu, 2500 fəhlə sinfindən şəhəri üsyançılardan qorumaq üçün qüvvə toplamaq mümkün olmamışdı [96a, v.137]. Bununla da bolşevik hakimiyyəti dayağı hesab etdiyi yerli kommunistlərin də yetərinə etibarlı olmadığını etiraf edirdi.

6.3. Şəki (Nuxa) 1941-1945-ci illər müharibəsi dövründə

6.3.1. Şəki rayonu müharibə ərafəsində

Azərbaycan SSR-in üçüncü böyük sənaye və mədəni mərkəzi olan Nuxa müharibə ərafəsində 20 illik bir yol keçərək təsərrüfat və mədəni quruculuq sahəsində əməli nəticələr əldə etmişdi. Müharibə ərafəsində Nuxanın ipək sənayesi tamamilə yenidən qurulurdu və SSRİ-nin ən böyük ipək sənayesi fabrikinə çevrilirdi. 1933-cü ildə ipəkəyirici fabrikləri 86474 kiloqram, 1938-ci ildə 181500 kiloqram ipək vermişdir ki, bu da 209 % təşkil edirdi. Toxucu fabriki 1933-cü ildə 43836 metr, 1936-cı ildə 93398866 metr ipək parça istehsal etdi, bu 1933-cü ildəkindən 2 dəfə çoxdur [274]. Keçmişdə Nuxanın ipək fabriklərində bir nəfər qadın işləməyi halda bəhs olunan dövrdə 1000 nəfərdən artıq qadın işləyirdi. Nuxalı qadınlar baramadöyən, sarıyıcı, əyirici, toxucu, laborant və təlimatçı kimi yeni peşələrə yiyələnirdilər.

1939-cu ildə Nuxa ipək fabriklərində 800 nəfərə qədər qabaqcıl fəhlə çalışırdı. Bunlardan 148 nəfəri ÜİK(b) P XVIII qurultayı ərafəsində iki dəzgahda işləməyə başladı, bu yeni metod əmək məhsuldarlığının artırılmasına təkan verdi. İpəkəyirici fabriklərində iki dəzgahda işləyən ustalardan Zahid Haşım oğlu, Salman Əhməd oğlu, Ələkbər Bayramov, Abdulləli Səlimoğlu və digərləri gündəlik planları müntəzəm olaraq artıqlaması ilə ödəyirdilər.

Nuxa ipəkçiləri 1939-cu ilin birinci rübünün öhdəliklərini vaxtından qabaq yerinə yetirərək xam ipək istehsalı üzrə rüblük plana 108,1 % əməl etdi, ölkəyə plandan əlavə 3662 kiloqram ipək verdilər.

1939-cu il aprelin 4-də Sabir adına Nuxa Dövlət Dram Teatrının binasında keçirilən yığıncaqda ÜİK (b) P XVIII qurultayının yekunlarına həsr edilmiş səallar yığıncağı qarşıda duran vəzifələri müəyyənləşdirdi. Yığıncaqda ÜİK (b) P XVIII qurultayının yekunları haqqında qurultay nümayəndəsi A.G.Gözalov məruzə ilə çıxış etdi. Məruzə ətrafında müzakirələrdə çıxış edən şəhər partiya komitəsinin katibi Müslüm Əhmədov Nuxa ipək sənayesinin işindəki

nöqsanlardan söz açdı, çıxış edən MTS-in direktoru Mahmud Xəlilov, rayon torpaq şöbəsinin müdiri Cabbar İsgəndərov, kommunal təsərrüfat şöbəsinin müdiri Məmməd İsmayilov, toxucu fabrikinin direktoru Həsən Quliyev, rayon maarif şöbəsinin müdiri Əhməd Rəhimli və başqaları sənaye, kənd təsərrüfatı və ideoloji işçilərin qarşısında duran vəzifələrdən danışıraq qurultay qərarlarının yerinə yetirilməsi üçün bütün qüvvələri səfərbərliyə alacaqlarını bildirdilər [273].

1940-cı ilin aprel ayında Nuxanın ipək sənayesində 3500 nəfərə yaxın fəhlə və 50 nəfərdən artıq mühəndis-texniki işçi çalışırdı. Bunların 852 nəfəri qadın idi. Şəhərin ipək fabriklərində 161 nəfər fəhlə və fəhlə qadın çox dəzgahda işləyirdi. 3, 4, 5 və 7 № li fabriklərin fəhlələri 1940-cı ilin mart ayının planını artıqlaması ilə yerinə yetirdilər [274].

Lakin birinci yarımilin nəticələri göstərdi ki, bəzi fabriklər plana tam əməl etmirlər. Məsələn, 1 № li əyirici fabrik yarımillik plana 89,5 %, 5 № li əyirici fabrik 98,8 %, 7 №li fabrik 98,4 %, toxucu fabriki isə 63,7 faiz yerinə yetirmişlər. Nuxa ipək sənaye trest-i üzrə 1940-cı ilin yarımillik ipək istehsalı planına 94,5 % əməl edildiyindən ölkəyə 4 min 315 kiloqram az ipək verilmişdi [276].

Azərbaycan K (b) P Nuxa Şəhər Komitəsinin üçüncü plenumu İpək trest-i üzrə 1940-cı ilin 7 ayına yekun vurdu. Plenuma 1940-cı ilin 7 ayında ipək və ipək parça istehsalı planlarının yerinə yetirilməsi vəziyyəti haqqında Nuxa ipək trestinin direktoru F.Məmmədovun məruzəsində bildirilirdi ki, 1940-cı ilin birinci yarısında 88 min kiloqrama qarşı 83 min 308 kiloqram ipək istehsal edilmiş, yarımillik plan 94,5 faiz yerinə yetirilmişdir. Trestdə 65 min 900 metr əvəzinə 42 min 707 min metr parça toxunmuşdur ki, bu da planın 63,7 faizini təşkil edir. İpək burulması planına 123,5% əməl olunmuş, iyul ayının planı fabriklər üzrə 114,7 %, toxucu fabriki üzrə 126,5 %, burucu sexi üzrə 145,4 % ödənilsə də, [277] xammaldan düzgün istifadə edilməmiş, yarımdə hasil edilən ipəyin ayağı 4,32 əvəzinə 4,44-dən çox olmuşdu ki, bunun nəticəsində işlədilən xammalın 2,7 faizə qədər israf olunmuş, iyul ayında cəmi 2 faiz xammala qənaət edilmişdir [277].

Plenum qeyd etmişdir ki, «Səkkiz saatlıq iş gününə, yeddi günlük iş həftəsinə keçmə və fəhlələrin, qulluqçuların müləssisə və idarədən özbəşinə getmələri qadağan etmək haqqında» SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 1940-cı il 26 iyun tarixli fərmanından sonra Nuxa ipək sənayesində əmək məhsuldarlığı artmış, istehsal olunan məhsulun keyfiyyəti yaxşılaşmış, işdən yayınma və işə çıxmamacaq hallarının azaldılması sahəsində yaxşı nəticələr əldə edilmişdir.

SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 1940-cı il 26 iyun və 10 iyul tarixli fərmanlarını icra edən 3 № li ipək fabrikinin fəhləsi Qurban Hidayət oğlu, 1 № li fabrikinin fəhlələrindən Gülməmməd Musa oğlu, Şakir Abduləli oğlu istehsalat qabaqcılları sırasına keçdilər. İyul ayında «Lenin» adına Nuxa İpək kombinatının 1 №li fabrikinin 32 staxanovçusu və 80 nəfər zərbəçisi olduğu halda, avqust ayında staxanovçuların sayı 74 nəfərə, zərbəçilərin sayı 117 nəfərə çatdı. Fabrik sentyabr ayının birinci ongünlüyünün istehsalat planını 103 faiz yerinə yetirdi [278a].

Həyətəni sahələrdə və xüsusən ictimai təsərrüfatda ipəkçiliyin inkişaf etdirilməsinə dair 5 il ərzində barama istehsalını 2 dəfə artırmağa və bir qutu barama toxumundan azı 50 kq barama məhsulu götürməyə nail olmaq vəzifəsi ipəkçiliklə məşğul olan partiya təşkilatlarının qarşısına qoyulan mühüm vəzifələrdən idi. SSRİ XKS və ÜİK (b) P MK-nın «İpəkçiliyi daha da yüksəltmək tədbirləri haqqında» qərarını yerinə yetirmək üçün Azərbaycan SSR XKS və Azərbaycan K (b) P MK qərar qəbul etdi. Qərarada respublikada 1947-ci ildə barama istehsalı 1940-cı ildəki 2380 tona qarşı 4760 tona, bir qutu barama toxumundan barama məhsulu götürülməsini 1940-cı ildəki 31,4 kiloqrama qarşı azı 50 kiloqrama çatdırılması müəyyənləşdirildi. Bu sahədə əsas vəzifələrdən biri ipəkçiliyin yem bazasının inkişaf etdirilməsi idi. Bu məqsədlə 1941-1947-ci illərdə Nuxada 510 hektarda alçaq və ortaboylu kol plantasiyaları, 500 min ədəd ucaboylu bir xətt boyunca və başqa cür əkilən tut ağacları əkilməsi qərarlaşdırıldı [284].

Rayonda ipək sənayesinin inkişafı nəinki respublikada, həmçinin Ümumittifaqda diqqət mərkəzində saxlanılırdı. Buna bariz nümunə 1941-ci il aprelin 26-da «Lenin» adına kombinatın iclas

zalında keçirilən Nuxa ipək sənayesi partiya və təsərrüfat fəalları arasında geniş yığıncağı oldu. Yığıncaqda SSRİ Xalq Toxuculuq Sənaye komissarının müavini Xazan, SSRİ Baş İpək İdarəsinin rəis müavini Derqasov, Azərbaycan SSR Xalq Toxuculuq Sənaye komissarı Babayev iştirak etdilər. Yığıncaqda ÜİK (b) P-nin XVIII Ümumittifaq konfransının qərarlarının yerinə yetirilməsi gedişi və Nuxa ipək sənayesində birinci rübün yekunları müzakirə olundu. Yığıncaqda SSRİ Xalq Toxuculuq Sənaye komissarının müavini Xazan, SSRİ Baş İpək İdarəsinin rəis müavini Derqasov və b. çıxış edərək XVIII Ümumittifaq konfransının qərarlarını yerinə yetirmək sahəsində qarşıda duran vəzifələrdən danışdılar [276].

Kənd təsərrüfatı sahəsində nəticələr qənaətbəxş idi. Dağınq və yoxsul kəndli təsərrüfatları yerində yaranan kolxozlar traktor, avtomaşın və digər kənd təsərrüfatı maşınları və alətləri ilə təmin olundular. Babaratma, Trud-Sarıca, Oxud, Qışlaq kəndlərinin kolxozçuları taxıl istehsalında yüksək nəticələr qazandılar. Babaratma kəndindəki «Zəhmət» kolxozu hər hektardan 14 sentner taxıl, Qudla kəndinin «Füzuli» adına kolxozu hektardan 40 sentner çəltik, Qışlaq kəndi «Kirov» adına kolxoz hər hektardan 30 sentner çəltik və 14 sentner tütün əldə etmək uğrunda Baş Göynük kəndi «Lenin» adına kolxozla yarışa imza atdılar [274].

Rayonda dövlət tədarük planlarının yerinə yetirilməsi diqqətdə saxlanılırdı. «Kənd təsərrüfatı məhsullarının tədarük edilməsi və satın alınması siyasətində dəyişikliklər haqqında» ÜİK(b)P MK və SSRİ XKS-in 1940-cı il 7 aprel tarixli qərarının icrası vəziyyəti diqqət mərkəzində saxlanılır, rayonda payız əkininə hazırlıq, çəltik biçini və döyümünün gedişi, dövlətə təhvil verilməsinə Nuxa şəhər partiya komitəsi nəzarət edirdi. Partiya komitəsinin bürosunun qərarı ilə əldə olunan müvəffəqiyyətlər və yel verilən nöqsanlar geniş müzakirə olunur, təsərrüfatlarda kənd təsərrüfatı işlərinin təşkilində nöqsanlara yol verən təsərrüfat rəhbərləri haqqında ciddi partiya tədbirləri görüldü [280; 280a].

Rayon İcraiyyə Komitəsinin 1940-cı il noyabrın 13-də keçirilən prezidiumunda kənd icraiyyə komitələri sədrləri və kolxoz sədrlərinin payız əkini və dövlət tədarükünün gedişi haqqında mə-

lumatları dinlənmiş, ayrı-ayrı kolxozlarda kənd təsərrüfatı planlarının yerinə yetirilməsinə dair müvafiq tədbirlər görülmüşdü [279].

Qarşıda duran mühüm vəzifələrdən biri 1940-cı ilin yaz təsərrüfat kampaniyasına hazırlığı vaxtında və keyfiyyətlə başa çatdırmaq idi. «Azərbaycan SSR-də kənd təsərrüfatı bitkilərinin və heyvandarlığın məhsuldarlığını artırmağa görə kolxozçulara əlavə əməkhaqqı verilməsi xüsusunda» Azərbaycan SSR XKS və Azərbaycan K(b)P MK-nın 1941-ci il 18 mart tarixli qərarına uyğun olaraq Nuxa Rayon Soveti İcraiyyə Komitəsi xüsusi qərar qəbul etdi. Qərarında rayon icraiyyə komitəsinin sədri Q.Əhmədov, torpaq şöbəsinin müdiri C.İsgəndərov, MTS-in direktoru Yusifzadə, baş aqronomlar və bütün kolxoz sədrilərindən kənd təsərrüfatı bitkilərinin və heyvandarlığın məhsuldarlığına dair planları aqronom və zootexniklərin iştirakı ilə qabaqcadan tərtib edilib kolxoz üzvlərinin ümumi yığıncağında müzakirə edərək yerinə yetirilməsini təmin etmək tələb olundu [285]. Rayon icraiyyə komitəsi Nuxa rayonu üzrə kənd təsərrüfatı bitkilərinin və heyvandarlığın məhsuldarlığına dair tapşırıqları müəyyənləşdirdi [285].

Azərbaycan K(b)P Nuxa rayon komitəsi 1941-ci ilin aprelinə «Azərbaycan SSR-də kənd təsərrüfat bitkilərinin və heyvandarlığın məhsuldarlığını artırmağa görə kolxozçulara əlavə əməkhaqqı verilməsi haqqında» SSRİ XKS və ÜİK (b) P MK-nın qərarının həyata keçirilməsi tədbirləri haqqında» Azərbaycan K (b) P MK-nın V plenumunun qərarlarının yerinə yetirilməsi gedişi haqqında məsələ müzakirə edərək qərar qəbul etdi. Qərarında əldə olunan müvəffəqiyyətlərlə yanaşı Aşağı Şəbalid kəndi «M.C.Bağrov» adına, Biləcik kəndi «9 Yanvar», «Sosializm», Baqqal kəndi «Lenin» adına, Aşağı Göynük kəndi «Paris Kommunası» adına, Aşağı Layısqı kəndi «Budyonnu» adına, Zunut kəndi «Kirov» adına, Baş Göynük kəndi «Lenin» və «Stalin» adına və b. kolxozlarda qərarın praktik surətdə həyata keçirilməsinə başlanmadığı qeyd olundu. Bu məqsədlə rayon soveti icraiyyə komitəsinin sədri Əhmədova, rayon torpaq şöbəsinin müdiri İsgəndərova və MTS-in direktoru Yusifzadəyə kolxozlarda istehsalat planlarının müəyyən edilmiş müddətdə tərtib edilməsini təmin etmək tapşırıldı [287].

Rayonun kənd əməkçiləri 1941-ci ilin taxıl məhsulunun yığılmasına və ot tədarükünə ciddi hazırlaşdılar. Şəhər partiya komitəsinin bürosu və rayon soveti icraiyyə komitəsi rayonda taxıl yığımına, ot çalımına və tütünün becərilməsinə hazırlığın vəziyyətini müzakirə edərək qeyd etdi ki, Aşağı Küngüt kəndi «Orconikidze», Böyük Dəhnə kəndi «Kommunist», Kiçik Dəhnə kəndi «Telman», Baş Göynük kəndi «Lenin» və «Stalin», Suçma kəndi «Ağamalıoğlu» adına kolxozlarda taxıl məhsulu yığılmasına və ot çalımına az müddət qalmasına baxmayaraq, kampaniyaya hazırlıq qeyri-qənaətbəxşdir.

1941-ci ilin taxıl məhsulunun yığımı, döyümü və tədarükü haqqında Azərbaycan SSR XKS və Azərbaycan K (b) KP MK-nın qərarını yerinə yetirən Nuxa taxıl tədarükü idarəsi geniş tədbirlər həyata keçirdi [290].

1917-ci ilədək indiki Vartaşen (indiki Oğuz) və Qutqaşen (indiki Qəbələ) rayonlarını əhatə edən Nuxa qəzasında məscidlər yanında 15 ibtidai və 2 natamam orta məktəb vardı ki, onlarda 2600 nəfər uşaq oxuyurdu. Uşaqların əksəriyyəti varlıların övladları idi [274]. 1939-cu ildə Nuxada 94 müxtəlif tipli məktəblər vardır və onlarda 13999 nəfər şagird oxuyurdu. İbtidai məktəblərdə 2601 nəfər, tam olmayan orta məktəblərdə 7589 nəfər, tam orta məktəblərdə 3808 nəfər, texnikumlarda 2834 nəfər təhsil alırdı [274]. 1920-1939-cu illərdə Nuxada 28 yeni məktəb binası tikilmişdir. Bəhs olunan dövrdə Nuxada kənd təsərrüfatı, pedaqoji, bədən tərbiyəsi, toxucu, tibb, ipək toxucu texnikumları fəaliyyət göstərirdi. 1939-cu ildə Nuxa rayonunda işləyən 500 nəfərə yaxın müəllimin 130 nəfəri qadın idi. 62 nəfər müəllimin ali təhsili vardı. 1939-cu ildə Nuxada 1500 nəfərədək uşaq əhatə edən 2 uşaq evi, 13 uşaq bağçası, 625 cərpayılıq körpələr evi fəaliyyət göstərirdi. 8 klub, 36 oxu yeri, 5 kitabxana, bir dövlət dram teatri, səsli kino, 3 səyyar kino, pionerlər evi və digər mədəni-maarif müəssisələri əhaliyə xidmət edirdi [272]. 1940-cı il iyulun 28-də Nuxa rayon sovetinin IV sessiyası çağırıldı. Sessiyada 1940-cı il büdcəsinin təsdiqi və 1940/1941-ci tədris ilinə hazırlığın gedişi müzakirə olundu. Müzakirələrdə deputatlar Zahid Məlikov, Əhməd Rəhimli, Əhməd Abdurrah-

manov, rayon maliyyə şöbəsinin müdiri Əhmədov çıxış etdilər. Sessiyada məlumat verildi ki, bu il rayonun büdcəsi 1939-cu ilin büdcəsindən 748 min 200 manat artıqdır. Sessiya ikinci məsələ üzrə deputat Ə.Rəhimlinin məruzəsini dinlədi. Ə.Rəhimli bildirdi ki, rayonda olan 84 məktəbdən sessiya gününədək 70-ində təmir işləri başa çatmışdır. Lakin kənd məktəblərinin vəziyyəti daha dözülməzdir. Dağ Qaraqoyunlu, Dərəcənnət, Cəfərabad, Oraban, Bideyiz, Baş Kəldək, Baş Zəyyid və Kiçik Dəhnə kənd sovetləri və əlaqədar təşkilatların rəhbərləri məktəblərin təmiri ilə yaxından məşğul olurlar, bu məktəblərin çoxu qış yanacağı ilə təmin olunmamışdır [272].

Savadsızlıqla mübarizədən bəhs edənlər göstərdilər ki, rayonda olan 4 min 650 nəfər savadsız və azsavadlı ilə iş yaxşı təşkil edilmir. Bu sahədə şəhər 1,3, 8 № li məktəbdə iş yaxşı təşkil olunsa da, şəhər 2, 5, 6, 7, 10, 11, 18 №li məktəblərin və tıbb məktəbinin kollektivinin işi yarıtmazdır [272]. Bu səbəbdən də, savadsızlığa qarşı mübarizə tədbirləri gücləndirildi. 1940-cı ilin sonunda Nuxa əhalisinin 88 faizindən çoxu savadlı idi. Ancaq hələ də 2 min 517 nəfər savadsız, 2 min 567 nəfər az savadlı vardı. Şəhər 1, 3, 4, 5, 12, 10 №li və pedaqoji məktəbdə savadsızlıqla mübarizədə uğurlar əldə edilsə də, bir sıra məktəblərdə, o cümlədən 2, 11, 15, 17 №li məktəblərdə, 10, 14, 15, 21, 22, 23, 25-ci rayonlarda savadsızlığın ləğv edilməsi istənilən nəticəni vermirdi [283].

Təhsil müəssisələrində olan nöqsanların səbəblərindən biri müəllimlər arasında əmək intizamının zəif olması idi. SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 1940-cı il 26 iyun tarixli qərarında əmək intizamının möhkəmləndirilməsi tələb olunsa da, bəzi tədris müəssisələri qərarın tələblərinə əhəmiyyət vermir, müəllimlər arasında dərsə gəlməmək halları artırdı. Belə faktlara şəhər 8,1, Şıxoba, İbrahimkənd, Ağpilləkən, Qışlaq, Kiçik Dəhnə, Biləcik kənd məktəblərində rast gəlinirdi [282].

Təhsil müəssisələrində rus dilinin tədrisi vəziyyəti şəhərin partiya və sovet təşkilatlarının, təhsil orqanlarının diqqət mərkəzində idi, rus dilinin tədrisi vəziyyəti müntəzəm izlənilirdi. Şəhər 7 № li məktəbdə dərs ilinin üçüncü rübündə göstərici 92 faiz olmuş, Suçma, Baş Göynük, Aşağı Göynük, Kiçik Dəhnə və digər kəndlərdə rus

dilinin tədrisi işi yaxşı qurulmuş, yüksək mənimşəmə əldə olunmuşdu. Araşdırmalar göstərmişdir ki, 1941/1942-ci tədris ili üçün rayon məktəblərində 30 nəfər rus dili müəlliminə ehtiyac vardı [289].

1920-1939-cu illərdə rayonda səhiyyə müəssisələrinin sayı artmış, əhalinin sağlamlığının qorunması sahəsində əməli tədbirlər həyata keçirilmişdi. İkinci Dünya müharibəsi ərəfəsində Nuxada 200 çarpayılıq 4 xəstəxana, 28 çarpayılıq doğum evi, 4 kənd həkim məntəqəsi, 13 müalicə ambulatoriyası, bir uşaq məsləhətxanası və digər müalicə müəssisələri işləyirdi. Həmin müəssisələr, eyni zamanda ətraf rayonların əhalisinə də tibbi xidmət göstərirdi. Nuxanın səhiyyə müəssisələrində 389 nəfər tıbb işçisi çalışırdı ki, onlardan 157 nəfəri müxtəlif ixtisaslı həkim, feldşer və tıbb bacıları idi. 1938-ci ildə rayonda səhiyyə işlərinə 2 milyon 948 min manat, 1939-cu ildə əhalinin sağlamlığının müdafiəsinə 3 milyon 256 min 600 manat xərclənmişdir [275]. Səhiyyə sahəsində müvəffəqiyyətlər 1940-cı ildə də davam etdirildi. 1940-cı ildə rayonda 290 çarpayılıq 4 xəstəxana, 28 çarpayılıq doğum evi, 13 müalicə ambulatoriyası, həkim və sanitar məntəqəsi, malyariya stansiyası fəaliyyət göstərirdi [275].

Əhaliyə göstərilən yardımların sayı və miqdarı artırdı. Çoxuşaqlı analara qayğı yaxşılaşdı. Çoxuşaqlı analara dövlət yardımı verilməsi haqqında Dekretdən sonra 400 nəfərə yaxın çoxuşaqlı anaya bir milyon 700 min manata qədər yardım verildi [274].

6.3.2. Müharibənin başlanması. Səfərbərlik və rayonda həyatın müharibə şəraitinə uyğun qurulması

Faşist Almaniyanın SSRİ-yə hücumu respublikanın hər yerində olduğu kimi, Nuxada da hiddətlə qarşılandı. Nuxalılar qəddar düşmənlə mübarizəyə qalxdı. Böyük şairimiz Səməd Vurğunun

"Bilsin ana torpaq, eşitsin Vətən

Müəlləh əsgərim mən də bu gündən" –

mısrası dillər əzbəri oldu. Müharibənin ilk günlərindən Nuxa gəncləri ərizə ilə hərbi komissarlığa müraciət edərək cəbhəyə gəndə-

ŞƏKİ

ƏN QƏDİM ZAMANLARDAN
GÜNÜMÜZƏDƏK

rilmələrini xahiş etdilər. İyun ayının 22-də «Stalin» adına pedaqoji məktəbdə 450 nəfər müəllim və tələbənin iştirakı ilə geniş mitinq keçirildi. Müəllimlərdən Mirzə Salehli, Rza Cəlilov və başqaları çıxış edərək bütün qüvvələrin alman-faşist işğalçılarına qarşı səfərbər olunması vacibliyindən danışdılar və bu sahədə partiya və hökumətin köməkçiləri olacaqlarını bildirdilər.

Oxud kəndi «Kommunizm» kolxozunun kolxozçuları mitinqə toplaşaraq iyunun 22-də Molotovun radio ilə çıxışını dinlədiklərini və faşistlərin ölkəyə qəfləti hücumunu pislədiklərini ifadə etdilər. 200 nəfərin iştirak etdiyi mitinqdə kolxoz partiya təşkilatı katibi Əhmədiyyə Qarayev, kolxozçulardan M.Mustafayev, Həsən Qarayev və b. çıxış edərək döyüşə hazır olduqlarını söylədilər [293].

Baş Küngüt kəndi «Voroşilov» adına kolxozun üzvü Göyçək Məsim qızı kənddə xalq ordusu sıralarına ilk yazılaraq əsl vətənpərvərlik nümunəsi göstərdi. İki oğlunu – Həmzət və İsfəndiyarı cəbhəyə göndərən Göyçək ana bildirdi ki, oğlu Mirzəməmmədi ordu sıralarına yola salacağı günü səbirsizliklə gözləyir. Bu onun həyatında bayram olacaqdır. Çünki vətənin keşikçisi olmaqdan, cəbhələrdə azğın faşistlərə qarşı aparılan müharibədə iştirak etməkdən şəərəfli bir iş ola bilməz [298a].

Şəhərdəki 3 № li fabrikin staxanovçusu Bilqeyis Hüseynova da Xalq Ordusu sıralarına könüllü yazılanlardan idi. O, üç oğlunu Lütvəli, Məmməd və Qara Abdullayevləri cəbhəyə yola salmışdı. Qızı Zeynəb ölkənin müdafiəsində iştirak etmək üçün tibb bacısı məktəbində oxuyurdu. Zeynəb cəbhəyə göndərilmək üçün dəfələrlə müraciət etsə də, yaşının az olması səbəbilə səfərbərliyə alınmamışdı [299].

Nuxa şəhərinin ayrı-ayrı rayonlarında yaşayan evdar qadınlar müharibə başlayan kimi ayağa qalxaraq hitlerçilərin qovulması üçün səfərbərliyə alınmaları əvəz etməyə hazır olduqlarını bildirdilər. Şəhərin 4-cü rayonunda yaşayan qadınların mitinqində 4 oğlunu cəbhəyə göndərmiş Əminəxatın Əbdülrəhimova çıxışında demişdir: «Mən oğlanlarımı açıq ürəklə yola saldım və onlara dedim ki, ...sizin hər birinizin döşündə parlaq bir nişan, orden görmək istəyirəm» [297a]. Mitinqin sonunda qətnamə qəbul edildi.

«Nuxa fəhləsi» qəzeti müharibənin ilk günlərindən başlaya-

ŞƏKİ

ƏN QƏDİM ZAMANLARDAN
GÜNÜMÜZƏDƏK

raq cəbhədəki xəbərleri, partiya və hökumət qərarlarını dərc etməyə başladı. Qəzetin ÜHİMŞ-nin katibi S.Berqmanın «Sosialist əmək intizamının möhkəmləndirilməsi» yazısı rayon sakinləri tərəfindən rəğbətlə qarşılandı [294]. «Pravda» qəzetinin 24 iyun 1941-ci il tarixli sayında «Faşist barbarlara sarsıdıcı zərbə endirəcəyik!» məqaləsi rayonun bütün təşkilatlarında müzakirə olundu [292].

Qəzet materiallarının bir hissəsini «Sovet informasiya bürosundan» başlıqlı yazılar təşkil edirdi. Burada cəbhənin ayrı-ayrı sahələrində baş verən hadisələr, döyüşçülərimizin qəhrəmanlığı haqqında yazılar adamlar tərəfindən diqqətlə izlənilir və yayılırdı [295]. Qəzetin 8 iyul nömrəsində «Siravi və kiçik naçalnik heyətidən olan hərbi qulluqçuların ailələrinə müharibə zamanı təqaüd təyin edilməsi və verilməsi qaydası haqqında» SSRİ Baş Prezidiumunun fərmanını dərc etdi.

SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin fərmanına uyğun olaraq Nuxa Rayon İcraiyyə Komitəsi 1941-ci il oktyabrın 6-da «Siravi kiçik naçalnik heyətindən olan hərbi qulluqçuların ailələrinə təqaüd təyin edilməsi və verilməsi haqqında» qərar qəbul etdi [91, i.995]. Qərar Nuxanın yerləşdiyi coğrafi məkan baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Çünki Nuxa respublikanın şimal-qərb bölgəsində, Qafqaz dağlarının ətəklərində yerləşirdi və Dağıstan MSSR-lə həmsərhəd idi. Qərarın icrası ilə əlaqədar əhalini havakimya hücumundan qorumaq məqsədilə bütün fabriklər, zavod, kolxoz və sovxozlarda, təhsil müəssisələrində 15 saatlıq proqram üzrə əhalinin təlimatlandırılmasına başlandı. Düşmənin təyyarələrinin hücumundan qorunmaq, pozuculuq məqsədi ilə rayonun ərazisinə gələn təxribatçı qrupları aşkar etmək məqsədilə əhalidən dəstələr təşkil olundu, onların növbətçiliyi təşkil edildi, evlərdə gecə vaxtı işıqların bayıra düşməməsi, naməlum, şübhəli şəxslərin tutulub qərgahə verilməsi üçün 800-1000 nəfər cəlb olundu. Dağıstan MSSR-ə Nuxadan keçid yolları olan Kiş, Baş Layısqı, Baş Göynük və Baş Şabalıd kəndlərində hərbiçilərlə yanaşı, kənd fəallarından ibarət sərhəd mühafizə postları yaradıldı [157, 14].

Müharibənin ilk günlərindən müharibə iştirakçılarına və onların ailələrinə qayğı diqqət mərkəzinə keçirildi. Nuxa şəhər İcraiyyə

yə Komitəsi 1941-ci il iyulun 2-də «Müharibə iştirakçılarına və onların ailələrinə qayğı və diqqət göstərilməsi haqqında» qərar qəbul etdi [91, 995].

Cəbhədə yaralananlar hərbi xəstəxanalarda müalicəsi başa çatdıqdan sonra uzunmüddətli məzuniyyətə buraxıldılar, onlardan bəzilərinin döyüş cəbhələrinə göndərilməsi mümkün olmadıqda işlə təmin edilməsi rayonun partiya və sovet təşkilatlarının diqqətindən yayınmadı. Bu mənasızlıqla Nuxa rayon partiya və icraiyyə komitələri 1942-ci il aprelin 16-da «*Hərbi xəstəxanalardan uzunmüddətli məzuniyyətə buraxılan xəstə və yaralıları və Vətən müharibəsi əllərini işlə təmin etmək, ixtisaslarını artırmaq və ixtisaslarını dəyişdirmək haqqında*» qərar qəbul etdi [91, 995]. Əməkçilərin arasında təbliğat işinin təşkili partiya və sovet orqanlarının gündəlik işinə çevrildi. Azərbaycan K(b)P Nuxa Şəhər Komitəsinin təşviqat məntəqəsi, müharibə günlərində öz işlərini yenidən quraraq rayonun fəhlələrini, kolxozçularını və ziyalıları cəbhəyə kömək üçün səfərbərliyə aldı. 1943-cü ilin əvvəlində rayonda 700-ə qədər təşviqatçı, 50 nəfərə qədər təbliğatçı və mühazirəçi vardı. Təşviqat məntəqəsi zəhmətkeşlər arasında mühazirələr, məruzələr, siyasi söhbətlər, müsahibələr keçirirdi. 1942-ci ilin sentyabrından 1943-cü ilin əvvəlində təkcə şəhərdəki keçmiş seçki məntəqələrində 40 mühazirə söylənmiş, mühazirələri 5000-ə yaxın qadın dinləmişdi [215].

Rayonun Orta Zəyzid kəndindəki təşviqat məntəqəsi işini yaxşı qurmuşdu. Təşviqatçılar kolxozçuların evlərinə gedərək söhbətlər aparırdılar. Aparılmış siyasi işin və kolxozçuların cəbhəyə kömək hərəkətinə cəlbinin nəticəsi idi ki, kolxoz tütün təhvil planını 150 faiz yerinə yetirdi [215].

Bütün bunlara baxmayaraq, şəhər və kəndlərdəki təşviqat məntəqələrinin işində çatışmazlıqlar vardı. «Kommunist» qəzeti yanvar nömrəsində «Partiya həyatı» rubrikası başlığı altında dərc etdiyi yazıda Nuxa 1 № li fabriki, ipək fabriki, sənaye kombinatı, «Voroşilov», «Kirov» və «Əli Bayramov» adına kolxozlarda təşviqat işinin yaxşı təşkil edilmədiyini yazırdı [215].

6.3.3. Sənaye, kənd təsərrüfatı və arxa cəbhə

SSRİ DMK-nin sədri İ. Stalinin 3 iyul radio çıxışı arxa cəbhədə işləyən adamları daha yaxşı işləməyə ruhlandırdı. Nuxadakı «N» fabrikinin fəhlələri cəbhəyə getmiş yoldaşlarının əvəzinə işləməyə başladılar. Sex müdiri Zivər Xəlilova cəbhəyə getmiş Ənvər Sultanovu əvəz etdi. Onun rəhbərlik etdiyi sexdə işləyən Paşa Kərimov 356 metr əvəzinə 1941-ci ilin avqust ayında 413 metr parça toxuyaraq planı 116 faiz, Süməyə Əhmədova 234 metr əvəzinə 285 metr parça toxuyaraq planı 121,7 faiz, Sənubar Hüseynova 538 metr əvəzinə 632 metr parça toxuyaraq planı 117 faiz, Fatma Abbasova 538 metr əvəzinə 648 metr parça toxuyaraq planı 120,4 faiz, ipək sarıyıcısı Həmidə Məmmədova gündə 18 lent əvəzinə 22 lent sarıyaraq planı 128,2 faiz yerinə yetirdilər [304].

Nuxa ipək sənayesi müəssisələri Ümumittifaq sosializm yarışına qoşularaq yanacağa 2%, elektrik enerjisinə 3% qənaət etdi, dəzgahların məhsuldarlığı 5% artdı, istehsal olunan məhsulun maya dəyərini aşağı salmağa müvəffəq oldular. Bunlardan əlavə ipəkçilər hər ay xammala 4% qənaət etməklə dövlətə plandan əlavə 400 kq xammal verdilər. 2 №li ipək fabriki 7 aylıq planı 112,6%, 3 №li ipək fabriki 139,9% yerinə yetirdilər [314a].

Nuxa 3 № li ipək sarıyan fabrikin kollektivi cərrahlıq üçün lazım olan ipək sapların istehsalını qaydaya saldılar. Nuxa ipək sənaye təstinin baş mühəndisi Əhməd İmanovun fədakar əməyi nəticəsində fabrikdəki maşınlarla cərrahlıq üçün lazım olan ipək saplar hazırlamaq mümkün oldu. Fabriki ilk növbədə 50 kq-dan artıq belə sap hazırladı [207].

Rayonda 200-çülər hərəkəti genişləndi. İpək toxucu sexində 20 nəfər toxucu qadın 200-çü oldu. 14 yaşlı Xatın İbrahimova hər gün 700 qram əvəzinə 1400 qram sap əyirdi. Yaşlı qadın Fatma Abbasova gündə 11 metr əvəzinə 14-15 metr parça toxuyurdu [208].

Nuxa şəhərində olan «Yeni zəhmət» və «Zəhmət qəhrəmanı», «Kirov» adına sənət artelləri və rayon sənaye kombinatı əhalinin ehtiyaclarını daha yaxşı ödəmək üçün yerli xammaldan

çox işlənən mallar istehsalını genişləndirdilər. 1943 və 1944-cü illərdə Nuxanın sənət artellərində və yerli sənaye kombinatında mis qabları qalaylayan, duluz qabları, xörək qaşığı, baş darağı və bu kimi yeni növ çox işlənən mallar istehsal edən sexlər təşkil edildi.

1943-cü ildə olduğu kimi, 1944-cü ilin birinci rübündə istehsal planını «Yeni zəhmət» arteli 144%, «Zəhmət qəhrəmanı» arteli 100,5%, «Kirov» adına artel 100,1%, rayon yerli sənaye kombinatı 119 faiz yerinə yetirdilər.

1945-ci ilin baharında SSRİ Toxuculuq Sənayesi Komissarlığı Şəki ipək sənayesi işçilərindən 1 nəfəri «SSRİ toxuculuq sənayesi əlaçısı» döş nişanı ilə təltif etdi. SSRİ Baş Soveti Rəyasət Heyətinin 1944-cü il 22 yanvar tarixli fərmanı ilə fəhlələrdən 4 nəfəri «Şərəf nişanı» ordeni, 5 nəfəri «Əməkə fərlənməyə görə» medalı ilə təltif olundu. Təltif olunanlar arasında İsaq Məmmədov, Abidə Süleymanova, Təhfə Məmmədova, Abdulla Məhərrəmov və b. vardı.

Faşist Almaniyası üzərində qələbə ölkənin bütün vətəndaşları kimi Nuxa rayonunu əhalisini də ruhlandırtdı. İpək sənayesi fəhlələri «Qələbə şərəfinə daha çox ipək parça hasil edək!» şüarı ilə işləməyə başladılar [324]. 2 Nəli fabrikin kollektivi qələbə şərəfinə öhdəliklər götürməyə başladı. Fabrikin geniş yığıncağında çıxış edən fəhlələrdən Osman Süleymanov, Şirəli Kərimov, Məmməd-rəhim Məmmədov, Məkkə İsmayilova illik ipək hasilatı planını artıqlaması ilə yerinə yetirməyi, ipəyin dəyərini aşağı salmağı, baramaya və yanacağa qənaət etməyi təklif etdilər. Fabrikin kollektivi illik ipək hasilatı planını 105 faiz yerinə yetirmək, ipəyin dəyərini plana nisbətən 2 faiz aşağı salmaq, barama sərfinə 2 faiz, maye yanacağa və elektrik enerjisinə 3 faiz qənaət etməyi, hasilat planının 70 faizə qədərini I, II və III növdən ipək vermək barədə vəzifələri müəyyənləşdirdilər [324].

Rayonun kənd əməkçiləri taxıl biçini, döyümü və ot çalımı işlərini 1940-cı ilə müqayisədə bir az da sürətləndirdilər. Belə ki, 1940-cı il iyul ayının 10-na qədər rayon üzrə taxıl biçini 47,5 faiz olduğu halda, 1941-ci ilin 10 iyulunda bu göstərici 76,4 faizə çatdı. Qaynar kəndi «Staxanov» adına, Oxud kəndi «Kommünizm» adına

kolxoz taxıl biçinini vaxtından əvvəl qurtardılar. Baş Göynük kəndi «Stalin» adına kolxoz 100 hektar əvəzinə 344 hektar sahənin otunu çaldı [296].

1941-ci ilin taxıl biçini mövsümündə ilk dəfə olaraq qadınlar biçin işlərinə cəlb olundular.

Qadınlar kütləvi surətdə Xalq Qoşunu sıralarına yazılmağa başladılar. Böyük Dəhnə kənd sakini, kolxozçu Fatma Məsimova xalq ordusuna yazılması barədəki ərizəsində bildirdirdi: «Mənim iki qardaşım ordudadır. Onlar düşmənlə vuruşurlar. Mən təsərrüfatda qardaşlarımla da əvəzinə işləyirəm. Xahiş edirəm, məni xalq qoşununa yazın. Mən bu işdə də qabaqcıl olmağıma söz verirəm» [297].

Yusif Şirvanın «Nuxa fəhləsi» qəzetində dərc olunmuş «İki qardaşın əvəzinə» məqaləsində bildirilirdi ki, Böyük Dəhnə kəndinin qadınları-erlərini və qardaşlarını cəbhəyə yola salmış Tükəzban Həsərat qızı, Salatın Mustafayeva, Teybə Kərim qızı, məktəbli Zeynəb Xəlilova da Fatma Məsimova kimi taxıl biçinində fərləndilər və xalq ordusu sıralarına yazıldılar [297].

«Nuxa fəhləsi» qəzetinin 1941-ci il oktyabr nömrəsində «Nuxanın bütün fəhlələrinə, kolxozçularına və intelliqensiyasına» adlı bir qrup nuxalı döyüşçünün məktubu dərc olundu. Məktubda deyilirdi: «...hazırda düşmə qoşunları qüdrətli vətənimizin ürəyi olan Moskva şəhərinə və cənub tərəfdən isə Donbasa doğru hər vəchlə irəliləməyə can atır. Ancaq buna müvəffəq ola bilməyəcəkdir...Siz ... əmək cəbhəsini durmadan möhkəmləndirin, orduya hərtərəfli kömək təşkil edin, öz istehsalat və təsərrüfatınızda daha böyük enerji, daha böyük vətənpərvərlik hissi ilə işləyin! Ölkəyə keyfiyyətə yaxşı, miqdarca çox ipək, ipək parça verin, çəltik və bütün yığımını müvəffəqiyyətlə başa çatdırın, qarşısındakı payız əkinini kampaniyasını sovet vətəndaşlarına məxsus olan qəhrəmanlıq və mərdlik nümunələri ilə keçirin, əmək məhsuldarlığını durmadan artırın!...Bütün qüvvələrimizi düşməni darmadağın etmək işinə verək, həqiqət bizimlədir! Biz qalib gələcəyik!

*Qızıl əsgər salamı ilə
Serjant Qədimov*

Serjant Rəsulov

Qızıl əsgərlərdən: Vahabov və Salmanov

1941-ci il 7 oktyabr [306].

Nuxalı əsgərlərin müraciəti idarə və müəssisələrdə, kolxoz və sovxozlarda böyük əks-səda doğurdu.

İkinci dövlət hərbi istiqrazının buraxılması xəbəri Nuxa zəhmətkeşləri tərəfindən rəğbətlə qarşılandı. İstiqraza yazılışın birinci günündə əhalinin fəallığı hiss olundu. Nuxa rayon partiya komitəsinin katibi Ə.Rəhimli «Kommunist» qəzetinə bildirdi ki, zəhmətkeşlər yeni istiqraza 3 milyon 800 manat əvəzinə 4 milyon 600 min manat nağd yazıldılar. Yazılışda Cəfərabad, Cəyirli, Baş Göynük və Qaradağlı sovetlərinin əhalisi fərqlənirdi [319].

«Kolxozçular üçün məcburi surətdə müəyyən edilmiş ən az əməkğün miqdarını artırmaq haqqında» SSRİ XKS və ÜİK (b) P MK-nin qərarı rayonun Daşbulaq kolxozçularını ruhlandırdı. Kolxozçu qadınlardan Səhnə Hüseynova, Lalə Əliyeva, Züleyxa Pənahova, Həmayil Həmid qızı taxıl yığımında gündəlik normanı 2-3 qat artıqlaması ilə yerinə yetirərək iki əməkğünü qazandılar [314].

SSRİ XKS və ÜİK(b)P MK «1942-ci il məhsulundan Qırmızı Ordu üçün taxıl fondu yaradılması haqqında» qərar qəbul etdi. Qərar 1942-ci ilin məhsulundan ordu üçün 145 milyon pud miqdarında taxıl fondu yaradılması göstərilirdi [314]. 1942-ci ilin dekabr ayında Nuxa rayon partiya fəallarının yığınağı keçirildi. Yığınaqda Azərbaycan K (b) P MK VIII plenumu yekunları barədə Nuxa şəhər Partiya Komitəsinin katibi Əhməd Rəhimli məruzə etdi. Yığınaqda 1942-ci təsərrüfat ili planlarının tamamilə və vaxtında yerinə yetirilməsi üçün tədbirlər müəyyənləşdirilməsinin vacibliyi qeyd olundu [213].

Aparılmış partiya-təşkilatı və siyasi iş öz nəticələrini verməyə başladı. 1941-ci təsərrüfat ilində geridə qalan və taxıl biçimini avqust ayına qədər qurtarmayan «Molotov» adına kolxoz 1942-ci ildə hərbi qaydada işləyərk rayon qabaqcılları sırasına daxil oldu. Qoxmuq kəndindəki «Voroşilov», Küdürlü kəndindəki «Stalin», Aydınbulaq kəndindəki «XVII partiya qurultayı» adına kolxozlar biçini vaxtından əvvəl başa çatdırmağa nail oldular.

Nuxalılar 1942-ci ilin əkinindən dövlətə bütün təhvil verməyə başladılar. İncə kəndi «Qırmızı Oktyabr» kolxozu (sədr Sirac Əfəndiyev), Babaratma kəndi «Zəhmət» kolxozu (sədr Hümət Məmmədov), Baş Küngüt kəndi «Voroşilov» adına kolxozu (sədr Səadətədin Yusifov) təzə bütün məhsulundan dövlətə 595 kq bütün verdilər [313a].

Qudula kəndi «Füzuli» adına kolxozun tütünçüsü Həlifə Səfərova 24 hektar bütün əkininin becərilməsinə başçılıq etdi. Onun rəhbərliyi altında işləyən tütünçü qadınlardan Əsmər Yusif qızı, Əzizə Hüseyn qızı, Füzuzə Salman qızı, Leyli Teymur qızı, Xanım Əlixan qızı və başqaları yaxşı iş nümunələri göstərdilər. Mehdi Mustafayev sədr olduğu Oxud kəndinin «Kommunizm» kolxozunun kolxozçu qadınlarından Həyat Süleyman qızı, Sona Zaman qızı, Gülsənəm İsa qızı, Yasəmən Əhəd qızı və Zeynəb Alı qızı gündəlik iş normasını 150-200 faiz ödədilər [313b]. Rayonun 60-a qədər kolxozunda taxıl biçini müvəffəqiyyətlə başa çatdı. Kolxozlar keçən ilə nisbətən 250 ha bütün, 360 ha darı, 406 ha artıq yonca və yazlıq bitki əkdilər. Kənd əməkçiləri fədakarlıqla işlədi, 1943-cü ildə dövlətə bütün təhvilində fərqlənən Çay Qaraqoyunlu kənd sakini Kamal Nuruyev, Rza Rzayev, Bircəgül İsrail qızı gündəlik tapşırığı 250-300 faiz yerinə yetirdilər. «Kommunist» qəzeti 1943-cü ilin yanvar nömrələrinin birində Tambov vilayəti kolxozçularının yeni vətənpərvərlik təşəbbüsünün Nuxa rayonunun zəhmətkeşlərinin böyük həvəslə qarşılamaı haqqında yazı dərc etmişdi. Yazıda qeyd olunurdu ki, kolxozçular və kolxozçu qadınlar, MTS işçiləri və kənd ziyahları qəhrəman ordunun döyüş qüdrətini daha da möhkəmləndirmək üçün «Azərbaycan kolxozçusu» adına qırıcı aviasiya eskadriyası yaratmaqdan ötrü öz vəsaitlərindən pul verməyə başlamışlar. 6000 manat pul toplanmış Nuxa MTS-nin fəhlələri və mühəndis-texniki işçiləri demişlər: «Hitlerin qanlı quldur dəstələrinə yeni-yeni məhvedici zərbələr endirən sovet döyüşçülərinin son müvəffəqiyyətləri hamımızı cəbhəyə yardımı daha da qüvvətləndirmək üçün ruhlandırmışdır».

Tambovluların çağırışına kolxozçular və kənd ziyahları da səs verdilər. «Azərbaycan kolxozçusu» aviasiya eskadriyaları ya-

ratmaq üçün vəsait toplanışı hər yerdə kolxozçuların vətənpərvərliyinin yeni nümayişinə çevrilirdi» [216].

Əmək qabiliyyətli əhalinin işə cəlbı təsərrüfatların başlıca vəzifələrindən idi. Bu sahədəki işlərin yaxşılaşdırılmasında «Əmək qabiliyyətinə malik olub işləməyənləri işə cəlb etmək haqqında» Nuxa Rayon Zəhmətkeş Deputatları Sovetinin 18 iyul 1944-cü il tarixli qərarı əhəmiyyətli rol oynadı [91]. Əmək qabiliyyəti olub işləməyənləri səfərbərliyə alan hökumət komissiyası cəbhəyə gedənlərin yerini doldurmaq üçün ipək sənayesi müəssisələrinə 1944-cü ildə 133 nəfər, kolxoz və sovxozlarda çalışmaq üçün 880 nəfər, kənd məktəblərində dərs demək üçün 97 nəfər göndərdi [91].

Müharibənin ilk günlərindən orduya kömək Nuxada ümum-xalq hərəkatına çevrildi. 1941-ci il avqust ayının 10-dan 25-dək Nuxa zəhmətkeşləri tərəfindən döyüşçülərə 351 ədəd üz dəsmalı, 756 cüt corab, 77 alt köynəyi, 45 alt tumanı, 739 ədəd əl sabunu, 63 ədəd mayka, 7 üst köynəyi, 727 əl yaylığı, 202 dəftər, 120 karandaş, 48 qutu məxorka, 531 qutu papiros, 63 diş macunu və diş fırçası, 20 ədəd üzqırخان alətlər dəsti, çoxlu tütün və s. hədiyyələr göndərildi. Bu hədiyyələrin təşkilində deputatlardan Minayə Həmidova, Zəkəriyə Şahvələdov, Ünbülbanu Cəfərova, Xatın Hacıyeva, evdar qadınlardan Şəfiqə Məmmədova, «N» fabrikində çalışan Möhsüm İsmayılov, Hümmət Əliyev, Ziyvər Xəlilova, Həsən Rzayev, Allahyar İbrahimov, fabrik direktoru Mürsəl Abdullayev, A.Qənbərov, Məmməd Novruzov fəallıq göstərdilər [300].

Şin kəndinin kolxozçularının mitinqində kolxozçu Əhməd Əzim oğlu 5 əmək gününün dəyərini və 60 manatlıq istiqrazını, Əsəd Haşim oğlu 10 əmək gününün dəyərini və 50 manatlıq istiqrazını, Abdulla Camalov 15 əmək gününün dəyərini və 100 manatlıq istiqrazını, Muxtar Vəqafar oğlu 10 əmək gününün dəyərini və 120 manatlıq istiqrazını, Qayabaşı kəndi Əzizbəyov adına kolxozun kolxozçularından Allahverdi Həsənov 10 əmək gününün dəyərini və 1200 manatlıq istiqrazını, Abasəli Nəcəfov 5 əmək gününün dəyərini, Məmməd Bağır oğlu 10 əmək gününün dəyərini xalq müdafiə fonduna verdilər [301]. Ümumilikdə, Nuxa zəhmət-

keşləri tərəfindən 1941-ci il avqustun 25-dək müdafiə fonduna 101000 manat nağd pul, 105030 manatlıq istiqraz, 600 qram qızıl, gümüş və başqa şeylər verildi, 72320 kq qara əlvan metal, 40 ton dəmir toplandı [302].

Qışın yaxınlaşması ilə əlaqədar olaraq ordu döyüşçülərini və komandirlərini isti paltarlarla təmin etmək təşəbbüsü «Kirov» adına artelin kollektivi tərəfindən böyük ruh yüksəkliyi ilə qarşılandı. Artelin ayrı-ayrı sexlərinin işçilərindən Mariyə Məmmədov, qızı, Siddiqə Həbibulla qızı, Bəstərək Mövlam qızı isti paltar hazırlamaq tapşırığını 110-115 faiz yerinə yetirdilər [303].

Babaratma kəndi «Zəhmət» adına kolxozun kolxozçularından Əsmayə Cabbarova və Zərifə Umarova hər biri müdafiə fonduna bir cüt qızıl və bir gümüş üzük, Salehə Məmmədova və Tamam Hacıyeva qızıl sırğa, Mədinə Yusifova 28 qram ağırlığında gümüş parçaları, Müşkünaz Rəsulova bir qızıl üzük və gümüş parçaları, Qudula kənd tam olmayan məktəbin müəlliməsi Cahan Şəkiyanova bir qızıl üzük, Qudula kəndi «Füzuli» adına kolxozun kolxozçularından Zərifə Həsəratova, Bəstərək Əhməd qızı, Zabitə Yaqubova, Əsibə Qurbanova və Məhruzə Lətifova hər biri bir qızıl üzük, Saray Əli qızı 37 qram ağırlığında 2 gümüş manatlıq, Minayə Yusif qızı hil, Qaradağlı kəndi «M.C.Bağirov» adına kolxozun kolxozçularından Səyyarə Bahadurova və Bahadur Qafarov hər biri bir qızıl üzük verdilər [304].

«Nuxanın bütün fəhlələrinə, kolxozçularına və intelleqnsiyasına» adlı bir qrup nuxalı döyüşçünün 7 oktyabr tarixli [306] çağırışa qoşulan kənd əməkçiləri və təhsil işçiləri müdafiə fonduna yardım davam etdirdilər. Oxud kəndindəki «Kommunizm» kolxozunun sədri, kənd soveti sədri, kolxozçulardan Səlimova və başqaları ordu üçün isti paltar toplanışında fərləndilər. Kolxozçular müdafiə fonduna bir ton çəltik, 6000 manat nağd pul və 1941-ci ildə yazıldıqları 11000 manatlıq istiqrazı verdilər [307].

SSRİ XKS-in «Üçüncü beşillik dövlət zayomunun (dördüncü il buraxılışının) buraxılması haqqında» qərarı Nuxa rayonunun kənd zəhmətkeşlərində böyük ruh yüksəkliyi yaratdı. Rayonda ölkənin təsərrüfat və müdafiə qüdrətini daha da möhkəmləndirmək

üçün yeni istiqraza yazılış «Yeni zayoma yazılmamış bir nəfər də qalmamalıdır» şüarı altında başladı. Sənaye müəssisələri ilə yanaşı, kolxoz əməkçiləri də kampaniyaya könüllü qoşuldular. Rayonun Biləcik, Babaratma, Qışlaq, Cəfərabad, Kiçik Dəhnə və Böyük Dəhnə kəndlərinin kolxozçuları yazılışda fərqləndilər. Qısa vaxtda 54 min 895 manatlıq istiqraza yazılışa nail olundu [291].

Bütün gəlirlərinin faşist quldurlarının məhv edilməsinə sərf ediləcək pul-şey lotereyasının yazılışı Nuxa rayonunun zəhmətkeşləri arasında böyük ruh yüksəkliyi ilə davam etdi. Rayonda bir gündə 400000 manatlıq pul-şey lotereyası bileti yayıldı. İpək fabriklərinin fəhlələri və mühəndis-texniki işçiləri pul-şey lotereyasının biletlərinin buraxılışını şadlıqla qarşıladılar. «Nuxa fəhləsi» qazeti yazırdı ki, «N» fabrikinin fəhlələri 62000 manatlıq, «K» fabrikinin fəhlələri 12020 manatlıq, «M» fabrikinin fəhlələri 11030 manatlıq lotereyaya yazılmışlar. Çəltik tədarükü idarəsinin işçiləri aylıq qazanclarının 20 faiz miqdarında - 10650 manatlıq lotereyaya yazıldılar. Cəfərabad sovetliyinin kolxozçuları 11410 manatlıq, kənd istehlak sistemində çalışan işçilər 1220 manatlıq pul-şey lotereyasına yazıldılar. Ümumiyyətlə, sovetlikdə 13000 manatlıq lotereya bileti yayıldı ki, bunun da 9000 manatı nağd toplanmışdı [308]. Nuxa zəhmətkeşləri ikinci pul-şey lotereyasına həvəslə yazıldılar. «Zəhmət qəhrəmanı» sənaye artelinin üzvləri pul-şey lotereyasına yazılış müvəffəqiyyətlə başa vurdular. Artel işçilərindən Məmməd Nəcəddinov 100 manat, Xanım Əfəndiyeva 40 manat nağd pul verdilər.

Rayon qulluqçuları da yazılış məbləğini nağd ödədilər. Şəhər partiya komitəsinin işçiləri 2500 manat, maliyyə şöbəsi işçiləri 2880 manat, «Kirov» adına yerli sənaye arteli üzvləri 6000 manat, rayon kooperativlər ittifaqı işçiləri 1040 manatlıq yeni lotereyaya yazılaraq pulunu nağd ödədilər.

İkinci pul-şey lotereyasına yazılışda kolxozçular xüsusi fəallıq göstərdilər. Qışlaq kəndindəki «Kirov» adına kolxozun üzvləri 12000 manat, Babaratma kəndindəki «Zəhmət» kolxozunun üzvləri 25000 manat miqdarında lotereyaya yazıldılar.

Beləliklə, birinci pul-şey lotereyasına rayonda bir gündə 10

min manat yazılış olmuşdusa, yeni lotereyaya 8 saatda 157970 manat yazılış olmuş, pulun 30 min manatı nağd ödənilmişdi.

Nuxa Rayon Zəhmətkeş Deputatları Sovetinin «*Qızıl ordu sıralarına alınmışları ayaqqabı və isti paltarlarla, tütün və papirosla təmin etmək, cəbhə üçün at ehtiyatı yaratmaq və s. barədə*» 1942-ci il martın 13-də qəbul etdiyi qərar fəhlə və qulluqçular, kənd əməkçiləri və ziyalılar tərəfindən ruh yüksəkliyi ilə qarşılandı [92; 93]. Qərarla əlaqədar hər ay cəbhəyə 30-40 bağlama yola salındı [157, 14].

«Nuxa fəhləsi» yazırdı: «Nuxa rayonunun zəhmətkeşləri cəbhədə vuruşan döyüşçülərə kollektiv sürətdə məktublar göndərirlər. Sentyabr ayından oktyabrın 20-dək olan müddətdə 470-dən artıq belə məktub göndərilmişdi. Məktubların təşkilində fabriklərin işçiləri, Oxud kənd, şəhər 3, 11, 13 Nəli məktəblərin və kənd təsərrüfatı texnikumunun kollektivi fəal iştirak etmişlər [317].

Nuxa Şəhər İcraiyyə Komitəsinin 2 iyul 1942-ci il tarixli 70 Nəli qərarı ilə «Sırayı kiçik naçalnik heyətindən olan hərbi qulluqçuların ailələrinə təqaüd təyin edilməsi və verilməsi qaydası haqqında» qərarına [91] uyğun olaraq 268 komandirə və onların 605 nəfər ailə üzvlərinə aylıq pul ödənməsinə nəzarət edən komissiyanın işi üzərində nəzarət qoyuldu [91]. Nuxa şəhər soveti icraiyyə komitəsinin qərarı ilə əsgər ailəsi Minayə Məmməd qızına 900 manat, milis işçisi Hüseyn Azaq oğluna 1000 manat və bu kimi digər 6 nəfərə evlərini təmir etdirmək üçün 9000 manat pul yardımı edildi [317].

1942-ci ildə Nuxadan döyüşçülər üçün 426 kürk, 226 gödəkə, 410 qulaqlı papaq, 226 döşlük, 270 pambıqlı şalvar, 152 dəst isti tuman-köynək, 1301 dəst alt geyimi, 9840 cüt yun əlcək, 1336 kiloqram yun, 504 cüt dolaq, [318] 404 cüt yun əlcək, 350 qulaqlı papaq, 226 sırıqlı gödəkə, 1940 cüt yun corab, 270 sırıqlı şalvar, 1336 kiloqram yun, 500 dolaq, 973 dəri toplandı və göndərildi [316].

Kənd əməkçiləri isti paltar toplanışında fəal iştirak etdilər. Kiçik Dəhnə kəndinin «Telman» adına kolxozun kolxozçuları döyüşçülər üçün 125 ədəd dəri, 151 kiloqram yun, 7 cüt yun əlcək,

5 cüt yun corab, Böyük Dəhnə kəndinin «Kommunist» kolxozunun kolxozçuları 157 dəri, 85 kiloqram yun, 4 yun əlcək, Cəyirli kəndi «Əli Bayramov» adına kolxozun əməkçiləri 71 ədəd dəri, 28 kiloqram yun, 7 cüt yun corab və yun əlcək göndərdi. Cəfərabad sovetliyinin əhatə etdiyi kolxozların əməkçiləri 100 kiloqram yun, 41 dəri, 37 cüt yun corab, 5 cüt yun əlcək, bundan əlavə 145 cüt yun corab almaq üçün 2085 manat nağd pul topladılar [312].

Qaradağlı kəndinin «M.C.Bağirov» adına kolxozun əmək adamları döyüşçülər üçün 67 kq yun, 55 ədəd dəri, 15 cüt yun corab, 6 cüt yun əlcək, Qudula kəndinin «Füzuli» adına kolxozun əməkçiləri 21 dəri, 33 kq yun, 2 cüt yun corab, 2 əl sabunu göndərdilər [311].

Rayonun zəhmətkeşləri 1942-ci ilin əvvəlindən avqust ayınadək ordu döyüşçülərinə 6200 ədəd isti paltar göndərdi, ordu fonduna 81000 manat nağd pul verdilər [311].

Kənd məktəbləri döyüşçülərə bağlama və hədiyyə göndərində iştirak etdilər. «Nuxa fəhləsi» qəzeti 1942-ci ilin yanvar ayında xəbər verirdi ki, Baltalı kənd tam olmayan məktəbin müəllimləri və şagirdləri döyüşçülərə bağlamalar göndərmişlər. Bağlamalara döyüşçülər üçün 35 cüt corab, 8 əl yaylığı, 40 ədəd qələm, 40 dəftər, tütün, diş məcunu, qoz və digər əşyalar qoyulmuşdu [310].

«Kommunist» qəzeti «Vətənə məhəbbət nümunəsi» başlıqlı yazısında xəbər verirdi ki, Nuxa rayonunda «Azərbaycan kolxozçusu» tank dəstəsi yaratmaq üçün vəsait toplanışı böyük ruh yüksəkliyi ilə davam edir. «Paris Kommunası», «Beriya» adına və b. kolxozlarda tamoğçuların vətənpərvərlik təşəbbüsünə həsr edilmiş yığıncaqlar keçirilmişdir.

Qışlaq kənd kolxozçularının yığıncağında iştirak edənlərin çoxu tank dəstəsi yaratmaq üçün adama 50 manatdan tutmuş 200 manata qədər nağd pul verdilər [214]. «Azərbaycan kolxozçusu» tank dəstəsi yaratmaq üçün 1943-cü ilin sentyabrına kimi 5 milyon manatdan çox pul toplandı [179, 77].

«Kirov» adına kolxozun kolxozçuları həyətyanı təsərrüfatlarından ordu fonduna məhsul vermək çağırışına qoşuldular. Kolxozçu İsmayıl Əliyev, kolxozun komsomol komitə katibi Mürsəl

Mustafayev, kolxozçular Əhməd Əzizov, Feyzi İsmayilov, kolxoz sədri Vahid Hüseynov 30 kiloqram soğan verəcəklərini bildirdilər [212].

Nuxa şəhər 2 № li məktəbin müəllim və şagirdləri ordu döyüşçülərinin qışın yaxşı qarşılınması üçün isti paltarlarla təmin etmək işində fəallıq göstərdilər. Məktəbin müəllimlərindən Əlihüseyn Əfəndiyev döyüşçülər üçün 16 kiloqram, Ədhəm Məmməd-rahimov və Xədicə Rəfiyeva hər biri 4 kiloqram yun, şagirdlərdən Məmməd Cəfərov, Tofiq Əliyev, Nadir Əkbərov, Mahmud Möhsünov, Aydın Qafarov, Hüsniyə Şirinova, Əli Salehli, Vahid Rəfiyev və başqaları nağd pul verdilər [305].

«Nuxa fəhləsi» qəzeti xəbər verirdi ki, şəhər 5 №li məktəbin müəllim və şagirdləri döyüşçülərə onlarla bağlama hədiyyə göndərmişlər. Hədiyyələrin içərisində heyva, alma, nar, şabalıd, armud, əzgil, qoz və fındıq ləpəsi, maxorka, papiros, 2 ədəd gödəkə, yun corab, üz dəsmalı, əl yaylığı, əl sabunu, dəftər, qələm, kibrit, paket və s. vardı. Hədiyyələrin hazırlanmasında məktəbin direktoru Nurəddin Əhmədov, müəllimlərdən Əfşan Heydərova, Əliyeva Məmmədova, Yunis Yəhyazadə, Əliyeva Abdullayeva, Əkbər Əy-yubov və Əlanur Bəşirova fəal iştirak etdilər [309]. Həmin məktəbin III sinif şagirdləri Rövşən Abdullayev, Səladəddin Məmmədov və Matan Yəhyazadənin başçılığı ilə «ordu döyüşçüləri üçün yardım kassası» təşkil olundu. Onlar topladıqları pula kitab və jurnallar alaraq döyüşçülərə göndərdilər [313].

Şəhər 2 №li məktəbin müəllim kollektivini ordu və hərbi dəniz donanması döyüşçülərinə yola salmaq məqsədilə 30 cüt yun corab almaq üçün 450 manat topladılar. Bu işdə məktəbin direktoru Əlihüseyn Əhmədov fəal iştirak etdi [312].

«Azərbaycan müəllimi» təyyarə eskadrilyası yaratmaq fonduna vəsait toplanması hərəkatına Nuxanın pedaqoji kollektivləri bir səsə qoşuldular.

Məktəblilərin kənd təsərrüfatı işlərində iştirakına dair ÜİK (b) P MK və SSRİ XKS-in 17 noyabr 1941-ci il tarixli qərarına uyğun olaraq məktəblilər müəllimlərin rəhbərliyi ilə kənd təsərrüfatı işlərinə cəlb olundular. Cəfərabad, Vərəzət, Baş Göynük, Daşbu-

laq, Cəyirli, Qayabaşı kənd məktəbliləri bu sahədə nümunə oldular.

Vərəzət məktəbliləri 1943-cü ilin yay dövründə 6830 kiloqram sünbül toplayıb fonda təhvil verdilər. Daşbulaq məktəbliləri 1944-cü ilin yay dövründə 7 gün ərzində 2100 kiloqram sünbül yığdılar, Təpəcənət məktəbliləri 160 ha yer şumladılar, 12 ha sahənin taxılını biçdilər.

Baş Laysıqı kənd məktəbinin müəllimləri Şahvələd Cəfərov, Kamil Ramazanov, Əhməd Lətifzadə və Yamən Bəkirov xüsusi fəallıq göstərərək gündəlik normanı 150-160 faiz ödəyirdilər [314].

Orta Zəyzid kəndindəki orta məktəbin müəllimlər və şagirdləri kolxozda çalışaraq 47 ha sahənin taxılını biçdi, 10 ton sünbül yığdılar.

Çay Qaraqoyunlu kəndindəki tam olmayan orta məktəbin direktoru Şahid Abdullayev kolxozda çalışaraq 64 əmək günü qazandı. Həmin məktəbin şagirdlərindən Paşa Cahangirovun 80, Əlpaşa Əyyubovun 120 əmək günü vardı [212].

Nuxa İkiillik Müəllimlər İnstitutunun pədaqoji kollektivi cəbhəyə yardım hərəkətində fəal iştirak etdi, Nuxa İkiillik Müəllimlər İnstitutunun əməkdaşları tank dəstəsi yaratmaq fonduna 16250 manat pul, 21000 manatlıq istiqraz verdilər. İnstitutun tələbələri Manya Qasımova, Surə İbrahimova gündə 1,5 əmək günü qazanırdılar. Tələbələrədən Rəxşəndə Zeynalova, Rüksarə Ağayeva, Nuriyə İsmayilova, Humay Məhərramova, Ulduz Hüseynova, Afərdə Həmidova, Məmməd Rəhimov yeri sünbüllərdən təmiz yığdılar. Kənd soveti sədri Avdı Cabbarlı, kolxoz sədri Məmmədcəmal Seyidov, kolxozçu İdris Şirinov tələbələrə qayğı göstərirdilər [315].

6.3.4. Təhsil

Faşist Almaniyasının SSRİ-yə basqını ölkə həyatının bütün sahələrində olduğu kimi təhsil sahəsində də başlanmış işləri yarımçıq qoydu. On minlərlə məktəbli oğlan və qız əmək cəbhəsinə gedərək zavod və fabriklərdə, kolxoz tarlalarında işləməyə məcbur oldular.

Müharibə xalq maarifi və məktəblər qarşısında yeni vəzifələr qoydu. Məktəb şəbəkəsinin qorunub saxlanması, müharibə şəraitində kənd yerlərində ibtidai icbari, şəhərlərdə 7 illik icbari təhsilin həyata keçirilməsi və genişləndirilməsi qarşıda duran mühüm məsələlərdən idi. Əsas problemlərdən biri də, istehsalata köntüllü gedən yuxarı sinif şagirdlərinin təhsilinin, cəbhəyə kömək uğrunda ümumxalq hərəkətində məktəblilərin və müəllimlərin iştirakının təşkili, valideyn himayəsindən məhrum olan, valideynlərini itirmiş uşaqların uşaq evlərində yerləşdirilməsi idi [543, 34-35].

Müharibə illərində ümumi icbari təhsil və məktəblərin işi haqqında SSRİ XKS 1941-ci il 21 iyul tarixində «Məktəbdə təhsilin keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqında», ÜİK(b)P MK və SSRİ XKS 16 sentyabr 1941-ci il tarixində «Orta məktəblərin yuxarı sinif şagirdlərinə, texnikum və ali məktəb tələbələrinə kənd təsərrüfatı peşələrinin öyrədilməsinə dair», SSRİ XKS və ÜİK(b)P MK 1941-ci il 17 noyabr tarixində «Məktəblərin 1942-ci il kənd təsərrüfatı işlərində iştirakı haqqında», [689, 142] SSRİ XKS 1942-ci il 23 yanvar tarixində «Valideynsiz qalmış uşaqların yerləşdirilməsi haqqında» qərarlar qəbul etdi [546, 265-266]. Bu qərarlara müvafiq olaraq Azərbaycan SSR XKS və Azərbaycan K(b)P MK-da da qərarlar qəbul olundu.

SSRİ XKS-in 1943-cü il 16 iyul tarixli qərarı ilə 1943-cü ildə ittifaq və muxtar respublikaların paytaxtlarında, ölkə, vilayət və iri sənaye şəhərlərindəki məktəblərdə oğlanların və qızların ayrılıqda oxumaları təşkil edildi. Bu qərarın verilməsində məqsəd oğlanlarla qızların bir yerdə oxuması prosesində təlim-tərbiyə işindəki nöqsanları, oğlanların və qızların fiziki tərbiyəsindəki çatışmazlıqları, onların əməyə hazırlanması, praktik fəaliyyəti və hərbi işi öyrənmələrindəki çətinlikləri aradan qaldırmaq idi [366, 264-303]. 1943/1944-cü dərslər ilində Bakının 25 məktəbində, 1944/1945-ci dərslər ilindən etibarən isə Kirovabad (Gəncə), Nuxa (1968-ci ilin martın 14-dən Şəki adlandırılmışdı), Stepanakert (Xankəndi), Naxçıvan, Lənkəran, Ağdam və başqa şəhərlərin bəzi məktəblərində oğlanlar və qızlar ayrılıqda təhsil almağa başladılar [496, 42-43].

1943-cü il sentyabr ayının 3-də SSRİ XKS yeddi yaşından

başlayaraq uşaqların ümumi təhsili haqqında qərar qəbul etdi. Bu qərara görə yeniyətmələr yeddi illik təhsili 14 yaşında başa vurmali idi. Qərar uşaq bağçası ilə (6 yaş) məktəbyaşı arasındakı (8 yaş) boşluğu ləğv edirdi.

SSRİ XKS-in 1944-cü il 21 iyun tarixli «Məktəbdə təlim keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqında» qərarı ilə ibtidai və yeddi illik məktəbi qurtaran şagirdlərin buraxılış imtahanları və orta məktəbi qurtaran şagirdlərin kamal attestatı imtahanı vermələrini, həmçinin kamal attestatı imtahanlarında müvəffəqiyyət qazanmış və əlaqdan əla qiymət alan orta məktəb şagirdlərinin qızıl və gümüş medalla təltif olunmaları qaydasını müəyyən etdi. Azərbaycan SSR XMK-nin kollegiyası SSRİ hökumətinin yuxarıda qeyd olunan qərarından irəli gələn vəzifələrin yerinə yetirilməsi gedişinə uyğun olaraq 4 oktyabr 1944-cü il tarixində «Orta məktəb attestatlarından sui-istifadə edilməsinə qarşı mübarizə tədbirləri haqqında» məsələ müzakirə edərək bir sıra rayonlarda bu sahədə buraxılan nöqsanları göstərdi və onların aradan qaldırılması üçün tədbirlər hazırladı [217].

Qeyd edilən çətinliklər Nuxa təhsil müəssisələrinin işində də özünü göstərirdi. Yalnız 1943-cü ilin ikinci yarısından sonra cəbhədə baş verən dəyişikliklər nəticəsində təhsil sahəsində irəliləyişlər hiss olunmağa başladı. 1944-cü ilin yaz yoxlama imtahanları müvəffəqiyyətlə keçirildi. Şəhər 11 Nəli məktəbdə imtahana buraxılan 126 nəfərdən 112 nəfəri, 7 Nəli məktəbdə 130 nəfərdən 121 nəfər müvəffəq qiymət aldı. Şagirdlər daha çox rus dili və riyaziyyat fənlərində yüksək nəticə göstərdilər [321].

1943/1944-cü tədris ilində təhsil sahəsində görülmüş işlər 1944-cü il avqust ayının 24-25-də keçirilmiş Nuxa rayon müəllimlərinin müşavirəsində müzakirə olundu. Müşavirədə SSRİ XKS-in 1944-cü il 21 iyun tarixli qərarının məktəblərdə yerinə yetirilməsi və yeni dərs ilində qarşıda duran vəzifələr haqqında» rayon maarif şöbəsinin müdiri Mustafa Cabbarzadənin məruzəsi dinlənilirdi. Məruzə ətrafında Hüseyn Salehov (7 Nəli məktəb), Əyyub Yusifov (Oxud kənd məktəbi), Rza Calilov (10 Nəli məktəb), Əliqulu Quliyev (Baş Göynük orta məktəbi), Vədud Hacıyev (Biləcik məktəbi),

Hüsniyə Süleymanova (rayon müəllimlər ittifaqı), Zahid Cabbarlı (şəhər maarif şöbəsinin müdiri), Qədir Əfəndiyev (maarif şöbəsinin müfəttişi), Mina Mustafayeva (şəhər komsomol komitəsinin katibi), Manaf Hacıyev (rayon soveti sədrinin müavini) və b. çıxış edərək başa çatan dərs ilində şəhər 1, 5, 7, 9, 10, 11 Nəli, Oxud, Cunud, Biləcik, Vəzət məktəblərində yaxşı nəticələr əldə olunduğu, müəllimlərdən Niyazi Hacıyev, Münəvvər Həmidova, Münəvvər Rəşidova, Ümmü Rzayeva, Minayə Hacıyeva, Hüseyn Salehov, Səyyarə Əsgərova, Hədiyyə Qasimova, Tamara Ağayeva, Baxşı Abbasova, Vədud Hacıyev, Zinyət Sultanova və başqalarının tədris ilində yüksək təlim müvəffəqiyyəti qazandığı bildirildi. Müşavirədə qeyd edildi ki, rayonun 73 məktəbində təhsil alan 7743 nəfərdən 5443 nəfəri müvəffəqiyyət qazanmış, X sinfi bitirənlərdən 8 nəfəri qızıl və gümüş medallara layiq görülmüşlər [322].

Müşavirədə zəif nəticələr əldə edən 12 Nəli şəhər, Kiş, Qoxmuq, İncə-Zunud, Baş Şabalıd, Kiçik Dəhnə, Babaratma, Qudula, Suçma, Baş Küngüt və Dərəcənnət məktəblərinin işi kəskin tənqid edildi. Rayon müəllimlərinin müşavirəsində iştirak edən rayon partiya komitəsinin katibi Mahmud Mehdiyev müzakirələrə yekun vurdu [322].

Göründüyü kimi, ağır müharibə şəraitinə baxmayaraq, müharibə illərində respublikada, o cümlədən Nuxada məktəb şəbəkəsi qorunub saxlandı, istehsalata gedən gənclərin təhsili təşkil edildi. Məktəblərin hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsi sahəsində aparılan işlər də diqqət artdı. Azərbaycan K(b)P MK-nin 3 noyabr 1942-ci il tarixli qərarı əsasında natamam orta məktəblərin və pedaqoji məktəblərin planlarına ilk və çağırışa qədər hərbi hazırlıq kursu fənni daxil edildi [115, 81-84]. Müharibənin başlanması ilə əlaqədar olaraq Nuxa İpəkçilik Texnikumu bağlandı. Nuxadakı Mədəni-Maarif Texnikumu pedaqoji texnikumla birləşdirildi.

Ağır müharibə şəraitində orta ixtisas təhsilli pedaqoji kadrlar hazırlığı sahəsində Nuxa Pedaqoji Texnikumu səmərəli fəaliyyət göstərdi. Texnikum 1940/1941-ci tədris ilində 185, 1941/1942-ci tədris ilində 55, 1942/1943-cü tədris ilində 36, 1943-1944-cü tədris ilində 33, 1944/1945-ci tədris ilində 75 nəfər, ümumilikdə 384

nəfər orta ixtisaslı kadr hazırlandı. Nuxa pedaqoji texnikumuna 1939-1941-ci illərdə *Mirzə Salehli*, 1941-1943-cü illərdə *Rza Babayev*, 1943-1945-ci illərdə *Yusif Həmidov*, 1945-1952-ci illərdə *Mirzə Salehli* rəhbərlik etdilər.

Müəllim hazırlığını yaxşılaşdırmaq, müharibə ilə əlaqədar əmələ gəlmiş ehtiyacı ödəmək üçün bir sıra institutlar Azərbaycan Dövlət Universiteti ilə birləşdirildi [84, v.5, 35]. 1943-cü ildən başlayaraq müharibənin gedişindəki döntüş ali təhsilin inkişafına diqqət artırmağa imkan verdi. Nuxa, Quba, Ağdam və Qazaxda yeni müəllimlər institutları açıldı [115, 43,53]. 1939/40-cı tədris ilində Nuxada İkiillik Müəllimlər İnstitutu fəaliyyətə başladı.

Nuxa İkiillik Müəllimlər İnstitutu 13 illik fəaliyyəti dövründə dörd ixtisas üzrə nəinki Nuxanın, həmçinin Nuxa-Zaqatala bölgəsinin məktəblərinin müəllim kadrları ilə təmin olunmasında əvəzsiz rol oynadı. 1944/1945-ci dərs ilində Nuxa İkiillik Müəllimlər İnstitutunda 197 tələbə oxuyurdu [115, 95]. İnstitutun pedaqoji kollektivini direktor R.Rəsullunun rəhbərliyi ilə cəbhəyə yardım hərəkətində fəal iştirak etdi, R.Rəsullu aylıq maaşının 10 %-nin müharibənin sonunadək cəbhəyə yardım fonduna köçürülməsi haqqında təşəbbüs irəli sürdü. İnstitutun əməkdaşları tank dəstəsi yaratmaq fonduna 16250 manat pul, 21000 manatlıq istiqraz verdilər. 1941-1945-ci illər müharibəsi dövründə cəbhəyə yardım toplanması hərəkətində fəal iştirakına görə təhsil müəssisəsinə DMK-nin sədri İ.Stalinin adından təşəkkür göndərilmişdi.

Nuxa İkiillik Müəllimlər İnstitutu 1953-cü ildə ləğv olunaraq Kirovabad (indiki Gəncə Dövlət Universiteti) Pedaqoji İnstitutuna birləşdirildi. İnstitutun məzunları Nuxa-Zaqatala bölgəsində təhsilin inkişafında fəal iştirak etdilər.

1943-cü ilin dekabrında SSRİ XKS-in qəbul etdiyi «Qiyabi pedaqoji təhsil sisteminin möhkəmləndirilməsinə dair tədbirlər haqqında» qərarından sonra qiyabi təhsil genişləndirildi. 1944-cü ilin yanvar ayından başlayaraq ADU, APİ, Kirovabad Pedaqoji İnstitutu, Nuxa, Qazax, Quba, İmişli, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu, Astraxanbazar (indiki Cəlilabad), Laçın, Göyçay, Qaryagin (indiki Füzuli), Ağdam, Şamaxı və Zaqatala Pedaqoji məktəbləri

yanında qiyabi təhsil alan müəllimlər üçün məsləhət məntəqələri təşkil edildi.

Müəllimlər müharibə illərində sahibsiz və nəzarətsiz qalmış minlərlə uşağın uşaq evlərinə yerləşdirilməsində iştirak etdilər. Nuxa rayonunda əsgər uşaqlarından 2340 nəfəri uşaq bağçalarına, 839 nəfəri uşaq evlərinə cəlb edildi, 3223 nəfər məktəb bufetlərində pulsuz yeməklə təmin olundu. Şəhərdə fəaliyyət göstərən 7 uşaq evində 700 sahibsiz uşaq tərbiyə olunurdu. 1944-cü ildə Nuxada açılmış 3 uşaq evində 500 sahibsiz uşaq vardı.

Azərbaycan SSR-in təhsil işçiləri, o cümlədən Nuxa müəllimləri müharibə illərində kütləvi siyasi işdə fəal iştirak etdilər. Müəllimlər təşviqat məntəqələrinin təşkilində yerli hakimiyyət orqanlarına kömək edir, mühazirəçi, məruzəçi və təşviqatçı kimi dəmiryol stansiyalarında, hospitallarda, körpülərdə və vağzalarda kütlələr arasında iş aparırdılar. Müəllimlərin təkcə 1942-ci ildə oxuduğu mühazirələri 91500 nəfər dinləmişdi [101a, v.204].

6.3.5. Şakililər döyüş cəbhələrində

Nuxalı gənclər müharibənin ilk günlərindən cəbhəyə yollandılar. Şəki tibb məktəbindən 40-dan çox tibb bacısı, o cümlədən 23 yüksəkixtisaslı həkim cəbhəyə könüllü getdi.

Müharibədən sonra məişət xidməti kombinatında işləyən Süleyman Eldarov Azərbaycan SSR-dən «Şəhrət» ordeninin hər üç dərəcəsinə layiq görülən 30 nəfərdən biridir.

Eldarov Süleyman Ələsgər oğlu – Şəki şəhərində doğulmuşdur. Baş serjant, top komandiri olmuş, 7 dəfə yaralanmış, Stalinqraddan Çexoslovakiyayaadək döyüş yolu keçmişdir. S.Eldarov Oryol-Kursk ətrafındakı vuruşmalarda göstərdiyi şücaətə görə «Şəhrət» ordeninin III, Jitomir-Kiyev döyüşlərinə görə II, Ostrava ətrafında almanlar üzərində qəti qələbə çalmaqdakı igidliyinə görə «Şəhrət» ordeninin I dərəcəsinə layiq görülmüşdür [179, 68-69]. O, 1945-ci ilin iyunun 24-də Moskvada keçirilən Qələbə rəsmi keçidinin iştirakçısı olmuşdur [663, 25-27]. S.Eldarov müharibədən sonra Şəkidə müxtəlif işlərdə işləmişdir. [bax: *bölmənin sonu, şəkil 8*].

416-cı diviziyanın döyüşçüsü, Zunud kənd sakini İsaq Qurbanov minamyot atan dəstənin komandiri kimi Mozdokdan Berlinədək döyüş yolu keçmişdir. O, göstərdiyi qəhrəmanlıq və igidliyə görə birinci və ikinci dərəcəli «*Vətən müharibəsi*», «*Qırmızı Ulduz*» ordenləri və bir neçə döyüş medalları ilə təltif olunmuşdur [179, 67].

Feldşer Güllü İlyasov 17 yaş tamam olmamış öz xahişi ilə ordu sıralarına getdi. Yenicə tibb texnikumunu bitirmiş gənc Güllü ilk gündən özünü təkə feldşer kimi deyil, həm də qəhrəman döyüşçü kimi göstərdi. O, 416-cı Taqanroq diviziyasında Qafqazdan Berlinədək şanlı döyüş yolu keçdi, Polşada Soxaçiyev, Skerneviye və Lvov şəhərləri vuruşlarında, Visla çayı hücumunda, Kustrinin, Brandenburq və Berlinin alınmasında fəal iştirak etdi, baş leytenant rütbəsinədək yüksəldi. Döyüşlərdə göstərdiyi igidlik və qəhrəmanlığına görə komandanlıq tərəfindən dəfələrlə təşəkkür aldı, birinci dərəcəli «*Vətən müharibəsi*», «*Qırmızı Ulduz*» ordenləri, «*Qafqazın müdafiəsinə görə*» medalı ilə təltif olundu. Müharibədən qayıdanda G.İlyasovun sinəsini 6 orden və medallar bəzəyirdi [179, 67].

Əsəbəli Ağamirzəyev 15 yaşında Nuxa mətbəəsində mürəttib köməkçisi kimi əmək fəaliyyətinə başlamışdı, 1933-cü ildə «*Dəpəkçi*» qəzetinin tərtibatçısı işləmişdir. 1936-cı ildə Moskvada zabitlər hazırlayan məktəbi bitirən və leytenant rütbəsi alan Əsəbəli Ağamirzəyev 1943-cü ildə orduya səfərbərliyə alındı, 416-cı diviziyasının 1368-ci atıcı alayının birinci batalyonunda komissar vəzifəsinə irəli çəkildi, Berlina qədər döyüş yolu keçdi, döyüşlərdə göstərdiyi qəhrəmanlığa görə ikinci dərəcəli «*Vətən müharibəsi*» ordeni və 5 medalla təltif olundu.

Ə. Ağamirzəyev müharibədən qayıtdıqdan sonra Nuxa mətbəəsinin direktoru oldu, müharibə veteranları surasının üzvü kimi gənclərin hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsində fəal iştirak etdi.

Qoxmuq kənd sakini Məmmədovlar ailəsindən Bəybala, Əlibala, Əhad və Ədil cəbhəyə yollandı, evdə təkə kiçik qardaş Fikrət qaldı. Dörd qardaşdan Bəybala və Əlibala döyüşlərdə həlak oldu, Əhad və Ədil faşistlərə qarşı döyüşə-döyüşə Budapeştə kimi şanlı döyüş yolu keçdilər. Əhad Stalinqraddan başlamış Budapeştə kimi

döyüş yolunda düşmənin 11 tankını, 36 avtomobili sıradan çıxardı. O, Yassi-Kişinyov birləşmələrinin məhv edilməsində, Belqrad-Budapeşt uğurundakı vuruşmalarda igidlik göstərdi [323].

Mirəli, Əsəbəli, Əli və Qurbanəli Bəhlulov qardaşları da cəbhədə igidlik göstərdilər. Qardaşlardan Qurbanəli Novorossiysk, Tuapse, Mariopol, Taqanroq, Tamansk, Kerç və Praqanın azad edilməsində iştirak etdi.

Kiçik Dəhnə kəndindən olan Zeynal Qocayev Ukrayna və Belarusiya cəbhələrində vuruşdu, Kerç yarımadasına çıxarılan desantda iştirak etdi. Döyüşlərdə 3 yerdən yaralanan Zeynal Qocayev rəbiətçi kimi öhdəsinə düşən vəzifəsini ləyaqətlə yerinə yetirdi [317].

İsrail Əmrahov, Hüseyin Əkbərov, Piri Məmmədov, Məhyəddin Abbasov, Novruz Osmanov, Musa İbrahimov, İsmayıl Səmədov, Əhməd Qədirov, Məmməd Sultanov, Məmmədəli İbrahimov, İsfəndiyar Salmanov, Zahid İbrahimov, Nurəddin Səmədov, Məmməd Əhmədov, Tacəddin Əfəndiyev, Əsəbəli Əsgərov, Soltan Əzimzov, Ramazan Əliyev, Hüseyin Rəsulov və başqaları döyüş cəbhələrindəki igidliklərinə görə orden və medallarla təltif olundular.

Faşizmə qarşı mübarizədə nuxalı müəllimlər – Təpəcənnət kənd məktəbinin müəllimi Muxtar Süleymanov, Baş Göynük kənd məktəbinin müəllimi Mustafa Məmmədov, Oxud məktəbinin müəllimləri Nuru Məmmədov, Əsəbəli Qafarov, Bəlyar Məmmədov, Baş Zəyzid məktəbinin müəllimləri Yaqub Əzimov, Əhməd Yusifov və onlarca başqaları qəhrəmanlıq nümunələri göstərərək orden və medallarla təltif olundular.

Müharibə başlananda Şəki rayonunun Təpəcənnət məktəbində müəllimlik edən Muxtar Süleymanov ilk günlərdən döyüşə girdi.

Muxtar İsmayıl oğlu Süleymanov 1920-ci ildə Azərbaycan SSR-in Nuxa şəhərində anadan olmuşdur. Atası İsmayıl Süleyman oğlu 1864-cü ildə anadan olmuş, inqilaba qədər və inqilabdan sonra tək keçəçi xırda sənətkar olmuş, 1924-cü ildə vəfat etmişdir. Anası Paşayeva Həcər Zahid qızı inqilaba qədər evdar qadın, inqilabdan sonra Nuxa ipək kombinatında ipəksarıyan işləmiş, 1941-ci ildə vəfat etmişdir [101, v.4]. [bax: *bölmənin sonu, şəkil 9*].

Müharibənin ilk günlərində döyüşən orduda xidmət edən M.Süleymanov Moskva ətrafında, Ukrayna və Belarusiya uğrunda döyüşlərdə, Varşavanın azad edilməsində igidlik və şücaət göstərdi. Sıçovka-Jizdra rayonunda düşmənin arxasına keçərək Orjol-Kursk marşrutunda dəmiryol körpülününin partladılmasına rəhbərlik etmək Muxtar Süleymanova tapşırıldı. Tapşırıq M.Süleymanovun rəhbərlik etdiyi dəstə tərəfindən ləyaqətlə yerinə yetirildi. Əsgər və zabitlərdən 170 nəfəri orden və medallarla təltif olundu. Nümunəvi rəhbərlik etdiyi üçün M.Süleymanov *Aleksandr Nevski ordeninə* layiq görüldü [101, v.24].

«Nuxa fəhləsi» qəzeti 1943-cü il oktyabr nömrəsində yazırdı: «Döyüş cəbhəsinin ölməz qəhrəmanı, vaxtı ilə Nuxanın gözəl təbiətli kəndlərindən birində müəllimlik etmiş gənc Muxtar Süleymanovun vuruş meydanlarında misilsiz və saysız qəhrəmanlıqları Nuxa gənclərinə ölməz şərəf qazandırmışdır...gənc Muxtar cənub-qərb cəbhələrində və Moskva ətrafındakı şiddətli döyüşlərdə həmişə düşməne qələbə çalmışdır. O, öz atının tərkində bir alman zabiti ni ştaba gətirdiyi zaman onun həqiqi bir qəhrəman olduğuna şübhə etmədik. Döyüş qəhrəmanlığına görə o, iki dəfə ordenlə təltif edilmişdir» [320]. Qvardiya mayoru olan Muxtar Süleymanov 11 dəfə yaralandı, iki «Qırmızı bayraq», birinci dərəcəli «Vətən müharibəsi», «Qırmızı Ulduz» ordenləri və 9 medalla təltif olundu [101, v.26].

Gənc müəllim Saleh Məmmədov, Allahyar Haqverdiyev Orjol-Kursk, Şərqi Prussiya, Orşa, Moqilyov, Minsk, Kaunas, Alenburq, İnterburqun düşməndən azad olunmasında, Neman çayının qəhrəmançasına keçilməsində qorxmazlıq nümunələri göstərdi, «Qırmızı bayraq», «Aleksandr Nevski», birinci dərəcəli «Vətən müharibəsi» ordenləri ilə təltif olundu.

Oxud məktəbinin müəllimləri Nurpaşa Hümətov, Nuru Məmmədov, Əsəbəli Qafarov, Bəlyar Məmmədov, Musa Rəcəbov, Zəyzid kənd məktəbinin müəllimləri Əzimov Yaqub Əhməd oğlu, Yusifov Əhməd Məmməd oğlu, Göynük mahalında riyaziyyatçı kadrların yetişməsində xüsusi əməyi olan Mustafa Məmmədov, Nuxa Pedaqoji məktəbinin rus dili müəllimi, sonralar təhsil sahə-

sində qazandığı müvəffəqiyyətlərə görə «Azərbaycan SSR əməkdar müəllimi» fəxri adına layiq görülmüş Məmməd Allahyarov, 3 Nəli məktəbin Azərbaycan dili və ədəbiyyatı müəllimi Ələsgər Yusifov, müharibədən sonra BDU-da elmi axtarışlarını davam etdirən və Azərbaycan EA həqiqi üzvü seçilən **Məcid Rəsulov** [bax: *bölmənin sonu, şəkil 10*], BDU-nun aparıcı alimlərindən biri, tarix elmləri doktoru, professor Yusif Səfərov şanlı döyüş yolu keçdiklər.

Kişilərlə çiyin-çiyinə döyüşən Zərifə Mustafayeva, Mələkə Qasımova, Zərnışan İmamverdiyeva, Əsmayə Məmmədova, Lətifə Sadıqova, Mülayim Cəfərova və başqaları Moskvanın, Stalinqraddın, Sevastopolun, Odessanın, Krımın müdafiəsində fəal iştirak etdiklər.

Dürrə Abbas qızı Məmmədova 1923-cü ildə Nuxada anadan olmuşdur. 1940-cı ildə Bakı Əczaçılıq Texnikumunu bitirmişdir. Müharibə başlayana qədər Nuxada 85 saylı aptekdə işləmiş, könüllü cəbhəyə getmişdir. Novorossiysk şəhəri 43 nömrəli hərbi-dəniz donanmasının sərəncamına göndərilən gənc Dürrə sonralar Novorossiysk Hərbi-Dəniz donanmasının sanitər anbarına köçürülmüş, tibb işçisi kimi 18-ci ordunun Qara dəniz hərbi hissələrinin dərmanlarla, sarğı ləvazimatları və tibbi avadanlıqlarla təchizi məsələləri ilə məşğul olmuş, yaralılara yardım göstərmişdir.

D.A.Məmmədovanın döyüş şücaətləri «Qırmızı Ulduz» ordeni, 13 medal və fəxri fərmanlarla qiymətləndirilmişdir. [bax: *bölmənin sonu, şəkil 11*].

1948-ci ildə ordudan tərxis olunan D.Məmmədova tibb xidməti leytenantı rütbəsi almış, 1949-1951-ci illərdə Leninqradda, 1951-1961-ci illərdə Uzaq Şərqdə hospitallarda işləmiş, 1961-ci ildən Baş Apteklər İdarəsində çalışmışdır. 1965-ci ildə Müharibə Veteranları Sovet Komitəsinin Bakı şöbəsinin sədr müavini, 1978-ci ildən Respublika əhəmiyyətli fəxri pensiyaçı olan Dürrə Məmmədova «Tibb xidməti əlaçısı», «Azərbaycanın əməkdar səhiyyə işçisi» adlarına layiq görülmüşdür. Onun döyüş yolu haqqında oçerk, şeir və povest yazılmışdır. D.A.Məmmədova gənclərin hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsində fəal iştirak etmişdir.

Dürrə Abbas qızı Məmmədova 2010-cu ildə vəfat etmişdir.

Tibb işçiləri Manafova Pakizə Yaqub qızı, Həsənova Əsmər Əkbər qızı, Məmmədova Lətafət Rəsul qızı, Manafova Ziyət Qafar qızı, Cəvahir Rzaqulu qızı Abbasova yüzrlə yaralını həyata qaytardılar.

Müharibə illərində partizanlar düşmənin canlı qüvvəsinin və texnikasının sıradan çıxarılmasında böyük rol oynadılar. Nuxalı partizanlar Əhmədiyyə Cəbrayilov, Nuru Abdullayev Fransada, Şahbaba Məcidov İtaliyada, Abbas Abbasov Belarusda, İsmayıl Nəbiyev Ukraynada partizan hərəkatında iştirak etdilər.

Şəkinin Oxud kəndindən cəbhəyə gedən **Nuru Abdullayev** 1913-cü il mayın 15-də anadan olmuşdu. İkinci Dünya müharibəsinədək N.Abdullayev aşbaz, Şəki ipəkşarıma fabrikində baramadöyən işləmiş, müharibə başlayanda Qırmızı Ordu sıralarına səfərbər olunmuş, 355-ci piyada polkun 2-ci batalyonunda sırası əsgər kimi hərbi xidmətə başlamışdı. Nurunun xidmət etdiyi polk 6 gün Ukraynanın Ovolovski kəndində düşməne zərbələr endirdi. 1941-ci il avqustun 28-də Oryol şəhəri altında döyüşlərdə əsir düşən N.Abdullayev 23218 nömrə altında «Ştalaq-VIII» də yerləşdirilir. Jitomir şəhərində və Ovilovskidə hərbi əsirlər üçün düşərgədə saxlanılır. [bax: *bölmənin sonu, şəkil 12*].

Faşistlər əsirləri Polşaya, oradan da Fransaya apardılar. 1942-ci ilin yayında Polşanın Edlin şəhərində azərbaycanlı hərbi əsirlərdən gizli antifaşist təşkilatı yarandı. Polkun komandiri Hüseynrza Məmmədov, üzvləri Hadı Qiyasbəyov, İsmayıl Heydərov, Feyzulla Qurbanov, Xələf Hacıyev və başqaları idi. Polk Fransa şəhərlərinin faşistlərdən azad edilməsində iştirak etdi. N.Abdullayev 1944-cü ildə Fransanın cənubundakı Rodez şəhərindəki hərbi əsirlər düşərgəsinə göndərildi [498, 84]. O, Fransanın cənubunda, Rodez rayonunda formalaşan ilk Azərbaycan polku ilə əlaqə saxlamağa müvəffəq oldu. Nəhayət, N.Abdullayev əsirlikdən qaçaraq 1944-cü ilin avqust ayının 15-də Fransa partizanlarına qoşuldu. Partizan Nuru Fransanın Lion, Tuluza, Marsel və başqa şəhərlərində almanlara qarşı partizan hərəkatında iştirak etdi. Partizan Nurunun igidliyi haqqında oçerklər yazılmış, «Geriya yol yoxdur» romanında obrazı canlandırılmışdır.

Müharibədən sonra doğma Oxud kəndindəki N.Nərimanov adına kolxozda işləyən N.Abdullayev «Qırmızı Əmək Bayrağı», «Şərəf nişanı» ordenləri ilə təltif edildi [498, 87].

Fransa müqavimət hərəkatının iştirakçılarında olan «Xarqo» ləqəbli **Əhmədiyyə Mikayıl oğlu Cəbrayilov** 1920-ci il sentyabrın 20-də Şəkinin Oxud kəndində dünyaya göz açmışdı. Müharibə illərində əsir düşməsinə baxmayaraq, döyüş dostlarının köməyi ilə əsirlikdən qaçdı, fransız partizanlarına qoşuldu, Fransanın alman-faşist işğalçılarından azad olunmasında iştirak etdi. [bax: *bölmənin sonu, şəkil 13*].

Ə.Cəbrayilov 1994-cü ildə avtomobil qəzası səbəbli dünyasını dəyişmişdir.

4167 saylı əsir Əhmədiyyə Cəbrayilov 1942-ci ildə Marsel altındakı əsir düşərgəsindən qaçır və Müqavimət hərəkatı sıralarına daxil olur. Parlaq saçlı gənc tez bir zamanda fransız və alman dillərini öyrənir və istedadlı kəşfiyyatçıya çevrilir. Armed Mişel adı fransız dostlarının dilindən düşmür, o alman kapitanı formasında partizan əməliyyatlarında iştirak edir, Müqavimət hərəkatı iştirakçılarının Almaniya aparılan 500-dək uşağını xilas edir. Uşaqların xilas olunması əməliyyatında yaralanan Əhmədiyyə alman formasında olduğundan müalicə üçün alman hospitalına göndərilir. Müalicə başa çatdıqdan sonra Albi şəhərciyindəki alman qarnizonuna komendant təyin edilir. Səkkiz ay komendant işləyən Əhmədiyyə rəhbərliyin və tabeliyində olanların hörmətini qazanır. Alman komendantlığındakı fəaliyyəti Fransa Müqavimət hərəkatının rəhbəri Şarl de Qoll tərəfindən müntəzəm izlənilir. Bir dəfə Albi komendantının tələbi ilə şəhər yollarının təmiri məqsədilə hərbi əsirlərin işə aparılması ona tapşırılır. Bu tapşırığın yerinə yetirilməsi prosesində əsirlərin bir hissəsi meşəyə qaçmağa müvəffəq olur. Əhmədiyyə də qaçaraq yenidən fransız partizanlarına qoşulur.

Müharibə qurtarandan sonra Əhmədiyyə Fransa Respublikası Prezidentinin dəftərxanasında işləməyə başlayır. Ə.Cəbrayilov-Armed Mişel Müqavimət hərəkatı veteranlarının ən hörmətli üzvlərindən birinə çevrilir. Artıq onun 27 yaşı var idi. Vətəne qayıtmaq hissi onu bir an da olsa tərk etmədi. O, yenidən Əhmədiyyə

Cəbrayıl olmaq, kəndə qayıtmaq istəyirdi. Yoldaşlarının onu dila tutması, Fransa hökumətinin zavod sahibliyi, hətta ABŞ-da vətəndaşlıq təklifi də onu fikrindən döndərə bilmir. Nəhayət, Ə.Cəbrayıl vətənə-doğma Oxud kəndinə qayıdır, aqronom işləyir, ailə həyatı qurur. Ancaq həyat burada onun üzünə gülmür. Onu əsir düşməkdə, vətənə xəyanətdə təqsirləndirirlər, bütün təltifləri əlindən alınır, kənddə çoban işləməyə məcbur olur. Əhmədiyyəni ən çox təsirləndirən «Hərbi xaç»ın əlindən alınması idi. Çünki G.K.Jukovdan başqa heç bir sovet generalı və marşalı bu cür fransız ordeni ilə təltif olunmamışdır.

Ə.Cəbrayılın oğlu Mikayıl Cəbrayıl Qarabağda Malibəyli kəndi uğrunda gedən döyüşlərin birində qəhrəmancasına şəhid oldu. Azərbaycan Respublikasının Milli Qəhrəmanı adına layiq görüldü.

Müharibənin qələbə ilə başa çatması ordu döyüşçülərinin tərxis olunmasına imkan yaratdı. Nuxanın partiya, sovet və təsərrüfat orqanları ordudan tərxis olunanlarla iş haqqında xüsusi qərar qəbul etdi. İlk növbədə cəbhə iştirakçılarının işlə təmin edilməsinə başlandı. Az vaxt içərisində 65 nəfər işlə təmin olundu. Ordudan tərxis olunanlara maddi yardımlar göstərildi. Mənzili olmayan 7 nəfər vətən müdafiəçisinə yeni mənzil, 24 nəfərə kostyum, 12 nəfərə yataq ləvazimatı, 51 nəfərə ayaqqabı verildi [324].

Qonşu rayonlardan olub Nuxadan hərbi xidmətə səfərbər olunanlar da unudulmadı. Onlar üçün şəhər mehmanxanalarında 10 çarpayılıq 4 otaq ayrıldı [324].

Müharibə dövründə hərbi xidmətlərini şəərəflə yerinə yetirən Nuxa gəncləri müharibədən sonra da hərbi xidmətlərini davam etdirdilər. Onlardan iki nəfərinin- *general-polkovnik* Tofiq Ağahüseynov və *general-leytenant* Məmmədşərif Həmidovun həyat yolu gənclərə nümunədir.

Ağahüseynov Tofiq Yaqub oğlu 1929-cu ildə Nuxada anadan olmuşdur. 1941-ci ildə ordu sıralarına çağırılan T.Ağahüseynov, 1942-ci ildə Artilleriya Məktəbini bitirdi, Arxangelsk rayonunda Hava Hücumundan Müdafiə qoşunlarında xidmətə başladı.

T.Ağahüseynov müharibə illərində taqım komandiri, qərar-gah rəisinin köməkçisi oldu, Visla-Oder və Berlin əməliyyatlarında iştirak etdi. Müharibədən sonra müxtəlif hərbi vəzifələrdə çalışıb T.Ağahüseynov 1954-cü ildə F.E Dzerjinski adına Ali Artilleriya Akademiyasını bitirdi, diviziya, alay və ordu birləşmələrinin komandanı oldu, 1975-ci ildən Bakı Hava Hücumundan Müdafiə Dairəsi komandanının birinci müavini işlədi. [bax: *bölmənin sonu, şəkil 14*]. T.Ağahüseynov general-polkovnik rütbəsinədək yüksəlmişdir.

Həmidov Məmmədşərif Həbibulla oğlu 1917-ci ildə anadan olmuşdur. Kiçik yaşlarından Nuxa ipək fabrikində işləməyə məcbur olan Məmmədşərif Həmidov axşam şöbəsinə təhsilini davam etdirdi, 1940-cı ildə ordu sıralarına çağırıldı. Müharibə dövründə taqım komandirinin müavini, batalyon qərargahının rəisi, diviziya qərargahının əməliyyat bölmə rəisinin köməkçisi oldu.

M.H.Həmidov 1945-ci ildə Ali Hərbi Məktəbi bitirdi, 1946-1949-cu illərdə Xaçmaz Rayon hərbi komissarı oldu, qulluq sahəsindəki xidmətlərinə görə irəli çəkilərək 1949-1956-cı illərdə Respublika Hərbi Komissarlığında şöbə müdiri, 1956-1960-cı illərdə Bakı şəhəri hərbi komissarı, 1960-1969-cu illərdə Azərbaycan SSR Hərbi Komissarı işlədi.

Azərbaycan Dövlət Universitetinin (indiki BDU – red.) Tarix fakültəsini bitirən M.H.Həmidov 1962-ci ildə general-leytenant rütbəsi aldı, Azərbaycan SSR Ali Sovetinə 7-ci çağırış deputatı seçildi, 2-ci dərəcəli «Vətən müharibəsi», 2 «Qırmızı Ulduz» ordenləri və medallarla təltif olundu.

Məmmədşərif Həbibulla oğlu Həmidov xidməti vəzifəsini yerinə yetirərkən faciəli surətdə həlak olmuşdur. [bax: *bölmənin sonu, şəkil 15*].

Ümumiyyətlə, Şəki rayonundan 14334 nəfər cəbhəyə səfərbər olundu, onlardan 5 minədək döyüşçü cəbhədə həlak oldu [157, 12]. Şəkinin 3 mindən artıq gənci döyüş cəbhələrindəki qəhrəmanlıqlarına görə orden və medallarla təltif olundular.

6.4. Sosial-iqtisadi və mədəni həyat

Müharibə sovet ölkəsinin bütün təsərrüfat sahələrinə çox ağır zərbə vurdu. Azərbaycan bilavasitə alman-faşist qəsbkarlarının hücumuna məruz qalmasa da, bununla belə, respublika zəhmətkeşləri müharibənin bütün ağırlığını çiyinlərində çəkdilər. Azərbaycan SSR-in əhalisi 1939-cu ildə 3054,1 min nəfər idi. Həmin siyahıyaalınmaya görə Şəki rayonunun əhalisinin sayı 76645 nəfər təşkil edirdi. Onun 32278, yəni 42,1%-i Şəki şəhərində yaşayırdı [758]. Müharibə ərəfəsində Şəki, Bakı və Gəncə şəhərlərindən sonra sənaye əhəmiyyətinə görə Azərbaycan SSR-in üçüncü şəhəri idi. Şəkinin yüzlərlə oğul və qızları 1941-1945-ci illər müharibəsinin iştirakçısı olmuşdular. Nəticədə rayon əhalisinin sayı kəskin şəkildə azalmışdı. Müharibədən sonra 1959-cu ildə respublikada keçirilmiş əhalinin siyahıyaalınmasının nəticələrinə görə rayon əhalisi 75734 nəfər (onun 34348, yəni 45,3%-i Şəki şəhərində yaşayırdı) təşkil edirdi, yəni müharibədən əvvəlki səviyyəyə çatmışdı [759]. 1963-cü ildə rayon ləğv edilərək ərazisi Vartaşen rayonuna verilmiş, 1965-ci ildə yenidən müstəqil rayon olmuşdur. 1968-ci ildən Nuxa şəhərinin adı dəyişdirilərək Şəki şəhəri, Nuxa rayonu isə Şəki rayonu adlandırılmışdı. 1987-ci ilin yanvarın 1-nə Şəki rayonunun əhalisinin sayı 132,5 min (onun 53,4 min, yəni 40,3%-i Şəki şəhərində yaşayırdı) nəfər təşkil edirdi. Rayonda 1 şəhər və 63 kənd və başqa yaşayış məntəqəsi vardır [126, 499, 501].

Müharibədən sonra SSRİ xalq təsərrüfatının bərpası və daha da inkişaf etdirilməsinə dair dördüncü beşillik (1946-1950-ci illər) planına 1946-cı il martın 18-də SSRİ Ali Sovetinin birinci sessiyasında baxıldı. 1946-1950-ci illərdə Azərbaycan SSR xalq təsərrüfatının bərpa və inkişaf etdirilməsinə dair beşillik planda sənayenin və kənd təsərrüfatının inkişafını müharibədən əvvəlki səviyyəyə yüksəltmək və bu səviyyəni ötüb keçmək əsas vəzifə kimi irəli sürüldü. Kənd təsərrüfatının bərpa və inkişafına diqqət artırılmışdı. ÜİK(b)P MK-nın fevral (1947-ci il) Plenumu «Müharibədən sonrakı dövrdə kənd təsərrüfatını yüksəltmək tədbirləri haqqında» qərar qəbul etdi [137, 80]. Qərardan irəli gələn vəzifələrin həyata keçirilməsinə

məsinin nəticəsi kimi Azərbaycanın kənd təsərrüfatının istehsalat-texniki bazası xeyli möhkəmləndirildi. Respublika kənd təsərrüfatına qoyulan əsaslı vəsait artırıldı. 1946-1950-ci bərpa illərində Azərbaycanda sənayenin digər sahələri – tikinti materialları, yüngül, toxuculuq, yeyinti və yerli sənaye bərpa olunur, quruculuq işləri sürətlə inkişaf etdirilirdi. Yüngül və toxuculuq sənayesinə vəsait qoyuluşu xeyli artırılmış, onların yeni texnika və texnologiya ilə təchiz edilməsi genişləndirilmişdi. Nəticədə əsas istehlak mallarının istehsalı 1950-ci ildə müharibədən əvvəlki səviyyəni ötüb keçmişdi.

40-cı illərin sonunda Şəkiddə V.İ.Lenin adına ipək kombinatı, 2 ipək fabriki, çörək trest, kərpic zavodu, yerli sənaye kombinatı, S.M.Kirov, M.C.Bağirov və M.F.Axundov adına sənət artelləri fəaliyyət göstərirdi [103, v.19]. Rayonda cəmi 55 kolxoz vardı. Kənd təsərrüfatının əsas sahələrini taxılçılıq, tütüncülük, çəltikçilik, tutçuluq təşkil edirdi. Rayonda tütün və çəltik istehsalı xüsusilə inkişaf etmiş və əməkçilərin bir qrupu sosializm yarışında əldə etdikləri uğurlara görə SSRİ-nin yüksək orden və medallarının alınması üçün namizəd kimi irəli sürülmüşdürlər [103, v.24]. Heyvandarlıqın əsas sahələrini iribuyuzlu və xırdabuynuzlu malqara, atçılıq, quşçuluq kimi sahələr təşkil edirdi [103, v.26]. Lakin maldarlıq sahəsində görülən tədbirlərə baxmayaraq, illik planlar tam yerinə yetirilmirdi. Bunun səbəbi kimi mal-qaraya pis baxılması göstərilirdi. Rayonun MTS-nin 35 traktoru vardı. Traktorların bir hissəsi təmirə olduğu üçün 1948-ci ildə rayonun bir sıra kolxozların məhsuldarlıq planı ödənilməmişdi [103, v.27-28].

Sosial sahədə də böyük işlər həyata keçirildi. Əhaliyə səhiyyə xidməti sahəsi daim diqqət mərkəzində idi. 1948-ci ildə rayonda 49 müalicə müəssisəsi var idi ki, bunlardan 17-i kənddə idi. Səhiyyə sistemində 91 nəfər həkim, 250 nəfər orta təhsilli tibb işçiləri çalışırdı. Şəhər xəstəxanaları 370, kənd xəstəxanaları isə 40 carpayıya malik idilər [103, v.33]. 1951-ci ildə rayonda 54 sanitariya profilaktik müalicə idarəsi, 7 körpələr evi vardı [104, v.49]. Rabitə sahəsində də uğurlar əldə olunmuşdu. Rayonun 15 sovetlərinin hamısına telefon xətti çəkilmişdi [103, v.39].

Şəkiddə mədəni-maarif müəssisələrindən 20 kitabxana, 11

klub, 20 qiraətxana, bir mədəniyyət evi, bir kino və bir teatr vardı [103, v.14]. 1948/1949-cu dərs ilində rayon üzrə 73 orta, 7 illik ibtidai, 10 sinifli fəhlə gəncləri məktəbi vardır. Bu məktəblərdə 12132 nəfər şagird oxuyurdu [103, v.15]. 1948-ci ildə 123 nəfər respublikanın ali məktəblərinə göndərilmiş, bunlardan 23 nəfəri Moskvada ali məktəblərdə oxuyurdu [103, v.16]. Rayon məktəblərində 72 nəfər ali, 124 nəfər ali-orta və 272 nəfər orta pedaqoji təhsilli müəllimlər çalışırdı [103, v.15].

Azərbaycan K(b)P Şəki Şəhər Partiya Komitəsinin katibi U.Süleymanovun 1948-ci ilin dekabr ayında rayon partiya təşkilatının XI konfransındakı çıxışından məlum olur ki, rayonun partiya təşkilatı 112 ilk partiya özayından, 5 namizəd qrupu və 1 komсомol qrupundan ibarət olmaqla 1050 nəfər partiya üzvü və 175 nəfər namizədi əhatə edirdi. İlk partiya təşkilatlarının tərkibi belə idi: sənaye ilk partiya təşkilatı -9, kolxoz ilk partiya təşkilatı -31, səhiyyə və maarif ilk partiya təşkilatı -7, ticarət ilk partiya təşkilatı -8, kənd məhəlli ilk partiya təşkilatı -17 idi [103, v.1]. Şəki partiya təşkilatının üzvlərinin əmək fəaliyyətinə gəldikdə, onlardan 241 nəfəri sənaye müəssisələrində, 296 nəfəri kolxozlarda işləyirdi [103, v.2]. Kommunistlər arasında təbliğat-təşviqat işinin təşkili və rəhbər kadrların hazırlanmasında rayonda fəaliyyət göstərmiş partiya məktəblərinin, dərnlərin böyük rolu vardı. 1947-ci ilin son aylarında təşkil olunmuş 25 siyasi məktəbini 339 nəfər, rayon axşam partiya məktəbini isə 43 nəfər bitirmişdi. Bundan başqa partiya tarixini öyrənən 15 dərnəyə 205 nəfər partiya üzv-namizədlər cəlb edilmişdi. 1948-ci ildə 36 siyasi məktəb, 9 partiya tarixini öyrənən dərnək və şəhər partiya komitəsi yanında 2 qrupdan ibarət axşam partiya məktəbi təşkil edilmişdi [103, v.6]. Şəhər partiya təşkilatının hesabatında olan 1225 kommunistdən 664 nəfər siyasi məktəbə, 52 nəfəri axşam partiya məktəbinə, 154 nəfəri «ÜİK (b) P tarixinin qıscaca kursunu» öyrənən dərnəyə cəlb edilmişdilər. Bu məktəblərin fəaliyyəti mühazirəçilərin və təşviqatçıların hazırlanmasında önəmli rol oynayırdı. Bu şəxslərin üzərinə partiya üzvləri arasında dövlət və respublika rəhbərliyinin siyasəti ilə yanaşı, rayonun uğurları və qarşı qoyulan yeni hədəflərin izahı məsələləri du-

rudu [103, v.7]. Rayonun kənd sovetlərinə seçilmiş 250, şəhər sovetinə seçilmiş 25 və rayon sovetinə seçilmiş 55 nəfər deputatı vardı [103, v.31]. Rayonda 10-dan artıq həmkarlar ittifaqları fəaliyyət göstərirdi [103, v.34].

Şəki rayonun müharibədən sonrakı dövrdə xalq təsərrüfatının bərpası və inkişaf etdirilməsinə dair beşillik planın, 1949 və 1950-ci il tapşırıqlarını tamamilə və artıqlaması ilə əməl etmişdilər. Rayonda fəaliyyət göstərmiş V.Lenin adına ipək kombinatı 1950-ci ildə planı 108 %, SSRİ Yüngül Sənaye Nazirliyinin konditer fabriki 100%, M.Kalinin adına burucu fabriki 108,6%, İdanov adına ipək əyirici fabriki 111,2% yerinə yetirmişdilər. Ümumiyyətlə, 1949-1950-ci illər ərzində körpici zavodu və çörək trestindən başqa rayonda digər sənaye müəssisələri illik planı artıqlaması ilə yerinə yetirmişdilər. Bu həmin müəssisələrin kifayət qədər yüksək mexanikləşdirilməməsi və qiş mövsümündə elektrik enerjisinin verilməsinə olan problemlərlə əlaqədar idi. Enerjinin çatışmaması bəzi müəssisələrdə aylarla dəzgahların boş dayanmasına, əhalinin işiqlə təmin olunmamasına səbəb olurdu. Rayonun sənət artelləri, yerli sənaye və yeyinti kombinatı 1950-ci ildə plandan artıq 1 milyon 400 min manatlıq müxtəlif növ məhsul istehsal etmişdilər. Qəbul edilmiş sosialist öhdəçiliyi əsasında sənaye müəssisələrinin partiya, həmkarlar və komсомol təşkilatları tərəfindən genişləndirilən yarış nəticəsində qabaqcılların sayı xeyli artmışdı. 1951-ci ildə rayonun sənaye müəssisələrində işləyən 2650 nəfər fəhlədən 1588 nəfəri staxanovçu fəxri adına layiq görülmüşdü [104, v.13]. Sənaye müəssisələrində çalışan işçilərin ixtisas biliklərinin artırılması üçün bir sıra tədbirlər görülmüşdü. Belə ki, 1950-ci ildə 648 nəfər əyirici, burucu, toxucu və başqa işçilərin ixtisası texnikum, Staxanov məktəbləri və fərdi yolla artırılmışdı [103, v.14]. 1949-1950-ci illərdə şəhər nəqliyyatı və yol inşaatı işləri sahəsində bir sıra işlər görülmüşdü. Belə ki, 1949-1950-ci illər ərzində ümumi uzunluğu 41 km yol örtüyü döşənmişdi, o cümlədən Şəki-Xəldan yolu, Cəfərabad körpüsü əsaslı təmir edilmişdi. Kolxozların iriləşməsilə əlaqədar kənd yollarının genişləndirilməsi işləri aparılmışdı [103, v.17].

Rayonda tütün qırımı və tədərük planları hər il artıqlaması

ilə yerinə yetirilirdi. Lakin tütünün keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması işində nöqsanlar qalmaqda idi. Belə ki, dövlətə təhvil verilən tütünün çox hissəsi 4-cü və 5-ci növlü tütün olmuşdur. 1950-ci ildə rayonun kolxozları tütün planını növlər üzrə yerinə yetirmədikləri üçün SSRİ orden və medallarına layiq görülməmişdilər. Rayonda ipəkçilik təsərrüfatının və məhsuldarlığın artırılması sahəsində isə keçən illərə nisbətən bir qədər dönüş əldə edilmiş və 1950-ci ildə dövlətə barama məhsulu planı 101,7% yerinə yetirilmişdir. Lakin bu sahə müharibədən əvvəlki səviyyəyə hələ çatmamışdır. Bu onun nəticəsi idi ki, müharibə illərində rayonda çoxlu tut bağları qırılmışdı [103, v.18]. Müharibədən sonrakı illərdə bu bağların yenidən bərpaı istiqamətində rayonda ciddi tədbirlər görülmüşdü. Rayonda bağçılıq, üzümçülük sahələrində də irəliləyişlər var idi.

Rayonda kolxoz və sovxozların məhsul verən ictimai heyvandarlığının inkişaf etdirilməsinə dair üçillik plan (1949-1951) haqqında SSRİ Nazirlər Soveti ilə ÜİK(b)P MK-in 19 iyun 1949-cu il tarixli qərarının yerinə yetirilməsi sahəsində müəyyən işlər görülmüşdü. Lakin Şəki rayonu üzrə iribuynuzlu mal-qaranın, qoyun-keçinin və atların dövlət inkişaf planının yerinə yetirilməsində ciddi nöqsanlar var idi. Bu sahələrdə 1950-ci il üçün dövlət planları tam yerinə yetirilməmişdi. Bu kimi vəziyyət quşçuluq sahəsinə də aid idi [103, v.20]. Rayonun su təsərrüfatı sahəsində də bir sıra nöqsanlar var idi. Suyun azlığı səbəbindən rayonun bəzi kolxozlarında çoxillik otlardan məhsul götürülmədiyini üçün dənli və texniki bitkilərin məhsuldarlığı planı yerinə yetirilməmişdir [103, v.22].

SSRİ Nazirlər Sovetinin «Xırda kolxozların iriləşdirilməsi haqqında» 1950-ci il 7 iyun tarixli və Azərbaycan K(b)P MK-nın 15 avqust 1950-ci il tarixli qərarlarına əsasən rayonda 55 kolxoz əvəzinə 17 iri kolxoz təşkil edilmişdir. İriləşmiş kolxozların 5171 təsərrüfatı, 23328 nəfər əhalisi və 8519 nəfər işçi qüvvəsi vardı. Kolxoz kadrlarının seçilib yerləşdirilməsi sahəsində də xeyli işlər görülmüşdü. 1951-ci ildə Şəki rayonunun 17 kolxoz sədrindən bir nəfəri ali təhsilli, 6 nəfəri aqrotexniki orta təhsilli, 3 nəfəri ümumi orta təhsilli, 8 nəfəri isə uzun müddət kolxoz təsərrüfatında çalışan təcrübəli yoldaşlardan idi. Bunlardan 16 nəfəri ÜİK(b) üzvü, bir

nəfəri isə ÜİK(b) üzvlüyünə namizəd idi. Ferma müdirləri və tarlaçılıq briqadalarının briqadirləri arasında, əsasən, orta, natamam orta təhsilli və savadsız kadrlar üstünlük təşkil edirdilər [103, v.24].

1951-ci ildə rayon partiya təşkilatının 1097 nəfər üzvü və 93 nəfər partiya üzvlüyünə namizədi əhatə edən 94 ilk partiya təşkilatı vardı. 1197 nəfər kommunistdən pəşəsinə görə 162 nəfəri fəhlə, 271 kolxozçu, 640 qulluqçu, 25 artel üzvü, 6 tələbə, 11 aşağı işçi və 80 başqa işlərdə işləyənlər idi. Təhsilinə görə 122 nəfəri ali (onlardan 17 nəfəri qadın idi), 253 nəfəri orta təhsilli (onlardan 44 nəfəri qadın), 187 nəfəri natamam orta təhsilli, onlardan 65 nəfəri qadın, 208 nəfəri ibtidai təhsilli (onlardan 40 nəfəri qadın), 265 nəfəri azsavadlılar (onlardan 54 nəfəri qadın) idi [103, v.26]. Kadrların ideya-siyasi səviyyəsinin yüksəldilməsi, tərbiyə edilməsi və yerləşdirilməsi məqsədilə rayonun rəhbər partiya, sovet işçiləri Azərbaycan K(b)P yanında fəaliyyət göstərən ikiillik partiya məktəbində, həmin məktəbin nəzdində açılmış doqquz aylıq partiya kurslarında, şəhər partiya kabinəsi nəzdində təşkil olunmuş axşam partiya məktəbində, qısamüddətli siyasi kurslarda təhsil alırdılar. Bundan başqa rəhbər partiya, sovet işçiləri ali məktəblərdə qiyabi yolla öz təhsillərini davam etdirirdilər [103, v.34]. Rayonda ixtisaslı kadr hazırlayan kənd təsərrüfatı, ipəkçilik, pedaqoji texnikumlar fəaliyyət göstərirdi. 1949/1950-ci təhsil ilində rayonun orta məktəblərini bitirənlərdən 42 nəfəri Moskva və Leningrad, 271 nəfəri isə respublikanın ali məktəblərində oxuyurdular [103, v.35].

Rayon üzrə yerli sovetlərə 1950-ci ilin 24 dekabrında 410 nəfər deputat seçilmişdi. Bunlardan 57 nəfəri rayon sovetinə, 90 nəfəri şəhər sovetinə, 263 nəfəri isə kənd sovetinə seçilmiş deputatlar idi. Deputatlardan 180 nəfəri partiya üzvü, 148 nəfəri qadınlar idi. 1951-ci il aprelin 14-15-də keçirilmiş Şəki şəhəri partiya təşkilatının XII konfransında səsəlanmış hesabdan məlum olur ki, sovetlərin işində əsas nöqsanlardan biri əhalinin şikayət və ərizələrinə diqqət və həssaslıqla fikir verilməməsi idi [103, v.51]. 1950-ci ildə rayonda 214 ticarət müəssisəsi fəaliyyət göstərirdi [103, v.53].

1952-1953-cü illərdə rayonun bir sıra sənaye müəssisələri istehsalat planlarını vaxtından qabaq və artıqlaması ilə yetirdikləri

üçün SSRİ Ali Sovetinin sessiyası şərafına sosializm yarışımı genişləndirərək 1953-cü ilin on bir aylıq planlarını vaxtından qabaq yerinə yetirmişlər. Bu müəssisələr arasında Lenin adına ipək kombinatı (5 min fəhləni əhatə edirdi), konditer fabriki, burucu fabrik, əyirici fabriki vardı [105, v.21]. Şəhərin abadlaşması, mənzillərin əsaslı və cari təmiri, elektrik enerjisi ilə təmin edilməsi, şəhərin su təchizatı və digər kommunal xidmətlərin yaxşılaşdırma istiqamətində işlər görüldü. Şəhərin artmaqda olan əhalisinin tələbatını elektrik stansiyası təmin eləməirdi. Ona görə rayon rəhbərliyi Şəki-də əlavə elektrik enerjisi mənbəyi yaratmaq məqsədilə məsələni Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti və aidiyyəti üzrə nazirliklər qarşısında qoymuşdur [105, v.23]. Şəki rayonu 1952-ci təsərrüfat ilini müvəffəqiyyətlə başa çatdırmışdı. Kənd təsərrüfatı məhsullarının dövlət tədarükü planları və heyvandarlığın dövlət inkişaf planı vaxtında və artıqlaması ilə yerinə yetirildi [105, v.24]. Lakin kənd təsərrüfatı işi sahəsində hələ ciddi nöqsanlar vardı. Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının səviyyəsi əhalinin yeyinti məhsullarına, yüngül sənaye və yeyinti sənayenin isə xammala getdikcə artan tələbatını, hələ lazımınca ödəməirdi və kənd təsərrüfatının texniki təchizatı, kolxoz quruluşunun malik imkanlarına uyğun deyildi. Heyvandarlığın inkişafına mane olan amillər onun kifayət qədər yemlə təmin edilməməsi, lazımi zootexniki baytar xidmətinin göstərilməməsi idi. Mal-qaranın xüsusilə qış aylarında salamat saxlanmasının əsas vasitələrindən birisi mal-qaranın nümünəvi binalarda saxlanması idi. Rayonda belə binaların tikilməsi planları yerinə yetirilmirdi. Bunun əsas səbəbi rayonda fəaliyyət göstərən kooperativ ittifaqlarının kolxozları inşaat materialları ilə lazımınca təmin etməməsi idi [105, v.27]. Rayonda dənli bitkilərin məhsuldarlığı aşağı düşmüşdür. Bununla bağlı dənli bitkilərin sahələrinin suvarılmasını genişləndirmək məsələsi dururdu [105, v.28]. Kolxozların kifayət qədər gübrə ilə təmin edilməsi bu sahədə olan geriliyi aradan qaldırmağa imkan verərdi. Çəltikçilik, tütüncülük, üzümçülük, meyvəçilik kimi sahələrdə rayonda ciddi nöqsanlar vardı. Rayon iqtisadiyyatının əsasını təşkil edən baramaçılığın inkişafı da yarıtmaz vəziyyətdə idi. Kolxozlar bu sahə üzrə illik planları kəsirli

yerinə yetirildilər [105, v.30]. Kolxozların məhsuldarlığının aşağı olmasında onların kifayət qədər traktor və səpin maşınlarından istifadə edə bilməməsi idi. Bunun əsas səbəbi kimi traktor və səpin maşınlarının sıradan çıxması, MTS-lərin ixtisaslı traktorçu kadrlarla, briqadirlər və mexaniklərlə təmin edilməməsi, traktor hissələrinin çatışmazlığı, maşınların saxlanılması üçün xüsusi parkların kifayət etməməsi idi [105, v.31].

Şəki rayon partiya komitəsinin 1952-ci ildə keçirilmiş XIII konfransından keçən dövr ərzində şəhər partiya təşkilatı təsərrüfat və mədəni quruculuq və ideoloji iş sahəsində müəyyən işlər görülmüşdü. Sov. İKP XIX qurultayının, Sov. İKP MK-nın iyul və sentyabr plenumlarının qərarları partiya-siyasi və partiya-təşkilatı işinin əsas vəzifəsi olmuşdu. 1953-cü il partiya komitəsinin hesabatından göründüyü kimi rayonda 1276 nəfər kommunist vardı. Bunlardan 1178 nəfəri partiya üzvü, 98 nəfəri partiya üzvlüyünə namizəd idi. Şəhər partiya komitəsi 93 ilk partiya təşkilatını əhatə edirdi [105, v.9]. Rayonun siyasi məktəblərində partiyanın tarixini öyrənən 1062 kommunist təhsil alırdı [105, v.15]. Rayonda olan 17 kolxoz heyət idarə sədrilərindən 2 nəfəri ali təhsilli, 5 nəfəri orta təhsilli, 8 nəfəri natamam orta təhsilli, 2 nəfəri ibtidai təhsilli idi [105, v.31]. Rayonda «Nuxa fəhləsi» qəzeti çıxırdı. Rayonda 50-dən çox sahəyə müəssisəsi əhaliyə tibbi xidmət göstərirdi, 25 qadın şurası vardı.

1953-cü il iyulun 12-13-də Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin və Bakı Komitəsinin birləşmiş plenumu Sov. İKP MK iyul (1953-cü il) plenumunun yekunlarını müzakirə edərək Azərbaycan partiya təşkilatlarının işində mövcud olan nöqsanları, qüsurları aşkar etdi və Azərbaycan KP birinci katibi M.C. Bağırov tutduğu vəzifəsindən uzaqlaşdırıldı.

1956-cı ildə Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının (Sov.İKP) XX qurultayı «Sosialist demokratiyasını dərinləşdirməklə» partiyanın xalqla əlaqəsini genişləndirməklə partiyayı daha da möhkəmləndirmək kimi xətt götürdü. Qurultay «Şəxsiyyətə pərəstiş və onun nəticələrini aradan qaldırmaq haqqında» qərar qəbul etdi. Stalinin şəxsiyyətinə pərəstiş tənqid olundu, onun təzahürləri göstə

rildi. XX partiya qurultayının qərarlarından irəli gələn vəzifələr bütün keçmiş sovet respublikalarında olduğu kimi Azərbaycan SSR-də də güclü əks-səda doğurmuşdu. Respublika rəhbərliyi buna ilk növbədə yüksək iqtisadi göstəricilərlə cavab verməyə ruhlanmışdı. 1956-cı ildə Şəki rayonunun sənaye müəssisələri 11 aylıq ümumi planı 106,8% yerinə yetirmişlər. İpək kombinatı 106,3%, əyirici fabriki 100,7%, burucu fabriki 114,2%, kərpic zavodu 67,4%, çörək trestı 99,4%, yerli sənaye kombinatı 117,3 %, yeyinti kombinatı 148 %, Axundov adına artel 111,2 % planı yerinə yetirmişdilər. Şəhər partiya komitəsi sənaye müəssisələrinin işini yaxşılaşdırmaq üçün bir sıra tədbirlər görmüşdü. Sənaye müəssisələrində mövcud avadanlıqdan səmərəli istifadə etməklə yanaşı, yeni avadanlıqların qurulması və çox zəhmət tələb edən işlərin mexanikləşdirilməsi sahəsində işlər görülmüşdü. Əmək məhsuldarlığının artırılıb planların yerinə yetirilməsi, qabaqcıl təcrübənin geniş yayılması, qabaqcılların iş üsullarının öyrənilməsi məsələləri partiya təşkilatının diqqət mərkəzində durmuşdu [106, v.10-11]. İpək sənayesinin qabaqcılları və mühəndis texniki işçilərdən 55 nəfəri 1956-cı ildə ölkənin müxtəlif ipək sənaye müəssisələrinə getmişlər [105, v.12]. 1956-cı ildə ipək sənayesi üzrə 35 səmərələşdirici təklif irəli sürülmüş, bundan 30-u qəbul edilmişdi. İpək kombinatı 1956-cı ildə ipək istehsalı planını 98,6 %, xam parça planını 96,4%, hazır parça buraxılışı planını 99,5 % yerinə yetirmişdilər [105, v.13]. Şəkidə əhalinin çoxişlənən mallarla təchiz edilməsi və ictimai işə müəssisələrinin işinin yaxşılaşdırılması sahəsində bəzi tədbirlər görülmüşdü. Rayon üzrə mal dövriyyəsi planı 99% yerinə yetirilmişdi [105, v.19]. 1956-cı ilin 11 ayında dövlətə barama təhvilı planı 102,4 %, taxıl təhvilı 105,9%, yun təhvilı 116,7% yerinə yetirilmişdi. Uğurlarla yanaşı təsərrüfat sahəsində bir çox nöqsanlar qalmaqda idi. Tütün, çəltik, qarğıdalı əkinı planlarının artıqlamasıyla yerinə yetirilməsinə baxmayaraq, bostan , tərəvəz, kartof və çoxillik otlar əkinı planı yerinə yetirilməmişdi. Rayonda baramaçılıqla məşğul olan 19 kolxozdan 13-ü dövlətə barama planını artıqlaması ilə yerinə yetirmişdi [105, v.20-21]. Şəkinin əksər kolxozlarında taxılın məhsuldarlıq planlarının yerinə yetirilməməsinin əsas sə-

bəbləri aqrotexniki qaydalara düzgün riayət edilməməsi, ziyanvericilərlə mübarizənin pis təşkil olunması, suvarmanın yaxşı keyfiyyətdə aparılmaması, mədən gübrələrindən səmərəli istifadə edilməməsi idi [105, v.24]. 1956-cı ildə rayonun iqtisadiyyatında mühüm yer tutan tütünün məhsuldarlığının artırılması üçün bir sıra tədbirlərin görülməsi nəticəsində bol tütün məhsulu yetişdirilməsinə baxmayaraq, vaxtında keyfiyyətli tütünün dövlətə təhvil verilməsi işinə lazımı əhəmiyyət verilməmişdi. Dövlətə təhvil verilən tütün içərisində birinci dərəcəli tütün yox idi . Təhvil verilmiş tütün ikinci növ idi [105, v.25]. Kolxozlarda MTS-lərin traktor parkından səmərəli istifadə edilmirdi. MTS və kolxoz başçılarının təsiri üzündən traktorların boş dayanma hallarına yol verildirdi. Tarla işçilərinin müvəffəqiyyəti traktorların və başqa kənd təsərrüfat maşınlarının vaxtında və yüksək keyfiyyətlə təmir edilməsindən asılı idi [105, v.26]. Rayonda heyvandarlığın inkişafı yüksək templərlə davam edirdi. 1956-cı ildə iribuyuzlu mal-qaranın inkişafı planı 102,7%, qoyunçuluq 103,7 %, yun planı 109 % yerinə yetirilmişdi. Lakin quşçuluq sahəsi dözülməz vəziyyət idi. 1956-cı ilin 11 ayı ərzində bu sahədə dövlət planına 44% əməl olunmuşdu [105, v.27]. Maldarlığın inkişafı mal-qaranın yemlə təmin olunması, qışlama binalarının tikilməsi (tövlələr), maldar işçilərin və çobanların yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılmasından çox asılı idi [105, v.30]. Ümumilikdə, 1956-cı ildə rayonda taxıl, yun, barama, gön-dəri üzrə illik planlar yerinə yetirilsə də, dövlətə ət, süd, yumurta təhvilı planları kəsirlə yerinə yetirilmişdi [105, v.31].

Şəki şəhər partiya komitəsinin 1956-cı il dekabr ayının 15-16-də keçirilmiş XVII partiya konfransında rayonun partiya komitəsinin katibi Zəbi Quliyevin çıxışından məlum olur ki, şəhər partiya təşkilatının üzvlərinin sayı 1521 nəfər təşkil edirdi. Bunlardan 124 partiya üzvlüyünə namizədlər idi. Şəhər partiya təşkilatının 90 ilk təşkilatı vardı. Onlardan 20-si kolxoz təşkilatı idi [105, v.45]. Partiya təşkilat katiblərindən 27 nəfəri ali və qurtarmamış ali, 37 nəfəri tam orta və 26 nəfəri natamam orta və ibtidai təhsilli idi [105, v.47].

1956-cı ildə rayonda əhali arasında siyasi təşviqat işinin təş-

kili üçün 255 nəfəri əhatə edən 13 siyasi məktəb, 180 nəfəri əhatə edən 9 partiya tarixi öyrənən dərniş, 172 nəfəri əhatə edən 12 cari siyasəti öyrənən dərnişlər təşkil edilmişdi [105, v.34]. Bu işdə rayonda çıxan «Nuxa fəhləsi» qəzetinin böyük rolu vardır. 1956-cı ilin 11 ayı ərzində qəzetin səhifələrində rayonun 200-dək qabaqcıl fəhlə, kolxozçu və mexanizatorlarının çıxışları verilmişdi [105, v.39]. Rayonda 40 mədəni-maarif müəssisəsi vardı, o cümlədən 10 kitabxana, 12 qiraətxana, 10 klub, bir mədəniyyət evi [105, v.40], 15 orta, 27 yeddiillik və 30 ibtidai məktəb fəaliyyət göstərirdi. Bu məktəblərdə 10459 nəfər şagird təhsil alırdı. Bundan başqa orta ixtisas məktəblərində 948 nəfər tələbə oxuyurdu [105, v.41].

1959-cu ilin iyulunda keçirilən Azərbaycan KP MK IX plenumu öz qərarı ilə İ.Mustafayevi millətçilikdə təqsirləndirərək Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi vəzifəsindən uzaqlaşdırdı. Onu bu vəzifədə Vəli Axundov əvəz etdi. Şəki rayonunun sənaye müəssisələri 1960-cı ilin ümumi məhsul istehsalı planını vaxtından əvvəl artıqlaması ilə 100,7% yerinə yetirmişdilər. Rayonun kənd təsərrüfatı zəhmətkeşləri dövlətə ət satışı planını rayon üzrə 105,6%, yun satışını 101,6%, yumurta satışını 105,7%, barama satışını 106,7%, tütən satışını 112% yerinə yetirmişdilər [108, v.16]. Rayonun təsərrüfat sahələrində 30 000 hektara yaxın dənli bitkilər əkilmişdi (buğda, arpa, çəltik) [105, v.17]. Lakin rayonda taxıl istehsalını artırmaq üçün olan imkanlar və ehtiyat mənbələrinəndən lazımı qədər istifadə olunmurdu. Bəzi kolxozlarda torpaqdan səmərəli istifadə olunmaması, əkinlərə vaxtında aqrotexniki xidmət göstərilməməsi, yerli və mədən gübrəsi verilməməsi, vaxtında toplanmaması səbəbindən əkin sahələrindən çox az məhsul alınmışdı [105, v.18]. 1961-ci il Sov. İKP MK-nın yanvar Plenumu qərarlarında heyvandarlığın inkişafı və onun məhsuldarlığının artırılmasında əsas yem mənbəyi olan qarğıdalı bitkisinin əkin sahəsini genişləndirmək və bu bitkidən yüksək məhsul almağı qarşıya qoymuşdur. Zaqafqaziya müşavirəsində Azərbaycan Kommunist Partiyasının MK Birinci katibi Vəli Axundov çıxışında bildirmişdi ki, Nuxa-Zaqatala zonası qarğıdalıdan ən yüksək məhsul götürməyə nail olan rayonlar olmalıdır. Qonşu Zaqatala-

Balakən rayonları qarğıdalıdan yüksək məhsul aldığı halda, eyni iqlim şəraiti olmasına baxmayaraq, Şəki rayonunda qarğıdalıya düzgün münasibət göstərilməməsi səbəbindən az məhsul alınır [105, v.20]. Bir sıra kolxozlarda bunun səbəbi qarğıdalı səpən və becərən maşınların çatmaması ilə bağlı idi. 1953-ci ildən sonra rayonda çəltik əkinə sahəsi və məhsuldarlığı ilə bəzilə azalmışdı [105, v.21]. Bu dövrdə rayonda 122 hektar meyvə və 107 hektar üzüm bağları vardı [105, v.25]. Sov. İKP MK yanvar plenumunda, habelə Cənubi Qafqaz respublikaları kənd təsərrüfatı qabaqcıllarının müşavirəsində heyvandarlıq məhsulları istehsalını artırmaq üçün mövcud olan bütün imkanlardan pis istifadə edildiyinə görə ictimai mal-qaranın sayının artırılması sahəsindəki geriliyə görə Azərbaycan respublika partiya təşkilatının işi tənqid edilmişdir. Mal-qaranın qiş aylarında kifayət qədər yemlə təmin edilməməsi onun tələf olmasına və süd istehsalının azalmasına gətirib çıxartmışdı. İctimai mal-qaranın çox az artırılmasının başqa səbəbi də, 1960-cı təsərrüfat ilində xeyli miqdarda mal-qaranın tələf olması idi [105, v.29]. Nəticədə, rayonun kolxozlarında 1960-cı ildə süd istehsalı 1959-cu ilə nisbətən azalmışdı.

1961-ci ildə Şəki rayonunda 18 orta, 4 səkkizillik, ümumi 7 illik, 31 ibtidai və bir internat məktəbində 13194 nəfər şagird təhsil alırdı. Rayon məktəblərində oxuyanların 45 %-ni qızlar təşkil edirdi. Lakin 8-10-cu siniflərdə qızların sayı olduqca az idi. Rayon məktəblərində mindən çox müəllim çalışırdı [107, v.67]. Rayonda olan ali təhsilli müəllimlərin 60 %-i Şəki şəhərində çalışırdı. Rus dili müəllimlərinə böyük ehtiyac var idi. Orta məktəbi qurtaran gənclərin istehsalata yönəldilməsi işi aparılırdı. (dülgərlik, toxuculuq, dərzilik, ipəkçilik, maldarlıq, bağçılıq və s.) Məqsəd rayonda yerli gənc qüvvələrin rayonda saxlanılması idi [105, v.110]. Bunun üçün hətta bəzi məktəblər istehsalat təlimi məktəblərə çevrilirdi. Şəki şəhərində pedaqoji məktəb, tibb məktəbi, kənd təsərrüfatı texnikumu, toxuculuq texnikumları, orta ixtisas musiqi məktəbi fəaliyyət göstərirdi. Bu məktəblərdə 727 nəfər tələbə təhsil alırdı [105, v.111]. Rayonda 47 mədəni-maarif müəssisəsi vardı: o cümlədən 34 kitabxana, 5 qiraətxana, 11 klub, mədəniyyət evi, M.F.Axundzadə adına

Ev Muzeyi, 4 kino-teatr, 3 səyyar kino qurğusu vardı [105, v.115].

Şəkinin əhaliyə göstərilən səhiyyə xidməti davamlı şəkildə genişləndirdi. 1961-ci ildə rayonda tibb şəbəkələrinin sayı 68-ə, xəstəxana cərpayılarının sayı 615-ə çatdırılmışdı [105, v.112]. Şəki rayonunun tibb müəssisələrində müxtəlif ixtisaslar üzrə 107 həkim, 500 nəfərdən artıq orta tibb işçisi çalışırdı [105, v.113]. Lakin müxtəlif ixtisaslar üzrə tibb işçilərinə ehtiyac vardı. Rayonda müxtəlif xəstəliklərin qarşısının alınması məqsədilə mütəmadi olaraq profilaktik tədbirlər görüldü.

1961-ci ildə keçirilmiş XXII rayon partiya konfransında Şəki şəhər partiya təşkilatının rəhbəri Əbdürrəhim Məmmədov çıxışında qeyd etmişdi ki, rayonun 91 ilk partiya təşkilatında, o cümlədən 2 partiya komitəsində 2208 kommunist vardı. Onlardan 187-si Sov. İKP üzvlüyünə namizəd idi. Kommunistlərdən 407-si qadın idi [105, v.122]. Rayonda 20 kolxoz partiya təşkilatı vardı. Rayon partiya təşkilatlarının katiblərindən 70 nəfəri və ya 77 % ali, qurtarmamış ali və orta təhsilli idi. Partiya təşkilat katiblərindən 11 nəfəri qadın idi [105, v.124]. Rayonda 5400 nəfər komsomolçu var idi [105, v.126].

1965-ci ildə Şəki rayonunda ümumi məhsul buraxılışı üzrə plan 108 % yerinə yetirilmişdi. İllik plan üzrə tapşırıqlar, yeyinti kombinatı müstəsna olmaqla, şəhərin bütün sənaye müəssisələrində vaxtından qabaq və artıqlaması ilə əməl olunmuşdu. Rayonun İpək Kombinatı Sovet İttifaqında 19 ən iri sənaye müəssisələrinin [109, v.32] yarışında ikinci yeri tutmuşdu. 1965-ci ilin avqust ayında Moskvada keçirilən respublikalararası topdansatış yarmarkasında İpək kombinatı 44 milyon manatlıq sifariş qəbul etmişdi. Moskva və leninqradlıların «Məhsul istehsalında ən yaxşı nümunələr səviyyəsinə çatmaq» təşəbbüsünə qoşulan ipək kombinatı ilk dəfə olaraq xam ipəyi yüksəkkeyfiyyətli olmasını təmin edən yeni texnologiya hazırlamışdı [109, v.33]. İpək kombinatında 37 ədəd yeni məhsuldar maşın və dəzgah quraşdırılıb və istifadəyə verilmişdi. Bu tədbirlər nəticəsində kombinatda istehsal olunan 14 nümunədə parça ittifaqda ən yaxşı nümunələr səviyyəsinə çatmışdı [109, v.34]. Lakin buna baxmayaraq, ipək kombinatının rentabelliyi hələ yüksək deyildi. Bu mənada tikiş fabriki, asfalt zavodu, mexanikləş-

dirilmiş çörəxana və ət kombinatı rayonda yüksək rentabelliyyə malik sənaye müəssisələri idi [109, v.37]. 1965-ci ildə rayonun tikinti və abadlıq sahələrində bir sıra işlər görülmüşdü. Şəki şəhərində 90 yerlik uşaq bağçası, 300 yerlik xəstəxana binasının birinci növbəsi tikilib başa çatdırılmışdı. Bunlardan başqa 964 yerlik orta məktəb binası, barama toxumu zavodu, su kəməri tikintilərində plan tapşırıqları yerinə yetirilmişdi. Sənaye müəssisələrinin yarısında asfalt zavodu kollektivi fərqləndiyinə görə şəhər üzrə təsis edilmiş keçici qırmızı bayrağı almışdı. Şəhərin küçə və meydançalalarında 36 min kvadrat metr sahəyə asfalt salınmışdı [109, v.39].

1965-ci ildə rayonun kənd təsərrüfatında çalışan əhali zəhmətkeşləri məhsul istehsalını artırmış, dövlətə taxıl, barama, üzüm, süd satışı planlarını vaxtından qabaq yerinə yetirmişlər. Rayonda 29 min hektar sahədən buğda və arpa məhsulu yığılmışdı. Bununla yanaşı, rayonun kolxoz və sovxozlarında dənli bitkilərin məhsuldarlığı aşağı səviyyədə idi [109, v.46]. Tütüncülük rayon kolxozlarının iqtisadiyyatında mühüm yer tuturdu. Tütüncülükdən gəlir, rayonun kolxozların bütün gəlirinin 48%-ni, bitkiçilikdən gələn gəlirin isə 80%-ni təşkil edirdi. 1965-ci ildə dövlətə 2550 ton tütün tədarük edilib satılmışdı [109, v.48]. Bununla yanaşı, tütüncülük sahəsi qarşısında duran əsas vəzifələr qış qabağı səpinini vaxtında başa çatdırmaq, stilliklərin sahəsini genişləndirmək, tütüncülükdə işləri mexanikləşdirmək və manqa üsulunu möhkəmləndirməkdən ibarət idi [109, v.50]. Rayonda baramaçılıq sürətlə inkişaf edirdi. 1965-ci ildə 150 ton barama istehsal edilmişdi [109, v.52]. Baramaçılığı inkişaf etdirmək üçün onun yem bazasını artırmaq, tut bağlarını salarkən daha məhsuldar, zərif tut növlərini əkmək, kolxozların və kolxozçuların həyatıyanı sahələrində olan tut bağlarını bərpa etmək və bağlarda aqrotexniki qulluq işləri aparmaq lazım idi. Kənd təsərrüfatının mühüm sahələrindən biri olan heyvandarlıqda vəziyyət xeyli yaxşılaşmışdı. 1965-ci ildə rayonun bütün kolxoz və sovxozlarında stüni mayalanma məntəqələri, süd analizi laboratoriyaları yaradılmışdı. Məhsuldarlığın inkişafına nəzarət artmışdı [109, v.53]. Nəticədə qaramalın inkişaf planı 104 %, quşçuluq planı 115 % ödənilmişdi [109, v.32]. Qoyunçuluğun inkişaf planı 100 % yerinə

yeterilmişdi [109, v.54]. 1959-cu ildən rayonda damazlıq və süni mayalanma stansiyası fəaliyyət göstərirdi [109, v.56]. Lakin rayonun kolxozlarında texniki yeniliklərin yiyələnməsi işi zəif gedirdi. Bu tütünçülük, üzümçülük, bağçılıq sahələrində, heyvandarlıq sahəsində olan məhsuldarlığın artmasına mənfi təsir göstərirdi.

Kolxozlarda və sovxozlarda kadrların seçilib-yerləşdirilməsi, onların yetişdirilməsi sahəsində problemlər qalmaqda idi. Kolxozların ixtisaslı kadrlara böyük ehtiyacı vardı. 1965-ci ildə Şəki rayonunun kolxozlarında cəmi 3 nəfər ali təhsilli zootexnik, 4 nəfər ali təhsilli aqronom işləyirdi. Həmin ildə Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı İnstitutuna göndərilmiş tələbələrin çox az hissəsi qəbul edilmişdi. Hətta qiyabi yolla təhsil almış və rayona qayıdan kadrlar yüksək biliyə malik deyildilər [109, v.61]. Bu dövrdə rayonda 12 klub, 23 kitabxana, 28 kino qurğusu əhaliyə xidmət edirdi. Demək olar ki, bütün müəssisələr və idarələrdə öz fəaliyyət kollektivləri yaradılmışdı [109, v.67]. Rayonda kütləvi məktəblərin və ixtisas məktəblərinin geniş şəbəkəsi vardı. Onlarda 25 min nəfərə qədər şagird təhsil alırdı. Məktəblərdə 1400 nəfərə yaxın müəllim işləyirdi [109, v.70]. Rayonda səhiyyə-sağlamlıq ocaqlarının geniş şəbəkəsində əhaliyə mülaliyyə və profilaktiki işlər aparılırdı. 1 dekabr 1965-ci il tarixində rayon partiya komitəsinin 115 ilk partiya təşkilatında 3311 kommunist vardı ki, onlardan 419 nəfəri namizəd idi [109, v.75]. Kommunistlərin 1019 nəfəri sənaye, nəqliyyat, tikinti və rəhbət idarələrində, 229 nəfəri sovxozlarda və 896 nəfəri kolxoz təsərrüfatında çalışırdı [109, v.76].

XX əsr Şəkisi çox məşhur görkəmli şəxsiyyətləri, elm, incəsənət xadimləri ilə seçilir. Bu şəxsiyyətlər sırasında:

AMEA-nın həqiqi üzvü, geologiya-minerologiya elmləri üzrə məşhur alim **Əzəl Cəfər oğlu Sultanov** [bax: *bölmənin sonu, şəkil 16*]; Azərbaycanlı şair, dramaturq, ədəbiyyatşünas, 1945-ci ildən Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvü, Azərbaycan SSR Xalq şairi (1984), filologiya elmləri doktoru (1964), professor, Azərbaycan MEA-nın həqiqi üzvü (2000), Azərbaycan SSR Əməkdar incəsənət xadimi (1974), Azərbaycan Dövlət Mükafatı laureatı (1976), SSRİ Dövlət Mükafatı laureatı (1984), M.F.Axundov adına ədəbi

mükafatın laureatı (1988), Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin deputatı (1990), millət vəkili (1995, 2000), "İstiqlal" ordeni ilə təltif olunmuş (1995) **Bəxtiyar Mahmud oğlu və ya Zəkəriyyə oğlu Vahabzadə** (1925-2009) [bax: *bölmənin sonu, şəkil 17*]; Azərbaycan boyakarı, Azərbaycan Respublikasının xalq rəssamı (2002) **Cahangir Mahmud oğlu Rüstəmov** (1926-2007) [bax: *bölmənin sonu, şəkil 18*]; Tanınmış Azərbaycan bəstəkarı, Bakı Musiqi Akademiyasının rektoru və professoru, SSRİ Dövlət mükafatları laureatı, Əməkdar incəsənət xadimi, Azərbaycanın Xalq artisti **Əh-məd-Cövdət İsmayıl oğlu Hacıyev** (1917-2002) [bax: *bölmənin sonu, şəkil 19*]; Azərbaycanın xalq artisti (1960), Azərbaycan Dövlət Musiqili Komediya Teatrının yaradıcılarından biri, milli xalq oyun-tamaşalarının gülüş estetikasını bacarıq və həssaslıqla mənimsəmiş, vəziyyət komediyalarında oynamağı xoşlayan, məsxərə hərəkətləri ilə mimika-jest ifadə vasitələrindən obrazın komik xarakterini açmaq üçün istifadə edən aktyor **Lütfəli Əmir oğlu Abdullayev** (1914-1973) [bax: *bölmənin sonu, şəkil 20*]; Görkəmli heykəltaras, Azərbaycan SSR Xalq rəssamı (1956), Azərbaycan SSR Əməkdar incəsənət xadimi (1943), SSRİ Rəssamlıq Akademiyasının müxbir üzvü (1949), Stalin Mükafatı laureatı (1947, 1951) **Fuad Həsən oğlu Əbdürrəhmanov** (1915-1971) [bax: *bölmənin sonu, şəkil 21*]; Məşhur şair, tərcüməçi, Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının üzvü (1958), Azərbaycan Jurnalistlər İttifaqının üzvü (1959), qabaqçıl maarif xadimi (1978), Azərbaycan SSR Əməkdar incəsənət xadimi (1986) **Hikmət Ziya oğlu Əfəndiyev** (1929-1995) [bax: *bölmənin sonu, şəkil 22*]; Görkəmli yazıçı, dramaturq, Əməkdar incəsənət xadimi **Sabit Kərim oğlu (Sabit Rəhman) Mahmudov** (1910-1970) [bax: *bölmənin sonu, şəkil 23*]; Azərbaycan SSR Xalq artisti **Ələvsət Sadıqov** (1906-1970) Azərbaycan Dövlət Opera və Balet Teatrında solist, operə teatrında məsləhətçi pedaqoq kimi çalışmışdır [bax: *bölmənin sonu, şəkil 24*]; Şərqdə ilk opera yazan qadın bəstəkar, Azərbaycan SSR Əməkdar incəsənət xadimi (1973), Azərbaycan SSR Xalq artisti (1998) **Şəfiqə Qulam qızı Axundova** (1924-2013), musiqi nəzəriyyəsi üzrə tanınmış tədqiqatçı, Azərbaycan SSR Əməkdar incəsənət xadimi, professor **Məmməd**

Saleh İsmayılov (1912-1955) [bax: *bölmənin sonu, şəkil 25, 26*] və s. şəxsiyyətləri göstərmək mümkündür.

Respublikamızda biologiya elmi biliklərinin yayılmasında **Mirəli Axundovun** (1902-1992) xidmətləri əvəzsizdir. O, Respublikamızda yeganə olan təkamül təlimi tədris muzeyinin yaradıcısıdır [bax: *bölmənin sonu, şəkil 27*].

6.5. Şəki Heydər Əliyevin Azərbaycana birinci rəhbərliyi dövründə (1969-1982-ci illər)

1969-cu ilin iyulunda Azərbaycan SSR rəhbəri seçilən Heydər Əliyev 1969-1982-ci illərdə respublikaya başçılıq etmişdir. Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə 1969-cu il avqustun 5-də Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin (Azərbaycan KP MK) plenumu oldu. Burada Azərbaycan SSR tarixində ilk dəfə olaraq respublikanın sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni həyatı dərinlən, hərtərəfli təhlil olundu, uzun illərdən bəri yığılıb qalmış problemlər müzakirə edildi və çıxış yolları müəyyənləşdirildi. Həmin vaxtdan da Azərbaycan SSR-də tənəzzüldən tərəqqiyə dönüş başladı. Cəmiyyətin keyfiyyətə irəliləməsi, milli özünüdərkə, milli özünə qayıdışa dönüş mərhələsinin başlanğıcı qoyuldu. 1969-cu ildən respublikanın ictimai-siyasi, iqtisadi və sosial-mədəni həyatında intibah dövrü başlandı. Az müddətdə respublikanın idarəçilik sistemi xeyli möhkəmləndirildi. Heydər Əliyev Sovetlər İttifaqında, onun mərkəzi aparatında işgüzar, prinsipial bir dövlət xadimi kimi böyük nüfuz qazandı, o, fenomenal siyasi və dövlət xadiminə çevrildi. Onun Azərbaycan SSR-ə rəhbərlik etdiyi birinci mərhələ – 1969-1982-ci illər Azərbaycan SSR-in ictimai-iqtisadi, siyasi və mədəni inkişaf tarixində ən parlaq dövr hesab edilir. Heydər Əliyev respublikaya rəhbər seçildiyi vaxtdan respublikanın bütün təşkilatlarını dövlət və əmək intizamını möhkəmləndirməyə, respublikada mənəvi-psixoloji mühiti sağlamlaşdırmağa çalışırdı. O, Azərbaycan KP MK-nın plenumlarında, qurultaylarında, zona müşavirələrində və digər toplantılarda etdiyi məruzə və çıxışlarında, bir qayda olaraq təsərrüfat

və mədəni quruculuq məsələlərini təhlil edir, nöqsanları aşkarlayır, onları aradan qaldırmağın yollarını müəyyənləşdirirdi. Bu illər Azərbaycan SSR-in iqtisadi, ictimai-siyasi həyatında dönüş başladı, respublikanın dinamik inkişafı üçün kompleks proqramlar hazırlandı. Azərbaycan KP MK-nın 1969-cu plenumunda respublikada iş intizamı, iqtisadiyyatda yaranmış uzun sürən geriliyin, mövcud nöqsanların, qüsurların səbəbləri müzakirə edildi, onların aradan qaldırılmasının yolları açıqlandı. Azərbaycan KP MK-nın avqust (1969) Plenumunda Mərkəzi Komitənin birinci katibi H.Əliyev öz məruzəsində Şəki ipək kombinatının geridə qaldığını bildirmişdi. Tənqiddən sonra müəssisənin geridə qalması səbəbləri geniş müzakirə edildi, geriliyi aradan qaldırmaq üçün konkret, əməli tədbirlər hazırlanıb həyata keçirildi [110, v.25]. Şəki İpək Kombinatı şəhərini, eləcə də respublikamızın iri müəssisələrindən biri idi. 1971-ci ildə kombinatda 3130 nəfər fəhlə çalışırdı. Şəkkizinci beşillikdə kombinatda xam və hazır parça istehsalı 1967-ci ildəkinə nisbətən 29,2% çoxaldı. 70-ci illərin əvvəlinə müəssisə 16 adda məhsul istehsal edir və ölkənin 200-dən çox ticarət təşkilatına və tikiş müəssisələrinə mal göndərirdi [110, v.61]. Kombinatin 510 nəfər fəhlə –qulluqçusu «Rəşadətli əməyə görə» yubiley medalı ilə təltif olunmuşdur, bunların 141 nəfəri kommunist idi [110, v.62]. Ümumilikdə, Şəki rayonunda «Rəşadətli əməyə görə» 2907 nəfər təltif olundu. Beşillik plan tapşırıqlarının müvafiqiyyətlə yerinə yetirilməsində fərqləndiklərinə görə 138 nəfər SSRİ orden və medallarına təqdim edilmişdi [110, v.33].

Rayonun kolxoz və sovxozları 5 illik dövlət kənd təsərrüfatı məhsulları – taxıl, ət, süd, yun, barama satışı planlarını yerinə yetirmişdilər. 1961-1965-ci illərə nisbətən 1966-1970-ci illərdə məhsul və məhsuldarlıq bir qədər artmışdı. Bu dövrdə rayonun kolxoz və sovxozları 141 min hektar yararlı torpaq sahəsinə malik idilər [110, v.71].

Lakin buna baxmayaraq, son beşillik ərzində dövlətə taxıl satışı planı yerinə yetirilməmişdi. Çəltiyin və dan qarğıdalının yetişdirilməsində də ciddi nöqsanlar vardı və məhsuldarlıq aşağı idi [110, v.72]. Buna görə qarşıda ki illərdə orta illik taxıl istehsalı artırılmalı idi. Bu vəzifəni yerinə yetirmək üçün əkinçiliyin mədə-

niyyətini yüksəltmək, növbəli əkinləri düzgün tətbiq etmək, toxumçuluğu yaxşılaşdırmaq, gübrələrdən daha geniş istifadə etmək, zərərvericilərə və xəstəliklərə qarşı mübarizəni gücləndirmək, səpin və yığım müddətlərinə düzgün əməl etmək tələb olunurdu [110, v.73]. Rayonda tütüncülüklə məşğul olan 22 kolxoz vardı. Onlardan 17-si tütünlə istehsalı və dövlətə satış planlarını yerinə yetirmişdi. Kolxozların bitkiçilik sahəsində əldə etdikləri pul gəlirlərinin hər il 50-60%-i tütüncülükdən götürülürdü [110, v.74]. Rayonun bostançılıq, bağçılıq və tərəvəzçilik sahəsində ağır vəziyyət qalmaqda idi. Əhalini nəinki mövsüm ərzində, hətta bütün il boyu təzə tərəvəzlə təmin etmək vacib məsələlərdən biri idi [110, v.75]. Baramaçılıq rayonun vacib sahələrindən biri idi. Hər il rayonda 140-150 ton yüksəkkeyfiyyətli barama istehsal edilirdi. Baramaçılıq sahəsində rayonun zəhmətkeşləri 1970-ci ildə beşillik planı 109 % yerinə yetirmişdilər [110, v.76]. Lakin istehsal edilən baramanın texnoloji qüsurları vardı. Təsərrüfatlarda baramanın yetişməmiş toplanması, aşağı keyfiyyətlə təhvil verilməsi, istehsal edilən ipəyin keyfiyyətinə öz mənfi təsirini göstərmişdi [110, v.77]. Heyvandarlıq məhsulları satışı planları 1970-ci ildə yumurta istisna olmaqla yerinə yetirilmirdi. Bu, xroniki hal almışdı və uzun illərdən bəri rayonda heyvandarlıq məhsullarının dövlətə təhvil planları yerinə yetirilmirdi. Səkkizinci beşillikdə də (1966-1970) vəziyyət belə idi [110, v.78]. Heyvandarlıq sahəsində olan nöqsanlar yem istehsalı təmin bitkilərinin əkininin azalması, suvarmanın düzgün aparılması, onun müxtəlif əkin sahələri arasında düzgün bölüşdürülməsi və digər səbəblərlə bağlı idi. Heyvandarlıq binalarının mexanikləşdirilməsi ancaq 41%-ə çatmışdı [110, v.80]. Rayonun kolxoz və sovxozlarında 480 ədəd müxtəlif markalı traktor, 200-dən artıq kombayn, 500 ədədə yaxın yük avtomobilləri və traktor-yedək arabası, çoxlu miqdarda başqa kənd təsərrüfatı maşın və alətləri vardı. Lakin bu avadanlığın gücündən tam istifadə edilmirdi, texnikaya qayğı göstərilmirdi, onlar üçün altaylıqlar tikilmirdi [110, v.82]. Rayon kolxozlarında 9296 təsərrüfatda 17 min nəfərdən artıq əməkqabiliyyətli kolxozçu, sovxozlarda isə 2000 nəfər çalışırdı. Kənd təsərrüfatının ayrı-ayrı sahələri üzrə inkişafın xeyli zəifləməsi

özünü məhsulun istehsal həcmində, kolxozların kredit boraclarının artmasında göstərirdi. Beləliklə, kolxozlar zərərli işləyirdilər. Bu isə əməkhaqlarının vaxtında verilməsinə təsir edirdi [110, v.85].

Azərbaycan KP MK-nın dekabr (1970) plenumunda birinci katib Heydər Əliyev məruzəsində və son sözümdə Şəki şəhər partiyası təşkilatında yaranan vəziyyəti kəskin tənqid etmişdi. 1969-cu il avqust plenumunda, sonrakı plenum və qurultaylarda, müşavirələrdə Heydər Əliyevin çıxışlarında, nitqlərində respublikanın iqtisadi, siyasi həyatında mövcud olan vəziyyət təhlil edilmiş, rəhbərlik prinsiplərində ciddi dəyişikliklər olunmuş, kadrlara qarşı tələbkarlıq gücləndirilmişdi. Partiyanın 1970-ci il mart Plenumunda H.Əliyev məruzəsində xüsusi qeyd etmişdi: «Kommunistlər bizim kadr siyasətimizi çox maraqla izləyirlər. Onlar bu işdə olan nöqsanlara, xüsusilə də kadr məsələlərinin həllinə yanlış və birtərəfli münasibətə dözə bilməzlər. Buna görə şəxsi sədaqət, yerlilik, qohumluluq əlaqələri, dostluq münasibətləri kimi hər cür qeyri-partiya mülahizələri bəzi işçilərin irəli çəkilməsi zamanı hələ də təəssüf ki, bürüzə verən bu mülahizələr kommunistlərə nəinki mənfi təsir bağışlayır, həm də onların fəallığını, bu hadisələrin baş verdiyi həyat sahəsi üçün onların məsuliyyət hissini zəiflədir» [110, v.38-39]. Kadrların düzgün seçilib yerləşdirilməsində çox mühüm şərtlərdən birisi, ehtiyat kadrların hazırlanması və onlarla müntəzəm iş aparılması məsələsi idi. Şəki rayonu partiyası təşkilatının 6 yanvar 1971-ci ildə keçirilmiş XXVIII partiyası konfransında rayon partiyası komitəsinin birinci katibi Sadıq Murtuzayev çıxışında qeyd etmişdi ki, şəhər partiyası komitəsinin nomenklaturasında 551 kadr vardır [110, v.34]. Şəhər partiyası komitəsinin nomenklaturasında olan kadrlar içərisində ən məsul vəzifələrdən birisi kolxoz sədri və sovxoz direktorları idi. Rayonda olan 22 kolxoz sədrindən 13 sovxoz direktorundan 4-nün ali ixtisas təhsili vardı [110, v.36]. 1971-ci ildə Şəki partiyası təşkilatının hesabatında 3888 nəfər (o cümlədən 208 nəfəri namizəd) kommunist 138 partiyası təşkilatında birləşmişdi. Ümumi kommunistlərin 648 nəfərinin ali, 127 nəfərinin natamam ali, 1389 nəfərinin orta, 1140 nəfərinin natamam orta və 584 nəfərinin ibti-

dai təhsili vardır. 1971-ci ildə rayonun partiya siyasi maarif sistemində fəaliyyət göstərən 203 məktəbinə 3500 nəfərə qədər kommunist cəlb edilmişdi [110, v.49].

1970-ci ilin yanvarında tarixində rayonda keçirilmiş əhalinin siyahıya alınması nəticəsinə görə rayonda əmək qabiliyyəti olan işləyənlərin sayı 5572 nəfər idi. Onlardan 2460 nəfəri şəhərdə, 70 nəfəri qəsəbədə, 3042 nəfəri isə kənddə yaşayırdı [110, v.43]. Rayonda 29 sahə həmkarlar ittifaqı və onların yerli komitələri 17244 nəfər həmkarlar təşkilatının üzvünü birləşdirirdi. O cümlədən 22 yüngül sənaye işçiləri həmkarlar ittifaqı təşkilatının 5425 nəfər, 39 kənd təsərrüfatı və tədarük fəhlə və qulluqçuları həmkarlar ittifaqı təşkilatının 4079 nəfər üzvü var idi [110, v.44].

Şəkinin mədəni-maarif ocaqlarının geniş şəbəkəsi vardı. Rayonda 86 mədəni-maarif ocağı, 46 kitabxana, 7 mədəniyyət evi, 25 klub zəhmətkeşlərə xidmət göstərirdi [110, v.52]. Xalq maarifində 1800 nəfərə qədər müəllim çalışırdı. Rayonun ümumtəhsil məktəblərində 29598 axşam fəhlə-gənclər və qiyabi orta məktəbdə 1000 nəfərə yaxın şagird təhsil alırdı [110, v.54]. Azərbaycan SSR Maarif Nazirliyi xətti ilə son 20 ildə (1950-1970-ci illər) Şəki rayonunun kəndlərində bir dəfə də olsun məktəb binası tikilməmişdir [110, v.55]. Şəki şəhərində olan bir texniki-peşə məktəbində 500 nəfərə qədər şagird təhsil alırdı. Lakin məktəbin dörd buraxılışında verdiyi 654 ixtisaslı tikinti fəhlələrin əksəriyyəti tikintidə işləmirdi. Şəhərin 5 orta ixtisas məktəbində (tibb, toxucu, pedaqoji, kənd təsərrüfatı) 1800 nəfərdən artıq tələbə təhsil alırdı. Texnikumlarda maddi-texniki bazanın möhkəmləndirilməsi, müəllim kadrların təminatının yaxşılaşdırılması sahəsində müəyyən irəliləyişlər vardı [110, v.56].

1970-ci illərin əvvəlində rayonda müalicə-profilaktika ocaqlarının çox geniş şəbəkəsi yaradılmışdı. 69 tibb ocağında 115 həkim, 600 nəfərə yaxın orta tibb işçisi vardı. Şəhərdə 500 çarpayılıq birləşmiş xəstəxana, kəndlərdə 205 çarpayılıq olan 8 xəstəxana, 27 feldşer-mama məntəqəsi, 4 kolxoz doğum evi fəaliyyət göstərirdi [110, v.57]. Şəhər partiya və icraiyyə komitələrinin orqanı olan «Şəki fəhləsi» qəzetinin işində müsbət cəhətlər artmaqda idi. Qəzetin

abunəçilərinin sayı 1971-ci ildə 10462 nəfərə çatmışdı [110, v.59]. Şəki zəhmətkeşlərinin mənzilə olan tələbatı ödənməmiş qalırdı. 1968-1970-ci illərdə cəmi 98 mənzilli yaşayış binası istifadəyə verilməmişdi, 155 mənzilli 4 yaşayış evi tikilməkdə idi. 60-cı illərin sonunda şəhərdə 1200-dən çox ailənin yeni mənzilə ehtiyacı vardı [110, v.69].

Heydər Əliyev 1974-cü ilin iyulunda Şəki şəhərinə ilk tarixi səfərini etmiş, Şəkinin həmin dövr üçün ən müasir formada təşkil edilmiş yeni mal-qara kompleksinə, yeni yaradılmış bağçılıq kompleksinə baş çəkmiş və respublika fəalları ilə geniş müşavirə keçirmişdi. Ulu öndərin Şəkiyə səfəri onun şəhərimizə göstərdiyi diqqət Şəkinin də iqtisadi və mədəni həyatına əhəmiyyətli şəkildə təsir göstərmişdi. 1975-ci ildə şəhər üzrə ümumi məhsul istehsalının həcmi 117 milyon 48 min manat olduğu halda bu göstərici 1980-ci ildə 124 milyon 201 min manata çatdırılmışdı. Həmçinin sənayedə məhsul satışı 1975-ci ildə 93 milyon manat olduğu halda 1980-ci ildə bu göstərici 136 milyon 467 min manata çatmışdı. Sənaye müəssisələrində istehsalın artım sürəti 19,9 faizdən 22,3 faizə qalxmışdı. O zaman nəinki Azərbaycanın, eləcə də Yaxın və Orta Şərqi ən böyük ipək istehsalçısı və toxuculuq mərkəzlərindən biri hesab edilən Şəkidə həmin müddətdə ipəkçiliyin inkişafı xüsusilə geniş vüsət almışdı. Məhz Heydər Əliyevin rəhbərlik etdiyi dövrdə, 1975-ci ildə şəhərin bütün ipək müəssisələrini özündə birləşdirən Şəki İpək İstehsalat Birliyi yaradılmışdı. Həmin dövrdə müəssisədə 7 min nəfərə yaxın daimi işçi çalışırdı. Şəki İpək İstehsalat Birliyi SSRİ-nin 75 müəssisəsinə ipək parça, 84 müəssisəsinə isə ipək sap göndərirdi. Şəki ipəyindən hazırlanan parçalar Yaponiya, İsveçrə, İtaliya və digər xarici ölkələrə ixrac olunurdu [bax: *bölmənin sonu, şəkil 28, 29*].

Şəkinin sənaye əməkçiləri 1971-1975-ci illərdə qarşıya qoyulan vəzifələrini layiqincə yerinə yetirmişdilər. Məhsul istehsalına dair 5 illik xalq təsərrüfatı planına vaxtından ay yarım əvvəl, məhsul satışına iki ay əvvəl əməl edilmişdir. Keçən dörd ildə məhsul buraxılışı 42,6 %, məhsul satışı 57 % artırılmış, məhsul buraxılışı tapşırığına 102,4 % əməl olunmuşdu [111, v.23]. Rayonun sənaye

məhsulunun 80 %-dən çoxunu verən Şəki İpək Birliyinin kollektivi (1975-ci ildə kombinatın əsasında ipək istehsal birliyi yaradıldı və şəhərdəki digər ipək müəssisələrini özündə birləşdirdi) 1974-1975-ci illərdə yüngül sənaye müəssisələri arasında sosializm yarışında yeddi dəfə qalib gəlmişdir. Birliyin 60 nəfər işçisi SSRİ-nin orden və medalları ilə təltif olunmuşdu [111, v.24].

Doqquzuncu beşillik ərzində rayonda kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının ümumi həcmi 86 % artmışdır. Kənd təsərrüfatında əmək məhsuldarlığı 31 % yüksəlmişdi. Rayonda fəaliyyət göstərilən 31 kolxoz, sovxoz və birliklərin rəhbərlərinin hamısının ali və orta ixtisas təhsili vardı [111, v.30]. Şəki rayonu respublikanın ən böyük taxılçılıq rayonu idi. 1974-1975-ci illərdə rayonda 107904 ton taxıl istehsal olunmuşdu. Onun 49423 tonu dövlətə satılmışdı. Taxıl kombaynların sayı 39 ədəd artmışdı və bu taxıl yığımının müddətini xeyli qısaltmağa imkan vermişdi [111, v.31]. Bununla yanaşı, taxılın məhsuldarlığı aşağı idi. Eyni vəziyyət rayonda qarğıdalı sahəsində də mövcud idi. Tütünçülük əvvəlki kimi rayonun iqtisadiyyatında aparıcı yer tuturdu. Doqquzuncu beşilliyin dörd ilində rayonda tütün istehsalı iki dəfə yarım artmışdı [111, v.33]. Tütünçülük sahəsində çalışan 56 nəfər SSRİ-nin orden və medalları ilə təltif olunmuşdur. Lakin tütünün mexanikləşdirilməsi səviyyəsi hələ çox aşağı idi. Rayonda beşilliyin bütün illərində barama istehsalı və satışına dair xalq təsərrüfatı planları artıqlaması ilə yerinə yetirilmişdi [111, v.34].

Şəki rayonu üzümçülük sahəsində uğurlar əldə edərək dövletə üzüm satışı tapşırığı 1974-cü ildə 2,5 dəfə, 1975-ci ildə isə 2,3 dəfə yerinə yetirilmişdi [111, v.35]. Rayonda maldarlığın intensivləşdirilməsində ən başlıca məsələ olan yemin keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq və sərf olunan yem məqbulində istehsal olunan maldarlıq məhsullarını zootexniki normaya çatdırmaq sahəsində də ciddi nöqsanlar vardı. Rayonda yem istehsalının sənaye əsaslara keçirilməsi, kolxozlararası yemçilik birliyinin yaradılması və yem zavodunun tikintisi maldarlığın inkişafına yeni imkanlar yaratdı [111, v.38]. Kənd təsərrüfatının texniki təchizatı xeyli yaxşılaşdırıldı. Təkcə 1974-1975-ci illər ərzində rayonun kolxoz və sovxozları

126 traktor, 53 kombayn, 59 yedək arabası, 53 avtomobil və başqa kənd təsərrüfatı maşınları almışdılar [111, v.40].

1975-ci ilin avqust ayında şəhər partiya komitəsinin plenumunda «Rayonda aparılan tikinti işlərinin vəziyyəti və onu daha da yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqında» məsələ müzakirə edildi. Qeyd olundu ki, rayonda 12370 kvadrat metr mənzil sahəsi, 1832 yerlik məktəb binası, ticarət bazası, təyyarə meydanı, doqquz mərtəbəli mehmanxana, 4 min tonluq gübrə anbarı, 1000 tonluq taxıl anbarı, müxtəlif həcmli maldarlıq binaları tikilib istifadəyə verilmişdi [111, v.26]. İldən-ilə əhaliyə ticarət xidmətlərinin həcmi artırdı. Rayonda 216 məişət xidməti şəbəkəsi vardı [111, v.28].

1975-ci il noyabrın 28-də Şəki rayon partiya təşkilatının XXX konfransında rayon partiya komitəsinin birinci katibi S.Murtuzayev çıxışında bildirmişdi ki, rayon partiya təşkilatında birləşən 147 ilk partiya təşkilatının hesabında 4186 nəfər partiya üzvü və 159 nəfər namizəd vardı. Kommunistlərin 55,5 % -i fəhlə və kolxozçular idi. Şəhər partiya nomenklaturasına daxil olan kadrların sayı xeyli artırılmış və 591-ə çatdırılmışdı [111, v.41]. Qadın kadrların irəli çəkilməsinə diqqət xeyli artırılmışdı. İlk partiya katiblərinin 42 nəfəri, rəhbər sovet işçilərinin 10 nəfəri, komsomol işçilərinin 9 nəfəri və ya 60 %-dən çoxu qadınlar idi [111, v.44]. 147 ilk partiya təşkilat katibindən 81 nəfərinin ali və qurtarmamış ali, 66 nəfərinin isə orta təhsili vardı [111, v.45].

1975-ci ildə rayonun ümumtəhsil məktəblərində 32 mindən artıq şagird təhsil alırdı [111, v.56]. Əhaliyə göstərilən tibbi xidmətin səviyyəsi xeyli yaxşılaşdırılmışdı. Əhalinin sağlamlığının keşiyində duran min nəfərdən artıq həkim və tibb işçisi, 1130 cərpayılıq 10 xəstəxana və digər tibb ocaqları vasitəsilə xidmət göstərilirdi [112, v.75]. Yeni uşaq poliklinikası təşkil edilmiş, qadın məsləhətxanası və təcili yardım stansiyası bina ilə təmin olunmuşdu. Mərkəzi xəstəxanada urologiya şöbəsi açılmışdı [111, v.58]. «Şəki fəhləsi» və çoxtərəfli «İpəkçi» qəzetləri rayonun sosial-iqtisadi yüksəlişində fəal iştirak etmişlər, öz təbliğatçılıq və təşviqatçılıq rolunun öhdəsindən layiqincə gəlmişdilər. Qəzetlər qabaqcıl iş təcrübəsinin, vətənpərvərlik təşəbbüslərinin yayılmasına xüsusi diqqət

yetirir, öz fəaliyyətlərində geniş oxucu kütləsinə, müxbir fəallarına arxalanırdılar. 1933-1950-ci illərdə Şəkiddə fasilələrlə Dövlət Dram Teatrı, 1959-1975-ci illərdə Xalq teatrı, 1975-ci ildən yenidən Dövlət Dram Teatrı fəaliyyət göstərmişdi [126, 500].

1970-ci illərdə Azərbaycanda, bütün sahələrdə olduğu kimi teatr sahəsində də intibah yarandı. Teatra, sənət adamlarına böyük qayğı və hörmətlə yanaşan, onlara sözün əsl mənasında hamilik edən respublikamızın başçısı Heydər Əlirza oğlu Əliyevin səyi və köməyi nəticəsində milli teatr sənətimiz vüsətli inkişaf yoluna düşdü.

1985-ci ilədək teatrın baş rejissoru Hüseynağa Atakişiyev olmuşdu. O, M.Əliyev adına İncəsənət İnstitutunu bitirdikdən sonra (1975) bir müddət Şəki Dövlət Teatrında işləyib, Əməkdar incəsənət xadimi fəxri adına layiq görülmüşdür. 1979-cu ildə Sabit Rahman adına Şəki Dövlət Dram Teatrına quruluşçu rejissor vəzifəsinə təyin edilən Cahangir Novruzov 1985-ci ildə teatrın baş rejissoru təyin olunmuşdur.

1995-ci ildə Türkiyə Cümhuriyyətinə universitetdə dərs demək üçün dəvət olunan C.Novruzov hazırda Türkiyənin Adana şəhərində Çuxurova Universitetinin Dövlət Konservatoriyasının teatr bölməsində çalışır. C.Novruzov 2011-ci il iyulun 4-də Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı ilə mədəniyyət və incəsənət sahəsindəki fəaliyyətlərinə görə "Əməkdar incəsənət xadimi" fəxri adına, 27 may 2018-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Xalq artisti fəxri adına layiq görülmüşdür.

1980-ci ilin noyabr ayında keçirilmiş rayon partiya təşkilatının XXXII konfransında katib Nürəddin Mustafayev çıxış edərək bildirmişdi ki, şəhər partiya təşkilatının 4559 nəfər partiya üzvü və 157 nəfər partiya üzvlüyünə namizəd var idi. Onlardan 36,3%-i fəhlələr, 25,8%-i kolxozçular, 29,5%-i qadınlar idi [112, v.55]. 165 ilk partiya təşkilatı katibinin 54,3%-inin ali və qurtarmamış ali, 45,7%-i orta təhsili vardı. Katiblərin 16,5%-i fəhlələr, 13,9%-i kolxozçular, 22,4%-i mühəndis-texniki işçilər, 28,7%-i qadınlar idi [112, v.58]. İlk partiya təşkilatı katiblərinin 47 nəfəri və ya 28,7%-i, həmkarlar ittifaqlarının və komsomol işçilərinin 35%-i qadınlar idi [112, v.62].

1980-ci ildə şəhər, rayon, qəsəbə və kənd sovetlərinə 905 deputat seçilmişdi ki, onların 69%-i fəhlə və kolxozçular idi [112, v.63].

Ümumiyyətlə, Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında 1969-1982-ci illərdə respublikanın bütün rayonlarında olduğu kimi, Şəkinin sosial-iqtisadi və mədəni həyatı inkişaf dinamikası baxımından xüsusi mərhələ kimi fərqlənir. Bu dövrdə Şəkiddə məhsul istehsalının həcmi 5 dəfə çoxalmışdı. 1982-ci ildə istifadə edilmiş kapital qoyuluşunun həcmi 1969-cu ilə nisbətən 5,4 dəfə artaraq 3,2 milyon manat olmuşdu. Bu illərdə Şəki rayonunda bir sıra mühüm sənaye obyektləri – üzüm emalı zavodları, yeyinti məhsulları kombinatı, tütün fermentləmə zavodu, çörək zavodu, pendir və konserv zavodları, xalça fabriki istifadəyə verilmişdi.

Əvvəllər fəaliyyət göstərən sənaye müəssisələri modernləşdirilmiş və genişləndirilmişdi. 1969-1982-ci illərdə ümumi sahəsi 283 min kvadratmetr olan yaşayış evləri, 5520 şagird yeri olan ümumtəhsil məktəbləri, 740 yerlik məktəbəqədər uşaq müəssisələri istifadəyə verilmişdi. 8,6 min hektar torpaq sahəsini suvarmalı olan Əyriçay su anbarı kompleksi tikilmişdi. Şəki İpək Kombinatında 750 dəzgahlı toxucu sexi və boyaq-bəzək fabriki tikilərək istifadəyə verilmiş, orada yeni xarici avadanlıq quraşdırılmışdı. Bu məqsədlə 23 milyon ABŞ dolları məbləğində vəsait xərclənmişdi. Bu illərdə Şəkiddə 70 kilometr asfalt örtüklü avtomobil yolu çəkilmiş, 29 yeni körpü tikilmişdi. 1969-1982-ci illərdə Şəki şəhəri və onun əksər kəndləri qazlaşdırılmış, qaz kəmərlərinin ümumi uzunluğu 628 kilometrə çatmışdı. Mingəçevirdən Şəkiyə 33,8 kilometr uzunluğunda 110 kilovoltluq, 54 kilometr uzunluğunda 35 kilovoltluq, rayon daxilində 361 kilometr uzunluğunda 6-10 kilovoltluq elektrik xətləri çəkilmişdi [169, 281-282].

1985-ci ildə Şəki şəhər partiya komitəsinin XXXIV konfransında geniş məruzə ilə çıxış edən şəhər partiya təşkilatının birinci katibi H.M.Rəcəbov qeyd etmişdi ki, rayonun sənaye işçiləri bir çox ən mühüm məmulat növlərinin istehsalına dair 1985-ci ilin 11 aylıq planını yerinə yetirmişdilər. İlk dəfə olaraq on birinci beşilliyin yekun ilində rayonun 18 sənaye müəssisəsinin hamısı planlarını artıqlaması ilə yerinə yetirmişdi, kənd təsərrüfatı isə əsl

yüksəliş və coşqun tərəqqi dövrü keçirirdi. 1984-cü ildə rayonun tarixində ilk dəfə 100539 ton taxıl istehsal edilmiş və dövlətə 40 min ton taxıl satılmışdı. 1980-1985-ci illər ərzində rayonun kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu 1975-1980-ci illərə nisbətən 51,2 % artmışdır. Rayonda geniş ticarət, ictimai-iaşə şəbəkələri fəaliyyət göstərirdi. 1984-1985-ci illərdə rayonda əsaslı tikintiyə 54,6 milyon manat vəsait yönəldilmişdi, 21,8 milyon əsas fondlar istifadəyə verilmişdir. 1985-ci ildə rabitə evi, 60 və 70 mənzilli yaşayış evi, 280 yerlik uşaq bağçası, şadlıq evi, əmanət kassası üçün idarə binası, tikiş fabriki, 50 yerlik hamam, kolxoz bazarı və digər sosial obyektlərin tikintisi davam etdirilirdi. Şəhərdə 130 yerlik doğum evi kompleksinin tikintisi başa çatdırılmışdı. Rayonun altı kəndi qazlaşdırılmış, 140 yerlik uşaq bağçası, idman kompleksi, 200 tonluq gübrə anbarı, dəmiryolçular evi təmir edilmişdi [169, 17]. Şəhərin 12 küçəsi tamamilə yenidən qurulmuş, Yevlax-Balakən dəmir yolu xətti istismara verilmişdi [169, 18]. Bu dəmir yolunun müxtəlif növ məhsulların daşınmasında böyük rolu vardı. 1986-cı ildə rayonun 54 məktəbəqədər müəssisəsində 3034 uşaq tərbiyə olunurdu. 84 ümumtəhsil (11 ibtidai, 28 səkkizillik, 45 orta) məktəbində təqribən 28 min, texniki peşə məktəblərində 900 şagird təhsil alırdı. Rayonda fəaliyyət göstərən Şəki Pedaqoji məktəbində 1985/1986-cı tədris ilində 76 müəllim işləyir və 632 tələbə təhsil alırdı. Ümumiyyətlə, 1920-1985-ci illərdə Şəki Pedaqoji məktəbini təqribən 7,5 min orta ixtisas təhsilli mütəxəssis bitirmişdi [126, 501-502].

Artıq XX əsrin 80-ci illərinin ortalarında SSRİ dövlətinin ictimai-siyasi, iqtisadi və mənəvi həyatında böhran yaranmışdı. Böhranlı vəziyyətin simptomları hələ 70-ci illərin ortalarından görünürdü - elmi-texniki tərəqqi ləngiyir, sənayedə avadanlığın mənəvi aşınması, infrastrukturun zəifliyi, təbii ehtiyatlar hasilatının çətinləşməsi və bahalaşması, maddi ehtiyatlar qıtlığının meydana gəlməsi təzahür edirdi. Dövləti qanunlar deyil, partiya elitasının maraqları idarə edirdi. Sözdə elan olunmuş demokratik hüquq və azadlıqların real təminatı yox idi. İqtisadi və siyasi sahədə «yenidənqurma» partiya elitasının mühafizəkar qanadının ciddi müqaviməti

məti nəticəsində baş tutmurdu. Siyasi idarəçilikdə mövqelərini saxlaya bilmiş mühafizəkarlar təsərrüfata rəhbərlikdə köhnə, qeyri-iqtisadi metodlardan əl çəkməyə imkan vermirdilər. İdarəçilik sisteminin təzələnməsinə yönəldilən lokal tədbirlər isə nəzarət dairəsini zəiflədir, partokrat işbazlara yeni-yeni gəlir yolları, xalq malının talanmasına daha münasib imkanlar yaradırdı. «Yenidənqurma» iqtisadiyyata ciddi zərbə vurur, cəmiyyəti «siyasiləşdirir», Kommunist partiyasının nüfuzunu sarsıdır və imperiyanı daha dərin böhrana salırdı.

Azərbaycan SSR-in partiya və dövlət rəhbərliyində də mərkəzdə gedən proseslərə ətalətli münasibət nümayiş etdirilirdi. Mərkəzdə gedən proseslər hələ dərinəndə dərk edilmir, növbəti müvəqqəti kampaniya kimi qiymətləndirilirdi. Bu münasibət bölgələrdə də öz təsirini göstərirdi. Rayon rəhbərləri daha çox növbəti hesabatlara hazırlaşır, yuxarıdan göndərilən tapşırıqlara uyğun olaraq gündəlik fəaliyyətlərini qururdu və görüləcək işlərin konturlarını cızırdılar.

6.6. Heydər Əliyevin rəhbərliyi dövründə Şəkiddə elmin inkişafı

Heydər Əliyev Azərbaycan SSR-ə rəhbərliyinin ilk günündən ölkəmizdə elmin və təhsilin inkişafına xüsusi diqqət və qayğı göstərməyə başladı və ömrünün sonunadək onun böyük hamisi və qaranlı olmuşdu. O, həmçinin Azərbaycan SSR-in sosial-iqtisadi və mədəni həyatının bütün sahələrində olduğu kimi, elmin inkişafını ləngidən, onu geri çəkən neqativ halların da vaxtında aradan qaldırılması üçün bir sıra böyük və mühüm tədbirlərin həyata keçirilməsinin təşəbbüskarı, eləcə də rəhbəri olmuşdur. O, Azərbaycan KP MK-nın məşhur avqust (1969-cı il) plenumunda respublika elminin inkişafında yaranmış ağır vəziyyətdən narahat olduğunu bildirərək demişdi: «Elmi idarələrimizin fəaliyyətində hələ ciddi nöqsanlar vardır, Elmlər Akademiyası, bir sıra sahə elm idarələri elmi-texniki tərəqqinin sürətləndirilməsi uğrunda, tamamlanmış işlərin istehsalata təbiiqi uğrunda mübarizədə kifayət qədər əzmkarlıq göstər-

mirlər» [96, v.27-28]. Öz rəhbərlik bacarığı və qabiliyyəti, firi istedadı və təşkilatçılığı ilə həm keçmiş İttifaq respublikalarının başçıları və həm də bütövlükdə SSRİ rəhbərləri arasında sayılıb-seçilən, böyük hörmət, nüfuz qazanmış, gərgin əməyi, tələbkarlığı, qətiyyəti və prinsipiallığı sayəsində Azərbaycan SSR-i qısa müddətdə nəinki keçmiş İttifaqda, həmçinin bütün dünyada tanıtmğa nail olmuş Heydər Əliyevin respublika alimləri qarşısında qoyduğu proqram xarakterli vəzifələr onlar tərəfindən birmənalı şəkildə qəbul edildi və yüksək vətənpərvərlik hissi ilə yerinə yetirildi.

Tezliklə Azərbaycan SSR əsas sosial-iqtisadi göstəricilərə görə keçmiş İttifaqın qabaqcıl respublikaları cərgəsinə çıxdı. Öz fəaliyyəti və siyasi təcürbəsində hər zaman elmi fikrin ən yeni nailiyyətlərindən faydalanan H.Əliyev elm və texnikanın, mədəniyyətin və maarifin, ədəbiyyat və incəsənətin inkişafı məsələlərinin həlli məqamlarında yüksək peşəkarlıq göstərir, cəmiyyətin, xalqın inkişafını elmdə görürdü. H.Əliyev Azərbaycan SSR iqtisadiyyatının inkişafında elmi potensialdan səmərəli şəkildə istifadə edilməsinə dair göstərişlərini əldə rəhbər tutaraq 70-ci illərin əvvəllərindən etibarən elmi tədqiqatların mövzularının dəqiqləşdirilməsi, təkmilləşdirilməsi üzrə böyük işlər aparmışdı. Xalq təsərrüfatının və elmin özünün inkişaf vəzifələrinə müvafiq olaraq Elmlər Akademiyası idarə və təşkilatların fəaliyyətinin aparıcı istiqamətləri müəyyən edilmişdi. Bu halda respublika alimlərinin diqqəti elmi fəaliyyətin yaxın vaxtlarda xalq təsərrüfatında səmərə verə biləcək istiqamətlərinə yönəldilmişdi. Elmi qüvvələr və maddi resurslar, əsasən, məqsədli proqramların yerinə yetirilməsinə istiqamətləndirilmiş, respublikada sənaye və kənd təsərrüfatı istehsalının intensivləşməsinə tələbatına cavab verən elmi-texniki tərəqqi aspektlərinin inkişafı sürətləndirilmişdi. Heydər Əliyevin Azərbaycan Elmlər Akademiyası qarşısında qoyduğu vəzifələrdən irəli gələn məsələləri həll etmək məqsədilə elmi-tədqiqat işlərinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, elmin nailiyyətlərinin istehsalat tətbiqi və ətraf mühitin mühafizəsi problemləri üzrə tədqiqatların genişləndirilməsi, yeni elmi ideyaların və texniki nəticələrin işlənməsinə və qüvvələrin xalq təsərrüfatının inkişafının əsas istiqamətlərinə yönəldilməsi

diqqət mərkəzinə çəkilmişdi.

Bu illərdə fizika, riyaziyyat, astronomiya, neft-kimya, neft emalı, geologiya, coğrafiya, biologiya elmləri, kənd təsərrüfatı, ictimai elmləri üzrə bir sıra fundamental və tətbiqi işlər həyata keçirilmişdi. Elmi-texniki inkişafı bağlı elm sahələrinin, tədqiqatların genişliyi Elmlər Akademiyasında bir sıra yeni institutların, elmi tədqiqat müəssisələrinin yaranmasını sürətləndirdi. Ümum-milli Lider Heydər Əliyevin Azərbaycan SSR-ə rəhbərliyi dövründə Elmlər Akademiyasının elmi müəssisə və təşkilatları respublikamızın müxtəlif rayonlarında yaradılmışdı. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Şəki, Gəncə və Naçıxivan regional mərkəzlərinin təşkil, onların günün tələblərinə uyğun elmi araşdırmalar aparacaq səviyyəyə çatdırılması məhz həmin illərdə həyata keçirilmişdi. Elmi-tədqiqat işlərinin müsbət nəticələrinin sənayə və kənd təsərrüfatına tətbiqinin tələbatı çevrilməsi respublika elminin yayılma arealının daha da genişləndirmək və mərkəzdən uzaq əraziləri də əhatə etməsini zəruri etdi [347, 42-43].

1972-ci ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Kompleks zona Elmi Bazasının yaradılması və mərkəz olaraq Şəkinin seçilməsi təsadüfi hadisə deyildi. Bu, Heydər Əliyevin regionların davamlı inkişafına diqqət və qayğısının ən parlaq nümunələrindən biri idi. Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyətinin 1972-ci il qərarının qəbuluna xeyir-dua vermək, əslində, elmi-tədqiqat işlərinin nəticələrini regionda sənayenin və kənd təsərrüfatının inkişafına yönəltmək başqa sözlə, regionda iqtisadi inkişafı elmi əsaslarla qurmaq demək idi. 1972-ci ilin aprelin 14-də Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Prezidenti, akademik Həsən Abdullayevin başçılığı ilə SSRİ Tibb Elmləri Akademiyasının həqiqi üzvü, Sosialist Əməyi Qəhrmanı Mustafə bəy Topçubaşov, akademiklər Əşrəf Hüseynov, Əlisəhəb Sumbatzadə, Məmməd Arif Dadaşzadə, Vladimir Volobuyev, Şamil Əzizbəyov və Toğrul Şah-taxtinskidən ibarət Rəyasət Heyəti üzvləri ilə birlikdə akademiklərdən İmam Mustafayev, Mirəli Qaşqay, Əzəl Sultanov, Müzəffər Abutalıbov, Həsən Əliyev, Həmid Araslı və başqa görkəmli alimlərin iştirak etdiyi çox nüfuzlu yığıncaqda Şəki şəhərində

Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Şəki Zona Elmi Bazasının yaradılması haqqında qərar qəbul edildi. Rəyasət Heyətinin iclasının 17 sayılı protokolunun çıxarışında bu qərarın qəbul edilməsi onunla əsaslandırılırdı ki, Azərbaycan SSR Şəki-Zaqatala zonasının və Şəki şəhərinin zəngin təbii coğrafi şəraiti, əlverişli iqlimi, məhsuldar torpaqları, rəngarəng bitki və heyvanat aləmi var. Burada sənaye, kənd təsərrüfatı inkişaf edir, respublikada və ölkə miqyasında ixtisaslaşmış ipəkçilik, üzümçülük də, taxılçılıq təsərrüfatı, qoyunçuluq, eləcə də heyvandarlıq və quşçuluq təsərrüfatları fəaliyyət göstərirdi. SSRİ-də yeganə olan Şəkinin «Daşüz» sovxozunda yerləşən nümunəvi südlük-camışçılıq təsərrüfatında Qafqaz cinsi camışların damazlıq özəyi cəmlənmişdir. Sadalanmış obyektlərin olması kənd təsərrüfatının effektivliyinin yüksəldilməsinə yönəlmiş kompleks elmi tədqiqatların aparılmasına imkan yaradırdı. Əhalisinin sayına görə respublikanın dördüncü şəhəri olan Şəki şəhəri xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələri üzrə kifayət qədər ixtisaslı mütəxəssislərə sahibdi [347, 14].

Eyni zamanda Şəki respublikada mədəni mərkəz, mütərəqqi fikir ocaqlarından biri, elm, ədəbiyyat, incəsənət və maarifin görkəmli təmsilçilərinin vətəni kimi tanınırdı. Zonada mədəniyyət əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf etmiş, həmçinin çoxsaylı tarixi abidələr cəmləşmişdi. Bununla belə Şəki və ona birləşən digər rayonlarda dağ meşələri məhv edilirdi, eroziya prosesləri inkişaf edirdi, torpaqlarda mikroelementlərin çatışmazlığı və artıqlığı vardı. Bütün bunlar qeyd olunanların tədqiq edilməsi və onlarla mübarizə məsələsinin həllini tələb edirdi. Yuxarıda göstərilən bütün təsərrüfat məsələlərinin məcmusu kənd təsərrüfatının yerləşməsi və ixtisaslaşmasına yönəlmiş kompleks tədqiqatlar aparılmasını yerli xammal və zonanın tələbləri əsasında yeni sənaye müəssisələrinin yaradılması yolu ilə həll edilə bilərdi. Bunları nəzərə alan Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyəti qərara aldı:

1. Şəki-Zaqatala zonasının iqtisadiyyatının və mədəniyyətinin daha da inkişaf etdirilməsi üçün cari məsələlərin həlli məqsədi ilə Şəki şəhərində Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Rəyasət heyəti yanında kompleks zona elmi bazası təşkil edilsin.

2. Kompleks zona elmi bazasının üzərinə bütün zona üçün aşağıdakı problemlərin elmi araşdırılması həvalə olunsun:

A) yerli bitki və heyvanat aləmi ehtiyatlarının öyrənilməsi və istifadə edilməsi; təbiət abidələrinin bərpası.

B) torpaqların məhsuldarlığının yüksəldilməsi və onların eroziyadan qorunması, meşə bitkilərinin inkişaf etdirilməsi, sel axınları ilə mübarizə;

C) zonanın becərilən perspektiv bitkiləri üzrə genetik-seleksiya işləri və stasionar tədqiqatların aparılması;

D) biogeokimyəvi əyalətin tədqiqi. Qafqaz cinsli camışların genetik və fiziologiyasının öyrənilməsi. Tibbi bioloji tədqiqatların aparılması üçün təcürbə (laborator) heyvanların yetişdirilməsi məqsədi ilə pitomnikin yaradılması [346, 25].

E) zonanın xalq təsərrüfatı ilə əlaqəli bütün effektiv sahələrin inkişaf perspektivlərinin, iqtisadi və coğrafi imkanların öyrənilməsi;

F) Böyük Qafqazın cənub yamacı zonasının yeraltı sərvətlərinin sonrakı perspektivlərinin aşkar edilməsi məqsədilə ilə axtarış işlərinin aparılması, eləcə də sənayedə istifadə edilməsi və işlənməsi imkanları üçün yerli xammal ehtiyatlarının öyrənilməsi;

G) tut ipəkqurdu barəsinin kompleks fiziki metodlarının tədqiqi, heyvandarlıq və quşçuluqda şüalandırılmanın stimullaşdırılması [346, 26].

Rəyasət Heyətinin qərarında Şəki şəhərindəki kompleks zona elmi bazasının strukturu və tematikası haqqda əsasnamənin hazırlanması məqsədilə Elmlər Akademiyasının biologiya, yer, fiziki, texniki və riyaziyyat elmləri bölmələrinə müvafiq təkliflərin hazırlanması tapşırıldı. Bitkilərin ziyanvericilərini öyrənib onlara qarşı mübarizə tədbirlərinin hazırlanması Zoologiya İnstitutu əməkdaşları və Şəki-Zaqatala bölgəsi ilə birlikdə torpaq örtüyü, onlardan daha səmərəli istifadə etmək məqsədilə torpaq xəritələrinin hazırlanması işi Torpaqşünaslıq və Aqrokimyə İnstitutuna həvalə olundu.

Şəki-Zaqatala bölgəsi yeraltı sərvətlərlə də zəngindir. Böyük Qafqazın cənub yamaclarında Filizçay və Katex polimetall yataqlarının və digər bunlara bənzər faydalı qazıntı yataqlarının aşkar

olunması bölgənin geoloji baxımdan daha çox əhəmiyyət kəsb etməsinə dəlalət edirdi. Eyni zamanda ərazinin inşaat materialları ilə də kifayət qədər zəngin olması yerli inşaat materiallarının öyrənilməsi və onlardan səmərəli istifadə məsələləri geologiya qrupu qarşısında qoyulan vəzifələrdən idi [347, 19].

Beləliklə, Şəkidə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının kompleks zona elmi bazasının yaradılması məqsədilə hazırlanan bu rəsmi sənəddən sonra, yeni bir mühüm mərhələ-zona elmi bazasına kadr seçilməsi məsələsi gündəlikdə dururdu. Akademiya rəhbərliyi tərəfindən müvafiq institutların direktorlarına göstəriş verildi ki, hər institutdan bir nəfər olmaqla Şəkidə elmi bazada işləmək istəyən şəkilinin (cəmi 5-6 nəfərin) siyahısını hazırlasınlar. Namizədlər qarşısında da belə bir tələb irəli sürülürdü ki, həmin şəxsin Şəkidə evi olmalı və ailə üzvlərindən inzibati orqanlarda və rəhbər vəzifələrdə çalışan olmamalıdır [347, 17]. Fizika institutunun tabeliyində olan Şəki Zona Elmi Bazasına elmin son illərdə əldə etdiyi nailiyyətləri istehsalata tətbiq etməklə sənaye və kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı istiqamətində geniş elmi tədqiqat işlərinin aparılması tapşırıldı. Eyni zamanda Zona Elmi Bazasının işlərinə köməklik məqsədilə Fizika İnstitutunun laboratoriya rəhbəri, fizika-riyaziyyat elmləri doktoru Məmmədəmin Bəkirov Azərbaycan EA Rəyasət Heyətinin qərarı ilə müəssisəyə kurator təyin edildi. Elmi Baza üçün Şəki Meşə Təsərrüfatı İdarəsinin tikdirdiyi bina ayrıldı. Zona Elmi Bazası Azərbaycan EA-nın 7 institutu ilə birgə fəaliyyətə başladı. Şəki-Zaqatala bölgəsi zəngin təbii sərvətlərə malik olmaqla yanaşı, mənəvi sərvətlə: söz, ləhcə, şivə, qədim adət-ənənəni, sənətkarlıq və mətbəx möcüzələrini özündə cəmləşdirən folklor örnəklərə malikdir. Xalqımızın tarixi keçmişinin öyrənilməsi baxımından çox böyük əhəmiyyət kəsb edən mənəvi dəyərlərin öyrənilməsi məqsədilə 1989-cu ildə Elmi Bazada «Folklorşünaslıq və el sənətləri» laboratoriyası yaradıldı. 1991-ci ildə əldə etdiyimiz müstəqillik Elmi mərkəz əməkdaşlarını yeni tədqiqat istiqamətində – uzaq və yaxın keçmişimizi araşdırmağa, Şəkinin məhəlli xüsusiyyətlərinin, soylar və ləqəblərinin tədqiqinə yönəltdi.

Cəmi bir nəfər elmlər namizədi və 20 nəfər işçisi ilə fəaliyyətə başlayan Şəki Zona Elmi Bazası Azərbaycan Elmlər Akademiyası Rəyasət Heyətinin 16 aprel 1995-ci il qərarı ilə Şəki Regional Elmi Mərkəzinə çevrildi [347, 20]. Bu gün Şəkiyə məxsus elmi-tarixi ənənələri layaqla davam etdirən elmi-təşkilati strukturun – AEA Şəki Regional Elmi Mərkəzin fəaliyyəti nəzəri və təcrübi əhəmiyyətli bölgədə elmi-tədqiqat işlərinə maraq və diqqətin nə qədər yüksək səviyyədə olduğunun əyani sübutudur. Elmi mərkəz Şəki və ona qonşu rayonların (Zaqatala, Balakən, Qax, Oğuz) təbii-coğrafi xüsusiyyətlərini, yer quruluşunu, torpaq, meşə və su ehtiyatlarını, bitki örtüyünü, iqlim və relyef özlükməxsusluğunu, geoloji və mineraloji mənzərəsini, eləcə də folklor və etnoqrafiya mədəniyyətini, milli memarlıq ənənələrini, dil-ləhcə özəlliklərini, tarixi və ədəbi-mədəni abidələrini öyrənib tədqiq edir. Bu istiqamətdə görülən işlər o qədər də geniş olmayan imkanlar daxilində və azsaylı elmi heyət tərəfindən icra olunmasına baxmayaraq, ortaya çıxarılmış elmi məhsulun kəmiyyəti və keyfiyyəti strukturun uğurlu fəaliyyətindən xəbər verir. Elmi mərkəzin hazırlayıb nəşr etdiyi onlarla kitab və monoqrafiyanın, yüzlərlə məqalə və təcrübi işlərin ümumi mənzərəsindən aydın olur ki, bu strukturdə çalışan alimlər və texniki-inzibati heyət qarşıya qoyulmuş problemlərin müasir elmi tələblər səviyyəsində icrasına nail olmaq üçün hər cür fədakarlıq nümunəsi göstərmişlər.

26

округ андан 1АЦДМ отряд коммуаров 25 человек в сая
ах с понадеием известного организатора банд МАДЖИД-КА-
СУЛСА. Данным местным работников политически неблаго-
получными считаются АЛДАН, ДИЛАФАРАБАД, СУЧУМ, ЭТИН, ДА'НА
БЕК-ДА'НА, ЗАНГЗИД. Прошлом опорные пункты мусавватистов
Нухинском районе. Сейчас этих селлах внешне спокойно. По
посуткиваем сейчас по в данным с.п.АЛИ АБАД занят бан-
дитами наступают ЗАНАТАЛ. Сведения политических доуингах
бандитав участия в настраивания крестьян нет. Настроение
красноармейцев начосотала адеросе Политобстанска, задачи
раз"ислены, РАВИНСКИЙ. прибыл получил информация, указания
отбди батальон. Полученных данных докладывал МУСАБЕКСОВ.
БАГИРОВ ТУХАРЕДИ с часам БЕЛА не прибыл. Других данных
полосенки районе нет. Значило Тидисо дреанно 24 часа согд
ня. Старший инструктор ИМАД ПАНРАТОВ

Р Т В А
Фонд № 2500
Оформ. № 1
Лист № 212
Карты № 22

Sənəd 4-ün davamı

Сотков 32
13.04.32

Р Т В А
Войска Кавказской Краснознаменной Армии
№ 05
г. Тифлис.

Багиров

13 апреля 1930 г.
13.0.20

1. За последние время, в саях активизации бандитав,
создалась чрезвычайно напряженная обстановка в БУХА-ЗАКА-
ТАЛЬСКОМ округе.

По сведениям ОПТУ в этом районе оперирует организо-
ваная банда, численностью 700 человек, которая занята раз ола,
прилегающих и БУХА, в том числе ГИМУК.

Бандитав проводит под лозунгом: "Освобождение народа
от Соввласти".

2. Дивизион бандитав возглавляется на Командира
4 КСР, в распоряжение которого поступают:

а) батальон в составе 3-х стрелковых и одной пуле-
метной рот 4 КСР;

б) взводом 66 казачка.

По сосредоточения частей в БУХА, командиру полка
орочно перебросить одну роту на автомашинах в район БУХА,
оставшие части - походным порядком.

3. Задачей выделенной части является, установление
революционного порядка в указанном районе, путем решительного
разгрома и уничтожения оперирующей банды.

4. Общее руководство ликвидацией бандитав, по реке-
нии директивных органов, возложено на ТРОЙКУ, в составе,
ПРЕД. ЦК АЗЕРБАЙДЖАНА МУСАБЕКОВА, ПРЕД. АЗГПУ БАГИРОВА и
Командва 2-й Кавказской ТУХАРЕДИ, указавшим которой Командва

Р Т В А
Фонд № 2500
Оформ. № 1
Лист № 212
Карты № 22

Sənəd 5. Qafqaz ordusunun komandanı Avksentyevskinin Nuxa üsyanını
yatırmaq üçün 4-cü Qafqaz atıcı alayının komandirinə verdiyi əmr
(13 aprel 1930-cu il)

руководствоваться при ликвидации бандитства.

5. Хозяйственное и санитарное обеспечение выделенных частей - распоряжением Командира полка.

6. ^{Пункт связи отряда} ~~Пункт связи отряда~~ с группой с 13 апреля иметь на от ЕВЛАХ.

Связь со Штабом Армии - по правительственному проводу.

Оперативные сводки представлять к 10 и 20 час ежедневно.-

КОМАНДУЮЩИЙ АРМИЕЙ
(Авксентьевский)

НАЧАЛЬНИК ШТАБА
(АДАБУЗОВ)

Всего 6 8 стр.

ЧЛЕН РВС

(~~АДАБУЗОВ~~)

РГВА

Форм. № 25311
Служ. № 1
Дел. № 167
Лист. № 2577

Şəhəd 5-in davamı

СОВ. СЕКРЕТ

НОМОВОСКО К.И.А.

копия: Нач. ШУКА, Пред. Зак. ГПУ и Пред. Азерб. ГПУ.
г. ВУХА 16.4.30г. 7.00. Карта 5 в: дв.

Банды группируются в районе В.и.Н. ГЕШУК, ведут активные действия на КАХ-ИНГИЛОЙ. Для ликвидации этой банды и для связи с ЗАКАТАЛИ, с 6ч.00м. 16.4.30г. из ВУХА направляются 2 группы: одна-4 КСВ в составе 3-х стр. и пулеметы под командой командира полка т. ПАЦКВИЧА, имея задачей связать ГЕШУК и ликвидировать группирующиеся там банды. Вторая рота АЗГПУ с одной бронемашной двигается по шоссе ВУХА-ЗАКАТАЛИ, имея задачей разгром банды, действующей в районе КАХ-ИНГИЛОЙ. После разгрома КАХ-ИНГИЛОЙСКОЙ банды, восстановить связь с ЗАКАТАЛИ.

Кавэскадрон, после окончательной ликвидации всех оставшихся банд в районе В.и.Н. ЗИКЗИТ, будет переброшен в район ГЕШУК и далее на КАХ-ИНГИЛОЙ, для окончательного восстановления связи с ЗАКАТАЛИ. Два взвода АЗГПУ, в составе 500 бойцов остаются в ВУХА, для внутренней охраны города.

Вторая бронемашина отдается кавэскадрону для ликвидации банд в районе В.и.Н. ЗИКЗИТ. В дальнейшем, кавэскадрон с бронемашной будет продолжать действия в направлении на ЗАКАТАЛИ - через КАХ-ИНГИЛОЙ.

До занятия КАХ-ИНГИЛОЙ - ГЕШУК и с т. БАГИРОВЫМ буду находиться г. ВУХА, в дальнейшем перехожу КАХ-ИНГИЛОЙ.

П.п. КОМДИВ 2 ТУХАРЯКИ

ПРЕД. АЗ. ГПУ БАГИРОВ

ВЕРНО: ПОМ. НАЧ. 1-го отдела Штаба К.И.А.
(ШИРИНОВ) *Ширинов*

РГВА

Форм. № 25311
Служ. № 1
Дел. № 167
Лист. № 2577

Şəhəd 6. Azərbaycan SSR Dövlət Siyasi İdarəsinin sədri M.C.Bağirov və II Qafqaz atıcı diviziyasının komandiri G.A. Tuxarelinin Nuxa - Zaqatala dairəsindəki vəziyyət barədə məxfi məktubu (16 aprel 1930-cu il)

КОМВОЙСК КАА
Компья Нач.ПУХКА,Пред.ЗАКАТЛИ и Пред.АЗГПУ.

г. НУХА.16.4.18.00. Карта 5 верст в дн.

Оперативная сводка 17.00.16.4.

4 КОП от г. НУХА до В. ГЕШУК не встречая сопротивления входит передовыми частями В. ГЕШУК дальнейшая задача этого полка: ночевка В. ГЕШУК и с рассветом 17.1У. наступлением восточнее КАХ-ИНГИЛОЙ через д.д. В. ЛАБСКИ,В-ДЖУНУТ, КАМКАЧАЙ и далее на АХ-ЧАЙ т.чк Рота АЗГПУ на автомашинах с автобронемашной по шоссе НУХА- ЗАКАТАЛИ до КАХ-ИНГИЛОЙ вооруженного сопротивления не встречая.КАХ-ИНГИЛОЙ, передовые части имели мелкие стычки с противником. Пущенная в ход бронемашина быстро сожгла деревню КАХ-ИНГИЛОЙ от бандитов. По доведению Командира роты в восточном направлении участие все население КАХ-ИНГИЛОЙ, во вооруженных около 200 человек. По захвате селения уведомах в направлении ЗАКАТАЛИ спросом местных жителей установлено, что на десяти высланных партизанах на ЗАКАТАЛИ на КАХ-ИНГИЛОЙ бандитами убито 4 человека т.чк Нагден крупного партизана СЕРГЕЕВА т.чк Утеганвлено также, что бандиты на 4-х захваченных Закаталских грузовиках на полчаса до валакта КАХ-ИНГИЛОЙ оторвались на ЗАКАТАЛИ т.чк Партизаны ЗАКАТАЛИ забаррикадировались в крепости и обстреливались бандитами т.чк Из КАХ-ИНГИЛОЙ бронемашина ввезла ЗАКАТАЛИ со взводом пехоты на автомобилях для укомплектования силами ЗАКАТАЛИ. Не дошедши ЗАКАТАЛИ этот отряд был обстрелян повстанцами сел. ГУШЕКИ.Отряд остановился т.чк

| |
|-------------|
| Р Е Ш А |
| Фонд № 2881 |
| Отдел № 1 |
| Дело № 128 |
| Лист № 11 |

Sənəd 7. Azərbaycan SSR Dövlət Siyasi İdarəsinin sədri M.C. Bağırov və II Qafqaz atıcı diviziyasının komandiri G.A. Tuxarelinin Nuxa – Zaqatala dairəsindəki vəziyyət barədə məxfi məktubu (13 aprel 1930-cu il)

Бронемашина проскочила в село и наткнулась на митинг повстанцев, открывших ружейный огонь по бронемашине т.чк Ответным огнем бронемашина 12 повстанцев убила и 20 раненых т.чк Машина благополучно вернулась и взводу благополучно вернулась в КАХ-ИНГИЛОЙ. Рота АЗГПУ располагается на ночевку КАХ-ИНГИЛОЙ т.чк Задача роты на 17.4. т.чк наступление на ЗАКАТАЛИ т.чк

Кавказский отряд с автобронемашной и взводом пехоты АЗГПУ оккупировал район П.и В. ЗЕНКЕТ, ВЕРИЦИ и ЛАТИБ (восточнее НУТА) походу для подвода П.АА, где и расположился на ночлег т.чк Потерь за последние дни нет.

Завтра с утра с тов. ВАРНОСИМ переходу КАХ-ИНГИЛОЙ т.чк Построение красноармейцев установлено, но в связи с большими переходами, сильно переутомлены т.чк (4-7 полки)

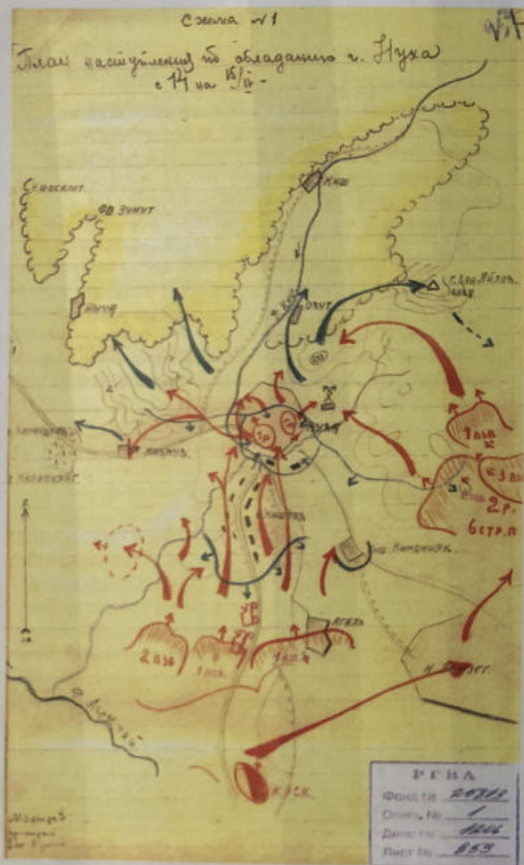
Команды ТУХАРЕЛИ Пред.АЗГПУ ВАРНОСИМ.

ВАРНОСИМ Нач. отдела штаба КАА
(подпись)

| |
|-------------|
| РЕША |
| Фонд № 2881 |
| Отдел № 1 |
| Дело № 128 |
| Лист № 11 |

Sənəd 7-nin davamı

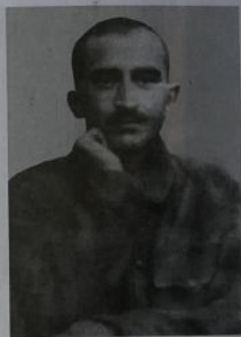
şəki
ƏN QƏDİM ZAMANLARDAN
GÜNÜMÜZƏDƏK



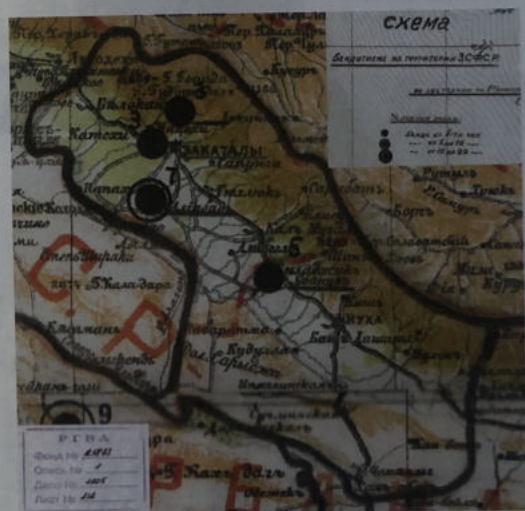
Şəkil 1. Azərbaycan SSR Dövlət Siyasi İdarəsinin hazırladığı Şəki (Nuxa) şəhərinə hücum planı (14-15 aprel 1920-ci il)

AMEA A.A.BAKIXANOV adına TARIX INSTITUTU

şəki
ƏN QƏDİM ZAMANLARDAN
GÜNÜMÜZƏDƏK



Şəkil 2. Baş Göynükdə yerləşən "Xalq Azadçiləri Fırqəsi" gizli təşkilatının fəallərindən biri Molla Mustafayev



Şəkil 3. Nuxa-Zaqatala qəzasında sovet-böşevik rejiminə qarşı müqavimət hərəkatı haqqında sxem-xəritə (1930-cu il)

AMEA A.A.BAKIXANOV adına TARIX INSTITUTU

ŞƏKİ
ƏN QƏDİM ZAMANLARDAN
GÜNÜMÜZƏDƏK



Şəkil 10. Məcid Rəsulov



Şəkil 11. Dürrə Məmmədova



Şəkil 12. Nuru Abdullayev



Şəkil 13. Əhmədiyyə Cəbrayilov

ŞƏKİ
ƏN QƏDİM ZAMANLARDAN
GÜNÜMÜZƏDƏK



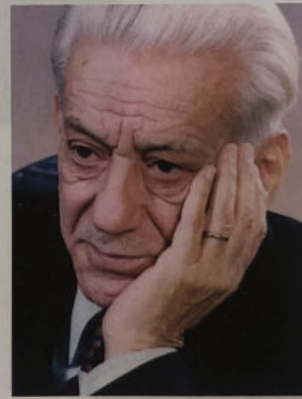
Şəkil 14. Tofiq Ağahüseynov



Şəkil 15. Məmmədşərif Həmidov



Şəkil 16. Əzəl Sultanov



Şəkil 17. Bəxtiyar Vahabzadə

ŞƏKİ
ƏN QƏDİM ZAMANLARDAN
GÜNÜMÜZƏDƏK



Şəkil 18.
Cahangir Rüstəmov



Şəkil 19.
Cövdət Hacıyev



Şəkil 20.
Lütəli Abdullayev



Şəkil 21. Fuad Əbdürrəhmanov



Şəkil 22. Hikmət Əfəndiyev

ŞƏKİ
ƏN QƏDİM ZAMANLARDAN
GÜNÜMÜZƏDƏK



Şəkil 23.
Sabit Rəhman



Şəkil 24.
Əlövşət Sadiqov



Şəkil 25.
Şəfiqə Axundova



Şəkil 26. Məmməd Saleh İsmayılov



Şəkil 27. Mürəli Axundov

ŞƏKİ
ƏN QƏDİM ZAMANLARDAN
GÜNÜMÜZƏDƏK



Şəkil 28. Heydər Əliyevin Şəkida zəhmətkeşlərlə görüşü (1974)



Şəkil 29. Heydər Əliyev Şəki İpək
İstehsalat Birliyində (1974)

FƏSİL 7

ŞƏKİ MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ

7.1. Sosial-iqtisadi və mədəni inkişaf (1991-2003)

Azərbaycan xalqı 1991-ci ildə ikinci dəfə müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra çox ciddi hərbi-siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni problemlərlə üzləşdi. Müstəqilliyimizin ilk illərində obyektiv və subyektiv amillərin təsiri altında yaranmış mürəkkəb vəziyyət nəticəsində onilliklər ərzində formalaşmış maddi-texniki baza xeyli zəiflədi, iqtisadi əlaqələr qırıldı, müəssisə və obyektlərin əksəriyyəti öz istehsal fəaliyyətini dayandırdı, daxili istehsal, xidmət, ticarət sistemi pozuldu. Azərbaycan milli iqtisadiyyatının xammal və materiallara tələbatı cəmi 40 faiz ödənilirdi. Müəssisələrin istehsal gücündən yalnız 25-50 faiz istifadə olunurdu. Demək olar ki, bütün sahələrdə əsas istehsal vasitələri mənəvi və fiziki cəhətdən köhnəlmişdi. Respublikada sənayenin aparıcı sahəsi olan neft sənayesində ağır vəziyyət yaranmışdı. Sahə zərərli işləyirdi, borc içində idi. Mədənlərdə 4000-dən çox neft quyusunda hasilat dayanmışdı [219, 200].

Torpaqların böyük bir hissəsi şoranlaşmış, kolxoz və sovxozların maşın-traktor parkı, meliorasiya qurğuları köhnəlmiş, çoxu sıradan çıxmış, suvarma kanalları bərbad hala düşmüşdü [219, 201]. Digər tərəfdən erməni millətçilərinin Dağlıq Qarabağ ətrafında yaratdıqları riyakar fitnəkarlıq, Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına qarşı apardığı təcavüzkar müharibə iqtisadiyyata ciddi ziyan vurmuşdu. Ölkə ərazisinin dördüdə bir hissəsində gedən döyüş əməliyyatları nəticəsində 72 min hektardan çox əkin sahəsi, 34 min hektar üzümlik, 65 min baş qaramal, 240 min baş davar, 173 sənaye obyekti, 122 tikinti təşkilatı, 200-dən çox faydalı qazıntı yataqları, 4 qızıl, 3 civə, 2 qranit, 2 mərmər, 10 mineral su mədəni,

4 daş karxanası, 5 müxtəlif inşaat materialları yatağı, 20000 hektar nadir meşə sahəsi düşmənlə əlinə keçmişdi [219, 200].

Müstəqilliyin ilk illərində respublikanın mövcud iqtisadi və mədəni potensialından, zavod və fabriklərdən, kommunikasiya vasitələrindən, yüksəkixtisaslı mütəxəssislərdən də səmərəli istifadə olunmurdu. Bir sözlə, ölkədə iqtisadi tənəzzül, sözün əsl mənasında, böhran, iqtisadi xaos və anarxiya hökm sürürdü. Azərbaycan Respublikasında, doğrudan da, çox ağır bir siyasi və iqtisadi durum yaşanmışdı. Bütün bunlar Şəki rayonunun da sosial-iqtisadi və mədəni həyatına çox ciddi təsir göstərir, ümumi inkişafında geriliyə səbəb olurdu.

1993-cü ildə xalqın tələbi ilə yenidən hakimiyyətə qayıdan Heydər Əliyev ilk gündən vətəndaş qarşındırmasının aradan qaldırılması, separatçı qüvvələrin zərərsizləşdirilməsi istiqamətində intensiv fəaliyyətə başladı. Zəruri islahatların həyata keçirilməsi, ölkə iqtisadiyyatının inkişafına təsir göstərən radikal addımların atılması, eləcə də aqrar, torpaq, idarəetmə islahatları ilə bağlı qanun və qərarların, digər normativ hüquqi sənədlərin qəbul edilməsi yaranmış sosial-iqtisadi böhranın aradan qaldırılmasında mühüm rol oynadı.

Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında 1996-cı ildən ölkədə ictimai-siyasi sabitliyin bərqərar olması, həyata keçirilən iqtisadi islahatlar, təsərrüfat həyatının bərpaasına başlanılması, istehsal və xidmət dairələrinin ilkin dirçəlişi, habelə iqtisadiyyatın ümumi yüksəlişi, Şəki rayonunun da sosial-iqtisadi həyatında müsbət irəliləyişlərin baş verməsinə imkan verdi. Rayon rəhbərliyi tərəfindən aparılan ardıcıl və məqsədyönlü fəaliyyət nəticəsində iqtisadiyyatda əvvəllər mövcud olmuş geriləmə prosesi dayandırıldı, iqtisadi inkişaf yeni mərhələyə daxil oldu. Yerli sənayenin tənəzzüldən çıxarılması və dirçəldilməsi prosesi tədricən həyata keçirildi.

Həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində 1998-ci ildə müqayisədə 2001-ci ildə ümumdaxili məhsul 70,7 faiz artaraq 164 milyard 215 milyon manata, sənaye məhsulları istehsalı 3 dəfə artaraq 11 milyard 862 milyon manata, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı 62,4 faiz artaraq 133 milyard 846 milyon manata, tikinti quraşdırma işlərinin həcmi 18 dəfə artaraq 14 milyard manata çatdırıldı [124, 19]. 2003-cü ildə faktiki qiymətlərlə məhsul buraxılışının həc-

mi 53911,3 min manat, sənaye məhsulunun həcmi 2912,5 min manat, kənd təsərrüfatında məhsul buraxılışı 3417,2 min manat, tikinti quraşdırma işlərinin həcmi isə 1540 min manat təşkil etdi [188].

Qeyd etmək lazımdır ki, göstərilən dövrdə ölkə üzrə sənaye məhsulu buraxılışında Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunun payı az olub, 3 faiz təşkil edirdi. İqtisadi rayon ərazisinin 27 faizinə, əhalisinin isə 30 faizinə malik olan Şəki rayonu ərazinin ümumi sənaye məhsulunun 50 faizə qədərini verirdi. Sənaye sahələri əsas etibarilə yüngül və yeyinti məhsulları istehsalı üzrə ixtisaslaşmışdı [349, 13].

Yüngül sənayedə ipəkçilik və toxuculuq kimi sahələr tarixən regionda şöhrət qazanmış və ölkəmizdə xüsusi çəkisinə görə üstünlük təşkil edən sənaye sahələri olmuşdu. Eləcə də yeyinti sənayesinin müxtəlif növləri (yağ, pendir, qaymaq, Şəki halvəsi, bamiyə, un və un məhsulları və s.) rayonda inkişaf etmişdi. Göstərilən dövrdə bu sahənin məhsulları rayon əhalisinin ərzaq məhsullarına olan tələbatını ödəməkdə xüsusi rol oynamaqla, digər rayonlara və ölkə paytaxtına da tədarük olunurdu.

Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyev Şəki rayonunun sosial-iqtisadi inkişafına həmişə xüsusi diqqət yetirmişdi.

Hələ 1970-1980-ci illərdə Heydər Əliyevin diqqət və qayğısı sayəsində Şəkidə genişmiqyaslı işlər görülmüşdü. Bu illər ərzində burada 10 min başlıq təsərrüfatlararası mal-qara yetişdirmə və kökəltmə kompleksi, 2 min başlıq camışçılıq birliyi, 3600 başlıq damazlıq cins mal-qara kompleksi, 24 min başlıq donuzçuluq kompleksi, təsərrüfatlararası qoyunçuluq birliyi, ixtisaslaşdırılmış tərəvəzçilik və yemçilik müəssisələri yaradılmış, 2 min hektardan çox palmet meyvə, 600 hektar üzüm bağı salınmışdı. Otuz min başlıq mexanikləşdirilmiş mal tövlələri, 100 min başlıq qoyun kaşarı tikilmiş, heyvandarlıq tam sənaye təməlinə keçirilmişdi. Rayonun bütün təsərrüfatlarına Polşadan, Baltikyanı respublikalardan və Rusiyadan gətirilmiş, yüksək məhsuldar cinsdən olan mal-qara ilə kompleksləşdirilmişdi. Rayonda 15 min hektar yeni torpaq sahəsi əkin dövrünə daxil edilmiş, 11,8 min hektarda meliorasiya işləri görülmüş, 2 min hektarda mədəni otlaqlar yaradılmış, 11 min hektar sahəni suvarmaq imkanı olan Əyriçay dəryaçası, 794 hektar

sahəni suvarmaq üçün Yuxarı Şirvan kanalı üzərində nasos stansiyası tikilib istifadəyə verilmişdi. Həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində rayonda kənd təsərrüfatı məhsulları - taxıl istehsalı 3,8 dəfə, üzüm istehsalı 25,8 dəfə, süd istehsalı 3,2 dəfə, bütövlükdə, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının həcmi 3,9 dəfə artmışdı.

Bu illər ərzində rayon iqtisadiyyatının inkişafına indiki qiymətlərlə 250 milyon ABŞ dolları həcmində əsaslı vəsait qoyulmuşdu. Azərbaycan Respublikasının Şimal-Qərb regionunu mərkəzlə birləşdirən Yevlax-Balakən dəmiryolu xətti çəkilmiş, rayonda geniş abadlıq, quruculuq işləri görülmüş, əhalinin sosial vəziyyəti xeyli yaxşılaşmışdı. 6 mindən artıq ailə şəxsi ev tikmişdi [203, 38].

Heydər Əliyev Şəkidə sənayenin aparıcı sahəsini təşkil edən yüngül sənayeye və onun inkişafında əhəmiyyətli yer tutan *ipəkçiliyə* xüsusi diqqət yetirirdi. 1970-ci illərdə Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında Şəki İpək İstehsalat Birliyində 25 milyon ABŞ dolları həcmində yenidənqurma işləri aparıldı. 1990-cı ilə qədər fəaliyyət göstərən ipək kombinatında ildə 35-40 milyon m² ipək parça istehsal edilirdi, burada 7 min nəfərdən çox işçi çalışırdı. Lakin məlum səbəblərdən kombinat 1995-ci ildən fəaliyyətini tamamilə dayandırdı.

Respublikada aparılan iqtisadi islahatlar ipəkçiliyin inkişafına da müsbət təsir göstərdi. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 10 mart 2001-ci il tarixli sərəncamı ilə Şəki-İpək ASC-yə 500 milyon manat, 11 iyun 2001-ci ildə isə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin sərəncamı ilə müəssisənin istehsal fəaliyyətinin bərpası, əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsi məqsədilə 2 milyard manat vəsait ayrıldı. Ayrılmış vəsait hesabına Şəki-İpək ASC lazımı avadanlıq və xammalla təmin olundu, müəssisənin fəaliyyəti bərpa edildi, müəssisədə 17 dəzgahda təmir işləri aparılaraq qədim Şəki kəlağayısının toxunmasına başlanıldı. 2001-ci ildə müəssisə ilk məhsulunu buraxdı [203, 17].
[bax: bölmənin sonu, şəkil 1,2,3,4].

Qeyd edilən dövrdə Şəkinin təsərrüfat həyatında aparıcı sahə olan kənd təsərrüfatı sahəsində mühüm işlər həyata keçirildi. Rayonda *aqrar islahatların* müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi, torpaq və əmlakın şəxsi mülkiyyətə verilməsi, sahibkarlığın inki-

şafı və s. tədbirlər kənd təsərrüfatının inkişafında əsaslı dəyişikliklərin baş verməsinə imkan verdi.

Şəki rayonunun torpaq ehtiyatları onun ən mühüm sərvəti olmaqla, burada təsərrüfatların geniş miqyasda və müxtəlif istiqamətlərdə inkişaf etdirilməsinə şərait yaratdı. Rayonda suvarılan torpaqların genişləndirilməsinə diqqət artırıldı. Bu məqsədlə Daşüz torpaqlarına 12 km-lik məsafədən su gətirildi, inşası 20 il bundan öncə dayandırılmış Əyriçay su dəryaçasının tikintisi bərpa edildi [203, 17].

1995-1997-ci illərdə Heydər Əliyevin tapşırığı ilə Kış çayı boyunca layihə-smetə dəyəri 13 milyard manat təşkil edən bənd salındı ki, bu da Şəkini daimi su təhlükəsindən xilas etdi.

Ölkənin taxıla olan tələbatının ödənilməsində Şəki rayonunun xüsusi çəkisi vardı. Rayonun münbit torpaqları burada taxılçılığın buğda, arpa, qarğıdalı və digər sahələrinin inkişafı üçün geniş imkanlar açdı. Qeyd edilən dövrdə ölkədə aparılan torpaq islahatları rayon ərazisində yeni torpaq sahələrinin taxılçılığa cəlb olunması bu sahənin inkişafında müsbət rol oynayırdı. Həyata keçirilən ardıcıl tədbirlər nəticəsində taxıl tədarükü 1998-ci ildəki 29 min tondan artaraq 1999-cu ildə 46 min tona, 2000-ci ildə 76 min tona, 2001-ci ildə isə Şəkinin bütün tarixində görünməmiş səviyyəyə 121 min tona çatdırıldı [203, 17]. Rayonda taxıl tədarükünün daha da artırılması üçün əlavə tədbirlər görüldü, toxumçuluğun bazasının möhkəmləndirilməsinə, əkin sahələrinin genişləndirilməsinə diqqət artırıldı.

Rayonda *texniki bitkilərdən* tütünün becərilməsi və istehsalı üçün mühüm tədbirlər həyata keçirildi. Bu sahənin inkişafı üçün ixtisaslaşdırılmış əmək ehtiyatlarının mövcudluğu tütün istehsalının artmasına imkan verdi. Nəticədə tütün istehsalının həcmi 1998-ci ildəki 2655 tondan 2001-ci ildə 7520 tona çatdırıldı. 2001-ci ildə rayonda 25 ton çəltik, 35 ton günəbaxan, 630 ton paxlaxıl, 12 min ton tərəvəz, 7 min ton bostan, 5,4 min ton meyvə və s. kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal edildi. 2003-cü ildə rayonda əkinlərin hər hektarından 17,8 sentner taxıl, 81,8 sentner meyvə və giləmeyvə, 133 sentner kartof, 219 sentner tərəvəz, 157 sentner bostan məhsulu götürüldü [348, 79].

Aqrar islahatların düzgün həyata keçirilməsi rayonda heyvan-darlığın da inkişafına öz təsirini göstərdi. 2001-ci ildə iribuynuzlu mal-qaranın sayı 59756 başa, qoyun-keçilərin sayı 177551 başa çatdırıldı ki, bu da 1998-ci illə müqayisədə 4646 başdan çox mal-qara və 49913 başdan çox qoyun-keçi deməkdir. 2003-cü ildə mal-qaranın sayı 56398 baş, qoyun və keçilər isə 162792 baş təşkil etmişdir.

Şəkidə tikinti quraşdırma işlərinin genişləndirilməsi yeni obyektlərin tikilib istifadəyə verilməsinə, yarımçıq qalmış tikililərin başa çatdırılmasına və şəhərin abadlaşdırılmasına imkan yaratdı. Təkcə, 1998-ci ildə bu sahədə 750 milyon manatlıq iş görüldü. 2001-ci ildə bu göstərici 13 dəfə artaraq 14 milyard manata çatdı. 1998-2001-ci illərdə ümumi sahəsi 27272 m², yaşayış sahəsi isə 17278 m² olan 564 yaşayış evi tikilib istifadəyə verildi. 2003-cü ildə rayonda istifadəyə verilən əsas fondların həcmi 2121,1 min manat təşkil edirdi.

Abadlıq, quruculuq işlərinin miqyası xeyli genişləndi. 2002-ci ildə 10 milyard manatlıq işlər görüldü, Olimpiya İdman kompleksi qarşısındakı 6 hektarlıq ərazidə müasir tələblərə uyğun park salındı, şəhərin mərkəzində yeni «Teatr meydanı» yaradıldı, 20 Yanvar parkında, M.Füzuli, M.F.Axundov adına parklarda geniş abadlıq işləri görüldü [117].

Bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar ölkədə aparılan islahatlar təbii ki, bu regionu da əhatə edirdi. İqtisadiyyatda özəl mülkiyyətin xüsusi çəkisinin artırılmasına yönəlmiş özəlləşdirmə tədbirləri nəticəsində Şəkidə 2002-ci ildə 397 kiçik müəssisə və obyekt özəlləşdirildi, 27 səhmdar cəmiyyət yaradıldı [117].

Torpaq islahatları nəticəsində 1998-2001-ci illər ərzində 41200 nəfərə 102 milyard manatlıq əmlak, 23 min ailəyə və ya 96 min 500 nəfərə 61500 hektar torpaq payı verildi [117]. Aqrar sahədə aparılan islahatlarla əlaqədar olaraq kənd əhalisinə torpaq və əmlak payı verilməklə işsizlik problemi əsasən həll olundu. 2001-ci ildə torpaq və əmlak payı almış vətəndaşlar hesabına rayonda 48 kəndli fermer təsərrüfatı, 4 kiçik müəssisə, 3 firma, 3 şirkət, 2 istehsal kooperativi yaradıldı.

İşsiz əhalinin məşğulluğunu təmin etmək məqsədilə 2001-ci ilin iyun ayında Şəki şəhərində aktiv məşğulluq tədbiri olan Əmək yarmarkası keçirildi. 1998-ci ildən 2001-ci ilədək Şəki şəhərində 31 min adam işlə təmin edildi.

Bəhs olunan dövrdə sahibkarlığın inkişafı sahəsində irəliləyişlər baş verirdi. Şəkinin iqtisadi həyatında mühüm rol oynayan, o cümlədən *zərgərlik, təkdüzluq, şəbəkəçilik* və s. kimi qədim sənət sahələri yenidən dirçəldi [bax: *bölmənin sonu, şəkil 5,6*].

Aparılan islahatların sosial yönümü və əhalinin sosial müdafiəsi tədbirləri dövlətin iqtisadi siyasətinin mühüm istiqamətini təşkil edirdi. Rayonda yeni müəssisələrin yaradılması, mövcud müəssisələrin fəaliyyətinin bərpa edilməsi, yeni iş yerlərinin açılması, əmək yarmarkalarının keçirilməsi, dövlət tərəfindən əməkhaqqının artırılması məqsədilə həyata keçirilən tədbirlər əhalinin gəlirlərinin, o cümlədən orta aylıq əməkhaqqının artmasına imkan yaratdı. Nəticədə, rayonda dövlət müəssisələrində işləyənlərin orta aylıq nominal əməkhaqları 2000-ci ildə 1995-ci illə müqayisədə 3,5 dəfə artdı. Rayonda 26710 nəfər pensiya, 15465 nəfər müavinət alırdı.

Pensiyaçıların, müharibə əlillərinin, şəhid və aztəminatlı ailələrin sosial müdafiəsi yaxşılaşdırıldı. Pensiya və müavinətlərin ödənilməsi üçün ayrılan vəsaitin həcmi xeyli artırıldı.

Əhaliyə göstərilən xidmətlərin təşkilı səviyyəsi də xeyli yaxşılaşdı. Rabitə xidmətinin yaxşılaşdırılması istiqamətində ardıcıl iş aparılırdı. 2001-ci ildə şəhərin Dodu və Qışlaq sahələrində 13008 nömrəlik elektron tipli ATS-lər tikilib istifadəyə verildi. Aşağı Göynük, Baş Göynük, Kiş, Oxud və Kiçik Dəhnə kəndlərində 200 nömrəlik ATS-lər əvəzinə yeni tipli 512 nömrəlik, Biləcik kəndində 256, Cumakənd və Şorsu kəndlərində 128 nömrəlik elektron ATS-lər quraşdırılaraq əhalinin istifadəsinə verildi [118a].

Rayonda əhaliyə xidmətin mühüm növlərindən biri olan nəqliyyat xidmətinin səviyyəsinin yüksəldilməsi məqsədilə şəhər və kəndlər arasında yeni avtobus marşrutları açıldı. Əhalinin elektrik enerjisi ilə təchizatı xeyli yaxşılaşmışdı. 2001-ci ildə Şəki şəhərinə mavi yanacaqın verilməsinin bərpa edilməsi kəndlərin təbii qazla təminatını xeyli yaxşılaşdırdı.

Şəki rayonunun sosial-iqtisadi həyatında baş verən müsbət irəliləyişlər, səhiyyə sahəsində aparılan islahatlar əhaliyə tibbi xidmət səviyyəsinin yüksəlməsinə imkan yaratdı. 2003-cü ildə Şəkinin səhiyyə müəssisələrində əhaliyə 390 nəfər həkim, 1289 nəfər orta tibb işçisi xidmət göstərirdi [124, 20-21].

Şəkiddə mədəni-maarif müəssisələrinin geniş şəbəkəsi əhaliyə xidmət göstərirdi. 2003-cü ildə rayonda 8 şəhər mədəniyyət evi, 2 şəhər klubu, 17 kənd mədəniyyət evi, 34 kənd klubu, 4 avtoklub, 87 kitabxana, 4 yeddiillik uşaq musiqi məktəbi, 1 uşaq incəsənət məktəbi, 6 muzey, 1 dövlət rəsm qalereyası, 1 dövlət tarix-memarlıq qoruğu, 2 mədəniyyət və istirahət parkı fəaliyyət göstərirdi. Mədəniyyət müəssisələrində işləyənlərin ümumi sayı 1199 nəfər təşkil edirdi.

Şəkiddə təhsil və mədəniyyətin inkişafı sahəsində də nəzərə çarpacaq irəliləyişlər hiss olunurdu. 2000-2001-ci dərs ilində Şəkiddə 97 ümumtəhsil məktəbi, o cümlədən 67 orta, 24 əsas, 6 ibtidai məktəb fəaliyyət göstərmişdir. Həmin təhsil müəssisələrində şəgirdlərin təlim-tərbiyəsi ilə 3900 nəfər müəllim məşğul olurdu. Məktəb şəbəkəsi ilbəl genişlənir, onun maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi sahəsində tədbirlər ardıcıl davam etdirilirdi.

Şəki rayonu texniki peşə və orta ixtisas təhsilli kadrlar hazırlığı mərkəzi idi. Şəkiddə 4 orta ixtisas, 2 peşə məktəbi fəaliyyət göstərirdi. Ümummilli lider Heydər Əliyevin 13 iyun 2000-ci il tarixli fərmanı ilə Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunun Şəki filialının yaradılması rayonun mədəni həyatında mühüm hadisə oldu. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 22 iyun 2000-ci il tarixli sərəncamı ilə filialın strukturu və fəaliyyət dairəsi müəyyənləşdirildi. Təhsil müəssisəsi Şəki və ətraf rayonların məktəbəqədər müəssisələri və ümumtəhsil məktəblərinin ibtidai siniflər üçün kadr hazırlığı ilə yanaşı, müəllimlərin ixtisasının artırılması, təkmilləşdirilməsi və yenidən hazırlanması ilə məşğul olmağa başladı və bu sahədə mühüm uğurlar qazanıldı. 2003-cü ildə AMİ-nin Şəki filialında bakalavr pilləsində 6 ixtisas üzrə pedaqoji kadr hazırlanırdı. Şəkiddə fəaliyyət göstərən orta ixtisas təhsil müəssisələri (Şəki pedaqoji musiqi kollecləri, Şəki dövlət kolleci, Şəki tibb kolleci) rayonun iqtisadiyyatının, təhsil və səhiyyə müəssisələrinin

ixtisaslı kadrlarla təmin edilməsində mühüm rol oynayırdı.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Şəki Regional Elmi Mərkəzində müxtəlif sahələr üzrə səmərəli tədqiqat işləri aparıldı və mühüm elmi nəticələr əldə edildi.

2002-ci ilin noyabr ayının 10-da Şəki Olimpiya İdman Kompleksinin açılış mərasimində Ulu öndərimiz Heydər Əliyev bildirmişdi ki, "*Şəki bizim Azərbaycan mədəniyyətinin, musiqisinin, memarlığının inkişafında çox böyük rol oynayıbdır. Amma bunu da təmin edən insanlar olmuşlar. Bu insanlar həm tariximizdə, həm də mədəniyyətimizdə var: Rəşid bəy Əfəndiyev, Salman Mümtaz, Sabit Rəhman... böyük şairimiz Bəxtiyar Vahabzadə və bir çox başqaları. Şəki böyük alimlər də yetiribdir. Onlardan biri böyük tarixçi, professor Yaqub Mahmudludur*" [365, 6]. [bax: *bölmənin sonu, şəkil 7, 8*].

Şəkinin dəyərli elm xadimi və ziyalılarından Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, Əməkdar elm xadimi, Dövlət Mükafatı laureatı, tənqidçi, ədəbiyyatşünas Yaşar Vahid oğlu Qarayevin (1936-2002) xalqımız qarşısında xidmətləri böyükdür [bax: *bölmənin sonu, şəkil 9*].

Şəkinin görkəmli elm və ictimai-siyasi xadimlərindən biri tarixçi alim, AMEA-nın həqiqi üzvü, Əməkdar elm xadimi, Dövlət Mükafatı laureatı, II, III, IV, V çağırış Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatı olmuş, Şərəf, Şöhrət və I-ci dərəcəli Əmək ordenli Yaqub Mikayıl oğlu Mahmudovdur [bax: *bölmənin sonu, şəkil 10*]. Onun yaradıcılığında xalqımızın tarixinə qarşı saxta və əsassız konsepsiyaları cəsarətlə, təkzibedilməz elmi faktlarla ifşa edən çoxsaylı əsərlər, Azərbaycan dövlətçiliyi, onun tarixi sərhədləri ilə bağlı tədqiqatlar mühüm yer tutur. Alimin əsərləri ABŞ (Los Angeles, Nyu York, Vaşinqton), Türkiyə, Rusiya, Ukrayna, Pakistan, Misir, Məcaristan, Polşa, İtaliya, Koreya və b. ölkələrdə nəşr olunmuşdur [bax: 365].

Şəki nəinki Azərbaycana, həm də dünyaya çox istedadlı incəsənət xadimləri bəxş etmişdir. Bunlar içərisində AMEA-nın müxbir üzvü, Azərbaycan Respublikasının Xalq artisti, UNESCO tərəfindən "Dünya artisti" tituluna layiq görülmüş Firəngiz Əlizadə,

dünya şöhrətli cazmen Vaqif Mustafazadə xüsusilə seçilir. [bax: *bölmənin sonu, şəkil 11, 12*].

Şəki Azərbaycan və dünyaya görkəmli ziyalılar bəxş etmişdir. AMEA-nın həqiqi üzvü, neft və qaz yataqlarının işlənilib hazırlanması üzrə görkəmli alim *Qurban Cəlilov*, AMEA-nın həqiqi üzvü, Hindistan Beynəlxalq Zoologiya Akademiyasının həqiqi üzvü *Niyazi Səmədov*, geologiya-minerologiya elmləri doktoru, AMEA-nın həqiqi üzvü *Fəxrəddin Qədirov*, AMEA-nın həqiqi üzvü, kimyaçı alim, Əməkdar elm xadimi *Adil Qəribov*, AMEA-nın həqiqi üzvü, kimyaçı alim, Əməkdar elm xadimi, Dövlət Mükafatı laureatı *Cəbrayıl Hüseynov* [bax: *bölmənin sonu, şəkil 13, 14, 15, 16, 17*], AMEA-nın müxbir üzvü, kimyaçı alim, Əməkdar elm xadimi, Dövlət Mükafatı laureatı *Zülfüqar Zülfüqarov*, AMEA-nın müxbir üzvü, tarixçi alim, Əməkdar elm xadimi, Dövlət Mükafatı laureatı *Mahmud İsmayilov*, mətbuat tariximizin yorulmaz tədqiqatçısı professor *Şirməmməd Hüseynov*, AMEA-nın müxbir üzvü, riyaziyyatçı alim *Qərib Calalov* [bax: *bölmənin sonu, şəkil 18, 19, 20, 21*], vətənpərvər, istedadlı ziyalı və siyasi xadim *Aydın Məmmədov*, bəstəkar, Azərbaycan Respublikasının Əməkdar incəsənət xadimi *Cavanşir Quliyev* də Şəkiddə dünyaya göz açmışdır [bax: *bölmənin sonu, şəkil 22, 23*].

Şəkinin yetirmələri müstəqil Azərbaycanda dövlət quruculuğunun bütün sahələrində də fəal iştirak edirlər. Ölkəmizdə aparılan quruculuq və abadlıq işlərində Baş Nazirin müavini vəzifəsində çalışmış *Abid Şərifov* da mühüm rol oynamışdır. Bu gün ədliyyə sistemimizin qabaqcıl dünya səviyyəsinə yüksəldilməsində Əməkdar hüquqşünas *Fikrət Məmmədov*, dövlətimizin humanitar siyasət məsələlərinin uğurla təmin olunmasında sənətsünaslıq üzrə elmlər doktoru, Əməkdar incəsənət xadimi, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Administrasiyasının humanitar siyasət məsələləri şöbəsinin müdiri *Fərəh Əliyeva*, regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramının fəal şəkildə həyata keçirilməsində respublikamızın ictimai-siyasi xadimləri – fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, “Qızıl qələm”, “Türk dünyasının şərəf medalı” və s. fəxri titulların mükafatçısı *Cavanşir Feyziyev* və iqtisadçı alim *Əli Məsimov* mühüm rol oynayırlar [bax: *bölmənin sonu, şəkil 24, 25, 26, 27, 28*].

Müstəqillik xalqın milli və dini dəyərlərinin inkişafı, onun qorunub yeni nəslə çatdırılması üçün geniş imkanlar açmış oldu. Bu dövrdə bütün Azərbaycan xalqı kimi şəkiliilər də milli mənəvi dəyərlərə yüksək qiymət verir, tarixi keçmişimizin ən yaxşı adət və ənənələrini, milli və dini bayramlarını qoruyub saxlayırlar.

Milli dəyərlərimizin qorunub yeni nəslə çatdırılması baxımından Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin fərmanı ilə qeyd edilən Dədə-Qorqud eposunun 1300 illik bayram tədbirləri Şəkiddə xüsusi qeyd edilmişdir. El şənliyinə çevrilən bu tədbirlərdə 10 minlərlə şəkili, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının Xalq artistləri Gülyaz və Gülyanaq Məmmədovalar da iştirak etmişlər [bax: *bölmənin sonu, şəkil 29*].

Şəki Azərbaycan dövlətçiliyinin keşiyində dayanan sarsılmaz qaladır. Bu gün də Şəki əhalisi müstəqil dövlətçilik ənənələrinə sadıqdır, əvvəlki nəsillərin yaratdığı tarixi əvəzolunmaz xalq nailiyyəti kimi qoruyur və yaşadır.

Şəkiliilər Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi zamanı da öz igidlikləri ilə seçildilər. Qarabağ uğrunda gedən döyüşlərdə əfsanəvi qəhrəman Əhmədiyyə Cəbrayilovun oğlu *Mikayıl Cəbrayilov* (1952-1990) [bax: *bölmənin sonu, şəkil 30*] könüllü olaraq cəbhəyə getdi, Şuşanın Malıbəyli kəndi uğrunda gedən dö-yüşlərdə qəhrəmancasına şəhid oldu. *Elşad Məmmədhanifə oğlu Yəhyayev* (1966-1992) [bax: *bölmənin sonu, şəkil 31*] da könüllü cəbhəyə getdi və taqım komandiri təyin edildi. Cəsur komandir Sırxavənd, Naxçıvanik, Papravənd kəndlərində gedən döyüşlərdə xüsusilə fərqləndi. Həmin döyüşlərdən birində o, snayper gülləsinə tuş gəldi və qəhrəmancasına həlak oldu.

Hər iki cəsur Vətən oğlu ölmündən sonra 1992-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Milli Qəhrəmanı adına layiq görüldü.

Qarabağ uğrunda döyüşlərdə Şəki 280 şəhid vermişdir [bax: *bölmənin sonu, sənəd 1*].

7.2. Sosial-iqtisadi və mədəni inkişaf yeni yüksəliş mərhələsində (2003-2018)

Şəki 2003-cü ildən sonra Ümummilli lider Heydər Əliyevin müəyyən etdiyi strategiyaya əsaslanan və Prezident İlham Əliyevin dövrün tələbləri nəzərə alınmaqla daim yaradıcılıqla inkişaf etdirdiyi və təkmilləşdirdiyi inkişaf strategiyasına uyğun olaraq öz inkişafının keyfiyyətə yeni mərhələsinə qədəm qoymuşdur.

Ölkə Prezidenti İlham Əliyevin bu məkana etdiyi çoxsaylı səfərləri Şəkinin sosial-iqtisadi və mədəni yüksəlişinə güclü təkan verdi. Bölgənin sosial-iqtisadi və mədəni rifahı üçün ölkə rəhbərinin imzaladığı sərəncamlar və onların icrası, Şəkidə keçirilən beynəlxalq tədbirlər - İpək yolu festivalları, "TÜRKSÖY"ün tədbirləri, beynəlxalq konfranslar bunu bir daha sübut edir.

Prezident İlham Əliyevin ölkənin və ayrılıqda regionların inkişafının sürətləndirilməsi üçün imzaladığı dövlət proqramları digər bölgələrlə yanaşı, Şəki rayonunun da sosial-iqtisadi tərəqqisinin, əhəlisinin məşğulluğunun təmin edilməsinin və həyat səviyyəsinin daha da yüksəldilməsinə hüquqi və mənəvi əsas yaratmışdır.

"Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı"nın (2004-2008-ci illər) və "Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı"nın uğurlu icrası, "Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı"nın icrasının uğurla davam etdirilməsi ümum-iqtisadi inkişafın mərkəzlə yanaşı, regionlara doğru istiqamətlənməsində müstəsna əhəmiyyət kəsb edir.

Respublikada yaranmış siyasi sabitlik, daxili və xarici siyətin uğurla həyata keçirilməsi, maliyyə, əmək və təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə edilməsinin nəticəsi olaraq ölkəmizdə, o cümlədən Şəki rayonunun sosial-iqtisadi inkişafında çox böyük nailiyyətlər qazanıldı. Əsas sahələrdə məhsul buraxılışının həcmi faktiki qiymətlərlə 2003-cü ildəki 53911,3 min manatdan 2015-ci ildə 321 milyon 120 min manatadək artdı. Onun hər bir nəfərə düşən həcmi 1758 manat oldu [188].

Şəki kənd təsərrüfatı rayonu olsa da, bu dövrdə burada sənaye sürətlə inkişaf edir, yeni sənaye müəssisələri tikilib istifadəyə verilir, onların sayı gündən-günə artırdı. 2003-2013-cü illər ərzində Şəkidə meyvə şirələri istehsalı, meyvə və giləmeyvələrin konservləşdirilməsi zavodları, mobil tipli elektrik stansiyası, kəmpic istehsalı zavodu, 14 min tonluq taxıl terminalı və gündəlik istehsal gücü 220 ton olan un üyütmə kompleksi, şərab zavodu və digər sənaye obyektləri tikilib istifadəyə verildi, «Kainat» ASC-də və «Şəki-İpək» ASC-də yenidənqurma, genişləndirmə işləri aparıldı. Sənaye müəssisələrinin fəaliyyətinin bərpa edilməsi və yeni istehsal sahələrinin yaradılması sənaye məhsulu istehsalının dinamik inkişafına səbəb oldu. 2005-ci ildə rayonun sənaye müəssisələrində 59,2 ton ipək, 437, 1 min poqonometr təbii və süni pambiq parça, 15,2 ton burulmuş parça, 137,1 kvadratmetr təbii ipək parça, 135,9 min ədəd müxtəlif ölçülü kəlağayı və digər məhsullar istehsal olundu [117a].

Şəkinin əsas mədəniyyət obyektləri arasında Ulu öndərin həyat və fəaliyyətinin, zəngin dövlətçilik irsinin öyrənilməsi məqsədilə inşa edilmiş Heydər Əliyev Mərkəzi 2006-cı il aprelin 13-də Prezident İlham Əliyevin Şəkiyə ilk səfəri zamanı açılmışdır. Mərkəzdə 182 eksponatdan ibarət ekspozisiya zalı, tədqiqat sektoru, arxiv, foto-video laboratoriyası, kitabxana və internet sinif otağı fəaliyyət göstərir. Həmin il oktyabrın 14-də Prezident İlham Əliyevin Şəki rayonunda Şəki modul tipli elektrik stansiyasının təntənəli açılış mərasimində də iştirak etmişdir. [bax: bölmənin sonu, şəkil 32].

2008-ci il sentyabrın 9-da Prezident İlham Əliyev Şəki şəhərinə səfəri zamanı "Qafqaz" turizm-istirahət kompleksi ilə tanış oldu [bax: bölmənin sonu, şəkil 33]. Prezident İlham Əliyev və xanımı, UNESCO-nun xoşməramlı səfiri Mehriban xanım Əliyeva Heydər Əliyev Fondunun təşəbbüsü ilə Şəkidə inşa olunmuş 160 yerlik körpələr evi – uşaq bağçasının və Şəki Məhkəmə Kompleksinin yeni inzibati binasının açılışında, Qoxmuq kənd tam orta məktəbinin yeni binasının istifadəyə verilməsi mərasimində iştirak etdilər.

2011-ci il noyabrın 17-də Şəkidə yeni Mərkəzi Xəstəxana istifadəyə verildi və xəstəxananın açılış mərasimində Prezident

İlham Əliyev iştirak etdi [bax: bölmənin sonu, şəkil 34], dövlət başçısı Şəki Olimpiya İdman Kompleksinin yenidənqurmada sonrakı vəziyyəti, həmçinin Sabit Rəhman adına Şəki Dövlət Dram Teatrının binası ilə də tanış oldu [bax: bölmənin sonu, şəkil 35].

2011-ci ilin sentyabrında Rusiya Federasiyasının Tataristan Respublikasının Yelabuqa, Başqırdistan Respublikasının Ufa şəhəri, 2012-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Şəki şəhərinin Türkdünyasının qeyri-maddi mədəni irs paytaxtı seçilməsi, respublikanın mədəni həyatında silinməz iz buraxdı. 2012-ci ilin iyun ayının 30-dan iyulun 4-dək Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi, Azərbaycan Bəstəkarlar İttifaqı və Şəki Şəhər İcra Hakimiyyətinin birgə təşkilatçılığı ilə Şəkidə "İpək yolu" III Beynəlxalq Musiqi Festivalı və "Şəki Xan Sarayı"nın 250 illik yubileyinə həsr olunmuş böyük bayram tədbiri keçirildi. Azərbaycan Dövlət Akademik Opera və Balet Teatrı solistlərinin iştirakı ilə "Arşınmalçı İpək yolunda" musiqili hekayəti ilə başlamış tədbir, sonrakı günlərdə Cənubi Koreyanın, Türkiyənin, İrənin, Gürcüstanın, o cümlədən ölkəmizin tanınmış musiqi kollektivlərinin çıxışları ilə davam etdirildi. Beş gün davam edən musiqi festivalına "Şəki Xan Sarayı"nın 250 illik yubiley tədbiri ilə yekun vurulmuşdur.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "Mirzə Fətəli Axundzadənin 200 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında" sərəncamına uyğun olaraq böyük dramaturqun adını daşıyan Mədəniyyət və İstirahət parkında aparılan yenidənqurma və əsaslı təmir işləri nəticəsində şəhər sakinlərinin istirahəti üçün hər cür şərait yaradıldı. Sərəncama uyğun olaraq, həmçinin, dahi ədibin ev muzeyinə gedən küçədə, qala divarları qarşısındakı meydana və onun ətrafında müasir işıqlandırma sistemi quruldu, yeni yaşillıq zolağı salındı. Ulu Öndər Heydər Əliyev və Xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadə adına parklar salındı. Bəxtiyar Vahabzadənin ev muzeyi bərpa edildi.

Qədimliklə müasirliyin simvolu olan Şəki müstəqillik illərində sürətlə inkişaf edirdi. Bu inkişafa uyğun olaraq 2012-ci ildə Şəki şəhərinin **Baş Planı** hazırlandı. Baş Plana əsasən bir sıra infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsi, həmçinin şəhərin qərbə doğru genişləndirilməsi, perspektivdə Oxud, İncə, Kiş, Qoxmuq kəndləri-

nin də şəhər ərazisinə daxil edilməsi nəzərdə tutulurdu. Bu dövrdə rayonda quruculuq, abadlıq işləri genişləndirildi. Şəhərin M.Ə.Rəsulzadə prospektində, Salman Mümtaz və Oğuz şosesi küçələrində yeni tikilmiş xəstəxana kompleksinin qarşısında 42210 m² ərazidə yollar genişləndirilib asfalt-beton örtük salınmaqla yenidən quruldu, köhnə arxlar əsaslı surətdə bərpa edildi, səkilərə beton pillələr düzüldü.

2012-ci ilin 9-12 sentyabr tarixlərində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Şəki şəhərinə növbəti səfəri yeni obyektlərin açılışı ilə zəngin oldu. Sentyabrın 9-da dövlət başçısı Şəkidə Heydər Əliyev Mərkəzinin yeni binasının təmələqoyma mərasimində, taxıl anbarı və dəyirman kompleksinin açılışında iştirak etdi. Şəkidə məcburi köçkünlər üçün salınmış yeni qəsəbədə Şuşadan olan məcburi köçkünün evində qonaq oldu [bax: bölmənin sonu, şəkil 36, 37].

Sentyabrın 12-də Prezident İlham Əliyev, xanımı Mehriban Əliyeva, Türkiyənin Baş naziri Rəcəb Tayyib Ərdoğan, xanımı Əminə Ərdoğan Şəkinin tarixi məmarlıq abidələrini – Şəki Xan sarayı, Kiş kəndindəki Alban məbədi, Şəki Cümə məscidi, Yuxarı Karvansara mehmanxana kompleksi ilə tanış oldular [bax: bölmənin sonu, şəkil 38]. Onlar Şəki Türkdünyasının abidə kompleksini ziyarət etdilər. [bax: bölmənin sonu, şəkil 39].

2012-ci il sentyabrın 22-də Şəkidə M.F. Axundzadənin 200 illik yubileyinə həsr olunmuş tədbirlər çərçivəsində Prezident İlham Əliyevin tapşırığı əsasında inşası başa çatdırılan 600 yerlik "Yay teatri"nin açılışı oldu, Şəki Dövlət Dram Teatrının binasının əsaslı təmir işləri başa çatdırıldı. Elə həmin gün şəhərdə görkəmli maarifçi M.F.Axundzadənin yubileyinə həsr olunmuş bayram tədbirində respublikanın tanınmış elm və mədəniyyət xadimlərinin, millət vəkillərinin, ziyalıların, xarici ölkələrdən dəvət olunmuş qonaqların iştirak etdikləri mərasimdə bildirildi ki, 2012-ci il TÜRKSOY tərəfindən, həm də, "M.F.Axundzadə" ili elan olunmuşdur. Bu səbəbdən də Axundzadənin yubiley tədbirlərində TÜRKSOY-a üzv ölkələrdən, o cümlədən Türkiyə, Qazaxıstan və Rusiya Federasiyasından, Başqırdistan Respublikasından dəvət olunmuş qonaqlar iştirak edirdi. Yubiley tədbirləri böyük maarif-

çinin ev muzeyinin açılışı ilə başlandı, daha sonra onun adını daşıyan mədəniyyət və istirahət parkında təşkil olunmuş "Kitab bayramı" ilə davam etdirildi. Həmin gün Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutu və Şəki Şəhər İcra Hakimiyyətinin birgə təşkilatçılığı ilə "Mirzə Fətəli Axundzadə - 200" mövzusunda beynəlxalq elmi simpozium keçirildi.

Sentyabrın 23-də ilk dəfə olaraq Şəkinin 2700 illik yubileyinə həsr olunmuş "Şəhər günü" bayram tədbirinin şəhərin mərkəzi meydanlarından birində təntənəli açılışı özünün məzmunu, sosial hədəfi baxımından yaddaqalan oldu. Sonra tədbir Şəki Xan Sarayının həyatında davam etdirildi. "Şəhər günü" çərçivəsində Şəki şəhər Bələdiyyəsi ilə Türkiyənin Konya şəhər Məram Bələdiyyəsi arasında qardaş şəhərlər haqqında protokol imzalandı, "Yuxarı Karvansara" mehmanxana kompleksində açılmış rəsm və çiçək sərgisinə baxışdan sonra "Şəhər günü" bayram tədbirinə Türkiyənin məşhur "Anadolu ataşi" rəqs ansamblının konserti ilə yekun vuruldu. Yubiley tədbirləri nəinki şəhərin, bütövlükdə ölkənin mədəni həyatında əlamətdar hadisəyə çevrildi.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin daxili siyasətinin, iqtisadi islahatlar hədəfindən biri də yol nəqliyyat infrastrukturunun inkişaf etdirilməsidir. Şəkidə nəqliyyat sisteminin, yol infrastrukturunun inkişafı ilə bağlı mühüm tədbirlər həyata keçirilmiş, yeni yollar salınmış, körpülər tikilmişdir. On il ərzində bu sahədə dinamik inkişaf qeydə alınmış, 2003-cü ilə müqayisədə 2012-ci ildə nəqliyyat və anbar sektorunda məhsul buraxılışı 2,3 dəfə artmışdır. 2003-cü ilə müqayisədə 2012-ci ildə avtomobillərin sayı 27,5 faiz artaraq 9271 ədəddən 11819 ədədə çatdırılmışdır [188]. Bu baxımdan onun «Şəki şəhərinin sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsinə dair əlavə tədbirlər haqqında» 2012-ci il 4 sentyabr tarixli Sərəncamına uyğun olaraq Aşağı Küngüt-Aydınbulaq avtomobil yolunun tikintisinə başlanıldı və sonrakı illərdə də rayonda abadlıq-quruculuq işləri davam etdirildi, şəhərin 15 küçəsində abadlıq, 17 küçəsində isə əsaslı təmir işləri aparıldı. Lütfuli Abdullayev küçəsi ilə M.Ə.Rəsulzadə prospektinin kəsişməsində kiçik bağ salınaraq, görkəmli gülüş ustası Lütfuli

Abdullayevin büstü qoyuldu.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin daxili iqtisadi siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri də sahibkarlığın inkişaf etdirilməsidir. İnkişafın hərəkətvericisi sayılan sahibkarların formalaşması ötən dövr ərzində reallaşdırılan iqtisadi siyasətin başlıca istiqamətini təşkil etmiş və özəl sektora dövlət dəstəyinin gücləndirilməsi nəticəsində bir sıra nailiyyətlər əldə edilmiş, sahibkarların fəaliyyət istiqamətləri, iqtisadi və maliyyə resurslarına çıxış imkanları xeyli genişlənməmişdir. Sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi sahəsində Şəkidə bir sıra konkret tədbirlər həyata keçirilmişdir. Şəki və ətraf rayonlarda fəaliyyət göstərən 80-ə yaxın sahibkarın iştirak etdiyi tədbirdə rayonların iqtisadi potensialının reallaşdırılması istiqamətində müzakirələr aparılmış, iştirakçılara Şəki rayonunda prioritet hesab olunan müasir çörək zavodunun, quşçuluq və kiçik cins heyvandarlıq təsərrüfatlarının nümunəvi investisiya layihələri təqdim olunmuşdur. 2013-cü ildə Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu tərəfindən Şəki rayonu üzrə 51 sahibkara 11 milyon 480 min manat güzəştli kredit verilmişdir [760].

2013-cü il avqustun 14-də Şəkiyə səfəri çərçivəsində Prezident İlham Əliyev "Şəki xanlarının evi"nin rəsmi açılışında iştirak etdi. Tədbirdə bir daha vurğulandı ki, uçmaq təhlükəsi qarşısında olan ölkə əhəmiyyətli tarix-memarlıq abidəsi bərpa, restavratsiya edilərək Bəşər Mədəniyyəti İnciləri sırasına qaytarılmışdır. Elə həmin gün Prezident İlham Əliyev Şəkidə Aşağı Küngüt-Aydınbulaq avtomobil yolunun yenidənqurmada sonra açılış mərasimində iştirak etdi, dövlət başçısı, həmçinin onun öz təşəbbüsü ilə Sabit Rəhman adına Şəki Dövlət Dram Teatrının binasında aparılan əsaslı təmir və yenidənqurma işlərinin gedişi ilə tanış oldu [bax: *bölmənin sonu, şəkil 40*]. Avqustun 16-da Şəkiyə səfəri çərçivəsində İlham Əliyev yenidən qurulan Şəki-Qax-Zaqatala avtomobil yolunun Şəki-Qax hissəsinin açılışında da iştirak etdi [bax: *bölmənin sonu, şəkil 41*].

2013-cü il oktyabrın 2-də Şəkidə Azərbaycanla yanaşı, Türkiyə, Qazaxıstan, Özbəkistan, Qırğızıstan, Rusiya (Dağıstan) alimlərinin də iştirak etdiyi "Ortaq Türk tarixinin araşdırılması problemləri" mövzusunda I beynəlxalq elmi konfrans keçirildi. AMEA-nın A.A.Ba-

kıxanov adına Tarix İnstitutunun təşkil etdiyi bu konfransda "Müasir mərhələdə Azərbaycan tarix elmi və ortaq türk tarixinin araşdırılması problemləri" mövzusunda çıxış edən Tarix İnstitutunun direktoru, AMEA-nın həqiqi üzvü Yaqub Mahmudov Ortaq türk tarixinin yazılmasına həsr olunmuş bu ilk beynəlxalq konfransın bütün türk dünyasının tarixi məkanı Şəki şəhərində keçirilməsinin çox böyük əhəmiyyətinin olduğunu qeyd etdi. [bax: bölmənin sonu, şəkil 42].

Şəkinin iqtisadiyyatında kənd təsərrüfatı hər zaman öncül mövqeyə malik olmuşdur. Rayonda əsas Ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş aqrar islahatların ardıcıl həyata keçirilməsi, kənd təsərrüfatında aparılan struktur dəyişiklikləri aqrar bölmənin inkişafı üçün möhkəm zəmin yaratmışdır.

Bəhs olunan illərdə Şəki rayonunda sosial sahələrin inkişafında da çox mühüm irəliləyişlər baş verirdi. Rayonda görülən işlər, həyata keçirilən tədbirlər, iqtisadiyyatın inkişafı sahəsində qazanılmış uğurlar insanların sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına, yaşayış səviyyəsinin yüksəldilməsinə müsbət təsir göstərirdi.

2014-cü ildə Şəkiddə ən müasir texnologiyalar əsasında yaradılan «Sünbül» çörək zavodunda çörək bişirilməsinə başlanılması həyata keçirilən islahatların tərkib hissəsi idi. Müəssisədə Çex Respublikası, Almaniya və İtaliyadan gətirilmiş ən müasir çörəkbişirmə avadanlığı quraşdırılmışdır. Gündəlik layihə gücü 30 ton olan zavodda gün ərzində istehsal gücü 24 ton olan iki çeşiddə zavod çərəyi, lavaş və şirniyyat məhsulları istehsal olunurdu.

Əhalinin maddi rifah halının yaxşılaşması rayonda iqtisadi və sosial sahələrin inkişafına bütün maliyyə mənbələri hesabına yönəldilmiş investisiyaların həcmi artırılmasını tələb edirdi. Bu sahədə 2015-ci il istisna təşkil etmirdi. Belə ki, 2015-ci ildə investisiyanın həcmi 45 milyon 648 min manat olmuşdur ki, bu da əvvəlki ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 137,9 faiz təşkil edirdi. İstifadə edilmiş investisiyanın 91 faizi dövlət mülkiyyətinin, 9 faizi qeyri-dövlət mülkiyyətinin payına düşürdü. Əsas kapitalla yönəlməmiş investisiyanın 31 milyon 421 min manatı və ya 92 faizi tikinti quraşdırma işlərinə sərf edilmişdir [760].

2015-ci ildə rayonun Şəkiyə, Cəyirli və Qozlublulaq kənd-

lərinin əhalisinin içməli su ilə təminatının yaxşılaşdırılması məqsədilə Əliyev kəndinin ərazisində qurulmuş su nasos stansiyası istifadəyə verildi. Stansiyanın istifadəyə verilməsi nəticəsində qeyd olunan kəndlərin 6 min nəfərə yaxın əhalisinin içməli su ilə təminatı yaxşılaşdı. Suçma kəndində isə Yaponiya hökumətinin «Ot kökləri və insan təhlükəsizliyi» grant yardım proqramı çərçivəsində həyata keçirilən «Su təchizatı sisteminin tikintisi» layihəsinin icrası nəticəsində bu kəndin su problemi öz həllini tapdı.

2015-ci il noyabrın 4-də Şəkiyə növbəti səfəri zamanı Prezident İlham Əliyev və xanımı Mehriban Əliyeva "Marxal" müləcə-i istirahət kompleksində tikinti işlərinin gedişi ilə tanış oldular, həmin gün Prezident İlham Əliyev Şəki Məhkəmə Kompleksinin yeni inzibati binasının açılışında iştirak etdi [bax: bölmənin sonu, şəkil 43]. Dövlət başçısı Şəkiyə səfəri çərçivəsində, həmçinin Qoxmuq kənd tam orta məktəbinin yeni binasının istifadəyə verilməsi mərasimində iştirak etdi.

İqtisadi vəziyyətin yaxşılaşması, əhalinin gəlirlərinin artması Şəkiddə pərakəndə əmtəə dövriyyəsinin artmasına öz müsbət təsirini göstərirdi. Belə ki, 2003-cü ildə burada pərakəndə əmtəə dövriyyəsi 45604,2 min manat, 2008-ci ildə 181930,8 min manat, 2012-ci ildə 237121 min manat olmuş və ya 2003-cü ilə nisbətən 5,2 dəfə artmışdır. Adambaşına düşən əmtəə dövriyyəsi 2003-cü ilə müqayisədə 2012-ci ildə 1056,6 manat artaraq 1335, 9 manata çatmışdır [188]. 2015-ci ildə pərakəndə əmtəə dövriyyəsi 298 milyon 167 min manat olmuşdur ki, bu da 2014-cü ilə nisbətən 106,3 faiz təşkil edirdi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, 2012-ci ildə respublika üzrə ümumi əmtəə dövriyyəsinin 1,35 faizi Şəki rayonunun payına düşürdü. İşə xidmətlərinin həcmi 2003-cü ildəki 175,5 min manatdan, 2012-ci ildə 2466,5 min manatadək artmışdır [188].

Respublikamızın sosial-iqtisadi inkişafı ilə bağlı aparılan uğurlu siyasət ölkəmizin bütün regionlarında olduğu kimi, Şəki rayonunda da öz bəhrəsini verməkdədir. Tarixən ipəkçilik diyarı kimi tanınan Şəkiddə əhalinin əsas məşğuliyyət sahələrindən biri də baramaçılıq olmuşdur. Lakin təəssüf ki, sonralar kənd təsərrüfatının bu gəlirli sahəsi diqqətdən kənar qalmış, əhalinin məşğulluq səviyyəsi aşağı düşmüş, Şəki İpək Kombinatı fəaliyyətini dayandır-

mişdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin "Azərbaycan Respublikasında ipəkçiliyin maddi-texniki bazasının yaxşılaşdırılması ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında" imzaladığı Sərəncam respublikamızda ipəkçiliyin müasir infrastrukturunun yaradılması, barama toxumçuluğunun təşkili istiqamətində atılan mühüm addımdır. Həyata keçirilən bu və ya digər tədbirlər rayonda barama tədarükünün dinamik inkişafına müsbət təsir göstərmişdir. Belə ki, rayonda 2015-ci ildə cəmi 200 kq barama tədarük olunduğu halda, 2017-ci ildə 18, 2018-ci ildə isə 48 ton barama tədarükünə nail olunmuş, həyata keçirilən operativ tədbirlər nəticəsində bu sahədə ciddi dönüş yarandı, "Azər İpək" MMC öz fəaliyyətini bərpa etdi. Qısa müddətdə baramaçılığın inkişafı sahəsində görülən tədbirlər şəhər əhalisinin məşğulluq probleminin həll olunmasında mühüm rol oynadı, hazırda müəssisədə 600 nəfərə yaxın insan işlə təmin edilmişdir.

Barama tədarükünün artırılmasında yem bazasının genişləndirilməsi mühüm rol oynayır. 2018-ci ilin payızında rayonun baramaçılıqla məşğul olan kəndlərində 98500 ədəd yerli, 70000 min ədəd Çin Xalq Respublikasından idxal olunan tut tingləri əkil-di, yeni kümxanalar quruldu, gənc kümdarların yetişdirilməsi istiqamətində maarifləndirmə tədbirləri genişləndirildi.

Aqrar sektorun ən gəlirli sahələrindən biri olan tütünçülüyün inkişafı üçün Şəki rayonu əlverişli təbii iqlim şəraitinə, torpaq və su ehtiyatlarına malikdir. Məhz buna görə də rayon əhalisi uzun illər kənd təsərrüfatının bu sahəsi ilə məşğul olur, tütünçülük rayon iqtisadiyyatının əsasını təşkil edirdi.

Qərzəklə meyvələrin vacib kənd təsərrüfatı məhsulu olması, təbabətdə və şirniyyat istehsalında önəmli rol oynaması, rentabelli olması və sair amillərə görə istehsalının genişləndirilməsinin vacibliyini nəzərə alaraq əhali arasında yeni qərzəklə bağlılıq təsərrüfatlarının yaradılması istiqamətində maarifləndirmə tədbirləri həyata keçirilir və bu sahəyə xarici investorların cəlb edilməsi istiqamətində məqsədyönlü iş aparılır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin əkin sahələrinin suvarma suyu ilə təminatının yaxşılaşdırılmasına

və əhalinin içməli suya tələbatının ödənilməsinə dair əlavə tədbirlər haqqında sərəncamlarına əsasən son beş ildə rayonun müxtəlif yaşayış məntəqələrində 60 subartezian quyusu qazılmış, nəticədə suvarma işləri yaxşılaşdırılmış, dövlət suvarma şəbəkələrinin fəaliyyəti gücləndirilmişdir.

Kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi istiqamətində qarşıya qoyulan əsas vəzifələrdən biri də iri fermer təsərrüfatlarının yaradılması, yararsız torpaqların istifadəyə cəlb olunması, yeni kənd təsərrüfatı texnikalarının alınması və ixrac məsələsidir. Buna müvafiq olaraq rayonun Bolludərə, Qaratorpaq və Sarıca kəndləri ərazisində "Aqroinkışaf 2017" MMC tərəfindən icarəyə götürülmüş 8969 hektar sahədə aqropark, "Green Factory" MMC tərəfindən isə beynəlxalq standartlara cavab verən intensiv meyvə bağlarını və meyvə emalını özündə birləşdirən kompleks yaradılmışdır.

Əhalinin maddi rifah halının, mədəni-məişət şəraitinin yaxşılaşması, tibbi xidmət səviyyəsinin yüksəldilməsi əhalinin sayının artmasına da çox müsbət təsirini göstərirdi. 2003-cü illə müqayisədə 2012-ci ildə Şəkiddə əhalinin sayı 18816 nəfər və ya 11,9 faiz artmışdır [188].

Əhalinin sağlamlığının qorunması, tibbi profilaktikanın genişləndirilməsi, xidmətlərin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, müasir tibbi avadanlıqlarla təchiz olunmuş səhiyyə ocaqlarının inşası diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. Qeyd edilən dövrdə ölkədə səhiyyə sahəsində həyata keçirilən struktur islahatları əsasında uzun illər praktiki fəaliyyət göstərməyən tibb müəssisələrinin bir hissəsi ixtisar olunmuş, mövcud cərpayı fondları azalmışdır. Bu islahatların aparılması üçün seçilən beş pilot rayonlarından biri də Şəki idi [345, 12]. Bu baxımdan 2008-ci il Şəkinin səhiyyə işçiləri üçün olduqca əlamətdar olmuşdur. Belə ki, Prezident İlham Əliyevin Azərbaycan Respublikasının Şimal-Qərb bölgəsinə səfəri çərçivəsində Şəkiddə olmuş, Şəki Mərkəzi Rayon Xəstəxanasının yeni korpusunun təmələqoyma mərasimində iştirak etmişdir. Dünya Bankının və Azərbaycan hökumətinin birgə layihəsi olan «Tibb xidmətləri sahəsində islahatların aparılması» layihəsi çərçivəsində Şəkiddə yeni xəstəxananın tikilib istifadəyə verilməsi Dövlət başçısı

tərəfindən səhiyyəyə göstərilən qayğının parlaq təzahürü idi.

Respublikanın, o cümlədən Şəkinin sosial-iqtisadi inkişafında baş verən mütərəqqi dəyişikliklər Şəkidə təhsilin, elmin və mədəniyyətin inkişafı üçün əlverişli şərait yaratdı. Şəkidə təhsilin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi sahəsində həyata keçirilən ardıcıl tədbirlər nəticəsində yeni müasir tipli məktəb binaları inşa edildi, mövcud təhsil ocaqları yenidən quruldu və ya əsaslı təmir olundu. Prezident İlham Əliyevin sərəncamına əsasən «Ümumtəhsil məktəblərinin əsaslı təmir və yeni məktəb binalarının tikintisi üzrə Dövlət Proqramı» çərçivəsində 2003-2014-cü illərdə Şəkidə 9496 şagird yerlik 25 yeni məktəb binası, o cümlədən Şorsu kəndində 360, Çələbi xan qəsəbəsində 180, Şin kəndində 280, Baş Şabalıd kəndində 120, Baş Göynük kəndində 640, Göybulaq kəndində 180, Qoxmuq kəndində 640, Qaratorpaq kəndində 132 şagird yerlik məktəb binaları və əlavə sinif otaqları inşa olunaraq şagirdlərin ixtiyarına verildi. Qeyd edilən dövrdə rayonda məktəbə-qədər təhsil müəssisələrinin tikintisi də nəzarətdə saxlanılırdı. 2013-2014-cü illərdə Şəkidə 9 uşaq bağçası tikildi və yaxud əsaslı təmir olundu. 2015-ci ildə əhalinin daha sıx məskunlaşdığı ərazilərdə hər biri 100 yerlik 2, Heydər Əliyev Fondunun təşəbbüsü ilə 160 yerlik 1 uşaq bağçası inşa edildi, 2 bağçada əsaslı təmir işləri aparıldı. Hazırda Şəkinin bir çox yaşayış məntəqələrində yeni məktəb binalarının tikintisi və mövcud məktəblərinin əsaslı təmiri davam etdirilir.

Şəkidə təhsilin inkişafında əldə olunan uğurlardan biri də rayon şagirdlərinin Respublika səviyyəli müsabiqələrdə əldə etdiyi nailiyyətlər idi. 2013/2014-cü tədris ilində 72 şagird respublika və beynəlxalq olimpiadalarda, müsabiqələrdə iştirak etmiş, onlardan 37 nəfəri qalib adını qazanmışdır. «İNEPO-Avrasiya» ətraf mühitin mühafizəsi VIII Beynəlxalq layihə Olimpiadasında Şəki məktəbləri bir gümüş medala və 3 sertifikatla layiq görülmüşdür.

Şəki təhsilinin əldə etdiyi uğurlar dövlət başçısı tərəfindən daim izlənilir və yüksək qiymətləndirilir. 2011-2015-ci illərdə rayonun 12 nəfər müəllimi «Əməkdar müəllim», 6 nəfər müəllimi isə «Tərəqqi» medalına layiq görülmüş, Şəkinin 8 məktəbi «Ən yaxşı ümumtəhsil məktəbi» adını qazanmışdır [345, 12].

Şəkidə mədəni quruculuğun uğurla həyata keçirilməsi, mədəni maarif müəssisələrinin fəaliyyətini yaxşılaşdırılması, onların maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi, müasir tələblərə cavab verən texnologiyalar və proqramlarla təmin olunması istiqamətində kompleks tədbirlər nəticəsində mədəni-maarif müəssisələrinin şəbəkəsi genişləndirildi. 2014-cü ildə Şəkidə 8 şəhər mədəniyyət evi, 11 klub, 19 kənd mədəniyyət evi və 32 kənd klubu, 65 kitabxana, 7 muzey və 3 park əhaliyə asudə vaxtının səmərəli keçirilməsi üçün xidmət göstərirdi.

Rayonun mədəni-maarif müəssisələri arasında kitabxanaların xüsusi yeri vardır. 2013-cü ildə rayonda əhaliyə 568,7 min nüsxə fondu olan 65 kitabxana olmuşdur. Kitabxanalarda əhalinin asudə vaxtının səmərəli təşkilini yaxşılaşdırmaq, milli-mənəvi dəyərlərin qorunması və təbliği sahəsində ardıcıl işlər aparılırdı. Rayonun mədəni-maarif müəssisələrində bir sıra mədəni-kütləvi tədbirlər - tarixi günlər, bayram tədbirləri yüksək səviyyədə qeyd olunurdu. 2012-ci ildə Şəkidə M.F.Axundzadənin 200 illiyi, Şəkinin 2700 illiyi, Şəki Xan sarayının 250 illiyi, Şəki qəza məktəbinin 180 illiyi və «Şəhər Günü» və s. yubiley tədbirləri keçirilmişdir.

Şəki Azərbaycan Respublikasında Festivalar şəhəri kimi də tanınır. Şəkidə 2010-cu ildən başlayaraq hər ilin yayında dünyaca məşhur bəstəkarımız Firəngiz Əlizadənin təşəbbüsü ilə keçirilən və artıq ənənə şəklini alan «*İpək Yolu*» *Beynəlxalq Musiqi Festivalı* ölkə musiqisəvərlərinin yaddaşında dərin iz qoymuşdur. Dünya musiqi sənətinin parlaq incilərindən ibarət müxtəlif konsert proqramları, məşhur ifaçıların qatıldığı festival insanlara xoş bayram ovqatı bəxş edir. «*İpək Yolu*» Beynəlxalq Musiqi Festivalının Şəkidə keçirilməsi bu şəhərin mədəni həyatında çox mühüm hadisədir. 2014-cü ildə Şəkidə 4 beynəlxalq festival keçirilmiş, bu festivallara 20-yə yaxın xarici ölkələrdən 200 nəfərdən çox iştirakçı qatılmışdı. 2015-ci il iyulun 1-dən 5-dək Şəkidə keçirilən «*İpək Yolu*» VI Beynəlxalq Musiqi Festivalı musiqi bayramının iştirakçıları, şəhərin qonaqları, ölkəmizdə akkreditə olunmuş diplomatik korpusun nümayəndələri, musiqisəvərlər, Yaponiya, Türkiyə, Polşa, eləcə də Azərbaycan Respublikasının musiqi, rəqs, folklor

kollektivlərinin və ilk dəfə olaraq ölkəmizdə yaşayan azsaylı xalqların xor, mahni və rəqs kollektivlərinin ifasında bir-birindən maraqlı konsert proqramlarını izləmişlər. 2016-cı il iyunun 27-dən iyulun 1-dək Şimali Azərbaycanın qədim sənət və mədəniyyət mərkəzlərindən olan Şəkiddə növbəti musiqi bayramı – Şəki «İpək yolu» VII Beynəlxalq musiqi festivalının təntənəli açılış mərasimində festivalın təşkilatçı qurumlarının və Beynəlxalq Türk Mədəniyyəti təşkilatı – TÜRKSOY-un rəsmiləri, şəhər ictimaiyyətinin nümayəndələri, musiqisevərlər iştirak etmişlər. Festivalda Yaponiya, Türkiyə, İran və 11 türkdilli ölkələrdən gəlmiş musiqi və rəqs kollektivləri, sənətçilər, həmçinin Azərbaycanın tanınmış musiqi kollektivləri rəngarəng proqramlar nümayiş etdirmişlər. Musiqi bayramı kimi gözəl ənənəyə çevrilən və artıq 7-ci dəfə keçirilən Şəki «İpək yolu» Beynəlxalq musiqi festivalı bu dəfə də şəkillərə və qonaqlara unudulmaz anlar bəxş etmişdir. On bir türkdilli ölkənin musiqiçilərini özündə birləşdirən xalq çalğı alətləri orkestrinin çıxışı festivalın tarixində yadda qalan hadisələrdən olmuşdur. [bax: *bölmənin sonu, şəkil 44*].

2015-ci il iyulun 20-də Şəki şəhərində keçirilən II Beynəlxalq ənənəvi şirniyyət festivalı Azərbaycan şirniyyətlərinin çox-çəşidliliyi ilə iştirakçıları valeh etdi. Avqustun 22-26-da keçirilən Azərbaycanda və Qafqazda ilk dəfə olaraq «Nağara 2015» Beynəlxalq zərb alətləri festivalında Azərbaycanla yanaşı, Türkiyə, İran və Özbəkistandan da məşhur ritm ifaçıları iştirak etdirdilər [760].

Bütün bu uğurların nəticəsi olaraq Şəki şəhəri 2015-ci ildə Türkmənistanın Mari şəhərində keçirilən *TÜRKSOY Mədəniyyət Nazirləri Daimi Şurasının* 33-cü toplantısında 2016-cı il üçün «Türk Dünyasının mədəniyyət paytaxtı» seçilmişdir [bax: *bölmənin sonu, şəkil 45*].

Şəki muzey qoruğu şəhəridir. Burada tarixi mədəni irsin qorunması və təbliği həmişə diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. Prezident İlham Əliyevin Sərəncamı və göstərişləri əsasında Şəkinin tarixi abidələri, sənət ocaqları əsaslı şəkildə təmir olunmuş, yenidən qurulmuş və bu proses davam etməkdədir. Öz orijinallığı ilə seçilən və dünya memarlıq incilərindən biri olan Şəki Xan sa-

rayı, Kiş Alban məbədi, Yuxarı və Aşağı Karvansara binaları, «Gələsən-görəsən» qalası və bir çox abidələr əsaslı şəkildə bərpa və təmir edilərək qorunub saxlanılmışdır. 2013-cü ildə Şəki Dövlət Dram Teatrının əsaslı təmiri, yenidən qurulması işlərinin başa çatdırılması rayonun mədəni həyatında mühüm hadisəyə çevrilmişdi.

Prezident İlham Əliyevin 2016-cı il yanvarın 19-da Şəki şəhərinin tarixi hissəsinin qorunması haqqında imzaladığı sərəncama müvafiq olaraq Şəki Şəhər İcra Hakimiyyəti tərəfindən yaradılmış komissiya "Yuxarı Baş Dövlət Tarix - Memarlıq Qoruğu"nun küçə şəbəkələrini və plan konfigurasiyasını pozan, memarlıq dəyərinə xələl gətirən tikililərin uyğunlaşdırılması, mühəndis kommunikasiya xətlərinin təmiri və ya yenidən qurulması, tarix və mədəniyyət abidələrinin bərpası və ya konservasiyası, yolların təmiri ilə bağlı təklifləri hazırlayaraq Nazirlər Kabinetinə təqdim etmişdir.

Qeyd edək ki, Memarlıq qoruğu və Şəki Xan sarayı dünya əhəmiyyətli daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələri siyahısına daxil edilmişdir.

Ulu babalarımızın bizə yadigar qoyduqları Xan sarayı, Şəki xanlarının evi, Dairəvi Tanrıçılıq məbədi, Qala divarları qoruğun memarlıq incilərindən hesab olunur. Möminlərin ibadət yeri olan Cümə məscidi, Ömər Əfəndi məscidi, Xan məscidindən başqa, məhəllə məscidləri də qoruq ərazisində yerləşir [bax: *bölmənin sonu, şəkil 46, 47*].

XVII-XVIII əsrlərdə tikilmiş və hazırda qoruq ərazisində yerləşən beş karvansaradan ikisi indiyə qədər qorunub saxlanılmışdır. Mehmanxana kimi istifadə edilən Yuxarı Karvansara indi də turistlərin zövqünü oxşayan tarixi abidələrimizdən biridir.

Orta əsr memarlığının yadigarı olan Ağvanlar, Dərə və Yeraltı hamamlar da bu ərazidə yerləşir [bax: *bölmənin sonu, şəkil 48, 49*]. Xalqımızın milli sərvəti və iftixarı olan diyarşünaslıq, tətbiqi sənət muzeyləri, dövlət rəsm qalereyası, M.F.Axundzadənin, R.Əfəndiyevin, S.Rəhmanın ev muzeylərini də qoruq öz qoynuna almışdır.

Şəki Azərbaycanda turizmin yüksək səviyyədə inkişaf etdiyi bölgələrdən biridir. Şəkiddə turizm infrastrukturunun yaradılması

istiqamətində görülən işlər, müasir tipli istirahət mərkəzləri, istifadəyə verilən yeni hotellər qədim Şəkinin turistlər üçün cəlbedici məkana çevirmişdir. Dövlət başçısının qayğısı sayəsində son illərdə rayonda yeni turizm obyektləri, mehmanxanalar, istirahət mərkəzləri tikilib istifadəyə verilmişdir. Son illərdə turizm sahəsinin inkişafı ilə bağlı mühüm layihələr həyata keçirilmiş, "Şəki xanlarının evi" bərpa olunmuş və "Yaffle Inn" mehmanxanaları, "Şəki Park" istirahət mərkəzi, "Marxal" Mülalica-İstirahət Kompleksi inşa edilmiş, yeni ticarət və xidmət obyektləri istifadəyə verilmiş, geniş abadlıq-quruculuq işləri görülmüşdür. [bax: *bölmənin sonu, şəkil 50, 51*]. Şəkinin beynəlxalq turizm və mədəniyyət mərkəzi kimi yenidən qurulması ilə əlaqədar Prezident İlham Əliyevin verdiyi tapşırıqlar və "*Şəki qədim Azərbaycan diyarıdır. Şəkinin çox zəngin tarixi, mədəniyyəti vardır. Şəki bizim böyük sərvətimizdir*" - kəlamı qısa müddət ərzində Şəki şəhərinin inkişafı ilə bağlı imzalanan çoxsaylı sərəncamlar nəticəsində bu gün şəhər milli memarlıq üslubunu qorunub saxlamaq şərti ilə müasirləşir, regionun turizm potensialı daha da artır.

Şəhərin mərkəzində beynəlxalq standartlara uyğun inşa edilən 4 ulduzlu «Şəki-Saray», «Şəki-Palace» mehmanxanalarının, «Karvansaray» mehmanxanasının, "Gələsən-görəsən", «Soyuqbulaq», «Şam bağı», «Narin qala», «Cənnət bağı», «Ümid», «Şəki safarisii», «Küngüt» istirahət komplekslərinin istifadəyə verilməsi, Dünya Bankının həyata keçirdiyi «Cənubi Qafqazda turizmin inkişafı» layihəsi çərçivəsində Şəkidə Turizmin İnformasiya Mərkəzinin yaradılması, burada turizmin inkişafına əsaslı təsir göstərmişdir. Şəkidə hər il minlərlə insan turizmin inkişafı üçün yaradılmış mülalica-istirahət komplekslərinin xidmətindən istifadə edir ki, onların da 2 min nəfərdən çoxunu xarici turistlər təşkil edir [345, 30-31].

Şəki bu gün Azərbaycanda turizmin yüksək səviyyədə inkişaf etdiyi bölgələrdən birinə çevrilmişdir. Qeyd olunan dövrdə Şəki rayonunda turizmin infrastrukturunun yaradılması istiqamətində mühüm işlər görülmüşdür.

Azərbaycan Respublikasının birinci vitse-prezidenti Mehriban xanım Əliyevanın təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə şərq memarlığı-

nın nadir incisi hesab olunan "Xan sarayı ilə birgə Şəkinin tarixi mərkəzi"nin UNESCO-nun Ümumdünya İrs Komitəsinin siyahısına daxil edilməsi üçün davamlı olaraq gərgin və məqsədyönlü iş aparılmışdır. Bu məqsədlə 2018-ci il martın 29-da Şəki şəhərində UNESCO-nun ekspertləri ilə şəhər rəhbərliyi arasında keçirilən görüşdə layihə ilə bağlı fikir mübadiləsi aparılmış, gələcək planlar müzakirə olunmuş, Şəki şəhərinin tarixi hissəsində yerləşən mədəni irsin qorunması, ərazidə bərpa, yenidənqurma, konservasiya, təmir, yeni tikinti, abadlıq, bədii tərtibat işlərinə nəzarətin daha da gücləndirilməsi, mədəni irsə zərər vurulmasının qarşısının alınması məqsədilə maarifləndirmə işlərinin aparılması nəzərdə tutulmuşdur. İtaliyanın Mədəni İrsin Araşdırma Mərkəzinin Şəkiyə səfər edən ekspertləri UNESCO-nun Ümumdünya İrs Komitəsinin qərarının icrası ilə bağlı görülmüş işlərdən razı qaldıqlarını bildirmişlər.

Şəki Fransanın Kolmar, Türkiyənin Giresun, Konya şəhərinin Məram bələdiyyəsi, Gürcüstanın Telavi, Bolqarıstanın Qabrovo, Belarusun Slutsk şəhərləri ilə qardaşlaşmışdır. 2018-ci il noyabrın 27-də Şəki şəhəri ilə Xorvatiyanın Varajdin şəhəri arasında dostluq və əməkdaşlıq xartiyası imzalanmışdır.

2017-ci ildə Türkiyənin Antalya şəhərində BMT-nin və Türk Əməkdaşlıq Şurasının birgə təşkilatılığı ilə keçirilən və Dünya Tarixi Şəhərlər Liqasının daxil olan 100-dən çox ölkənin təmsil olunduğu Cənub – 2017 EXPO sərgisində İpək Yolu üzərində yerləşən şəhərlərin, o cümlədən Şəkinin turizm təcrübəsi müzakirə edilmişdir. Malaziyanın Kuala Lumpur şəhərində 7-13 fevral 2018-ci il tarixləri arasında keçirilən 9-cu "Dünya Şəhərlər Forumu" çərçivəsində, UNESCO-nun Mədəniyyət Sektorunun "Davamlı Şəhərlər üçün Yaradıcılıq; iqtisadi inkişaf, məhkəmləndirilmiş dayanıqlılıq və sosial əhatəlilik üçün mədəniyyətin gücləndirilməsi" mövzusunda təşkil edilən təlim tədbirində, UNESCO-nun "Yaradıcı Şəhərlər" şəbəkəsinə daxil olan şəhərlərin merlərinin Polşada keçirilən illik iclasında Şəkinin təqdimatı ən yaxşı nominasiya kimi qiymətləndirilmiş, Bolqarıstanın paytaxtı Sofiyada Beynəlxalq Qadınlar Klubu tərəfindən təşkil olunan səyriyyə bazarında şəhərin turizm potensialını nümayiş etdirmişdir.

Bütün bu uğurların əldə edilməsində «Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramları»nın icrasının və Prezident İlham Əliyevin Şəki rayonunun sosial-iqtisadi inkişafı ilə əlaqədar imzaladığı fərman və sərəncamların mühüm rolu olmuşdur.

2018-ci il oktyabrın 29-da Şəkiyə səfəri zamanı Prezident İlham Əliyev və xanımı Mehriban Əliyeva Şəki şəhərində yeni inşa edilmiş bir sıra mühüm obyektlərin – Bayraq Muzeyi, Qarışiq tipli uşaq evi üçün inşa olunan yeni bina, “ABAD” Keramika və Təbiiq Sənət Mərkəzi, “ASAN Həyat” kompleksinin, Şəki-Kiş avtomobil yolunun və Heydər Əliyev Mərkəzinin açılışlarında iştirak etmişlər [bax: bölmənin sonu, şəkil 52, 53, 54, 55].

Diqqətəlayiq haldır ki, əvvəlki illərdə olduğu kimi, bu gün də Şəkiddə abadlıq və quruculuq işləri ən yüksək səviyyədə davam etdirilir. Şəhərin su-kanalizasiya sisteminin yenidən qurulması, tarixi hissələrdə abadlıq işlərinin, zərurət yaranan abidələrdə bərpa prosesinin reallaşdırılması və digər mühüm layihələrin icrasının yekunlaşmasından sonra Şəkiyə gələnlər buranı unutmayacaqlar. Bütün yaradılan gözəlliklərə görə ilk minnətdarlıq dövlətimizə və onun həmişə xalqının yanında olan rəhbərinin ünvanına düşür.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin rəhbərliyi altında həyata keçirilən islahatların müsbət təsiri və nəticələri Şəki rayonunun timsalında daha aydın görünməkdədir.

Dövlət başçısı İlham Əliyev 2013-cü ilin avqustunda Şəki ictimaiyyətinin nümayəndələri ilə görüşündə səsləndirdiyi fikirlər bu qədim məkanın gələcəkdə daha böyük nailiyyətlərə imza atacağına etibarlı təminatdır: *“Şəki Azərbaycanda və deyər bilərəm ki, bölgədə və dünyada öz gözəlliyi ilə seçilən bir şəhərdir. Burada əlbəttə, təbiət və memarlıq, qədim və tarixi binalar, Şəkinin şəhər-salma qaydaları gözəl bir mənzərə, bir vəhdət yaradır. Təsəvvüfi deyil ki, Şəkinin mədəniyyəti ilə maraqlananların sayı getdikcə artır. Həm daxili turizm artır, həm xaricdən gələn qonaqların sayı. Azərbaycanın demək olar ki, bütün yerlərində Şəkiyə çox böyük hörmət və maraq vardır. İstərdim ki, Azərbaycanın bütün vətəndaşları vaxt tapıb Şəkiyə səfər etsinlər. İndi şərait yaxşılaşır, yollar da*

çəkilir və nəqliyyat vasitələri müasirləşdirilir. Ona görə də gələcəkdə daxili və xarici turizm inkişaf edəcəkdir. Biz gərək Şəkiddə gələcəkdə beynəlxalq tədbirlərin sayını da artıraraq”.

Hazırda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin rəhbərliyi altında respublikanın sosial-iqtisadi inkişafı sahəsində genişmiqyaslı tədbirlər, uzaq gələcəyə hesablanmış çoxşaxəli islahatlar həyata keçirilir. Bütün bunlar nəticə etibarı ilə bütövlükdə ölkəmizin, o cümlədən Şəki rayonunun daha sürətli sosial-iqtisadi, mədəni inkişafını və vətəndaşlarının firavan yaşayışını təmin edəcək.

ŞƏKİ
ƏN QƏDİM ZAMANLARDAN
GÜNÜMÜZƏDƏK

Fəsil 7-yə əlavələr

**Şəki rayonu üzrə Birinci Qarabağ müharibəsi
şahidlərinin siyahısı**

Sənəd 1

| s/s | Harbi rüt-bəsi | Soyadı, adı, atasının adı | Təvəllüdü | Şahid olduğu və ya itkin düşdüyü tarix | Doğulduğu yer |
|-----|----------------|-----------------------------|------------|--|---------------|
| 1 | əsgər | Abbasov Mazahir Əhməd | 17.10.1970 | 08.09.1992 | Şəki şəhəri |
| 2 | əsgər | Abbasov Qaffar Hüseyn | 20.01.1972 | 18.04.1994 | Şəki kəndi |
| 3 | əsgər | Abbasov Yusif Fikrət | 14.01.1971 | 12.02.1993 | Şəki şəhəri |
| 4 | əsgər | Abbasov Teymur Rauf | 10.03.1973 | 15.10.1993 | Şəki şəhəri |
| 5 | əsgər | Abdullayev Abbas Şirınbay | 05.07.1969 | 01.02.1994 | Oraban k. |
| 6 | əsgər | Abdullayeva Aytən Abdulla | 10.05.1972 | 13.10.1992 | B. Layışqı k. |
| 7 | əsgər | Abdullayev Arif Mustafa | 28.09.1973 | 13.03.1993 | I Biləcik k. |
| 8 | əsgər | Abdullayev Eyyaz Qinyaz | 23.01.1971 | 08.05.1992 | Şəki şəhəri |
| 9 | əsgər | Abdullayev Eynulla Vahid | 12.11.1973 | 26.02.1993 | I Biləcik k. |
| 10 | əsgər | Abdullayev Oktay Rufat | 01.06.1974 | 31.01.1994 | B. Zeyid k. |
| 11 | əsgər | Abdullayev Süleyman Fərman | 15.03.1972 | 07.04.1993 | Baş Göynük |
| 12 | əsgər | Abdullayev Tahir Yusif | 05.08.1971 | 02.02.1993 | Baş Göynük |
| 13 | əsgər | Abdulazizov Vüqar Mikayıl | 27.06.1975 | 14.03.1994 | A. Göynük |
| 14 | əsgər | Abdurəhmanov Telman Əyyub | 05.10.1974 | 27.01.1994 | Şəki şəhəri |
| 15 | əsgər | Abdurrəhimov Faiq Məmmədali | 01.05.1971 | 02.02.1994 | A. Göynük |
| 16 | əsgər | Abdurəhmanov Həsən Əbil | 02.11.1974 | 25.04.1994 | Cayırli k. |
| 17 | əsgər | Ağabayov Abdulla Məmməd | 31.05.1971 | 13.09.1992 | Qaradağlı k. |
| 18 | gizir | Ağamirzəyev Mübariz Salman | 28.03.1971 | 05.07.1992 | Baş Göynük |
| 19 | leyt. | Ağabalayev Mikayıl Hümət | 01.09.1962 | 26.01.1994 | Baş Göynük |
| 20 | əsgər | Ağamədov Məhərrəm Salim | 19.02.1968 | 26.01.1994 | Cayırli k. |
| 21 | əsgər | Azaqov Elşən Yaşar | 02.03.1975 | 23.04.1994 | Kiş k. |
| 22 | əsgər | Aydinov Ramiz Məmmədiyyə | 05.04.1971 | .. 12.1992 | B. Layışqı k. |
| 23 | əsgər | Alxasov Şamil İldırım | 10.08.1975 | 21.11.1993 | Kiş k. |
| 24 | əsgər | Aslanov Bəhrəm Fərəc | 21.10.1974 | 19.01.1994 | B. Layışqı k. |
| 25 | əsgər | Aslanov Sakit Məmmədqasım | 05.06.1975 | 02.02.1994 | Kiş k. |
| 26 | əsgər | Aslanov Fərəhim Zaman | 13.02.1975 | 10.02.1994 | Cumakənd k. |
| 27 | əsgər | Balamədov İlqar İsa | 29.09.1973 | 08.05.1994 | B. Zeyid k. |
| 28 | əsgər | Baloğlanov Əsədulla Şahid | 10.10.1969 | 12.06.1993 | B. Dəhna k. |
| 29 | əsgər | Bakirov Aqıl Samil | 13.01.1971 | 16.05.1995 | Şəki şəhəri |
| 30 | əsgər | Güləhmədov Bəşir Oruc | 03.04.1968 | 02.01.1994 | Şorsu k. |
| 31 | əsgər | Cabbarov Faiq Məmmədali | 06.02.1966 | 05.05.1994 | K. Dəhna k. |
| 32 | əsgər | Cabbarov Şahin Mövsüm | 04.03.1968 | 08.05.1992 | Şəki şəhəri |
| 33 | əsgər | Cəbiyev Asif Tacir | 05.07.1973 | 04.02.1994 | Şəki şəhəri |
| 34 | əsgər | Cəbiyev Məhman Səməd | 10.05.1971 | 30.12.1993 | B. Layışqı k. |
| 35 | əsgər | Cəbiyev Natiq Hümət | 11.07.1975 | 08.01.1994 | B. Layışqı k. |
| 36 | əsgər | Cəbrayilov Akif Tacib | 03.08.1973 | 07.12.1993 | Daşız k. |
| 37 | əsgər | Cəbrayilov Məhərrəm Bəkir | 10.06.1974 | 24.11.1992 | Cunud k. |
| 38 | əsgər | Cəfərov Əli Hükət | 08.03.1969 | 10.07.1992 | Şəki şəhəri |

ŞƏKİ
ƏN QƏDİM ZAMANLARDAN
GÜNÜMÜZƏDƏK

| | | | | | |
|----|---------|-------------------------------|------------|------------|---------------|
| 39 | əsgər | Calilov Rövşən Əlihsan | 01.09.1974 | 27.05.1993 | K. Dəhna k. |
| 40 | əsgər | Cumayev Akif Bayram | 26.01.1974 | 29.12.1993 | Şəki şəhəri |
| 41 | əsgər | Cumayev Nəmət Məmməd | 02.09.1973 | 23.01.1994 | Baltalı k. |
| 42 | əsgər | Davudov Nəşib Şəmsəddin | 16.04.1969 | 05.09.1992 | Göybulaq k. |
| 43 | əsgər | Əbilqasımov Şəmsi Nəməz | 21.11.1964 | 28.04.1994 | Suçma k. |
| 44 | əsgər | Əfəndiyev Həsən Əkrəm | 05.07.1968 | 08.05.1992 | Şəki şəhəri |
| 45 | əsgər | Əlibəyov Məhmud Əlibəy | 06.05.1975 | 16.01.1994 | İnça k. |
| 46 | əsgər | Əliyev Vüqar Məmməd | 10.06.1972 | 18.08.1992 | Şəki şəhəri |
| 47 | əsgər | Əliyev Emin Əbülfət | 10.09.1974 | 13.10.1993 | Qayabaşı k. |
| 48 | əsgər | Əliyev Zəhid Baba | 27.08.1961 | 21.01.1994 | Aran k. |
| 49 | əsgər | Əliyev İdayət Kamal | 09.11.1973 | 27.10.1992 | Cayırli k. |
| 50 | əsgər | Əliyev İlqar İzzət | 02.06.1970 | 08.05.1992 | Şəki şəhəri |
| 51 | əsgər | Əliyev Natiq Əziz | 21.06.1974 | 27.01.1994 | Baş Göynük |
| 52 | əsgər | Əlimov Sakit Əlim | 03.06.1974 | .. 02.1993 | Şəki şəhəri |
| 53 | əsgər | Ələkbərzadə Hükət Ələkbər | 12.11.1967 | 18.08.1992 | Şəki şəhəri |
| 54 | əsgər | Ələkbərov İlqar Çingiz | 01.05.1971 | 28.01.1994 | Şəki şəhəri |
| 55 | əsgər | Əhmədov Adil Ramiz | 24.07.1974 | 28.08.1993 | Şəki şəhəri |
| 56 | əsgər | Əhmədov Asim Kamil | 01.03.1972 | 24.02.1993 | O. Zeyid k. |
| 57 | əsgər | Əhmədov İmran Fərrux | 20.10.1974 | 25.01.1994 | Qoxmuşq k. |
| 58 | çavuş | Əhmədov Nəmiş Zəməddin | 01.05.1973 | 20.04.1994 | Təpəcanat k. |
| 59 | əsgər | Əhmədov Sahib Vədud | 23.04.1961 | 08.05.1992 | Oxud k. |
| 60 | kapitan | Əhmədov Süleyman Məmməd | 15.03.1961 | 30.09.1992 | B. Dəhna k. |
| 61 | əsgər | Əhmədov Sərdar Fəriduddin | 22.01.1974 | 01.07.1993 | B. Zeyid k. |
| 62 | k.çavuş | Əhmədov Tələh Əbduləli | 12.07.1952 | 10.05.1992 | Şəki şəhəri |
| 63 | əsgər | Əhmədov Telman Əfəndi | 02.04.1973 | 07.09.1992 | A. Göynük |
| 64 | əsgər | Əhmədov Fərman Əhməd | 28.05.1970 | 20.03.1993 | Şəki şəhəri |
| 65 | əsgər | Əhmədov Şərif Əhməd | 12.01.1965 | 16.06.1992 | Şəki şəhəri |
| 66 | əsgər | Əhmədov Həsən Hümət | 25.08.1971 | 07.05.1994 | Qayabaşı k. |
| 67 | əsgər | Ərəbov İsa Vəlyulla | 28.08.1975 | 25.08.1994 | Baş Göynük |
| 68 | əsgər | Əsgərov Aydın Məhəmməd | 10.06.1974 | 21.11.1992 | Şorsu k. |
| 69 | əsgər | Əsgərova Alimə Söhrəb | 03.01.1971 | 24.06.1992 | Şəki şəhəri |
| 70 | əsgər | Əsgərov İlqar Yusif | 14.11.1961 | 08.05.1992 | Şəki şəhəri |
| 71 | əsgər | Əsgərov Təhran Bəhadur | 01.09.1958 | 27.06.1992 | B. Dəhna k. |
| 72 | əsgər | Əsədov Nəzər Əhəd | 16.03.1970 | 28.09.1992 | B. Layışqı k. |
| 73 | əsgər | Əyyubov Vüqar Ələsgər | 15.06.1973 | 29.01.1994 | Fazil k. |
| 74 | əsgər | Əzizov Nurali Mirəli | 20.06.1975 | 13.01.1994 | Şəki şəhəri |
| 75 | əsgər | Fərəcəv Sahib Yaqub | 28.08.1973 | 06.12.1992 | Baş Göynük |
| 76 | əsgər | Fəttahov Elxan Şirin | 07.09.1967 | 03.04.1994 | Şəki şəhəri |
| 77 | əsgər | Çapuqi Fərəhim Nağı | 01.05.1972 | 17.04.1993 | Şəki şəhəri |
| 78 | əsgər | Hacıyev Eldar Fərəhd | 06.10.1966 | 06.10.1966 | Şəki şəhəri |
| 79 | əsgər | Hacıyev Nəmiş Kamal | 10.01.1974 | 30.09.1992 | I Biləcik k. |
| 80 | b.əsgər | Hacıyev Nizəm Cahangir | 27.01.1965 | 15.08.1992 | B. Dəhna k. |
| 81 | əsgər | Hacımsədrullayev Zəbi Baxşəli | 27.05.1973 | 10.02.1994 | Oxud k. |
| 82 | əsgər | Hacıyev Qalib Salam | 27.07.1976 | 21.04.1997 | Qaradağlı k. |
| 83 | əsgər | Hacıyev İlqar Aslan | 01.12.1974 | 17.02.1993 | Baş Göynük |
| 84 | əsgər | Həbilov Muxtar İsgəndər | 15.01.1974 | 12.05.1993 | K. Dəhna k. |
| 85 | əsgər | Həmidov Qorxmaz Əli | 24.04.1975 | 26.01.1994 | B. Zeyid k. |
| 86 | əsgər | Həsənov Murtuz İsfəndiyar | 10.02.1971 | 09.02.1993 | Baqçal k. |
| 87 | əsgər | Həsənov Rüstəm Şubay | 22.08.1973 | 07.02.1993 | Cayırli k. |

şəki
ƏN QƏDİM ZAMANLARDAN
GÜNÜMÜZƏDƏK

| | | | | | |
|-----|---------|-------------------------------|------------|------------|---------------|
| 88 | əsgər | Həsənov Rövşən Qasım | 11.10.1973 | 27.07.1992 | Şəki şəhəri |
| 89 | əsgər | Hüseynov Elşən Baxış | 28.10.1971 | 24.04.1994 | Şəki kəndi |
| 90 | əsgər | Hüseynov Həbib Camal | 15.10.1973 | 15.08.1992 | B. Layışqı k. |
| 91 | əsgər | Xalıqov İmran Sadaqət | 01.01.1957 | 20.01.1993 | Qoxmuq k. |
| 92 | əsgər | Xəlilov Zaur Elxan | 18.06.1969 | 28.12.1993 | Şəki şəhəri |
| 93 | əsgər | İbrahimov Bəhram İbrahim | 05.08.1971 | 07.02.1993 | Qoxmuq k. |
| 94 | əsgər | İbrahimov Məmməd Şahid | 03.09.1968 | 08.05.1992 | Şəki şəhəri |
| 95 | əsgər | İbrahimxəlilov Mütəffər | 05.07.1975 | 19.02.1994 | B. Zəyid k. |
| 96 | əsgər | İbrahimxəlilov Rəfiq Baxşəli | 16.02.1977 | 13.07.1997 | B. Zəyid k. |
| 97 | əsgər | İlyasov Qüdrət Kamal | 07.12.1973 | 08.10.1992 | Qudula k. |
| 98 | əsgər | İsayev İlham Nizami | 10.10.1974 | 26.06.1993 | A. Göynük k. |
| 99 | əsgər | İsayev Məmmədrasul Əlişgəndər | 20.08.1963 | 20.08.1963 | A. Küngüt k. |
| 100 | əsgər | İsmayilov Azad Firiddin | 11.05.1965 | 05.09.1992 | B. Dəhna k. |
| 101 | əsgər | İsmayilov Elman Əsədulla | 01.10.1975 | 23.02.1994 | Cəviri k. |
| 102 | əsgər | İsmayilov Elşad Əsəbəli | 02.03.1971 | 05.09.1992 | Şəki şəhəri |
| 103 | əsgər | İsmayilov Elşən Məmməd | 10.05.1974 | 30.09.1992 | B. Layışqı k. |
| 104 | əsgər | İsmayilov Etibar Bəliyər | 01.10.1974 | 13.04.1994 | Oxud k. |
| 105 | əsgər | İsmayilov İlham Məmmədcəmal | 11.04.1974 | 27.01.1994 | B. Dəhna k. |
| 106 | əsgər | İsmayilov Kazım Murad | 03.09.1967 | 26.06.1992 | Oxud k. |
| 107 | əsgər | İsmayilov Kamran Əsəbəli | 03.08.1976 | 22.08.1996 | B. Layışqı k. |
| 108 | əsgər | İsmayilov Mühəbbət Sabir | 01.01.1974 | 03.05.1994 | Şuşa şəhəri |
| 109 | əsgər | İsmayilov Nurali Məhər | 01.07.1974 | 10.02.1993 | B. Dəhna k. |
| 110 | əsgər | İsmayilov Sahib Nadir | 16.11.1975 | 09.05.1994 | A. Küngüt k. |
| 111 | əsgər | İsmayilov Hacı Qurban | 11.03.1973 | 20.04.1994 | Şorsu k. |
| 112 | əsgər | İsrafilov Ağasaf İsrafil | 06.01.1974 | 13.11.1993 | İl Biləcik k. |
| 113 | k/l-nt | İsrafilov Cərkaz Camaləddin | 21.07.1957 | 21.04.1994 | Bideyiz k. |
| 114 | əsgər | İsgəndərov İlqar İsa | 15.12.1974 | 12.06.1993 | Qozlubulək k. |
| 115 | əsgər | Kaşıyev Nəsim Nadir | 07.07.1958 | 03.02.1992 | Şəki şəhəri |
| 116 | əsgər | Kərimov Aqil Əsədulla | 20.03.1974 | 20.02.1994 | Bideyiz k. |
| 117 | əsgər | Kərimov Zülfiqar Hümət | 10.07.1975 | 26.04.1994 | Şəki k. |
| 118 | k/l-nt | Kərimov Mubəriz Məmmədsani | 04.08.1968 | 04.04.1994 | Şəki şəhəri |
| 119 | əsgər | Kərimov Rövşən Əjdər | 29.03.1970 | 22.07.1992 | Şəki şəhəri |
| 120 | k.cəvüş | Kərimov Siyavuş Vidadi | 08.04.1975 | 22.01.1994 | B. Layışqı k. |
| 121 | əsgər | Qaffarov Elçin Ramiz | 01.08.1974 | 06.01.1994 | Oxud k. |
| 122 | əsgər | Qaffarov Elşad Qanbər | 25.05.1975 | 25.05.1994 | Şəki şəhəri |
| 123 | əsgər | Qaffarov İlqar İzikot | 09.09.1969 | 13.02.1994 | Şəki şəhəri |
| 124 | əsgər | Qaffarov Nəriman Qaffar | 27.05.1959 | 25.05.1994 | Suçma k. |
| 125 | əsgər | Qaffarov Polad Hidayət | 01.08.1971 | 23.09.1992 | Şin k. |
| 126 | əsgər | Qaffarov Şahin Nəsir | 19.01.1972 | 26.03.1993 | Şəki şəhəri |
| 127 | əsgər | Qarayev Qorxmaz Salman | 10.06.1975 | 14.03.1994 | Oxud k. |
| 128 | leyt. | Qarayev Səddəddin Hacı | 10.07.1964 | 13.01.1994 | Şin k. |
| 129 | əsgər | Qasimov Məmmədsəli Cəlil | 28.05.1973 | 20.07.1994 | Şəki şəhəri |
| 130 | əsgər | Qədirov Azər İmran | 16.03.1975 | 11.04.1994 | Qoxmuq k. |
| 131 | əsgər | Qədirov Nətiq Əlifidayev | 10.05.1974 | 13.02.1993 | B. Dəhna k. |
| 132 | əsgər | Qənbərov İlham Çingiz | 09.02.1975 | 11.03.1994 | Şuşa şəhəri |
| 133 | əsgər | Qəhrəmanova Könül Kamran | 06.07.1971 | 30.09.1992 | Şəki şəhəri |
| 134 | əsgər | Quliyev Əsgər Əli | 20.01.1974 | 30.08.1993 | Daşbulaq k. |
| 135 | əsgər | Qurbanov Afəq Bəhlul | 05.09.1974 | 02.10.1992 | K. Dəhna k. |
| 136 | əsgər | Qurbanov Nətiq Mirzəli | 16.02.1970 | 29.10.1992 | Baş Göynük |

şəki
ƏN QƏDİM ZAMANLARDAN
GÜNÜMÜZƏDƏK

| | | | | | |
|-----|---------|---------------------------------|------------|------------|---------------|
| 137 | əsgər | Qurbanəliyev Səleh İsmayıl | 08.01.1960 | 15.02.1994 | Şəki k. |
| 138 | əsgər | Lətifov Təyyar Şövkət | 05.07.1974 | 25.01.1993 | B. Layışqı k. |
| 139 | əsgər | Lətifov Əkrəm Məvlüd | 15.11.1974 | 12.05.1994 | B. Layışqı k. |
| 140 | əsgər | Mahmudov Məhəbir Məhəmməd | 09.01.1966 | 22.05.1994 | İ Biləcik k. |
| 141 | əsgər | Mahmudov Məmməd Həsən | 10.06.1973 | 25.05.1992 | Şəki şəhəri |
| 142 | əsgər | Mahmudov Nəzirov Rəsul | 09.06.1964 | 02.10.1992 | A. Şabalud k. |
| 143 | əsgər | Mahmudov Fəzəl Əhməd | 05.06.1975 | 14.01.1994 | Oraban k. |
| 144 | əsgər | Mahmudov Tərlən Ramiz | 21.12.1969 | 03.08.1992 | Şəki şəhəri |
| 145 | əsgər | Məcidov Sahib Məmmədiyyə | 05.03.1973 | 31.01.1994 | Şəki şəhəri |
| 146 | əsgər | Məhərrəmov İlqar Məhərrəm | 31.01.1975 | 28.01.1994 | İnçə k. |
| 147 | əsgər | Məhərrəmov Vidadi İzzət | 09.04.1967 | 18.08.1992 | Şəki şəhəri |
| 148 | əsgər | Məhərrəmov Səməd Karim | 01.06.1968 | 02.01.1994 | Daşbulaq k. |
| 149 | əsgər | Mirzəməmmədov Elçin Adil | 10.09.1967 | 05.05.1992 | Şəki şəhəri |
| 150 | əsgər | Məmmədov Adil Aydın | 01.07.1974 | 15.01.1994 | K. Dəhna k. |
| 151 | əsgər | Məmmədov Füzuli Məşədi | 10.02.1974 | 06.03.1994 | A. Göynük k. |
| 152 | əsgər | Məmmədov Füzuli Əlibala | 01.05.1970 | 02.01.1994 | Qoxmuq k. |
| 153 | k/l-nt | Məmmədov Elçin Kazım | 19.09.1973 | 24.04.1994 | Şəki şəhəri |
| 154 | əsgər | Məmmədov Elçin Məcid | 01.07.1969 | 18.04.1994 | Cəviri k. |
| 155 | əsgər | Məmmədov Elşad Vəliyəddin | 10.01.1974 | 18.08.1992 | Şəki şəhəri |
| 156 | əsgər | Məmmədov İsmayıl Məmmədiyyə | 03.03.1971 | 23.02.1993 | İnçə k. |
| 157 | b.cəvüş | Məmmədov Qurtuluş Əbduləli | 26.04.1971 | 08.10.1992 | Cumakan k. |
| 158 | əsgər | Məmmədov Mubəriz Tofiq | 16.12.1973 | 07.06.2017 | Turan qəs. |
| 159 | əsgər | Məmmədov Nətiq Əhməd | 11.09.1966 | .. 12.1993 | B. Şabalud k. |
| 160 | əsgər | Məmmədov Nəmət Xızır | 13.06.1966 | 16.06.1992 | Fəzil k. |
| 161 | əsgər | Məmmədov Novruz Qurban | 06.01.1971 | 17.01.1994 | Şəki k. |
| 162 | əsgər | Məmmədov Rəfael İsmət | 21.12.1969 | 23.07.1993 | Şəki şəhəri |
| 163 | əsgər | Məmmədov Rəfael Əhməd | 06.03.1972 | 15.01.1994 | A. Layışqı k. |
| 164 | əsgər | Məmmədov Sahib Qaffar | 21.08.1972 | 05.01.1993 | Qozlubulək k. |
| 165 | əsgər | Məmmədov Sahib Fərman | 18.04.1974 | 20.08.1992 | Şəki şəhəri |
| 166 | əsgər | Məmmədov Sərdar Çinqəz | 05.03.1974 | 08.10.1992 | Şəki şəhəri |
| 167 | əsgər | Məmmədov Sahib Şadiv | 09.09.1974 | 08.02.1993 | O. Zəyid k. |
| 168 | əsgər | Məmmədov Umar Novruz | 18.10.1971 | 14.02.1994 | Şəki şəhəri |
| 169 | əsgər | Məmmədov Vüqar İsmayıl | 17.08.1972 | 28.06.1992 | Şəki şəhəri |
| 170 | əsgər | Məmmədov Vüqar İlyas | 10.05.1977 | 13.07.1997 | Baş Göynük |
| 171 | əsgər | Məmmədov Məhərrəm Soltan | 29.10.1972 | 22.04.1994 | Kiş k. |
| 172 | əsgər | Məmmədov Hüseynov İlqar Yavər | 30.12.1973 | 20.11.1992 | Şəki şəhəri |
| 173 | əsgər | Məmmədov Hüseynov Füzuli Veyşal | 20.04.1969 | 08.05.1992 | A. Göynük k. |
| 174 | əsgər | Məmmədov Məmmədov Məmmədov | 09.01.1971 | 20.04.1994 | B. Dəhna k. |
| 175 | əsgər | Məmmədov Nətiq Yusif | 06.01.1974 | 15.01.1994 | Şəki k. |
| 176 | əsgər | Məmmədov Ziya Rəşad | 27.03.1973 | 08.05.1992 | Şəki şəhəri |
| 177 | leyt. | Musayev Aslan Həsən | 23.03.1966 | 08.09.1993 | Baş Göynük |
| 178 | əsgər | Musayev Sərdar İsa | 09.03.1974 | 26.12.1993 | Kiş k. |
| 179 | əsgər | Mustafəyev Vüqar Tapdıq | 03.08.1974 | 09.01.1994 | O. Zəyid k. |
| 180 | əsgər | Mustafəyev Elman Mustafa | 12.11.1974 | 23.08.1996 | A. Şabalud k. |
| 181 | əsgər | Mustafəyev Elşən Nadir | 28.10.1975 | 01.05.1994 | Şəki şəhəri |
| 182 | əsgər | Mustafəyev Nizami Əbduləli | 13.02.1969 | 26.04.1992 | Şəki şəhəri |
| 183 | leyt. | Mustafəyev Nəmət İzzət | 17.11.1963 | 31.12.1994 | B. Zəyid k. |
| 184 | əsgər | Mustafəyev Osman Çingiz | 22.01.1974 | 31.08.1993 | Qoxmuq k. |
| 185 | əsgər | Mustafəyev Parviz İslam | 01.01.1974 | 09.02.1993 | Şəki şəhəri |

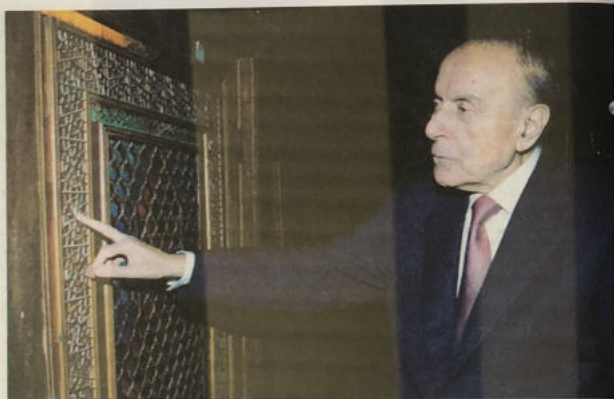
ŞƏKİ
ƏN QƏDİM ZAMANLARDAN
GÜNÜMÜZƏDƏK

| | | | | | |
|-----|--------|------------------------------|------------|------------|--------------|
| 186 | əsgər | Mustafayev Rasim Rəmzi | 21.01.1974 | 26.06.1993 | A. Göynük |
| 187 | əsgər | Mustafayev Əfqan Fərayət | 10.09.1967 | 03.01.1994 | A. Küngüt k. |
| 188 | əsgər | Müslümün Fəriz Fəxrəddin | 21.08.1976 | 27.08.1996 | Oraban k. |
| 189 | əsgər | Naməzov Bəxtiyar Tərxan | 10.09.1973 | 28.01.1993 | Baş Kaldək |
| 190 | əsgər | Naməzov Əyyub Şükür | 27.01.1975 | 24.04.1994 | Şəki kəndi |
| 191 | əsgər | Nəbiyev Ətibər Ramazan | 02.10.1969 | 27.12.1993 | Şəki şəhəri |
| 192 | əsgər | Nəsibov Elbrus Nəsir | 02.02.1971 | 24.03.1994 | Bideyiz k. |
| 193 | əsgər | Nəsibov Ətibər Nəsib | 21.12.1971 | 20.06.1993 | Şəki şəhəri |
| 194 | əsgər | Nəsibov Kamran Rizvan | 23.06.1971 | 13.09.1992 | 1-ci Biləcik |
| 195 | əsgər | Nəsibov Teymur İsgəndər | 19.02.1975 | 04.03.1995 | A. Laysıq k. |
| 196 | əsgər | Nəzirov Azər Oruc | 25.01.1973 | 26.09.1992 | K. Dəhna k. |
| 197 | əsgər | Nurəddinov Rəsim Nağdəli | 10.07.1975 | 29.12.1993 | O. Zəyzid k. |
| 198 | əsgər | Nüyyərov Şəhin Ələfsər | 18.10.1975 | 06.03.1994 | Kiş k. |
| 199 | əsgər | Orucov Yusif Novruz | 26.08.1975 | 26.01.1994 | Cəsmali k. |
| 200 | əsgər | Orucov Məhman Əbdürrəhman | 29.07.1975 | 20.02.1994 | B. Dəhna k. |
| 201 | əsgər | Osmanov Mubəriz Məvləd | 01.01.1973 | 28.01.1994 | Şin kəndi |
| 202 | əsgər | Osmanov Nəzim Müləzzəf | 09.09.1973 | 09.09.1992 | B. Laysıq k. |
| 203 | əsgər | Osmanov Xəlid Hacı | 25.02.1962 | 08.05.1992 | İsmayılı r. |
| 204 | əsgər | Paşayev Nəriman Xəncan | 19.09.1966 | 15.07.1992 | Küddürlü k. |
| 205 | əsgər | Paşayev Yölcü Bədrəddin | 13.04.1964 | 29.04.1994 | Şəki şəhəri |
| 206 | əsgər | Ramazanov Ayaz Muxtar | 09.01.1974 | 20.08.1992 | Zunud k. |
| 207 | əsgər | Rəcəbov Fəmil Kəmil | 05.06.1973 | 21.03.1993 | Baş Göynük |
| 208 | əsgər | Rəfiyev Asim Rəcəb | 15.07.1975 | 20.01.1994 | Şəki şəhəri |
| 209 | əsgər | Rəhimov Fərman Yusif | 30.06.1956 | 29.12.1991 | Şəki şəhəri |
| 210 | b/l-nt | Rəhimov Elxan Rəhim | 24.03.1961 | 21.07.1992 | Şəki şəhəri |
| 211 | əsgər | Rəsulov Vəsiq Valeh | 10.06.1973 | 01.01.1994 | Şəki şəhəri |
| 212 | əsgər | Rəşidov Vəsiq Arif | 10.08.1973 | 19.08.1992 | Şəki şəhəri |
| 213 | əsgər | Rüstəmov Amil Vaqif | 18.03.1974 | 01.08.1992 | Şəki şəhəri |
| 214 | əsgər | Rüstəmov Tərlən Tapdıq | 10.07.1973 | 16.01.1994 | K. Dəhna k. |
| 215 | əsgər | Rzayev Eldar Əhməd | 21.06.1964 | 10.04.1993 | Şəki şəhəri |
| 216 | əsgər | Sadiqov Asim Nəzim | 12.06.1969 | 05.01.1994 | Şəki şəhəri |
| 217 | əsgər | Sadiqov Fərman Mustafə | 12.05.1971 | 16.04.1994 | Şəki şəhəri |
| 218 | əsgər | Sadiqov Qəbil İsmayıl | 15.09.1971 | 26.08.1992 | Kəndələn k. |
| 219 | əsgər | Sadiqov Məhir Məmməd | 09.06.1961 | 11.05.1992 | Şəki şəhəri |
| 220 | əsgər | Salamov Zəman Oruc | 10.02.1970 | 16.04.1994 | K. Dəhna k. |
| 221 | əsgər | Salamov Gündüz Gülməmməd | 02.04.1969 | 20.04.1994 | Qoxmuq k. |
| 222 | əsgər | Salamov Əjdər Əli | 13.03.1975 | 17.12.1993 | Baş Şəbalid |
| 223 | əsgər | Seyidov Eldar Bəidon | 11.05.1975 | 30.01.1994 | B. Dəhna k. |
| 224 | əsgər | Seyidov Gəray Nurali | 26.11.1972 | 27.12.1992 | Oraban k. |
| 225 | əsgər | Seyidov Əşraf Cahangir | 30.04.1974 | 22.06.1995 | Qoxmuq k. |
| 226 | əsgər | Seyidəliyev Ətibər Mirsəbir | 11.06.1971 | 09.10.1992 | Qoxmuq k. |
| 227 | əsgər | Səlimov Nail Nədir | 03.06.1971 | 30.12.1993 | B. Laysıq k. |
| 228 | əsgər | Səmədov Ətibər Zəkir | 24.03.1968 | 08.05.1992 | Şəki şəhəri |
| 229 | əsgər | Səmədov Əsəd Davud | 25.01.1972 | 04.10.1992 | Baqqal k. |
| 230 | əsgər | Səmədov Rüstəm Səməd | 06.08.1966 | 22.04.1994 | Şəki şəhəri |
| 231 | əsgər | Səfərov Əbid Ələddin | 13.11.1974 | 26.12.1993 | B. Zəyzid k. |
| 232 | əsgər | Səfərov Cəvəngir İsfəndiyar | 10.01.1973 | 09.10.1992 | Şəki şəhəri |
| 233 | əsgər | Süleymanov Ağasəf Bəxşəli | 15.03.1965 | 24.01.1993 | Qoxmuq k. |
| 234 | əsgər | Süleymanov Rəsim Zeynaləbdin | 02.02.1962 | 28.12.1993 | Şəki şəhəri |

ŞƏKİ
ƏN QƏDİM ZAMANLARDAN
GÜNÜMÜZƏDƏK

| | | | | | |
|-----|--------|-------------------------------|------------|------------|---------------|
| 235 | əsgər | Süleymanov Rəfiq Əbduləziz | 01.05.1973 | 08.10.1992 | Baş Kəldək |
| 236 | əsgər | Süleymanov Səbuhi Yəman | 09.03.1972 | 25.12.1992 | Cəfərəbəd k. |
| 237 | əsgər | Süleymanov Fəxri Yəhya | 02.02.1973 | 26.03.1994 | Tapacənnat |
| 238 | əsgər | Süleymanov Valeh Əbdurəhman | 08.03.1971 | 25.06.1992 | Göybulaq k. |
| 239 | əsgər | Şabanov İlqar Novruz | 16.08.1975 | 03.05.1994 | Cayırli k. |
| 240 | əsgər | Şirinov Araz Şəhid | 12.09.1973 | 27.10.1992 | Bəbarətma k. |
| 241 | əsgər | Şirinov Füzuli Hümət | 14.11.1971 | 28.12.1993 | B. Laysıq k. |
| 242 | əsgər | Şirinov Şəhərar Fərman | 20.06.1970 | 05.03.1994 | Cayırli k. |
| 243 | k/l-nt | Şirinov Vüqar Fikrət | 26.05.1973 | 15.02.1993 | Şəki şəhəri |
| 244 | əsgər | Suayev Eldar İsmayıl | 01.09.1974 | 14.10.1993 | Daşüz k. |
| 245 | əsgər | Vəlehov Fərəhim Nizəməd | 25.03.1972 | 04.09.1992 | B. Dəhna k. |
| 246 | əsgər | Verdiyev Elman Şükür | 03.03.1976 | 26.04.1995 | Cunud k. |
| 247 | əsgər | Verdiyev Cahid Şikər | 10.07.1974 | 22.08.1993 | Laçın rayonu |
| 248 | əsgər | Vəliyev Elxan Zəməddin | 01.03.1971 | 06.05.1995 | Əliyar k. |
| 249 | əsgər | Vəlicanov Süleyman Məbud | 13.09.1964 | 26.12.1991 | Baş Göynük |
| 250 | əsgər | Yunusov Akif Qurbanəli | 03.09.1969 | 02.01.1994 | Qax rayonu |
| 251 | əsgər | Yunusov Zəman Təlman | 29.09.1974 | 16.01.1993 | K. Dəhna k. |
| 252 | əsgər | Yusifov Edison Bəşir | 24.06.1940 | 04.04.1994 | Şəki şəhəri |
| 253 | əsgər | Yusifov Səleh Fətəli | 20.11.1969 | 31.12.1993 | Kiş k. |
| 254 | əsgər | Zeynalov Aftəndil Sədəddin | 01.01.1975 | 12.01.1994 | Qayabəşi k. |
| 255 | əsgər | Zəkəriyyəyev Pənəh Məvləd | 22.12.1975 | 26.04.1994 | A. Göynük |
| 256 | əsgər | Xəlilov Əlçin Nurməmməd | 23.06.1967 | 26.04.1994 | Bideyiz k. |
| 257 | əsgər | Əbasov Səbuhi Şəhid | 30.07.1977 | 04.03.1998 | Şəki şəhəri |
| 258 | əsgər | Mikayilov Sadiq Cəvəd | 06.02.1979 | 07.03.1999 | K. Dəhna k. |
| 259 | əsgər | İsayev Kəmal Məmircan | 20.06.1984 | 05.08.2003 | Qayabəşi k. |
| 260 | əsgər | İsrafilov Səxavət Çingiz | 05.09.1986 | 20.04.2005 | Bideyiz k. |
| 261 | əsgər | Süleymanov Tərlən Aqşin | 14.08.1986 | 14.08.1986 | Cəfərəbəd k. |
| 262 | əsgər | Əbdurəhmanov Vəhəb Əbdulkərim | 06.03.1988 | 10.05.2007 | Oxud k. |
| 263 | əsgər | Mustafayev Zaur Bəşərat | 05.03.1989 | 17.11.2007 | A. Göynük |
| 264 | əsgər | İsmayilov Bəhrüz Arzu | 05.03.1989 | 17.08.1988 | A. Daşəğli k. |
| 265 | k.cavv | Qasimov Yusif Oruc | 23.09.1988 | 04.03.2008 | Baş Göynük |
| 266 | əsgər | Məmmədov Səhil Novruz | 10.04.1991 | 18.02.2010 | K. Dəhna k. |
| 267 | əsgər | Yusifov Xan Səfər | 08.02.1991 | 16.06.2010 | Qozlubulaq |
| 268 | əsgər | Əzizov Xəlis Mətləb | 12.08.1993 | 05.06.2012 | Şəki şəhəri |
| 269 | əsgər | Alləhverdiyev Ərşin Rəhim | 14.07.1996 | 31.01.2015 | B. Dəhna k. |
| 270 | gizir | Hümətov Orxan Kəzim | 04.11.1992 | 04.04.2016 | Kiş k. |
| 271 | b.l-nt | İsgəndərov Əlnur İsgəndər | 01.06.1989 | 03.04.2016 | Şəki şəhəri |
| 272 | əsgər | Süleymanov Vüqar Nətiq | 20.01.1993 | 04.04.2016 | B. Dəhna k. |
| 273 | gizir | Təğiyev Rəhim Qara | 10.11.1979 | 10.07.2016 | Əliyar k. |
| 274 | mayor | Əbdullayev Aqşin İsmayıl | 01.10.1982 | 25.02.2017 | Kiş k. |
| 275 | əsgər | Həmidov Əbduləli Oktay | 10.14.1986 | 16.01.2005 | Şəki şəhəri |
| 276 | əsgər | Hümətov Adil Vüqar | 20.03.2000 | 18.03.2019 | Cay qarəyovlu |
| 277 | m.şəxs | Kəzimov Fərəhad Məmməd | 01.07.1936 | 28.02.1993 | O. Zəyzid k. |
| 278 | m.şəxs | Məmmədov Səbir Əbdürrəhim | 31.05.1939 | 28.02.1993 | O. Zəyzid k. |
| 279 | m.şəxs | Məmmədov Vəhbi Əbdürrəhim | 26.12.1958 | 28.02.1993 | O. Zəyzid k. |
| 280 | m.şəxs | Mustafayev Asif Vaqif | 10.11.1978 | 20.11.1992 | K. Dəhna k. |

ŞƏKİ
ƏN QƏDİM ZAMANLARDAN
GÜNÜMÜZƏDƏK



Şəkil 1. Ümummilli lider Heydər Əliyev Şəki Xan sarayında (2002)



Şəkil 2. Ümummilli lider Heydər Əliyev Şəki İpək İstehsalat Birliyində (2002)

ŞƏKİ
ƏN QƏDİM ZAMANLARDAN
GÜNÜMÜZƏDƏK



Şəkil 3. Şəkiddə istehsal olunan ipək parça nümunələri

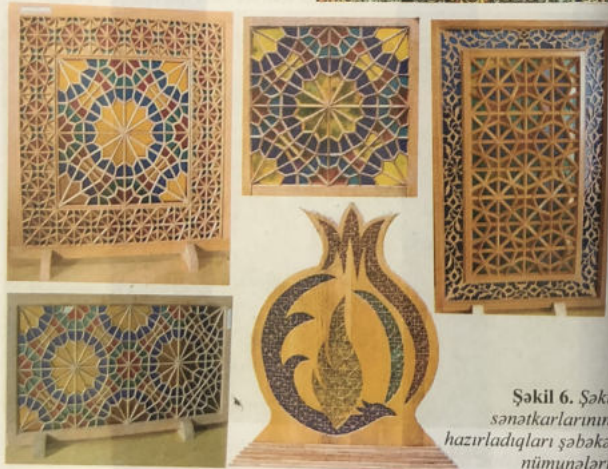


Şəkil 4. Şəkiddə istehsal olunan ipək kəlağayılar

ŞƏKİ
ƏN QƏDİM ZAMANLARDAN
GÜNÜMÜZƏDƏK



Şəkil 5. Şəkidə istehsal olunan təkəlduz nümunələri



Şəkil 6. Şəki sənətkarlarının hazırladığı şəbəkə nümunələri

ŞƏKİ
ƏN QƏDİM ZAMANLARDAN
GÜNÜMÜZƏDƏK



Şəkil 7. Ümummilli lider Heydər Əliyev Şəki Olimpiya İdman Kompleksinin açılışında çıxış edir (9 noyabr 2002-ci il)



Şəkil 8. Ümummilli lider Heydər Əliyev Şəkidə ziyahılarla söhbət edir (9 noyabr 2002-ci il)

ŞƏKİ
ƏN QƏDİM ZAMANLARDAN
GÜNÜMÜZƏDƏK



Şəkil 9. Yaşar Qarayev



Şəkil 10. Yaqub Mahmudov



Şəkil 11. Firəngiz Əlizadə



Şəkil 12. Vaqif Mustafazadə

ŞƏKİ
ƏN QƏDİM ZAMANLARDAN
GÜNÜMÜZƏDƏK



Şəkil 13. Qurban Cəlilov



Şəkil 14. Niyazi Səmədov



Şəkil 15. Fəxrəddin Qədirov



Şəkil 16. Adil Qoribov

ŞƏKİ
ƏN QƏDİM ZAMANLARDAN
GÜNÜMÜZƏDƏK



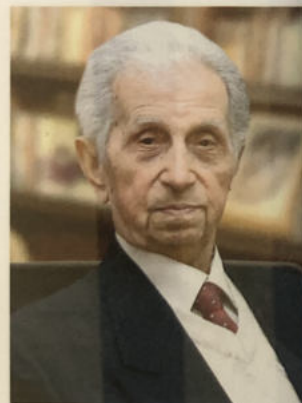
Şəkil 17. Cabrayıl Hüseynov



Şəkil 18. Zülfüqar Zülfüqarov



Şəkil 19. Mahmud İsmayılov

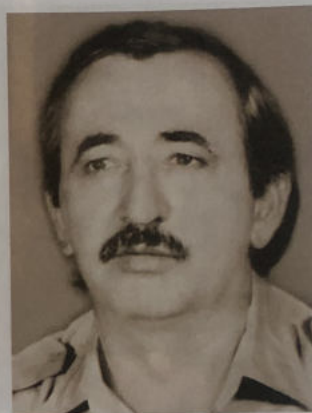


Şəkil 20. Şirməmməd Hüseynov

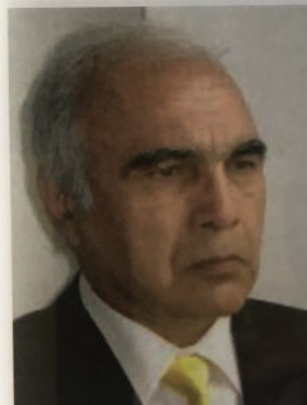
ŞƏKİ
ƏN QƏDİM ZAMANLARDAN
GÜNÜMÜZƏDƏK



Şəkil 21. Qərib Calalov



Şəkil 22. Aydın Məmmədov



Şəkil 23. Cavanşir Quliyev



Şəkil 24. Abid Şərifov

ŞƏKİ
ƏN QƏDİM ZAMANLARDAN
GÜNÜMÜZƏDƏK



Şəkil 25. Fikrət Məmmədov



Şəkil 26. Fərəh Əliyeva



Şəkil 27. Cavanşir Feyziyev



Şəkil 28. Əli Məsimov

ŞƏKİ
ƏN QƏDİM ZAMANLARDAN
GÜNÜMÜZƏDƏK



Şəkil 29. Gülyanaq və Gülyaz Məmmədova bacıları



Şəkil 30. Milli Qəhrəman
Mikayıl Cəbraylov
(Əhmədiyyə Cəbrayilovun oğlu)



Şəkil 31. Milli Qəhrəman
Elşad Yəhyayev

ŞƏKİ
ƏN QƏDİM ZAMANLARDAN
GÜNÜMÜZƏDƏK



Şəkil 32. Prezident İlham Əliyev Şəki modul tipli elektrik stansiyasının açılış mərasimində (13 aprel 2006-cı il)

AMEA A.A.BAKIXANOV adına TARİX İNSTITUTU

ŞƏKİ
ƏN QƏDİM ZAMANLARDAN
GÜNÜMÜZƏDƏK



Şəkil 33. Prezident İlham Əliyev və xanımı Mehriban Əliyeva Şəkidə "Qafqaz" turizm-istirahət kompleksi ilə tanış olur (9 sentyabr 2008-ci il)

AMEA A.A.BAKIXANOV adına TARİX İNSTITUTU

ŞƏKİ
ƏN QƏDİM ZAMANLARDAN
GÜNÜMÜZƏDƏK



Şəkil 34. Prezident İlham Əliyev Şəkidə yeni Mərkəzi xəstəxananın açılışında (17 noyabr 2011-ci il)



Şəkil 35. Prezident İlham Əliyev uzun illər təmir olunmamış Sabit Rəhman adına Şəki Dövlət Dram Teatrının binası ilə tanış olur (17 noyabr 2011-ci il)

AMEA A.A.BAKIXANOV adına TARIX INSTITUTU

ŞƏKİ
ƏN QƏDİM ZAMANLARDAN
GÜNÜMÜZƏDƏK



Şəkil 36. Prezident İlham Əliyev Şəkidə Heydər Əliyev Mərkəzinin təməlləşmə mərasimində (9 sentyabr 2012-ci il)



Şəkil 37. Prezident İlham Əliyev Şəkidə məcburi köçkünlərlə görüşür (9 sentyabr 2012-ci il)

AMEA A.A.BAKIXANOV adına TARIX INSTITUTU

şəki
ƏN QƏDİM ZAMANLARDAN
GÜNÜMÜZƏDƏK



Şəkil 38. Prezident İlham Əliyev və Türkiyənin Baş Naziri Rəcəb Tayyib Ərdoğan xanımları ilə birlikdə Şəki şəhərinin görkəmli tarixi memarlıq abidələri ilə tanış olarkən (12 sentyabr 2012-ci il)

şəki
ƏN QƏDİM ZAMANLARDAN
GÜNÜMÜZƏDƏK



Şəkil 39. Prezident İlham Əliyev və Türkiyənin Baş Naziri Rəcəb Tayyib Ərdoğan Şəkiddə türk əsgərlərinin abidə kompleksini ziyarət edərkən (12 sentyabr 2012-ci il)

ŞƏKİ
ƏN QƏDİM ZAMANLARDAN
GÜNÜMÜZƏDƏK



Şəkil 40. Prezident İlham Əliyev onun göstərişi ilə Şəki Dövlət Dram Teatrının əsaslı təmirindən sonra açılışında (14 avqust 2013-cü il)



Şəkil 41. Prezident İlham Əliyev yenidən qurulan Şəki-Qax-Zaqatala avtomobil yolunun Şəki-Qax hissəsinin açılışında (16 avqust 2013-cü il)

ŞƏKİ
ƏN QƏDİM ZAMANLARDAN
GÜNÜMÜZƏDƏK



Şəkil 42. Şəkidə "Ortaq Türk tarixinin araşdırılması problemləri" nə həsr olunmuş I beynəlxalq elmi konfrans (2 oktyabr 2013-cü il)

ŞƏKİ
ƏN QƏDİM ZAMANLARDAN
GÜNÜMÜZƏDƏK



Şəkil 42-nin davamı



Şəkil 43. Prezident İlham Əliyev Şəki Məhkəmə Kompleksinin yeni inzibati binasının açılışında (4 noyabr 2015-ci il)

ŞƏKİ
ƏN QƏDİM ZAMANLARDAN
GÜNÜMÜZƏDƏK



Şəkil 44. Şəkidə keçirilən "İpək yolu" VII beynəlxalq musiqi festivalından görüntülər (27 iyun - 1 iyul 2016-cı il)

şəki
ƏN QƏDİM ZAMANLARDAN
GÜNÜMÜZƏDƏK



Şəkil 44-ün davamı

şəki
ƏN QƏDİM ZAMANLARDAN
GÜNÜMÜZƏDƏK



Şəkil 45. Şəkidə TÜRKSÖY Daimi Şurasının 34-cü Toplantısından görüntülər (1 - 2 dekabr 2016-cı il)

ŞƏKİ
ƏN QƏDİM ZAMANLARDAN
GÜNÜMÜZƏDƏK



Şəkil 46. Şəkinin nadir memarlıq incilərindən
"Ömər Əfəndi" məscidi



Şəkil 47. Şəkinin nadir memarlıq incilərindən
"Xan məscidi"

ŞƏKİ
ƏN QƏDİM ZAMANLARDAN
GÜNÜMÜZƏDƏK



Şəkil 48. Şəkinin nadir memarlıq incilərindən "Ağvanlar" hamamı



Şəkil 49. Şəkinin nadir memarlıq incilərindən "Dərə" hamamı

ŞƏKİ
ƏN QƏDİM ZAMANLARDAN
GÜNÜMÜZƏDƏK



Şəkil 50. Şəki xanlarının evi bərpadan sonra



Şəkil 51. "Marxal" Müalicə-İstirahət Kompleksinin əsas binası

ŞƏKİ
ƏN QƏDİM ZAMANLARDAN
GÜNÜMÜZƏDƏK



Şəkil 52. Prezident İlham Əliyev və xanımı Mehriban Əliyeva
"ABAD" Keramika və Tətbiqi Sənət Mərkəzində (29 oktyabr 2018-ci il)



Şəkil 53. Prezident İlham Əliyev və xanımı Mehriban Əliyeva
"Asan Hayat" kompleksi ilə tanış olur (29 oktyabr 2018-ci il)

ŞƏKİ
ƏN QƏDİM ZAMANLARDAN
GÜNÜMÜZƏDƏK



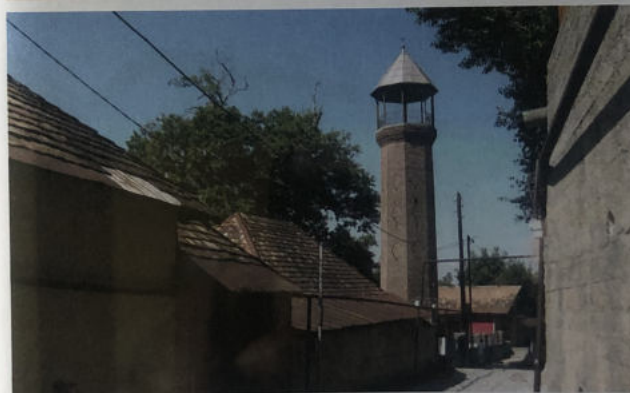
Şəkil 54. Prezident İlham Əliyev və xanımı Mehriban Əliyeva Şəki-Kış avtomobil yolunun açılışında (29 oktyabr 2018-ci il)



Şəkil 55. Prezident İlham Əliyev və xanımı Mehriban Əliyeva Şəki Heydər Əliyev Mərkəzində Tarix İnstitutunun hədiyyə etdiyi kitab sərgisi ilə tanış olur (29 oktyabr 2018-ci il)

ŞƏKİ
ƏN QƏDİM ZAMANLARDAN
GÜNÜMÜZƏDƏK

Abadlaşan Şəki



Şəkil 56. Şəki şəhərindən müxtəlif görüntülər

ŞƏKİ
ƏN QƏDİM ZAMANLARDAN
GÜNÜMÜZƏDƏK



Şəkil 57. Şəki şəhərindən müxtəlif görüntülər

AMEA A.A.BAKIXANOV adına TARİX İNSTITUTU

ŞƏKİ
ƏN QƏDİM ZAMANLARDAN
GÜNÜMÜZƏDƏK



Şəkil 58. Şəki şəhərindən müxtəlif görüntülər

AMEA A.A.BAKIXANOV adına TARİX İNSTITUTU

şəki
ƏN QƏDİM ZAMANLARDAN
GÜNÜMÜZƏDƏK



Şəkil 59. Şəki şəhərindən müxtəlif görüntülər

şəki
ƏN QƏDİM ZAMANLARDAN
GÜNÜMÜZƏDƏK

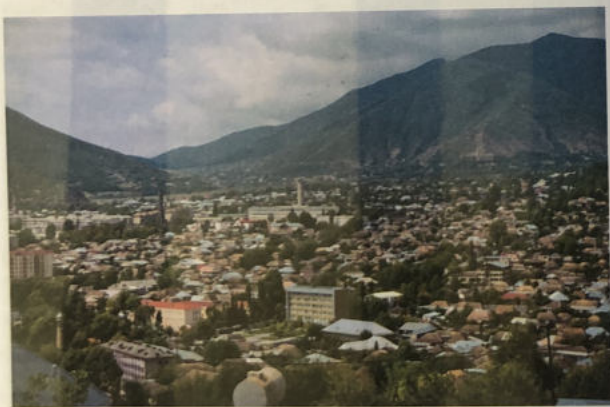
Şəkinin dünyanı heyran edən nemətləri



Şəkil 60. Şəkinin çox çeşidli şirniyyatı və məşhur pitisi

ŞƏKİ
ƏN QƏDİM ZAMANLARDAN
GÜNÜMÜZƏDƏK

Təbiət incisi Şəki



Şəkil 61. Dağlar qoymunda Şəki

ŞƏKİ
ƏN QƏDİM ZAMANLARDAN
GÜNÜMÜZƏDƏK

Şəkinin görkəmli elm, mədəniyyət və ictimai xadimləri
(Rəsmlər "Şəki Palace" mehmanxanasından götürülmüşdür)



İsmətulla xan Şirvanli
1718-1780



Hacı Calabi xan
1678-1755



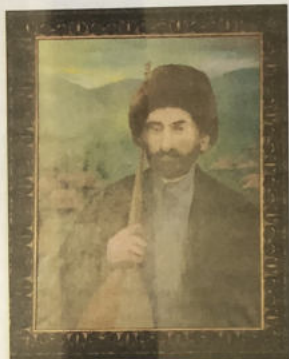
İsmət bəy Şirvanli
1839-1906



Mirzə Fətəli İsmətli
1812-1878

Şəkil 62. Şəkinin dahi mütəfəkkirləri portretlərində

ŞƏKİ
ƏN QƏDİM ZAMANLARDAN
GÜNÜMÜZƏDƏK



Molla Cümə
1854-1920



Rəis bəy Əfəndiyev
1863-1942



Fətəli xan Xoşnəvis
1875-1920



Səliman Mümətar
1884-1941

Şəkinin dahi mütəfəkkirləri portretlərdə

AMEA A.A.BAKIXANOV adına TARİX INSTITUTU

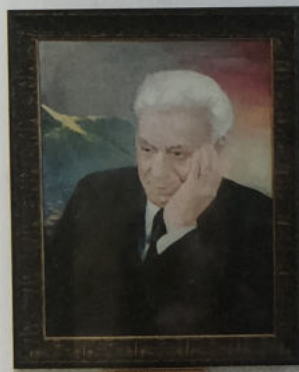
ŞƏKİ
ƏN QƏDİM ZAMANLARDAN
GÜNÜMÜZƏDƏK



Səbət Rəhman
1910-1970



Fəad Əbdürrəhman
1915-1971



İsmət Səlimova
1925-2009



Rəis Qasımov
1933-2006

Şəkinin dahi mütəfəkkirləri portretlərdə

AMEA A.A.BAKIXANOV adına TARİX INSTITUTU

Handwritten text in Ottoman Turkish script, written in a dense, cursive style. The text is arranged in approximately 25 vertical columns, filling most of the page area. The ink is dark, and the paper shows signs of age and wear.

Sənəd 2. Hacı Çaləbi xanın ölkədəki qarışıqlıqla bağlı Osmanlı imperiyasının baş vəzirinə məktubu. (1748-ci ilin əvvəlləri)

Handwritten text in Ottoman Turkish script, written in a dense, cursive style. The text is arranged in approximately 25 vertical columns, filling most of the page area. The ink is dark, and the paper shows signs of age and wear. At the bottom right, there is a handwritten number: HAT. 5/156.

Sənəd 2-nin davamı

Раскредитовано
СОВЕТСКО-ОСМАНСКО
380
ДАИМКА ПРОСЛУТ.
ИЗМЕНА ПРОУ. Ч. Ч. КОЛА ПАККИНОУ, СЕВЕРНОУ, РАДИНОУ, ДАИНОУ,
ДО ОДИНОУ.
С. С. РАДИНОУ И ДО ОДИНОУ. ИЛИЧЕ.
* (всего 5 страниц в документе).
№ 00435

ИЗМЕНА ДАИМКА ПРОСЛУТ. ПОСЛЕ ОТКРЫТИЯ НАМИ
ОТРАДОВ РАЙОНА СЕЛ. ВАХКАИ часть банды ИСМАИЛА ЭВЕНДИ 30-40 чел.
группы МУСТАФА ИК'У ЗАДЕ направилась утром группами дороге В. и Д.
ДА'ОК направлении сел. ДАИ-ИНО, ограбляя пути арабчиков. Многие бан-
диты одеты бегом, босиком, без шапок. Работает 1 июля бандиты об-
нажи севернее ДАИ-ИНО группу арабских, после чего часть бандитов
направилась сел. АНДНАЗА, где собрана хлеб, часть направилась кляд-
банды 3 км. Ч/а сел. ВАВАРАТНА. Районном районе имеется отряд 15 се-
белъ имел отщипку бандарушай 12 человек районе с. ТАНИТ. Резуль-
тате перестрелки бандиты два дух убитых, брошен одежду, одну ли-
товку, часть награбленного конспиративного товара ушли направлением
отели САР'ДИА, ограбляя пути арабских, севернее ильадонки ильадонку
группу, результате чего бандиты были захвачены 3 лошади. После
этого бандиты скривились неизвестно направлении. Районе селенки
ДА'ИЕ ДА и/отряд имел отщипку 2 июля часть банды ИСМАИЛА ЭВЕНДИ.
Ночью перестрелки после две захвачены лошади ильадонку банду ИСМА-
ИЛА ЭВЕНДИ по чуби ес ни отела. Являлось время бандитов урманай
банды, оцки ильадонки. Показание яльадонки, ИСМАИЛА ЭВЕНДИ ведоу
переплыву гильваром Скутеной банды СМАРИ КУРЯИ часть об'единили
самостоятели. Результате перестрелки районе с. ВАВАРАТНА
охлавлен ильадонки бандит банды ИСМАИЛА ЭВЕНДИ. ИЛИЧЕ после
бегству убит один бандит. ИЛИЧЕ организуется 4 участника вступле-
ния.

Р Г В А
Фонд № 25873
Опись № 1
Дело № 380
Лист № 380

Sənəd 5. Nuxa-Zaqatala dairəsindəki xalq hərəkətinin yatırılmasına
dair 5 iyul 1930-cu il tarixli məlumat
RDHA, fond 25873, siyahı 1, iş 1205, v. 380-382

381

Задержан брат главаря банды ИСМАИЛА ЭВЕНДИ, называвший Ибрагимович
офур и один член банды. 1 июля 10 бандитов вошли сел. ИЧКА, захва-
тив хлеб, после чего скривились направлением НАРАЧ'УАХ. ИЛИЧЕК не'ачо
для прокормления содержали: "Всем братьям терки, армян, русских,
являя адресу путешествовать разные привоклади, мы являе, что мы не
бандиты, не грабители, не кровопийцы, мы за освобождение народа,
улучшение нашего быта решили пожертвовать собой. Борьбу с нами
посматривают наших братьев терок, армян и русских гибнуть бав. Чужде-
ность наша всеми российскими повстанцами достигает миллиона, мы
надеждаемся должны самое ближайшее время создать народную совет-
скую власть, долой колхозы, долой компартию, да аравотувот советско-
2 июля являлось две банды банды ИСМАИЛА ЭВЕНДИ. Их показание
подтверждает данные намерения банды уези Закавказья район
целью соединения банды АВДУЛА МЕД'ИИДА, нового ИСМАИЛА ЭВЕНДИ илу-
чи ильадонки пригласили. Настроения бандитов яльадонки, банды,
живная продбав, буквально голодает, рядовой состав имеет намере-
ние яльадонки. Высланный районной район с. ДАИ-БУЛАГ (карте
нет) 6 км. в/а ВАВАРАТНА раз'езд горях являе КУБУЛА имел пере-
стрелку бандой до 35 человек. Поимок раз'езду после две отряда
пеших и конных. 3 июля являлось, оцки оружие 3 бандиты банды ИСМАИ-
ЛА ЭВЕНДИ, ноки один член АНД (d) банды. Предсезонная. Яльадонки
освобождены временно оперативных целях. Их ильадонки банде идет
разяснение, бегство рядового состава. Настроения подде яльадонки
ИСМАИЛА ЭВЕНДИ, алычтыма банде фиктивные ильадонки приходе турецких
войск, залуги яльадонки, угрелой, сожжения домов лиц посидевших банду.
За 1 и 2 июля не'ачо 12 заложников, родот воничиев бандитов, задержа-
но 4 бандиты-единички, оцкие оружие 59 единич, яльадонки участника
вступления 14, арестовано 4 укрывателя оружия. Где сек проведен
оход, члнчига яльадонки режий перелом настроений ильадонки яльа
показу.

Р Г В А
Фонд № 25873
Опись № 1
Дело № 380
Лист № 381

Sənəd 5-in davamı

- 3 -

КАРАВАХСКИМ ОФРУТ.3 июля ЛАЧИН являлся бандгруппа главаря
БАБА НАМҚДОВА численностью 7 человек, действовавшая в Аготли. Освобождены
7 жителей, 1 революционер. Бандгруппа целиком арестована.

2 июля БАЗАР-ЧАБ являлась бандгруппа Ибрагимовича численностью
7 человек, глава СУЛЕЙМАНОВ. Дня 7 жителей. Освращены освобождены
являлись освобождены.

После нападения банды комотряд района КОТТИ-СУ, руководители
отряда РЗАЕВЫ и ГУСОН ГАДЖИЕВЫ было послано устное требование
кочевникам требовать явиться представителям власти. Результате
после полном составе повинной являлись следующие кочевники: Ашуркиши
Наваркиши, Сибейкиши и Ундеркиши, какосые обработаны и будут
использованы.

Сообщения РЗАЕВА, ГАДЖИЕВА УСМАИЛА, ГУСОН ГАДЖИЕВА и ЦАТУРОВА
отмечается верою кочевников нашу пользу. Приняты меры закреп-
ления. ИР. 4839. 4 июля 30г.

ВЕРИИ

НАЧ КРО ЗА ГТН

(ГУЛЬБИС)

Р Г Е А
Фонд № 42761
Опись № 4
Дело № 1225
Лист № 42

Sənəd 5-in davamı

С П И С О К

ЛИЦ. О СРЕДНИХ РЕШЕНИИ КОЛЛЕГИИ ВЕРХОВОГО СОВЕТА АЗЕР. ССР ПО
ВУХИНОМУ Р.В.У. № 47 У.С.

| № п/п | ФАМИЛИЯ И ИМЯ | ПРИМЧАНИЕ: |
|-------|---------------------------------------|----------------|
| 1. | КУРБАЕВ БАБА РАДИ ИБРАГИМ | с.Бинали |
| 2. | НАМҚДОВ ФАРАХ КУРБАН ОГЛИ | с.Бинали |
| 3. | ИБРАГИМОВ ДЖАМАН АЗАХ ОГЛИ | г.Нуха |
| 4. | АЛИЕВ АДИЛЬ ШАМИН КОЛУ ОГЛИ | с.Дизгарли |
| 5. | ГАСАНОВ АХМЕД РАДИН ДИВАЕР ОГЛИ | с.Камлач |
| 6. | МУСТАФАЕВ АХМЕД САЛАМ ОГЛИ | " |
| 7. | АЛИЕВ АЗИЗ БАБА ОГЛИ | с.Агтелекинд |
| 8. | ИСМАНЛИЕВ АЛДЖИРДИ НАСИМ ОГЛИ | " |
| 9. | САЛАРОВ НАМҚД САЛИМ ОГЛИ | с.Ван-Гейлики |
| 10. | ИВАДОВ ИМР ЖОЛАН КАРРАМАН ОГЛИ | с.Кешкен |
| 11. | НАМҚДОВ с.не САМЕД АНЖАКЕР ОСМАН ОГЛИ | г.Нуха |
| 12. | РОСТ ВИЛЬГЕРМ ЯНОШЕВИЧ | г.Нуха |
| 13. | ВЕЛИКОВ РАМИД ЭЙНАН АЗДИН ОГЛИ | " |
| 14. | ХАМАЛИ СУРЕН КАРАШЕВВИЧ | " |
| 15. | ИВРИЕВ САДЫК АБДУЛ САЛАМ ОГЛИ | " |
| 16. | КАРАЕВ НАБАН АБ И МИРЗА ОГЛИ | " |
| 17. | АЛИЕВ СКИД БАГИР ИМР БАШИР ОГЛИ | " |
| 18. | АТАЕВ ДЖАНШИР МУСА ОГЛИ | г.Виронабад |
| 19. | ЯДЕРОВ АХМЕД ЭБЕНДИ ИБРАИМ КЕРИМ ОГЛИ | г.Нуха |
| 20. | ЧУКЧЕНОВ НАМҚД МУТАЛИМ ОГЛИ | с.Кешкен-Дерин |
| 21. | ТОУБОВ ГЕЙБУЛЛА ЛИТМО ОГЛИ | " |
| 22. | ИСАЕВ МОЛЛА ИСА НАМҚД ОГЛИ | с.Чав-Варкиши |
| 23. | КУРБАЕВ КОДЖА КУРБАН АДИЛЛА ОГЛИ | " |
| 24. | МАХМЕДИЕВ /ИСАЕВ/ НАМҚД АБСАС ОГЛИ | " |
| 25. | АДЖИЕВ ИБРАИМ ДИВАЕРИ МУСТАФА ОГЛИ | " |

| | |
|--------------|-----|
| А Р Д А | |
| Şəki filialı | |
| FOND № | 42 |
| SIYAHI № | 1/1 |
| BAX-VAR № | 3 |
| QUTU № | 47 |

Sənəd 6. Azərbaycan SSR Ali Məhkəməsi Kollegiyasının qərarı ilə
Nuxa rayonu üzrə məhkum olunanların siyahısı
ARDA Şəki filialı, fond 12, siyahı 1/1, iş 9, v. 47-47 arxa

- 2 -

| | |
|---|--------------|
| 26. РАСУНОВ САЛИМ НАДЫР ОГЛЫ | с. Вилена |
| 27. НАБИВ МАМАША, он-не МАМЕДОВ МАКСУД ОГЛЫ | "- |
| 28. РАДИРОВ НАДЫР МУСТАФА ОГЛЫ | с.Орта-Зейна |
| 29. УСУБОВ ЗАКАРИЯ ЮСУФ ОГЛЫ | с.Ваш-Тейна |
| 30. ЭМИНДАНБЕКОВ САМДУБЕК ИДАТ БЕК ОГЛЫ | "- |
| 31. ШАРАФИРОВ ИСЛАМ ГАДЖИ МАМЕД ОГЛЫ | "- |
| 32. АЛИХАНОВ НУРАДИН ИСАК ОГЛЫ | "- |
| 33. БУДАНОВ САДЫКБЕК МАМЕД БЕК ОГЛЫ | с.И.Возрог |
| 34. МУСТАФА ГАМЛИД КАФФАР ОГЛЫ | "- |
| 35. МАМЕДОВ КАРАХАН ГАДЖИ ХАРАГИМ ОГЛЫ | с.Вилляджик |
| 36. ИСМАИЛОВ ИБРАГИМ ХАЛИЛ МАМЕД ОГЛЫ | с.Баккол |
| 37. МАНСИМОВ ИСААНДИЖЕР ЧОПАР ИДАТ ОГЛЫ | с.Баравена |
| 38. АЛИВ АЗУЛЬФАТ АБДУЛЛА ОГЛЫ | с.Обран |
| 39. ИБРИМОВ ИБРИМ ФАХРАТ ОГЛЫ | с.Бек-Дагнэ |
| 40. МАМЕДОВ ИДРИС ДАДАН ОГЛЫ | с.Дашагыл |
| 41. АСАДОВ АСАДЖИ ИБРАГИМ ХАЛИЛБЕК ОГЛЫ | с.Вильяк |
| 42. ФАТХИВ ШИРИНБЕК АСАДБЕК ОГЛЫ | "- |
| 43. АЗИЗОВ КАЗАМ ЗАКАРИЯ ОГЛЫ | "- |
| 44. ХАЛИЛОВ АХМЕД АБДУЛЛА ОГЛЫ он-не ТЕХМЕР АХМЕД | с.Дараджо. |
| 45. АЖИДОВ ГАСАН ГАЗРАТ ОГЛЫ | с.Дагжаракон |
| 46. МУСАЕВ ПЕЙЗИ МАМЕД АБДУЛЛА ОГЛЫ | "- |
| 47. АБДИ ИБРИМОВ ФАТУЛЛА АБДИ КАДЫР ОГЛЫ | с.Ших-Оба |
| 48. МУСТАФА ВЕВС ИБРАГИМ ОГЛЫ | с.Орта-Зейна |

Пред. Бух. Горюев ета

/ АХМЕДОВ /

| | |
|----------|--------------|
| AKDA | Şəki filialı |
| FOND № | 52 |
| ŞİVƏLİ № | 1/1 |
| SAXLAN № | 9 |
| QUTU № | 47 00 |

Sənəd 6-nin davamı

MONOQRAFIYADA QƏBUL EDİLMİŞ İXTİSARLAR

| | |
|------------|---|
| AMEA TİEA | – Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A.Bakixanov adına Tarix İnstitutunun Elmi Arxivi |
| AMEA ƏİEA | – Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun Elmi Arxivi |
| ARDA | – Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi |
| ARDTA | – Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi |
| ARPISSA | – Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivi |
| BOA, HH | – Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Hatt-i Humayun |
| BOA, C.HR. | – Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Cevdet Hariciyye |
| AVPRI | – Архив Внешней Политики Российской Империи |
| AKAK | – Акты, собранные Кавказской Археографической Комиссией |
| ГАРФ | – Государственный Архив Российской Федерации, фонд полицейского управления |
| об. | – обород |
| док. | – документ |
| оп. | – опись |
| ОРВЗ | – Обзорение Российских владений за Кавказом, в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях |
| ПСЗРИ | – Полное собрание законов Российской империи |
| РГАДА | – Российский Государственный Архив Древних Актов |
| РГВИА | – Российский Государственный Военно-Исторический Архив |
| РГИА | – Российский Государственный Исторический Архив |
| ЦГАГ | – Центральный Исторический Архив Грузии |

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. "Açıq söz" qəzeti, 1917, 23 mart.
2. Ağasıoğlu F. Azərbaycan xalqı. Bakı, 2000.
3. Axundov T. Şəkinin qədim dəfn abidələri. // Şəki şəhərində tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması, tədqiqi və istifadə olunması problemlərinə həsr olunmuş elmi-praktik konfransın materialları. Bakı-Şəki, 1996.
4. Axundov T. Əyriçay vadisində yeni tədqiqatlar. // Azərbaycanın maddi mədəniyyət tarixinə dair 1990-cı ildə aparılmış çöl tədqiqatlarının yekunlarına həsr olunmuş elmi konfransın məruzələrinin tezisləri. Bakı, 1991.
5. Aləmara-yi Səfəvi (be kuşəş-i Y.Şükri). Tehran, 1350.
6. Aləmara-yi Şah İsmail (ba müqəddime-yo təshih-o təliq-i Ə.M.Sahib). Tehran, 1349.
- 6a. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. I-II cildlər. Bakı, 2004.
7. AMEA TİEA, iş 4028(3).
8. AMEA TİEA, iş 927. T.İ.Ter-Qriqoryanın rusçaya tərcüməsi, (əlyazma).
9. AMEA TİEA, iş 1333.
10. AMEA TİEA, iş 1664(1).
11. AMEA TİEA, iş 4756.
12. ARDA, f.13, siy.1, iş 13.
13. ARDA, f.19, siy.1, iş 13.
14. ARDA, f.19, siy.1, iş 196.
15. ARDA, f.19, siy.1, iş 209.
16. ARDA, f.19, siy.1, iş 262.
17. ARDA, f.19, siy.1, iş 286.
18. ARDA, f.19, siy.1, iş 296.
19. ARDA, f.19, siy.1, iş 298.
20. ARDA, f.27, siy.4, iş 116.
21. ARDA, f.51, siy.2, iş 185.

22. ARDA, f.52, siy.1, iş 6.
23. ARDA, f.57, siy.1, iş 23.
24. ARDA, f.57, siy.1, iş 139.
25. ARDA, f.57, siy.1, iş 256.
26. ARDA, f.57, siy.1, iş 346.
27. ARDA, f.57, siy.1, iş 384.
28. ARDA, f.57, siy.1, iş 550.
29. ARDA, f.82, siy.3, iş 17.
30. ARDA, f.130, siy.1, iş 81.
31. ARDA, f. 411, siy.4, iş 507.
32. ARDA, f. 412, siy.1, iş 67.
33. ARDA, f.796, siy.1, iş 61.
34. ARDA, f.796, siy.1, iş 73.
35. ARDA, f.796, siy.1, iş 171.
36. ARDA, f.796, siy.1, iş 256.
37. ARDA, f.796, siy.1, iş 769.
38. ARDA, f.796, siy.6, iş 276.
39. ARDA, f.796, siy.6, iş 604.
40. ARDA, f.796, siy.10, iş 994.
41. ARDA, f.894, siy.1, iş 25.
42. ARDA, f.894, siy.5, iş 25.
43. ARDA, f.894, siy.7, iş 15.
44. ARDA, f.894, siy.10, iş 105.
45. ARDA, f.895, siy.3, iş 78.
46. ARDA, f.895, siy.3, iş 181.
47. ARDA, f.895, siy.3, iş 191.
48. ARDA, f.895, siy.3, iş 199.
49. ARDA, f.896, siy.2, iş 3.
50. ARDA, f. 944, siy.5, iş 1012.
51. ARDA, f.1114, siy.1, iş 1431.
52. ARDA, f.2511, siy.1, iş 76.
53. ARDA, f.2511, siy.1, iş 346.
54. ARDA, f.2511, siy.1, iş 414.
55. ARDA, f.2511, siy.1, iş 550.
56. ARDA, f.2511, siy.2, iş 228a.
57. ARDA, f.2511, siy.2, iş 288a.

ŞƏKİ

ƏN QƏDİM ZAMANLARDAN
GÜNÜMÜZƏDƏK

58. ARDA, f.2511, siy.2, iş 324.
59. ARDA, f.2511, siy.2, iş 445.
60. ARDA, f.2511, siy.3, iş 68.
61. ARDA, f.2511, siy.3, iş 81.
62. ARDA, f.2511, siy.3, iş 82.
63. ARDA, f.2511, siy.3, iş 84.
64. ARDA, f.2511, siy.3, iş 372.
65. ARDA, f.2511, siy.3, iş 393.
66. ARDA, f.2613, siy.1, iş 1.
67. ARDA, f.2613, siy.1, iş 1a.
68. ARDA, f.2613, siy.1, iş 117.
69. ARDTA, hərbî dairə rəisi fondu, iş 14.
70. ARDTA, f.1, siy.1, iş 68.
71. ARDTA, f.1, siy.1, iş 108.
72. ARDTA, f.1, siy.1, iş 1405.
73. ARDTA, f.1, siy.2, iş 6.
- 73a. ARDTA, f.1, siy.1, iş 1218.
74. ARDTA, f.14, siy.1, iş 26.
75. ARDTA, f.15, siy.1, iş 15.
76. ARDTA, f.24, siy.1, iş 72.
77. ARDTA, f.24, siy.1, iş 118.
78. ARDTA, f.24, siy.1, iş 162.
79. ARDTA, f.24, siy.1, iş 165.
80. ARDTA, f.24, siy.1, iş 363.
81. ARDTA, f.45, siy.1, iş 132.
82. ARDTA, f.45, siy.2, iş 133.
83. ARDTA, f.51, siy.3, iş 410.
84. ARDTA, f.57, siy.16, iş 30.
85. ARDTA, f.125, siy.1, iş 216.
86. ARDTA, f.202, siy.1, iş....
87. ARDTA, f.1061, siy.5, iş 29.
88. ARDA, Şəki filialı, f.12, siy.1, iş 1.
89. ARDA, Şəki filialı, f.13, siy.1, iş 10.
90. ARDA, Şəki filialı, f.13, siy.1, iş 194.
91. ARDA, Şəki filialı, f.13, siy.1, iş 995.
92. ARDA, Şəki filialı, f.13, siy.1, iş 1012.

ŞƏKİ

ƏN QƏDİM ZAMANLARDAN
GÜNÜMÜZƏDƏK

93. ARDA, Şəki filialı, f.13, siy.1, iş 1019.
94. ARDA, Şəki filialı, f.28, siy.1, iş 12.
95. ARDA, Şəki filialı, f.102, siy.1, iş 5.
96. ARPIİSSA, f.1, siy.56, iş 9.
- 96.a. ARPIİSSA, f.1, siy.74, iş 306.
97. ARPIİSSA, f.1, siy.74, iş 306.
98. ARPIİSSA, f.1, siy.231, iş 25.
99. ARPIİSSA, f.1, siy.231, iş 52.
100. ARPIİSSA, f.1, siy.231, iş 53.
101. ARPIİSSA, f.1, siy.405, iş 2788.
- 101a. ARPIİSSA, f.2, siy.46, iş 25.
102. ARPIİSSA, f.12, siy.4, iş 62.
103. ARPIİSSA, f.72, siy.10, iş 356.
104. ARPIİSSA, f.72, siy.13, iş 1.
105. ARPIİSSA, f.72, siy.15, iş 1.
106. ARPIİSSA, f.72, siy.18, iş 1.
107. ARPIİSSA, f.72, siy.23, iş 1.
108. ARPIİSSA, f.72, siy.23, iş 2.
109. ARPIİSSA, f.72, siy.24, iş 95.
110. ARPIİSSA, f.72, siy.24, iş 264.
111. ARPIİSSA, f.72, siy.26, iş 23.
112. ARPIİSSA, f.72, siy.29, iş 1.
113. ARPIİSSA, f.277, siy.1, iş 16.
114. Aşurbəyli S. Şirvanşahlar dövləti. Bakı, 2006.
115. Azərbaycanca xalq maarifinin inkişaf yolu. Bakı, 1945.
116. "Azərbaycan" qəzeti, 1918, 30 oktyabr, №71.
117. "Azərbaycan" qəzeti, 2003.
- 117a. "Azərbaycan" qəzeti, 2006, 14 aprel.
118. "Azərbaycan məktəbi" jurnalı, 1967, № 9.
119. "Azərbaycan" qəzeti, 15 mart, 2013.
120. "Azərbaycan" qəzeti, 24 sentyabr, 2013.
121. Azərbaycan məktəbləri XIX əsrin ortalarında. V.İ.Lenin adına APİ-nin Elmi əsərləri, XI seriya – Pedaqogika və psixologiya, 1970, № 2s.3-14; Əhmədov H. Seçilmiş Pedaqoji əsərləri. I cild. (XIX əsrdə Azərbaycanda məktəb təhsilinin inkişafı tarixinə həsr edilmiş əsərlər). Bakı, 2006.

122. Azərbaycan Mərkəzi Statistika Xəbərləri İdarəsi, 1924-cü il, №112 (8).
123. "Azərbaycan müəllimi" qəzeti. 1967, 15 iyul.
124. Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin cari arxivi. Ümumi şöbənin materialları. 1995-2001-ci illər.
125. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin "Xalq Təhsili muzeyi"nin arxivi. "Nuxada maarif". KP-1127, mar.586.
126. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. X cild, Bakı, 1987.
127. Azərbaycan SSR-də xalq maarifinin nailiyyətləri. («Azərbaycan məktəbi» jurnalının nəşri), Bakı, 1957.
128. Azərbaycan tarixi arxiv sənədlərində. XIX-XX əsrlər. I cild. (Gürcüstan Mərkəzi Dövlət Tarix arxivi və Gürcüstan Mərkəzi Ən Yeni Tarix arxivinin sənədləri), Bakı, 2013.
129. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar (S.Əliyarov və Y.Mahmudovun redaktəsi ilə). Bakı, 1989.
130. Azərbaycan tarixi. 7 cildə. I cild. Bakı, 1994.
131. Azərbaycan tarixi. 7 cildə. II cild. Bakı, 1998.
132. Azərbaycan tarixi. 7 cildə. III cild. Bakı, 1999.
133. Azərbaycan tarixi. 7 cildə. IV cild. Bakı, 2000.
134. Azərbaycan tarixi. 7 cildə. V cild. Bakı, 2001.
135. Azərbaycan tarixi. 7 cildə. V cild. Bakı, 2008.
136. Azərbaycan tarixi. 7 cildə. VI cild. Bakı, 2000.
137. Azərbaycan tarixi. 7 cildə. VII cild. Bakı, 2008.
138. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. İki cildə. I cild. Bakı, 2007.
139. Azərbaycanın yerli sənayesi 1936 ildə. "Nuxa işçisi", 1937, 5 yanvar, №4 (1873).
140. Baxşəliyev F. XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində Yelizavetpol quberniyasında mülkədar torpaq sahibliyinin təkamülü // Bakı Universitetinin Xəbərləri, (Humanitar elmlər seriyası), 2011, №1.
141. Bakıxanov A.A. Gülüstani-İrəm. Bakı, 1951.
142. Budaq Münşi Qəzvinli. Cəvahirül-əxbar (müqəddimə, təshih və təliqat: M.Bəhramnejad). Tehran, 1378.
143. Bünyadov Z. Azərbaycan Atabəylər dövləti, Bakı, 1978.
144. Bünyadov Z. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı, 1989.
145. Bünyadov Z. Qırmızı terror. Bakı, 1993.

146. Cahangir Zeynalovlu. Müxtəsər Azərbaycan tarixi. Bakı, 1992.
147. Cahangüşa-yi xaqan (Tarix-i Şah İsmail). Müqəddimə və peyvəstha: Dr. A.Müztərr. İslamabad, 1986.
148. Cəfərov N. Azərbaycan etnik-mədəni sisteminin yaranmasında qırpaq türklərinin rolu. "Altay dünyası". 1997, №1-2, s. 35.
149. Cəmsidov Ş. "Dədə Qorqud Kitabı"nda coğrafi mühit. // Dədə Qorqud dünyası. Məqalələr. Bakı, 2004.
150. Dədə Qorqud Kitabı. Ensiklopedik lüğət. Bakı, 2004.
151. Əbu Bəkr Tehrani. Kitabı-Diyarbəkriyyə. (Fars dilindən tərcümə, ön söz, şərhlər və göstəricilərin müəllifi Rəhilə Şükürova). Bakı, 1998.
152. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 1974, 30 noyabr.
153. Əfəndizadə A. Ya ölüm, ya Türkiyə. Bakı, 2005.
154. Əfəndiyev O. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı, 2007.
155. Əfəndiyev O. Dərviş Məhəmməd xan. ASE, cild III, Bakı, 1979, s.419-420.
156. Əfəndiyev R. Nuxa qezasının eseri ati (Nuxa qezasının asari etiqeleri, yəni qədim əsərləri), AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, 1928.
157. Əfəndiyev S. Şəki Böyük Vətən müharibəsi illərində (1941-1945-ci illər). Mingəçevir, 2010.
158. Əfəndizadə A. Ya ölüm, ya Türkiyə. Bakı, 2005.
159. Əhməd bəy Cavanşir. Qarabağ xanlığının 1747-1805-ci illərdə siyasi vəziyyətinə dair // Qarabağnamələr (s.150-183), I cild, Bakı, 1989.
160. Əhməd ibn Əsəm əl-Kufi. Fəthlər kitabı (Kitab əl-Fütuh). (Ərəbcədən tərc., ön söz, qeyd və şərh. müəllifi akad. Ziya Bünyadov). Bakı, 1995.
161. Əhmədov A. Yerli sənaye üçüncü beşillikdə. "Nuxa işçisi" qəzeti, 1937, 5 iyun, №127 (1996).
162. Əhmədov H., Həmidov S. 100 yaşlı Qarğabazar məktəbi, Bakı, 1983.
163. Əhmədov H. Seçilmiş Pedaqoji əsərləri. I cild. (XIX əsrdə Azərbaycanda məktəb təhsilinin inkişafı tarixinə həsr edilmiş əsərlər). Bakı, 2006.
164. Əhmədov H., Əfəndiyev S. 150 yaşlı yubiliyar məktəb və Şəkiddə xalq maarifinin tərəqqisi. Bakı, 1983.

ŞƏKİ

ƏN QƏDİM ZAMANLARDAN
GÜNÜMÜZƏDƏK

165. Əl-Bəlazuri. Kitəb Futuhi-l Buldən. // Orta əsr ərəb mənbələrində Azərbaycan tarixinə aid materiallar. Vətən tarixi seriyası. AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqişnaslıq İnstitutu. Bakı, 2005.
166. Əliyarlı S. Azərbaycan tarixi, Bakı, 2009.
167. Əliyeva F. Qafqaz müharibələrindən sonra Cənubi Qafqazın azərbaycanlı əhalisi // "XIX əsrin əvvəllərində Qafqaz müharibələri və onların nəticələri" mövzusunda beynəlxalq elmi konfransın xüsusi buraxılışı. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutunun Elmi Əsərləri, 2013-cü il. 44, 45, 46, 47-ci cild, s. 262.
168. Əliyev F. Şimali Azərbaycan şəhərləri. Bakı, 1960.
169. Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir. Çoxcildlik, cild 42, Bakı, 2012.
170. Əliyev H. Milli varlığımızın mötəbər qaynağı. // Dədə Qorqud dünyası. Məqalələr. Bakı, 2004.
171. Əliyev V. Şəki bölgəsi tunc və ilk dəmir dövrü abidələrinin Azərbaycanın qədim tarixinin öyrənilməsində əhəmiyyəti. // Şəki şəhərində tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması, tədqiqi və istifadə olunması problemlərinə həsr olunmuş elmi-praktik konfransın materialları. Bakı-Şəki, 1996, s. 13-15.
172. Əl-Yaqubi. Tarix. (Ərəbcədən tərc. ön söz, qeyd və şərh. müəllifi Sevdə Süleymanova) // Orta əsr ərəb mənbələrində Azərbaycan tarixinə aid materiallar. Vətən tarixi seriyası. AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqişnaslıq İnstitutu. Bakı, 2005.
173. Əsədov N. Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində Rusiyanın müstəmləkəçilik siyasətinin həyata keçirilməsində erməni amili (1813-1828-ci illər) // Bakı Universitetinin Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, №1, 2011-ci il. s. 191.
174. Fəzlullah Rəşidəddin. Oğuznamə - Bakı, 1992.
175. Gülməliyev M. XVIII əsrin son rübü - XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycan kəndinin sosial-iqtisadi strukturu. Bakı, 1989.
176. Hacıəli Ş. Şimal-Qərbi Azərbaycan: İngiloylar. (I kitab: ən qədim zamanlardan XIII əsrin ortalarınaədək). Bakı, 2007.
177. Hacı Seyid Əbdülhəmid. Şəki xanları və onların nəsiləri. // Şəki xanlığının tarixindən. Bakı, 1993.
178. Hacıyev F. Gürcüstan coğrafiyasında eski türklər: Bun türklərdən Karapapaklara. // I Uluslararası Uzak Asyadan Ön Asyaya Eski

ŞƏKİ

ƏN QƏDİM ZAMANLARDAN
GÜNÜMÜZƏDƏK

- Türkçe Bilgi Söleni, Afyonkarahisar, 18-20 Kasım 2009, s.298.
179. Hacıyev N. Unudulmaz qəhrəmanlıq. Bakı, 1969.
180. Həmidova Ş. XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycan-Gürcüstan münasibətləri tarixindən. Bakı, 1985.
181. Həmidzadə F. Şəkiddə xalq səhiyyəsi. "Şəki fəhləsi" qəzeti, 1970, 26 fevral, №24 (7511).
182. Həsənov İ. İnqilabdan əvvəlki Azərbaycanda kəndli hərəkatı tarixinin bəzi məsələləri (XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlləri). "Azərbaycan kommunisti" jurnalı, 1967, № 3, s.88.
183. Həsənov Z. Çar skiflər (Çar skiflərin və qədim oğuzların etno-dil eyniləşdirilməsi). Bakı, 2005.
184. "Hüriyyəti-maarif cəmiyyəti"nin 1918-1919-cu illər üçün hesabatı. Nuxa, 1919.
185. Hüseynov C. Xalq qəhrəmanı Qatır Məmməd. Bakı, 1966.
186. Hüseynov S. Mübariz pedaqoqlar hazırlayırdıq. "Nuxa işçisi" qəzeti, 1935, 15 noyabr, №254 (1538).
187. Hüseynzadə Ə. XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan tarixşünaslığı. Bakı, 1967.
188. "Xalq" qəzeti, 26 sentyabr, 2013.
189. Xəlilov M. Albaniyanın xristian abidələri (IV-X əsrlər). Bakı, 2011.
190. İbn əl-Əsir. Əl-Kamil fit-t-tarix. (Ərəb dilindən tərcümə edən M.Əfəndizadə). Bakı, 1959.
191. İbrahimov Z. Sosialist inqilabının qələbəsi uğrunda Azərbaycan zəhmətkeşlərinin mübarizəsi (1917-1918-ci illər). Bakı, 1957.
192. İsayev Ə. Azərbaycanda inzibati idarəçilik (XIX-XX əsrin əvvəlləri). Bakı, 2015.
193. İsgəndər bəy Hacınski. Şəki xanlığının tarixindən. Bakı, 1993.
194. İsgəndər bəy Münşi. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi (Farscadan tərcümənin, ön sözün, şərhlərin və göstəricilərin müəllifləri AMEA-nın müxbir üzvü, t.e.d., prof. Oqtay Əfəndiyev, t.e.n. Namiq Musalı). Bakı, 2009.
195. İsgəndər bəy Münşi. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi. (fars dilindən çevirən t.e.d. prof., Ş.F.Fərzəliyev). Bakı, 2010.
196. İsgəndər bəy Münşi Türkman. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi (Tarixə-ələmarayə-Abbasi), II kitab. (Fars dilindən çevirən Şahin

- Fazil). Bakı, 2014.
197. İsmayılov Əli-Əşrəf. Aprel inqilabı və nailiyyətlərimiz. "Şəki fəhləsi" qəzeti, 1931, 28 aprel, №21 (880).
 198. İsmayılov M. Azərbaycan tarixi. Bakı, 1997.
 199. İsmayılov M., Bağirova M. Şəki xanlığı, Bakı, 1997.
 200. İsmayılov M. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın kənd təsərrüfatı. Bakı, 1960.
 201. İsmayılov M. Şəki. Tarixi очерк. Bakı, 1982.
 202. İsmayılov S. Şəki keçmişdə və indi. Bakı, 1928.
 203. İsmayilov Z., İbrahimov F. Şəki müstəqillik illərində. I kitab. 2002.
 204. "İpəkçi" qəzeti, 1937, 7 avqust, №29.
 205. Kərim Ağa Fateh. Şəki xanlarının müxtəsər tarixi. // Şəki xanlığının tarixindən. Bakı, 1993.
 206. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, 1988.
 207. "Kommunist" qəzeti, 1942, 01 mart.
 208. "Kommunist" qəzeti, 1942, 10 aprel.
 209. "Kommunist" qəzeti, 1942, 15 aprel.
 210. "Kommunist" qəzeti, 1942, 16 aprel.
 211. "Kommunist" qəzeti, 1942, 5 may.
 212. "Kommunist" qəzeti, 1942, 29 iyul.
 213. "Kommunist" qəzeti, 1942, 13 dekabr.
 214. "Kommunist" qəzeti, 1942, 16 dekabr.
 215. "Kommunist" qəzeti, 1943, 7 yanvar.
 216. "Kommunist" qəzeti, 1943, 10 yanvar.
 217. "Kommunist" qəzeti, 1944, 5 noyabr.
 218. "Kommunist" qəzeti, 1982-ci il, 14 mart.
 219. Qaffarov T. Azərbaycan Respublikası. Əsr bərabər il (1991-2001). Bakı, 2001.
 220. Qasımov C. Yaddaşın bərpası. Bakı, 1999.
 221. Qiyasbəli M., Əfəndiyev R. Tərtib. Bakı, 2001.
 222. Qiyasəddin Xandəmir. Tarix-i həbibüs-siyər fi əxbar əfrad-i bəşər. Tehran, 1333, c.IV.
 223. Quliyev C. Şəki və Şamaxı xanlıqlarının çar Rusiyası tərəfindən işğalı Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının sənədlərində // Bakı Universitetinin Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, №3, 2012-ci il. s.157.

224. Mahmudlu Y. Azərbaycan tarixi intibah dövrü. Bakı, 1996.
225. Mahmudov Y. Azərbaycan diplomatiyası. Bakı, 2006.
226. Mahmudov Y. "Dədə Qorqud kitabı" – Xalqın yaratdığı və yaşadığı tarix. // Dədə Qorqud dünyası. Məqalələr. Bakı, 2004.
227. Mahmudov Y. İngiloylar barədə tarixi həqiqət. Şirinsay Hacıəlinin "Şimal-Qərbi Azərbaycan: İngiloylar" monoqrafiyasına ön söz. Bakı, 2007.
228. Mahmudov Y. "Kitabi-Dədə Qorqud" tarixi mənbə kimi və ya türkün çağlayan tarix bulağı // "Altay dünyası" beynəlxalq jurnal, 1997. Sayı: 1-2, s.58.
229. Mahmudov Y. Real tarix və "Böyük Ermənistan" uydurması. Bakı, 2014.
230. Mahmudov Y., Şükürov K. Qarabağ. Real tarix, faktlar, sənədlər. Bakı, 2009.
231. Manafı H. Öyün və güvənc qaynağı. Bakı, 2007.
232. Mete Ə. O torpağın övladları. Bakı, 2006.
233. Məmmədova A. Car-Balakən camaatlığı (XVII əsrin sonu – XIX əsrin 30-cu illəri), Bakı, 2009.
234. Məmmədova B. Şəki rayonunun Fazıl ərazisindəki "Əbədi sükut dünyası" labirint elm-praktiki muzeyinin arxeoloji turizmin inkişafında rolu. // Gənc alimlərin əsərləri. Bakı, 2013, № 8, s. 213.
235. Məmmədova F. Azərbaycanın (Albaniyanın) siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası. Bakı, 1993.
236. Məmmədova İ. Birinci və İkinci Rus-İran müharibələri dövründə Şimali Azərbaycanda əhalinin vəziyyətinə dair // «XIX əsrin əvvəllərində Qafqaz müharibələri və onların nəticələri» mövzusunda beynəlxalq elmi konfransın xüsusi buraxılışı. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutunun Elmi Əsərləri, 2013-cü il. 44, 45, 46, 47-ci cild, s. 201.
237. Məmmədova İ. Şəki şəhərinin əhalisi XVII-XIX əsrin əvvəllərində. // "Antik və orta əsr Azərbaycan şəhərləri: arxeoloji irsi, tarixi və memarlığı" adlı 27-28 oktyabr 2010-cu ildə Şəmkir-Gədəbəydə keçirilən beynəlxalq elmi konfransın materialları, Bakı, 2012, s. 506-511.
238. Məmmədova Ş. "Xülasətət-təvərix" Azərbaycan tarixinin mənbəyi kimi, Bakı, 1991.
239. Məmmədov A. Azərbaycan ipəyinin şöhrəti. «İpək yolu» Azər-

- baycan Universitetinin nəşriyyatı, 1997, № 1-2.
240. Məmmədov Ə., Əliyev V. Şamaxı - təhsil tarixi. Bakı, 2009.
241. Məmmədov S. Şəkinin müdafiə kompleksinə daxil olan tarixi və memarlıq abidələrinin bəzi məsələləri haqqında. / Şəki şəhərində tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması, tədqiqi və istifadə olunması problemlərinə həsr olunmuş elmi-praktik konfransın materialları. Bakı-Şəki, 1996, s. 16-20.
242. Məlikov Z., Məmmədov Y., İsmayılov M. Qədim şəhərin gəncliyi. "Şəki fəhləsi" qəzeti, 1970, 22 sentyabr, №113 (7600).
243. Mərdanov M. Azərbaycan təhsil tarixi. I cild. Bakı, 2011.
244. Mərdanov M. Azərbaycan təhsil tarixi (1920-1991). II cild. Bakı, 2011.
245. Mirbağırzadə M. Şəki qəzasında hökumət tarixi haqqında müxtəsər məlumat // Ə.Tahirzadə. Şəki xanları qaynaqlarda. Bakı, 2005.
246. Mirzə Adigözəl bəy, "Qarabağnamə" // Qarabağnamələr (s.6-103), I cild, Bakı, 1989.
247. Mirzə Camal Cavanşir. "Qarabağ tarixi" // Qarabağnamələr (s.104-149), I cild, Bakı, 1989.
248. Molla Cuma. İsmi Pünhan. (Ön sözün müəllifi akademik Y.Mahmudov). (Hazırlayanlar: prof., M.Qasımlı, E.Əzizov.). Bakı, 2016.
249. Molla Cuma (həyatı və yaradıcılığı). (Toplayıb tərtib edən: Əfəndiyev P.). Bakı, 2017.
250. Molla Məhəmməd-Əli-Cari. Car salnaməsi / Ərəbcədən tərcümə, giriş, şərhlər və qeydlər S.Süleymanovanındır. Bakı, 1997.
251. Muxtarov N., Səmədov N., Məmmədov V. Antik dövrə aid Kiş Döşün nekropolunda dəfn adətləri haqqında. // Şəki şəhərində tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması, tədqiqi və istifadə olunması problemlərinə həsr olunmuş elmi-praktik konfransın materialları. Bakı-Şəki, 1996, s. 20-24.
252. Muxtarov N., Bədəlova İ., Əmrullah qızı B. Azərbaycanın şimal-qərb rayonlarında arxeoloji tədqiqatlar (Şəki, Qax, Oğuz rayonları) // Azərbaycan arxeoloji tədqiqatlar 2012. Bakı, 2013, s. 114-115.
253. Muxtarov N. Şəkiddə qədim dəfn adətlərinin bəzi məsələləri – Kiş Döşün nekropolu. // 2003-2004-cü illərdə aparılmış arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatların nəticələrinə həsr olunmuş elmi sessiya-

- nın materialları. Bakı, 2005.
254. Musəvi T. Orta əsr Azərbaycan tarixinə dair fars dilində yazılmış sənədlər. Bakı, 1965.
255. Musəvi T. Orta əsr Azərbaycan tarixinə dair farsdilli sənədlər XVI-XVIII. Bakı, 1977.
256. Mustafayev A. Şəki sənətkarlar diyarıdır. Bakı, 1987.
257. Mustafayev A. Azərbaycanda sənətkarlıq. Bakı, 1999.
258. Mustafayev C. Azərbaycan xanlıqlar dövründə. Bakı, 2012.
259. Mustafayev C. Xanlıqlar dövründə Azərbaycanda sənətkarlıq. Bakı, 2002.
260. Mustafayev Ə. Misilsiz inkişaf yolu. «Şəki fəhləsi» qəz. 1980, 8 aprel, №43 (9013).
261. Mustafayev V. Komsomol və kolxoz. "Şəki fəhləsi" qəzeti, 1970, 19 sentyabr, №112 (7599).
262. Mustafazadə T. Azərbaycan xanlıqlarının qısa tarixi. Bakı, 2011.
263. Mustafazadə T. Quba xanlığı. Bakı, 2005.
264. Mustafazadə T. XVIII yüzillik-XIX yüzilliyin əvvəllərində Osmanlı-Azərbaycan münasibətləri. Bakı, 2002.
265. Moisey Kalankatuklu. Albaniya tarixi. Mxitar Qoş. Alban Salnaməsi. (Müqəddimə, tərcümə, qeyd və şərhlər akad. Z.M.Bünyadovdur). Bakı, 1993.
266. Molla Məhəmməd-Əli-Cari. Car salnaməsi // Ərəbcədən tərcümə, giriş, şərhlər və qeydlər S.Süleymanovanındır. Bakı, 1997.
267. Nəcəfli G. Azərbaycan xanlıqlarının Osmanlı dövləti ilə siyasi əlaqələri (XVIII əsrin II yarısı). Bakı, 2002.
268. Nəcəfli T. Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin tarixi müasir türk tarixşünaslığında. Bakı, 2000.
269. Nəcəfov H. Salman Mümtazın ədəbi və elmi fəaliyyəti. (Müəllimlər üçün vəsait). Bakı, 1987.
270. Niftəliyev R. XIX əsrin ikinci yarısında Şimali Azərbaycan kəndlilərinin azadlıq hərəkatı. Bakı, 2006.
271. Nizaməddin Şəmi. Zəfərnamə. Türk dilindən tərcümə edən akademik Z.M.Bünyadov, Bakı, 1992.
272. "Nuxa fəhləsi" qəzeti, 1938, 28 aprel.
273. "Nuxa fəhləsi" qəzeti, 1939, 8 aprel.
274. "Nuxa fəhləsi" qəzeti, 1939, 28 aprel.

275. "Nuxa fəhləsi" qəzeti, 1940, 18 may.
276. "Nuxa fəhləsi" qəzeti, 1940, 13 avqust.
277. "Nuxa fəhləsi" qəzeti, 1940, 16 avqust.
278. "Nuxa fəhləsi" qəzeti, 1940, 15 sentyabr.
279. "Nuxa fəhləsi" qəzeti, 1940, 27 oktyabr.
280. "Nuxa fəhləsi" qəzeti, 1940, 06 noyabr.
281. "Nuxa fəhləsi" qəzeti, 1940, 15 noyabr.
282. "Nuxa fəhləsi" qəzeti, 1940, 20 noyabr.
283. "Nuxa fəhləsi" qəzeti, 1940, 29 dekabr.
284. "Nuxa fəhləsi" qəzeti, 1941, 20 aprel.
285. "Nuxa fəhləsi" qəzeti, 1941, 13 aprel.
286. "Nuxa fəhləsi" qəzeti, 1941, 15 aprel.
287. "Nuxa fəhləsi" qəzeti, 1941, 21 aprel.
288. "Nuxa fəhləsi" qəzeti, 1941, 28 aprel.
289. "Nuxa fəhləsi" qəzeti, 1941, 09 may.
290. "Nuxa fəhləsi" qəzeti, 1941, 29 may.
291. "Nuxa fəhləsi" qəzeti, 1941, 03 iyun.
292. "Nuxa fəhləsi" qəzeti, 1941, 09 iyun.
293. "Nuxa fəhləsi" qəzeti, 1941, 24 iyun.
294. "Nuxa fəhləsi" qəzeti, 1941, 23 iyun.
295. "Nuxa fəhləsi" qəzeti, 1941, 30 iyun.
296. "Nuxa fəhləsi" qəzeti, 1941, 13 iyul.
297. "Nuxa fəhləsi" qəzeti, 1941, 17 iyul.
- 297a. "Nuxa fəhləsi" qəzeti, 1941, 25 iyul.
298. "Nuxa fəhləsi" qəzeti, 1941, 29 iyul.
- 298a. "Nuxa fəhləsi" qəzeti, 1941, 30 iyul.
299. "Nuxa fəhləsi" qəzeti, 1941, 06 avqust.
300. "Nuxa fəhləsi" qəzeti, 1941, 30 avqust.
301. "Nuxa fəhləsi" qəzeti, 1941, 31 avqust.
302. "Nuxa fəhləsi" qəzeti, 1941, 05 sentyabr.
303. "Nuxa fəhləsi" qəzeti, 1941, 21 sentyabr.
304. "Nuxa fəhləsi" qəzeti, 1941, 24 sentyabr.
305. "Nuxa fəhləsi" qəzeti, 1941, 09 oktyabr.
306. "Nuxa fəhləsi" qəzeti, 1941, 19 oktyabr.
307. "Nuxa fəhləsi" qəzeti, 1941, 07 dekabr.
308. "Nuxa fəhləsi" qəzeti, 1941, 17 dekabr.

309. "Nuxa fəhləsi" qəzeti, 1942, 01 yanvar.
310. "Nuxa fəhləsi" qəzeti, 1942, 04 yanvar.
311. "Nuxa fəhləsi" qəzeti, 1942, 16 yanvar.
312. "Nuxa fəhləsi" qəzeti, 1942, 18 yanvar.
313. "Nuxa fəhləsi" qəzeti, 1942, 23 yanvar.
- 313a. "Nuxa fəhləsi" qəzeti, 1942, 15 aprel.
- 313b. "Nuxa fəhləsi" qəzeti, 1942, 16 aprel.
314. "Nuxa fəhləsi" qəzeti, 1942, 12 iyul.
315. "Nuxa fəhləsi" qəzeti, 1942, 06 avqust.
316. "Nuxa fəhləsi" qəzeti, 1942, 20 sentyabr.
317. "Nuxa fəhləsi" qəzeti, 1942, 25 oktyabr.
318. "Nuxa fəhləsi" qəzeti, 1943, 01 yanvar.
319. "Nuxa fəhləsi" qəzeti, 1943, 09 iyun.
320. "Nuxa fəhləsi" qəzeti, 1943, 29 oktyabr.
321. "Nuxa fəhləsi" qəzeti, 1944, 24 may.
322. "Nuxa fəhləsi" qəzeti, 1944, 24 avqust.
323. "Nuxa fəhləsi" qəzeti, 1945, 16 mart.
324. "Nuxa fəhləsi" qəzeti, 1945, 29 avqust.
325. "Nuxa xanlarının tarixi əhvalatı" (əlyazmalar əsasında), AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Bakı, 2012.
326. Nuxa qəzası haqqında tarixi-etnoqrafik materiallar (tərtib edən İ. Nəbiyev). // AMEA TİEA, f. 1, siy. 13, iş 5822.
327. Nuriyev E. Azərbaycan SSR Şəki-Zaqatala zonasının toponimi-yası. Bakı, 1989.
328. XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində Nuxa qəzası haqqında tarixi-etnoqrafik materiallar.
329. Orta əsrlər tarixi. Tərcümə edən Y.M. Mahmudov. Bakı, 1986.
330. Övliya Çələbi. Səyahətnamə (türk dilindən işləyən və şərhlərin müəllifi tarix elmləri doktoru Seyidağa Onullahi). Bakı, 1997.
331. Petruşevski İ.P. XV əsrdə Azərbaycan dövlətləri. // Azərbaycan SSR EA Tarix və Fəlsəfə İnstitutunun Əsərləri. I cild, Bakı: Azərb. SSR EA-nın nəşriyyatı, 1951.
332. Piriye V. Azərbaycan Hülakülər dövlətinin tənəzzül dövründə. Bakı, 1978.
333. Piriye V. Azərbaycan XIII-XIV əsrlərdə. Bakı, 2003.
334. Piriye V. Azərbaycanın tarixi coğrafiyası. Bakı, 2002.

335. Rəşid bəy Əfəndiyevin əlyazması fondu // Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi №79.
336. Rəşid bəy Əfəndiyev, Nuxa qezasının eseri ati (Nuxa qezasının asari etiqləri, yəni qədim əsərləri), AMEA M.Füzuli adına Əli-yazmalar İnstitutu, 1928.
337. Rüstəmov F. Azərbaycan pədaqogikaşünashığı. Bakı, 2016.
338. Salamzadə Ə., İsmayılov M., Məmmədzadə K. Şəki (tarixi-memarlıq çərki). Bakı, 1988.
339. Seyidov F. Qori seminariyası və onun məzunları. Bakı, 1988.
340. Səhnəmizdə türk qadını. "Yeni fikir" qəzeti, 1924, 10 aprel, №74 (464).
341. Süleymanov M. Azərbaycan ordusu. 1918-1920. Bakı, 1998.
342. Süleymanov M. Qafqaz İslam Ordusu və Azərbaycan, Bakı, 1999.
343. Süleymanov M. Nadir şah. Bakı, 2010.
344. Süleymanov M. Nuru Paşa. Bakı, 1999.
345. Şəki rayonunun statistik göstəriciləri. Şəki, 2014.
346. Şəki Regional Elmi Mərkəzi 30 ildə. Bakı, 2005.
347. Şəki Regional Elmi Mərkəzi: tarixə çevrilən 40 il (1972-2012-ci illər). Bakı, 2012.
348. Şəki şəhərinin sosial-iqtisadi inkişafı rəqəmlərlə. Şəki, 2011.
349. Şəki-Zaqatala bölgəsinin təbii dağrıdıcı hadisələri və regionun inkişafının ekocoğrafi problemləri elmi-konfransı. 9-10 iyun. Şəki, 2005.
350. Şərifli M. IX əsrin ikinci yarısı-XI əsrlərdə Azərbaycan feodal dövlətləri. Bakı, 1978.
351. Şimal-Qərbi Azərbaycan tarixi. Bakı, 2011.
352. Şükürov R., Orsər R. İşıq məbədi. Bakı, 2010.
353. Tağıyev Ə. Azərbaycanda məktəb tarixi. (XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlləri). Bakı, 1993.
354. Tahirzadə Ə. Salman Mümtaz. Bakı, 2002.
355. Tahirzadə Ə. Şəkinin tarixi qaynaqlarda. Bakı, 2005.
356. Talıbzadə İ. XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda suvarma və sudan istifadə. Bakı, 1980.
357. Təbəri, Tarix ər-Rüsul və-l Müüluk. (Ərəbcədən tərc., ön söz, qeyd və şərh. müəllifi Cabir İskəndərli). // Orta əsr ərəb mənbələrində

- Azərbaycan tarixinə aid materiallar. Vətən tarixi seriyası. AMEA akad. Z. M. Bünyadov ad. Şərqsünashıq İnstitutu. Bakı, 2005.
358. Toğan Z.V. Azərbaycan (Azərbaycan dilində çapa hazırlayanlar: M.Ənsərli, T.Nəcəfli). Bakı, 2007.
 359. Umudlu V. Şimali Azərbaycanın çar Rusiyası tərəfindən işğalı və müstəmləkəçilik əleyhinə mübarizə (1801-1828), Bakı, 2004.
 360. Vəlixanlı N. IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas - səyyahları Azərbaycan haqqında. Bakı, 1974.
 361. Vəlixanlı N. Ərəb xilafəti və Azərbaycan. Bakı, 1993.
 362. Vəlixanlı N. Naxçıvan – ərəblərdən monqollarədək (VII-XII əsrlər), Bakı, 2005.
 363. Vəliyev T. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın ipək emalı sənayesi (1900-1917-ci illər). Bakı, 1977.
 364. Verdiyeva H. XIX əsrin birinci yarısında Şimali Azərbaycanın əhalisi. Bakı, 1993.
 365. "Yaqub Mahmudov. Biblioqrafik göstərici". (Tərtibçilər: f.ü.f.d., Ə.Əfəndiyev, f.ü.f.d., Z.Əliyeva). Bakı, 2019.
 366. Yaqublu N. Azərbaycan legionərləri. Bakı, 2005.
 367. Yəzdi Ş.Ə. Zəfərnəmə. Fars dilindən tərcümə, ön söz və izahlar t.e.d. Vaqif Piriyyəvindir. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1996.
 368. Yusifov B. Kino idarəsi Nuxa zəhmətkeşlərinə xidmətdə "Nuxa fəhləsi" qəzeti, 1939, 28 aprel, № 97 (2563).

Türk dilində

369. Alasania G. Gürcülər və İslam Öncəsi Türkler. KTU-Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü yayımları, Trabzon, 2013.
370. BOA HH, 02/27.
371. BOA HH, 02/44.
372. BOA HH, 3/58A.
373. BOA HH, 3/58B.
374. BOA HH, 03/69.
375. BOA HH, 4/94L.
376. BOA HH, 4/94C.

377. BOA HH, 4/94G.
378. BOA HH, 4/110.
379. BOA HH, 5/156.
380. BOA HH, 5/153.
381. BOA HH, 6/203a.
382. BOA HH, 7/231.
383. BOA HH, 7/224.
384. BOA HH, 10/329C.
385. BOA HH, 10/339.
386. BOA HH, 16/720.
387. BOA HH, 12/448i.
388. BOA HH, 27/1307.
389. BOA HH, 27/1308.
390. BOA HH, 290/17354F.
391. BOA HH, 761/35955.
392. BOA HH, 823/37395.
393. BOA HH, 1108/44645F.
394. BOA HH, 1108/44645O.
395. BOA HH, 1108/44645C.
396. BOA HH, 1108/44645L.
397. BOA Name-i Hümayun Defteri, №9.
398. BOA, C.HR. 98/4872.
399. BOA, C.HR. 6686/176.
400. Bilge M.S. Osmanlı çağında Kafkasya (1454-1829). İstanbul, 2012.
401. Gökçe C. Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğunun Kafkasya Siyaseti. İstanbul, 1979.
402. Hasan-ı Rumlu. Ahsenüt-tevarih. Çeviren Mürsel Öztürk. Ankara, 2006.
403. İbrahim Yüksel. Çarlık Rusiyasının Azerbaycanı İstilas ve Osmanlı Devletinin Tutumu. // Kafkas Araştırmaları, İstanbul, 1988.
404. Kırzioğlu F. Osmanlıların Kafkas ellerini fethi (1451-1590). Ankara, 1998.
405. Memmedova İ. Kafkasya'nın türk halkları ve vilayetleri K.German'ın tasvirinde (1770-1773'lü yıllar) // Yeni Türkiye, Cilt:73, Kafkaslar özel sayısı – III, Ankara 2015, s. 102-103.
406. Minorski V. Şeki // İslam Ansiklopedisi, c. 11, İstanbul 1979.

407. Öztuna Yılmaz. İslam Devletleri. c. I, Ankara, 1989.
408. Osmanlı Belgelerinde Karabağ. İstanbul, 2009.
409. Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasibetlere Dair Arşiv Belgeleri. Cilt I, (1578-1914), Ankara, 1992.
410. Sümer F. Azerbaycanın türkleşmesi tarihine ümumi bir bakış. //Türk Tarih Kurumu, Belleten, c.XXI, sayı, 83, Ankara, 1957.
411. Sümer F. Kara Koyunlular (Başlangıçtan Çişan-Şaha kadar). cilt I, Ankara, TTK Basımevi,1967.
412. Toğan Z. V. "Azerbaycan" – İslam Ansiklopedisi, c.II, İstanbul, 1970.

Rus dilində

413. Абд ар-Рашид ал-Бакуви. Сокращение (книг о) памятниках и чудесах царя могучего. Издание текста, перевод, предисловие, примечания и приложение З.М.Бунятова. Москва, 1971.
414. Абдуллаев Г. Из истории северо-восточного Азербайджана 60-80-х годах XVIII века. Баку, 1958.
415. Абдуллаев Г. Азербайджан в XVIII веке и взаимоотношения его с Россией. Баку 1965.
416. Абдулсалимзаде Г. Осуществление ленинского плана электрификации в Азербайджане. Баку, 1968.
417. Адрес-календарь Азербайджанской Республика на 1920 год. Баку, 1921.
418. Архив Внешней Политики Российской Империи, ф. 77 (СРП), оп.2, 1767-1774 гг., д. 17, л. 283-284.
419. Азербайджан архиви. Баку, 1975, № 1-2.
420. Азербайджан архиви. Баку, 1978, № 1-2.
421. Азербайджан архиви. Баку, 1980, №1.
422. Азербайджанский настольный календарь 1924-1925гг. Баку. 1925.
423. Азербайджанский Совет Народного Хозяйства. Отчёт о деятельности за 1920. Баку, 1921.
424. «Азербайджан», 1918, 25 сентября.

425. «Азербайджан», 1919, 5 января.
426. «Азербайджан», 1919, 12 января.
427. «Азербайджан», 1919, 27 февраля, №44.
428. «Азербайджан», 1919, 23 марта.
429. «Азербайджан», 1919, 25 марта.
430. «Азербайджан», 1919, 6 апреля.
431. «Азербайджан», 1919, 18 апреля.
432. «Азербайджан», 1919, 29 апреля, №87.
433. «Азербайджан», 1920, 24 февраля.
434. «Азербайджан», 1920, 3 апреля, № 68.
435. «Азербайджан», 1920, 4 апреля.
436. «Азербайджан», 1920, 6 апреля.
437. «Азербайджанская Демократическая Республика. Законодательные акты. 1918-1920 гг.» Баку, 1998.
438. Азербайджанская Республика 1918-1920. Документы и материалы. Баку, 1998.
439. Активные борцы за Советскую власть в Азербайджане. Баку, 1957.
440. Азизбекова П. Руководство Ленина социалистическим строительством в Азербайджане (1920-1923 гг.). Баку, 1960.
441. Азербайджанский настольный календарь 1924-1925гг. Баку, 1925.
442. Азимов Г. Великий Октябрь в Азербайджане. Баку, 1987.
443. Азербайджан архиви. Баку, 1980, №1.
444. АКАК, т.І. (издан под ред. председателя комиссии А.Д.Берже), Тифлис, 1866, док.548.
445. АКАК, т.І док.902.
446. АКАК, т.ІІ. (издан под ред. председателя комиссии А.Д.Берже), Тифлис, 1868, д. 1.
447. АКАК, т.ІІ, док.1289.
448. АКАК, т.ІІ, док.1290.
449. АКАК, т.ІІ, док.1291.
450. АКАК, т.ІІ, док.1292.
451. АКАК, т.ІІ док.1300.
452. АКАК, т.ІІ док.1341.
453. АКАК, т.ІІ док.1342.

454. АКАК, т.ІІ док.1383.
455. АКАК, т.ІІ док.1416.
456. АКАК, т.ІІ док.1436.
457. АКАК, (издан под ред. председателя комиссии А.Д.Берже), Тифлис, 1869, т. III, д. 481.
458. АКАК, т.ІІІ, док.492.
459. АКАК, т.ІІІ, док.495.
460. АКАК, т.ІІІ, док.496.
461. АКАК, т.ІІІ, док.501.
462. АКАК, т.ІІІ, док.502.
463. АКАК, т.ІІІ, док.504.
464. АКАК, т.ІІІ, док.505.
465. АКАК, т.ІІІ, док.506.
466. АКАК, т.ІІІ, док.511.
467. АКАК, т.ІІІ, док.512.
468. АКАК, т.ІІІ, док.513.
469. АКАК, т.ІІІ, док.514.
470. АКАК, т. III, док.515.
471. АКАК, т. III, док.516.
472. АКАК, т. III, док.517.
473. АКАК, т.ІІІ, док.588.
474. АКАК, т.ІІІ, док.604.
475. АКАК, т.ІІІ, док.605.
476. АКАК, т.ІІІ, док.606.
477. АКАК, т.ІV, Тифлис, 1870, док. 1447.
478. АКАК, т. V, (издан под ред. председателя комиссии А.Д.Берже), Тифлис, 1873, док.307
479. АКАК, т.V док.667.
480. АКАК, т.V док.672.
481. АКАК, т.V док. Г. Елисуйских Султанов (Владетелей Захурский)
482. АКАК, т.VІ, ч.І, (издан под ред. председателя комиссии А.Д.Берже), Тифлис, 1874, док.170.
483. АКАК, т.VІ, ч.І, док.1058.
484. АКАК, т.VІ, ч.І, док.1060.
485. АКАК, т.VІ, ч.І, док.1081.

486. АКАК, т. VI, ч. I, док. 1084.
487. АКАК, т. VI, ч. I, док. 1090.
488. АКАК, т. VI, ч. I, док. 1138.
489. АКАК, т. VI, ч. I, док. 1158.
490. АКАК, т. VI, ч. I, док. 1172.
491. АКАК т. VII. (издан под ред. председателя комиссии А.Д.Берже), Тифлис, 1878, док. 412.
492. АКАК, (издан под ред. председателя комиссии А.Д.Берже), т. VIII, Тифлис, 1881, док. 68.
493. АКАК, т. IX, Тифлис, 1883, док. 623.
494. Алиев А. Крестьянское движение в Азербайджане в 1905-1907 гг. АКД. Баку, 1949.
495. Алиев К. Античные источники по истории Азербайджана. Баку, 1986.
496. Амрахов М. Народное образование в Азербайджане в годы войны (1941-1945 гг.). Баку, 2004.
497. Ан-Насави Ш. Жизнеописание султана Джалалад-дина Манкбурны. Перевод с арабского, предисловие, комментарии, примечания и указатели З.М.Буниятова. Баку, 1973.
498. Алиева Р. Азербайджанцы в Европейском движении Сопротивления. Баку, 2009.
499. Алиев Ф. Антииранские выступления и борьба против турецкой оккупации в Азербайджане в первой половине XVIII в. Баку, 1975.
500. Аскерова Н. Дворец шекинских ханов. Москва, 1979.
501. Асланов С. В борьбе за ленинский план индустриализации. (Коммунистическая партия Азербайджана в борьбе за развитие промышленности республики в годы довоенных пятилеток (1928-1941 гг.)). Баку, 1965.
502. Ахмед ибн Лютфуллах (Мунаджим-Баши). Джамии ад-Дувал. Труды института истории АН Азерб. ССР, т. XII. Баку, 1957.
503. Ахундов Т., Мухтаров Н., Сеидов М. Первая разведка на равнине Сарыджа и раскопочные работы на кургане № 1. / Материалы научной сессии, посвященной 100-летию видного азербайджанского археолога Салеха Мустафа оглы Казиева. Баку, 1994, с. 41-43.

504. Ахундов Т. Некоторые результаты исследования Шекинских курганов. // Тезисы докладов конференции «Великий Октябрь и развитие археологической и этнографической наук в Азербайджане». Баку, 1988, с. 26-28.
505. Ахундов Т. Древние погребения Шеки. // Материальная культура Азербайджана. Том XI, Баку, 1993.
506. Ахундов Т. Северо-западный Азербайджан в эпоху неолита и бронзы. Баку, 2001.
507. Ахундов Т., Нариманов И., Мухтаров Н. Новые исследования в Шеки. // Материалы научной конференции, посвященной последним результатам археологической и этнографической наук в Азербайджане. Баку, 1992, с. 106-108.
508. Бакиханов А.А. Гюлистан-Ирам. Баку, 1926.
509. Бакиханов А.А. Гюлистан-Ирам. (Редакция, комментарии, примечания и указатели академика З.М.Буниятова). Баку, 1991.
510. «Баку» 1916, 29 сентября.
511. «Баку» 1916, 29 апреля, №95.
512. «Баку», 1917, 22 марта.
513. «Баку», 1918, 17 февраля.
- 513а. «Баку», 1918, 18 марта.
514. «Бакинский рабочий» 1924 г., 20 октября, №238 (2161).
515. «Бакинский рабочий» 1925 г., 13 февраля, №34, (1356).
516. «Бакинский рабочий» 1925 г., 4 марта № 50, (1372).
517. «Бакинский рабочий» 1926 г., 23 февраля №46 (1668).
518. «Бакинский рабочий» 1926 г., 4 июля, №152 (2083).
519. «Бакинский рабочий» 1926 г., 21 июля, №167, (2098).
520. «Бакинский рабочий» 1926 г., 4 октября, №230 (2161).
521. «Бакинский рабочий» 1926 г., 24 ноября, №273 (2204).
522. «Бакинский рабочий» 1926 г., 17 декабря, №293 (2224).
523. «Бакинский рабочий» 1938 г., 5 ноября, №257 (5653).
524. «Бакинский рабочий» 1939 г., 27 декабря, № 296 (6003).
525. Бердзенишвили Н., Джавахишвили И., Джанашиа С. История Грузии, ч. I. Тбилиси, 1946, с. 191.
526. Бидлиси Ш. Шаф-наме. т. 2. (Перевод, предис., прим., прил. Е.И.Васильевой). Moskva, 1976.
527. Броневский С.Б. Новейшие географические и исторические известия о Кавказе, т. II, Moskva, 1823.

528. Бретаницкий Л.С., Даниев С., Мамиконов Л.Г., Мотис Д. Нуха, Moskva, 1948.
529. Бретаницкий Л.С. Дворец шекинских ханов. // Архитектура Азербайджана (очерки). Баку, 1952.
530. Бретаницкий Л.С. Зодчество Азербайджана XII-XV вв. и его место в архитектуре Переднего Востока. Moskva, 1966.
531. Будагов Б., Керимов Э. Кавказский отдел императорского Русского географического Общества и вопросы географии Азербайджана. Баку, 2002.
532. Буниятов З. Ширван – первой половине в. (статья вторая). // Изв. АН Азерб. ССР, СИФП, 1976, №2, с.60-74.
533. Буниятов З. Грузия и Ширван в первой половине XII века. Грузия в эпоху Руставели. Тбилиси, 1966.
534. Бутков П. Выдержки из «Проекта о персидской экспедиции в виде писем», 1796 г. Москва, 1958.
535. Бутков П. Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 г. В 3-х т. ч. I, СПб., 1869.
536. Буриашев С. Описание областей Адрибиджанских в Персии и их политического состояния. Курск, 1793.
537. Бушуев С. Из истории внешнеполитических отношений в период присоединения Кавказа в России. Москва, 1955.
538. Вахушти Багратиони (Царевич Вахушти). География Грузии. (Введение, перевод и примечания М.Г. Джанашвили). // Записки КОИРГО, кн. XXIV, вып. 5, Тифлис, 1904.
539. Вахушти Багратиони. История царства Грузинского. (Перевел, снабдил предисловием, словарями и указателем Н.Т.Накашидзе). Тбилиси, 1976.
540. Вестник архивов Азербайджанской ССР. 1963 г., №2.
541. Вердиева Х.Ю. Переселенческая политика Российской империи в Северном Азербайджане (XIX начале XX вв.). Баку, 1999.
542. Водоснабжение уездных городов Аз.ССР. Бакинский рабочий, 1925 г., 27 апреля, №92 (1414).
543. Война и общество 1941-1945 в двух книгах. (Отв.ред. Г.Н.Севостьянов. Инс-т российской истории кн. 2, Москва, 2004.
544. «Всеобщая история» Степаноса Таронского Асохика по

- прозванию – писателя XI столетия. (Переведен с армянского и объяснена Н.Эминым). книга III, Москва, 1864.
545. Всесоюзная перепись населения 1926 г., т. XIV. Закавказская социалистическая федеративная советская республика, отдел (народность, родной язык, возраст, грамотность). Издание ЦСУ Союза ССР. Москва, 1929.
546. Вторая Мировая война: Итоги и уроки. Москва, 1985.
547. Гасанов З. Царские скифы. NewYork, 2002.
548. Гасанов З. Киммерийцы и их место в истории Азербайджана. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Баку, 2008.
549. Гасанов Г. Из истории Северо-Азербайджанской деревни в конце XIX-начале XX вв. Баку, 2007.
550. Гербер И. Описание стран и народов вдоль западного берега Каспийского моря. 1728 г. // История, география и этнография Дагестана в XVIII – XIX вв. (под редакцией М.О.Косвена и Х.М. Хашаева). Москва, 1958.
551. Герман К. Географическое и статистическое описание Грузии и Кавказа (из путешествия чрез Россию и по Кавказским горам в 1770, 71, 72, 73 годах). Санкт-Петербург, 1809.
552. Геродот. История в девяти книгах. Перевод и примечания Г.А.Стратановского. кн.I-VII. Ленинград, 1972.
553. Григолия К. О чем поведана «Карлис цховреба». Тбилиси, 1973.
554. Гошгарлы Г. Типология погребальных памятников античного периода на территории Азербайджана. Баку, 2012.
555. Губайдулин А. Феодалные классы и крестьянство в Азербайджане в XIX веке. Баку, 1928
556. Гусейнова М. Из истории Южного Кавказа. Ходжалы-Гедабекская культура Азербайджана (XVI-IX вв. до н. э.). Баку, 2011.
557. Гусейнов А. Печать рожденная Октябрем. Становление и развитие партийно-советской печати Азербайджана в годы социалистического строительства. Баку, 1981.
558. Гусейнов Дж. Крестьянское движение в Азербайджане в начале XX в. (1900-1907). Автореферат докторской диссертации. Баку, 2008.
559. Двадцать лет Нухинского педучилища. Бакинский рабочий,

- 1940, 11 июня, №133 (6140).
560. Дандамаев М.А. Данные вавилонских документов VI-V вв. до н.э. о саках. // Вестник древней истории, 1977, № 1, с.30-40.
561. Декреты Азревкома (1920-1921 гг.). Сборник документов. Баку, 1988.
562. Дилбазов А. Формирование социалистической промышленности Азербайджана. Москва, 1976.
563. Джафаров Ю. Гунны и Азербайджан. Баку, 1993.
564. Дневные записки о путешествии Российско-Императорского посольства в персии в 1816 и 1817 годах, Москва, 1910.
565. Дренякин И.Т. Описание Ширвана. 1796 // История, география и этнография Дагестана в XVIII – XIX вв. (под редакцией М.О.Косвена и Х.М. Хашаева). Москва, 1958.
566. Дьяконов И.М. История Мидии от древнейших времен до конца IV в. до н.э. Москва-Ленинград, 1956.
567. Дубровин Н.Ф. Закавказье от 1803 до 1806 г., СПб., 1866.
568. Дубровин Н.Ф. История войны и владычества русских на Кавказе, т.1-VII, СПб., 1871-1888.
569. Есаи Хасан Джалалян. Краткая история страны Албанской (1792-1722 гг.) Пер. с древнеарм.яз. Т.И.Тер-Григоряна. Предисловие и подготовка к изданию акад. З.М.Буниятова. Баку, 1989.
570. Ермолов А. А.П.Ермолов в Персии, СПб., 1909.
571. Житие царя царей Давида. Перевод И. Зетенишвили // Символ, 1998, № 40, с.278.
572. Закиев Ф. Вечно древний и молодой Шеки. «Вышка», 1980 г., 9 февраля, №34 (14998).
573. Закончена постройка домов в Нухе. Бакинский рабочий, 1928, 10 апреля, №83 (2623).
574. Записки Алексея Петровича Ермолова, ч.1, (1801-1812). Москва, 1869.
575. «Знание», 1906, 3 dekabr, №44.
576. Известия Азербайджанского Центрального Статистического Управления 1922 г., №3 (5), с.63.
577. Известия древних писателей греческих и латинских о Ски-

- фии и Кавказе. (Собрал, издал с русским переводом В.В.Латышев). В 2-х т-х. Том II. Вып. 1-й. Санкт-Петербург, 1904.
578. Известия общества обследования и изучения Азербайджана. 1926, № 6, с.126-136.
579. Из соч. Баладзори. Книга завоевания стран. Текст и перевод проф. П.К. Жузе. Баку: Издание О-ва Обследования и Изучения Азербайджана, 1927.
580. Инок Магакия. История народа стрелков (монголов). О том, откуда он явился, и каким образом подчинил себе многие страны и области (пер. К.П. Патканова). История монголов инока Магакии, XIII века. М. 1871.
581. Исмизаде О. Кабала-столица древней Кавказской Албании. // Вопросы истории Кавказской Албании. Баку, 1962.
582. История о персидском шахе Тахмас Кули хане. (С французского на российский язык переведенная ассессором Степаном Решетовым). СПб., 1762.
583. «Кавказ» газета, 1896, №161.
584. «Кавказ» газета, 1898, №167.
585. Кавказская копейка, 1916, 29 апреля, №18.
586. Кавказский календарь на 1845 год, Тифлис, 1844.
587. Кавказский календарь на 1848 год, Тифлис, 1847.
588. Кавказский календарь, 1909 год, Тифлис, 1908.
589. Кавказский календарь на 1910 год, Тифлис, 1909.
590. Кавказский календарь на 1917 год, Тифлис, 1916.
591. Кавказский сборник. т. XXII, Тифлис, 1901.
592. Кавказское слово, 1917, 24 марта.
593. Кавказское слово, 1917, 1 июня.
594. Кавказское слово, 1917, 2 июня.
595. Камеральное описание жителей города Нухи Шекинской провинции за 1824 г. Составил капитаном Харченковым и поручиком Скаржинским // ARDTA, f. 24, siy. 1, iş 162.
596. Карахмедова А., Мухтаров Н., Мустафаев Ф. Грунтовые погребения с обрядом вторичного захоронения из сел. Ашагы Кюнют Шекинского района / Археологические и этнографические изыскания в Азербайджане. Баку, 1985.
597. Карахмедова А. Раннесредневековая часовня в селении Баш-

- Гейнук Шекинского района. // Археологические и этнографические изыскания в Азербайджане (1980-1981 гг.). Баку, 1986.
598. Картлис цховреба. История Грузии. Тбилиси, 2008.
599. Картлис цховреба. т. I. Тбилиси, 1955 (на грузинском языке).
600. «Каспий», 1917, 8 июня, № 125.
601. «Каспий», 1917, 12 апреля.
602. Краснознаменный Закавказский. Очерки истории Краснознаменного Закавказского военного округа. Москва, 1969.
603. Керимова Т. Из истории Национальной Академии наук Азербайджана. Баку, 2005.
604. Керимов В., Стурфиел Б. Киш. Баку, 2003.
605. Керимов В. Храм Зейзит Кавказской Албании. Баку, 2008.
606. Киняпина Н. Внешняя политика России первой половины XIX в., Москва, 1963.
607. Краткий исторический очерк городов Закавказского края. Кавказский календарь на 1846 год, СПб. 1846.
608. Краткая история описание Северной и Южной части Дагестанской Персии. Учинено майором Серебровым// РГВИА, ф.846, оп.16, д.18474. ч.2, л. 44.
609. Кривенко В. Очерки Кавказа. Поездка на Кавказ осенью 1888 г., СПб, 1893.
610. Крымский А. Страницы из истории Северного или Кавказского Азербайджана (Классическая Албания), II, Шеки. – Памяти Н.Я.Марра. Москва - Ленинград, 1938.
611. Кочарли Т. Великий подвиг. Борьба Коммунистической партии за социалистическую индустриализацию Азербайджана (1926-1932 г.г.) Баку, 1965.
612. Колониальная политика российского царизма в Азербайджане в 20-60 гг. XIX в. (Под ред. И.П.Петрушевского), ч. I. М-Л, 1936.
613. Латышев В. Заметки о Кавказских надписях. // Известия императорской археологической комиссии. Выпуск 10, Санкт-Петербург, 1904.
614. Левиатов В. Очерки из истории Азербайджана в XVIII веке. Баку: Изд. АН Азербайджанской ССР, 1948.
615. Летинова Э. Илсуйское султанство. Баку, 2010.

616. Летопись Картли. Перевод, введение и примечания Г.В. Цулая. (Ред. кол. З.Н.Алексидзе, В.Н.Габашвили, Н.С.Джанашия и др.) АН СССР, Ин-т этнографии, АН ГССР, Комис. по источникам истории Грузии. Тбилиси, 1982.
617. Лерх И.Я. Извлечение из дневника путешествия доктора Лерха. НА ИИ НАН Азербайджана. инв.488.
618. Магомедов Р. История Дагестана. С древнейших времен до начала XIX века. Дагестанское учебно-педагогическое издательство. Махачкала, 1961.
619. Мамедова Г. Зодчество Кавказской Албании. Баку, 2004.
620. Мамедова И. Влияние переселенческой политики Российской империи на этноконфессиональную ситуацию Азербайджана в начале XIX века // Вопросы гуманитарных наук. Москва, 2009, № 6 (44), с.34.
621. Мамедова Ш. Нуха-Закатальское восстание 1930 г. История и ее проблемы, Баку, 2001, №1.
622. Мамедов А. К истории азербайджанского шелка. См.: «Великий шелковый путь». Сборник статей. Материалы международной конференции, посвященной развитию транспортного коридора Европа-Кавказ-Азия. Баку, 1998.
623. Мамедов З. Резервы снижения себестоимости продукции в шелковой промышленности Азербайджана. Баку, 1958.
624. Мамедова М. Шёлк Шеки. «Молодёжь Азербайджана», 1969, 11 марта, № 29 (8762).
625. Мамедов М. На родине Мирза Фатали Ахундова. Бакинский рабочий, 1938. 14 ноября, №262. (5668).
626. Матиане Картлиса. Перевод, введение и примечания М.Д.Лордкипанидзе. Тбилиси, 1976.
627. Медведская И. Древний Иран накануне империй (IX-VI вв. до н.э.). История Мидийского царства. Санкт-Петербург, 2010.
628. Меликов Р. Этническая картина Азербайджана в период Ахеменидского владычества (VI-IV вв. до н.э.). Баку, 2003.
629. Мехсиа Ш. Дидгорская битва. Тбилиси, 1974.
630. Мехтизаде М., Аллахвердиев Т., Алиев К. Расцвет народного образования в Азербайджане. Баку, 1980.
631. Меч С. Кавказ. Москва, 1905.

632. Мильман А.Ш. Политический строй Азербайджана в XIX – начале XX веков. Баку, 1966.
633. Минорски В. История Ширвана и Дербенда X-XI веков. Москва, 1963.
634. Мровели Л. Жизнь Картлийских царей. (Перевод с древнегрузинского, предисловие и комментарии Г.В.Цулая). Москва, 1979.
635. Мухтаров Н., Сурхаев М. О грунтовом погребении близ поселка Дашюз. // Труды Научной Конференции посвященной 80 летию академика Играра Алиева. 12 март 2004. Баку, 2004, с. 26-31.
636. Мусаева Т. Революция и народное образование в Азербайджане. Баку, 1979.
637. Мухелишвили Д. Из исторической географии Восточной Грузии. Тбилиси, 1982.
638. Молодёжь Азербайджана. 1989, 12 yanvar.
639. Мровели Леонти. Жизнь Картлийских царей. Перевод с древнегрузинского, предисловие и комментарии Г.В.Цулая. Москва, 1979.
640. Назарли А. Народное образование в Азербайджанской Республике. Баку, 2008.
641. Насибов Ю. М. О географическом термине «Агджакала» из эпоса «Деде Коркут» // Советская тюркология, 1983, №2, с.44.
642. Обзор деятельности правительства ЗСФСР СНК и высший экономический Совет ЗСФСР. Тифлис, 1927.
643. Объединённый пленум ЦК и ЦКК АКП (б). О работе президиума ЦК АКП (б). Доклад Т.Караева. Бакинский рабочий, 1926, 17 декабря, №293 (2224).
644. ОРВЗ – (Составил Лекгобытов). ч.ч I-IV. СПб., 1836.
645. Ованес Драсханакертци. История Армении. (Перевод с древнеармянского, вступление и комментарии М.О.Дарбинян-Меликяна). Ереван, 1984.
646. Описание Северного и Южного Дагестана, Персии, Ширванской и других Закавказских провинций, составленное майором Серебровым в 1796 г. // РГВИА, ф.846, оп.16, д.18474. ч.2, л.34-35.

647. Описание Шекинской провинции, составленное в 1819 году по распоряжению главноуправляющего в Грузии Ермолова ген.-майором Ахвердовым и статским советником Могилевским, Тифлис, 1866.
648. Отчёт к III-му Всеазербайджанскому съезду Советов 1922-1923 гг. Баку, Изд. Совет народных комиссаров Азербайджанской ССР, 1923.
649. Отчёт о деятельности правительства IV Всеазербайджанскому съезду Советов. 1924 г., Изд. СНК, Баку, 1925.
650. Отчёт о деятельности школьного отдела Наркомпроса за шесть месяцев (май-октябрь 1920г.) Народное просвещение. 1920, №2.
651. Очерки истории рабочего класса Азербайджанской ССР. В трех томах т.I (1917-1940 гг.) Баку, 1974.
652. Папуашвили Т.Г. Вопросы истории Эрети. Тбилиси, 1970 (на грузинском языке).
653. Пахомов Е. Закатальская стена. // Труды Азербайджанского Университета. Серия историческая. Выпуск I. Баку, 1950.
654. Перспективы нашей текстильной и шелковой промышленности. Бакинский рабочий 1926г. 26 августа. №198 (2129).
655. Петрушевский И.П. Государства Азербайджана в XV в. Сборник статей по истории Азербайджана. Вып.1, Баку, Изд-во АН Азерб. ССР, 1949.
656. Петрушевский И.П. «Джаро-Белоканские вольные общества в первой трети XIX столетия. Внутренний строй и борьба с российским колониальным наступлением». Тифлис, 1934.
657. Повествование Вардапета Аристакэса Ластиверци, о бедствиях, принесенных нам инородными племенами. Восточная литература. Текст воспроизведен по изданию: Повествование вардапета Аристакэса Ластиверци. (пер. К. Н. Юзбашяна). Москва, 1968.
658. Погромы армян в Бакинской и Елизаветпольской губерниях в 1918-1920 гг. Сборник документов и материалов, Ереван, 2003.
659. Покровский М. Н. Дипломатия и войны царской России в XIX столетии, Москва, 1923.
660. Потто В.А. Утверждение русского владычества на Кавказе,

- т. I-II, Тифлис, 1901-1902.
661. Потто В.А. Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях. т.П, вып.1-4, СПб, 1885.
662. Промышленность Азербайджана в плане пятилетия. (1928/29-1932/33). Баку, ВСНХ. Аз.ССР. 1928.
663. Провалинский М. Кавалерысолдатского ордена. Баку, 1975.
664. Рашид-аддин. Переписка. (Перевод, введение и комментарий А.И.Фалиной). М., 1971.
665. Рабочие движение в годы войны. Москва-Ленинград, 1926.
666. Расцвет народного образования в Азербайджане. Сборник статей, Баку, 1980.
667. Развитие народного хозяйства в Азербайджане. Бакинский рабочий, 1926 г., 9 июля, №157. (2088).
668. Резолюции и постановления IV съезда АКП(б). 1922 г. Компартия Азербайджана в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1920-1937 гг.), т. I, Баку, 1986.
669. РГАДА, ф. 1261, оп. 6.
670. РГАДА, ф. Ермоловых, д.315.
671. РГИА, ф.1276, оп.7, дело 79.
672. РГИА, ф.1276, оп.7, дело 335.
673. РГВИА, ф.20, оп.1, дело 501 (1754-1755).
674. «Русская старина», (май) Тифлис, 1880.
675. «Русская старина», т.48. Тифлис, 1885.
676. Российский Государственный Военный Архив (РГВА), ф.1268, оп.22, д.186.
677. РГВА, ф.195, оп.3, д.232.
678. РГВА, ф.195, оп.3, д.228.
679. РГВА, ф.195, оп.3, д.324.
680. РГВА, ф.7717, оп.1, д.18.
681. РГВА, ф.25873, оп.1, д.93.
682. РГВА, ф.25873, оп.1, д.99.
683. РГВА, ф.25873, оп.1, д.1204.
684. РГВА, ф.25873, оп.1, д.1205.
685. РГВА, ф.25873, оп.1, д.1206.
686. Государственный Архив Российской Федерации (ГАРФ), фонд полицейского управления 1912 г. дело 19, ч.2.

687. Российский Государственный Архив Древних Актов (РГАДА). ф. Ермоловых, д. 317.
688. Рюмин В.А. Краткие исторический и этнографический очерки Азербайджана. Баку, 1924.
689. Савалиев В., Савин В. Советская интеллигенция в Великой Отечественной войны. Москва, 1974.
690. Садыхлы М. Ответ тебе даст история (Геноцид азербайджанцев в цифрах, фактах, документах). Баку, 1995.
691. Садыхов Р. Промышленное строительство в Азербайджане за 40 лет (1920-1960 гг.). Баку, 1960.
692. Садрад-Дин Али ал-Хусайни. Сообщения о сельджукском государстве. Издание текста, перевод, введение, примечания и приложения З.М.Бунятова. Москва, 1980.
693. Саламзаде А. Исмаилов М.А., Мамедзаде К.М. Шеки. Историко-Архитектурный очерк. Баку, 1988.
694. Свод отчетов фабричных инспекторов за 1914 г. Петроград, 1915.
695. Сведения арабских писателей о Кавказе, Армении и Азербайджане: III, Ибн Хордадбех; IV, Кудам; V, Ибн Рустз; VI, ал-Якуби Перевод и примечания Н.А.Караулова. - СМОМПК, вып. 32. Тифлис, 1903.
696. Сведения арабских географов IX и X веков по Р.Х. о Кавказе, Армении и Азербайджане: VII, ал-Мукаддасий; VIII, Масуди; IX, Ибн Хаукал. Перевод и примечания П.А.Караулова. - СМОМПК, вып. 38. Тифлис, 1908.
697. Серебров А.Г. Историко-этнографическое описание Дагестана. 1796 г. // История, география и этнография Дагестана в XVIII-XIX вв. (под редакцией М.О.Косвена и Х.М. Хашаева). Москва, 1958.
698. Смирнов Н. Политика России на Кавказе в XVI-XIX веках, Москва, 1958.
699. Соловьев С. История России с древнейших времён. кн. XII. Москва, 1869.
700. Социалистическое строительство Аз.ССР. Статистический сборник. Баку, Азербайджанское управление Народного Хозяйства Учета АзУНХУ, Союзторгучет, 1935.

701. Списки населенны Спих мест Российской империи по Кавказскому краю, XV том, Тифлис, 1870.
702. Страбон. География в 17 книгах. Перевод, статья и комментарии Г.А.Стратановского. Москва, 1994, II, 1, 14; XI, 8, 4; XI, 14,4.
703. Сумбат Давитисдзе. История и повествование о Багратионах. Перевод, введение и примечания М.Д. Лордкипанидзе. Тбилиси. 1979.
704. Сумбат сын Давида. Жизнь и известие о Багратидах. Перевод с древнегрузинского Е.С.Такайшвили. СМОМПК, вып. 28. Тифлис, 1900.
705. Сумбатзаде А. Азербайджанцы этногенез и формирование народа. Баку, 1990.
706. Сумбатзаде А. Сельское хозяйство Азербайджана в XIX веке. Баку, 1958.
707. Тагиев Ф. История города Баку в первой половине XIX века (1806-1859). Баку, 1999.
708. Тамай А. Восстание 1721-1722 гг. в Азербайджане // Ученые записки Института истории, языка и литературы им. Садыс Дагестанского ФАН СССР. т.3, Махачкала, 1957.
709. Тифлисский листок. Баку, 1916, 29 апреля, №95.
710. Третья сессия Верховного Совета Аз. ССР. Прения по докладу о гос. бюджете Аз. ССР на 1940 г. Доклад депутата Ахмедова К. Бакинский рабочий 1940 г., 20 мая, №114 (6121).
711. Третий созыв Всеазербайджанского съезда Советов рабочих, крестьянских, красноармейских и матросских депутатов. Стенографический отчет. Баку, 1924.
712. Токаржевский Е. Очерки истории Советского Азербайджана в период перехода на мирную работу по восстановлению народного хозяйства (1921-1925 гг.). Баку, 1956.
713. Хроника войн Джара в XVIII столетии. Предисловие В.Хулуфлу. Баку, 1931.
714. Чекисты Азербайджана (Документы, очерки, рассказы). Баку, 1981.
715. Чхатарайшвили К.А. Воины-иноземцы в грузинском войске XII века. Грузия в эпоху Руставели. Тбилиси, 1966.

716. Четвёртый Азербайджанский съезд работников просвещения. Бакинский рабочий. 1924, 20 мая, №112 (1135).
717. Чырагзаде В. Шелководство в Азербайджане. Баку, 1982.
718. Шелкопроизводство в Азербайджане. Бакинский рабочий, 1924 г., 8 апреля, №78 (1101).
719. Шелковая промышленность в 1938 г. Бакинский рабочий, 1938 г., 1 апреля, №74 (5480)
720. Шенгелия Н. Сельджуки и Грузия в XI веке. Тбилиси, 1968 (на грузинском языке), с.388.
721. Шильтбергер И. Путешествие по Европе, Азии и Африке с 1394-1427 год. Перевод со старонемецкого Ф.К.Бруна. Изд., ред., прим., акад. АН Азерб. ССР З.М.Буниятова. Баку: Элм, 1984.
722. Эвлия Челеби. Книга путешествий (Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века), вып. 3. Москва, 1983.
723. Эфендиев О. Образование Азербайджанского государства Сефевидов в начале XVI века. Баку, 1961.
724. Эфендиев Р. Исторические памятники Нухи. Известия Азерб. Комитета о храны памятников старины, искусства и природы. Баку, 1927.
725. Эфендизаде Р. Материалы о цеховом устройстве в городе Нухе в начале XIX в. НАИИ НАН Азербайджана, инв. 10.
726. ЦИАГ, ф.1, оп.1, д.2008.
727. ЦИАГ, ф.12, оп.1, д.2577.
728. ЦИАГ, ф.13, оп.7, д.121.
729. ЦИАГ, ф.13, оп.7, д.660.
730. ЦИАГ, ф.13, оп.7, д.661.
731. ЦИАГ, ф.13, оп.7, д.662.
732. ЦИАГ, ф.13, оп.7, д.658.
733. ЦИАГ, ф.13, оп.21, д.285.
734. ЦИАГ, ф.13, оп.21, д.1637.
735. ЦИАГ, ф.13, оп.21, д.2066.
736. ЦИАГ, ф.13, оп.21, д.2580.
737. ЦИАГ, ф.13, оп.21, д.2702.
738. ЦИАГ, ф.13, оп.21, д.2724.
739. ЦИАГ, ф.13, оп.24, д.8.

740. ЦИАГ, ф.13, оп.27, д.5395.
741. ЦИАГ, ф.13, оп.30, д.3609.
742. ЦИАГ, ф.83, оп.1, д.207.
743. ЦИАГ, ф.83, оп.1, д.400.
744. ЦИАГ, ф.94, оп.1, д.458.
745. ЦИАГ, ф.114, оп.1, д.2145.
746. ЦИАГ, ф.229, оп.2, д.2435.
747. ЦИАГ, ф.229, оп.2, д.2581.
748. ЦИАГ, ф.236, оп.2, д.88.
749. ЦИАГ, ф.1819, оп.1, д.181.
750. ЦИАГ, ф.1819, оп.1, д.2435.
751. Цинцадзе И. Грамота царя Давида. Архив Грузии, к. II. Тбилиси, 1927 (на грузинском языке).

İngilis dilində

752. A Chronicle of the Early Safawis Being the Ahsan ut-tawarikh of Hasan-i Rumlu (edited by C.N.Seddon), vol. I (Persian text), Baroda, 1931.
753. Tadhkirat al muluk. Amanualof Safavidadministration. Persiantext infaksimile. Trans. andexplaynedbyV.Minorski. London. 1943.

Ərəb dilində

754. ابو العباس احمد ابن يحيى البلازورى. فتوح البلدان. حققه و شرحه عبد الله انيس الطباع و عمر انيس الطباع. مؤسسة المعارف. بطلب من مكتبة المعارف ص.ب الطباع 11-1861 بيروت، لبنان. 1987. ص. 272
755. ابو العباس احمد ابن يحيى البلازورى. فتوح البلدان. ص. 277
756. ابن الاثير، الكامل فى التاريخ، مجلد الخامس. - 111 ص
757. تاريخ الطبرى، تاريخ الرسل و الملوك، الجزء الثانى، دار المعارف بمصر، 1961، 764 ص. - 99-100 ص.

İnternet resursları:

758. <http://www.ethno-kavkaz.narod.ru/nuxa39.html>.
759. <http://www.ethno-kavkaz.narod.ru/nuxa59.html>.
760. www.sheki.ih.gov.az

ŞƏKİ:

ən qədim zamanlardan
günümüzədək

740. ...
 741. ...
 742. ...
 743. ...
 744. ...
 745. ...
 746. ...
 747. ...
 748. ...
 749. ...
 750. ...
 751. ...

752. ...
 753. ...

754. ...
 755. ...
 756. ...
 757. ...

Format 70x100 ¹/₁₆. F.ç.v. 44,25.
 Tiraj: 1000

"Turxan" Nəşriyyat - Poliqrafiya Birliyi

758. h
 759. h
 760. v